Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek

Földrajzi tanulmányok

Szerkesztette

Frisnyák Sándor és **Gál András**

Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek

Földrajzi tanulmányok

Szerkesztette

Dr. Frisnyák Sándor és **Dr. Gál András**

Nyíregyháza-Szerencs, 2011

Kiadó: a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete és
a szerencsi Bocskai István Gimnázium

Felelős kiadó:

Prof. Dr. Hanusz Árpád intézetigazgató egyetemi tanár és
Dr. Gál András c. főiskolai docens, gimnáziumi főigazgató

Műszaki szerkesztő:
Mikó Tamás informatikus tanár

Szakmai lektor:

Prof. Dr. Süli-Zakar István tanszékvezető egyetemi tanár

ISBN 978-963-9909-69-4

Készítette: Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Kft
Felelős vezető: Ifj. Kapusi József ügyvezető igazgató
Debrecen, 2011

MAROSI SÁNDOR AKADÉMIKUS NYÍREGYHÁZI ÉS SZERENCSI KAPCSOLATAI

DR. KÓKAI SÁNDOR

Több évtizedes kapcsolatunk és a Marosi Sándor akadémikus személyéhez fűződő emlékeink arra predesztináltak, hogy vázlatosan bemutassam nyíregyházi és szerencsi kapcsolatait, melyek reményeink szerint nem periférikus jelentőséggel bírtak életében. Ennek érzékeltetésére elegendő a Frisnyák Sándor professzor hetvenedik születésnapjára írt köszöntőt idéznem: „Immáron évtizedek óta igen megtisztelő feladatom, kedves kötelességem a földrajz-tudomány és felsőoktatás eme kiváló műhelyében, alkotó közösségében jelen lenni, megszólalni, kellemes szakmai élményekkel gazdagodni, kollegiális, baráti érzelmekkel feltöltődni, hagyományos kapcsolatokat ápolni-erősíteni.”

Marosi Sándor neve már akkor fogalomként keringett a nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszékén, amikor – mintegy negyed százada – fiatal tanársegédként ide kerültem. Kilépve a névtelen tisztelők több ezres táborából személyes kapcsolatom is ekkor kezdődött Marosi Sándor akadémikussal. Az első találkozás számomra minden várakozást felülmúlt. Rövid kötetlen beszélgetés utáni élményekben gazdag, szuggesztív, személyes tapasztalatokon nyugvó, diaképes előadása lebilincselte a hallgatóságát. Marosi professzor precíz, a társadalmi-gazdasági realitásokra alapozott és az akkori problémákat feltáró előadása mindenkit magával ragadott. Világlátottsága, műveltsége és tudása a geográfusok széles táborát vonzotta magához, emberi közvetlensége pedig osztatlan elismerést váltott ki. Az 1980-es évek végén olyan problémákról is beszélt, mint a geográfia egységének és a tudományok világában elfoglalt helyének változása. Minden előadása megválaszolatlan gondolatokat generált, s reménykedve vártuk a folytatást, melyről utólag megállapíthatjuk, hogy számunkra ritkán következett be.

Marosi akadémikus, mint találkozásaink alkalmával többször megemlítette, kiemelkedő fontosságot tulajdonított Tanszékünknek. Személyes kapcsolatait, fél évszázados emlékeit többször hangsúlyozta, főleg a Magyar Földrajzi Társaság, a

Magyar Tudományos Akadémia szervezeteiben, testületeiben, a Tudományos Minősítő Bizottságban végzett együttműködésekre, tudományos konferenciák és rendezvények illetve tudományszervezői tevékenységek sokaságára gondolt, amelyek elválaszthatatlanok a Földrajz Tanszéken (ma már Turizmus és Földrajztudományi Intézet) oktatók több évtizedes közérdekű földrajzi munkásságától.

Marosi Sándor tenni akarását, aktivitását, földrajzi tudományos, közéleti szellemiségét, elkötelezettségét mi sem jelzi jobban, minthogy amikor 1975-ben megalakult MFT új regionális szervezete (*Nyírségi Osztály)* egy éven belül előadást tartott Nyíregyházán, gazdagítva Nyírségi Osztályunkat, az egész tudományunkat és közművelődésünket. Már 1975-ben az új Nyírségi Osztály Faluföldrajzi konferenciát, majd „Az általános iskolai földrajztanárképzés eredményei és továbbfejlesztésének kérdései" c. oktatás-módszertani konferenciát rendezett. Nemzetközi presztízst is jelzett, hogy 1981-ben Nyíregyházán tartotta ülését a Nemzetközi Földrajzi Unió Iparföldrajzi Komissziója, helyi szereplők közreműködésével. 1987-ben a bilaterális nemzetközi tanácskozás-sorozat keretében Nyíregyházán került sor a Brit-Magyar Földrajzi Szemináriumra, amelyen Marosi Sándor professzor is előadást tartott. Egyre gyakoribb szereplője, plenáris előadója, több alkalommal elnöke volt az 1978-tól évente több napon át rendszeresen megtartott Nyírségi Földrajzi Napok c. tudományos tanácskozás sorozatnak.

A Magyar Földrajzi Társaság országos nagyrendezvényeinek, többek közt nyíregyházi vándorgyűléseinek is (1984, 1990, 2003) elnöke, köszöntője és aktív résztvevője volt. Társaságunk nevében Frisnyák Sándorral avatott emléktáblát Tállyán neves elődünk, Hézser Aurél tiszteletére 1993-ban, valamint Peja Győző tiszteletére a diósgyőri gimnáziumban (ahol Peja igazgatóként működött) 2001-ben. Marosi akadémikus jelenlétével és rövid méltatással tisztelgett 2003-ban Törtelen Pécsi Márton emlékének, ahol a Tanszék emléktáblát állíttatott az elhunyt Pécsi Márton lakóházán és emlékkötetet adott ki tiszteletére.

Marosi Sándor, mint a Magyar Földrajzi Társaság elnöke méltatta és nyitotta meg a Frisnyák Sándor és munkatársai által szervezett-rendezett közérdekű és a hazai geográfus, sőt számos rokontudományt képviselő szakköröket mozgósító, az 1996-os millecentenáriumi megemlékezés-sorozattól rendszeresített, évente több napon át tartó, történeti földrajzi témakörű nemzetközi konferencia-sorozatot a Kárpát-medence egészéről. A honfoglalás 1100. évében gyökerező, hagyományteremtő, átfogó témakört felölelő három napos történeti földrajzi konferenciát követően a Kárpát-medence egy-egy régiója volt a téma: 1998-ban a Felvidék, 1999-ben a Kárpátalja, 2000-ben az Alföld ill. Erdély, 2001-ben a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék, 2002-ben a Dunántúl és a Kisalföld, melyek mindegyikét megtisztelte jelenlétével, gondolat ébresztő hozzászólásaival és előadásaival.

Marosi akadémikus értékekkel és emberekkel fennálló kapcsolatrendszeréből egyre többet ismerhettünk meg. Kollegái, tanítványai és barátai szerették és tisztelték, a szakmai felkészültségén túl emberi habitusa mindig magával ragadta hallgatóságát. Megbízhatósága, pontossága, realitásérzéke hitelességet és

mintát teremtett. Soha nem akart a beszélgetések központi alakjává válni, ugyanakkor pillanatok alatt azzá vált, akkor is tudtuk és ma is tudjuk: feleslegesen nem beszélt, gondolatai és cselekedetei kiemelkedően eredményes kutató és oktatómunkát, iskolateremtő tevékenységet jelentettek a geográfusok számára.

Sokat köszönhetünk Marosi Sándor Akadémikus Úrnak, azzal a több száz geográfus diplomással egyetemben, akik az általa vezetett Kutatóintézethez kötődtek illetve az egyetemekről és főiskolákról kerültek ki. Mi úgy éreztük – szubjektív elfogultsággal –, hogy megbecsült helyünk volt értékítéletében és rangsorában. Mindezek érzékeltetésére az 1998. évi, „A Felvidék történeti földrajza" c. tudományos konferencia „Megnyitó"-jából idézhetem sorait: „...Földrajzi Társaságunk utóbbi két évben méltán tiszteleti tagjává választott és Lóczy éremmel kitüntetett nyírségi osztályelnöke, Frisnyák Sándor házigazdánk és csapata a hazai földrajzi közvélemény szerint rendkívül tiszteletreméltóan nem csupán múltunk megbecsülésében jár élen, hanem kivételesen figyelmes jelenünk és kortársaink tevékenységének elismerésében-elismertetésében is. Nem csupán műhelyük érdemes tagjainak kerek évfordulós, neves jubileumi alkalmait tartják számon és méltatják érdemeiket – legutóbb itteni osztálytitkárunk, Boros László főiskolai tanár tevékenységét 60. születésnapja alkalmából, a ma kézhez kapott kötetben pedig Kormány Gyula főiskolai tanár 65. születésnapjára írt méltatást és tanszéki tanulmánygyűjteményt olvashattuk örömmel – hanem eme tisztelgéseiket-megbecsüléseiket „házon kívülre", egész szakterületünkre is kiterjesztik. Ezt tették gyakran és teszik – részben általam – most is. Midőn 15 esztendővel ezelőtt itt köszönthettem-köszönthettük Pécsi Márton akadémikust 60. születésnapja alkalmából, most arra kértek, hogy az idén 75 éves, érdemdús Pécsi Mártont köszöntsük..."

Marosi professzor és Frisnyák Sándor közötti kölcsönös tisztelet és barátság mindenki számára közismert, melyet a 2000. évi alföldi konferenciánkon elhangzott „Megnyitó"-jában az alábbiakban frappánsan összegzett:

„…S most szólhatok második ünnepi gondolatomról-tisztelgésünkről, ami főszervezőnket-házigazdánkat érinti-illeti: Frisnyák Sándor barátunk sok évtizede megbecsült társasági osztályelnök és immáron nem csupán főiskolai tanszékvezető itt, hanem 1997-től habilitált egyetemi tanár, sőt – azt hiszem az egész magyar földrajztudomány jeles képviselőjeként – az ez év február 10-én a Tudományos Akadémia nagytermében igen sikeresen megvédett értekezése alapján az MTA doktora is. Ehhez a méltán megérdemelt tudományos fokozathoz valamennyiünk nevében itt és most is szívből gratulálunk. Személyesen külön öröm számomra, hogy a kivételes érdeklődéssel kísért védésen én elnökölhettem – majd referálhattam a védés lefolyását az MTA Földtudományok Osztály döntéshozó testületi ülésén –, a bíráló bizottságban pedig a jeles geográfus és rokontudományi professzorok sorában három nagy egyetemünk rektorai vettek aktívan részt, sőt a színvonalas vitában Akadémiánk elnöke is igen elismerően értékelte Frisnyák professzor tudományos tevékenységét…".

Frisnyák Sándor professzor 70. születésnapjára pedig az alábbi – általa szubjektívnek tartott – köszöntő részletet írta: „Frisnyáknak eléggé nem méltányolható érdeme, szakmai és szervezői képességeinek, készségeinek, szakszerkesztői kvalitásának gyakran megnyilvánuló bizonyítéka, hogy érdemdús, tudományos fokozatokat is szerzett munkatársaival alkotó együttműködésben, rendre nem csupán országos, sőt nemzetközi jelentőségű konferenciákat, tanácskozások sorát rendezik, oda csábítva jeles szakemberek hosszú sorát, hanem ezek anyaga közzétételét, publikálásának szervezeti és financiális feltételeit is biztosítani tudják. Tudományos kiadványok hosszú sora tanúsítja ezt, s a Magyar Földrajzi Társaság tekintélyét is fokozza, hogy rendezvényeik, publikációik részeseként-gazdájaként a Társaság is szerepel, vagyis céljaink, feladataink megoldását segítik-fokozzák. A továbbiakban Frisnyák Sándornak a Magyar Tudományos Akadémia országos szakmai irányító, koordináló testületeiben végzett, számomra is tiszteletet parancsoló aktív feladatvállalásairól teszek említést. Az említett személyes emlékeim alapján, meg a szakterület általános értékítéletét is ismerve az ünnepeltről egy ilyen „szubjektív köszöntőben" a munkahelyi-baráti köszöntés kiegészítéseként, főként, mint az MFT és az MTA egyik képviselője örömmel nyugtázhatom: Mi sem természetesebb, hogy Frisnyák Sándor tudományos, felsőoktatói, s tudományszervezői, -irányítói, szerkesztői, szakmai közéleti tevékenységének különböző fórumokon méltán kiérdemelt és elismerést jelző megnyilvánulásai is vannak. Ezek sorában a Magyar Földrajzi Társaság is több alkalommal és formában fejezte ki megbecsülését, amelynek céljai-feladatai elérését-megoldását Frisnyák Sándor nagymértékben, hosszú időn át és maradandóan szolgálta-elősegítette."

A Nyíregyházi Főiskola tudományos műhelyének tájkutató tevékenységéhez külső munkatársak, egykori tanítványok és intézmények is kapcsolódnak. A Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke és a szerencsi Bocskai István Gimnázium között szoros együttműködés alakult ki mintegy 10 évvel ezelőtt. A szerencsi kutatók alkotómunkáját és tudományszervező tevékenységét a konferencia-sorozat állandó díszvendége, Prof. Dr. Marosi Sándor akadémikus (1929-2009) is nagyra értékelte: „A Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke hagyományos tudományos nagyrendezvényei keretében, jeles földrajzi és tematikailag, szakterületileg széles skálán dolgozó rokontudományi szakemberek hosszú sorát rendszeresen konferencia-előadókként, akár résztvevőként nem ritkán napokra is együvé toborzó szervező munkája eredményeként 2001-től új regionális tudományos program, rendezvénysorozat kezdődött, a szervező Bocskai István Gimnázium ügybuzgó, elhivatott geográfus igazgatója, Gál András és földrajztanár társa, a főiskolán is jeles oktató Vitányi Béla társrendezői szerepvállalásával. A „Szerencs és környéke természeti és történeti földrajza" című konferenciát 2003-ban a „Szerencs és a Zempléni-hegység" című két napos konferencia követte, amelynek anyaga tanulmánykötetekben megjelent."

Az elmúlt évtized eredményeit hét konferencia-kötet, valamint „Szerencs város monográfiája" és „A Zempléni-hegység földrajzi lexikona" jelzi. A 2001-2009 között megtartott konferenciákon 234 előadás hangzott el, amelynek szerkesztett anyagát 2846 oldalon jelentették meg. Az összes előadás 58%-a Szerencs város és tágabb környezete (a Zempléni-hegység, a Harangod, Hernád-völgy, a Bodrog- és a Taktaköz) természeti környezetével, népesség- és településföldrajzával, gazdasági életével, kulturális örökségével stb. foglalkozott *(Frisnyák S. 2009)*.

A Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet és a szerencsi Bocskai István Gimnázium oktatóinak szeretete és nagyrabecsülése örökre megmarad mindazért, amit értünk és a magyar földrajztudományért tett. Marosi akadémikusban egy olyan tudóst, pedagógust és kutatót tisztelünk, aki soha nem azért beszélt, hogy gondolatait elleplezze. Marosi akadémikus egy melegszívű, végletekig szerény ember volt, aki mindig a legnagyobb készséggel állt barátai, munkatársai és tanítványai rendelkezésére.

Érdemei és tevékenysége alapján a Magyar Földrajzi Társaság tagsága és vezetősége, a Magyar Tudományos Akadémia, az egész geográfus társadalom biztos lehet abban, hogy Marosi akadémikus odaadása és lelkesedése, amellyel szolgálta-segítette a geográfia céljainak megvalósítását példaértékű.

Ezt valamennyien szívből így gondoljuk és érezzük.

Felhasznált irodalom

FRISNYÁK S. (2009): Köszöntő. Elhangzott a Kárpát-medence környezetgazdálkodása c. tudományos konferencián. Szerencs, 2009. április 17.

KIS É. – TINER T. szerk. (2009): Portré és pályakép (Marosi Sándor köszöntése). Budapest. p. 210.

MAROSI S. (2000): Megnyitó. Elhangzott az Alföld történeti földrajza c. tudományos konferencián. Nyíregyháza, 2000. április 18.

MAROSI S. (2004): Szubjektív köszöntés Dr. Frisnyák Sándor professzor 70. születésnapján. In: Földrajzi környezet-történeti folyamatok. (Szerk.: Hanusz Á.) Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor 70. születésnapja tiszteletére. Nyíregyháza, 2004. pp. 5-10.

IN MEMORIAM TUBA ZOLTÁN

NYÍRI TIBOR[1]

„…ha az ember azt akarja, emlékezzenek rá, adjon virágot,
ha azt akarja sokáig gondoljanak rá ültessen fát,
s ha azt akarja soha ne felejtsék: neveljen embert”

Talán jelképes is lehetne a haláláról érkező lesújtó hír, amely 2009. július 4-én érkezett kedves feleségétől. A házsongárdi temetőben Apáczai Csere János sírjánál helyeztük el a megemlékezés virágait. Majd néhány perccel később mások is megerősítették a hírt: Dr. Tuba Zoltán egyetemi tanár, a Szent István Egyetem Mezőgazdasági- és Környezettudományi Kara Növénytani és Ökofiziológiai Intézetének igazgatója hosszú, súlyos betegség után 58 éves korában elhunyt.

És mint annak idején a költő Reményik Sándor írta:

„S a holt professzor szellemét idéztem”, nekem is Tuba Zoltán emléke idéződött fel:

Ami lényege volt, az már abban az országban van, ahová egyszer mindannyian eljutunk. Ami anyag volt, az porrá lett. Föld, virág, növény lett belőle, az, amit Ő rövid földi pályafutása során oly nagy szeretettel kutatott. És van több láthatatlan hagyaték, amit ránk bízott. Az a tudományos munka, amit Ő a botanikusok nagy családjában elvállalt és teremtett, és az iskola, amely jóval túlnyúl az iskolai termek falain.

Tanultunk tőle, tudományunk gazdagodott munkásságával.

Halálának évében a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi intézete és a szerencsi Bocskai István Gimnázium gondozásában megjelent: A Zempléni-hegység földrajzi lexikona c. kiadványban a neve után a következő olvasható:

„Tanszékvezető, intézetvezető egyetemi tanár. Az MTA doktora, az MTA-SZIE Növényökológiai Kutatócsoport vezetője. Fő kutatási területe a növény ökofiziológia és növényökológia, ezen belül a klímaváltozás növényökológiája, trópusi szigethegyek ökológiája, szünfiziológia, növényi bioindikáció. Egyik jelentős kutatási területe a Zempléni-hegység növényzetének, és különösen a Bodrogköz vegetációjának és ökológiájának a vizsgálata. Leírta flóráját és növénytársulásait, elindította növényökológiai kutatásait és szintetizálta a természetrajzára vonatkozó tudományos ismereteket. Ezen kívül feladatának tekinti a sárospataki iskola által képviselt tudományos és kulturális szellemi értékek megismerését, megőrzését és továbbadását.

[1] főigazgató-helyettes, Bocskai István Gimnázium Szerencs

Ez irányú tevékenységét többek között az MTA Miskolci Akadémiai Bizottsága Biológiai Szakbizottságának elnökeként és a Zempléni Múzsa című kulturális és társadalmi folyóirat szerkesztőségi tagjaként fejti ki. Nagyszámú nemzetközi és hazai kutatási projekt irányítója, több tudományos folyóirat szerkesztőbizottsági tagja, számos tudományos közlemény és könyv szerzője. A térségre vonatkozó fő műve a Bodrogköz természetrajzának monográfiája."

Ekkor még nem gondoltam, hogy ilyen hamar a neve után szereplő születési dátum (1951) után kell írni a 2009-es évszámot is, mint halálának időpontját.

Tuba Zoltán 1951-ben Sátoraljaújhelyen született. Gimnáziumi tanulmányait Sárospatakon végezte. Mindvégig szoros kapcsolatot tartott Sárospatakkal és szűkebb pátriájával. A szülői ház szeretete és a híres pataki iskola tisztelete élete végéig elkísérte. Nem volt olyan periódusa életének, hogy ide vissza ne tért volna, és ne tett volna valami jót szeretteiért és az Alma Materért. Egyetemi diplomáját és egyetemi doktori oklevelét a szegedi József Attila Tudományegyetemen szerezte. Pályáját 1978-ban az MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézetben kezdte. 1985-től a GATE (ma SZIE) Növénytani és Növényélettani tanszékén dolgozott haláláig.

1985-től egyetemi docens, 1992-től egyetemi tanár volt. 1997-től nevezték ki tanszékvezetőnek, és a Növényökológia MTA kutatócsoport vezetőjévé. A SZIE Biológiai Doktori Iskola vezetője, illetve oktatója. Az MTA doktori fokozatot 1998-ban nyerte el, 1992-ben Akadémiai Díjat kapott, 1996-tól 4 évig Széchenyi Professzori Ösztöndíjas volt.

Egy-egy tanévet vendégprofesszorként dolgozott a karlsruhei, edinburghi és exeteri egyetemeken.

Igen jelentős Tuba professzor tudományos közéleti tevékenysége:

110-nél több folyóiratcikk, 35 könyvfejezet és 38 egyéb tudományos munka, 8 szakkönyv, illetve monográfia és közel 300, az akkreditációnál is figyelembe vehető tudományos közlemények száma, amelyeket ő publikált.

Kezdeti kutatási a növénytársulások szupraindividuális pigmentszerkezetére irányultak. Majd figyelme a vízhiány növényökofiziológiai problémái felé fordult.

Nevéhez fűződik az ún. poikiloklorofill kiszáradástűrési stratégia felfedezése. Feltárta az ilyen stratégiájú növények kiszáradás és újraéledés alatti folyamatait. Felderítette és értelmezte az eltérő kiszáradástűrési stratégiák ökológiai szerepét és jelentőségét. Munkájával hozzájárult egy új trópusi ökológiai tudományterület létrejöttéhez.

Közép- és kelet-európában elsők között kezdte meg a globális klímaváltozás növényökológiai hatásainak kísérletes kutatását. Ennek érdekében 1993-ban létrehozott egy hosszú távú kísérletet, növényökológiai kutatóállomást a világméretű változás és szárazföldi ökoszisztémák világprogram keretében. Kísérleteikben olyan légköri összetétel és klimatikus viszonyok között nevelik a legkülönbözőbb növényeket, mint amilyenek 100-400 év múlva várhatók. Kutatásaik megerősítették, hogy a jövőben a vízkészlet sokkal hamarabb fog kimerülni, és olyan új termesztett növényeket kell kinemesíteni, amelyek a jövőbeli viszonyok mellett is kellő termést képesek hozni.

Kidolgozta az országos térléptékű moha indikációs módszert, amellyel elkészítette hazánk első légterhelési atlaszát.

6 nemzetközi kutatási projekt pályázat nyertese, emellett tekintélyes számú egyéb külföldi és hazai kutatási pályázat fűződött a nevéhez. Gödöllőn nemzetközi élvonalba tartozó ökofiziológiai műhelyt hozott létre, ahol mindennaposak a külföldi vendégkutatók. Kutatásait széles körű európai és Európán kívüli együttműködésben végezte.

Iskolateremtő tevékenységét az általa vezetett növényökológa-ökofiziológia PhD programban kinevelt kutatók jelzik. Tanszékén jelentős oktatási reformot hajtott végre, több új ökológiai tárgyat vezetett be a hazai egyetemi képzésben.

Több akadémiai bizottság tagjaként illetve elnökeként aktív tudományos közéleti tevékenységet fejtett ki. Számos szakfolyóirat, mint a Botanikai Közlemények, Acta Botanica Hungarica, Community Ecology, Journal Of Cop Production szerkesztőbizottságának a tagja volt.

Az ökofiziológiai kutatások mellett klasszikus botanikai megfigyeléseket is végzett, számos tanulmányt írt. Többek között a Zempléni-hegység növényzetéről. Külön kiemelkedő a hegységben élő korpafüvekről, mohákról és zuzmókról írt munkái. Tanulmányai újabb eredményekkel járultak hozzá a Zempléni-hegység peremterületeinek és Tokaj-hegyalja flórájának a megismeréséhez. Munkái, kutatásai gyakorlatilag felölelték az Északi-középhegység és ahhoz szorosan kapcsolódó területek növényvilágát. Ezek közül is kiemelkednek a gödöllői botanikus kertről, az Eger melletti síkfőkúti Cseres-tölgyesről, a Tokaj-Bodrogzug és a kesznyéteni tájvédelmi körzet, valamint Sárospatak és Nyíregyháza városok és környékeik növényföldrajzi kutatásaival foglalkozó tudományos írásai, közleményei.

Mindezek közül kiemelkedik a magyarországi Bodrogközről kiadott munkája, amelynek megálmodója, szerkesztője és javarészt szerzője is volt. A Bodrogköz kötetet 2008-ban a „Lorántffy Zsuzsanna szellemében" alapítvány adta ki. Az alapítvány neve mögött szerényen megbúvó Dr. Tuba Zoltán professzor és felesége munkája nyomán jelent meg a kötet. A tájmonográfia első fejezeteiben megtaláljuk az Alsó-Bodrogköz földrajzának és élővilágának bemutatását, ezen belül a terület természetrajza, történeti és gazdaságföldrajza és néprajza kapott helyet. A második nagy egységben kerül bemutatásra a Bodrogköz élővilága és ökológiája. Ezen belül kapott helyet a növényvilággal, az állatvilággal, a bodrogközi vizes ökoszisztémákkal, a természet és környezetvédelemmel, a tájhasználattal és a közeljövő éghajlatváltozásaival foglalkozó egységek. Végezetül a „Művészszemmel a Bodrogközben" művészeti alkotások kaptak helyet.

A kötet hiánypótló, mert ilyen átfogó és tudományos igénnyel megírt és szerkesztett mű nem jelent meg a területről ezidáig. A munka egyik nem titkolt célja, hogy a helyi, országos és nemzetközi döntéshozóknak konkrét, kézzelfogható érveket nyújtson az európai gazdagsággal bíró táj újabb feltárásához.

Példa értékű az utódok számára Tuba Zoltán és Sárospatak kapcsolata. Soha nem feledte, hogy honnan indult. Ápolta egykori híres pataki tanárok, mint Hargitai Zoltán, Egey Antal emlékét és botanikával kapcsolatos örökségét. Tagja volt a Bodrogközi Művelődési Egyesületnek, a Zempléni Múzsa című kulturális és társadalmi folyóirat szerkesztőbizottságának. Több alkalommal

konferenciát rendezett a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeumával karöltve, melyek közül kiemelkedett a 2006 nyarán a Bodrogközről Sárospatakon és Pácinban megrendezésre került Zemplén népessége, települései c. konferencia. Ezen kívül feladatának tekintette a sárospataki iskola által képviselt tudományos és kulturális szellemi értékek megismertetését, megőrzését és továbbadását. Mint pataki öregdiák hű volt Alma Materéhez, és a „Lorántffy Zsuzsanna szellemében" nevet viselő alapítványán keresztül támogatta a tehetséges tanulókat. Halálát követő esztendőben az egykori pataki öregdiák tiszteletére a sárospataki Református Kollégium Gimnáziuma egyik biológia előadótermét nevezték el róla.

Sárospatakon kívül jó kapcsolatot ápolt a többi zempléni középiskolával is. Tokajban több alkalommal vett részt azon a konferencián, amely egy leendő Zempléni Nemzeti Park megvalósítását tűzte ki célul.

Igen jó kapcsolatot ápolt a szerencsi Bocskai István Gimnázium és Szakközépiskola nevelőivel és tanulóifjúságával. Napi kapcsolatban állt Dr. Gál András PhD főigazgatóval és Dr. Vitányi Béla PhD tanár úrral. Kiemelkedik prof. Dr. Frisnyák Sándor az MTA doktorával végzett kutatómunkája, melyet a Bodrogközzel, a Zempléni-hegységgel és azok területein található településekkel kapcsolatosan végzett. Ebben komoly szerepe volt a Dr. Hanusz Árpád vezette Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézetének és a szerencsi Bocskai István Gimnázium által szervezett Tájföldrajzi Tudományos Konferenciáknak, melyen Ő is több alkalommal vett részt, mint szerző, illetve előadó. Terepen végzett kutatásai során több alkalommal volt szerencséje elkísérni e sorok írójának és néhány érdeklődő diáknak.

Nemzetközileg is jelentős kutatói munkája mellett kiemelkedő pedagógus volt. Imponáló tudása nem csak a laboratóriumokban, kutatóműhelyekben, a katedrán mutatkozott meg, hanem a terepen is. Ettől volt Ő hiteles. Minden alkalommal megragadott tartása, egyenes gerince, ahogy vizsgálódó szemmel tanulmányozta a botanika, a táj értékeit. Véleménye volt mindenről, de nem ítélkezett, a dolgokat bölcs csendes humorral mindig helyre tudta tenni. Ezt a magatartást is örökül hagyta nekünk, kollégáinak. Ha találkoztunk, úgy éreztem, én is sokat kaptam tőle, pedig nem volt tanárom, de messze látott és ezt szívesen megosztotta mindenkivel.

Még halála után is nevelt, amikor is végakarata szerint 2009. július 17-én, egy meleg nyári napon szerettei, tisztelői, tanítványai és más végtisztességet tevő ember kísérete mellett a hamvait a Bodrog folyóba szórták. Tudván tudta, hogy az univerzumban csak porszemek vagyunk, részei egy örök körforgásnak, ha még csak néhány porszem erejéig is. Hamvai oda kerültek vissza, ahova mindig vágyott: a természetbe.

Ember volt a szó legnemesebb értelmében, aki tevékenységével a közt szolgálta. Ezt a példát nagyon szépen köszönjük Neked!

Áldott legyen emléked, és fogadjon örök szeretetébe a Bodrog!

A DRÁVA-MENTE VASÚTI ÉS VÍZI INFRASTRUKTÚRÁJÁNAK A FEJLESZTÉSE A KIEGYEZÉS UTÁN

DR. BALI LÓRÁNT

1. Bevezetés

„Magyarország számára a 19. század második fele, a századforduló különleges időszak volt. Az Európában másutt különböző időben kialakuló társadalmi-gazdasági feltételek, fellépő folyamatok hazánkban egy időben jelentkeztek, s a másutt hosszan elhúzódó történések nálunk rövid időszakra torlódtak össze. A polgári társadalmi berendezkedés feltételei szinte egyetlen aktussal (1848. évi ún. „áprilisi törvények") teremtődtek meg, s a 19. század derekán érte el hazánkat az ipari forradalom első hulláma – pl. gőzhajózás, vasútépítés, az első gyáripari üzemek stb. –; a némi késéssel megteremtődött (korlátozott) nemzeti függetlenség (1867:kiegyezés) szintén ösztönzőleg hatott a változásokra, s a nemzetközi gazdasági helyzet ugyancsak siettette Magyarország gazdasági felzárkózását (agrárkonjunktúra, tőkefelesleg, a tömegtermelés teremtette árubőség, liberális gazdaságpolitikák stb.)". *(Beluszky P, p. 64. 2005)*

A gazdaság felzárkózásának elengedhetetlen feltétele volt a jó minőségű vonalas infrastruktúra megteremtése. Az általam vizsgált terület szempontjából nagy figyelmet kell fordítani a vasútra és a Drávára, mint vízi útra. E két tényező volt az, amely elősegítette a Dráva-mente integrálódását a Monarchiába, valamint az agrártermékek bel- és külkereskedelmét.

2. A Dráva szabályozása és infrastrukturális jelentősége

Már a Kiegyezés előtt is a Dráva, mint vízi út a dél-osztrák tartományokkal biztosította a gazdasági kapcsolatot. „Dereglyéken és tutajokon szállították le a vasércet, a fát, olykor még az almát és egyéb terményt is Stájerországból. Majd ugyanezen az úton vitték fel oda Dél-Dunántúl felesleges termények, illetve a Szlavóniából, sőt távolabbi vidékekről-elsősorban a Dráva-parti Barcsra szállított és ott tárolt-gabonát, húst, bort stb" *(T. Mérey K, p. 265.)*.

1868-ban a „Drávaszabályozási Királyi Bizottság" újbóli felállításával vette kezdetét a folyó szabályozása. A szervezetet 1833-ban alapították, de 1848-ban beszüntették *(Ihrig D. 1973)*. A szabályozási munkálatokat az Eszéki Folyammérnökség végezte, amelyek Jankovich László Somogy megyei főispán felügyelete mellett folytak. Az 1880-as évek végére sikerült a Drávafok-Barcs

közti mederszakaszt 162 km-ről 144 km-re rövidíteni. 1869-ben Drávaszentmártonnál, 1873-75 között Detkovácnál, 1880-ban Tótújfalunál, 1882-ben Szarvas községnél folytak szabályozási munkák. Eszéktől a Dráva-torkolatig azonban nem tudták megszüntetni az eliszapolódást, ezért sokszor hetekig szünetelt a Dunával való kapcsolat *(Erdősi F. 1971)*.

A szabályozás második fontos intervallumaként az 1895-ben meginduló munkák említhetők. Ebben az időszakban főleg az alsó szakaszon dolgoztak, ott, ahol a hajózás szempontjából a munka a legfontosabb volt. A felső szakaszon is folytak munkálatok, bár hajózási szempontból a Barcs-Vízvár szakasz jó állapotban volt. 1915-ig Zákánytól a Dunáig 272 km szakaszon összesen 106,5 km hosszan végeztek folyamszabályozási munkákat *(Ihrig D. 1973.)* Az 1907-es hajózhatósági állapotokat Erdősi Ferenc alapján a következőképen vázolom fel:

- a Drinjétől Vízvárig terjedő 41 km-es szakasz nem alkalmas hajózásra,
- Vízvár-Barcs szakasz alkalmas hajózásra,
- Barcs-Detkovac között szintén alkalmas hajózásra,
- Detkovac és Eszék között a Szopjei szakasztól eltekintve jó állapotban volt a meder

Összességében megállapítható hogy: „Barcstól lefelé is, ahol a legforgalmasabb volt a folyó, rengeteg tennivaló akadt a normális, biztonságos hajózási feltételek biztosítása érdekében." *(Erdősi F, p. 186. 1971)*. A felvázolt kedvezőtlen hajózási viszonyok ellenére, gazdasági megfontolások miatt a Dráva, mint vízi út a Dél-Dunántúl és Észak-Horvátország szempontjából jelentős szerepet töltött be.

A folyón tulajdonképpen csak két téli kikötővel rendelkező kereskedelmi kikötő volt: Barcs és Eszék. Ezek közül Barcs nagyobb szerepet játszott kedvező fekvése miatt. A város volt az a pont ahol a vízi út és a vasút összekapcsolódott. Szerepét tovább növelte, hogy a század elején elkészült medencés kikötője, amely nagyobb kapacitással rendelkezett mind az Eszéknél lévő téli kikötő *(Erdősi F. 1971., Kovács D, 1979.)*

3. A vasúti infrastruktúra fejlődése

A társadalmi-gazdasági fejlődés egyik elengedhetetlen záloga volt a „vasparipa", amely hatásait tovább multiplikált a vasúthoz közeli kikötők, illetve ahhoz kapcsoló felépítmények megléte. A Dráva-mentén már a Kiegyezést megelőző időszakban megkezdődött a vasúthálózat kiépülése. A tágabb értelemben vett területen Nagykanizsa, Pécs, Barcs, Eszék játszott a vasút szempontjából fontos szerepet. Az utóbbi kettő szerepét növelte, hogy a folyóvízi közlekedés találkozott a vasúttal.

A vasút építés a területen 1860 kezdődött el a Déli Vasútnak a Nagykanizsa-Prágerhof szakaszával, ezt követte a 1861-ben a Buda-Nagykanizsa, majd

1865-ben a Sopron-Nagykanizsa vonal. E beruházások közlekedés földrajzi szempontból elsősorban Nagykanizsát hozták helyzetbe. Későbbiekben a város lett a kapu Bécs és Trieszt irányába.

Először a fővonalak kiépítésére került sor, amelyek a fővárossal és a Birodalom nyugati területeivel biztosították a kapcsolatot. A dél-dunántúli országrészt a hálózatba kapcsoló szakaszok kiépítése a kiegyezés után kezdődött meg. 1868-ban indult meg a Pécs-Barcs pálya létesítése, illetve még ugyanezen évben megnyitották a Barcs-Nagykanizsa vonalat. Mind a birodalmi érdekek, mind a helyi érdekek azt tartották a legfőbb célnak, hogy a meglévő hálózatot tovább bővítsék dél-keleti irányba, bekapcsolva a délvidéki és az alföldi területeket is *(Ruzitska L, 1964.)*. Az Alföld-Fiumei Vasút negyedik ütemeként jött létre a Villány-Eszék-Dálja-Gombos-Zombor új 133 km-es vonal. *(Majdán J. 2005., Erdősi F, 1986.)* A kialakult rendszer lehetővé tette a kapcsolatot a Drávamente és a Mura-mente számára az osztrák tartományokkal, amelyek a legnagyobb felvevő piacát jelentették a Szlavóniában, a Dráva-mentén és a Dél-Dunántúlon megtermelt mezőgazdasági termékeknek *(T. Mérey K, 1979.)*. E mellett Pécs nyugati, illetve déli irányú kereskedelmi kapcsolat rendszerét erősítette. „A gazdasági élet legtöbb szála a Balkán és a fiumei tengeri kikötő felé irányította a várost" *(Majdán J, 2005. p. 61.)*

A fokozódó társadalmi-gazdasági fejlődés, valamint a magterületekkel való versenyképesség fokozása elengedhetetlenné tette a vasutat nélkülöző térségek további infrastrukturális fejlesztését. Így épült meg 1873-ban a Duna-Dráva Vasút Rt. tulajdonát képező Bátaszék-Dombóvár-Zákány pálya, mely által modern közlekedési kapcsolat jött létre az Alfölddel *(Majdán J, 1987)*.

Horvátországban elsőként az ország centrum területei kezdődött el a vasút fejlesztése. 1860-ban készült el a Kotor-Csáktornya-Progersko, majd ezt követte 1865 nyarán a Zágráb-Károlyváros szakasz, mindkettő a Déli Vaspálya Társaság tulajdonát képezte. A Kotor-Progersko szakasz biztosította Horvátország nyugati területeinek a csatlakozását a Trieszt-Prágerhof-Gráz-Bécs fővonalra. Az 1872-ben megnyílt Zákány-Zágráb vonallal Nyugat Horvátország már integrálódott az Osztrák-Magyar Monarchia meglévő vasút hálózatához. *(Ruzitska L, 1964.)* A Zágráb-Károlyváros vonal Fiuméig való 1873-as meghosszabbításával mind Horvátország, mind Magyarország számára megteremtődött a gyors, kapcsolat a tengerrel. Kelet-Szlavónia a már említett Dálja-Eszék-Villány-Pécs vonal által kapcsolódott a Dél-Dunántúhoz. A Dél-Szlavón országrész a Vinkovci-Bród-Novska-Sziszek vonal révén integrálódott a főváros felé a már 1862-ben megnyílt Zágráb-Sziszek vasút által. Észak-Szlavónia vasúti fővonallal nem rendelkezett. A Déli-Vasútról lecsatlakozó vicinálisok biztosították a csatlakozást a fővonalakhoz.

A XX. század elejére kialakult horvát vasúthálózat egyik legfőbb jellemzője, hogy Zágráb központú, tenger orientált. Szlavóniában hiányoztak az észak-dél irányú fővonalak, ezeket részben a helyi érdekű vicinálisokkal sikerült pótolni.

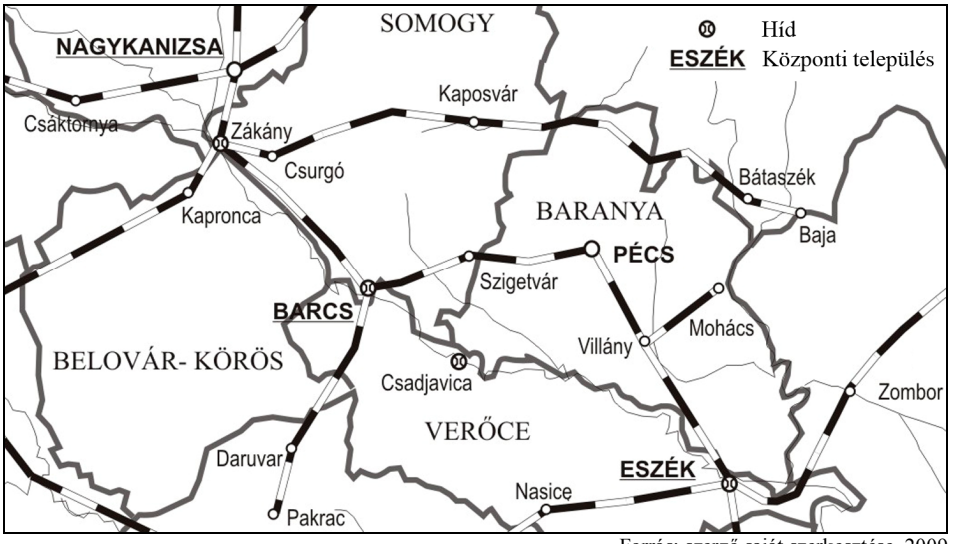

Forrás: szerző saját szerkesztése, 2009

1. ábra. A vasúti fővonalak vázlata a Dráva-mentén 1914-ben

Összegzés

Összességében megállapítható, hogy 1918-ig a Dráva-mentén létrejövő vasúti és folyami infrastruktúra erősen délnyugat-nyugat orientált volt, illetve főváros centrikus. A folyami hajózás felélénkülése elősegítette a folyó menti területek gazdasági kapcsolatainak a szorosabbá válását. E mellett a vasúti közlekedés európai szintű kiépülése fokozta a térség külföldi piacokhoz való hozzájutását. Negatívumként értékelhető azonban a Dráva determinált elválasztó szerepe. A folyó többi mint 400 km-es általam vizsgált szakaszán csak öt helyen biztosítottak átkelési lehetőséget: Gyékényesnél, Barcsnál, Csadjavicánál (Vejti), Drávaszabolcsnál, illetve Eszéknél.

Felhasznált irodalom

BELUSZKY P. (2005): Őrség-Vendvidék Felső-Rába-Völgye (Szentgotthárd és Környéke) Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 207 p.

ERDŐSI F. (1971): Adatok az egykori Dráva-hajózásról és annak Barcs fejlődésében betöltött szerepéről. In: (szerk.) Kanyar József: Somogy megye múltjából, Kaposvár,

ERDŐSI F. (1983): Somogy megye közlekedési hálózatának kialakulása a XIX-XX. században, In: (szerk.) Kanyar József: Somogy megye múltjából, Kaposvár, 1983

ERDŐSI F. (1986): Baranya közlekedési hálózatának fejlődése a XIX. század második felében. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve, Pécs,

IFJ. SZÉCHENYI I. (1892): Somogy megye. Magyar Tudományos Akadémia Budapest, 1892

IHRIG D. (1973): A magyar vízszabályozás története. Budapest, 398 p.

KOVÁCS D. (1979): Árvízvédelem, Folyó- és Tószabályozás, Viziutak Magyarországon. OVH, Budapest,

MAJDÁN J. (1987): A „vasszekér" diadala. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 201 p.

MAJDÁN J. (2005): Pécs, mint közlekedési központ (1846-1946). In: (szerk.) Szirtes G. és Vargha D. Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből, Molnár Nyomda Pécs

RUZITSKA L. (1964): A magyar vasútépítések története 1914-ig. Közlekedési Dokumentációs Vállalat, Budapest 1964

T. MÉREY K. (1979): Dél-Dunántúl iparfejlődése a dualizmus idején. In: (szerk.) Kanyar J. Somogy megye múltjából. Kaposvár

EGY ELTŰNT TÖRTÉNETI TÁJUNK: A BOLHÁD
A BOLHÁD KÖZÉPTÁJ ELNEVEZÉSEI, ELHATÁROLÁSA ÉS TÁJTAGOLÁSA

BARÁZ CSABA – KISS GÁBOR – PALKOVICS GYULA

A Cserhát, a Mátra és a Bükk mögött (azaz e hegységektől északra) lévő, de a Gömör-Szepesi-érchegységtől (mai szlovák megfelelője: Slovenské rudohorie), illetve a „Szlovák-középhegység" (Slovenské stredohorie) egykori andezit tűzhányóitól (például a Jávorostól) délkeletre elterülő földrajzi térségen a magyar akadémiai tájbeosztás és a Szlovákiában érvényben lévő geomorfológiai felosztás szerint több nagytáj és középtáj osztozik. Holott ez a táj egyedi és különös arculatú, egységbe rendeződő kistájcsoportok összetartozó mozaikja, a környezetétől markánsan elkülönülő, önálló középtáj.

A Mátraerdő ezen vidékének volt egy mára elfeledett neve. Véleményünk[1] szerint ANONYMUS a *Gesta Hungarorumban* ***Bolhád*** (*Bolhadu*) névvel illette a Nógrád és Gömör között meghúzódó – hegycsoportok köré szerveződő – dombvidéket. Azt a dombvidéket, amely több mint ezer éven át észrevétlenül rejtőzködött, s amelyet a trianoni határ két részre osztott – tovább fokozva észrevétlenségét, hiszen mindkét ország felől nézve perifériává vált.)

Mielőtt javaslatot teszünk a Bolhád elhatárolására és tájtagolására, szólni kell e középtáját magába foglaló táji keretről, a Mátraerdőről. A „silva Matra", azaz Mátra-erdő elnevezés elsőként szintén a névtelen jegyző, ANONYMUS Gesta Hungarorum című művében (XI. vagy XII. század) szerepel *(Hevesi A. 2003)*. A későbbi korokban II. Rákóczi Ferenc (1716, 1739) a „Mátra hegység láncolata", *Hunfalvy János (1863)* a „Mátra hegyvonulata", *Ballagi Károly és Király Pál (1878)* a „Mátra hegyláncolata" kifejezést használta. A szerzők ezen földrajzi nevet minden esetben a mai Mátra-vidéktől jóval nagyobb területre, az Északnyugati-Kárpátok legdélibb, a Börzsönytől az Eperjes–Tokaji-hegységig húzódó vonulatára használták.

A XX. század elején feledésbe merült nevet az 1930-as évek második felében *Prinz Gyula* kísérelte meg újjáéleszteni. A Magyar föld, magyar faj című könyvében rámutat a Felvidék (nála: Felföld) kettős arculatára, két önálló karakterére. Mint írja, a Felföld alsó lépcsőjét – az Ipoly és a Sajó medencéjétől délre elterülő hegyvidéket – Délfelföldnek nevezi a tudomány, amit ő a népies Mátraerdővel váltana fel. A XX. század utolsó éveiben *Hajdú Moharos József és Hevesi Attila (1997, 2000)* ismét ennek az ősi földrajzi tájnévnek az újjáélesztést javasolta a trianoni határmeghúzás után kényszerből született Északi-középhegység *(Bulla B. 1951)* és Észak-magyarországi-középhegység *(Pécsi M. – Somogyi S. 1967)* tájnevek felváltására.

[1] Ezen vélemény képezte a alapját, egyben földrajzi keretét a Baráz Csaba – Kiss Gábor – Palkovics Gyula: Jeles kövek, regélő helyek a Bolhád területén (Eger, 2010) c. munkának.

A Mátraerdő területe a mai Magyarország területén magában foglalja az Észak-magyarországi-középhegység nagytáj hegyvonulatait a Börzsönytől kezdődően a Cserhát-vidéken, a Mátra-vidéken, a Bükk-vidéken és az Aggtelek–Rudabányai-hegyvidéken keresztül a Tokaj–Zempléni-hegyvidékig. Ezen túl azonban kiterjed a fenti tájegységek magyar–szlovák határon átnyúló részeire is, így például a Börzsöny Ipolyon túli folytatásaként a Helembai-hegységre (Burda), a Medves-vidék és a Gömör–Hevesi-dombság északi folytatásában a Cseres-hegységre (Cerová vrchovina), az Aggtelek–Rudabányai-hegyvidék folytatásaként a Szlovák-karsztra (Slovenský kras) (együtt Gömör–Tornai-karszt) és a Tokaj–Zempléni-hegyvidékig folytatásaként az Eperjesi (Szalánci)-hegységre (Prešovské vrchy, Slanské vrchy) (együtt Eperjes–Tokaji-hegység).

A Mátraerdő szívében rejtőzik tehát az a történeti tájunk, amelyet – véleményünk szerint – Anonymus Bolhádnak nevezett.

***

Bolhád vidékének (nevezzük nevén e középtájat) északi része a szlovákiai geomorfológiai felosztásban *(Mazúr, E. – Lukniš, M. 1978)*, amely a kisebb-nagyobb domborzati egységek 8 szintjét különbözteti meg, a *Cseres-hegység* (*Cerová vrchovina*) néven jegyzett egybefüggő táj – az „egység” (celok) szintjén – az Eurázsiai-hegységrendszer (Alpsko-himalájska sústava), a Kárpátok „alrendszere” (podsústava Karpaty), a Nyugati-Kárpátok „tartománya” (provincia Západné Karpaty) és a Belső-Nyugati-Kárpátok „altartománya” (subprovincia Vnútorné Západné Karpaty) keretén belül a *Mátra-Szalánci-területhez (Matransko-slanská oblasť)* tartozik; ez utóbbi durván a Mátraerdővel, illetve az Északi-középhegységgel vagy Észak-magyarországi-középhegység nagytájjal azonos. A Cseres-hegység nyugatról kelet felé, végül pedig északon a következő „alegységekre” (podcelok), tehát kistájcsoportokra, illetve kistájakra tagolódik: *Mucsényi-hegység* (*Mučínska vrchovina*), *Fülekivölgykatlan* (*Fiľakovská brázda*), *Ajnácskői-hegység* (*Hajnáčska vrchovina*), *Péterfali-hegység* (*Petrovská vrchovina*) és *Bucsony-hegység* (*Bučenská vrchovina*). A Péterfali-hegységen belül jellegzetes kistáj a *Básti-katlan (Baštianska kotlina)*, ismertebb nevén a Medvesalja, valamint külön „részt” (oddiel) alkot a *Gesztetei-katlan (Hostická kotlina)* is; ezek amolyan kisebb medenceként is felfoghatók. A Bucsony-hegység részei: *Bucsony (Bučeň)*, *Sőregivölgykatlan (Šurická brázda)*, *Balogfali-hegység (Blhovská vrchovina)*.

A Cseres-hegység elnevezés viszonylag későn jelent meg a szakirodalomban. Egy 1960-ban kiadott térképen (soubor map „Poznáváme svět”, Československo 1:750 000) a „Cerovská vrchovina” felirat szerepel. Az 1968-ban megjelent „Csehszlovákiai honismeret” című kiadványban a név eredetét a tájra jellemző csertölgy (Quercus cerris) erdőkre vezetik vissza.

Bolhád magyarországi része teljesen az *Észak-magyarországi-középhegység* [6][2] *nagytájhoz*, azon belül – mint említettük – több *középtájhoz* tartozik. Nyugati, azaz az Ipoly és a Tarján-patak közti részét – tájföldrajzi szempontból, a hivatalos magyar akadémiai tájbeosztás szerint – a *Cserhát-vidék* [6.3] középtájhoz sorolja, melynek a *Karancs* [6.3.41] és a *Litke–Etesi-dombság* [6.3.42] kistájak által alkotott *Karancsság* nevű *kistájcsoportja* [6.3.4] – véleményünk szerint – a Bolhád részének tekinthető. A Karancshoz tartozónak tekintjük a Mucsényi-hegységet is, hiszen az a Karancs északi hegylábfelszíne/előtere, szerves része a Karancsságnak.

A Tarján-patak és a Tarna között helyet foglaló *Felső-Zagyva–Tarna közti dombság* [6.8.2] *kistájcsoport Medves-vidék* [6.8.22] és *Felső-Tarnai-dombság* [6.8.23] nevű *kistájai* az *Észak-magyarországi-medencék* [6.8] *középtáj* részét alkotják – a hivatalos tájbeosztás szerint.

A Bükk-vidéktől északnyugatra elterülő dombvidék, a Tarna, a Leleszi-patak, a Hódos, a Sajó és a Rima által közrezárt térség hazánk felszínalaktani szempontból legproblémásabb területe, melynek számos elnevezése ismert. Elhatárolására, valamint tájtagolására is több változat született, amelyek egyike sem vált általánosan elfogadottá. A nagyrészt üledékes kőzetekből (Szécsényi Slír Formáció, Pétervásárai Homokkő Formáció) felépülő, medencedombság jellegű, erősen tagolt térszín a jelenlegi tájrendszertani felosztás szerint az országhatártól Bükkszék – Bátor térségéig terjedő *Gömöri–Hevesi-dombság* [6.8.3] *kistájcsoport* északi, nagyobb részét fedi le *Pétervásárai-dombság* [6.8.32] néven. Véleményünk szerint e kistáj (egyúttal Bolhád középtáj) déli határát a Leleszi-patak és a Hódos völgye (*Ózd-Egercsehi-medence* [6.8.31]) jelöli ki. Az újabban *Vajdavár-vidéknek* nevezett homokkő-dombságot nevezték többek között Vajadavár-hegységnek, Heves–Borsodi-dombságnak is.

A kistáj északi határát természetesen nem az országhatár jelöli ki, hanem a Rima és a Gortva – Macskás-patak (Mačaci potok) völgye, azaz a *Péterfalai-hegységet* (a Hangony és a Macskás-patak – Rima közti *Gömöri-erdőháttal* együtt) is a *Gömör-Hevesi-dombság* részének tekintjük.

Összefoglalva: a természeti tájak rendszertani egységei közül középtájnak tekinthető Bolhád vidékét észak felől két nagyobb folyó – az Ipoly (Ipeľ) és a Rima (Rimava), medencéje (Nógrád-Gömöri-medence, Juhoslovenská kotlina) választja el a Gömör–Szepesi-érchegységtől. A déli határát a következő vízfolyások és völgyek rajzolják ki: délnyugaton a Ménes-patak és a Nógrádmegyeri-patak határolja el a Cserhát-vidéktől (Északi-Cserhát), délen a Zagyva keletnyugati irányú völgye a Mátra-vidéktől (Mátra lába [6.4.23]), délkeleten pedig a Sajóba tartó Hódos-patak és a Tarnába torkolló Leleszi-patak választja el a Bükk-vidék tájaitól. A Bolhád központja az összefoglalóan „*Nógrád–Gömöri-*

[2] A tájak rendszertani felosztását tartalmazó Magyarország kistájainak katasztere (Budapest, 1990) kódjai

bazaltvidéknek" nevezett rész (kistájcsoport) három kistája: a Medves-vidék (a Medves bazaltplatójával), az Ajnácskői-hegység (a Pogányvár bazaltfennsíkjával és az andezitből álló Sátorossal), valamint a Bucsony-hegység. Ezt a központi „tengelyt" nyugaton a Béna-patak (Belina) – Tarján-patak, keleten a Gortva – Tarna völgyei határolják el a nyugati „harmadtól" (Karancsság) és a keleti kistájcsoporttól (Gömör–Hevesi-dombság).

Tehát a magunk részéről a Bolhád külön középtájként történő elkülönítését indokoltnak tartjuk, mivel a környezetétől *jól elhatárolódó – attól eltérő egyéni sajátosságokkal rendelkező – egységet* képez. A Bolhád hegyek, hegycsoportok köré szerveződő kistájait, és az itt most nem részletezett kistáj-csoportjait elválasztó völgymedencéket térképvázlaton szemléltetjük *(1. ábra)*. A Bolhád tájtagolásának rendszerelvű finomítása *(táblázat)* további elemzéseket kíván, ami jelenlegi problémafelvetésünk keretein túlmutat.

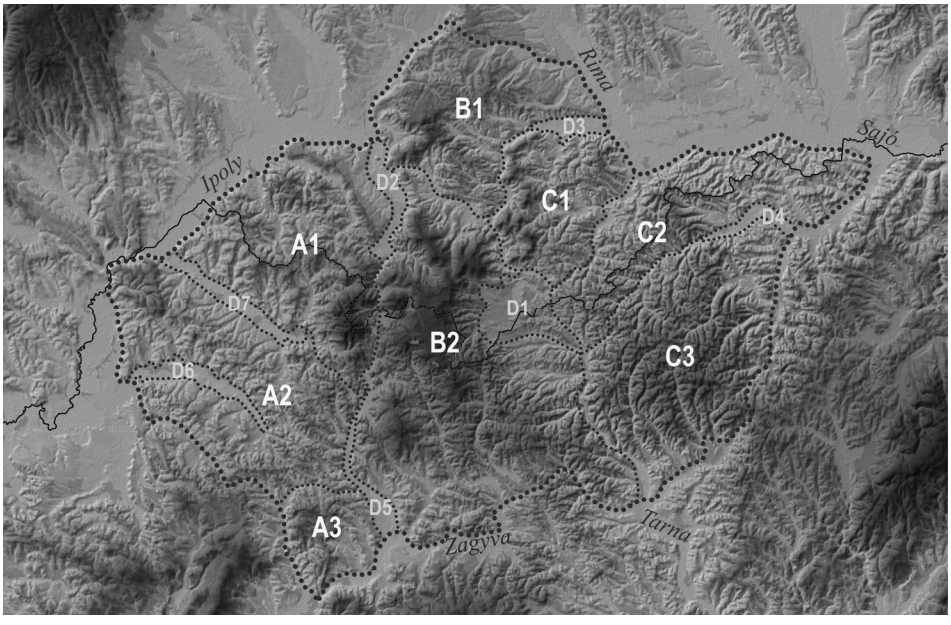

1. ábra. A Bolhád (Bolhádvidék, Cseres-hegység) határa és javasolt tájtagolása. (A térképet rajzolta: Baráz Csaba)

***

A *Gesta Hungarorum* reprint kiadásához csatolt tanulmány melléklete egy térkép, amit Györffy György tervezett. Ennek nyomán a Cartographia *Történelmi világatlaszába Bolhád* neve a Cserhát területét fedi le *(2. ábra)*, ami hibás lokalizáció. Anonymus ugyanis a Gesta 33. fejezetében Szovárd, Kadocsa és Huba útját a következőképpen írja le: „*Ez a három úr, miután megkapta az en-*

gedelmet Árpád vezértől, arról a helyről indult el, amelyet Pásztónak mondanak, s előbb a Hangony vize mentén lovagolt, majd ezen a folyón átkelt a Sajó folyó mellett. Innen Gömör várának részein vonultak tovább, és eljutottak a Bolhád-hegyig, majd a nógrádi részeken haladva a Galga vizéhez értek. Innen pedig útjukat folytatva a Duna partján mentek, majd a Verőce vizén átkelve tábort ütöttek az Ipoly folyó mellett." A leírás szerint Bolhád Gömör és Nógrád között, a Galgától északkeletre kellett hogy legyen. Ezért helyesebb Prinz Gyula lokalizációját, aki a Bolhád nevet a „*Magyarország hegy és vízrajza*" c. térképen, melyet a Honvéd Kiadó Intézet évszám nélkül jelentetett meg, a Karancstól keletre a Zagyva és a Tarna forrásvidékén tünteti fel.

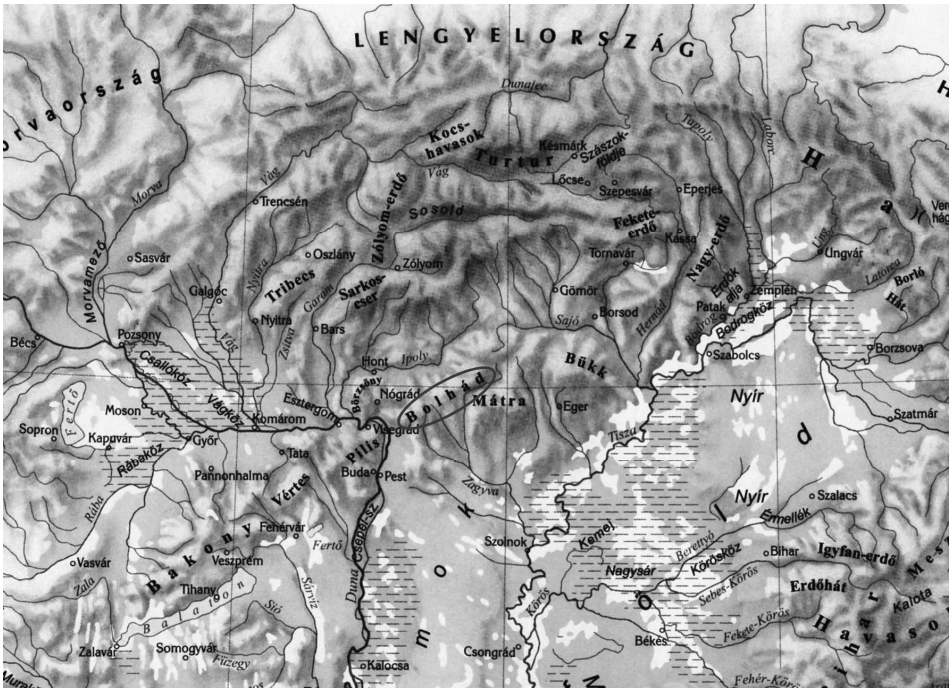

2. ábra. A Bolhád tájnév a Cartographia által kiadott Történelmi világatlasz (Budapest, 2007) 108. oldalán: A Kárpát-medence hegy- és vízrajza az Árpádházi királyok idején

Prinz Gyula a *Magyarország tájrajza* c. munkájában *(Prinz Gy. 1937. 317-318.)* szintén a „*Mátra-hegyhátra*" terjeszti ki Bolhád vidékét. „*Az Ipoly, Rima, Zagyva és Tarna közös hátsága egyáltalán nem gyűjtőteknője az életnek,hanem csak földalaktani egység, melyet a tájképi hasonlatosság ereje kapcsol össze. A palócok népi öntudata semmiféle tájnak vagy vidéknek nem adott nevet, csak éppen ezt a hátságot, illetve annak Ipolyfő, Fülek és Pétervására közötti fő részét ruházta fel a Bolhád névvel. Olyan kevés népi eredetű vidéknevünk van,*

hogy szívesen terjesztjük ezt valamivel szélesebbre, beleértve az egész Mátra-hegyhátot. Az bizonyos, hogy Bolhádnak nemcsak sajátos jellege, hanem délen a Mátrában hatalmas kerítésfal is van."

Táblázat. A Bolhád (Bolhádvidék, Cseres-hegység) javasolt tájtagolása és tájnevei

Kódok			***Meglévő és javasolt tájnevek***	***Szlovákiai tájnevek***
A			**Karancs-vidék**	
	A1		**Karancsság (6.3.4.)**	
		A1.1	Karancs (6.3.41.)	
		A1.2	Mucséni-hegység	***Mučínska vrchovina***
		A1.3	Hargics	
		A1.4	Sáfi–Mazda-vonulat	
	A2		**Litke-Etesi-dombság (6.3.42.)**	
	A3		**Meszes (Szentkúti-dombság)**	
B			**Bucsony–Medves-vidék**	
	B1		**Bucsony-hegység**	***Bučenská vrchovina***
	B2		**Medves-vidék (6.8.22)**	
		B2.1	Medves	
		B2.2	Béna-hegy	***Hajnáčska vrchovina***
		B2.3	Pogányvár	
		B2.4	Felső-Tarnai-dombság (6.8.23.)	
		B2.5		
		B2.6	Nemti-dombság	
		B2.7	Somlyai-erdő	
C			**Gömöri-hegyhát**	
	C1		**Ajnácskői-hegység** (Ragács–Szár-hegy-csoport)	
		C1.1	Ajnácskői-hegyek	***Hajnáčska vrchovina***
		C1.2	Jesztei-dombság	
		C1.3	Guda–Dobogó	
		C1.4	Serki-hegyek	
	C2		**Gömöri-erdőhát (Péterfalai-hegység)**	***Petrovská vrchovina***
	C3		**Vajdavár-hegység**	
D			**Völgymedencék**	
	D1		**Básti–Zabari-medence**	***Baštianska kotlina***
	D2		**Füleki-völgykatlan**	***Fiľakovská brázda***
	D3		**Gortvai-öblözet**	
	D4		**Hangony-pataki-öblözet**	
	D5		**Tarján-pataki-öblözet**	
	D6		**Ménes-pataki-öblözet**	
	D7		**Dobroda-völgymedence**	

Prinz Gyula tovább egyértelműsíti Bolhád keleti kiterjedését: „*Bolhád keleti szomszédságában két rokon és össze is nőtt vidék van, a Rimavidék és Gömör. Ez a kettő és társaságukban Torna és a Cserehát alkotják négyesben a Sajó egész vízgyűjtőterületét.*" Ehhez annyit tegyünk hozzá, hogy amennyiben keleten a *Cserehát* (valamint Gömör és Torna vidéke), nyugat felé, a Zagyván túl

pedig a *Cserhát* (Nógrád) a szomszédja a Bolhádnak, úgy nevezhetjük akár *Cseres-hegységnek* is, amelyet a *cser*-ről elnevezett hátak (és medencék, valamint délről két hegység, a Mátra és a Bükk vidéke) határolnak.

Felhasznált irodalom

BALLAGI K. – KIRÁLY P. (1878): Egyetemes földrajz. Budapest

BULLA B. (1962): Magyarország természeti földrajza. Budapest

BULLA B. (1954): Általános természetföldrajz. Budapest

BALLAGI K. – KIRÁLY P. (1878): Egyetemes földrajz. Budapest

DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2010): Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest

HAJDÚ MOHAROS J. – HEVESI A. (1997): A Kárpát-pannon térség tájtagolása. In Pannon enciklopédia. Magyarország földje. Karátson Dávid (szerk.) Budapest

HEVESI A. (2003): A Kárpát-medence és a Kárpátok természetföldrajzi tájtagolásáról. Földrajzi Értesítő LII. 3-4. 253-267.

HUNFALVY J. (1863): A Magyar birodalom természeti viszonyainak leírása. II. Pest

MAROSI S. – SOMOGYI S. (1990): Magyarország kistájainak katasztere I-II. MTA FKI. Budapest

MAZÚR, E. – LUKNIŠ, M. (1978): Regionálne geomorfologické členenie Slovenskej socialistickej republiky. Geografický časopis 30. Bratislava. 101-125.

PÉCSI M. (1989): Magyarország Nemzeti Atlasza. Kartográfiai Vállalat. Budapest

PÉCSI M. – SOMOGYI S. (1967): Magyarország tájai és geomorfológiai körzetei. Földrajzi Közlemények XV. (XCCI.) évf. 4. 285-304.

PRINZ GY. (1937): Magyarország tájrajza. In.: Magyar föld, magyar faj I. Magyar földrajz. Budapest

MIÉRT NEM VOLT ERDÉLYNEK FŐ VÁROSA?

DR. BELUSZKY PÁL

Budapest nagyvárossá (világvárossá?), Magyarország egyértelmű (túlsúlyos?) központjává válásának mozgatórugóit számba véve minden alkalommal felemlítődik az az állítás, hogy a város egy közel tökéletes medencetájnak (a Kárpát-medencének) majd tökéletes helyzetű központja. Ez a megállapítás kézenfekvő és jogos. Pest-Buda egy több mint 300 ezer km^2 kiterjedésű medencetáj „közepén", súlypontjában fekszik; nem geometriai középpontjában, hanem gazdaságának, népességének, geopolitikai- és térszerkezetének súlypontjában. A medence természetes útvonalainak többsége itt fut össze, a hegységkeret s a medence központi régióit alkotó síkságok-alföldek-dombvidékek közötti csere áramlási irányai által létrehozott centrális-sugaras térszerkezet gyúpontja. Egy ilyen térszerkezet esetén már „csak" a sugaras térpályák középpontjának a „bemérése" szükséges az országközpont helyének kiválasztásakor. Államépítő eleink ezt a feladatot kiválóan meg is oldották. Pest-Budát nemzetközi jelentőségű, kontinens-részeket összekapcsoló útvonalak érintették: a tömegáruk szállítására is alkalmas Duna, s a többnyire annak Kárpát-medencei szakaszát követő szárazföldi útvonal, amely a Balkánt, sőt azon túl Kis-Ázsiát s a Közel-Keletet kötötte össze Közép- és Nyugat-Európával, s amelyen már az írott történelem előtti korokban is népek, áruk, információk áramlottak, a középkorban stratégiai, „ideológiai" és idegenforgalmi jelentőséget is nyert, mint a Szentföldre igyekvő keresztes hadak egyik útvonala – a „Jeruzsálemi Zarándokút" –, később az Oszmán Birodalom s az „Európa" közötti konfrontáció „tengelye", majd a 18. század végétől a Duna viziútja az ország kivitelének legfontosabb „hordozója".

Pest-Budánál alakította ki a természet a Duna észak-déli szakaszának legjobb – s majdhogynem egyetlen – átkelőhelyét, itt csomósodtak a Kárpát-medence „nagy" vásárvonalai. Ezt a térszerkezetet képezte le – meg persze geopolitikai szempontokat is követve – a Kárpát-medence 19. században kiépülő vasúthálózata. Az *1. ábráról* – amely a 20. század elejének gyorsvonati járatsűrűségét tünteti fel Fodor Ferenc nyomán *(Fodor, 1924)*, így emelve ki a legfontosabb vonalakat – egyértelműen kitűnik Budapest egyeduralkodó helyzete, a Kárpát-medence egészét behálózó csáprendszere. Még szerényebb mását sem találjuk sehol az országban.

Pest-Buda a trianoni határmegvonásig a Kárpát-medence kizárólagos, hegemón központja. Már a magyar középkor második felében egyeduralkodó centrum: nemcsak rövid „tétovázás" után (l. Esztergom, Visegrád, Óbuda) itt rögzült az uralkodói székhely, hanem az ország gazdaságának is irányítója-kézbentartója a város polgársága – becslések szerint ekkor a külhoni áruk 70%-

a budai kereskedők közvetítésével került hazánkba –, s a város külkapcsolatainknak is „csomópontja". Az oszmán hódoltatás „intermezzója" után – amikor egy kontinensnyi birodalom geopolitikai viszonyai szabták meg az egyes városok szerepkörét – a 18. század ország-újjáépítése után a századvégre ismét a Kárpát-medence vitathatatlan, a 19. század derekától pedig hegemón központja. Mindehhez persze a természeti adottságok mellett egyéb tényezők – uralkodói elképzelések és akarat, közjogi helyzet, pl. a tartományi igazgatás hiánya, politikai, „nemzetstratégiai" megfontolások, „agglomerációs" előnyök stb. – is hozzájárultak, de a természeti adottságok szerepét nehéz lenne túlértékelni.

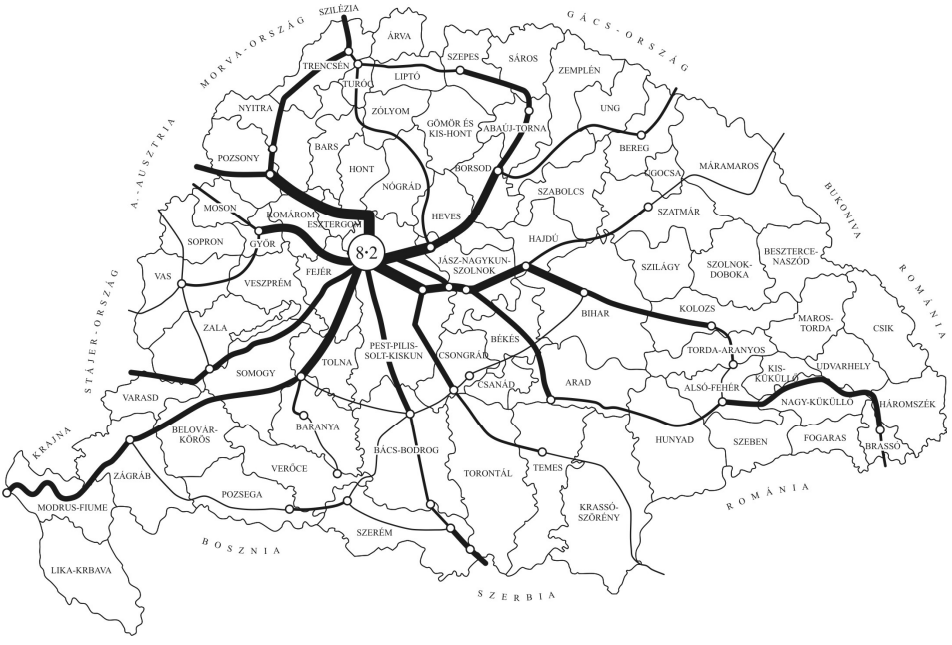

1. ábra. A magyar korona országainak gyorsvonati járatai az első világháború előtti években (Fodor F. nyomán). A vonalak vastagsága arányos a gyorsvonatok járatsűrűségével.

Kézenfekvő tehát a kérdés: akkor *miért nem alakult ki hasonló szerepkörű* – természetesen nem hasonló *súlyú – város, központ Erdélyben,* ebben a „medencén belüli tökéletes medencében"? Mert egyrészt tény, hogy Erdély szintén tökéletes medence-táj, legalábbis „első ránézésre" a Kárpát-medence szerényebb mása, másrészt történelme során mindvégig híján volt egyértelmű „fő városnak". Először röviden e két állításunkról:

- Előbbi megállapításunkat a térképszemlélet mellett szinte valamennyi Erdély földrajzával foglalkozó írás hangsúlyozza. Teleki Pál *(Teleki, 1936)* megfogalmazása szerint „…Erdély a Kárpát-medence kicsinyített mása,

egyben szerepét tekintve annak hatványozott mása is. Valóban az egész Kárpát-medence Európának századokon át olyan hegyfallal környezett végvára volt kelet felé, amelynek őrsége a magyar nemzet, Erdély pedig ennek a végvárnak legkeletibb sarokbástyája s így nem csoda, hogy volt már néha ország az országban." Bulla Béla és Mendöl Tibor pedig „A Kárpát-medence földrajzá"-ban írta, „…hogy a magyar történelem folyamán Erdély… hosszú időn át politikailag is ország, önálló fejedelemség, a magyar állameszme hordozója tudott lenni, azt *…táji önállóságának, földje zárt egységének köszönheti.*" *(Kie.: Bulla – Mendöl)*. Prinz Gyula is szinte önálló „geopolitikai" egységként kezeli, amikor így határozta meg Erdély helyzetét: „A Szármát-síkság nagy és az Alföld kis állama közé beékelt természetes erőd közbenfekvése miatt kivívja mind a kettő birtoklási vágyát. A Szármát-síkság állama Erdély birtokában az egész Duna-vonalon hatalmi tényezővé válik, az Alföld állama számára pedig Erdély hatalmas védőbástya. Igen természetes tehát, ha az Alföld állama Erdélyt már korán megszerezni törekedett." *(Prinz, 1914)*.

Mint az előbbi idézetek is utaltak rá, Erdély hosszú évszázadokon át többkevesebb közjogi, politikai önállósággal rendelkezett, amit nyilvánvalóan táji elszigeteltsége (is) támogatott. Az államalapítás éveiben I. Istvánnak fegyverrel kellett megvennie Erdélyt Gyulától, a tartományúri politikát folytató fejedelmi sarjtól. Az ezt követő századokból is ismert, bizonytalan hatáskörrel ugyan, az erdélyi vajda intézménye, s az országrész gyakorta az „ifjú királyok", az uralkodásból kiszorult királyi családtagok „országa", tartománya. E korszak Erdélyének geopolitikai helyzetét Hajdú Zoltán a következőképp határozta meg: „Erdély szellemisége 1526 előtt úgy fogalmazható meg, hogy meghatározó eleme a partikularizmus és a különböző kiváltságok alapján élő és szerveződő népek és csoportok rendi különállása, önkormányzatiságának eszméje". *(Hajdú, 2001)*. Mohács után pedig Erdély fokozatosan elszakadt a királyi Magyarországtól, a speyeri egyezmény szerint (1570/71) János Zsigmond „Erdélynek és a Magyarországi Részeknek fejedelme". Vagyis török gyámkodás alatt ugyan, de a Habsburg uralkodóktól független államalakulattá vált Erdély, s állandó szorongattatások, kül- és belharcok közepette is a magyar államiság és szellemi élet mentsvára. A törökök kiűzése után sem állt helyre a Kárpát-medence közjogi egysége; a kiegyezésig (1867) Erdélyi Nagyfejedelemség néven a magyar korona országának számított ugyan (a Habsburg uralkodók a magyar korona jogán birtokolták), de külön törvényhozással és végrehajtó hatalommal rendelkezett, politikailag-gazdaságilag-pénzügyileg független volt a magyar országgyűléstől és kormányszervektől, eltekintve 1848/49 közjátékától („Uniót Erdéllyel!"). Ez a közjogi különállás csak a kiegyezéssel szűnt meg.

E hosszú állami különállás ellenére is fennmaradt a „kishaza" s „nagyhaza" együvé tartozásának tudata, mindazonáltal Transsylvania másságát a Királyhá-

gón innen is tudomásul vették, a Királyhágón túl pedig az erdélyi lakosság körében kialakult bizonyos „transzszilván tudat", többé-kevésbé függetlenül a nyelvi hovatartozástól.

- A természeti adottságok s a politikai önállóság ellenére, mint állítottuk, Erdélynek története során nem volt „fő városa" (a „fő város" fogalma természetesen nem egyszerűen közigazgatási székhelyet jelent).
  Az államalapítás utáni két-három évszázadban Erdély urbanizációja kezdetleges; az országrész ritkán lakott, a hegységkeret hatalmas erdőségeit nem hasznosították, az autarkia majd teljes, az államalapítás megszokott aktusai, mint pl. a vármegyék szervezése Erdély nyugati és északi sávjára korlátozódott. Az országrész szinte kizárólag sóbányászata révén kapcsolódott be a Kárpát-medence munkamegosztásába. Erdély első „központi helye" a római kori előzményekkel rendelkező Gyulafehérvár, előbb a Gyulák törzsének központja, majd a még István alapította erdélyi püspökség székhelye, sókikötő. (Erdély önálló állami létének időszakában válik az egyik fejedelmi székvárossá, ekkor jónéhány erdélyi országgyűlésnek is otthont ad s hadászati jelentőségre is szert tett.) Még az Árpád-korban néhány magyar lakosú városka (?), bányatelepülés csatlakozik a központoknak tekinthető településekhez (Torda, Dés, Kolozsvár), de ezek ekkor még jelentéktelen települések.
  Új szakaszba lépett a Királyhágón túl urbanizációja a szászok betelepítésével-betelepülésével. II. András 1211-ben hívta be a német lovagrendet a gyér lakosságú, a király tulajdonában lévő Dél-Erdélybe, elsősorban határvédelmi meggondolásokból. A lovagokkal „köznép", földművelők és kézművesek is érkeztek a lovagrendnek adományozott területekre. A széleskörű autonómiával rendelkező vendégnépek megtelepedésük után városépítésbe kezdtek. 1225-ben ugyan az uralkodó az önálló államiságra törekvő lovagrendet kiűzte az országból, de a „polgári népesség" maradt. A fejlettebb települési kultúrát megtestesítő szász városok a túl-kárpáti tartományokkal megélénkülő kereskedelem hatására a 14. század elején felvirágoztak. A Moldva vagy a Havasalföld felé utat nyitó hágók előterében lévő városok egymás után nyertek árumegállító jogot (Beszterce 1368, Brassó 1369, Szeben 1378). Velük csak a magyar-német lakosságú Kolozsvár tartott lépést, a „nagyhaza" felé a Király-hágón átvezető út erdélyi kijáratánál, kiaknázva a Kárpát-medence „belsejével" megélénkülő árucsere kínálta lehetőségeket („Kincses Kolozsvár"). Gyulafehérvár továbbra is püspöki székhely, de gazdasági jelentősége csekély.
  A középkori Erdély városai közötti verseny számszerűsíthető mutatója az 1520-ig az egyes városok által külföldi egyetemekre küldött hallgatók száma. E rangsorból kiemelkedik a két legjelentősebb szász város, Szeben (285 hallgató) és Brassó (267 hallgató); helyezésüket nyilván támogatta a származásuk okán a „Nyugattal" fenntartott kapcsolatrendszerük. Kolozsvár polgárai már

jóval kisebb számban (122 hallgató) látogatták a külhoni egyetemeket; Kolozsvárt Segesvár közelítette még meg (95 hallgató). Egyetlen további város sem küldött 50-nél több hallgatót külföldi univerzitásokra, Gyulafehérvár sem.
Tehát már a középkor végére kialakult az erdélyi városhierarchia a későbbiek során tartósnak bizonyult jellegzetessége; a „csúcson" három város versengett egymással (Brassó, Szeben, Kolozsvár), egymást gyakran váltva a rangsor élén, de jelentős előnyre egyik sem tett szert, nem vált „fő várossá". Igazgatási szerepkörét tekintve Gyulafehérvár szintén ott volt az „élbolyban", de gazdasági súlya csekély. *Időnként s egyes funkciókat* tekintve néhány más város is előkelő helyet foglalhatott el a városrangsorban (pl. 1750-ben a legtöbb kereskedő Szamosújváron működött, Nagyenyed oktatási-kulturális szerepköre (kollégium), Balázsfalva egyházi központ funkciója révén emelkedett ki a városok mezőnyéből).
1526-tól 1570-ig tartó folyamatként Erdély a Habsburg uralkodótól (a „királyi Magyarországtól") független, önálló (de török hűbéres) fejedelemséggé vált. Országgá, amelyben országos hatáskörű intézmények, szervezetek tevékenykednek, melyek székhelyet igényelnek (noha egyes intézményeknek, mint pl. az erdélyi országgyűléseknek nem alakult ki állandó ülésezési helye). Az országos hatáskörű intézmények Erdélyen belüli elhelyezkedésére jellemző, hogy székhelyük gyakorta változott s nem koncentrálódott egyetlen településbe. Itt nincs módunk végigkövetni az államigazgatási intézményeinek változásait-vándorlásait, inkább csak példákkal élünk. A fejedelemség „legelőkelőbb" állami központja Gyulafehérvár, ahol 1542-től megkezdték a fejedelmi udvar kiépítését, s egyes vélemények szerint a 17. századra a „fejedelemség központi városává" vált. Tény viszont, hogy a fejedelmi udvar időnként más településekbe költözött (Fogaras, Torda, Ebesfalva [Erzsébetváros] stb.). Az országgyűlések leggyakoribb színhelye is Gyulafehérvár (a fejedelemség korában 62 országgyűlést tartanak a városban), de Kolozsvár (54 országgyűlés) vagy Torda (49 országgyűlés) is közel ennyi országgyűlésnek adott helyet, s esetenként Marosvásárhelyen, Segesváron, Nagysinken, Szamosújváron, Fogarason vagy Nagyenyeden is tartottak országgyűléseket. Gyulafehérvár továbbra is püspöki székhely (miközben a reformáció erős pozíciókat szerzett Erdélyben; 1570 táján a fejedelemség lakóinak 75-80%-a a protestáns egyházak híve), de pl. Kolozsvár a fejedelmi ítélőtábla székhelye, aranybeváltóhely, pénzügyigazgatási központ; Nagyszeben a széleskörű autonómiával rendelkező „szász egyetem" (a szász székek) „fővárosa".
Ám a gazdasági élet fontosabb központjai továbbra is Nagyszeben, Brassó és Kolozsvár s a szellemi élet is e három városban pezsgett a legélénkebben. (A 17. század második felében a legtöbb könyvet Kolozsvárott jelentették meg – 403-at –, Brassóban és Szebenben már csak 252-őt, illetve 217-et, de Gyulafehérváron csupán 66-ot.)

A török után a Habsburg Birodalomba betagozódó Erdélyi Fejedelemségben az állami élet központjai némileg egyszerűbb földrajzi megoszlást mutattak: a legtöbb kormányhivatal, illetve a törvényhozás Nagyszebenben és Kolozsvárott működött (a főtörvényszék Marosvásárhelyen), miközben fokozatosan Kolozsvár szerepe növekedett e téren: itt ülésezett az országgyűlés, 1790-ben a helytartótanácsot (a kormányzatot) is áthelyezték Szebenből Kolozsvárra. Viszont Nagyszeben adott otthont mindvégig az erdélyi főhadparancsnokságnak, itt működött a kincstár, a 18. század végéig a Gubernium (tk. a kormányzat). A vezető gazdasági központok közé továbbra is Kolozsvár, Szeben és Brassó tartozott, de némiképp árnyalta a képet, hogy a 17. század végén betelepült örmények élénk kereskedő-hellyé tették Szamosújvárt és Erzsébetvárost (e két település a 18. században a szabad királyi városok jogait is elnyerte). A kézműipar viszont a szász városokban volt a legizmosabb: Nagyszebenben 1750-ben 1060, Brassóban 758 iparos tevékenykedett, Kolozsváron csak 521 (jelentős kézműiparos város még a szász Segesvár – 464 iparos –, Medgyes – 378 iparos – és Beszterce – 373 iparos –). A „nagyvárosi" ipart űző ötvösök száma az egyes városokban legalább ennyire „jelentőség-jelző": Brassó, Nagyszeben vezeti a rangsort (22 és 21 ötvös), Kolozsvár megközelítette őket – 17 ötvös –, más városban nem haladta meg a számuk a tizet.

Az abszolutizmus (1849-1867) idején annyiban változott a kép, hogy a bécsi udvar szimpátiája a szabadságharc alatt következetesen császárpárti Nagyszeben felé fordult, s a kormányszervek majd kizárólagos székhelyévé vált (kormányszék, királyi tábla, a kincstár és az erdélyi postaigazgatóság stb. székhelye) s továbbra is működtek a városban a „szász egyetem" intézményei.

A dualizmus korában (1867-1918) viszont a magyar államvezetés Kolozsvár „mellé állt", itt szervezték meg az ország második állami egyetemét, támogatták (magyar) kulturális intézményeit (nemzeti színház, múzeum stb.), számos regionális hatáskörű szervezetet telepítettek a városba. Kolozsvár *relatív* pozícióját erősítette az is, hogy a kiegyezés után a polgári igazgatás kiépítése során a szász és székely népek különállása, autonómiája megszűnt, csakúgy, mint intézményeik. Ezen átrendeződés jele, hogy a dualista korszak elején Kolozsvár átvette a vezető helyet az erdélyi városok népességszám-szerinti rangsorában *(2. ábra)*; 1910-re a 60 ezres Kolozsvár e téren már tekintélyes előnyre tett szert Brassóval és Nagyszebennel szemben. *(3. ábra)*. Erdély közjogi különállásának megszűntével deklarált központja, fővárosa természetesen nem volt az országrésznek. A legtöbb regionális – több megyére kiterjedő működési területű – intézmény Kolozsváron is megtalálható volt (kereskedelmi és iparkamara, kerületi ipari felügyelőség, közjegyzői kamara, királyi ítélőtábla, csendőrkerület, kerületi kultúrmérnöki hivatal stb.), viszont e téren rendkívül kusza helyzet alakult ki Erdélyben *(4. ábra)*, Kolozsvár mellett Brassó, Nagyszeben, Marosvásárhely, Nagyenyed is rendelkezett regionális intézményekkel, egyes erdélyi megyék egynémely szempontból Erdélyen kí-

vüli székhelyű intézmények működési területéhez tartoztak. A magyar államvezetés tehát nem használta ki a regionális intézmények telepítésében rejlő városfejlesztő hatásokat, nem telepítette azokat koncentráltan.

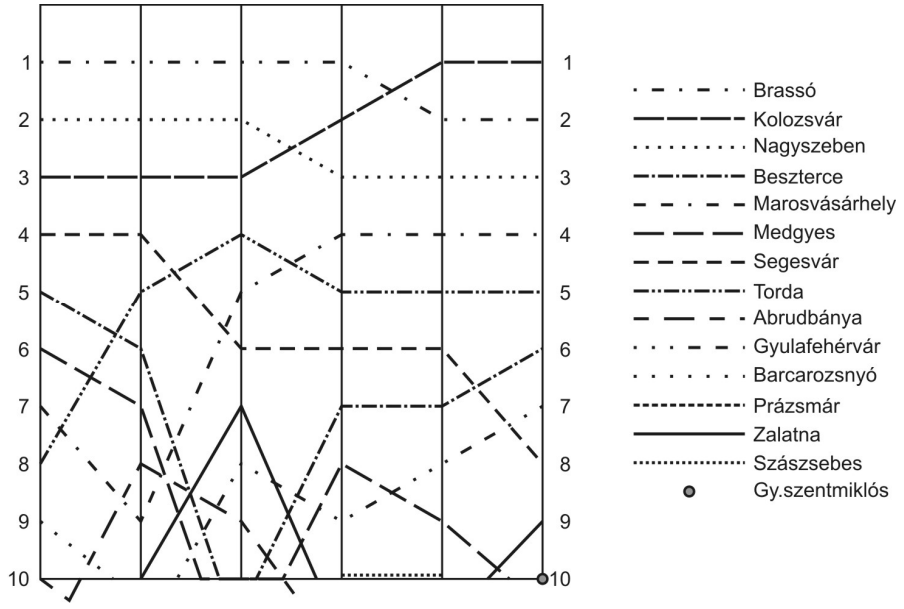

2. ábra. Az erdélyi városok népesség-rangsorának változása a 18. század eleje és 1910 között

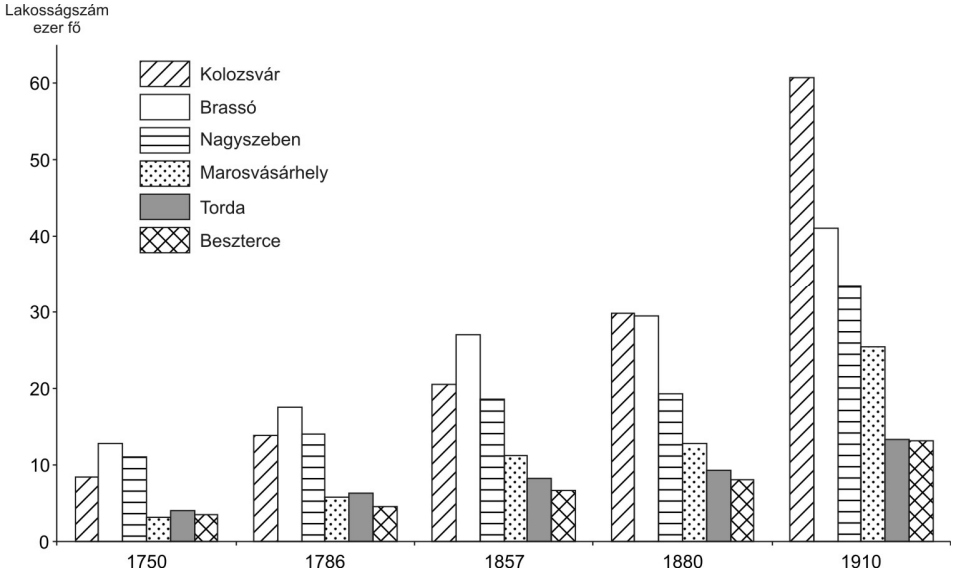

3. ábra. Az erdélyi nagyvárosok népességének változása, 1750-1910

A dualista kor végére az erdélyi városok hierarchiája az *1. táblázat* szerint alakult.

1. táblázat. Az erdélyi városok hierarchiája, 1910

Rangsorszám*	Város	Hierarchikus szint
3.	Kolozsvár	regionális központ
6.	Temesvár	hiányos regionális központ
8.	Nagyvárad	hiányos regionális központ
12.	Brassó	részleges regionális központ
16.	Marosvásárhely	megyeközpont
18.	Nagyszeben	megyeközpont
20.	Szatmárnémeti	megyeközpont
32.	Zombor	hiányos megyeközpont
43.	Dés	részleges megyeközpont
46.	Déva	részleges megyeközpont
47.	Beszterce	részleges megyeközpont
48.	Segesvár	részleges megyeközpont
49.	Nagykároly	részleges megyeközpont
53.	Zilah	részleges megyeközpont
54.	Székelyudvarhely	részleges megyeközpont
56.	Nagyenyed	részleges megyeközpont
63.	Gyulafehérvár	középváros
67.	Sepsiszentgyörgy	középváros
71.	Fogaras	középváros
72.	Csíkszereda	középváros
83.	Dicsőszentmárton	középváros

*Az országos rangsorban
Forrás: Beluszky – Győri, 2005

A 20. század elején tehát az erdélyi városok élén (a kifejezetten városi funkciók mennyisége és választéka alapján) Kolozsvár állt, elsősorban adminisztratív-oktatási-kulturális-egyházi szerepköreinek köszönhetően, maradéktalanul megfelelve a regionális centrumokkal szemben támasztott követelményeknek. Brassó – részben többnyelvű-vallású lakosságának köszönhetően, mert így megtöbbszöröződtek intézményei – részlegesen töltötte be ezt a szerepkört; Marosvásárhely és Nagyszeben nem emelkedett a regionális központok sorába, de a legvárosiasabb megyeközpontok közé tartoztak. Feltűnő Gyulafehérvár elhanyatlása, nem „fért bele" az első hatvan magyarországi város körébe.

Az erdélyi városok *gazdasági súlya* némiképp más térbeli megoszlást mutat. Erdély legjelentősebb *pénzügyi központja* Nagyszeben *(2. táblázat);* pénzintézeteinek vagyonát hatalmasra növelte, hogy ide került a megszüntetett szász székek közös tulajdonú vagyona. Erdély modern gyáriparának viszont legjelentősebb központja Brassó.

4.a. ábra. Regionális hatáskörű intézmények székhelyei és működési területük Erdélyben és környékén, 1910. (Közjegyzői kamarák)

4.b. ábra. Regionális hatáskörű intézmények székhelyei és működési területük Erdélyben és környékén, 1910. (Királyi ítélőtáblák)

4.c. ábra. Regionális hatáskörű intézmények székhelyei és működési területük Erdélyben és környékén, 1910. (Kerületi iparfelügyelőségek)

4.d. ábra. Regionális hatáskörű intézmények székhelyei és működési területük Erdélyben és környékén, 1910. (Csendőrkerületek)

4.e. ábra. Regionális hatáskörű intézmények székhelyei és működési területük Erdélyben és környékén, 1910. (Közúti kerületi felügyelőségek)

4.f. ábra. Regionális hatáskörű intézmények székhelyei és működési területük Erdélyben és környékén, 1910. (Kereskedelmi és iparkamarák)

4.g. ábra. Regionális hatáskörű intézmények székhelyei és működési területük Erdélyben és környékén, 1910. (Kerületi kultúrmérnöki hivatalok)

2. táblázat: Az erdélyi városok pénzintézeteinek vagyona és betétállománya, 1909

Országos sorrend	Város	Pénzintézeti vagyon*	Országos sorrend	Város	Betétállo-mány*
2.	Nagyszeben	196,0	2.	Arad	77,7
3.	Arad	115,0	4.	Temesvár	56,0
4.	Temesvár	110,0	5.	Nagyvárad	50,5
7.	Nagyvárad	71,5	6.	Nagyszeben	46,3
12.	Kolozsvár	49,5	10.	Kolozsvár	35,2
13.	Brassó	40,4	17.	Brassó	23,6
20.	Szatmárnémeti	28,2	19.	Szatmárnémeti	21,5
23.	Marosvásárhely	26,0	32.	Marosvásárhely	16,0
49.	Nagykároly	13,3	51.	Segesvár	11,0

*millió koronában

Az erdélyi városhálózat vázolt sajátosságára – többközpontúság – természetesen a geográfia jónéhány képviselője rámutatott. A Bulla – Mendöl szerzőpáros a Kárpát-medencéről írt könyvében állapította meg: „Magának az Erdélyi-medencének nincs igazi központja: elég nagy terület ahhoz, hogy a különböző pontjain jelentkező helyzeti előnyök mindegyike életben tudjon tartani egy-egy kisebb vagy nagyobb várost”. *(Bulla – Mendöl, 1947)*. Vagyis a helyzeti energiákkal rendelkező „helyek” sűrű előfordulása elaprózza a városállományt. Hasonlóan vélekedett Takács Péter („…a regionálisan végzetesen tagolt erdélyi gazdaság olyan sűrű és rendszeresen működő piac- és vásár-hálózatot alakított

ki, amelyik kényszerűen alkalmazkodott ehhez a mikroregionális gazdasági tagolódáshoz." – *Takács, 2000* –) vagy a „háromkötetes" Erdély története („Erdély belső széttagoltsága nagyon bénítólag hatott a városiasodás erőinek központosítására". – *Köpeczi, 1986* –).

A „sokközpontúság", más oldalról a „fő város" hiányának egyes okait már érintettük.
A következőkben ezen okokat tekintjük át:

- Tanulmányunk bevezető soraiban a Kárpát-medencében „egyeduralkodó" Budapest pozícióit, adottságait vázoltuk. Természetesen a különböző korszakokban Budapesthez hasonló nagyságú-súlyú város felnövelésére Erdély már csak méreteinél, gazdasági és demográfiai súlyánál fogva sem lehetett képes. Erdély területe (amely koronként és „felfogásonként" nagymértékben változott-változik) durván a Kárpát-medence területének egyötödét tette ki, a dualizmus korának „hivatalos" statisztikai beosztása szerint 58 ezer km^2-t. A népességből az alacsonyabb népsűrűség következtében ennél kisebb arányban részesült: a középkor végén kb. 10%-kal, az 1786-os népszámlálás idején 11,7%-kal, a dualizmus korának végén pedig 14,7%-kal (Horvát-Szlavonország nélkül számítva; ezen országrésszel együtt 12,8%-kal). Ezt figyelembe véve a dualista korszak végén, amikor Budapest lélekszáma a 900 ezret közelítette, Erdélynek egy 110-120 ezres fő város dukált volna (Kolozsvár lélekszáma ennek a fele volt). Ez persze merő spekuláció, de hangsúlyozza Erdély szerényebb lehetőségeit e téren.
- Tanulmányunk elején ugyancsak állítottuk, hogy az Erdélyi-medence – legalábbis első ránézésre – a Kárpát-medence szerényebb méretű mása. Ezen állításunkat azonban pontosítanunk kell. Épp a városfejlődés adottságai, a „főközpont" kialakulásának lehetőségei szempontjából igen lényeges különbségek vannak a két medencetáj között. Míg a Kárpát-medence természet által előre jelzett térszerkezetéről azt állítottuk, hogy az *centripetális* jellegű, addig az Erdélyi-medencéé *centrifugális*, széttartó. A Kárpát-medencében a folyók – a természetes útvonalak – a Duna kivételével – a medenceperemeken erednek s a medence belseje felé tartanak, addig Erdély folyói *széttartanak,* kivezetnek a medencéből (Szamos, Maros, Olt), a forgalmi pályákat nem összeterelik, hanem *szétviszik (5. ábra)*.

Ugyancsak lényeges különbség, hogy Erdélyben a medence belseje s a peremei közötti munkamegosztás – elsősorban épp a természeti adottságok következtében – jóval szerényebb, mint az Alföld, a Dunántúl és a Kárpátok hegységkerete között (az utóbbiba beleértve Erdélyt magát is). A Mezőség és a Barcaság ugyan elsősorban földművelő táj, de a montán-gazdálkodás térségei közel fekszenek a központi tájakhoz, kis központokon keresztül, mintegy „helyi csere" révén érintkeztek egymással, ráadásul a medence középső tájai is erdős-dombvidéki jellegűek, kevéssé voltak ráutalva más tájak montán-termékeire. Erdély jelentősebb

kereskedőhelyeit sem elsősorban a „belső” csere hívta életre – még ha a belső vásárvonalon feküdtek is –, hanem az ország(rész) határain túli területekkel folytatott kereskedelem. Brassó és Nagyszeben a Havasalfölddel, Beszterce, Kézdivásárhely a Moldvával folytatott árucsere városa, Kolozsvár a Király-hágón át a „nagyhaza” felé vezető útvonal s kereskedés – meg mindenféle egyéb csere – erdélyi hídfőállása. A Maros-völgy kis központjait is részben az ország belseje felé irányuló forgalom éltette. Figyelemreméltó, hogy az Erdély s a „nagyhaza” között zajló csere legjelentősebb haszonélvezői a két országrész közötti határhegységek külső oldalán (már ha Erdély felől nézzük), a Kárpát-medence „nagy” vásárvonalán elhelyezkedő városok, Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti, de akár Temesvár vagy Debrecen is közéjük sorolható. (Láttuk, a dualista korszakban az ország legjelentősebb vidéki pénzügyi központjai itt helyezkedtek el, Arad, Temesvár, Nagyvárad, részben Szatmárnémeti; l. a *2. táblázatot*.)

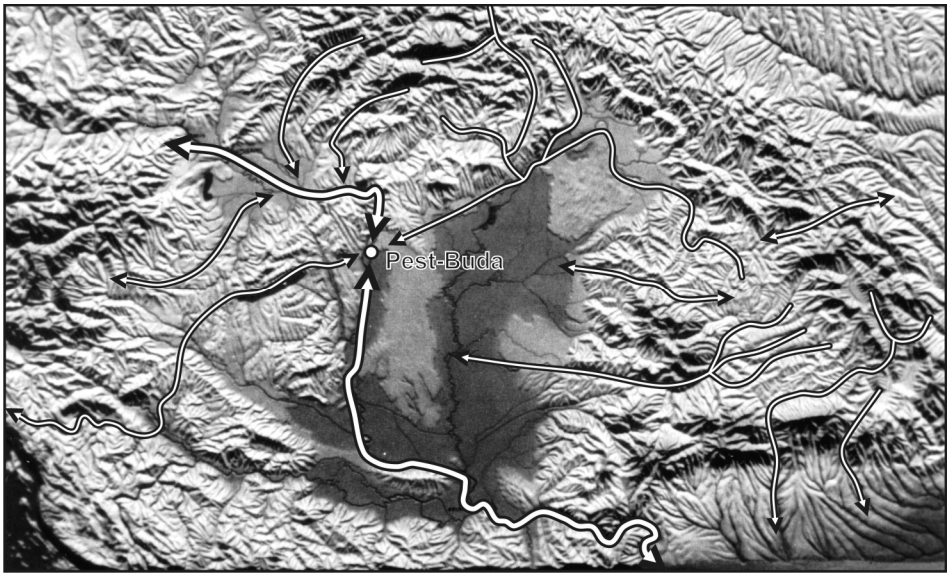

5. ábra. A Kárpát-medence természet-kijelölte főbb áramlási irányai
Jelmagyarázat: 1 = viziutak, illetve folyóvölgyeket követő természetes útvonalak; 2 = „áthidaló” útvonalak

A két medence (a Kárpát- illetve Erdélyi-) természeti adottságainak különbségei közé tartozik végül, hogy Erdélyt a domborzati viszonyok is erősen tagolták. Markáns, de kis területű és súlyú zárt medencék sorjáznak – Gyergyói-, Felcsíki-, Alcsíki-, Háromszéki-, Fogarasi-, Hátszegi-, Brassói-medence stb. –, középpontjukban egy-egy kicsiny piachellyel. Ellenben a Felföld medencéi nyitottak a központi tájak felé. Erdély folyóvölgyei is kelet-nyugati sávokra tagolják a medence belsejét, így az észak-déli kapcsolatok nehézkesek.

- A „széttagoltságnak” azonban csak egyik eleme a domborzat mozaikossága. Erdélyt mély közjogi, nyelvi-etnikai és vallási törésvonalak is tagolták.
  - Erdély közjogi tagoltságát már érintettük; e föld évszázadokon át a „három nemzet” országa. Közjogi határok húzódtak Észak-Erdély „magyar” vármegyéi, a székely székek s a Szászföld (s egy évszázadon át a Határőrvidék) között. A szász székek nem is alkottak összefüggő területi egységet (de Alsó-Fehér vármegye is különálló darabkából állt). Központjaik – nem feltétlenül deklarált székhelyeik – Kolozsvár, Marosvásárhely és Nagyszeben. A három közjogi egység közül a vármegyék s a Részek a legnépesebbek, a területen élt Erdély lakosságának 60-63%-a a 18. században, a 19. század első felében. A Szászföld lakossága 18% körül ingadozott, Székelyföldé 11-13% között, de a Határőrvidéket jórészt a Székelyföldből választották le.
  - Erdélyt közismerten nyelvi-nemzetiségi választóvonalak is tagolták. A lassan benépesülő országrészt (a középkor végén az átlagos népsűrűség 6-7 fő/km^2) a török idők háborús pusztításai előtt magyarokszékelyek, majd a 13. századi szász telepítés után németajkúak lakták. A románok (vlachok) havasi pásztorkodást űző kisebb-nagyobb csoportjai meglehetősen észrevétlenül jelentek meg az addig gyakorlatilag lakatlan magashegységi legelőkön, erdőségekben, feltehetően a 13. század elején (legalábbis a magyar történészek szerint). Arányuk a középkor végén 23-25%-ot tett ki. Ezután az egyes etnikumokat különböző mértékben sújtó háborús veszteségek s az eltérő természetes szaporodás következtében a román anyanyelvűek aránya folyamatosan növekedett s a 18-19. századra abszolút túlsúlyra jutottak. A szászok aránya már a 18-19. században csökkent, Erdély lakosságának egytizedét tették ki, még a szász székekben is csak a lakosság bő harmadát. Noha az országrész munkamegosztása nemzetiségi jelleget is öltött s az egyes etnikai csoportok között sokszínű kapcsolatrendszer alakult ki, mégis az egyes etnikumok meglehetősen elkülönülő életet éltek, más-más nyelvvel, kultúrával, vallással. Így egyetlen város sem válhatott egész Erdély fő városává. Kolozsvár pl. a magyar nyelvű szellemi élet központja, de oktatási-kulturális intézményeinek (egyetem, színház, sajtó, könyv- és folyóirat-kiadás stb.) kisugárzása megtorpant a Szászföld vagy a románlakta területek határainál. (De még a közvetlen vonzáskörzet alakulását is befolyásolhatták a nemzetiségi viszonyok, hisz a bő 80%-nyi magyar népességgel rendelkező város megyéjében – Kolozs vármegye – csak a lakosság negyede vallotta magát magyar anyanyelvűnek.) Még a gazdasági életben is jelentkeztek a nemzetiségi törésvonalak (pl. az egyes nációk „saját” pénzintézeteiknél „bankoltak”). Olyan speciális események is befolyásolták a városfejlődést, mint a kereskedő és kézműiparos örmények betelepedése Moldvából (1672), akik rövid időn

belül kezükben tartották az ország távolsági- és nagykereskedelmét, s a kereskedelem városfejlesztő hatásait „kivitték" Szamosújvárra, Erzsébetvárosra (e városok az 1700-as évek végén a szabad királyi városok közé emelkedtek). De még szerényebb központjuk, Gyergyószentmiklósnak is több kereskedője volt a 18. század közepén, mint pl. a Marosvásárhelynek vagy Gyulafehérvárnak *(6. ábra)*.

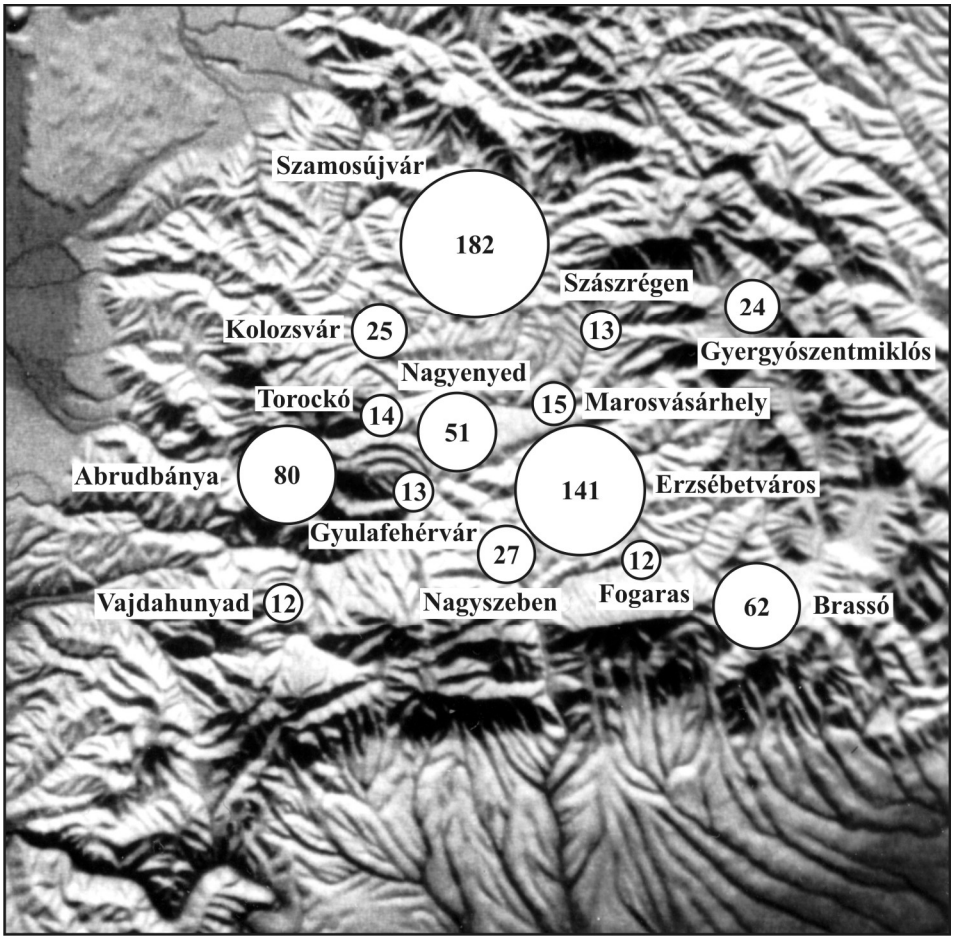

6. ábra. Jelentősebb kereskedő-helyek kereskedőinek száma Erdélyben (1750)

- Még széttagoltabb képet mutatott Erdély lakosságának vallásfelekezeti megoszlása: *hat* egyház rendelkezett számottevő hívővel. Legnépesebbek a „románok egyházai" voltak, a görög keleti és a görög katolikus egyház (1910-ben 29,6, illetve 28,0%). A magyarok a református vagy a római katolikus egyház hívei (14,9 és 14,0%), kevesen unitáriusok, a szászok

többsége pedig lutheránus. Az egyes egyházak intézményeik révén (püspökségek, papnöveldék, közép- és főiskolák, könyvkiadás stb.), szellemi műhelyekként szintén városfejlesztő tényezőt jelentettek. Balázsfalva pl. jellegzetes egyházi központ, az erdélyi görög katolikusok főhelye (hittudományi főiskola, püspökség, tanítóképző, főgimnázium stb.).

De a közjogi, nyelvi és vallási megosztottság természetesen nem csak az intézmények telepítését, a városi hinterlandok alakulását befolyásolta, hanem a különböző csoportok aspirációit, elvárásait, politikai követeléseit, ellen- és rokonszenveit, melyek bizonyára széttartóak voltak, s még Erdély közjogi önállósága idején sem támogatták egyetlen város „fő várossá" válását.

Végül állításaink nyomatékául mellékeljük a magyarországi vasúthálózat teherforgalmi térképét *(7. ábra)*. Nyomát sem leljük Erdélyben gazdasági (iparforgalmi) központnak.

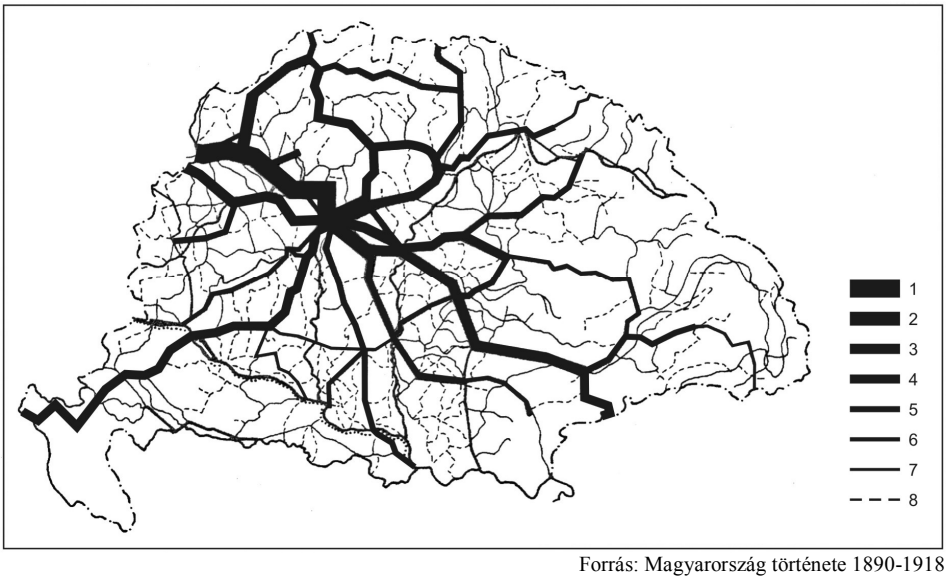

Forrás: Magyarország története 1890-1918

7. ábra. Magyarország vasúthálózata és vasúti forgalma 1913-ban
Jelmagyarázat: 1= 13000 bruttó tonna forgalom kilométerenként; 2= 10000 bruttó tonna forgalom kilométerenként; 3= 7000 bruttó tonna forgalom kilométerenként; 4= 5000 bruttó tonna forgalom kilométerenként; 5= 4000 bruttó tonna forgalom kilométerenként; 6= 3000 bruttó tonna forgalom kilométerenként; 7= 2000 bruttó tonna forgalom kilométerenként; 8= 500 bruttó tonna forgalom kilométerenként

Irodalom

BÁCSKAI V. – NAGY L. (1984): Piacközpontok, piackörzetek és városok Magyarországon 1828-ban. – Akadémiai Kiadó, Budapest.

BELUSZKY P. (2008): A Kárpát-medence országrészeinek (régióinak?) rövid jellemzése. – In: Beluszky P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza II. – Budapest–Pécs, 325-421.

BELUSZKY P. (2005): A magyar államterület közigazgatási felosztása. – In: Beluszky P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza I. – Budapest–Pécs, 121-52.

BELUSZKY P. (2005): Az ország lakói – Magyarország demográfiai képe a századfordulón. – In: Beluszky P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza I. – Budapest–Pécs, 153-314.

BELUSZKY P. – GYŐRI R. (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején. – Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 232 o.

BOROS L. szerk. (2000): Erdély természeti és történeti földrajza. – Nyíregyháza, 404 o.

BULLA B. – MENDÖL T. (1947): A Kárpát-medence földrajza. – Budapest, 611 o.

FODOR F. (1924): Magyarország gazdasági földrajza. – Budapest.

GÁL Z. (2008): Pénzintézeti szolgáltatások. – In: Beluszky P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza, II. – Budapest-Pécs, 17-41. o.

GYIMESI S. (1975): A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. – Akadémiai Kiadó, Budapest.

HAJDÚ Z. (2000): Erdély történetileg változó államföldrajzi problematikája: közigazgatási régió, részállam, önálló állam? – In: Boros L. (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza. – Nyíregyháza, 323-337 o.

KÖPECZI B. szerk. (1986): Erdély története 3. k. – Akadémiai Kiadó, Budapest.

RÁCZ I. szerk. (1988): Tanulmányok Erdély történetéről. – Csokonai Kiadó, Debrecen.

RÁCZ L. (1992): Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben. – Akadémiai Kiadó, Budapest.

SONKOLY G. (2001): Erdély városai a XVIII–XIX. században. – Atelier Füzetek 2. Budapest, 279 o.

TAKÁCS P. (2000): Erdély regionalitása és gazdasági élete a XVIII-XIX. század fordulóján. – In: Boros László (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza. Nyíregyháza. 174-185. o.

ADATOK A TOKAJI KISTÉRSÉG DEMOGRÁFIAI ÉS TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI JELLEMZŐIHEZ A 20-21. SZÁZAD FORDULÓJÁN

DR. BOROS LÁSZLÓ

1. Bevezetés

Az ország ÉK-i részében elhelyezkedő tokaji kistérség hazánk egyik legkisebb kiterjedésű, legkisebb lélekszámú és legfiatalabb régiója. Elődje az újabb (19. sz. vége, 20. sz. első fele) korunk változó nagyságú, de nem túl sok hegyaljai települést magába foglaló egykori tokaji járás, amelyet 1952-ben beolvasztottak a szerencsi járásba. A közigazgatási átszervezések, a járások megszüntetése után egy hovatartozási intervallum következett. Ezt követően jó másfél-két évtizede a járásoknál lazább, de azzal területileg közel megegyező gazdasági-, közigazgatási-, kulturális-egészségügyi stb. egységeket, a kistérségeket szervezték meg. Tokaj és térsége a megalakult szerencsi kistérségbe lett besorolva. Az azonban mindig is nyilvánvaló volt, hogy Tokaj néhány hegyaljai, taktaközi és É-szabolcsi településre számos területen kisebb-nagyobb vonzást gyakorolt (kereskedelmi, kulturális, oktatási, egészségi, piaci stb.). Ezért a kisváros vezetése éveken át erőfeszítéseket tett az önálló tokaji kistérség létrehozására, amelyet fokozatosan sikerült megszervezni. 2005. január 11-én hivatalosan is létrejött a tokaji kistérség. A 11 település magába foglalja a hajdani tokaji járás hat községét (Tarcalt, Bodrogkeresztúrt, Bodrogkisfaludot, Szegit, Szegilongot, Erdőbényét és Tokaj városát), valamint négy, 1952 előtt Szabolcs megyéhez tartozó K-taktaközi települést: Tiszaladányt, Tiszatardost, Csobajt és Taktabájt *(1. ábra)*.

A megalakult tokaji kistérség területe 255,8 km^2, lakóinak száma mindösszesze 14,1 ezer fő, tehát egy kisváros (pl. Sárospatak vagy Sátoraljaújhely) népességszámát is alig éri el. A kistérség településeinek több mint fele kis- vagy aprótelepülés (pl. Szegilong 237 fő). Öt (Erdőbénye, Tiszaladány, Tiszatardos, Csobaj, Taktabáj) vasúthiányos területen fekszik. Az utóbbi négy falu lakói legközelebb a tokaji vasútállomáson szállhatnak vonatra. Országútjaik rosszak, távol esnek a jobb minőségű főközlekedési (37-es, 38-as) útvonaltól, ellátásuk szegényes, ezért hátrányos, ill. halmozottan hátrányos települések.

2. A kistérség népessége a 20-21. század fordulóján

Amint azt a bevezetésben említettük, a kis kiterjedésű kistérségben viszonylag kevés lakos él *(1. táblázat, 2. ábra)*. Az átlagos *népsűrűség* 2001-ben még a 60 fő/km^2 -t sem éri el (59,3 fő/km^2). A legmagasabb népsűrűséggel a kistérség központja, Tokaj rendelkezik (168,5 fő/km^2), míg ez az érték Tarcal

esetében 62,1 fő/km^2, Szegilongon 34,1 fő/km^2, Tiszatardoson 29,9 fő/km^2, Taktabájon pedig 11,6 fő/km^2. A kistérség hét hegyaljai településén 12698 fő él 188,3 km^2 területen, ami 67,4 fő/km^2 népsűrűséget jelent. A Taktaköz négy, keleti felében fekvő faluban 2486 fő él 67,5 km^2 területen. Itt a népsűrűség csupán 36,8 fő/km^2, ami igen alacsony. Oka: a Taktaköz lakosságának zöme a mezőgazdaságból él, más foglalkozási ágban csak igen kevesen dolgoznak. Tokaj-Hegyalján a szőlő és a bor jobb megélhetési forrást biztosít. Emellett a hegyaljai településeken néhány kis- és közepes nagyságú üzem dolgozik, ill. dolgozott a közelmúltig, munkalehetőséget, megélhetést biztosítva. Ilyen pl. Tarcalon a Colas-Északkő Bányászati Kft. Központja és bányaüzeme, a Degenfeld Szőlészeti Borászati és Kereskedelmi Bt, a Szita Nyomdaipari és Szolgáltató Kft, Bodrogkeresztúron a Colas-Északkő Bányászati Kft. kőbánya üzeme, az SW Umwelttechnik Magyarország Gyáregysége (Blokk gyár), a volt Kerámia Kft, Erdőbényén az Ediafilt Kovaföld Termelő és Feldolgozó Kft, a Kádár Hungary Kft, Szegiben a Tokaj Kereskedőház Zrt. pincészete, a volt Koalinőrlő, Tokajban az Észak-magyarországi Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság ÉKÖVIZIG, a Micromark Ipari és Marketing Kft. és a MAHART kirendeltség.

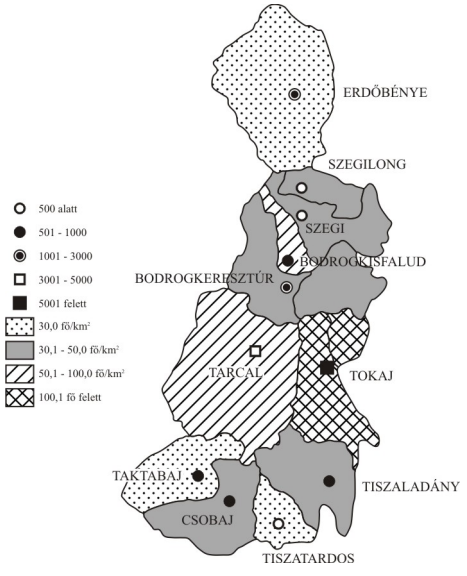

1. ábra. A tokaji kistérség

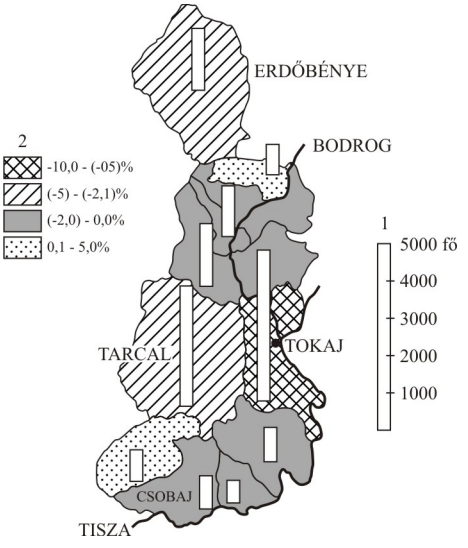

2. ábra. A lakónépesség száma és a természetes szaporodás (fogyás)
1= a települések népességszáma, 2= a települések népsűrűsége (szerk.: Boros L.)

Az utóbbi évtizedekben országszerte jelentős gazdasági szerepet tölt be a növekvő *idegenforgalom.* A tokaji kistérség hegyaljai településein különösen fellendült a turizmus, a *borturizmus.* Ez, ha generálisan nem is oldja meg a lakosság foglalkoztatását, a demográfiai problémákat, egy gazdasági szinten tartás

mindenképpen kimutatható, a demográfiai erózió nem katasztrofális mértékű. Gomba módra szaporodnak a turistákat fogadó vendégházak, a szőlő- és bortermelő gazdák pincészeteket nyitnak. Ilyen pl. Tarcalon a Tokajicum Borház Kft, a Tokaj Kikelet Pince Kft, Tokajban a Tokaj-hegyaljai Borok Háza *(1. kép)*, a Borkatakomba Erdős Pincészet, a Benkő Pincészet, a Porkoláb Pincészet, a Vajthó Pincészet, Szegiben a Tornyos Borház *(2. kép)*, Tarcalon az Andrássy Pincészet *(3. kép)*, Bodrogkeresztúron a Tokajbor-Bene Kft, a Dereszla Pincészet stb. A Taktaköz településein nincs ilyen turisztikai vonzerő, ezért ott halmozottan jelentkezik a demográfiai erózió.

1. kép. A Tokajhegyaljai Borok Háza Tokajban

A kis lélekszámú településeken alacsony az *élve születések száma,* amit jelentősen felülmúl a *halálozási* ráta *(1. táblázat, 2. ábra)*. 2001-ben a kistérségben 128 élve születést regisztráltak, míg 255 fő hunyt el. A *természetes szaporodás* így negatív előjelű, *természetes fogyás* közvetkezett be (-129 fő). Különösen kedvezőtlen ez a folyamat Tokajban, ahol az Időskorúak Otthonában magas az elhalálozások száma. Szomorú tény, hogy az élve születések visszaesése mellett más településen is tovább nőtt a halálozások száma és aránya. *A vándorlási különbözet* térben és időbeni ingadozásai (2001-ben +88 fő) helyenként némileg pótolja a természetes fogyásból eredő népességfogyást. A népességszám változásában összegezhető társadalmi-gazdasági folyamatok (a

lakónépesség kicserélődése, a városi munkanélkülivé váltak visszaáramlása korábbi lakóhelyükre, a foglalkozási lehetőségek beszűkülése, a lakónépesség elöregedése stb.) eredményeként az utóbbi években lelassult a lakosságcsökkenés, egyes helyeken stagnálás figyelhető meg.

1. táblázat. A tokaji kistérség főbb népességmozgalmi jellemzői 2001-ben (a KSH adatai alapján)

Település	Területe (km^2)	Lakó-népesség	Élve születés	Halálozás	Természetes szaporodás, ill. fogyás (-)	Vándorlási különbözet
Tokaj	28,20	5155	32	97	-65	87
Bodrogkeresztúr	29,87	1344	10	19	-9	4
Bodrogkisfalud	14,68	973	8	17	-9	-9
Csobaj	19,59	832	11	13	-2	21
Erdőbénye	45,80	1322	12	34	-22	-8
Szegi	9,05	330	3	5	-2	-
Szegilong	6,94	237	2	6	-4	-2
Taktabáj	16,82	622	9	7	2	10
Tarcal	53,73	3337	28	41	-13	-24
Tiszaladány	22,21	765	11	11	-	11
Tiszatardos	8,93	267	2	5	-3	-2
Összesen	**255,82**	**15184**	**128**	**255**	**-129**	**88**

2. kép. A Tornyos Borház Szegiben

A népesség korcsoportonkénti megoszlását sok tényező határozza meg. Leginkább az adott országnak, országrésznek (nagytájnak), településnek, a rá jellemző megélhetőségi színvonalától, az infrastruktúra fejlettségétől, a munkahelyek számától és minőségétől függ. Ez vonatkozik a tokaji kistérségre is. A népesség korcsoportonkénti megoszlása e kis területen is változatos képet mutat. Így pl. a kistérség központjában, Tokajban a 0-4 éves népesség aránya 3,8%, az 5-14 éveseké 12,7%, a 15-29 éveseké 28,2%, a 30-59 éveseké 36,6%, a 60-74 éveseké 12,8%, a 75 év felettieké 5,9%. A vasúttól, főközlekedési úttól távol fekvő, hegyek közé zárt Erdőbényén a 0-4 éves korú népesség aránya 4,5%, az 5-14 éveseké 18,7%, a 75 év felettieké 11,2%. A 300-nál kevesebb lélekszámú Szegilongon ez az arány a 0-4 éves korúak esetében 4,5%, az 5-14 éveseknél 13,6%, a 15-29 éveseknél 18,6%, a 30-59 éveseknél 37,6%, 60-74 éveseknél 21,5%, míg a 75 év felettieknél 4,2%.

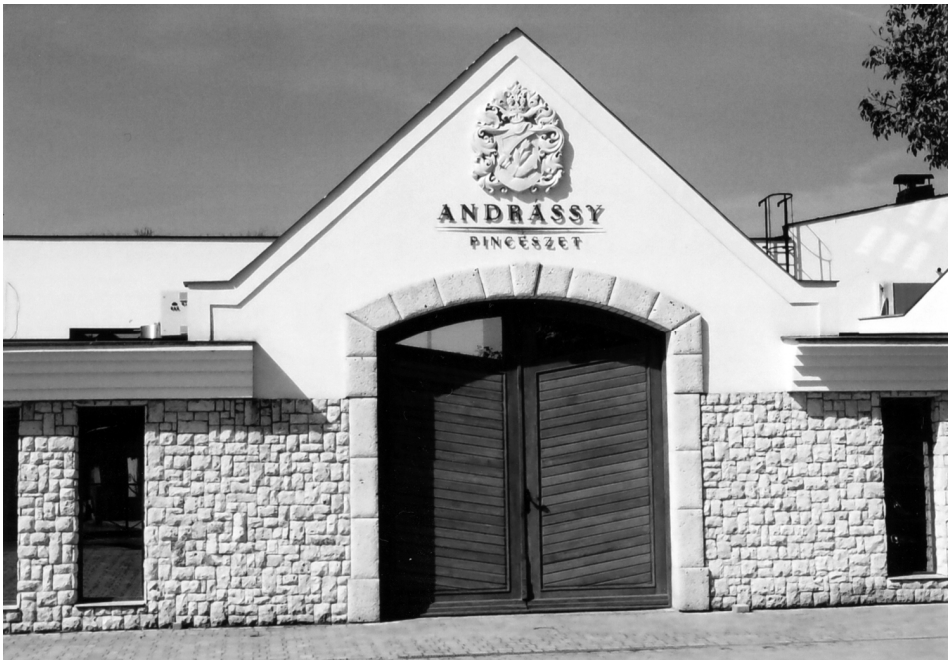

3. kép. Az Andrássy Pincészet Tarcalon

3. A lakosság életkörülményei

3.1. Oktatási-nevelési ellátottság

A lakosság életkörülményei, ellátottsága a hegyaljai településeken átlagos, a taktaközi falvakban az alatti.

A kistérségben az *óvodai férőhelyek* száma az ezredfordulón megközelíti a hétszázat, míg az óvodás gyermeké meghaladja az ötszázat *(2. táblázat)*. A statisztika szerint Tiszatardos kivételével minden településen működik óvoda, s azokban minden óvodáskorú gyermek elhelyezést nyerhet. Legnagyobb a férőhelyek száma Tokajban (200), míg azok kihasználtsága Tarcalon és Tiszaladányon a legmagasabb fokú *(2. táblázat)*.

2. táblázat. Nevelési-oktatási intézmények, gyermek- és tanulói létszám a tokaji kistérségben, 2001. (KSH adatai alapján)

Település	Óvoda		Általános iskola			
	férőhely	óvodás gyermek	osztályterem	pedagógus	tanuló	napközis ellátott
Tokaj	200	137	21	38	539	104
Bodrogkeresztúr	50	33	8	14	108	38
Bodrogkisfalud	50	25	8	12	95	16
Csobaj	50	36	8	11	90	-
Erdőbénye	75	39	8	12	148	22
Szegi	25	16	1	1	10	-
Szegilong	25	10	1	1	6	-
Taktabáj	36	36	5	6	53	40
Tarcal	145	145	18	25	386	41
Tiszaladány	33	33	8	10	77	30
Tiszatardos	-	-	-	-	-	-
Összesen	**689**	**510**	**86**	**130**	**1512**	**291**

A tokaji kistérség *általános iskoláinak száma* tíz, amelyek 86 tantermében 130 pedagógus tanít 1500 gyermeket. Némely helyekről (pl. Tiszaladányból, Tiszatardosról) a felső tagozatos gyermekek autóbusszal járnak be tanulni a tokaji II. Rákóczi Ferenc Általános Iskolába. Az általános iskolai tanulók 19,2%-a napközis ellátásban részesül.

Középiskola csak Tokajban működik (Tokaji Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola és Kollégium, *4. kép*), valamint a Kereskedelmi és Idegenforgalmi Középiskola. A két középiskola 34 tantermében 72 pedagógus 1070 tanulót oktat és nevel, akik közül 500 más településről bejáró. A gimnázium vonzáskörzetét a *3. ábra* mutatja be.

A 7 éves és idősebb népesség legnagyobb iskolai végzetsége sokat elárul a települések fejlettségéről, funkcióiról, foglalkoztatási színvonaláról. A jelen kistérségben, Tokajban foglalkoztatják a legtöbb kvalifikált, tehát a magasabb iskolai végzettséget igénylő munkaerőt. Ez tükröződik a számadatokban is. 2001-ben pl. Tokaj 7 éves és az ettől idősebb népességnek 25,6%-a végezte el az általános iskola nyolc osztályát, 15,2%-a tett érettségi vizsgát, s 4,6%-a rendelkezett egyetemi, főiskolai diplomával. Tarcalon a nyolc osztályt végzettek aránya a 7 évesnél idősebb korosztály körében 31,1%, a középiskolai érettségizetteké 10,5%, az egyetemi, főiskolai diplomával rendelkezőké 2,5%. Szegiben az általános iskola 8 osztályát 21,1% végezte el, 6,7%-a tett érettségi vizsgát, s 1,8%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel.

4. kép. A Tokaji Ference Gimnázium épülete

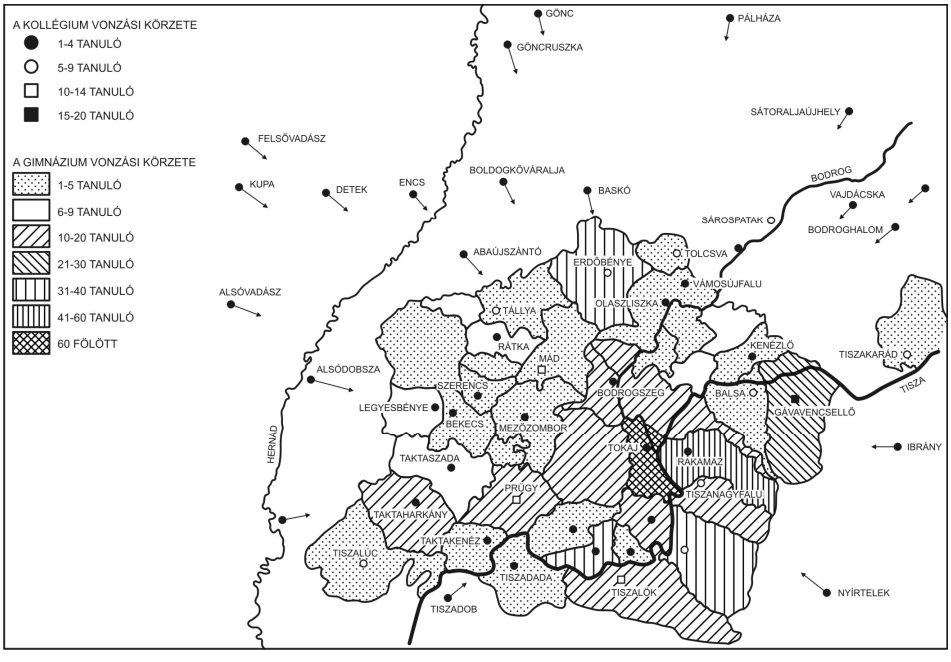

3. ábra. A Tokaji Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola, ill. a gróf Széchenyi István Kollégium tanulói vonzási körzete az 1995-96-os tanévben (szerk.: Boros L.)

Tokajban 2001-ben a vezető értelmiségiek száma 286, az egyéb szellemi foglalkozásúaké 270, a szolgáltatásban 280-an dolgoztak. Szegiben ugyanebben az évben 7 vezető értelmiségit, 1 egyéb szellemi foglalkozásút és 7 szolgáltatásban dolgozót írtak össze. Tarcalon 130 vezető értelmiségi, 128 egyéb szellemi foglalkozású élt, s 153-an dolgoztak a szolgáltatásban.

A tokaji Helytörténeti Múzeumot évente átlagosan 11-12 ezer látogató keresi fel. A Városi Könyvtár állománya 22,5 ezer kötet.

3.2. A lakásállomány és felszereltsége

A kistérség *lakásállománya* – mivel a népesség száma nem változik számottevően (gyakorlatilag stagnál) – kielégítőnek mondható. 2001. év végén közel hatezer lakást tartottak nyilván. Az új lakásépítési kedv mérsékelt volt az év során (23). Ebből 13 Tokajban és Tarcalon épült *(3. táblázat)*. Az épült lakások mérete a lakosság fizetőképességéhez igazodik. Mindössze 26,1% a négy vagy több szobás lakások aránya.

3. táblázat. A lakásállomány és felszerelése, 2001. (KSH adatai alapján)

Település	Lakásállomány az év végén	Épített lakás	Ebből			Megszűnt lakás
			4 és több szobás	*Közüzemi vízvezetékkel*	*közcsatornával*	
Tokaj	1642	8	2	8	4	-
Bodrogkeresztúr	555	1	-	1	-	-
Bodrogkisfalud	425	1	-	1	-	-
Csobaj	349	2	1	2	2	-
Erdőbénye	690	4	1	3	-	-
Szegi	130	-	-	-	-	-
Szegilong	116	-	-	-	-	-
Taktabáj	240	2	-	2	1	-
Tarcal	1353	5	2	5	-	-
Tiszaladány	329	-	-	-	-	1
Tiszatardos	148	-	-	-	-	-
Összesen	**5977**	**23**	**6**	**22**	**7**	**1**

A *villamos energiát fogyasztó* háztartások száma a kistérségben megközelíti a hétezret, de úgy is lehet fogalmazni, hogy nem éri el a hétezret. A villamos energiát fogyasztó háztartások 30%-a Tokajban, 20,7%-a Tarcalon rögzített a statisztika. A háztartások részére szolgáltatott villamos energia tizennégyezer MWh, ebből 4550 MWh-t Tokaj használ fel (32,6%).

A *vezetékes gáz* felhasználás az utóbbi évtizedekben terjedt el. Egyes hegyaljai településeken előbb, a taktaköziekben később. Az évezred elején Tokaj 1642 lakásállományából 980-ba (59,7%), Tarcalon 51,8%-ba, Erdőbényén 34,2%-ba, Tiszaladányon 46,2%-ba volt bekötve a vezetékes gázfogyasztásba.

A háztartások gázfogyasztása ekkor 4395 ezer m^3 *(4. táblázat)*. Mértéke településenként igen változó: Tokajban 1716 ezer m^3, a néhány száz lakosú Szegilongon mindössze 42 ezer m^3.

4. táblázat. A háztartások ellátottsága, 2001. (KSH adatai alapján)

Település	Villamos energiát fogyasztó háztartás	A háztartások részére szolgáltatott vill. energia MWh	Vezetékes gázfogyasztó háztartás	Háztartásoknak értékesített vezetékes gáz 1000 m^3	Közüzemi vízvezeték hálózat km
Tokaj	2064	4550	980	1716	30,2
Bodrogkeresztúr	604	1194	267	441	20,4
Bodrogkisfalud	455	899	168	261	4,6
Csobaj	394	779	164	183	10,4
Erdőbénye	845	1670	236	207	20,4
Szegi	174	344	51	58	2,0
Szegilong	137	271	48	42	2,5
Taktabáj	237	468	43	47	6,8
Tarcal	1416	2799	701	1202	21,5
Tiszaladány	329	650	152	170	19,6
Tiszatardos	174	344	52	68	6,2
Összesen	**6829**	**13968**	**2862**	**4395**	**144,6**

5. táblázat. A lakosság (lakások) ellátottsága 2001-ben (KSH alapján)

Település	Közüzemi vízhálózatba bekapcsolt lakás	Lakosságnak szolgáltatott víz, 1000 m^3	Közüzemi szennyvízcsatorna-hálózat, km	Közüzemi szennyvízcsatorna hálózatba bekapcsolt lakás	Házi orvos gyermek orvos
Tokaj	1625	110	10,3	558	3
Bodrogkeresztúr	477	28	-	-	1
Bodrogkisfalud	339	22	-	-	1
Csobaj	203	12	-	-	1
Erdőbénye	385	17	-	-	1
Szegi	130	11	-	-	-
Szegilong	87	5	-	-	-
Taktabáj	103	7	-	-	-
Tarcal	1240	73	-	-	2
Tiszaladány	211	13	-	-	1
Tiszatardos	101	5	-	-	-
Összesen	**4901**	**303**	**10,3**	**558**	**10**

Tokajban a *közüzemi vízvezeték-hálózat* jó száz éve kiépült, a többi községben csak jóval később. Napjainkban a tokaji vízművek látja el ivóvízzel Erdőbényéig a kistérséget. A *közüzemi vízhálózatba bekapcsolt* lakások aránya Tokajban 99,0%, Bodrogkeresztúrban 80,5%, Csobajon 58,2%, Szegiben 100,0%, Tarcalon 91,6%, Taktabájon 42,9%, Tiszaladányon 64,1% *(5. táblázat)*.

Közüzemi szennyvízhálózat 2001-ig csak Tokajban épült ki. Itt a lakóépületek 34%-a volt bekötve a szennyvízhálózatba. Azóta sokat javult e téren a helyzet a kistérség központjában.

3.3. Egészségi, kereskedelmi és vendéglátási ellátottság

Egészségi ellátottság terén csak a kistérség központjában megnyugtató a helyzet. Tokajban három házi- és egy gyermekorvos szolgálja a lakosság betegellátottságát. Egyesített Népjóléti Intézményében belgyógyászati szakrendelő, ultrahang, fül-orr-gége, fizikoterápia, röntgen, nőgyógyászat, szemészet, gyógytorna, labor- és fizikoterápia rendelés, gyógyítás folyik. A 2010-ben átadott új Egészségi Központtal ambuláns ellátásban részesíti a kistérség betegeinek 75-80%-át. Két fogorvosi szakrendelője ugyancsak fogad a kistérségből jövő ápolásra szorultakat.

Gyógyszertárból három van a kistérségben *(6. táblázat, 5. kép)*. Fiókgyógyszertár Tiszaladányon működik.

5. kép. A gyógyszertár és a Rákóczi pince Tokajban

Kiskereskedelmi üzletekből mérsékelten van ellátva a kistérség. Tokaj korábbi szolgáltató-, ellátó-, kiskereskedelmi szerepköre lehanyatlott. A közeli Szerencs és Rakamaz üzlethálózata erős konkurenciát jelent elsősorban a vasműszaki- és textil szakágazat területén. De sokan járnak vásárolni Miskolcra és Nyíregyházára is, elsősorban a vasúton jól megközelíthető helyekről.

A kistérségben 2001-ben összesen 225 kiskereskedelmi egység *(6. táblázat)* szolgálta a lakosság ellátását, amelynek 49,3%-a Tokajban, 16,4%-a Tarcalon, 11,6%-a Bodrogkeresztúrban várta a vásárlókat. Szegilongon mindösszesen 1, Tiszatardoson 4, Szegiben és Taktabájon 5-5 kis alapterületű bolt kínálta szegényes, jobbára élelmiszerből álló árukészletét.

6. táblázat. A települések ellátottsága 2001-ben (KSH adati alapján)

Település	Települ. könyvtárak állománya 1000	Kiskereskedelmi üzlet	Ebből				
			élelmiszer	***gyógyszertár***	***vendéglátóhely***	***személygépkocsi***	***távbeszélő fővonal***
Tokaj	22	111	23	1	60	842	1253
Bodrogkeresztúr	15	26	6	1	7	278	375
Bodrogkisfalud	5	10	5	-	6	189	262
Csobaj	-	4	2	-	4	102	165
Erdőbénye	8	16	4	-	8	209	426
Szegi	-	5	2	-	2	52	83
Szegilong	2	1	1	-	1	40	70
Taktabáj	2	5	2	-	2	64	95
Tarcal	16	37	13	1	20	614	838
Tiszaladány	7	6	4	-	3	100	201
Tiszatardos	-	4	3	-	4	40	83
Összesen	**77**	**225**	**65**	**3**	**117**	**2530**	**3851**

A *vendéglátó helyek* száma 117, amelynek több mint fele (51,3%-a) Tokajban, 17,1%-a Tarcalon elégíti ki a helyi, de legfőképpen az idegenforgalom igényeit *(1., 2., 3. kép)*. A kis települések (Szegilong 1, Taktabáj 2, Tiszaladány 3) vendéglátó helyei valójában helyi igényeket kielégítő kiskocsmák. Ezeken a helyeken gyakorlatilag nincs idegenforgalom. Szegi két vendéglátó egysége közül az egyik, a Tornyos Borház *(2. kép)*, a 37. sz. főközlekedési út mellé települt.

A helyi- és a távolsági közlekedésben a vasút és a távolsági autóbuszjáratok mellett kisebb-nagyobb szerepet játszanak a lakosság tulajdonát képező személygépkocsik. A száz lakosra jutó személygépkocsi szám nem éri el sem a megyei, sem az országos átlagot. A kistérségben száz lakosra 16,6 db, Tokajban 16,3 db, Szegilongon 16,9 db, Erdőbényén 15,8 db személygépkocsi jut. Helyi járatú autóbusz csak Tokajban közlekedik.

A mobiltelefonok megjelenése és gyors, nagyarányú elterjedése óta valamelyest csökken a *vezetékes távbeszélő fővonalak* jelentősége, szerepe, legalább is a magánszemélyek hívásában. De még napjainkban is fokmérő a települések hivatalos kapcsolatrendszerében, dinamizmusában. Minél nagyobb, minél több funkciót lát el ez település, annál több távbeszélő fővonalat tart fenn. 2001-ben a tokaji kistérségben 3851 távbeszélő fővonalat üzemeltetett a T-Com. Ennek 32,5%-a Tokajban, 21,8%-a Tarcalon, 11,1%-a Erdőbényén, 9,7%-a Bodrogkeresztúrban, 1,8%-a Szegilongon volt bekötve *(6. táblázat)*.

4. A lakosság vallási hovatartozása

Felekezeti hovatartozás tekintetében a kistérség két részre osztható. A taktaközi települések Tiszatardos kivételével túlnyomóan reformátusok, a hegyaljaiakban a római katolikusok vannak többségben. Tokajban a lakosság 41,3%-a római katolikus *(6. kép)*, 27,6%-a református, 13,9%-a görög katolikus, Tarcalon 45,6% római katolikus, 34,1% református, 5,6% görög katolikus, Erdőbényén 54,8% római katolikus, 32,5% református, 4,4% görög katolikus, Bodrogkeresztúron 56,8% római katolikus, 22,9% református, 14,8% görög katolikus, Bodrogkisfaludon 60,3% római katolikus, 16,8% görög katolikus, 12,1% református.

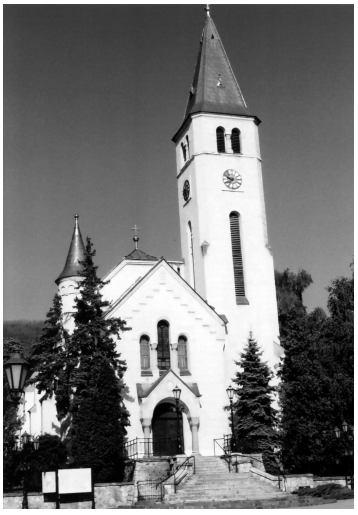

6. kép. A tokaji római katolikus plébánia templom

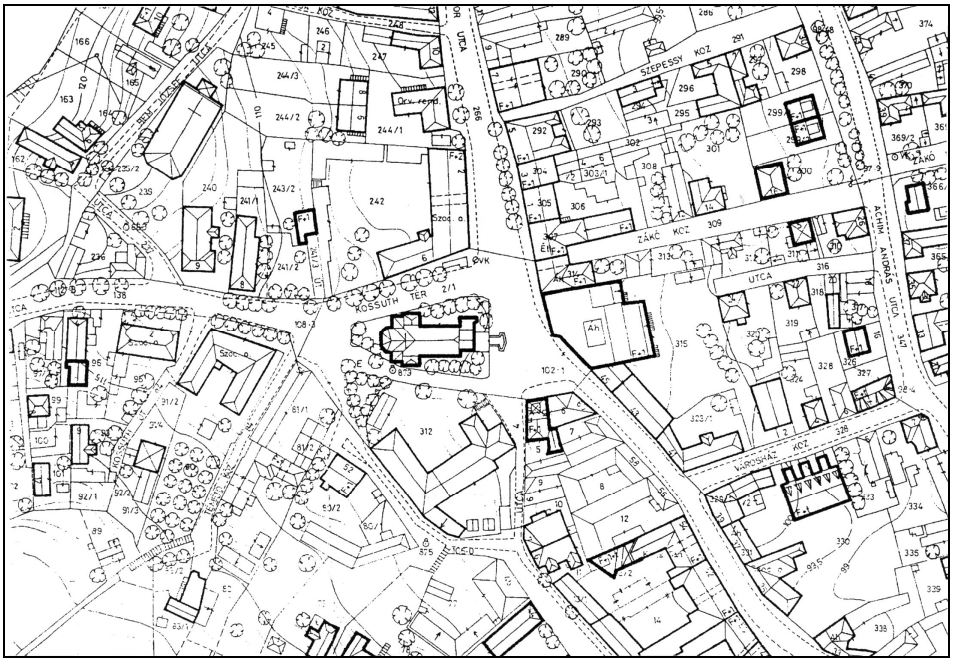

4. ábra. Tokaj belvárosa

7. kép. A tokaji főutca

Összegzés

A kis kiterjedésű, alacsony népességszámú, fiatal tokaji kistérség földrajzilag két tájegységhez tartozik. D-i, DNy-i fele (a Taktaköz K-i része) az Alföld tartozéka, míg a középső és északi fele a Zempléni-hegység, ill. annak hegylábfelszínének a területén fekszik. Gazdaságilag is különbözik egymástól a kistáj két része. Amíg az előbbin a hagyományos mezőgazdálkodás jellemző, addig Tokaj-Hegyalja szőlőbor termelő vidék élénk idegenforgalommal, kereskedelemmel és némi iparral. Az az több lábon áll, de még így is elmarad a közép-magyarországi vagy a dunántúli régiók fejlettségi szintjétől. Ez tükröződik a demográfiai és településföldrajzi képben is. A tokaji kistáj közepesen fejlett, de számos hátrányos problémával küzdő, a taktaközi része pedig periférikus, hátrányos helyzetű terület. A felemelkedésre, a felzárkózásra a hegyaljai résznek van nagyobb lehetősége, esélye.

Felhasznált irodalom

BOROS L. (1997): Tokaj és környéke. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 4. Tokaj-Nyíregyháza, 302 p.

BOROS L. (2007): Néhány adat Tokaj-Hegyalja népességföldrajzához. In: Boros L.: Az aranyszínű szőlővesszők és borok földjén. Nyíregyháza-Tokaj, pp. 105-121.

FRISNYÁK S. – GÁL A. – HORVÁTH G. szerk. (2009): A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Nyíregyháza-Szerencs, 429 p.

KÓKAI S. (2005): Szerencs központi szerepkörének változása 1984-2004 között. In: Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja (szerk.: Frisnyák S. – Gál A.). Szerencs, pp. 267-286.

KÓKAI S. (2007): A szerencsi kistérség demográfiai jellemzői és sajátosságai 1949-2001 között. In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Szerencs, Dél-Zemplén központja. Pp. 269-287.

Statisztikai Évkönyv, Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Miskolc, 2001.

NYÍREGYHÁZA TELEPÜLÉSMORFOLÓGIÁJA

DR. CSAPÓ TAMÁS

Bevezetés

Nyíregyháza hazánk hetedik, az Alföld harmadik legnagyobb népességű települése (2010. január elsején 118 ezer fő), mint város fiatal, hiszen alig több mint 200 éves városi múlttal rendelkezik. Fejlődése ugyanakkor az utóbbi másfél száz évben nagyon dinamikus volt, miután a vasutakat magához vonzotta, majd elragadta a megyeszékhelyi rangot is Nagykállótól. Ahogy Mendöl Tibor fogalmazott: „valójában óriásfaluban keletkezett, s rohamos fejlődése során felemésztette azt a falut, amely világra hozta" *(Bulla B. – Mendöl T. 1947)*. Jelen tanulmány – elsősorban terjedelmi okok miatt – nem tud mélyrehatóan foglalkozni a város történeti földrajzával, így alaprajzi fejlődésével sem, helyette Nyíregyháza településmorfológiájának vizsgálatát és bemutatását tűzte ki célul. Ennek keretében a város beépítésének és funkcionális szerkezetének a bemutatására kerül sor. A kutatás és terepbejárás 2010 nyarán történt, melynek során a város összes utcáját bejártuk és az eredményeket két ábrán rögzítettük. Mivel hasonló jellegű korábbi kutatás nem készült, az 1936-ban publikált Alföldi városaink morfológiája című Mendöl tanulmányon kívül, így nem tudtuk összevetni a város jelen morfológiáját egy korábbi állapottal *(Mendöl T. 1936)*.

1. A város rövid településfejlődése

A települések létrejöttében általában helyi és helyzeti energiák játsszák a fő szerepet *(Prinz Gy. 1922)*. Nyíregyházán nem a vásárvonal és nem a folyami átkelőhely, hanem a kiváló termőtalaj és az utak találkozása játszotta a fő szerepet a letelepedésben. A település templomos hely, és a szélrózsa minden irányából befutó utak találkozásánál, vásárhely lett. A középkori Nyírfalu, melynek első említése a 13. század elején történt, a török dúlást követően a 18. század közepére elnéptelenedett és elpusztult. Újjátelepítése a Károlyi és Dessewffy családnak köszönhető. 1757-ben hat utcával, 281 lakott (beépített) telekkel és mintegy 2000 lakossal rendelkezett. A falu kiterjedése és lakossága gyorsan növekedett, 1761-ben már 16 utcája, 533 beépített telke volt, lakossága megközelítette az 5 ezer főt. Jellegzetes alföldi óriásfaluvá fejlődött, melynek középpontjában a hét irányból befutó utak találkozásánál nagyméretű terek álltak, hasonlóan, mint Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten, Orosházán és Szabadkán. Nyíregyháza központját két nagyra nőtt piactér alkotta, az első utcák e terekből indultak ki, míg a többiek a kivezető utak közötti nagy telkek felosztása során jöttek létre. A város 18. század végi alaprajzát az első katonai felmérés mutatja be *(1. ábra)*.

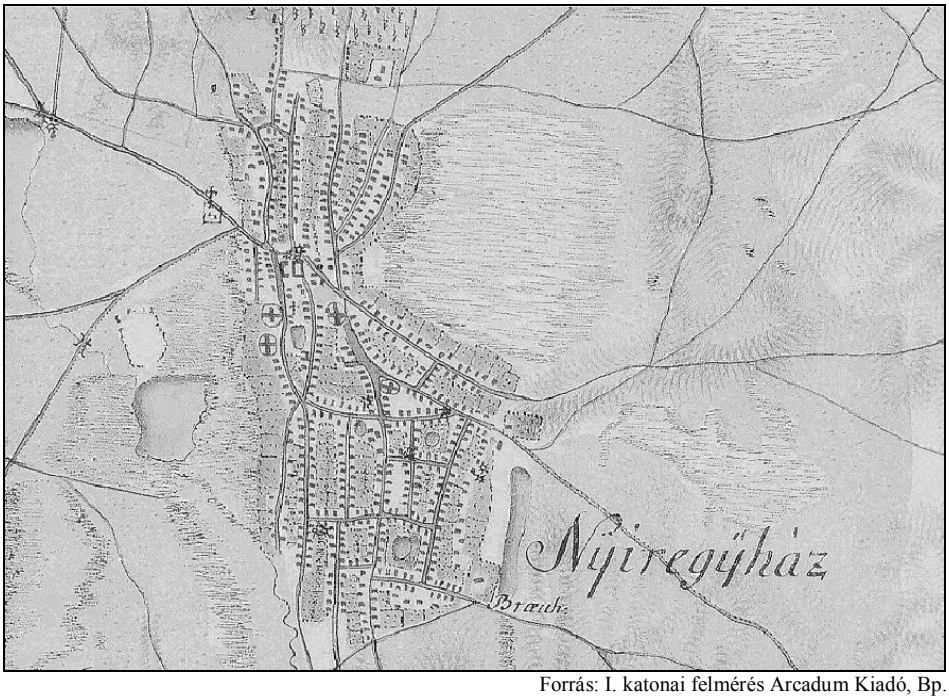

Forrás: I. katonai felmérés Arcadum Kiadó, Bp.

1. ábra. Nyíregyháza az első katonai felmérésen (1782-1785)

A település fejlődése a 18. század végén felgyorsult, hiszen II. József 1786-ban mezővárossá nyilvánította és évi négy vásár tartását engedélyezte. A növekvő lakosságú város 1837-ben királyi privilégiumot kapott, majd a század közepén elfogadták a település első szabályozását, melynek keretében megkezdődött a városias arculat kialakítása (utcák szélesítése, utcafronti építkezés meghatározása, az utcák kövezése, stb.). Rendkívüli jelentősége volt, amikor a vasút 1858-ban elérte a települést. Ennek eredményeképpen hódította el a megyeszékhelyi rangot Nagykállótól a kiegyezés évében, ipari-gazdasági fejlődése felgyorsult, a város az Észak – Tiszántúl egyik forgalmi, gazdasági és kereskedelmi központja lett. Az igazgatási szerepkör és a gyors gazdasági fejlődés magával hozta a társadalmi átalakulást, a paraszti társadalom mellett/helyett kialakult a kispolgári (tisztviselők, kisiparosok) társadalom. Az egykori óriásfalu helyén megkezdődött arculatilag is a város kialakulása. Ennek jegyében folytatódott a településkép szabályozása, több emeletes középület épült, kialakult a városközpont jellegzetes kisvárosias hangulata. A kiegyezés környékén Nyíregyháza lakossága meghaladta a 20 ezer főt, kiterjedése jelentősen növekedett. Elsősorban nyugatra, a vasútállomás felé nyitottak új utcákat és telkeket, illetve kelet-északkelet felé növekedett a város. A II. katonai felméréskor már 69 utca azonosítható és nagyjából körvonalazódott a mai körúton belüli városi terület *(2. ábra)*.

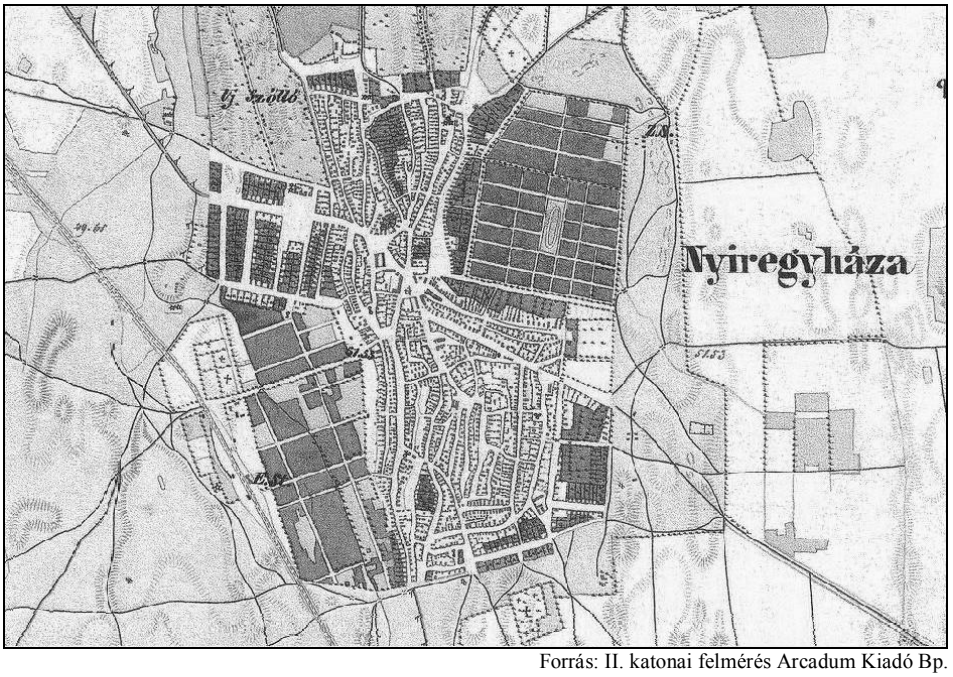

Forrás: II. katonai felmérés Arcadum Kiadó Bp.

2. ábra. Nyíregyháza a II. katonai felmérésen (1858-1869)

A kiegyezést követően tovább folytatódott a város viszonylag gyors gazdasági, társadalmi fejlődése. Mindez elsősorban a népességszám növekedésében, a beépített terület növekedésében és kevésbé a városias arculat kialakulásában érhető tetten. Nyíregyháza lakossága a századfordulóra meghaladta a 33 ezer főt, kiterjedése ismét jelentősen nőtt. A zárt, beépített terület nagyjából a mai körúton belüli részekre terjedt ki, de néhány kivezető út mentén azon túlra is. A III. katonai felmérés – amelynek pontos időpontját nem ismerjük, de valószínűleg a 19. század utolsó két évtizedében készült – szerint megkezdődött a bujtosi és az érkerti telkek kiosztása és e városrészek beépítése *(3. ábra)*. Ezzel egyidejűleg megindult a város központjában a mai városképet is meghatározó középületek kialakítása (városháza, megyeháza, takaréktár, iskolák, stb.). Ezek az épületek már emeletesek voltak, de a városban a vertikális tagozódás még nem volt jellemző. Mendöl Tibor szerint még a két világháború között is csak 39 db emeletes épület volt a városban *(Mendöl T. 1936)*. A város arculata inkább falusias volt, bár kétségtelen, hogy a városrendezési- és szabályozási előírások növelték a település magjában a horizontális zártságot. A település szerkezetében változást hozott az ipari terület kiépülése. Az első ipari üzemek a vasúti szállítás miatt a vasútvonalhoz kötődtek, és ott alakult ki a századfordulóra a város első ipari övezete.

A két világháború között a korábbi időszak gyors gazdasági-társadalmi változásaihoz viszonyítva kissé lelassult a település fejlődése. Mindez nem a né-

pességszám gyarapodására, vagy a beépített terület növekedésére, hanem elsősorban a város arculatának a változására vonatkozik. Nyíregyháza lakossága 1920 és 1949 között 25 százalékkal, 56 ezer főre nőtt, telkeket osztottak és beépítésre került Hímes és a Kertváros és megkezdődött az Ókisteleki szőlő és Borbánya beépítése is *(Kókai S. 2009)*. A területi kiterjedés növekedése mellett, a belvárosi részek egyre sűrűbb beépítése következtében kissé növekedett a horizontális zártság, ugyanakkor alig változott az arculat vertikális tagozódása.

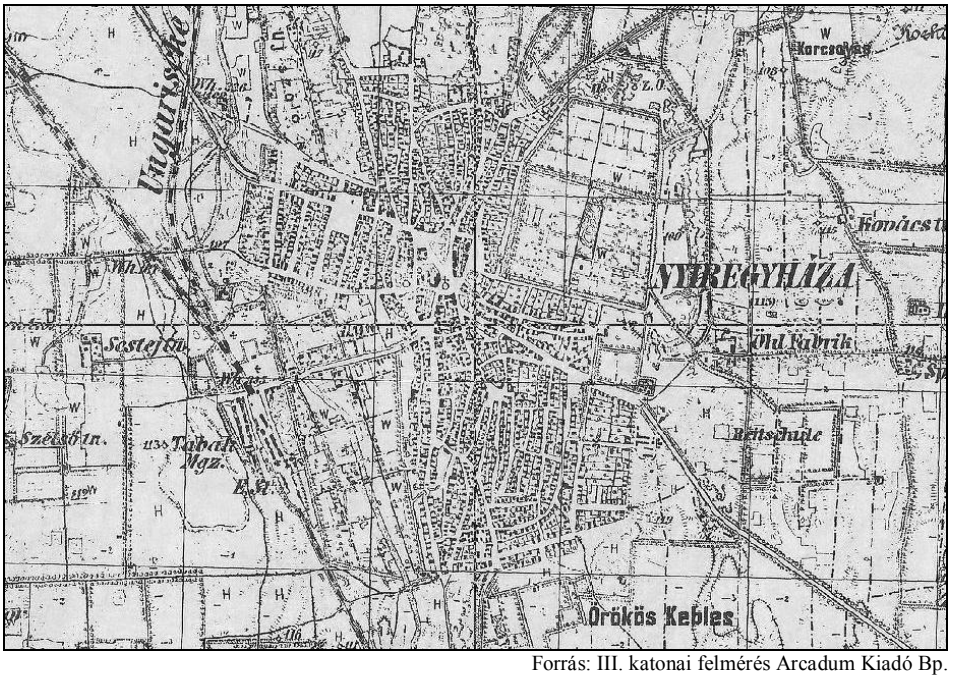

Forrás: III. katonai felmérés Arcadum Kiadó Bp.

3. ábra. Nyíregyháza a III. katonai felmérésen

Alapvető fordulat állt be a város fejlődésében a 2. világháborút követően. A szocializmus településfejlesztési politikája kiemelten támogatta a városokat, azon belül is a megyeszékhelyeket. Jelentős gazdasági és társadalmi fejlődés történt, ez az időszak volt a település történetének a virágkora. Mennyiségi értelemben mindenképpen. A nagymértékű ipari beruházások mellett látványos kommunális fejlesztések történtek, és a koronát az egészségügyi, oktatási és kulturális intézményrendszer bővülése helyezte Nyíregyháza fejlődésére. Népessége a nagyszámú beköltözők és a természetes szaporodás miatt 1949 és 1990 között megduplázódott, 1990-ben meghaladta a 114 ezer főt. Emiatt indult meg a városban a tömeges, iparszerű lakásépítés, mellyel egy új beépítési típus is megjelent. A többszintes tömbös beépítés, a lakótelepek megjelenése jelentősen növelte a város beépítésében a vertikális tagozódást.

A fentiek következtében jelentősen megnőtt a város beépített területe, különösen a település északi és keleti részein. Ettől kezdve szervesen Nyíregyháza részévé vált Sóstóhegy, Borbánya és Oros. Az időszakban kialakult és egységessé vált a vasútvonalhoz kötődően az ipari terület, valamint a város tüdejének számító sóstói zöldterület.

2. Nyíregyháza beépítése napjainkban

A rendszerváltozást követően komoly változások indultak be a nagyobb városaink beépítésében, arculati megjelenésében. A változásokat a piacgazdaság kiépülése, a piaci alapú telekárak megjelenése és az építési szabályozások átalakulása okozták. A fentiek következtében egyre több az emeletes épület, különösen a városok belső részein. Fokozatosan beépülnek a foghíjak a belvárosban, egyre több emeletes társasház épül a városokban. Mindez a városok erőteljesebb vertikális tagozódását, illetve a horizontális zártság növekedését eredményezik a morfológiában.

Ez történt Nyíregyházán is az elmúlt 20 évben. Eredményeképpen egyértelműen sokkal városiasabbá vált a település arculata, megnőtt az emeletes épületek aránya és száma, elsősorban a város központi részén. A többszintes zárt beépítés napjainkban már homogén módon magában foglalja az alakulóban lévő belső körúton belüli területet, sőt a kivezető utak mentén messze elnyúlik, esetenként a külső körútig. Ezen túl, foltokban megjelenik a belváros több részén is *(4. ábra)*. Terjeszkedése elsősorban a régi, kispolgári hangulatot árasztó zárt- vagy hézagos földszintes beépítés kárára történik. Ez a valaha a városközpontot övként körülvevő beépítési forma ma már nem öv, különösen nyugaton és északon részekre szakadt. Itt a zártan (vagy kis hézaggal) épült földszintes házak közé tömbös és többszintes zárt épületeket emeltek. Egybefüggő területet e kisvárosi beépítési formának már csak a Szegfű-Bocskai-Szent István-Szarvas-Deák Ferenc utcák környékén találunk.

A többszintes tömbös beépítés már a ’60-as évektől markánsan jelen van a városban, elsősorban a szocializmusban épült lakótelepeken (Józsaváros, Érkert, Hímes, Örökösföld, Malomkert). Azonban az elmúlt két évtizedben is számos helyen épültek emeletes tömbházak, gyakran 2-3 emeletes 6-12 lakásos sátortetős társasházakként. Elsősorban a külső körúton belül, annak északi részén épültek ilyenek. Ezen a területen az épületek fele nem öregebb 10-15 évnél. Új, tömbös beépítést a külső körúton kívül csak Örökösföldön találunk, a Szilvavölgyi lakóparkban.

A sorházas beépítés kevés helyen, és elszigetelten fordul elő Nyíregyházán. Ilyen beépítést főleg a város északi részein (Józsaváros - Törpe és Ószőlő utca, Himes városrész – Kótaji utca, Örökösföld - Szalag és Gál Ambrus utcák környéke), illetve Borbányán találunk néhány házsor esetében, általában földszint + tetőtér formában. Villák, villaszerű beépítés kevésbé jellemző, egyedül a település északi részén lévő, rekreációs, zöldterületnek minősülő Sóstógyógyfürdőn (Avar, Csónak és Pázsit utcák) valamint a Bessenyei téren fordulnak elő villák.

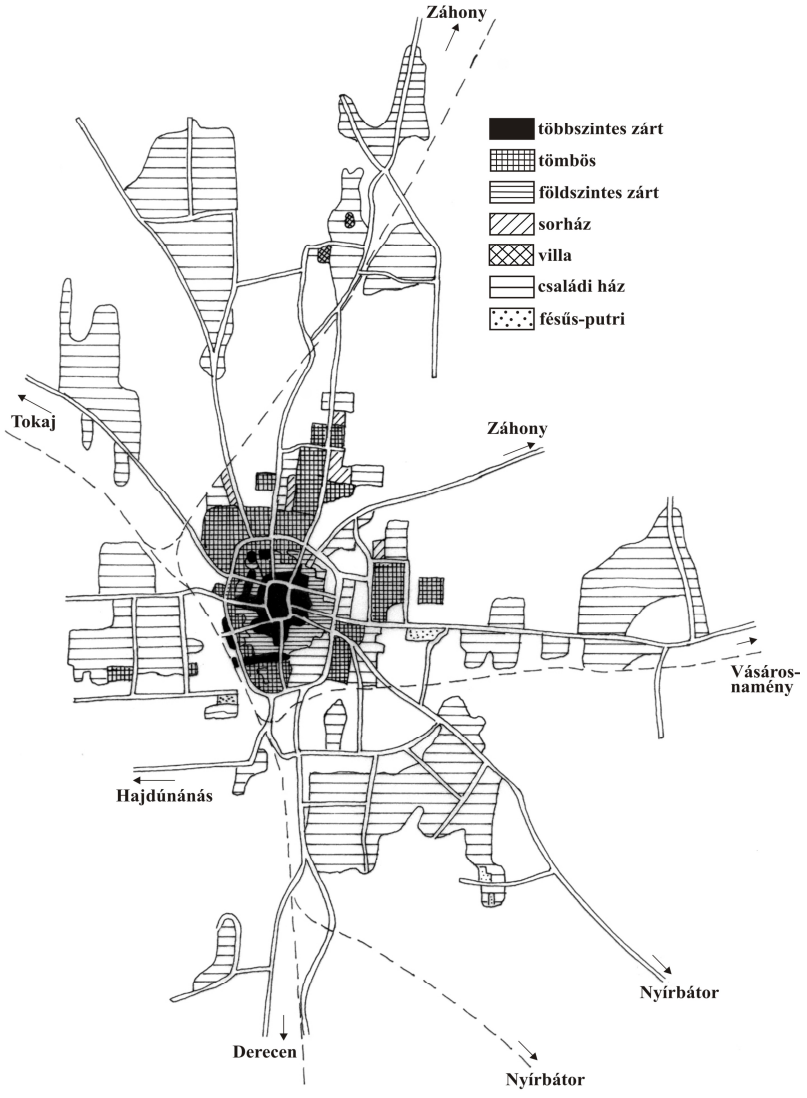

Forrás: saját szerkesztés

4. ábra. Nyíregyháza beépítése

Nyíregyháza beépített területén meghatározó a családi házas beépítés, aránya legalább kétharmados. Minden városrészben (még a városközpontban is) előfordul, a külső lakóövben homogén módon. Ez utóbbi részeken igen magas az utóbbi két évtizedben épített családi házak aránya, míg a város belsőbb területein az épületek általában sokkal idősebbek. A külső körúton belül (mely ma már belvárosnak minősül) délkeleten, a Virág – Eötvös – Kert – Váci Mihály

utcák által határolt területen jellemzőek, valamint a bujtosi városrész nyugati felén, de ott csak elvétve. Az épületek többsége nagyon régi (100 év körüli) építésű, állaguk leromlott, és néhány fésűs, falusias ház is előfordul közöttük.

A külső lakóövhöz tartozó Ókisteleki- és Újkisteleki szőlő, Borbánya, Oros, Sóstóhegy, Nyírszőlős, Felsőpázsit és Kertváros döntően homogén családi házas terület. A házak túlnyomórészt új építésűek, komfortfokozatuk magas, állaguk jó, környezetük kertvárosias. A legújabb, családi házas beépítésű területeket Örökösföldön találjuk, a Keleti Márton és Pető utcák, valamint a Szalag utcától északra napjainkban beépülő részen.

A falusias jellegű, fésűs beépítésű régi parasztházak nagyon visszaszorultak, szinte eltűntek a városból, pedig nem is oly régen még a belvárosban is jellemzőek voltak. Napjainkban csak Borbánya néhány utcájában találunk ilyen falusi házakat, valamint nagyon lepusztult formában a Huszártelepen és az Orosi út mentén a Sport és Gerlicky utcák között. Mindkét helyen ma már rendkívül rossz benyomást keltő nyomornegyed, cigánytelep van.

Végül szólnunk kell korunk jellemző jelenségéről, a lakóparkokról. Nos, Nyíregyházán valódi, funkcionálisan annak nevezhető lakóparkról nem beszélhetünk. Vannak lakóparknak nevezett, új építésű városrészek, de nincsenek körbekerítve, nem nyújtanak plusz szolgáltatást, az ott lakóknak. A lakóparkok beépítése változatos, van sorházas, ilyen a Jég és Nád utcák közötti, valamint a Kállói és Mikszáth Kálmán utcák találkozásánál épülő, és van tömbös beépítésűis, mint a Szilvavölgyi lakópark.

3. A város funkcionális szerkezete

Noha nagy változások voltak a város beépítésében, de a szerkezeti átalakulás mértéke minden bizonnyal sokkal nagyobb. A régi kisvárosi városközpont átalakulása már a ’80-as évtizedben elkezdődött, de a település nagyságához méltó, igazi nagyvárosias városközpont csak a rendszerváltozást követően alakult ki. A régi földszintes épületeket lebontották, helyükre új, modern, többszintes, nem lakófunkciójú épületek kerültek. Ezek egy része bank és biztosító, másik része irodaépület, kereskedőház, melyek közül kiemelkedik a Korzó Bevásárlóközpont. Napjainkban markánsan kirajzolódik a település központi üzleti negyede (CBD), amely már nem csupán a belső körúton belüli területet jelenti, hanem csápszerűen kiterjed kivezető főbb utak elejére is *(5. ábra)*. Ide koncentrálódnak az igazgatási szerepkörhöz kötődő épületek, csakúgy, mint a kulturális intézmények, de itt vannak a pénzügyi-üzleti élet intézményei is (bankok, biztosítók), ezen kívül a szakrális funkciók zöme, valamint az igényes üzletek és vendéglátó ipari egységek nagy része.

Az egyik legfontosabb változás Nyíregyháza szerkezetében, hasonlóan a hazai nagyvárosokhoz, a perifériku bevásárlóközpontok, a szubcentrumok megjelenése. Ezek a bevásárlóközpontok többnyire a városokból kivezető fő-

utak mellé települnek. Így van ez Nyíregyháza esetében is, csupán annyi különbséggel, hogy ezek a szubcentrumok nincsenek annyira távol a belvárostól, mint általában a hasonló nagyvárosok esetében.

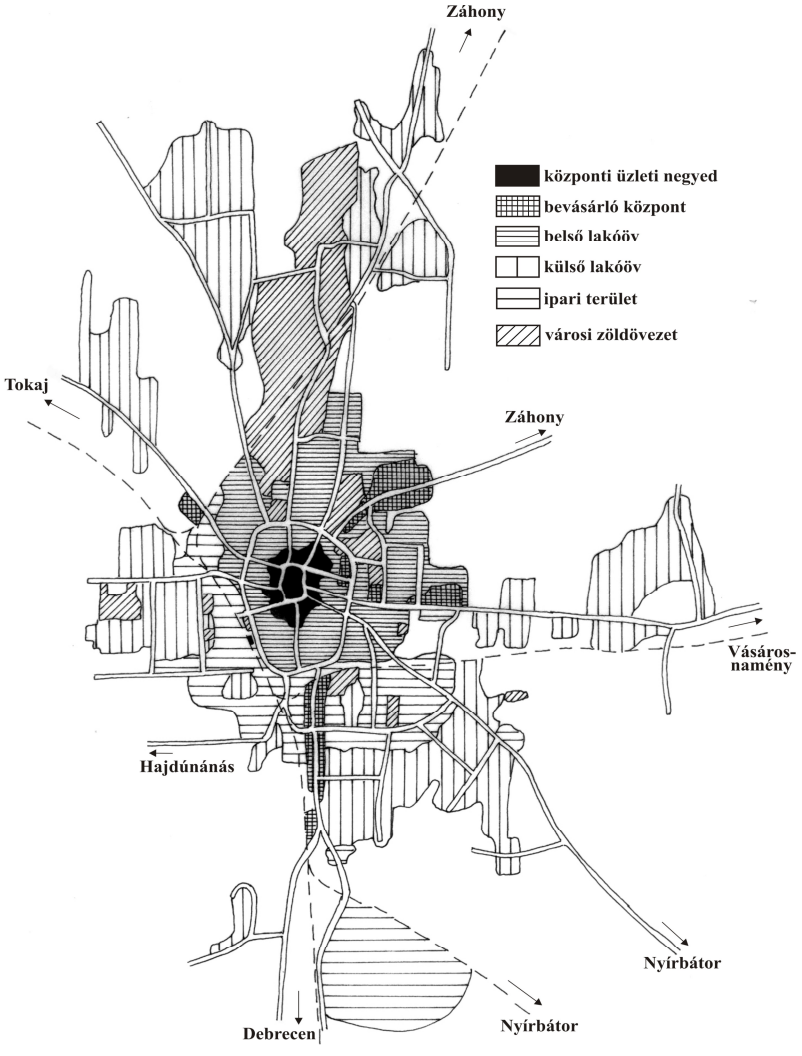

Forrás: saját szerkesztés

5. ábra. Nyíregyháza funkcionális szerkezete

A városban három nagyobb szubcentrum alakult ki. Az egyik a régi 4-es főút mellett, a Józsaváros keleti részén, a Pazonyi úton, egybefüggő területen. Itt található a Tesco hipermarket, a Baumax szakáruház, a Stop Shop és a Boda bevásárlóközpontok, a Brendon Babaáruház, több benzinkút és autószalon. A má-

sik Bujtostól Örökösföldig tart, a Bocskai és az Orosi út mentén, de nem egybefüggően, hanem három, egymástól nem nagy távolságra elhelyezkedve. Viszonylag közel a központi üzleti negyedhez, a régi Bujtosi sportpályán épült fel az Interspar hipermarket, az OBI és a Media Markt szakáruház, valamint több autókereskedés. A Malomkert lakótelep északi részén van a Nyír Plaza, tőle kissé keletre az Orosi úton pedig autókereskedések és benzinkutak társaságában a Praktiker szakáruház. A harmadik szubcentrum a városból délre kivezető 4-es főút (Debreceni út) mentén alakult ki. Ennek északi részén helyezkedik el az Interfruct szakáruház, délen pedig a Metro hipermarket. A kettő közötti részen az út két oldalán húzódnak a legkülönfélébb szolgáltató és kereskedő egységek.

Nyíregyháza, története során nem rendelkezett jelentős ipari funkcióval. Ez a megállapítás az utóbbi években már nem állja meg teljesen a helyét, hiszen a város déli peremén, már a gyorsforgalmi utakhoz kapcsolódva épült ki az új Nyíregyházi Ipari Park, melynek vezető multinacionális óriáscége a Flextronics International. A város régebbi ipari területei félkörívben veszik körbe a várost nyugatról és délről, szorosan a vasútvonalakhoz kapcsolódva. A nyugati terület a régebbi, ahol ma több lepusztult üzem van, sok a kiadó ipari terület és épület, jellemzőek a régi termelő, vagy szolgáltató cégek (Gabona Rt, Patyolat, Dohányfelvásárló, TITÁSZ, stb.). A vasútvonaltól délre a külső lakóövig, a régebbi üzemek mellett (Fűrészüzem, Húsipar, Betonüzem, Dunapack Zrt.) több új cég is letelepült (TEVA, Hübner Műanyagipar). A terület keleti részén több szolgáltató cég, raktár és kereskedés is helyet kapott.

A városi zöldterület, különösen amióta kiépült a Sóstói városrész a gyógyfürdővel, az állatkerttel, a falumúzeummal és a ligetekkel, valamint sportpályákkal, jelentős szerepet tölt be Nyíregyháza funkcionális szerkezetében. Területe azonban, a többi városi zöldterülettel együtt (temetők, sportpályák, parkok, stb.), nem éri el a beépített terület ötödét, ami alacsony arány a hazai megyei jogú városokhoz viszonyítva.

A város funkcionális szerkezetében a lakóterület a zárt területnek kicsit több mint a felét teszi ki. Két részre bontható: a belső lakóöv, amely valóban övszerűen veszi körbe a központi üzleti negyedet. Három oldalról a vasútvonalak határolják, területe kiterjed Józsavárosra is *(lásd. 5. ábra)*. Beépítése nagyrészt tömbös, illetve zárt-, vagy hézagos földszintes, de mindenképpen városias. A külső lakóöv már nem övszerű, magában foglalja Kertvárost, Sóstóhegyet, Orost, Borbányát, Új-, és Ókistelekiszőlőt. Beépítése családi házas, de sorházakat és régi parasztházakat is találunk.

Összegzés

Igaz, hogy Nyíregyháza jogilag már 225 éve város, de arculata, szerkezete csupán a kiegyezést követően, a 19. század végétől nevezhető városiasnak. Napjainkban azonban a település morfológiája, nagyságához és szerepköreihez mél-

tóan egyaránt a hazai nagyvárosokéhoz hasonló. Az utóbbi évtizedekben jelentősen megnőtt a beépítés horizontális zártsága és vertikális tagozódása. A különböző városrészek beépítése általában homogén, kivéve a körúton belüli belvárost, amely nagyon heterogén. Napjainkra Nyíregyházán a városközpont egyértelműen átalakult központi üzleti negyeddé, ugyanakkor létrejöttek a nagyvárosokra jellemző külső szubcentrumok, bevásárlóközpontokkal. A régi, vasúthoz kötődő ipari terület mellett modern ipari park is létrejött a gyorsforgalmi utak mentén. A nem lakófunkciójú területek mellett két jelentős kiterjedésű lakóöv is található a városban: a heterogén beépítésű belső- és a homogén, családi házas külső lakóöv.

Felhasznált irodalom

BULLA B. – MENDÖL T. (1947): A Kárpát-medence földrajza. - Országos Köznevelési Tanács Budapest. 420 p.

CSAPÓ T. (2004): Néhány gondolat a hazai városok beépítéséről. – Területi Statisztika VII. évf. 4. szám. Budapest, pp. 332-351.

CSAPÓ T. (2005): A magyar városok szerkezetének átalakulása a rendszerváltozás után. – Földrajzi Közlemények CXXIX. (LIII.) kötet, 1-2. szám. Budapest, pp.: 65-83.

KÓKAI S. (2009): Nyíregyháza településmorfológiai változásai, azaz a városi tér átértékelődése 1990-től napjainkig. In. Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): A közép- és nagyvárosok településföldrajza. Savaria University Press, Szombathely, pp. 143-153.

MENDÖL T. (1936): Alföldi városaink morfológiája. – Közlemények a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetéből. Debrecen. 132 p.

PRINZ GY. (1922.): Magyarország településformái. – Magyar Földrajzi értekezések III. Budapest. 201 p.

A 19. SZÁZADI FOLYÓSZABÁLYOZÁSOK KULTÚRTÁJ ÉS TÉRSZERKEZET ALAKÍTÓ HATÁSA AZ ALFÖLDÖN

DR. CSÜLLÖG GÁBOR

A gazdasági folyamatok igényei a kultúrtáj és a térszerkezet átalakításra a 18. század végétől 1867-ig

A 18. századi Habsburg politika és a hódoltság után feléledő térkapcsolati rendszerek csak részben rekonstruálták a korábbi nagymedencei térszerkezetet, amely a 18-19. század fordulóján már az átalakulás képét mutatta. Továbbra is az évszázadokon át meghatározó belső medenceperemi vásárvonal volt a legaktívabb térszerkezeti elem, de a passzív elő- és háttér térségek átalakulása, aktivizálódása már megindult. Az ország kiteljesedő gazdasági működése, az európai gazdasági technológiai fejlődés megjelenése, a népesség növekedése, a városok fejlődése, a hadsereg modernizálása, a területi kapcsolatok fenntartása, utak építése, a meginduló lecsapolások egyre nagyobb mennyiségű nyersanyagot (fa, kő, érc, szén, só stb.), feldolgozott terméket és élelmiszert igényelt. A mezővárosi (döntően agrártermékeket feldolgozó) ipar mellett a nyersanyag előfordulás, munkaerő, elérhetőségi irány és piac összefüggéseinek függvényében a hegyvidékek határozott pontjain fejlődött a kitermelés és az ipari feldolgozás. A vásárvonal energikus pontjain a fellendülés az összetett piaci szerepkörök erősödésében mutatkozott meg. A munkaerő és az áru találkozása a belső medenceperemi vásárvonalon, főleg a völgykapuk – központjaiban történt meg, ezek az erősödő, növekvő népességű városok az új folyamatok elosztó pontjaivá váltak. A megyei és központi közigazgatás, az oktatás, a hadsereg és a gazdaság nem csak árukat igényelt, de jelentős számú szolgáltatást és népességet mozgatott meg.

A legfontosabb folyamat az alföldi előtér átalakulása volt, amely nem csak térszerkezeti változást hozott, de igen komoly kultúrtáj átalakítással is járt. A korábbi századokban központ nélküli és részben az erővonalaktól távol eső alföldi térségekben a nagyhatárú és koncentrált népességű agrártelepülések zónája alakult ki, a bácskai városoktól a Kis- és Nagykun településeken át a hajdúvárosokig *(Kókai S. 2010/b)*. A mezővárosokra nem a hagyományos hierarchikus településkapcsolatok voltak a jellemzők. Elsősorban az határozta meg funkciójukat, hogy nagy kiterjedésű termőtérséggel rendelkeztek és fontos központjai voltak a távolsági agrárkereskedelemnek. Ez a termelői és kereskedelmi szerepkör jelentősen aktivizálta a korábbi passzív térséget és szorosan hozzákapcsolta az Alföld korábban is aktív peremi térségéhez. A mezővárosok 17. századi nagyállattartó gazdálkodása a 19. századra jelentősen átalakult, és a 18. században részben újraosztott nagybirtok rendszerrel együtt fontos szerepet játszott az alföldi gabona-

termelés felfuttatásában. A konjunkturális ingadozások ellenére folyamatosan nőtt az igény a termelés bővítésére és egyre erőteljesebben fogalmazódott meg a szándék szántóterületek növelésére *(Frisnyák S. 2004)*.

Másoldalról a gazdaság további átalakulásának a 19. század elejétől már komoly gátjává vált a termőföldet, munkaerőt megkötő és a technológiai megújításokat, valamint az iparba beruházható tőke hiányát okozó feudális rendszer. Az 1848-as törvények által megszűntek a gazdaságot és társadalmat megkötő feudális jogi korlátok, amelynek a legfontosabb érdeme a munkaerő és főleg a termőföld felszabadulása volt.

A modernizáció térszerkezetének kialakulása

1867-től az új politikai intézményrendszer, és törvények következtében jelentős, a modernizációval összefüggő társadalmi-gazdasági átalakulás indult meg *(Gulyás L. 2009/a)*. A polgárosodással, majd modernizációval támogatott regionalizációs folyamatokban olyan mértékű és gyors területfejlesztés valósult meg, amely Magyarország ezer éves történetében korábban nem fordult elő *(Gulyás 2009/c)*. Ennek a folyamatnak sajátossága volt, hogy az egész országra érvényes rendszereket, főleg infrastrukturális rendszereket hozott létre a folyószabályozás és a vasutak műtárgyaival, az ipari üzemek telepeivel, de főleg a települések, városok köz és hivatali építményeinek, modern lakótömbjeinek, burkolt utcahálózatának, közlekedési és ellátó rendszereinek kiépítésével. Sokszor olyan mértékben és minőségben, hogy ezek jó része ma is létezik és használatban van. Természetesen az országos rendszerek az adottságoknak, igényeknek, gazdasági céloknak megfelelően a térben eltérő mértékben jelentek meg, voltak olyan térségek ahol erősen koncentrálódtak: Budapest, a nagyvárosok belső zónái, az iparvidékek és a fejlett alföldi agrárzónák. Míg más térségek e néhány évtized alatt csak kis mértékben részesültek a folyamatok előnyeiből.

A kiegyezés után felgyorsult a térszerkezet évtizedek óta tartó átalakulása, lehetővé vált a medenceszerkezet eddig megvalósítatlan és részben nem igényelt lehetőségeinek kiaknázása, amelyet több tényező alakított:

1. A medence belsejében már korábban is potenciális erőközpontként és legnagyobb népességkoncentrációként fejlődő Pest és Buda országos központtá, székesfővárossá válása. Budapest létrehozásával és országos hatóterű vonzásközponttá fejlesztésével. Először jelent meg egy a regionális szerepen túllépő központ, amelynek fejlődését az új modernizált államiság kiépítése, a tudatosan országos hatóterű funkciók, intézmények és a beruházási tőke koncentrálása erőteljesen felgyorsította.
2. A történeti régióközpontok átalakulásának folyamata, amely igazodott Budapest funkcióihoz és súlyához. Ezek a városok (Pozsony, Kassa, Debrecen, Nagyvárad, Temesvár, Kolozsvár és Horvátországban Zágráb) a modernizáció meghatározó regionális centrumai lettek, aktív hatóterük pedig a környezetükből kiemelkedő gazdasági régióvá vált.

3. A 17. századtól erőteljesebbé váló alföldi agrártérség városi zónájának töretlen fejlődése, amely a regionális centrumok, az őket összekötő szerkezeti erővonalak és a kiépülő országos központ mellett új, és fontos funkcionális térszerkezeti egységgé vált.
4. A modern iparvidékek kialakulása. Az ipari forradalom technológiai hatásának megjelenése, a növekvő népesség, a felszabaduló agrármunkaerő, a szabad birodalmi tőke, az urbanizáció és az agrártermékek feldolgozása, de főként a vasútépítés hatalmas igényt teremtett az ipari termékek iránt. A gyorsan kiépülő modern ipar elsősorban a nyersanyag (kőszén, vasérc, színesércek) lelőhelyekhez a bányászathoz kötődően épült ki, bánya- és ipari falvak, ipari városok alkottak nehézipari körzeteket a gömöri és a krassó-szörényi térségben, valamint Vajdahunyadnál és még néhány korábbi bányavidéken. A széles skálájú feldolgozóipar legnagyobb koncentrációja Budapesten jött létre, míg az alföldi városi zónában elsősorban az agrártermékek feldolgozására jöttek létre ipari üzemek a gőzmalmoktól a textil gyárakig.

Az új térszerkezet alapvetően igényelte a térbeli aktivitás erősítését és áramlás felgyorsítását, ennek alapvető infrastrukturális eszköze a vasút lett. A gyors, nagymennyiségű áru és személy szállítására alkalmas, egész évben használható, állandó irányú, rögzített elosztóhelyekkel rendelkező hálózat fontossága – nem véletlenül jelent meg egyidőben a folyószabályozások szükségességével – már a reformkorban felmerült. Ezt az első magyar vasúti törvényben, az 1832/36. évi XXV. tc-ben, rögzítették. Az 1846. július 15-én átadott Pest és Vác közötti vonalat nemsokára követte a Pest-Szolnok közötti pálya. Rövid kihagyás után egyre gyorsuló ütemben komoly hosszúságú és sűrűségű vasúthálózat kialakítása indult meg, amelynek hossza 1875-ben már 6411 km, míg 1919-ben 22 869 km volt. A bővülő hálózat kiépítésének egyben igen fontos beruházás-, valamint gazdaságélénkítő szerepe is volt. 1868-ban jött létre a Magyar Királyi Államvasutak a magánvonalak államosításával és új vonalak, pályaudvarok építésével. A századfordulóra már uralkodóvá vált az állam a vasutak működtetésében. A vasutak kiépítését az első évtizedekben az áruszállítás, főleg az agráráruk szállítása motiválta, ezért az osztrák vasúttal kiépített kapcsolat mellet az alföldi térségek nagyvárosai Debrecen, Nagyvárad, Szeged, Temesvár) voltak a fontos állomások, majd az ipari nyersanyagok, a nehézipari áruk gyorsították a felvidéki, részben erdélyi vasutak kiépítését *(Majdán J. 2010)*. A városhálózat hierarchizálódásával, a régióközponti funkciók erősödésével, Budapest népességvonzó növekedésével és országos funkciókban való gyarapodásával fokozatosan növekedett a személyszállítás mértéke. Lényegében nem is a tudatos Budapest központúság lett a hálózat leglényegesebb vonása, hanem az a lehetőség, amely korábban nem létezett ilyen minőségben, vagyis a közvetlen kapcsolat biztosítása a medence belsején (Budapesten) keresztül az északi és dé-

li, vagy a keleti és nyugati régiók között. A kilencvenes évekre kialakuló vasúti fővonal hálózat és az általa leképzett hierarchikus térkapcsolatok, már teljes kifejlődésben működtették az új áramlási rendszert, amelynek a kettős gyűjtő-elosztó jellege vált meghatározóvá:

- A regionális központok vonzásterületén (a gazdasági régiókban) a vasút következtében felerősödtek azok gyűjtő-elosztó funkciói.
- Onnan pedig a beáramló termékek, részben felhalmozva, feldolgozva áramlottak tovább más régiók felé.
- A centrális-sugaras jelleg eredményeként ez Budapesten keresztül, vagy budapesti végcéllal történt, a kiépült vasút hálózat létrejöttével vált valójában Budapest gyűjtő felhalmozó, feldolgozó és továbbító szerepe országos jelentőségűvé.

Az alföldi kultúrtáj átformálásának összetevői: folyószabályozás és ármentesítés, agrár- és áramlási tér bővítés

A vasúthálózat alföldi bővülése magától értetődő módon jelentette a medence belseji árterek természeti korlátainak legyőzését is. Így az alföldi kultúrtáj átalakítás folyamat a 19. század második felében felgyorsult és nagymértékben összefonódott a folyószabályozással és az árterek lecsapolásával, mivel benne három egymásra ható folyamat érdeke találkozott:

1. A folyamatosan jelenlévő elsősorban a gabonatermelésre alkalmas szántóföld növelésének igénye, amelyet erősített az erősödő birtokszerkezet átalakulás is.
2. A népességnövekedés a települési tér növekedésével is együtt járt, amely sokszor az ártereket érintette. Ennek következtében előtérbe került a termőterületek árvédelme mellett a települések közvetlen ármentesítése is. Ehhez társult még a felerősödő tanyásodási folyamat, amelynek lakó- és termelőtér igénye nem volt elhanyagolható.
3. A megtermelt agrárárú mennyiség bővülése, a növekvő piaci igények, az agrárkereskedelem modernizációja, a hitelintézetek megjelenése, az elosztó központok gyors elérhetősége mind használható utakat és sűrű vasúthálózatot kívánt, amelynek igénye egyre inkább megjelent a folyószabályozási, lecsapolási munkákban.

Az agrárfolyamatok legfontosabb jellemzője (a termelés folyamatos növekedése mellett) az agrárbirtokok és az agrárnépesség differenciálódása volt, amelyhez a megfelelő jövedelmezőségű nagy és középbirtokokon az új, részben gépi technológiák elterjedése is társult. A nagyszámú kis- és törpebirtokok nem voltak képesek a piaci viszonyok közt megfelelő jövedelmet biztosító gazdálkodásra, ami az agrárválságok idején tömeges elszegényedéssel és birtokvesztéssel járt, ugyanakkor ez jelentős számú munkaerőt szabadított fel, a folyószabályozáshoz, az infrastruktúra kiépítéséhez és részben az ipari foglalkoztatás bővítéséhez.

A nagyszabású ármentesítéseket és folyószabályozásokat megfogalmazó terv kidolgozása a század közepére esett és lényegi kidolgozása Vásárhelyi Pál nevéhez fűződik. Megvalósításának első szakasza jórészt Pietro Paleocapa tervei alapján történt és elsősorban a Tisza és mellékfolyóinak szabályozásával hozott jelentős tájváltozást az Alföldön. A negyvenes évek végétől több évtizedig tartó folyamat mintegy 6,3 millió kh területet ármentesített a folyók hosszának lerövidítésével, az új, ásott medrek kialakításával és az árvizek gátak közé szorításával, valamint az árterek lecsapolásra vízlevezető csatornák építésével. 1846-1879 között a Tiszán 112 kanyar átvágás történt, amely 38%-os folyóhossz csökkenést eredményezet, azaz a folyó hossza 1419 km-ről 962 km-re csökkent. Az épített medrek hossza 139 km lett és mintegy 589 km holtág záródott el a folyó élő medrétől. Hasonló léptékű munkák történtek a Szamos, Kraszna, a Berettyó és főleg a Körösök alföldi vízrendszerén, amelynek következtében az utóbbiak esetében nemcsak a jelentős ártér és vízborítás tűnt el, de a folyók történeti hálózata jelentősen átalakult. Az ország teljes területén elvégzett integrált környezetátalakítás *(Frisnyák S. 2009)* következtében az árterek területe 48 700 km^2-ről 1 800 km^2-re csökkent, a szántó területek több mint 3 millió hektárral növekedtek és a szántóföldi művelés részaránya 45,5%-ra nőtt. Ezek a folyamatok legnagyobb mértékben a Tisza és mellékfolyóinak alföldi kultúrtájait változtatták meg. Ugyanakkor, itt az ármentesített területek növekedésével együtt jelentősen nőtt a gátak közé szorított folyókon lefutó áradások száma és erőssége. Ez és a belvizesedés folyamatos ármentesítési tevékenységre kényszerítette a társadalmat. A probléma fontosságát jelezte, hogy a magyar országgyűlés 1884-ben, 1894-ben és 1908-ban törvényt fogadott el a Tisza további szabályozásáról. Megindult a szabályozás második szakasza Kvassay Jenő tervei alapján, aki két lépcsős programot dolgozott ki az áradások gyorsabb lefutására, egyrészt a korábbi átvágások befejezését, másrészt az alsó szakaszon újabb átvágások elvégzését valósították meg.

Az alföldi kultúrtáj átformálásának következményei

A társadalom a történeti korszakokban mindig igazodott az árterek kiterjedésének változásához *(Pinke Zs. – Szabó B. 2010)*. A nedvesebb időszakokban visszahúzódott a korábban birtokba vett árterekről a szűkebb ármentes térszínekre, a hosszabb szárazabb időszakokban pedig igyekezett képességeihez mérten minél nagyobb területet hasznosítani, de ezt, ahogy régészeti példák mutatják nem tekintette véglegesnek. A növekvő gazdasági igények és a bővülő technikai lehetőségek azonban a 19. század második felére a tiszai alföldön megbontották a társadalom és a természet több évezredes egyensúlyát. A társadalom nem akarta feladni meglévő, kiépített erőforrásait, eszközeit és minden hasznosítható, azaz technikailag ármentesíthető területre igényt tartott, az egyéb tényezők pedig háttérbe szorultak.

Az ármentes területek növekedése nemcsak a gazdasági célt, a szántóföld arányának bővülését eredményezte, hanem a mindennapi életben is számos kedvező változást hozott, például a rövidebb folyók révén az egyszerűbb vízhálózatot, a megnövekedett hajóutakat, a kedvezőbb réveket, a hidak számának növekedését, az út- és vasúthálózat kiépíthetőségét, a települési tér bővülését és a tanyák számának növekedését. Másrészt mindez a környezet szűkítését jelentette, ezzel pedig a környezet és a kultúrtáj egyensúlyának a megbontását. A hosszabb időtávon tudatosuló hatások egyre inkább azt mutatták, hogy amikor a társadalom mértéken túl és nem eléggé átgondoltan alakítja magához a környezetét, akkor sok, számára nem igazán kedvező következménnyel is meg kell birkóznia. Számos környezeti problémát vetett fel az ismétlődő gyors árvizek megjelenése, a természetes mederkörnyezet komoly mértékű csökkenése, a mesterséges medrek hosszának jelentős növekedése, a természetes árterek eltűnése, ezzel együtt az ártéri kultúrtáj gyors felbomlása. A monokultúrás gazdálkodás uralkodóvá válása a gazdálkodásban is kedvezőtlen folyamatokat eredményezett: az ártéri ökoszisztéma eltűnését jelentős nagyságú területen, a vízháztartás felborulását, a nagykiterjedésű belvizek megjelenését, a talajromlás, szikesedés felerősödését, mindez folyamatos védekezésre, kárelhárításra kényszeríti a társadalmat.

A huszadik század elejére ebben az alföldi zónában a modernizáció olyan térszerkezete jött létre, amelyet intenzív agrárgazdálkodás, nagynépességű települések, jelentős városok, fejlett tanyarendszer és sűrű vasúthálózat jellemzett *(Gulyás L. 2010; Kókai S. 2010/a)* Az új, és az ország gazdasági növekedésében meghatározó térszerkezeti egység kialakulásának azonban komoly ára lett. A jelentős mértékű átalakítással egyensúlyát vesztett mesterséges agrártáj jött létre és eltűnt az alföldi környezet sokszínűsége, a történeti társadalmak tájjal való azonosulásának emléke.

Felhasznált irodalom

FRISNYÁK S. (2004): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. In: Frisnyák Sándor: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében Történeti földrajzi tanulmányok Szerkesztette: Hanusz Á. Nyíregyháza 2004. pp. 7-21.

FRISNYÁK S. (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza-Szerencs, 2009. pp. 27-34.

GULYÁS L. (2009/a): Regionális folyamatok a 19. században. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. Jatepress, Szeged, 2009. pp. 93-99.

GULYÁS L. (2009/b): Regionalizáció és regionalizmus a 18. századi Magyarországon. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. Jatepress, Szeged, 2009. pp. 25-30.

GULYÁS L. (2010): A délvidéki régióközpontok – Arad, Temesvár és Szeged a dualista korszakban. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 2. szám (No. 9.) 2010. pp. 38-45.

KÓKAI S. (2010/a): A Bánság, mint a történelmi Magyarország sajátos régiója különböző szemléletek tükrében. In: In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 2. szám (No. 9.) 2010. pp. 17-28.

KÓKAI S. (2010/b): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyházi Főiskola TFI. Nyíregyháza, 2010. p. 421.

MAJDÁN J. (2010): A vasutak kiépülése a Bánságban. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 2. szám 2010/2. No.9. pp. 46-53.

PINKE ZS. – SZABÓ B. (2010): A klímaváltozás hatása a Hortobágy-Sárrét középkori településhálózatára. In: Krtész Á. (szerk.) Tájökológiai Kutatások 2010. MTA FKI. Budapest, 2010. pp. 231-238.

ZEMPLÉN ELSŐ TÖRTÉNETÍRÓJA, SZIRMAY ANTAL (1747-1812) EMLÉKEZETÉRE

FEHÉR JÓZSEF

„Jaj úgy az emberiségnek, ha történetei a szerint jegyeztetnek fel, mint méltóságos és udvari consiliarius Szirmay Antal úr cselekvék ez írásban! Úgy ennek történetei, a miket olvassuk, nem egyéb mint akart és nem akart hazugságok szövedéke. Kínos kimondanom ezt az felől, aki engemet bizodalmával meg tisztelt, s munkáját velem barátságosan közlötte, de még kínosabb volna elhallgatnom, mert én hazudni nem tudok és nem akarok. Mélt. Szirmay Antal úrnak ingó characterét s felette erős, az az sokat elbírni tudó lelkiismeretét a most élők jól ismerik, azok pedig akik halála után fogják ismerni akarni, képére találnak a tulajdon maga által írott biographiájában. Édes Uram Öcsém, mondá nekem, Pesten sétálván együtt 1793-ban, meum principium fuit semper servare cum fortioribus (az én elvem az, hogy tartsunk mindig az erősebbekkel). ROSSZ! mondám neki; ha valaki az igazság mellett nem akar fogni, fogjon cum infirmioribus, (fogjon a gyengébbek mellett). Úgy nem sokra megyen az ember, felelte Szirmay, s én nem vagyok Krisztus, hogy magamat másért megfeszíttessem. Midőn vele 1810-ben, azután csak hamar, hogy leírnom meg engedte ezt a jacobinusok historiáját, Újhelyben összejöttem, s mondottam, hogy nem hiszem, hogy higgye a mit írtt, azt felelte, hogy igen is nem hiszi, de az nem árt. Ha úgy írtam vólna, úgymond a mint hiszek, bajt csináltam volna magamnak, pedig az nékem a nélkül is elég van, s nem írtam volna semmit, pedig illő, hogy erről valami írattassék. A kinek arra van, megérzi hol kell hinni szavamat, és hol szóllok kénytelenségből. – Én megvallok nem látom szükségét, hogy valaki így írjon.”

Hinné-e valaki közülünk, hogy a fenti kíméletlen jellemzés a mi Szirmay Antalunkról, Zemplén első történetírójáról íródott? Mégpedig nem akárki, sőt a maga korában a legjelentősebb valaki, Kazinczy Ferenc tollával?

E sorok írója bevallja, hogy előadásának bevezetője (részben) szónoki fogás, hogy érdeklődéssel hallgassák, illetve – esetleg – (el)olvassák. Merthogy a jellemrajz minden sora igaz. Úgy hiszem éppen 200 év távlatából, hogy ha Szirmay Antal császári és királyi udvari tanácsos úr hallaná vagy olvasná, kaján vigyorral önmagán egyetértően bólogatna és helyeselne.

Mindezekre még visszatérünk, magyarázattal szolgálunk, de nézzük előbb történetírónk páratlan érdemeit!

Alakja, munkássága a körünkben lévő történész-földrajzos kollégák előtt valamennyire ismert; azok előtt, akik Zemplén történetével bármilyen vonatkozásban is foglalkoztak, kikerülhetetlenül ismertnek kell lennie, hiszen művei elsők és alapművek e táj történetére, földrajzára, településeire vonatkozóan.

Az mindannyiunk előtt köztudott, hogy Sátoraljaújhelyben van az ország egyik legszebb, leggazdagabb anyagú, műemléknek minősített archívuma, az úgynevezett Kazinczy Levéltár. Itt látható Kazinczy íróasztala, karosszéke, „Kazinczy lova", azaz ama létra, amelynek segítségével a nagy magyar irodalomszervező búvárlásait végezte, a legfelső, legporosabb polcokat is felderítve. – Nos, hadd pontosítsam ezt a bizonyos Kazinczy Levéltár elnevezést. Nem azzal a szándékkal, hogy a magyar nyelv megújítójának érdemeit kisebbítsem – eme babérkoszorú-tépegetési szándék idegen tőlem –, hanem csupán azért, hogy az érdemeket megosszam közötte és Szirmay Antal között.

Ennek a nagyhírű levéltárnak a logikai rendjét Szirmay Antal alakította ki, aki 1777-1785 között vármegyei főjegyző volt és nagy hozzáértéssel végezte munkáját. Történetírói ambíciói voltak, amelyeket be is váltott. Az iratokat négy nagy tárgyi csoportba rendezte, úgymint:

- Juridica (polgári perek),
- Politica (közigazgatási iratok),
- Perceptorália et Commissariatica (pénztári és biztossági iratok),
- Criminalia (büntetőperek).

A levéltár ma is e rendszerben működik, s több mint 200 év múltával is olyan pontossággal, mint egy modern számítógép. A levéltárat ezért a bennfentes kutatók Szirmay-Kazinczy Levéltárnak nevezik, ezt kívánja a történeti hűség és ezzel honorálható a két érdemdús férfiú közül a kevésbé ismertnek az érdeme is. Kazinczy maga így ír a Szirmay által elvégzett levéltári munkáról: *„…Szirmay Antal úrnak atlétai erejét, fáradhatatlanságát s könnyen dolgozását csudálni fogja minden, aki Levelestárunkat megpillantja s elnézi, hogy annak, aki ezt a nagy munkát megtevé, mit kelle csak megolvasnia is. Ha a gondviselés nekünk ezt a szertelen erejű s felvilágosított hűségű férfiat nem adta volna, úgy ez a mi kincsünk zavar volna még ma is. Mi egyéb érdemeinek tisztelete mellett azon bölcsességét és gondját is megismerjük, hogy a Protocollum Köteteibe sok nevezetes Írományokat is beköttete, mert ezek így óva vannak nemcsak az elveszhetés, hanem az elromolhatás szerencsétlenségei ellen is. De még igen számos, igen nagy tekintetű Írásaink vagynak, amik e gondot és a beköttetés csekély költségeit kívánják, s ilyenek kivált azok az Írásaink, melyek a XVII. század történeteire tartoznak... Vagynak ezen felül néhány régibb köteteink, melyek már szakadozni kezdenek, s nem új kötést, hanem csak megigazítást kívánnak."*

Szirmay Antal azonban elsősorban történetíró. Zemplén történetírója. Összefoglaló monográfiákban, többnyire levéltári források alapján írta meg elsőként a vármegye történetét. Mindannyian, akik Zemplén történetével, földrajzával, néprajzával stb. foglalkozunk, adósak vagyunk neki. (Kosztolányi Dezső írta a nyelvújító Kazinczyról: *„Mindenki, aki magyarul ír, adós neki."* Így vagyunk mi helytörténészek a történetíró Szirmay Antallal.)

Nevezetes munkái: *Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum viniferorum comitatus Zempléniensis* (Történeti, politikai, gazdasági jegyzetek Zemplén megye hegyeiről és szőlőtermő helyeiről), Cassoviae, 1798. *Notitia topographica politica comitatus Zempléniensis* (Zemplén megye történeti helyrajza), Budae, 1803. *Notitia historica comitatus Zempléniensis* (Zemplén megye történeti helyrajza), Budae, 1804. Ez utóbbi a legátfogóbb műve, az előző kettőt is magában foglalja, arcképével és azzal a Karacs Ferenc által készített térképmetszettel jelent meg, amelyet ma is használunk.

Megírta Ugocsa vármegye történetét és helyrajzát is (*Notitia politica, historica, topographica comitatus Ugochiensis,* Pestini, 1805.) Hogy miért Ugocsáét, annak az a magyarázata, hogy ő a Szirmayak ugocsai ágából származott, nem az általunk ismertebb és közelebb lévő borsodi ágból. Látványos, vörös rákos címerük többek között a szerencsi vár kapubejáratán szemlélhető míves faragásban.

E munkái meglehetősen nehezen hozzáférhetők. Elsősorban azért, mert latinul íródtak, másodsorban azért, mert magyar fordításuk a 19-20. századforduló táján jelent meg a korabeli folyóiratokban, s ráadásul a fordítások elég sok kívánnivalót hagynak maguk után. Mindezek ellenére azonban igen gyakran használt és kimeríthetetlen források.

Már magyarul jelent meg, két kötetben *Szatmár vármegye fekvése, történetei és polgári ismérete* című munkája Budán, 1809-1810-ben. Megyetörténeteiben annak az országleíró törekvésnek a követője volt, amelyet Bél Mátyás kezdeményezett, s többek között Mocsáry Antal, Magda Pál, Fényes Elek, Palugyay Imre, Hunfalvy János, Pesty Frigyes vittek tovább és teljesítettek ki.

Igen érdemleges könyvet írt a szőlőművelésről: *A tokaji, vagyis hegyallyai szőllőknek ültetéséről, jó míveléséről, a szüretelésről, a bornak tsinálásáról és megtartásáról. A szőllős és boros magyar gazdák számára.* Pest, 1810.

Részt vett a magyar nyelv megújításában is. Összeállította a törvénykezésben és a közigazgatásban használt latin szavak magyarázatát (*Magyarázattya azon szóknak, mellyek a magyarországi polgári s törvényes dolgokban előfordulnak, némely rövidebb formákkal.* Cassaviae, 1806.) Ezzel Pápai Páriz Ferenc író, szótáríró nyomdokain jár.

Zemplén történetével foglalkozó munkái mellett legtöbbet idézett nevezetes műve a latin-magyar keverék nyelvű *Hungaria in Parabolis*, azaz Magyarország példabeszédekben, avagy a magyarok példázatainak és közmondásainak magyarázata. E műve 1804-ben, majd nagy sikerére való tekintettel javított és bővített változatban 1807-ben jelent meg Budán. Szirmay e művében Magyarország fő jellegzetességeit, a magyarság jellemrajzát, a magyar jellemvonásokat kívánta megragadni, nem feltétlenül komoly történeti-filozófiai-gondolati munkában, hanem szórakoztatva, szólások, közmondások, adomák, tréfás történetek segítségével.

Szirmay művei a maga korában igen olvasottak és népszerűek voltak, így elsősorban neki köszönhetjük Tokaj-Hegyalja és a tokaji bor mítoszának megteremtését. Tőle származik például a közkeletűen ismert Tokaj-Hegyalja-körülhatárolás, mely szerint *„incipit in Sátor, definit in Sátor”,* vagyis „az abaújszántói Sátor-heggyel kezdődik és az újhelyi Sátor-heggyel végződik”. Az ő népszerűsítő tevékenységével maradtak fenn és váltak napjainkig közkeletűen használtakká versek, bordalok, mulatóénekek, szólások, melyeket fenti műveiben tett közzé. Álljon itt példaként egy borköszöntő vers, mely néhány évtizeddel ezelőtt még ismert volt, de napjainkra már szinte teljesen feledésbe merült:

A régi magyaroknak borköszöntő szóllások illy szavakkal kezdődött

Kurv’ az annya rossz embernek,
Egy szó úgy mint száz!
Aki minket hátunk megett,
Nem szemben gyaláz.
Ollybá tartom rossz embernek
Reám szóllását,
Mint szemeten gubás ebnek
Az ugatását.
Hát koptassák a nyelvöket
Haszontalanúl,
Engem sem hágy én Istenem
Gyámoltalanúl!

Ökör iszik kelve,
Ember barátságért.
Jó bor e’ gazda,
Jó szőllő hozta,
Az Úr Isten áldja meg,
Aki ezt kapálta,
Aki ezt hozatta,
Aki ezt megissza.
Issza már! issza már!
Kend isz-szamár!

Ez a pohár bujdosik,
Illyen a barátság!
Kézről kézre adatik,
Illyen a barátság!
Nosza pajtás tölts innom,
Illyen a barátság!
Fellyebb töltsed poharom,
Illyen a barátság!
Illyen, illyen, illyen az,
Illyen a barátság!

Egyet tojik a fürjecske,
Rírom, rárom, rárom,
Retyerutya, szénám renden,
Rendem, rendem, rárom,
Sárgarigó, tarka túró,
Rezes kalapácsot,
Bükkfa nadrág, tüdős hurka,
Mámoros kovácsot.
Komámasszony félrecsapta
Paszomántos kontyát,
Cigányasszony ölbe hordja
Sikéttő porontyát.
Fürödjünk meg komámasszony,
Elég nagy a kádja,
Hagyma, rapé, répa, retek
Legyen kamarába.
Jaj be bolond ének, pajtás,
Se füle se farka,
Kinek-kinek tele légyen
Jó borral a marka.
Százesztendős kanverébnek
Hátul van a farka.

Vesszen el a világ, maradjon a szőllő,
Mely kapálás nélkül légyen mindég termő,
Torkainkat nedvesítse,
Az elménket élesítse.
Hajts! hajts!hajts!
Egy itallal fel is hajts!
Nosza pajtás, te is hajts!

Vagyon egy főváros, melynek neve Buda,
Buda mellett egy víz, melynek neve Duna,
A Dunában egy hal, melynek neve harcsa:
Egymás-szeretőket az Úr Isten tartsa!
Éljenek azok,
Akik igazok!
Akik nem azok,
Legyenek gazok!
Adjon Isten minden jót,
Tele légyen mind a pince, mind a bót,
Ne légyen a ruhánkon semmi némü főt,
Szolgáljon a magyarnak oláh és a tót!
Adjon Isten minden jót,
Bort, pecsenyét, olcsó sót,
A lengyelnek sok borsót,
A németnek koporsót.
Adjon Isten egészséget,
Magyarok közt egyességet,
Bort, pecsenyét, békességet,
Szép és jó feleséget. Etc.

Okfejtéseiben így magyarázza néhány hegyaljai település, illetve borfajta eredetét: *„Magyarországon több olasz település is van. Ezek még első királyaink idejében telepedtek be és okleveleinkben mindenféle latin néven szerepelnek. Az 1242-ik esztendőben a tatár veszedelem után IV. Béla király Itáliából szőlőmíveseket hozatott be, kik a tokaji hegyeket itáliai szőlővesszőkkel újra betelepítették. Tőlük kapta nevét a Hegyalján Olasz-liszka mezőváros és Olaszi falu, nemkülönben a híres tokaji szőlőfajta, a Formint, mely azon itáliai Formina vidékéről nyerte nevét, amelyről már Horatius is énekelt a Lib. I. 20. Ódáiban. Hasonlóképp a Rumonya, vagy Romana szőlővessző is. De ma is sokan költöznek ide kereskedés céljából és magyar városokban telepednek meg...”*

Szirmay igen jó humorú ember volt. A Parabolis tele van jobbnál jobb, mulattató történetekkel. A vallásfelekezetek versengéséről például ezt írja: *„A vallás feletti vetélkedés alkalmával valaki így szólt a különböző vallásúak képviselőihez: Ebatták! Én tudnék csinálni szisztémát vallás dolgaiban; legjobb volna: ha minden Jobbágy orosz volna, hogy vele mennyivel többet lehetne elhitetni. Ha minden Katona volna kálvinista, hogy az előre való rendelést (praedestinatiót) erősen hivén, nékimenne vaktában az ellenségnek. Ha minden Prókátor volna lutheranus, hogy mind a két részre hajló lehetne. Ha minden szép Menyecske volna pápista, hivén azt, hogy csak gyónja meg és akármely vétkei megbocsájtatnak. A Király és a Ministerium volna naturalista, hogy mind nevetne benneteket.”*

Szirmay alapvető tétele – a 18. századi magyar nemesi felfogásnak megfelelően – a magyar élet semmi máshoz nem hasonlítható boldogsága, páratlan volta. Munkáját a korban közismert, Losontzi István Hármas kis tükréből szállóigévé vált *Extra Hungariam non est vita; si est vita, non est ita* (Magyarországon kívül nincs élet; ha van élet, az nem élet) megfellebbezhetetlen kijelentés négysoros versben fogalmazott változatával indítja:

Ó! Földi Kánaán! Európa Édene!
Természet tárháza! Mindennek mindene!
Beléd zárattatni kívánatos fogság,
Mert határidon túl nincs igaz boldogság.

A Parabolishoz hasonló másik nagy gyűjtése a *Quadlibet* (Mindenféle), mely „valóságos kincsesbánya" Weöres Sándor szerint, az Országos Széchenyi Könyvtár kézirattárában van, teljes egészében máig kiadatlan.

És most térjünk vissza írásunk bevezetőjére, a dehonesztáló jellemzésre, hogy magyarázattal szolgáljunk, ahogy ígértük.

Szirmay a fentiek mellett, vagy ellenére, feltétlen aulikusságáról volt ismert. A császár iránti hűséget mindenekelőtt vallotta és a királyságot tekintette az egyedül üdvözítő államformának, ezért többször művében is idézte a következő Claudianus-négysorost:

Hazudik, valaki mondja szolgaságnak,
Szabad szolgálatját a jó Királyságnak,
Olly' arany ideje nincs a szabadságnak,
Mint ha kegyes ura vagyon az országnak.

Mint annyi más, kiemelkedően tehetséges ember, mindenáron érvényesülni akart. Ennek érdekében nemigen válogatott az eszközökben, nem nézett sem Istent, sem embert, sem igazságot, sem hazugságot. (Ugye mennyi közelmúltbeli, vagy mai történetíróra, neves személyiségre ráismerhetünk alakjában?) A fenti Claudianus-négysoros szellemében írta meg ugyanis – elsőként – A magyar jakobinusok története (latinul: *Jacobinarum Hungaricorum Historia*) című történeti művét 1809-ben, mely *„akart és nem akart hazugságok szövedéke",* ahogy Kazinczy Ferenc véleményezte.

Szirmay ebben a munkájában ugyanis a nemesi reakció felfogását öntötte formába. Benda Kálmánt, a jakobinus mozgalom történetének monográfusát idézzük: *„Szirmay nem röpiratot, történeti feldolgozást írt: ismertette a szervezkedést, a per lefolyását, majd egyenként részletesen jellemezte a résztvevőket... célja a mozgalomnak a nemesi közvélemény előtt való befeketítése, ezért annak radikális polgári forradalmiságát domborítja ki, azt, hogy a francia jakobinusok céljait akarta magyar földön megvalósítani: teljes egyenlőséget, a királyi trónus megdöntését és a nemesség eltörlését. A mozgalom tagjait,*

különösen annak vezetőit elvetemült, gonosz embereknek rajzolja, - mindezt azért, hogy helyeselhesse az ellenük lefolytatott pert, és csak annál jobban hangsúlyozhassa a forradalmi veszéllyel szemben a nemesség és a dinasztia szövetségének szükséges voltát. Ostoba és őrült az, aki a biztos és jó állapotokat bizonytalannal kívánja fölcserélni – ez munkájának végső tanulsága. Ennek megfelelően ellensége minden változtatásnak, s a szabadkőművességet csakúgy veszélyesnek tartja, ahogy károsnak véli a sajtószabadságot is."

Ez a tendenciózusan hazug beállítás háborította fel Kazinczyt. A szerző engedélyével lemásolta kéziratát, s ahhoz magyarul megjegyzéseket fűzött. Valósággal ízekre szedte, kijavította tárgyi tévedéseit és megvédte a jakobinus perben szereplők emlékét.

Egyetlenegy nagy nyeresége is volt Szirmay munkájának: kényszerítő erővel hatott Kazinczyra, hogy megírja a magyar irodalom egyik legfontosabb művét, a Fogságom naplóját.

Befejezésül még egy jellemvonására szeretnénk rámutatni Zemplén történetírójának. Kazinczy írja róla: *„Társalkodásában kellemes mulattató volt, sziporkáztak jó gondolatai, elméssége szikrázott, a jó fejeket nagyon kedvelte, az előmenetelt érdemlőket minden melléktekintetek nélkül boldogította, kevélység nélkül vala; az volt minden szerencsétlensége, hogy lelke rettegés és remény közt nem mindenkor bírt eléggé magával."*

Szirmay minden ízében a tréfa, a könnyű életszemlélet, a villoni életfelfogás követője; kedélyesen szemléli a világot, nem vesz komolyan semmit; a házastársi, az alattvalói hűséget sem. Azt is csak afféle jó társaságot összehozó alkalomnak tekintette. Mikor halála előtti napon Mocsáry nevű kedves ismerőse meglátogatta, így örvendezett az óbesternek: *„Ejnye, be jó, hogy eljött öcsém uram, most már itt maradhat a temetésemre."* Pár óra múlva csakugyan halott volt már a derűs úr, aki közvetlenül halála előtt még jóízű kárörömmel olvasta a Magyar Kurirból Napóleon legújabb győzelmeit.

Ha valaki, úgy a tiszta jellemű Kazinczy Ferenc ismerte legjobban Szirmayt. Mindent tudott róla, és összességében igen becsülte múlhatatlan érdemeiért. Gróf Dessewffy József barátjának írja jóval Szirmay halála után: *„A Szirmay Antal életében nem kerülhettem el, és nem kelle elkerülnöm a keserűt is: De én Szirmaynak személyét igazán szerettem, colossális nagyságát, kivált az Archívum körül tett szolgálatjában csudálni eléggé nem tudom, s örökké fogom hirdetni; veniális (esedező) lelkét, gyávaságát, rettegését s hiúságát szánom, de nem dicsérhetem, s minthogy elhallgatni egészen nem vala szabad, minél szelídebben akarám megérinteni. Lágyíts kérlek, mindent, de ahogy becsületes embernek lágyítani szabad. Vagy hallgassak, vagy nem igazat ne mondjak."*

Kazinczy már közvetlenül Szirmay halála után – 1812. október 6-án – is beszámolt Dessewffynek a temetésről: *„Udvari tanácsos Szirmay Antal szeptember 24-két követő éjjel elhala; szept. 28-án eltemeténk. A leleszi konvent administratora, a derék Dudásy Baptista monda requiemes misét felette, két*

praemonstr. pap assistálása alatt, predikatiot pedig a bolyi plébános... Nyavalyás predikátiót eleget hallék életemben, de ennél gonoszabbat képzelni sem tudtam... A megholtnak fiai s barátai nagyon neheztelének, hogy a kövesdi plébános, Jó Mátyás nem engedte magát megkérlelni ezen predikátió-mondásra, s azt hiszik, hogy Jó ezt a tiszteletet papi bosszúból tagadta meg, azért tudniillik, mert Szirmay 1791-ben nyomtatott munkával is igyekezett oda hajtani az elméket, hogy a papi jövedelmeket nyírbálják meg. Aztán nem felejtik még, hogy ő ifjúkorában egy misemondót egy fogadóban solenniter megbaculisált (megpálcázott). Kazinczy Péter bátyám jelen volt, s látván, hogy Szirmay botot kap, hirtelen befogta a szemét s kiment a szobából, hogy Szirmay ellen tanú ne lehessen... Én azzal bizonyítottam iránta hálás tiszteletemet, hogy midőn a circumdederuntos ének (a temetési ének) után a testet cselédforma emberek akarák felemelni, ezeket eltoltam, s magam is vittem... Hamvai a vékei templom kriptájába takaríttatának el."

Felhasznált irodalom

VÁCZY J. (ÉS HARSÁNYI I.): Kazinczy levelezése I-XXII. Bp. 1880-1927.

KAZINCZY F.: Magyar Pantheon. Életrajzok és életrajzi jegyzetek. K. F. összes munkái, V. kötet. Kiadta Abafi Lajos. Bp. 1884. Nemzeti Könyvtár XXXVI.. sz.

VÁCZY J.: Kazinczy Ferencz és kora. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1915. Első kötet.

A magyar jakobinusok iratai I-III. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952.

FEHÉR J.: Szirmay Antal Hungaria in Parabolis-a. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII. Miskolc, 1999.

OLÁH T.: Zemplén Levéltára. Sátoraljaújhely, 2008.

A TÁJ VÁLTOZÁSA BUDAÚJLAK (ÓBUDA) TÉRSÉGÉBEN A RÓMAI IDŐKTŐL NAPJAINKIG

DR. FÜLEKY GYÖRGY[1] – KOVÁCS GABRIELLA[2] – MÁRITY ERZSÉBET (†)[3]

1989-ben egy régi, omladozó épületekből álló budapesti lakónegyed újjáépítéséhez kapcsolódóan leletmentő ásatásokat kezdtünk a ma Budaújlaknak nevezett városrészben, ahol a lebontott épületek helyén újjáépítésük előtt módunkban volt megkutatni a telkeket. Topográfiailag ez a terület az aquincumi canabae déli határát jelző katonai amphitheatrumtól közvetlenül délre, a katonai territorium szélén húzódik. Korábban ásatás nem volt itt, s néhány szórvány leletet s a domboldal egy korarómai, I. század végi, II. század eleji temetőrészletét leszámítva ismereteink nem voltak a környékről (Bónis, 1947). Minthogy az egyes telkek megkutatásához csak korlátozott idő állt rendelkezésünkre, a felső, már igen sok bolygatást megélt újkori rétegeket földi munkagéppel eltávolítottuk, majd megkezdődött a kézi feltárás. A mai járószinttől -350 cm mélységben egy sötétszürke, törmelékes római réteg alatt megtaláltuk a sárga, akkor még altalajnak gondolt agyagos réteget. Ebbe a rétegbe mélyedtek bele azok a nagyméretű, faépületekhez tartozó cölöpök, amelyeknek az elkövetkező évek során egész tömegét figyeltük meg és dokumentáltuk, s amelyek kielemzésével, funkciójával csak egy későbbi tanulmányban fogunk foglalkozni, amikor már a teljes együttest feltártuk. Ami most itt érdekes, az, hogy ugyanennek a sárga agyagos rétegnek a tetején, a cölöpök foltjának a kirajzolódásával egy szinten, széles fekete elszíneződést észleltünk. Merőleges irányú átvágásakor kiderült, hogy egy ókori Duna-ágat találtunk. Szép, szabályos formája miatt felmerült, hogy egy mesterséges ág lehetett. Ezt a feltevésünket a további fejlemények igazolták. A feltárás befejezése után, az építkezés megkezdésekor még további 2 métert mélyítettek a telken az épülő mélygarázsok számára. Ekkor derült ki, hogy ebben a mintegy plusz 2 m-es mélységben még mindig vannak kultúrjelenségek. Az itt húzódó korábbi, eredeti Dunameder vált láthatóvá, metszetében összetorlódott, áradás sodorta fatörzsekkel.

Az elmúlt évben ettől nyugatra, a domboldalon végeztünk nagyfelületű feltárást amelynek során amellett, hogy több periódusú utat, kerámiagyártó kemencéket, korai és késői temetőt és ugyancsak korai kis falusias települést tártunk fel, megfigyelhettük a domboldal ezen rövid történeti időn, kb. négy évszázadon belüli formájának és szerkezetének folyamatos átalakulását.

[1] Szent István Egyetem, Gödöllő
[2] „Matrica" Múzeum és Régészeti Park, Százhalombatta
[3] Aquincumi Múzeum, Budapest

Jelenlegi célunk a Duna áradásának és a vízeróziónak e két természeti képződménynek, illetve az emberi kultúrtevékenységnek a tájalakulásban való kölcsönhatását bemutatni.

Környezet

A vizsgált terület Budapesten, a Duna és a Budai hegység találkozási pontjánál található, ahol a parti síkság napjainkban is nagyon keskeny. E helyen a hegyoldal és a Duna mintegy 400 m-re vannak egymástól. A terület sík része a Duna egykori árterülete volt egészen a hegyek lábáig nyugati irányban. Az árterületből kiemelkedő kisebb magaslatok egykori Duna szigetek voltak. A Duna áradásai időről-időre elöntötték a területet. Először hordalékkal töltötték fel az egykori mellékágakat, majd a későbbiekben már csak finom hordalékanyagot terítettek el a terület síksági részén. A 9 m-t meghaladó áradások évezredenként, a 8 m-t meghaladóak pedig évszázadonként egyszer fordulhattak elő. Az ilyen nagy árvizek abban az időben 4-5 méteres vízborítást jelentettek a síksági területen. Az ennél kisebb árvizek gyakorisága sokkal nagyobb volt, oly mértékben, hogy az I. század környékén akár évente is beboríthatta az árhullám a terület alacsonyabban fekvő részeit. Az árvizek a II. századig nagyon sok, majd a terület fokozatos feltöltődésével egyre kevesebb és finomabb hordalékot hagytak hátra. A római kor után a magasabbá vált síksági részeket egyre ritkábban borította be az árvizek iszaphordaléka. Ahogyan csökkent a dunai árvizek szerepe a táj alakításában, úgy fokozatosan növekedett a hegyekből lerohanó víz pusztításainak a szerepe, vagyis a talajlehordás és a talajborítás. A talajerózió kismértékben már a II. század előtt is tapasztalható volt. A rómaiak hegyoldalon végzett egyre intenzívebb mezőgazdálkodásának hatására folyamatosan növekedett a talajerózió tájalakító szerepe, ami a hegyoldal termőrétegének lepusztulásához vezetett és a hegylábi terület feltöltődésében nyilvánult meg. Az I. század végén megnövekvő csapadékmennyiség, valamint az emberi tevékenység hatására kezdetben sötétebb színű talajréteg, tehát a hegyoldal legfelső szintje, majd fokozatosan az egyre kevésbé humuszos, egyre több kőzetdarabkát majd követ tartalmazó rétegek mosódtak le a hegyoldalról. A hordalékmennyiség kezdetben a meredeken leszakadó hegyoldal alatt húzódó – egykori Duna által kivájt – mélyebb területet töltötte fel, majd az így kialakult felszínen továbbmozogva egyre jobban megközelítette, majd fokozatosan lefedte az egykori Duna-ág ill. a későbbi római csatorna feletti részeket is.

Történelem

Budapest területe az ősidők óta lakott volt, amit kedvező földrajzi fekvésének köszönhetett, minthogy a Duna partján ÉD-i és KNY-i ősi közlekedési és kereskedelmi utak csomópontjában feküdt, amihez még hévforrásokban való

gazdagsága és kellemes klímája is hozzájárult. Nem véletlen, hogy amikor az I. században a Dunántúl meghódítása után a birodalom határa a Duna vonalára helyeződött át, ezt az előnyös adottságú helyet foglalták el a rómaiak. Ugyan a partmenti alacsonyan fekvő sáv a Duna árterülete volt mellékágaival átszabdalva, mégis kellett itt tábor számára megfelelő helyet keresni, mivel a révátkelő helyekben gazdag budai oldal állandó jellegű megszállást tett szükségessé. Ilyen környezetben a tábor elhelyezésnek voltak földrajzi és stratégiai szempontjai. Úgy kellett kiemelkedő, árvíztől védett pontot találni, hogy ugyanakkor a katonai követelményeknek megfelelő sűrűségben, ritmusban lehessen egymástól a táborokat felállítani. A stratégiai szempontok azt diktálták, hogy ne egy, a hegyek és a Duna közé beszűkült keskeny területet válasszanak, mint amilyen például az általunk vizsgált terület is, vagy kicsit délebbre a Gellért-hegy lábánál lévő ugyancsak keskeny tabáni síkság, hanem lehetőleg egy tágasabbat, amit meg is találtak a kutatott környéktől kicsit északabbra. Az I. század 70-es éveitől a 90-es évek végéig két másik, délebbre fekvő (vízivárosi, albertfalvai) helyőrséggel együtt ez az Óbudai ala védte a budai partszakaszt (Nagy, 1973). Érdemes lenne tanulmányozni ezeknek a partközelbe épített alatáboroknak az eddig csak a 92-93-as sveb-szarmata háborúhoz kötött pusztulásaik (Nagy, 1973) melletti esetleges egyéb okait is, köztük a századvégi nagy árvíz pusztító szerepét is.

Az I. század végi tájat átalakító nagy áradások után a tábor és az ásatási terület közti kiterjedt, addig erősen tagolt parti sáv képe a feltöltődéseknek köszönhetően kiegyenlítődött, egységesebbé vált, s így a II. század elejének nagyobb katonai létszámával és gazdasági prosperitásával összefüggően megindúló első nagy kőépítkezések számára a földrajzi környezet is alkalmasabbá lett. A hegylábi síkság feltöltődése után a magaslatokon épültek a castrum és canabae, távolabb pedig a municipium épületei és az amphitheatrumok, valamint magasított töltéseken haladtak végig az utak is. A kedvező felszíni változás már a II. század 20-as éveiben az állandó katonai táborok felállításakor megkönnyítette, még az egyenlő távolságokat betartani kívánó helykiválasztásukat is. Az Óbudai tábortól északra és délre egyformán 12-12 km-re tudták elhelyezni a szentendrei és az albertfalvai táborokat is *(Nagy, 1973)*.

A kutatott terület annak ellenére, hogy a városon kívül feküdt, végül is mint a territóriumnak a városhoz legközelebb eső, legelőnyösebb része, a környezeti viszonyok rendeződése után városkörnyéki jellegének megfelelően – ipartelep, temető, gazdasági objektumok – a II. századtól ugyancsak felvirágzott. Az ipartelep nem csak azért kapott itt helyet, mert tűzveszély, szennyeződés, nagy helyigény miatt a városon kívül volt szokás elhelyezni, hanem mert termékei alapanyagát a kiváló minőségű kiscelli agyagot is néhányszáz méterre innen a hegyoldalból bányászhatták s az arra vezető úton kényelmesen a kemencékhez szállíthatták. Vizet pedig a hegy lábánál akár a folyóból akár a magas talajvízszint miatt kismélységű kutakból könnyen nyerhettek. A temetők közül, amelyek a városból kivezető utakat kétoldalt szokták kísérni, itt sajátos módon a

korai az út egyik, a késői a másik oldalán húzódott. A területiumnak a mezőgazdasági termelésben s ezzel a város élelemmel való ellátásában játszott meghatározó szerepéből adódóan a környéken több felé, a domboldalon és a szigeten is találtunk gazdasági épületeket.

Emberi és természeti tényezők környezetalakító hatása

A főleg szórványleletekkel képviselt őskori előzmények után *(1. ábra)* a terület használata a római korba vezet, amikor az észak-déli irányú szárazföldi és vízi közlekedési és kereskedelmi utak ezen a keskeny sávon vezettek át. Miután a terület erős természetátalakító hatásoknak volt kitéve, a beépítettség, annak helye és iránya időről-időre változott, igazodott az időközben átalakult környezethez.

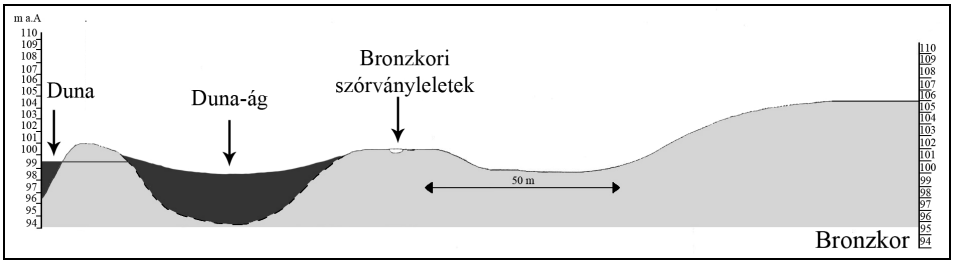

1. ábra

Az I. század végi áradások csak a hegyoldalt és a hegy lábánál lévő, környezetéből kiemelkedő kis szigetet nem veszélyeztették. Felszínétől mintegy 4 m-el mélyebben óriási erejű áradás hordalékát találtuk, közöttük gyökerestől kidőlt vörösfenyő fatörzseket, kutakhoz tartozó hordódongákat és tölgyfa gerendákat *(2. ábra)*.

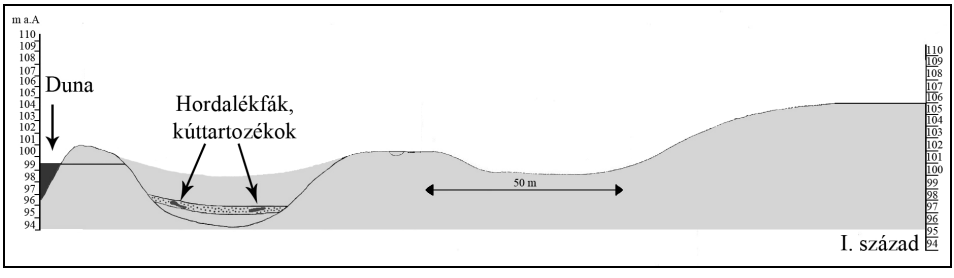

2. ábra

Hasonló kúttartozékok, gerendák és másodlagosan felhasznált fahordók sokfelé előfordultak Aquincumban *(Kuzsinszky, 1932; Pető, 1976)*. Az általunk kutatott területrészen is találtunk és bontottunk ki több ilyen fahordóval bélelt kutat.

Gyártásukra és felhasználásukra csak az I. század utolsó harmadától kerülhetett sor. A fadarabok mélységében, a meder anyagában enyhén humuszos réteg különíthető el, ami inkább utal a környező talajok humuszos szintjének lemosódására, mint helyben történt talajképződésre. Az I. század végi áradási nyomokat az aquincumi tábor területén is észlelték *(Kocsis, 1991)*, s több limes-menti tábornál a löszfal leomlását és a táborok parttól távolabb telepítését konstatálták *(Mócsy, 1974)*. Ezek mind a korai áradásokhoz köthetők, amelyek a vizsgált Duna-ágat csakhamar hordalékkal töltötték fel északi irányból, a medren keresztül.

A II. század elején stabilizálódott valamelyest a helyzet és ezek a vízmozgás szempontjából nyugalmasabb évek lehetőséget adtak a környék római lakosságának a terület használatba vételére. Gödörházakkal népesítették be a hegyoldalt, s az árvizektől továbbra is veszélyeztetett hegy lábánál vezető út mellett csak ipartelep és temető húzódott. Érdekes, hogy ezek már a hegyoldalról korábban lefolyt és az alsó lejtőszakaszon felhalmozódott humuszos hordalékon települtek. A kis sziget is beépült, s így a korábbi, feltöltődött, eliszapolódott Duna-ágat célszerű volt újra hajózhatóvá tenni, amit folyamatos kotrásokkal biztosítottak. Az így kialakított csatorna kb. 28 m széles és mintegy 2 m mély, szabályos, teknős formájú volt *(3. ábra)*.

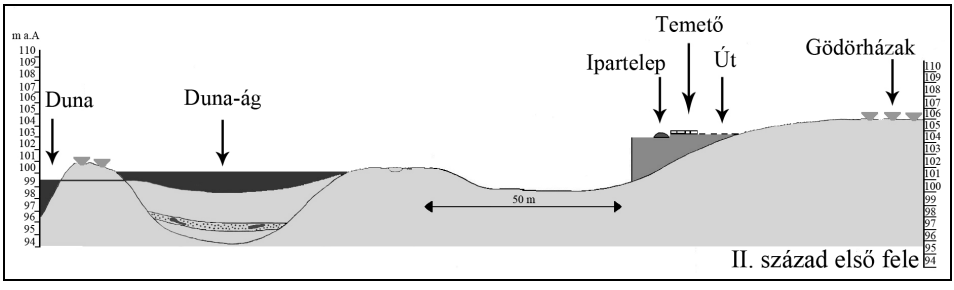

3. ábra

Ami a folyamszabályozási, kotrási munkákat illeti, ilyen, sőt ettől nagyobb természetátalakító munkák nem voltak idegenek a rómaiaktól, s ilyenekre Pannoniában is voltak példák. Svetonius írja, hogy Augustus az árvíz megfékezésére kiszélesíttette a Tiberis medrét, s Claudius és Nero császárok is ásattak nagy csatornákat (Svetonius, Augustus 30, Claudius 20, Nero 31). Pannoniában például nagy völgyzáró gátakat építettek *(Henszelmann, 1875; Sági, 1969)*, s felmerült a Sió csatorna római eredete is *(Mócsy, 1962)*. Ezekhez viszonyítva a csatorna kialakítása, kotrása nem jelenthetett rendkívüli feladatot.

Az a csapadékos időszak, ami a II. század második felét jellemezte, és amit jelentős talajmozgások és talajszintváltozások kísértek, egyrészt a hegyoldalról egyre nagyobb mennyiségben leömlő sártenger formájában, másrészt az időről-időre bekövetkezett áradások hatására, nem csak a természeti, de a

kultúrkörnyezetet is átalakította, s igen sok pusztítást okozott. Feltöltötte, eltemette az ipartelepet, a temetőt és beiszapolta a Duna csatornát. A II. század második felére már csaknem 1.5 méternyit feltöltődött ág tetején világosszürke, finoman iszapolt tál töredékeket, márványozott korsó töredékét, Marcus Aurelius és Faustina érmeit találtuk *(4. ábra)*.

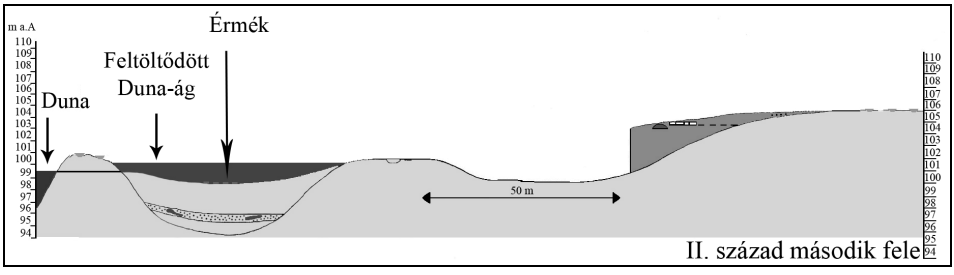

4. ábra

Az áradással járó pusztítások miatt bizonyára félelemmel vegyes tisztelettel tekintettek a rómaiak az általában nagyon hasznos, de néha veszélyes folyóra. Ezt bizonyítják a Danuvius istennek, illetve a mi vidékünkön nem tenger, hanem ugyancsak folyamistennek, Neptunusnak akkoriban magas rangú hivatali személyek és közösségek által állított oltárok is (CIL III 10395, 3416, 3486, 10430). Az, hogy a nagyjából egy időben állított oltárok kerültek eddig elő, lehet véletlen is, de mindenesetre jelzik, hogy akkoriban valamiért különösen fontosnak tartották, hogy az istennek oltárokat állítsanak és elnyerjék jóindulatát, méghozzá az egész közösség számára.

A III. század elejére megváltozott, meredekségét vesztett, lankásabbá vált domboldalon újra építkeztek, s a megemelkedett szinten felújították az utat is. A szigeten nagyobb méretben és más elrendezésben, más tájolással újjáépítették az épületeket, amelyek most már az időközben a hegyoldalról idáig is eljutó hordaléktömegek hatására teljesen feltöltődött és megszilárdult hajdani csatorna feletti területre is ráhúzódtak. A használhatatlanná vált csatorna helyett a hajózás érdekében szükségessé lett egy új, a Dunával összeköttetésben lévő, merőleges irányú, keskeny csatornákból álló rendszer kialakítása *(5. ábra)*. Az egész csatornarendszer azonban csak magas, kb. 5 m-es Duna vízállás mellett lehetett használható. Másik lehetséges megoldásnak a zsilipelés kínálkozhatott.

A III. század közepén tovább folytatódott a hegyoldal pusztulása. Ahogyan a hordalékanyag vastagodott, úgy világosodott a színe, a kezdeti szürkés-fekete anyagot sötétbarna majd világosbarna színű anyagok követik. Egyidejűleg a domboldalon a talajeróziós rétegek a korábban lepusztult hegyoldalt kisimították, ahol ismét útfelújítási munkák folytak. Az ismételt áradások s ekkor még a hegy felől jövő iszap teljesen betemette a csatornarendszert, megszüntette az életet a szigeten. Ez a pusztulási réteg hagymafejes fibula töredéket és III. szá-

zadi bronzérmeket tartalmazott *(6. ábra)*. Figyelemre méltó az időbeli egybeesés a helytartói palota elnéptelenedésével, ahonnan alapos kiürítés után szintén véglegesen távoztak, amire az ásató megállapítása szerint elemi végveszély, talán árvíz késztette lakóit (Szilágyi, 1945).

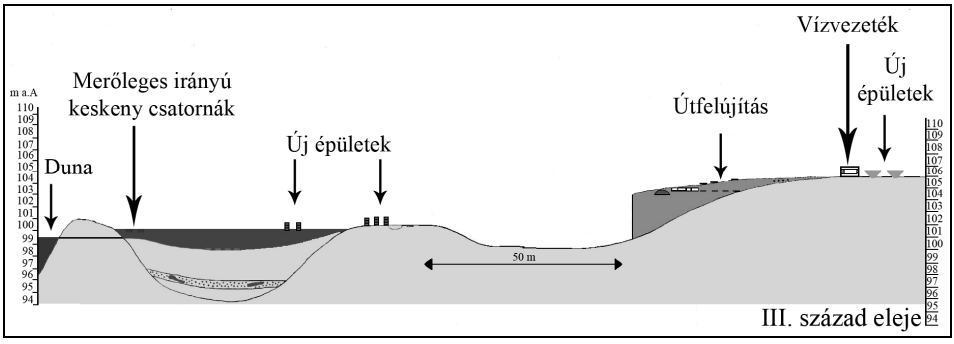

5. ábra

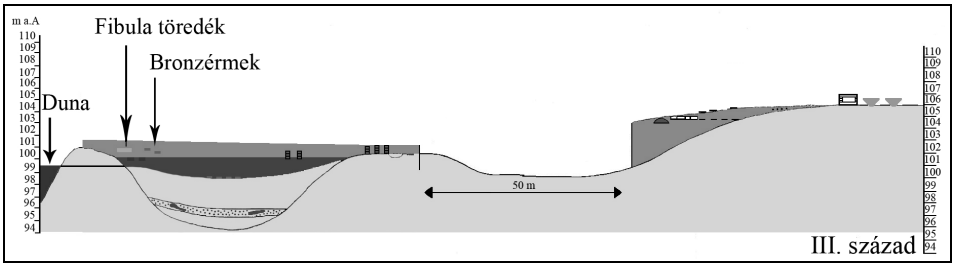

6. ábra

A IV. században oly mértékben koncentrálódott a nagyobb biztonságot nyújtó tábor köré az élet, hogy ez a környék, a továbbra is funkcionáló főút kivételével, amelyet a hegyoldalon szarkofágok kísértek, néptelenné, kissé elhagyatottá vált. A hajdani kis szigeten, illetve Duna-ág felett már csak egy magányos ház állt *(7. ábra)*.

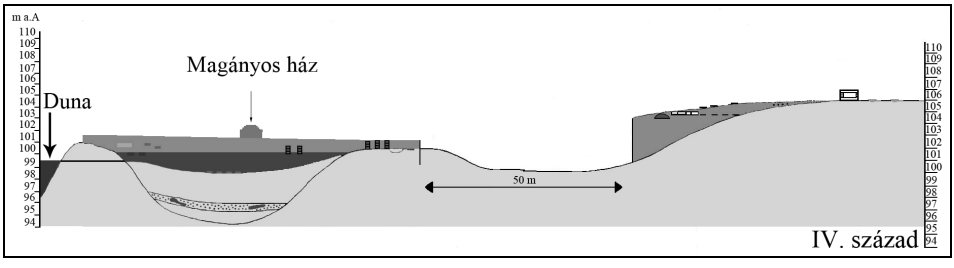

7. ábra

Nem sokkal e fölött fák nyomai, gyökérjáratai mutathatók ki, tehát a középkor elején fás terület volt a hajdani meder felett *(8. ábra)*. Ez természetesnek tűnik, hiszen egy szárazabb időszakban is kellő nedvességhez jutottak a fák az egykori meder mindenkor nedvesebb anyagából.

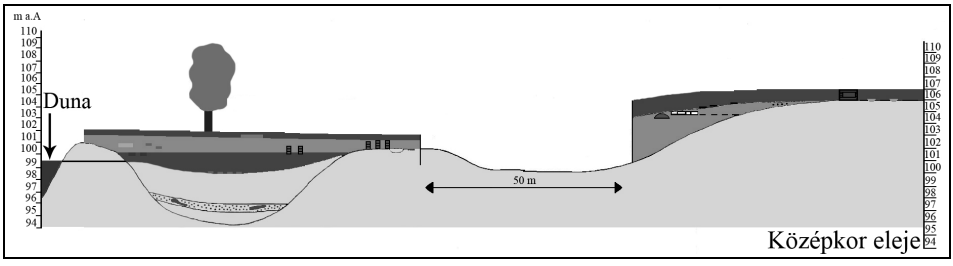

8. ábra

Ezt követően a terület átalakulásának legmeghatározóbb eleme a folyamatos feltöltődés volt *(9-10. ábrák)*, a hegyekből lerohanó víz pusztítására kialakuló talajlehordás és talajborítás révén.

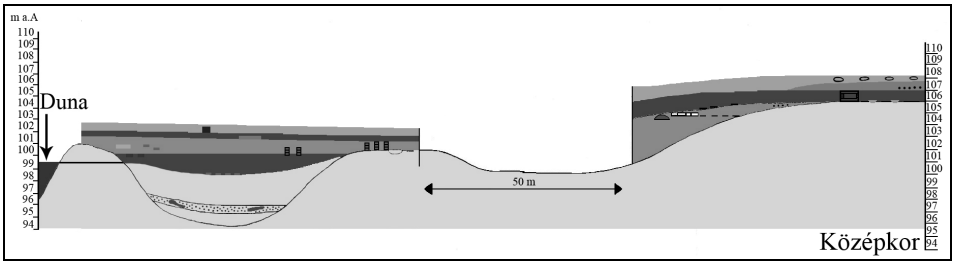

9. ábra

Az ismétlődő dunai árhullámok már egyre ritkábban érték el a területet, ami ekkorra elérte a 103 m Af szintet *(10. ábra)*.

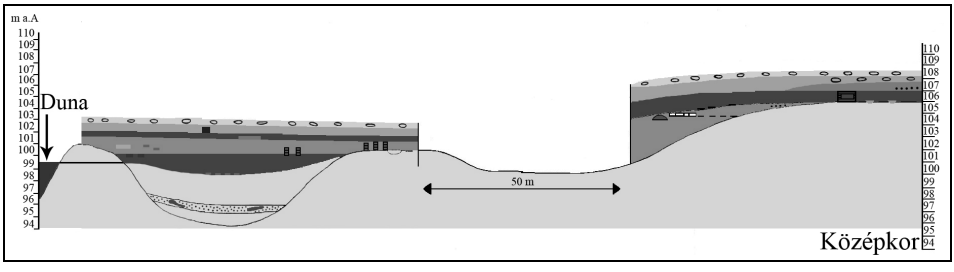

10. ábra

A XX. század épületei és a villamos sínek is ezen a folyamatosan feltöltődött térszínen kerültek kialakításra *(11. ábra)*.

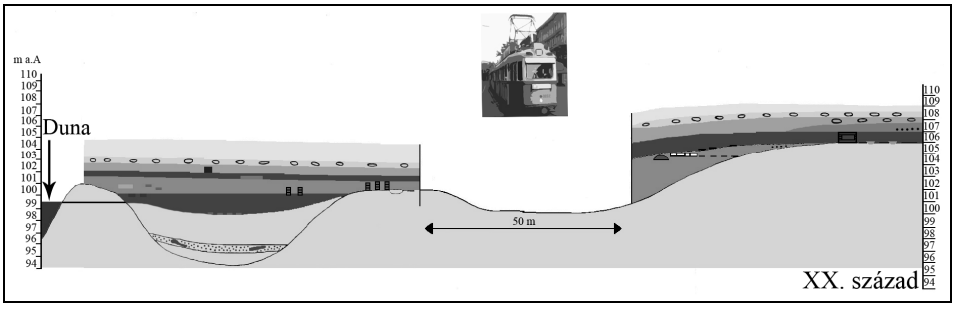

11. ábra

Felhasznált irodalom

BÓNIS É. (1947): A Bécsi úti korarómia temető agyagedényei. AntHung 1/1947, 43-48
CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum
HENSZELMANN I. (1875): ArchÉrt 9/1875, 72
KOCSIS L. (1991): A tribunus laticlavius háza az aquincumi 2-3 sz-i legio-táborban, BudRég (1991), 141-152
KUZSINSZKY B. (1932): Az aquincumi gázgyári fazekastelep, BudRég 1932 11(1932)
MÓCSY A. (1962): Pannonia PWRE Suppl. IX. Stuttgart
MÓCSY A. (1974): Pannónia a korai császárság idején, Budapest
NAGY T. (1973): Budapest története I., Budapest
PETŐ M. (1976): A legújabb aquincumi fahordó-lelet, BudRég 24(1976), 201-203
SÁGI K. (1969): Veszprém megye Régészeti Topográfiája, Budapest
SVETONIUS, DA VITA CAESARUM. Augustus 30, Claudius 20, Nero 31
SZILÁGYI J. (1945): BudRég 14(1945), 29-104

TOKAJ-HEGYALJA TÁJHASZNÁLATA A 20. SZÁZAD ELEJÉN

DR. FRISNYÁK SÁNDOR – DR. GÁL ANDRÁS

Bevezető gondolatok

Tokaj-Hegyalja mint gazdaságföldrajzi mikrorégió (történelmi borvidék) a természetföldrajzi tájfelosztás szerint *hat kistájhoz* tartozik *(Dövényi Z. 2010)*. A hegyaljai peremlépcső településsora (Bodrogkisfaludtól Sátoraljaújhelyig) a *Bodrogköz* területéhez, Tokaj, Tarcal és Szerencs a környező kisebb településekkel a *Tataköz* vidékéhez, Monok és Rátka a *Szerencsi-dombsághoz*, Tállya a *Központi Zemplénhez*, Bodrogkeresztúr a *Tokaji-hegyhez*, a többi szőlő- és bortermelő település a *Hegyalja* kistájhoz került besorolásra *(Dövényi Z. 2010)*. A táj geográfus kutatói részletesen foglalkoztak a kisrégió táj- és természeti erőforrás-hasznosításával, a tájpotenciál és a tájhasználat összefüggéseivel *(Boros L. 1996, Csorba P. 1987, 2000, Gál A. 2003, Kerényi A. 1998, Konkolyné Gy. É. 1990, Peja Gy. 2000, Pinczés Z. 1998, 2004)*. A hegyaljai szőlő- és borgazdaság történetét – több évszázados forrásmunkákra is építve – néhány szintézis-jellegű feldolgozás jeleníti meg *(Balassa I. 1991, Boros L. 1996, Orosz I. 1995, Pap M. 1985)*.

A történeti földrajz művelői Tokaj-Hegyalja borfalvait és -városait gazdaságföldrajzi területi egységként vizsgálják *(Boros L. 1996, Frisnyák S. 1988, 1995, 2000, 2009, Gál A. 2003b)*. Kutatásaink szerint a 18. század vége felé – amikor a falvak és mezővárosok egyes földhasznosítási övezetei a településközi térben összekapcsolódtak – *egységes gazdaságföldrajzi mikrorégiót* alkottak *(Frisnyák 1988, 1995)*, függetlenül a borvidék 16-19. századi körülhatárolásától *(Bodó S. 1988)*. A 16. században, amikor a török elfoglalta a Szerémséget, a leghíresebb (exportra is termelő) borvidékünket, a minőségi bortermelés súlypontja áthelyeződött az Északi-Középhegység déli peremzónájára, ahol *Tokaj-Hegyalja az ország legfontosabb szőlőtermelő tájegysége lett (Balassa I. 1991, Orosz I. 1995, Pap M. 1985)*. 1641-ben kelt szőlőrendtartás, melyet a mikrorégió mezővárosai és öt extraneus birtokos felvidéki város írt alá, a Sárospatak és Szerencs környéki bortermelő településeket nem sorolta a Submontanumhoz. Egy 1737-es királyi rendelet hivatalosan is meghatározta a Hegyaljához tartozó településeket, kihagyva abból a szintén bortermelő Szerencset és környékét *(Bodó S. 1988)*. A 19/20. század fordulójától a helyi és országos besorolás azt a településcsoportot tekinti hegyaljainak, amelyet ma is elfogadunk.

Tájhasználat a filoxéravész előtt

Tokaj-Hegyalja a Zempléni-hegység keleti peremlépcsős szegélyterülete két lépcsőfokkal ereszkedik le a Bodrog- és a Taktaköz alluviális síksága felé. A magasabb peremlépcsőt 250-300 méteres dombok (szőlőhegyek) alkotják. Az alacsonyabb (120-150 m-es) peremlépcső 2-3 km széles *(Peja Gy. 2000)*. A kétlépcsős tájat, a hegy- és domblábfelszíneket eróziós medencék, félmedencék és völgyközi hátak tagolják. Az alacsony lépcsőből emelkedik ki az 514 m-es Tokaji-(Kopasz-) hegy és a sárospataki kisebb rögcsoport *(1. ábra)*. A hegyaljai falvak és városok területe a kettős peremlépcsőn túl a Zempléni-hegység belső (erdős) területeire és az említett alluviális síkságokra is kiterjed. A települések közigazgatási (= gazdálkodási és építési) területe a 18-20. századi statisztikai források szerint 887 és 911 km^2 között változik *(1-2. táblázat)*.

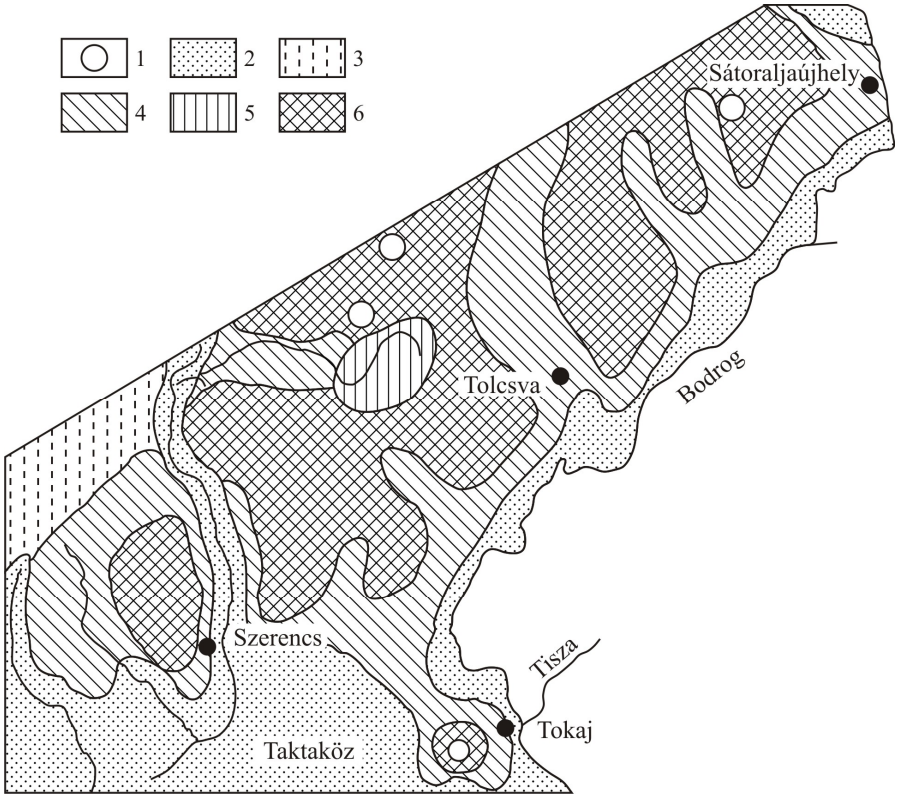

1. ábra. Tokaj-Hegyalja geomorfológiai térképvázlata (Pécsi M. és Pinczés Z. nyomán). Jelmagyarázat: 1= vulkáni kúp romjai, 2= jelenkori folyóvízi üledékek, 3= pleisztocén agyag és glaciális löszvályog hordalékkúp, 4= pleisztocén kori pusztuló hegylábfelszín, 5= pleisztocén kori denudációs hegyközi kismedence, 6= alacsony agyaggal, vályoggal és lösszel borított új-harmadidőszaki hegyhátak

A *tájhasználat* (a különböző emberi tevékenységek összessége) a termőhelyi potenciálok térbeli elhelyezkedése alapján formálódik és alkot területi rendszert *(Csima P.2008)*. A Hegyalja racionális tájhasználata (környezet-gazdálkodása) a 16. század végére kialakult és a későbbi korokban – a kisebb-nagyobb változtatások ellenére is – megőrizte alapszerkezetét *(Frisnyák S 1988, 1995)*. Az egyes települések és a Hegyalját alkotó településcsoport egész területét sajátos tájszerkezet jellemzi. A *tájszerkezet* a tájökológia megfogalmazása szerint *a tájalkotó-elemek és a tájhasználat térbeli megjelenése.* A Hegyalja népe – a geomorfológiai és agroökológiai tényezők változatosságának megfelelően – magassági szintekre tagolódó tájszerkezetet hozott létre. A mikrorégió 16. század óta legfontosabb termelési övezete, melyet a szőlőskertek és -ültetvények alkotnak, az alacsonyabb peremlépcső szintjétől a hegyek 250-300 méterig terjedő (túlnyomóan déli és délkeleti) lejtőszakaszait foglalták el. A 300 m fölötti területeket középhegységi lombos-erdők borították. A szőlőövezet alatt helyenként (pl. Olaszliszka és Tolcsva környékén) gyümölcsöskertek, az alacsonyabb hegylábfelszíneken szántóföldek (a területet tagoló patak-völgyek mentén rét és legelőföldek) képezték a tájhasznosítás tradicionális formáit. A települések Bodrog- és Taktaköz síkságára kiterjedő részein ártéri erdők, rétek és legelők voltak *(Baráz Cs. – Kiss G. 2007, Boros L. 1996, Frisnyák S. 1988, 1995, 2000, Gál A. 2003b, 2003c, Hézser A. 1924)*. A tájszerkezet és ennek egyes elemei (beleértve az épített környezetet, a települések belsőségeit is) Tokaj-Hegyalja *kulturális öröksége.*

Tokaj-Hegyalja történetének minden korszakában *polikultúrás gazdálkodást folytatott, szőlő- és bortermelési profillal*. A táj- és helytörténeti irodalom a szőlő- és borgazdaság meghatározó szerepét emeli ki és a tájhasználat monokultúrás jellegét vagy a monokultúra felé haladó szőlőtermesztést hangsúlyozza. A szőlő a legnagyobb kiterjedése idején, a 18. század végén 14.000 kat.holdat tett ki, a Hegyalja földjének alig 1/10-ét foglalta el, tehát a területi részesedése alapján nem beszélhetünk szőlő-monokultúráról *(Frisnyák S. 1988, 1995)*. A geomorfológiai értelmezés szerinti Hegyalján, amely a mikrorégiónál lényegesen kisebb terület, *Csorba P*. szerint az első katonai felmérés (1784) idején a szőlő 33%-kal részesedett *(Csorba P. 1987)*. Természetesen a történeti és gazdaságföldrajzi kutatások nem egy tájrész, hanem a teljes gazdálkodási tér tájhasználatát és tájszerkezetét vizsgálja. A *szőlő- és borgazdaság* az értéktermelés alapján a ráfordítások kétháromszorosát, néha ennél is többet jövedelmezett *(Orosz I. 1995)*, így tehát kimondhatjuk, hogy *minden időben meghatározó gazdasági ágazat volt.*

Az 1865. évi helytartótanácsi adatfelvételezés szerint a mikrorégió 23%-át a *szántóföldek* és *kertek*, 8%-át a *szőlők*, 31%-át a *rét-* és *legelőterületek*, 17,5%-át a középhegységi és ártéri *erdők*, 20,5%-át az *egyéb* (beépített és a korabeli megnevezés szerint haszonvehetetlen) területek foglalták el.[1] A táj és a természeti erő-

[1] A dolgozatunkban közölt statisztikai adatokat a „Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme (Buda, 1865). A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1895 (Budapest, 1897) és Zemplén vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V.T.-czikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után (Budapest, 1913) c. munkákból merítettük.

források hasznosításához sorolhatjuk a Hegyalja *ásványi nyersanyag- és építőkő bányászatát* is, mely a szőlő és erdő közötti (pl. Tarcal, Tállya), a szőlők alatti (Erdőbénye) és a település közeli hegyeken (Tokaj, Sárospatak stb.) alakult ki és súlyosan károsította a tájképet, Tokaj-Hegyalja történelmi kultúrtájait.

1885-ben a mikrorégióban megjelent a *filoxéra* (=szőlőgyökértetű), mely néhány év alatt *a szőlőskertek és -ültetvények 80-90%-át elpusztította*, így a Hegyalja gazdasági létalapját jelentő (a legtöbb munkaerőt foglalkoztató) ágazat csaknem teljesen megsemmisült. A filoxéravészt követő években megindult a szőlőrekonstrukció: a szőlőtőkék korábbi rendszertelen elhelyezkedését a szabályos sor- és tőketávolság váltotta fel. A szőlők a 15-30°-os lejtőkön települtek újra, a legmeredekebb részek azonban *parlagon* maradtak. A tájhasználat és a tájszerkezet részleges átformálása már a filoxéravész előtt, a települések síksági részeit érintő integrált környezetátalakító munkák hatására megkezdődött. A Bodrog- és Taktaköz amfibikus (váltakozóan nedves-száraz) síkságát a folyószabályozás, láp- és mocsárlecsapolás és a gátépítések révén ármentesítették. A Hegyalja Bodrog melléki és Taktaköz-peremi településeiről a szántóföldi kultúra behatolt a síkségi területekre. A szántóföldi termelés térhódítása a rét- és legelőterületek rovására történt. A gyepterület csökkenés ellenére a 19/20. század fordulóján még mindig igen jelentős állat- (22500 szarvasmarha-, 5100 ló-, 15000 juh- és 25-26000 sertés-) állománnyal rendelkezett Tokaj-Hegyalja.

A szerkezetváltás nem tudta megakadályozni Tokaj-Hegyalja 18. század vége felé megindult, a külföldi piacvesztéssel és a kedvezőtlen vámpolitikával magyarázható gazdasági hanyatlását. Tokaj-Hegyalja a 16. század közepétől a 18. század közepéig az ország gazdasági centrumtérségéhez tartozott, *hazánk egyik leggazdagabb és legsűrűbben lakott területeként (Hajdú Z. 1977)*. A 19/20. század fordulójától – a kisebb-nagyobb gazdaságélénkülés ellenére – Tokaj-Hegyalja perifériku jellegű kisrégióvá vált, különösen 1920-ban, a gazdasági térkapcsolatok további szűkülése és a makrogazdasági folyamatok következtében.

Tokaj-Hegyalja tájhasználata és az egyes mezőgazdasági ágazatok kataszteri tiszta jövedelme a 20. század elején

A tradicionális tájhasználat a tájpotenciál *természeti* (domborzati-, klíma-, talaj-adottságait) és *humán erőforrásait* ésszerű módon hasznosította. A gazdasági táj igénybevétele (terhelése) az ökorendszert alapvetően nem károsította. A környezetkímélő gazdálkodás (összességében az optimális területhasznosítás) a 19. század második felében az integrált környezetátalakító munkák és a filoxéra hatására fokozatosan megváltozott, más (külső) tényezőkkel együtt a mikrorégió leépüléséhez vezetett. A folyamat egy időmetszetét, az 1913-as statisztikai forrás elemzésével vázoljuk fel, először vizsgálva a Hegyalja egészére, egyes településeire és a különböző művelési ágakra jellemző kataszteri tiszta jövedelem bemutatásával.

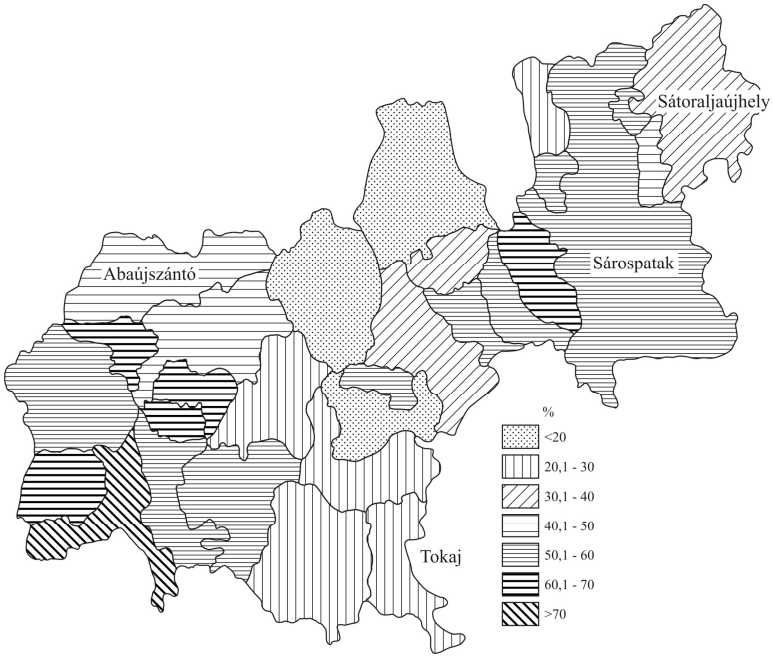

2. ábra. A hegyaljai települések szántóföldjeinek %-os aránya 1913-ban

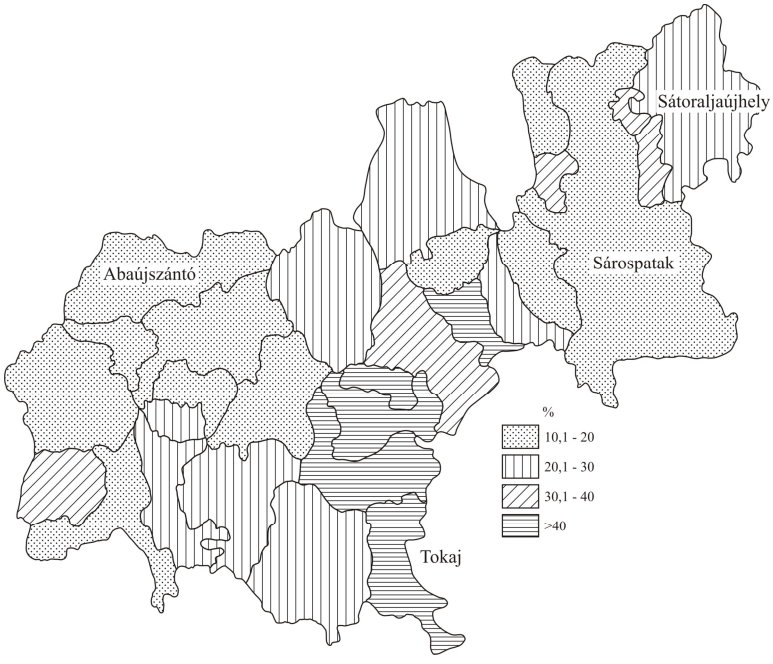

3. ábra. A hegyaljai települések rét- és legelőterületeinek %-os aránya 1913-ban

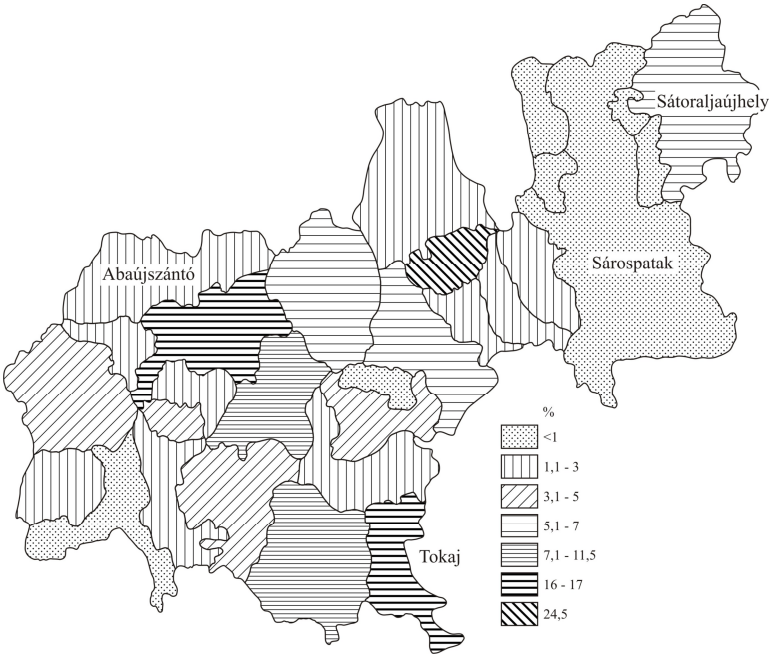

4. ábra. A hegyaljai települések szőlőterületeinek %-os aránya 1913-ban

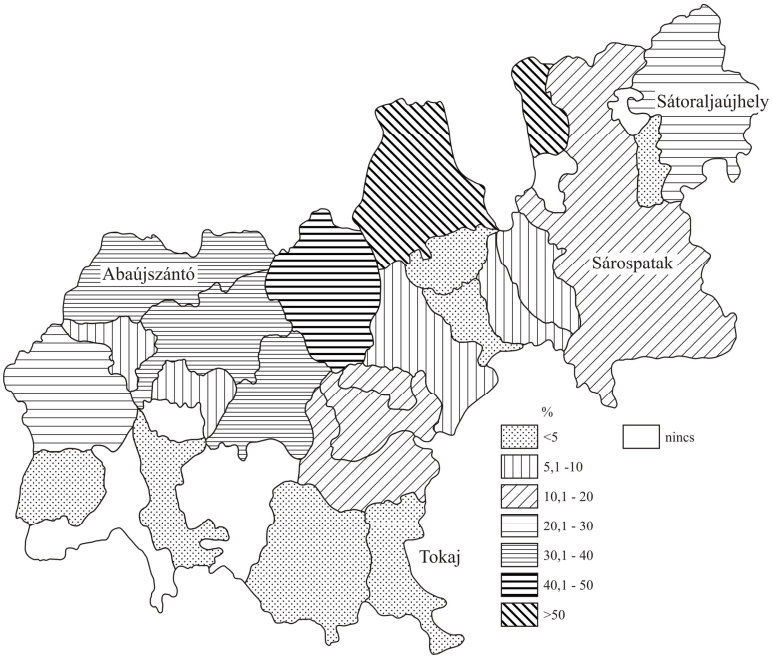

5. ábra. A hegyaljai települések erdősültsége 1913-ban (%)

1913-ban Tokaj-Hegyalja területriumának (= 158391 kat. hold) 44,9%-át a szántóföldek és kertek, 23,2%-át a rét és legelők, 5%-át a szőlők, 17,9%-át az erdők, 0,3%-át a nádasok és 8,7%-át a terméketlen (és beépített) területek alkották *(1. táblázat)*. A hegylejtők és hegylábfelszínek történelmileg kialakult övezetes tájhasználati rendje és tájszerkezete megmaradt. Az övezetes rendszerben új elemként jelent meg az erdő és a szőlőföldek közötti, 40-45 km^2-t kitevő parlagsáv. Az egyes művelési ágak %-os arányai a hegylábfelszín peremén fekvő (folyóparti) településeken nagyobb méretű volt, mint a táj második településsorát alkotó szőlőhegyperemi falvakban *(2-5. ábra)*. A hegyaljai települések mentesített ártérövezetében, a Bodrogközben és a Taktaközben a lecsapolt lápok, mocsarak és gyepterületek helyén kisebb-nagyobb kiterjedésű szántóföldek és külterületi lakott helyek, tanyák és majorsági épületek létesültek. A kultúrökoszisztéma ártéri kiterjesztése figyelmen kívül hagyta termőhelyi adottságokat, az agroökológiai tényezőket *(6. ábra)*.

1. táblázat. Tokaj-Hegyalja területének megoszlása művelési áganként (1913) (Szerkesztette: Frisnyák S. és Gál A.)

kat.hold

	szántó	*kert*	*rét*	*szőlő*	*legelő*	*nádas*	*erdő*	*terméketlen*	*összesen*
Abaújszántó	3192	150	408	97	370	-	3012	495	7724
Bekecs	3374	48	122	30	641	41	-	197	4453
Bodrogkeresztúr	1271	95	1334	146	1120	-	544	686	5196
Bodrogolaszi	2353	55	123	102	394	-	269	390	3686
Bodrogszegi	435	53	673	117	460	-	463	334	2535
Erdőbénye	1535	270	233	414	1502	-	3470	533	7957
Erdőhorváti	1225	152	855	108	1242	-	4788	338	8708
Golop	1053	53	73	20	219	-	100	102	1620
Hercegkút	668	20	47	-	368	-	-	55	1158
Károlyfalva	305	13	96	-	75	-	-	43	532
Legyesbénye	2174	81	265	54	711	-	26	219	3530
Makkoshotyka	461	32	81	4	144	-	1088	53	1863
Mád	1509	132	19	634	534	-	2097	600	5525
Mezőzombor	4059	124	869	268	843	239	-	400	6802
Monok	4180	158	195	198	894	3	1553	285	7466
Olaszliszka	2232	144	1322	396	1408	-	394	949	6845
Ond	878	20	104	60	168	-	-	91	1321
Rátka	1217	6	107	101	254	-	172	156	2013
Sárazsadány	1413	59	208	174	354	-	221	277	2706
Sárospatak	16142	290	2206	263	3527	18	3861	2657	28964
Sátoraljaújhely	3886	269	2284	764	1110	30	3070	1025	12438
Szegilong	607	66	836	195	410	-	393	282	2789
Szerencs	3003	77	546	115	694	132	59	387	5013
Tarcal	5515	137	380	904	1383	-	118	916	9353
Tállya	1676	106	215	1073	448	-	2422	688	6628
Tokaj	1040	126	768	823	1204	28	71	761	4821
Tolcsva	1179	244	48	713	266	-	47	407	2904
Vámosújfalu	576	48	503	74	371	-	85	183	1840
Végardó	975	10	365	-	394	-	24	233	2001
Összesen	**68133**	**3038**	**15285**	**7847**	**21508**	**491**	**28347**	**13742**	**158391**

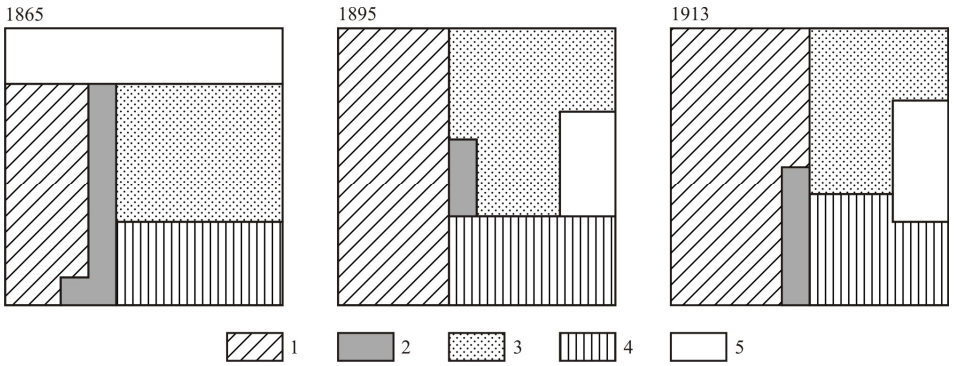

6. ábra. A tájhasználat változásai Tokaj-Hegyalján (1865-1913)
Jelmagyarázat: 1= szántó és kert, 2= szőlő, 3= rét és legelő, 4= erdő, 5= egyéb

A hegyaljai agrárium 1913. évi tiszta jövedelme 922.622 korona volt *(2. táblázat)*. Az összes jövedelem 61,9%-a a *szántó-* és *kertművelésből*, 18,2%-a a *szőlőtermelésből,* 16%-a a *rét-* és *legelőgazdálkodásból*, 3,9%-a az *erdő-* és *nádhasznosításból* származott. *Az egy kat. holdra jutó tiszta jövedelem 637 fillért tett ki, nem érte el az országos átlagot.* A települések között nagy jövedelembeli különbségek figyelhetők meg. Az egyes falvak és hajdan volt mezővárosok átlagos kataszteri tiszta jövedelme (pl. Tolcsva 1379, Bekecs 980, Legyesbénye 913, Monok 904, Ond 872, Tarcal 843, Tokaj 838, Rátka 830 fillér/kat. hold) jelentősen meghaladta az országos átlagot (= 648 fillér/kat. hold). Kilenc település kataszteri tiszta jövedelme az országos és hegyaljai átlag alatt maradt (Szegilong 604, Abaújszántó 591, Olaszliszka 524, Bodrogszegi 481, Sárospatak 448, Bodrogkeresztúr 426, Erdőbénye 358, Makkoshotyka 202 és Erdőhorváti 156/kat. hold). Az alacsony kataszteri tiszta jövedelem (pl. Erdőhorvátiban az országos átlag 24%-a) az erdő és a gyepterületek alacsony jövedelemtermelő képességével függ össze *(7. ábra)*.

A földhasznosítás területi egységeinek és azok kataszteri tiszta jövedelmének összehasonlítása markánsan megjeleníti az egyes termelési ágazatok hatékonyságának jelentős különbségeit *(8. ábra)*. Pl. az összterület 5%-án a szőlő a régió kataszteri tiszta jövedelmének 18,2%-át adta. Az erdő és a nádas (a terület 18,2%-án) Tokaj-Hegyalja kataszteri tiszta jövedelemének csak 3,9%-át érte el.

Az 1913. évi statisztikai adatok elemzésével a tájhasználat térbeli és strukturális átalakulását igyekeztünk jellemezni, amely a 19-20. század fordulóján – a makrogazdasági folyamatokkal is összefüggésben – Tokaj-Hegyalja stagnálásához majd hanyatlásához vezetett.[2]

[2] Tokaj-Hegyalja tájtörténetének 20. századi – különösen a szőlő- és borgazdaság jelentőség-növekedésének – pozitív eredményeit később egy másik tanulmányban foglaljuk össze.

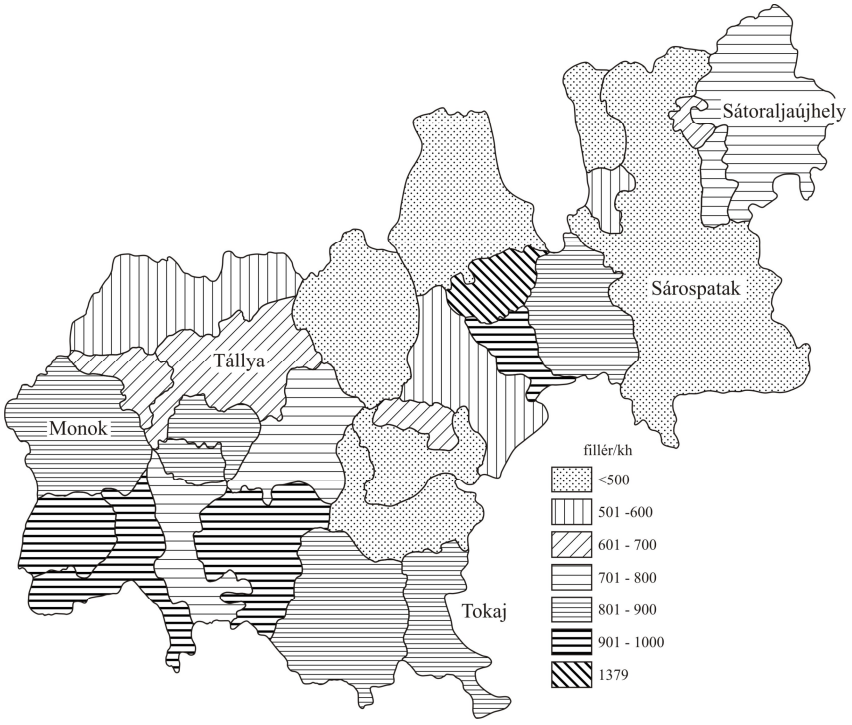

7. ábra. Tokaj-Hegyalja településeinek kataszteri tiszta jövedelme 1913-ban (fillér/katasztrális hold)

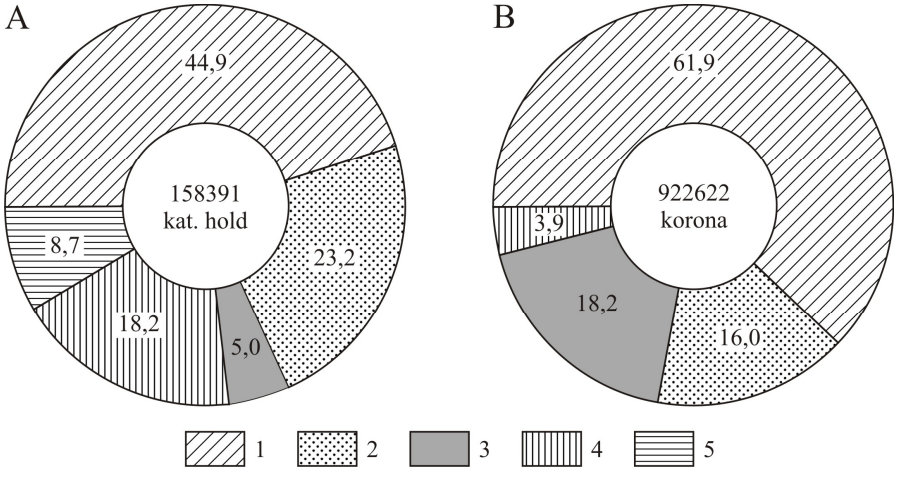

8. ábra. Tokaj-Hegyalja területe (A) és kataszteri tiszta jövedelme (B) művelési ágak szerint (1913). Az ábrákat szerkesztette dr. Gál András, rajzolta Mikó Tamás)
Jelmagyarázat: 1= szántó, kert, 2= rét és legelő, 3= szőlő, 4= erőd, 5= egyéb

2. táblázat. Tokaj-Hegyalja kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként (1913) Szerkesztette: Frisnyák S. és Gál A.

Korona

	szántó	*kert*	*rét*	*szőlő*	*legelő*	*nádas*	*erdő*	*összesen*	*átlag fillér/kat.h.*
Abaújszántó	28285	2180	4853	1751	852	-	4802	42723	591
Bekecs	37447	607	681	495	2249	212	-	41691	980
Bodrogkeresztúr	8720	570	2935	3503	2154	-	1306	19188	426
Bodrogolaszi	21910	632	1074	2521	1596	-	335	28068	851
Bodrogszegi	4449	318	2263	2400	754	-	86	10270	481
Erdőbénye	5535	2249	2383	8508	2645	-	5235	26555	358
Erdőhorváti	2925	1219	2228	1803	1242	-	3651	13068	156
Golop	7786	318	658	158	755	-	100	9775	644
Hercegkút	4848	244	356	-	637	-	-	6085	551
Károlyfalva	1870	161	914	-	325	-	-	3270	674
Legyesbénye	23096	1328	2950	1067	2756	-	26	31223	913
Makkoshotyka	1692	275	816	22	288	-	558	3651	202
Mád	17838	1607	187	15073	1009	-	2715	38429	780
Mezőzombor	39230	1117	6886	6684	3765	239	-	57921	904
Monok	45602	2218	1600	4384	1784	26	1967	57581	802
Olaszliszka	13702	1162	2875	8771	3624	-	784	30918	524
Ond	8119	175	1115	789	524	-	-	10722	872
Rátka	11410	52	1034	1749	927	-	241	15413	830
Sárazsadány	11618	715	2685	5078	1660	-	225	21981	904
Sárospatak	82866	2184	10366	4823	8927	22	2701	111889	448
Sátoraljaújhely	38552	3754	17764	14812	3294	55	6408	84639	742
Szegilong	4731	397	3946	4962	631	-	471	15138	604
Szerencs	26524	604	4251	2152	2832	487	59	36909	798
Tarcal	45296	1599	2237	16595	5264	-	165	71156	843
Tállya	12378	678	3148	19874	836	-	2826	39740	669
Tokaj	9987	1102	3729	16902	2177	33	108	34038	838
Tolcsva	9929	2306	599	21211	361	-	43	34449	1379
Vámosújfalu	5151	544	3746	1889	1096	-	205	12631	762
Végardó	8596	101	3387	-	1358	-	59	13501	763
Összesen	**540092**	**30416**	**91666**	**167976**	**56322**	**1074**	**35076**	**922622**	**637**

Irodalom

BALASSA I. 1991: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj

BARÁZ CS. – KISS G. szerk. 2007: A Zempléni Tájvédelmi Körzet. Abaúj és Zemplén határán, Eger

BODÓ S. 1988: Tokaj-Hegyalja körülhatárolása. In: *Bencsik J. – Viga Gy.* szerk.: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Néprajzi vidékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében VI. Miskolc, pp. 14-21.

BOROS L. 1971: Tokaj-Hegyalja szőlőtermesztése és földrajzi adottságai. Földrajzi Értesítő 20. 3. pp. 343-358

BOROS L. 1996: Adalékok a tokaji szőlő- és borgazdaság XIX. századi földrajzához. Tokaj és Hegyalja 17. pp. 7-11.
BOROS L. 1996: Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Miskolc-Nyíregyháza
BOROS L. 1997: Tokaj és környéke (Földrajzi tanulmányok), Tokaj-Nyíregyháza
BOROS L. 2007: Az aranyszínű szőlővesszők és borok földjén. Földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza-Tokaj
CSIMA P. 2008: Tájvédelmi szabályozás a településrendezési tervekben. In: *Csorba P. – Fazekas I.* szerk.: Tájkutatás – tájökológia. Meridián Alapítvány, Debrecen. pp. 401-407.
CSORBA P. 1987: Tájökológiai tényezők minősítése és gyakorlati célú értékelése a Tokaj-Zempléni hegyvidék példáján. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest
CSORBA P. 2000: Tájökológiai kutatások Tokaj-Hegyalján. Habilitációs tézisek. Debrecen
DÖVÉNYI Z. szerk. 2010: Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
FRISNYÁK S. 1988: A Zempléni-hegység gazdasági mikrokörzetei a 18-19. században. In: *Bencsik J. – Viga Gy.* szerk.: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Néprajzi vidékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében VI., Miskolc, pp. 22-47.
FRISNYÁK S. 1995: Contribution to the historical geography of the market towns of the Tokaj-Hegyalja region (16th-19th centuries). Acta Etnographia Hungarica, 40. (1-2.). pp 185-202.
FRISNYÁK S. 2000: Tokaj-Hegyalja földhasznosítási övezetei a XVI-XIX. században. In: *Füleky Gy.* szerk.: A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására. Gödöllő, pp. 101-107
FRISNYÁK S. 2009: Táj- és erőforrás-hasznosítás a Zempléni-hegységben. Tájtörténeti vázlat. In: *Andrásfalvy B. – Vargyas G.* szerk.: Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. Budapest, pp. 145-162
FRISNYÁK S. – GÁL A. – HORVÁTH G. szerk. 2009: A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Nyíregyháza-Szerencs
GÁL A. 2003*a*: A Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának természeti alapjai. Közlemények a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Tanszékeiről. Pécs
GÁL A. 2003*b*: A Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának történeti földrajzi vázlata. Közlemények a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Tanszékeiről. Pécs
GÁL A. 2003*c*: A hegyaljai szőlőkultúra történeti földrajza. In: *Frisnyák S. – Gál A.* szerk.: Szerencs és a Zempléni-hegység. Szerencs-Nyíregyháza, pp. 155-171.
HAJDÚ Z. 1977: A hegyaljai városi jellegű települések funkcióinak és hierarchikus rendjének vizsgálata, vonzáskörzeteinek elhatárolása. Studia Geographica 1. Debrecen
HÉZSER A. 1924: A Tokaj-Hegyalja szőlőtermelése emberföldrajzi szempontból. Föld és Ember, pp. 97-108.
JUSTYÁK J. – PINCZÉS Z. 1976: A domborzat fagykármódosító hatása Tokaj-Hegyalján. Földrajzi Értesítő 25. 1. pp. 31-60.
KERÉNYI A. 1998: A természet és az ember kapcsolata a Zempléni-hegységben. In: *Frisnyák S.* szerk.: A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 57-62.
KONKOLYNÉ GYÚRÓ É. 1990: A tájpotenciál és a tájhasználat összefüggései a Zempléni-hegységben. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest

NYIZSALOVSZKI R. – LÓCZY D. 2008: Tradicionális tájhasználat és terroir Tokaj-Hegyalján. In: *Csorba P. – Fazekas I.* szerk.: Tájkutatás – tájökológia. Meridián Alapítvány, Debrecen. pp. 111-116.

OROSZ I 1995: Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből. Csokonai História Könyvek, Debrecen

PAP M. 1985: A tokaji. Gondolat Kiadó, Budapest

PEJA GY. 2000: Észak-Magyarország (Válogatott geomorfológiai tanulmányok). Miskolc-Nyíregyháza

PÉCSI M. szerk. 1989: Magyarország Nemzeti Atlasza. Budapest

PINCZÉS Z. 1998a: A Tokaji-hegység geomorfológiai nagyformái. Földrajzi Értesítő 47.3. pp. 279-393.

PINCZÉS Z. 1998b: A Tokaji-hegység kialakulása és geomorfológiai értékei. Földrajzi Közlemények 122. 1-2. pp. 1-10.

PINCZÉS Z. 2004: A Tokaji-hegység geomorfológiai kisformái. Földrajzi tanulmányok. Debrecen, pp. 139-152.

A NAGYTÁVOLSÁGÚ ALFÖLDI ÁRUSZÁLLÍTÁS TÉRBELI JELLEMZŐI (1858-1880)

DR. FRISNYÁK ZSUZSA

Ma már szinte közhely, hogy a 19. században kiépült vasutak megváltoztatták az árucikkek piacra jutásának feltételeit, kitágították a népesség árubeszerzési-értékesítési szokásrendszerét, mobilizálták a munkaerőpiacot, és eltüntették a helyhez kötött emberek világát. Az viszont már nem köztudott, hogy a vasutak ezen hatásai csak hosszú időtávlatban, számottevő térbeli különbségekkel jelentkeztek. A fejlődés ti. korántsem volt olyan robbanásszerű, mint ahogy a vasútért rajongó, azért lobbizó 19. századi polgárok elképzelték. A vasút, mint innováció térbeli terjedése és tényleges használata között különbség létezett.

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy a vasút áruszállítással összefüggő mutatóinak elemzésével bemutassa azokat a tér- és időbeli folyamatokat, melyek az Alföldön megtermelt árucikkek piacra jutását jellemezték egy, a hazai vasutaknak az áruszállítás szempontjából viszonylag fejletlen periódusában. Ez az a korszak, amelyben még sem a tiszai áruszállítás, sem pedig a közúti fuvarozás még nem veszítette el jelentőségét, de a vasutak teremtette verseny különböző mértékben már éreztette hatását, és felkavarta tradicionális feltételrendszereiket.

A Tiszavidéki Vasút forgalmi területe az útminőséget tekintve Magyarország leginkább úthiányos régiójához tartozott. A vasútvonalakkal sem párhuzamosan, sem pedig metszőlegesen nem futottak államutak. Egyetlen rövid – Berettyóújfalutól Nagyváradig (35 km) tartó – vasúti pályaszakasz létezett, melyet érintett a Debrecen és Nagyvárad között jól karbantartott, kővel burkolt államút. Mindez azt jelentette, hogy az államút-vasút közötti választási lehetőség a korszakban kizárólag a berettyóújfalui, és mezőkeresztesi termékek fuvarozóinak adatott meg és Debrecen és Nagyvárad egymás közötti áru- és személyforgalma kis részben terelődött át a vasútra. A Tiszavidéki Vasút forgalmi területén fekvő többi település kereskedőinek, fuvaroztatóinak a választás az úttalan utak vagy a drága vasút közötti dilemmára egyszerűsödött le. Ennek ellenére a vasút utakkal szembeni időelőnyét a korszakban még meglehetősen kevesen értékelték.

A tanulmányban felhasznált adatok a Tiszavidéki Vasút (TVV) éves üzletjelentésein alapulnak. A TVV üzletjelentéseiben megkülönböztették az állomásaik egymás közötti forgalmát, az idegen, csatlakozó vasutakról érkező, vagy oda távozó forgalomtól. A feladott és érkező árucikkeket az 1860-as években az üzletjelentések 71 kisebb csoportba sorolták, 1870-től az árukategóriákat megváltoztatták, emiatt a két évtized áruforgalmának szerkezetét nem lehet maradéktalanul összehasonlítani. A legkorábbi, fennmaradt üzletjelentés az 1858-as

üzletévről származik. 1859-től a vasúttársaság nemcsak az állomásokra feladott és érkező áruk tömegét[1] hozta nyilvánosságra, hanem az állomások egymás közötti forgalmát is ismertette. 1860-ra a Tiszavidéki Vasút gyakorlatilag teljes hálózata kiépült és működött.[2] Az 1860 utáni évtizedekben nem bővítették tovább a hálózatot, leszámítva egy – témánk szempontjából marginálisnak tekinthető – Mezőtúr és Szarvas közötti rövidebb szárnyvonalat.[3] Rendkívül fontos, hogy 1868 előtt a Tiszavidéki Vasút egyetlen ponton, Cegléd állomáson keresztül kapcsolódott más vasúthálózathoz[4]. 1868 végén az Első Erdélyi Vasút Arad-Gyulafehérvár közötti 211 km hosszú vonalának megnyitásával a TVV helyzete megváltozott. De a Tiszavidéki Vasút igen kötött térszerkezetében, hálózati pozíciójában az igazi áttörés 1870-ben következett be.[5]

Az alföldi vasútépítés célja a mezőgazdasági termények nagytávolságú piacra (Pestre, Bécsbe vagy még távolabb) való gyors és gazdaságos eljuttatása volt. A Tiszavidéki Vasút négyfelé ágazó hálózata ennek a célnak teljes mértékben megfelelt. A Tiszavidéki Vasút forgalmi területének alapvető jellemzője, hogy *az áru kiáramlott* a területről, a beérkező áru tömege pedig nagyságrendileg kisebb volt. Az 1861-es üzletjelentés szerint a teljes (feladott és érkező összesen) áruforgalom 90%-át a feladott áruk alkották. A feladott árucikkek kevesebb mint harmada került a Tiszavidéki Vasút egy másik állomására – azaz a települések egymás közötti vasútiáru-forgalmának volumene jelentősebb gyengébbek, mint a Tiszavidéki Vasút forgalmi területén túli kereskedelmi kapcsolatok. Mindez jelzi, hogy a települések egymás közötti kereskedelmében a szekérfuvarozás és az állatok lábon hajtása – a vasút kiépülése ellenére – korántsem veszítette el hagyományos jelentőségét.

A vasút a szállítási útvonalak egy részét rendezte át, és új – stabilabb infrastrukturális alapokon álló – nagytávolságú kereskedelmi kapcsolatokat teremtett. A vasútnak a tradicionális szállítási útvonalakra gyakorolt hatását szépen példázza a sófuvarozás megváltozott helyzete.[6] A Tiszán és Maroson hagyományosan tutajozással szállított sót több helyen, Tokajban, Szolnokon és Aradon is át lehetett rakodni vasútra. Az adatok azt mutatják, hogy az Erdélyből vízi úton

[1] Az adatok mindenütt fontban szerepelnek. 100 font = 1 vámmázsa, 2 vámmázsa = 1 métermázsa. Az üzletjelentésekben szereplő értékeket – az egyszerűbb befogadás érdekében – minden esetben átszámoltam tonnára, az osztrák mérföldet pedig kilométerre.

[2] 1857-ben Szolnok–Debrecen, 1858-ban Püspökladány-Nagyvárad, Szajol-Arad, 1859-ben Debrecen-Miskolc, 1860-ban Miskolc-Kassa közötti pályákon nyílt meg a forgalom.

[3] A szárnyvonalat még a Tiszavidéki Vasút építette meg, de megnyitása előtt a vasúttársaságot már államosították.

[4] Cegléd egyúttal az Osztrák Államvasút Bécs-Pest-Szeged-Temesvár közötti vonalának egyik állomása is.

[5] 1870-ben megnyílt a Miskolc-Hatvan közötti pálya, majd Miskolc mellett Békéscsaba is vasúti csomóponttá vált, mert elkészült a Békéscsaba-Hódmezővásárhely-Szeged összeköttetés. Később Kassáról és Nagyváradról is továbbterjeszkedtek a sínek Eperjes illetve Kolozsvár felé. A vasútépítés lendülete nem tört meg, 1871-ben Szerencs és Debrecen, 1872-ben Nyíregyháza is vasúti csomópont lett. 1871-től Nagyvárad helyzete tovább javult, már három vasúttársaság három irányból hozta-vitte az utasokat és az árut a városba.

[6] 1860-ban Karl Ludwig von Bruck pénzügyminiszter (1855-1860) a Tiszavidéki Vasút üzleti alapjait azzal is erősítette, hogy a vasúttársaságnak engedélyt adott egy Nyíregyházától Máramarosszigetig tartó vonalszakasz megépítésére, abból a célból, hogy a máramarosi sóbányákból a TVV szállíthassa el a sót. A folyamatos pénzzavarban lévő azonban az előnyös engedéllyel nem tudott élni. Minderről bővebben: Barkóczi 230-231. o.

beáramló sót Aradon nem pakolták át vasúti szerelvényekre, hanem a sószállító tutajok tovább haladtak Szegedre. Tokaj vasútiáru-forgalmában sem játszott kiemelkedő szerepet a só. Ezzel szemben Szolnokon 1861-ben 27 ezer tonna só[7] került vasúti vagonokba és távozott Cegléden keresztül Pest irányába. A só nagytávolságú vasúti szállítása szempontjából Szolnok vasútföldrajzi-fekvésbeli előnyével Szeged sem tudott vetélkedni, mert Szegedről Pestig a nagyobb vasúti távolság nagyobb szállítási tarifát jelentett. A tiszai sószállítás útvonalainak újabb átrendeződése 1872-ben következik be, amikor is a Magyar Északkeleti Vasút megérkezik Máramarosszigetre, és ezzel a só szekérfuvarozásának és folyami szállításának pozíciói meginganak.

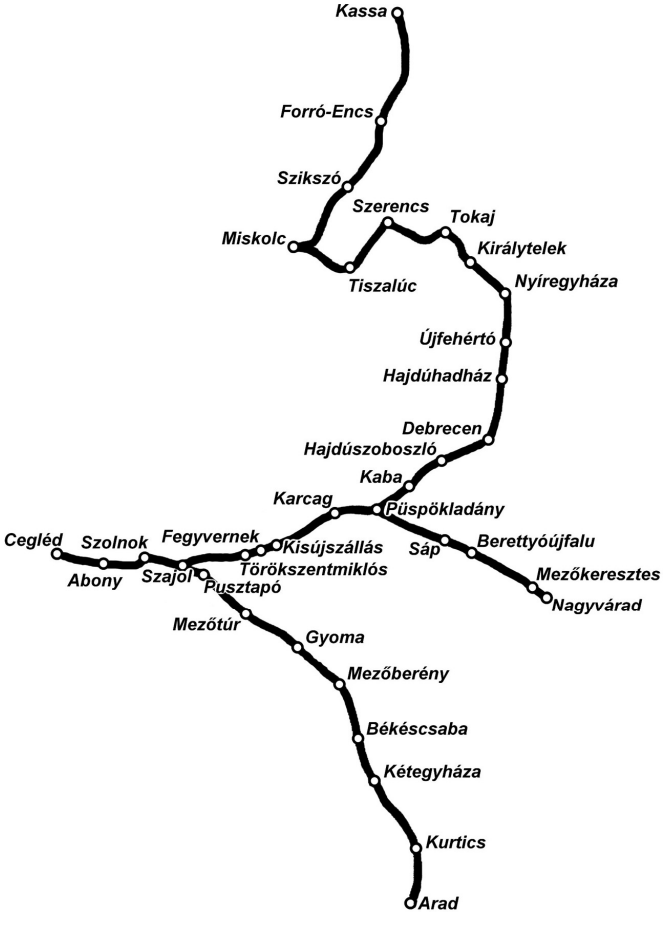

A Tiszavidéki Vasút hálózata 1860-1879 között

[7] Ez valamivel több mint a fele a máramarosi sóbányákból elszállításra került teljes mennyiségnek. Vö. Barkóczi 238. o.

A vasútiáru-szállítás a szállítási időt tekintve kétféle (gyorsáru vagy tömegáru) lehetett. A vasúti gyorsáru-szállítás kizárólag nagy értékű, az átlagos hétköznapi igényeken túllépő árucikkekhez kapcsolódott. A gyorsáru szállításba a korszakban romlandó termékek (húsáru, élő hal, tejtermék stb.) még nem kerültek, mert ezeknek az árucikkeknek az ára nem bírta volna el a gyorsáru magas viteldíjait. 1860-ban például a Tiszavidéki Vasúton egy métermázsa gyorsáru átlagos szállítási tarifája 3 forint 16 krajcár volt, ezzel szemben a tömegtermékek átlagos szállítási díja 54 krajcár/métermázsa.[8] A Tiszavidéki Vasút forgalmi területére kezdetben a gyorsáru nagyobb tömegben áramlott be kívülről, mint amennyi feladtak. 1858-ban 593 tonna gyorsáru érkezett Cegléden túli (Pest, Bécs stb.) területekről, a feladott gyorsáru-forgalom azonban alig 349 tonna. A gyorsáru-forgalom szerkezete két település, Debrecen és Szolnok esetében érdemel figyelmet, mert ez a két város bonyolította le a Tiszavidéki Vasút teljes gyorsáru-forgalmának több mint a felét. Debrecen kereskedelmi erejét, közvetítő hatókörét mutatja, hogy az összes érkező gyorsáru 33%-át (194 tonna) a városban pakolták ki a vasúti vagonokból.[9] Ugyanekkor a Debrecenben feladott gyorsáru tömege 90 tonna. Szolnokon a városba érkező és itt feladott gyorsáru tömege a debreceninél kiegyensúlyozottabb: 120 tonna gyorsárut szállítanak el a városból és 131 tonna gyorsáru érkezik. A gyorsáru forgalomnak ez a volumene mutatja, hogy – a városban 1847-től működő vasútra alapozva –1858-ra a szolnoki kereskedők a gyorsáru-forgalomhoz kapcsolt szilárd üzleti kapcsolatrendszert és fogyasztói bázist építettek ki. A ki- és beáramló gyorsáru-forgalom kiegyensúlyozatlansága az 1860-as években lassan megváltozik. 1870-re kb. annyi gyorsáru (1284 tonna) érkezik a Tiszavidéki Vasút forgalmi területére, mint amennyi innét távozik (1267 tonna). Az 1870-es évekre a szolnoki kereskedők gyorsáru-forgalomhoz kapcsolódó korábbi előnyüket elveszítik, és azok a nagy értékű, távolban gyártott termékek, amelyek korábban még csak néhány fontosabb városban voltak hozzáférhetőek, mostanra szélesebb földrajzi területen kerültek értékesítésre.

A tömegáruk szállításában a Tiszavidéki Vasút forgalmi területéről kiáramló legfontosabb termék a gabona volt. A vasúttársaság elvileg berendezkedett a zökkenőmentes, nagytömegű gabona elszállítására, az áru átmeneti tárolására mintegy 38 gabonaszint (összes alapterületük 1639 m²) létesítettek. A fedett gabonaszinekben egyszerre több mint 17 ezer tonna gabona fért el. A gabona minőségének védelme érdekében 400 darab kátrányos takarót is rendszeresítettek, amelyekkel a szabad ég alatt lévő gabonazsákokat letakarták. Minderre azért volt szükség, mert a betakarítás idején egyszerre akkora mennyiségben zúdult a vasútra a gabona, hogy azonnali elszállításáról a vasúttársaság nem tu-

[8] 1870-ben egy métermázsa gyorsárura eső tarifa 2 forint 81 krajcár. Ez azt jelenti, hogy a gyorsszállítmányok átlagos szállítási távolsága némileg csökkent az eltelt évtized alatt.

[9] A Tiszavidéki Vasút teherkocsijainak szállítási raksúlya egy tonna volt, tehát a Debrecenbe érkező gyorsáru szállítása legkevesebb 194 teherkocsit igényelt.

dott gondoskodni. Csúcsidőszakban nem volt ritka, hogy egy-két hetet is várakozni kellett a szállítmányoknak. Az elszállításra kerülő gabona túlnyomó többsége búza volt. Az aszályos és emiatt éhínségtől gyötört 1861-es évben 79 ezer tonna búza áramlott ki a Tiszavidéki Vasút forgalmi területéről, ezen felül 20 ezer tonna kukorica, és 11 ezer tonna rozs. 1867-ben a vasúttal Cegléden túli célállomásokra elszállított búza tömege 187 ezer tonnára nőtt. Hasonló mértékű forgalomnövekedés 1867-ben egyetlen más árucsoportban sem következett be. A feladott búza forgalmában szélsőséges ingadozást lehet megfigyelni: 1870-ben például 128 ezer tonnát, 1872-ben pedig alig 54 ezer tonnát szállítottak ki a Tiszavidéki Vasút forgalmi területéről.

A legfontosabb feladott tömegáruk útirány szerint

	1861		1867	
	A Tiszavidéki Vasút forgalmi területét elhagyó feladott áru, tonna	A Tiszavidéki Vasút forgalmi területén belüli feladott áru, tonna	A Tiszavidéki Vasút forgalmi területét elhagyó feladott áru, tonna	A Tiszavidéki Vasút forgalmi területén belüli feladott áru mozgás, tonna
búza	78 902,4	5 277,1	186 943,5	16 415,1
élő állatok[10]	32 204,3	2 906,9	34 019,9	2 696,2
kukorica	19 821,0	12 778,2	1 546,2	5 429,7
só	27 114,1	5 346,8	27 791,2	10 118,6
fa	4 594,4	13 945,7	7 645,8	15 782,1
rozs és kétszeres[11]	11 505,7	4 392,6	27 345,9	13 510,0
dohány	7 495,0	6 670,3	11 453,2	7 229,5
olajos növények	11 370,4	2 210,3	15 539,5	6 313,4
pálinka, szesz	12 658,0	377,7	27 583,3	1 032,7

A feladásra kerülő tömegtermékek a tőkés fejlődés útjára lépett árutermelő nagybirtokról származtak. A nagytávolságú értékesítésre és az évről-évre esedékessé váló vasúti szállításra a termelőknek ugyanis fel kellett készülniük: csomagoló anyagokra volt szükségük. A gabonaszállításra szolgáló jutazsákok, üres ládák és hordók nagy értékű termékek, amelyeket a kereskedő a termelőnek visszajuttatott, ezért a vasúti szállításban a csomagolóanyagok tömeges szállítása is megfigyelhető.

Összességében elmondható, hogy az áruforgalmi adatok még nem tükrözik egy polgárosodó népesség fogyasztási szokásainak tömeges elmozdulását. Az egyértelműen polgári fogyasztási kultúrához köthető termékek (déli gyümölcs, cukor, papiros, porcellán, és üveg) a korszakban alacsony – bár némileg növekvő – volumenben kerülnek a Tiszavidéki Vasút forgalmi területén értékesítésre. 1861-ben 835 tonna déli gyümölcs, 740 tonna porcelánáru, 1842 tonna cukor, 330 tonna papír, 512 tonna üvegáru áramlott be a Cegléden túli területekről.

[10] Az üzletjelentések a szállított élő állatokat nem darabszámban, hanem tömegben közölték.
[11] Kétszeres: a búza és a rozs keveréke.

Az 1860-as években ezeknek a termékcsoportoknak az értékesítése – a déli gyümölcs kivételével – nő a Tiszavidéki Vasút forgalmi területén élők körében. A fogyasztás lassú növekedése azonban arra mutat, hogy nem a cukrot, üveg- és porcelánárut, vagy papírtermékeket vásárlók száma növekszik, hanem ezeknek a terméknek a fogyasztói vásárolnak többet. Az 1860-as évtizedben egyedül a déli gyümölcs értékesítése és fogyasztása stagnál. Ez az árucikk szolgáltatja a kis volumenű közvetítő kereskedelemre a legegyértelműbb példát. A déli gyümölcsöt felvásároló és a Tiszavidéki Vasút területére behozó kereskedőktől más kereskedők kisebb mennyiségeket felvásároltak és vasútra adtak, így a déli gyümölcs (1861-ben például nyolc, 1867-ben hat tonna) további alföldi településeken is megjelent. 1870-ben a kimutatásokban új termékcsoportok is megjelentek: a gyarmat- és fűszeráru, és a rövid- és díszműáru. Gyarmatárunak a kávét, kakaót, és a teát tekintették, de valószínűleg ebbe az árucsoportba sorolták a cukrot és a déli gyümölcsöt is, mert 1870-től önállóan már egyik sem szerepel a kimutatásokban. A gyarmatáru fogyasztása – a vasútforgalmi adatok tükrében – előzetes várakozásainkkal ellentétben, lassú, de folyamatos növekedést mutat: 1870-ben 8555, 1872-ben 9852 tonna gyarmatáru érkezett a Tiszavidéki Vasút állomásaira. Ugyanezen időszakban a rövid- és díszműáru kereskedelemben hasonló növekedés nem játszódott le. A kézműves termékek tekintetében azonban a vasúthálózat forgalmi területén élő mestereknek növekvő konkurenciával kellett számolni: 1870-ben 5900 tonna, 1872-ben 7300 tonna kézműáru áramlott be a vasúton. A beáramló kézműves termékek tömegével a vasút forgalmi területéről kiáramló kézműves termékek nem tudtak lépést tartani: 1870-ben 1384, 1872-ben 2580 tonna kézműves áru hagyta el a Tiszavidéki Vasutat.

De mennyire volt kihasznált a Tiszavidéki Vasút? Erre vonatkozóan egységes szerkezetű adatok csak szórványosan állnak rendelkezésre. Az bizonyos, hogy 1870-ben a Tiszavidéki Vasút volt a legkevésbé kihasznált Magyarországon. Úgy gondolom, mindez a szántóföldi termelés és állattenyésztés ciklikusságával függött össze.[12] A Tiszavidéki Vasút árutonna-kilométerben mért áruszállítási teljesítménye az 1860-as években intenzíven növekedett. 1866-ban és 1868-ban például az előző évhez képest 36-36%-al nőtt a vasúttársaság teljesítménye. 1865-ben 410 ezer tonna árut szállított a vasút, ez több mint a duplájára nőtt 1870-re. 1865-1874 között az átlagos szállítási távolság 110-143 kilométer között mozgott.

Úgy gondolom, cseppet sem érdektelen a táblázat adatsorait végigböngészni. Az 1870-es év kiemelkedő forgalmi értékei a kiegyezés követő gazdasági fellendülést, az 1874-es év pedig a pénzügyi válság következményeit mutatják. Az 1870-es évtized gazdasági válsága ti. a vasútiáru-forgalomban országszerte nagy visszaesést eredményezett, amelyre a települések illetve a települések mögötti árutermelők különbözőképpen reagáltak. Szembetűnő, hogy egyes települések forgalma

[12] Mindig azok a legnagyobb forgalmú vasútvonalak, amelyek a bányaipart, kohászatot, építőipart, gépgyártást, ill. a folyamatosan működő nagyüzemeket szolgálják ki. 1870-ben a legnagyobb forgalmú vasút Magyarországon a pécsi szénbányák termelését a mohácsi kikötőbe szállító Mohács-Pécsi vasút volt.

milyen kiegyensúlyozatlan. Talán a legjobb példa Szolnok, amely nemcsak elveszítette vasútföldrajzi – végponti helyzetével összefüggő áruforgalmát – hanem a folyami szállítás hanyatlásával is szembe kellett néznie. Szolnokkal szemben a végponti fekvésből fakadó helyzetből Nagyvárad, Arad, Kassa és Miskolc kereskedői nem voltak képesek még ideiglenes előnyt sem kovácsolni. Izgalmas megfigyelni, hogyan alakul az egyes településekről kiáramló és ugyanoda beérkező árucikkek aránya. Ha egy településről az árucikkek jelentősen nagyobb tömegben áramlanak ki, mint amennyi oda beérkezik, azt visszafogottabb fogyasztásra, és belső tőkefelhalmozásra vonatkozó utalásnak értelmezhetjük. Az 1870-es évek második felére a debreceni népesség ill. ipari termelés szükségleteit növekvő tömegű árucikkel lehetett kielégíteni, a várost elhagyó termékek kisebb volumene pedig a város növekvő belső fogyasztását, gazdasági erejét tükrözik. Azaz a városlakók belső fogyasztásukban már nem támaszkodtak olyan erősen a helyben megtermelt és előállított cikkekre. A vasútra kerülő árucikkek széles spektruma és a beérkező árucikkek széles választéka alapján Debrecen nyitott termelési és nyitott fogyasztási struktúrájú várossá vált. A korszakban ezt a jelentős, polgárosodás felé haladó lépést még Arad sem teszi meg, mert Arad egy nyitott termelési és zárt fogyasztási struktúrájú város marad. Az aradiak szükségleteiben a nagytávolságú, vasúttal a városba érkező árucikkek közel sincsenek olyan mértékben jelen, mint Debrecen esetében. Miskolc és Nagyvárad áruforgalmi adataiból vasútföldrajzi fekvésük miatt nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. Miskolc vonzóereje az 1870-es évekre inkább a Hegyalja és Pest irányában szélesedett ki, mintsem a Tiszavidéki Vasút által felfűzött települések irányába. Nagyvárad vonzóenergiáit pedig az Alföld-Fiumei vasút növelte meg.

A Tiszavidéki Vasút üzletjelentéseinek legkülönlegesebb részét azok a táblázatok jelentik, melyek az egymás között lebonyolódó, belső áruforgalom adatsorait tartalmazzák. A települések egymás közötti vasútiáru-forgalmának igen szűk kereteit a hasonló termelési kultúra, termékszerkezet, valamint a közúti fuvarozás napi gyakorlata magyarázza. Az árutermelő nagybirtokok tömegterményeinek értékesítése a Cegléden túli területekre irányult, az abonyi, szolnoki, törökszentmiklósi, fegyverneki feladott árucikkek több mint 90%-a kiáramlott a Tiszavidéki Vasútról. A Karcagon, Püspökladányban, Kabán felvásárolt termékek 10-20%-a kerültek értékesítésre a belső forgalomban. Mindhárom településnek Debrecennel a legerősebbek a kapcsolatai. A Debrecentől egynapi járóföldön belül fekvő Hajdúszoboszlónak és Hajdúhadháznak Debrecennel elenyésző vasúti forgalma volt, alig 15-17 tonna áru áramlott innét a cívisvárosba. A debreceni árucikkek 19%-a került a Tiszavidéki Vasút forgalmi területén értékesítésre. Nyíregyháza kereskedői termékeiknek inkább Kassán és Miskolcon kerestek piacot, mintsem Debrecenben. A Nyíregyházán feladott árucikkek 32%-a a belső forgalomban mozgott. A belső, települések egymás közötti forgalmának alacsony volumene Tokajnál tört meg először. A Tokajban feladott termékek (17 744 tonna) mintegy 80%-a Nyíregyháza, Debrecen, és Miskolc piacán jelent meg. A szerencsi belforgalomban fel-

adott termékek Kassa és Miskolc felé áramlottak. Az elenyésző forgalmú Tiszalúc Miskolc vonzáskörzetébe tartozott. A Miskolcon feladott termékek kétharmada a Tiszavidéki Vasút forgalmi területén került értékesítésre. A városnak a legfontosabb partnere Kassa, ahová az összes feladott áru 32%-a irányult. A szikszóiak is egyértelműen Kassa felé fordultak, a feladott összes termékük 75%-a Kassára tartott. Forró–Encs és Hidasnémeti szintén Kassa vonzáskörzetéhez tartozott.

A Tiszavidéki Vasút állomásainak tömegáru forgalma 1862-1880 között

	Feladott tömegáru, tonna				Idegen vasutakról érkező tömegáru, tonna			
Vasútállomás	**1862**	**1870**	**1874**	**1880**	**1862**	**1870**	**1874**	**1880**
Cegléd	350	22 675	2 653	8 727		1 125	19 091	30 648
Abony	7 306	13 313	4 879	5 889	1 195	2 508	3 257	4 265
Szolnok	53 068	89 964	23 858	24 296	2 867	9 820	20 779	9 850
Szajol		1 581	1 478	3 410		79	1 187	701
Törökszentmiklós	3 350	9 394	2 727	6 836	816	1 631	3 581	4 531
Fegyvernek	3 594	9 281	2 942	5 837	551	775	2 412	2 309
Kisújszállás	2 518	7 376	3 495	9 963	993	1 016	4 010	5 765
Karcag	2 500	6 544	3 785	12 575	384	851	4 731	6 454
Püspökladány	1 738	6 227	3 948	6 512	129	507	3 195	5 867
Kaba	1 480	3 043	2 161	5 006	50	135	1 502	2 437
Hajdúszoboszló	2 253	2 595	2 133	3 804	171	117	1 935	3 739
Debrecen	21 366	40 666	31 251	40 893	7 314	21 760	36 488	45 621
Hajdúhadház	1 294	5 955	2 726	3 595	46	134	1 326	2 333
Újfehértó	3 350	6 746	4 014	2 599	199	326	1 084	1 643
Nyíregyháza	12 087	42 434	21 612	16 211	1 023	4 543	10 761	27 514
Királytelek	1 076	6 619	4 766	4 470	36	80	625	1 098
Tokaj	14 824	37 730	18 982	26 982	674	1 191	2 091	2 440
Szerencs	1 059	8 097	6 383	7 934	108	1 638	3 842	6 130
Tiszalúc	1 304	5 047	2 792	1 990	199	592	1 061	3 929
Miskolc	14 552	9 282	6 545	17 412	859	1 995	18 913	10 222
Szikszó	360	3 267	2 583	5 899	7	203	1 387	2 250
Forró–Encs	726	3 849	4 758	13 367	54	583	2 269	3 312
Hidasnémeti	292	1 343	1 555	2 838	5	67	622	1 387
Csány	0	1 840	2 696	3 699	0	46	3 286	4 788
Kassa	6 411	20 788	14 916	11 703	8 877	15 962	13 428	21 455
Pusztapó	3 648	7 377	3 060	5 013	318	666	1 563	2 066
Mezőtúr	8 635	12 964	4 837	18 640	1 665	1 920	7 475	13 453
Gyoma	7 183	15 682	7 084	13 229	837	1 636	5 843	9 039
Mezőberény	5 069	13 451	4 976	10 256	462	1 191	3 470	6 569
Békéscsaba	18 767	28 289	21 364	23 621	1 289	39 901	10 530	18 252
Kétegyháza	7 360	20 427	7 211	8 691	197	1 746	2 111	2 559
Kurtics	2 460	7 766	3 170	6 098	66	722	1 447	2 776
Arad	14 358	36 693	40 096	55 703	4 675	12 750	23 808	33 661
Sáp	741	2 372	1 908	2 154	5	53	1 908	3 059
Berettyóújfalu	1 555	7 371	3 480	5 535	36	271	7 852	6 833
Mezőkeresztes	361	1 350	696	1 815	16	86	601	1 433
Nagyvárad	23 615	28 617	25 004	47 719	5 102	16 616	16 183	20 124
Összesen	250 611	548 016	302 521	450 921	41 225	145 241	245 656	330 512

A Tiszavidéki Vasút Szajoltól Aradig tartó vonalán fekvő települések – Békéscsaba kivételével – igen gyenge belforgalmi kapcsolatokkal rendelkeztek, Gyoma, Mezőberény, Kétegyháza termékei egy-két százalék kivételével Cegléden túli célállomásokra tartottak. Békéscsaba azon kevés település közé tartozott, amelynek szinte mindegyik alföldi vasútállomással volt forgalmi kapcsolata. Csabáról a vasúti belforgalomban legnagyobb tömegben (280-320 tonna) Debrecenbe és Nagyváradra küldték a termékeket (vélhetőleg gabonát), de Gyomán, Aradon és Szolnokon is értékesítettek (150-200 tonnát). Az aradi árucikkek is elvétve jelentek meg a Tiszavidéki Vasút forgalmi területén. Püspökladány-Nagyvárad közötti vasútvonal települései közül Sáp Debrecen vonzáskörzetébe tartozott, az itt feladott termékek 24%-a a cívisvárosba tartott. Nagyváradnak a közeli Berettyóújfaluval voltak erős kapcsolatai, 1200 tonna nagyváradi árucikk Berettyóújfalura tartott. A Nagyváradon feladott termékek a Tiszavidéki Vasút forgalmi területe többi állomására is érkeztek, igaz, alacsony volumenben.

Összefoglalva az elmondottakat, a Tiszavidéki Vasút forgalmi területének belső piacát a saját fogyasztásra történő mezőgazdasági termelés, és a lassú iparosodás jellemezte. A vasúttársaság vonalait elhagyó tömegáru a tőkés árutermelés útjára lépett nagybirtokokról származott. Nincsenek adatok arról, hogy a parasztbirtokok terményfeleslege bekerült volna a vasútiáru-szállításba. Az időjárásfüggő, és az 1870-es évek eleji pénzügyi válságra érzékenyen reagáló mezőgazdasági árutermelés időben és térben is erősen hullámzó áruforgalmat generált.

Felhasznált források és irodalom

BARKÓCZI J.: A máramarosi vasút tervei. In. A Közlekedési Múzeum Évkönyve 7. Szerk.: Czére B. Budapest, 1983. 223-256. o.

LÓNYAI M.: A hazánkban létesült vasutak ismertetése. Statisztikai Közlemények. 4. kötet, Szerk. Hunfalvy János, Pest, 1862. 102-119. o.

Magyar Statisztikai Évkönyv. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest 1874.

Statisztikai adatok a magyar korona területén lévő vasúti és hajózási vállalatok üzleteredményei és fejlődéséről 1872. Budapest, 1874.

THEISS – EISENBAHN – GESSELSCHAFT: Geschäftsbericht für das Jahr 1858, 1859, 1860, 1861, 1862, 1867, 1870, 1872, 1874, 1880.

A LÉGSZENNYEZETTSÉG TÉRBELI ÉS IDŐBELI JELLEMZŐI MAGYARORSZÁGON ÉS SZEGEDEN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KÖZLEKEDÉSI EREDETŰ EMISSZIÓKRA

DR. GÁL ANDRÁS[1] – DR. MIKA JÁNOS[2] – DR. MAKRA LÁSZLÓ[3]

1. Bevezetés

A légszennyezés az egyik legfontosabb környezetvédelmi probléma, mely főként a városokra koncentrálódik. Az emberi tevékenység általában a szennyezőanyagok fokozatos felhalmozódásához vezet. A levegőminőség rosszabbodásának lehetséges okai a városok népességnövekedése és – ezzel összefüggésben – a beépített területek arányának növekedése. A népességnövekedés jelentős részben a városokba történő betelepülésből származik. Az egyre növekvő városi népesség, a fokozódó iparosodással és energiafogyasztással, valamint a folyamatosan bővülő közlekedési hálózattal és az egyre sűrűbb forgalommal növeli a légszennyezést, mely mind komolyabb kihívás lesz a túlélés érdekében. Mint ismeretes, a gépjárműforgalom az egyik legfontosabb légszennyező forrás, mely jelentősen befolyásolja a levegőminőséget a sűrűn lakott városi régiókban. Ehhez járulnak még az épületek fűtéséből származó emissziók, melyek szerepe a téli hónapokban jelentős. A légszennyezés káros az épületekre, a gépekre és műszaki berendezésekre, továbbá komoly egészségkárosodást is okozhat. A légszennyezéssel kapcsolatos problémák jelentősége és természete függ a város méretétől, valamint földrajzi tényezőktől (éghajlat, helyi meteorológiai viszonyok az adott időpontban, földrajzi helyzet, domborzat), valamint társadalmi aspektusoktól (meglévő környezetvédelmi szabályozók, várostervezési döntések) *(Mayer, 1999)*. A városi levegő kutatásának széleskörű irodalma van. A cikkek témái szerint a szerzők vizsgálják a légszennyező paraméterek jellemzőit, vagy térbeli és időbeli változékonyságukat elemzik. A légszennyező anyagok változékonysága közötti statisztikai összefüggések tanulmányozásának, valamint az emissziók szabályozására irányuló rendelkezések hatásvizsgálatának is jelentős irodalma van. Mások elemzik a légszennyező anyagok és a meteorológiai paraméterek kapcsolatát, vagy különleges módszerekkel értékelik a városi levegőminőséget és a speciális levegőminőségi indikátorokat.

[1] Bocskai István Gimnázium és Szakközépiskola, H-3900 Szerencs, Ondi út 1, Tel.: +36 47 362 533
[2] Eszterházy Károly Főiskola, Eger és Országos Meteorológiai Szolgálat, Budapest
[3] Szegedi Tudományegyetem, Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék, H-6722 Szeged, Egyetem u. 2; Tel: +36 62 544 856, Fax: +36 62 544 624, E-mail: makra@geo.u-szeged.hu

E tanulmány célja – figyelembe véve a fenti csoportosítást – komplex: nevezetesen, a légszennyező paraméterek térbeli és időbeli jellemzőinek, valamint statisztikai kapcsolatainak meghatározása, továbbá a meteorológiai elemekkel való összefüggésük vizsgálata.

A tanulmány adatbázisa részben a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztériumból származik (1999), részben pedig a Szeged belvárosában található monitoring állomásról (1997-2001), s a következő elemek tömegkoncentrációit tartalmazza: NO, NO_2, O_3, és PM10 (10 μm aerodinamikai átmérőnél kisebb sugarú részecskék (μg m^{-3}) *(1. ábra)*.

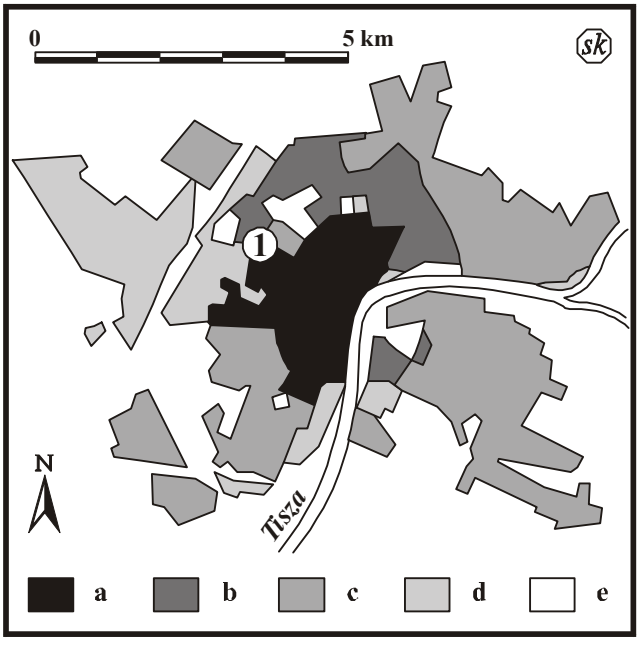

1. ábra. Szeged beépítettségi típusai [a: belváros (2-4-emeletes épületek); b: panelből épült lakótelepek (5-10-emeletes épületek); c: sorházak (1-2-emeletes épületek); d: ipari övezetek; e: zöldterületek; (1): monitoring állomás]

Személyi számítógép végzi a műszerek ellenőrzését és tárolja az adatokat. A számítógép először egyperces átlagokat képez a tíz másodpercenkénti mérésekből. Aztán 30-perces átlagokat állít elő, s azokat tárolja.

Az adatbázis másik része egy szegedi és Csongrád megyei állomásokat magába foglaló ún. RIV (Regionális Immisszió Vizsgáló) hálózatból származik. Innen az NO_2 és SO_2 havi átlagos koncentráció értékeit, valamint az ülepedő por havi összes mennyiségét (g / m^2 / a hónap napjainak száma) elemeztük az 1985-1999. közötti időszakra.

1.1. Szeged földrajzi helyzete, éghajlati és domborzati viszonyai

Szeged a 20^{0}06'K és a 46^{0}15'É földrajzi koordináták metszéspontjában, a Tisza és a Maros összefolyásánál fekszik. Délkelet-Magyarország legnagyobb városa, mely az Alföld déli részén, h=79 m tszf. magasságban található *(1. ábra)*. Lakossága kb. 155.000 fő, s a beépített terület nagysága 46 km^2. Az évi középhőmérséklet 11,2°C, míg a januári, illetve a júliusi középhőmérsékletek -1,2°C, illetve 22,4°C. Ami néhány meteorológiai elem évi átlagértékét illeti, a csapadékösszeg 573 mm, a relatív nedvesség 71%, a szélsebesség 3,2 m s^{-1}, míg a napfénytartam 2102 óra.

A városszerkezet körutas-sugárutas – tehát viszonylag egyszerű, melyet a Tisza szel ketté. A városszerkezetből adódóan a gépjárműforgalom – következésképp a légszennyeződés is – a városközpontban koncentrálódik. Az ipari területek elsősorban a város északnyugati részén találhatók. Ily módon az uralkodó nyugatias-északnyugatias szelek erről a területről származó szennyezett levegőt szállítanak a városközpont felé.

2. Eredmények

2.1. A légszennyező anyagok emissziós idősorai

A légszennyező anyagok emissziói származási forrásuk alapján csoportosíthatók. Ezek a csoportok a következők: lakosság, szolgáltatások, közlekedés, erőművek, egyéb fűtés, ipar és mezőgazdaság. A legfontosabb légszennyező anyagok a kén-dioxid (SO_2), a nitrogén-oxidok (NO_x), a szén-monoxid (CO) és a szilárd légszennyező anyagok, melyek trendjét a 2. ábra mutatja. Eszerint a kén-dioxid és a szilárd anyag emissziója szignifikáns csökkenést mutat. Ennek fő oka az 1990. évet megelőző időszakban bekövetkezett energiahordozó- és technológiai szerkezetváltás, mely a következőkben nyilvánult meg: a paksi atomerőmű üzembe állítása, amely napjainkban a hazai villamos energia termelés 37,9%-át (1999) adja; az intenzív földgázprogram; a tüzelő- és fűtőolajok kéntartalmának csökkentése; a szénfelhasználás mérséklődése; a kőolajfeldolgozásban a destruktív technológiák megjelenése, amelynek következtében csökkent a nehézfrakciók aránya, jelentősen megnőtt a fehéráru-kihozatal, ezáltal a bitumenben dúsultak föl a szennyezőanyagok, amit nem tüzelünk el; az erőművi rekonstrukciós program beindulása, melynek keretében minden széntüzelésű erőműbe elektrofilter került beépítésre. (Az erőművi környezetvédelmi beruházások azonban elhúzódtak. Pl. a Gyöngyösvisontán működő Mátrai Erőmű ilyen célú beruházásait 2000-ben fejezték be.) Az 1990. évet követő időszakban az emisszió csökkenés okai: a gazdasági recesszió, és a szerkezetváltás, melynek következtében kevesebb energiafelhasználás történt az iparban; a fluid ágyas tüzelés elterjedése az erőműveknél és az ipari kazánoknál; az alacsony

nitrogén-oxid kibocsátású égők beépítése (Százhalombatta); a kombinált ciklusú gázturbinák beépítése (Százhalombatta, Kelenföld); az energiahordozók árának drasztikus emelése, amely elősegíti az energiatakarékosságot, illetve a racionális energiafelhasználást; az energiatakarékos háztartási készülékek megjelenése (kompakt fénycső, korszerű tűzhelyek, hűtőszekrények, mélyhűtők, forróvíztárolók, mosógépek, stb.; az ólommentes benzin, valamint a katalizátoros gépkocsik megjelenése, illetve elterjedése; a gépkocsik szén-monoxid emissziójának csökkenése a zöldkártya bevezetésével. A nitrogén-oxidok (NO_x) esetében mérsékeltebb a csökkenés, mely az utóbbi években meg is állt, s inkább a stagnálás a jellemző. A szén-monoxid (CO) megfigyelési idősora rövidebb az előzőeknél, csupán kisebb csökkenése figyelhető meg, amelynek tartóssága azonban még kérdéses *(2. ábra) (Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium, 1999)*.

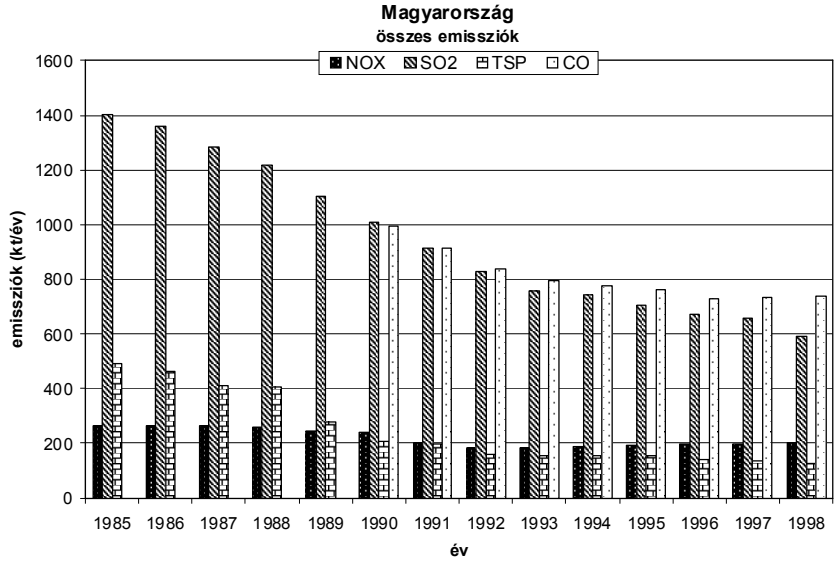

2. ábra. A legfontosabb légszennyező anyagok (NO_x, SO_2, TSP, mint összes lebegő részecske és CO) emisszióinak trendjei

Ami az összes emissziók százalékos ágazati részesedését illeti, a nitrogén-oxidok (NO_x) esetében minimális időbeli arányváltozások tapasztalhatók *(3. ábra)*. A lakosság és az ipar részesedése az emissziókból valamelyest csökken, míg a közlekedésé ugyan csekély mértékben, de növekszik. Az arányeltolódások a legmarkánsabbak a kén-dioxid (SO_2) *(4. ábra)* és a szilárd anyag (PM10) *(5. ábra)* esetében. Jóllehet a kén-dioxid emissziók minden ágazatban csökkentek, ez legkevésbé az erőműveknél volt tapasztalható, így ezek részesedése az elmúlt 14 év során megduplázódott. A szilárd anyag emisszióban legmarkánsabb a közlekedés részarányának növekedése, míg a többi ágazatéban egyértel-

mű változás nem mutatható ki. A szén-monoxid (CO) *(6. ábra)* esetében a lakosság százalékos ágazati részesedése csekély mértékben csökkent, míg a közlekedésé ugyanígy nőtt *(Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium, 1999)*.

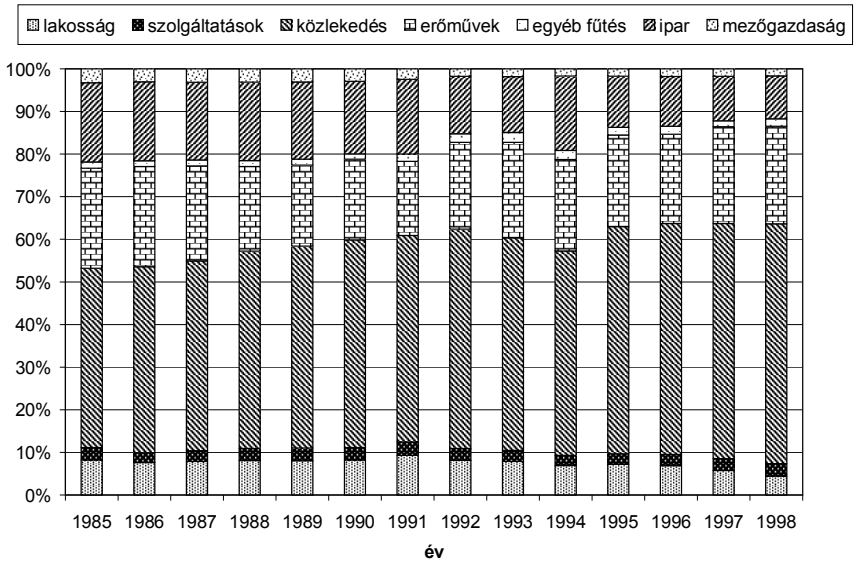

3. ábra. A nitrogén-oxidok ágazati részesedése az összes emisszióból Magyarországon, %

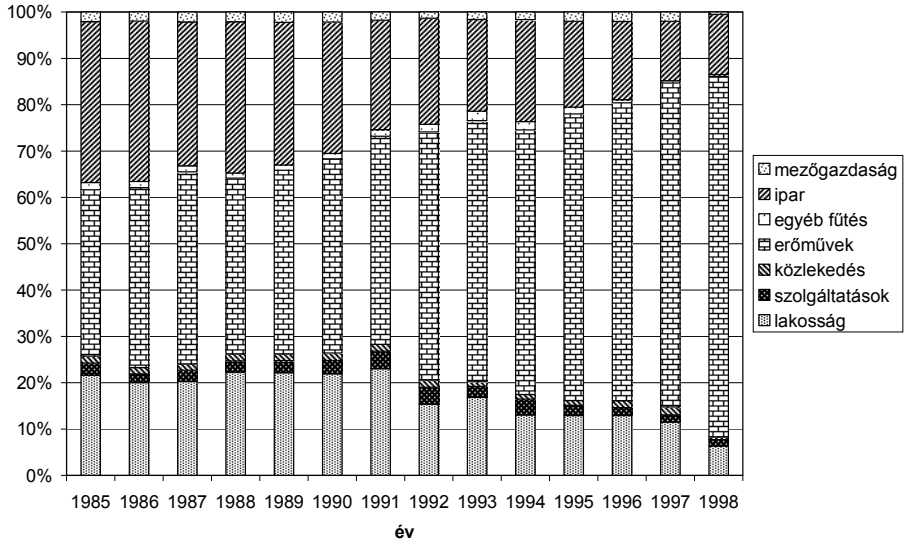

4. ábra. A kén-dioxid ágazati részesedése az összes emisszióból Magyarországon, %

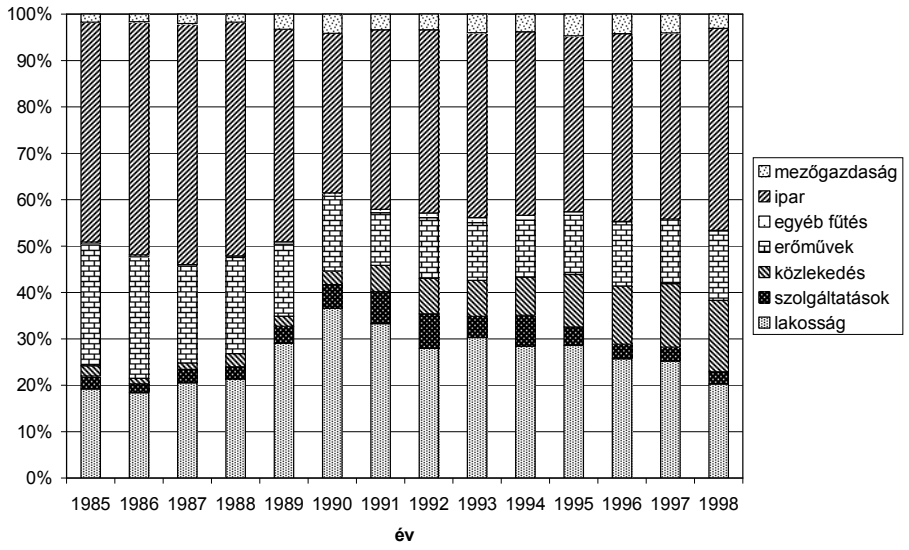

5. ábra. A PM10 ágazati részesedése az összes emisszióból Magyarországon, %

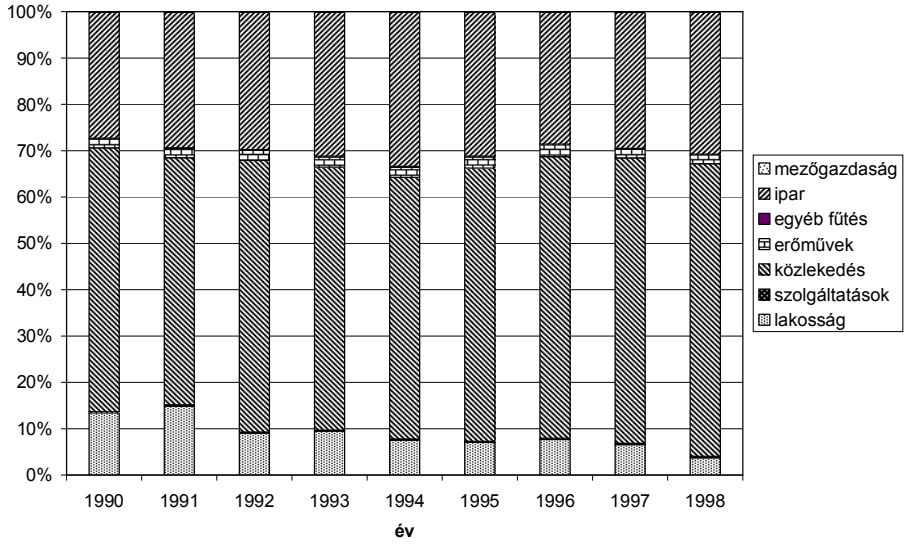

6. ábra. A szén-monoxid ágazati részesedése az összes emisszióból Magyarországon, %

2.2. A légszennyező anyagok időbeli változékonysága

A *7. ábra* az NO, NO_2, O_3 és O_x átlagos évi menetét mutatja a Szeged belvárosában található automata levegőminőségi állomáson, az 1997-1999 közötti időszakra. Az O_x – definíciója szerint – az NO_2 és az O_3 koncentrációinak ösz-

szege. Az O_x koncentráció a légkör oxidatív kapacitásának, potenciáljának becslésére alkalmas. Egyes – régebben ózon mérésére alkalmazott – nedves kémiai (elnyeletű oldatos) eljárások valójában inkább O_x koncentráció adatokat adtak.

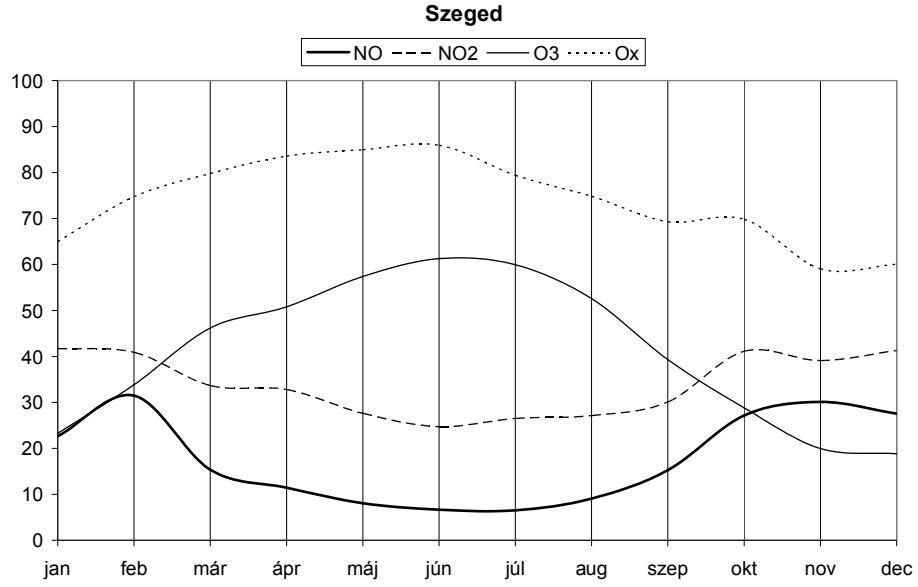

7. ábra. Az NO, NO_2, O_3 és O_x átlagos évi menete

Az NO elsődleges légszennyező anyag. Évi menete a legmagasabb értékeket novemberben, decemberben és januárban mutatja, január végi maximummal *(7. ábra)*. Az NO-koncentráció nem csupán az emissziótól, hanem az időjárási viszonyoktól is függ: magasabb téli értékei a gyakori inverziókkal jellemezhető stabil egyensúlyi légállapotra utalnak. Az NO évi ciklusának legalacsonyabb értékei nyáron (júniusban és júliusban) fordulnak elő**.** Ebben szerepet játszik az NO nyári gyorsabb oxidációja, de még fontosabb a légkör intenzív függőleges átkeveredése miatti hígulás. Az NO_2 – mely másodlagos légszennyező, s főként kémiai reakciók révén keletkezik – az NO-hoz hasonló évi menetet mutat. A troposzférikus ózon is másodlagos légszennyező, mely antropogén forrásokból származó elsődleges légszennyező anyagok (közlekedési és ipari eredetű NO_x, és VOC, valamint az oldószerekből származó VOC) fotokémiai reakciói révén keletkezik. Következésképp, az O_3 átlagos évi menete – az O_x-évelegyütt – nyári (júniusi-júliusi) maximumot mutat.

Az NO és NO_2 napi menete *(8. ábra)* kettős hullámot mutat, s az NO napi ciklusának nagyobbak az amplitúdói. A járműsűrűség heti változásából adódóan az NO- és NO_2-koncentráció egyaránt viszonylag magasabb hétköznapokon, mint a hétvégeken. Hétköznapokon az NO átlagos napi változása nagyobb, mint

az NO_2-é, mivel az NO_2-nek hosszabb az élettartama, mint a reakcióképesebb NO-nak. Általában az NO-koncentrációk magasabbak reggel, mint az esti órákban. Ez azzal a ténnyel magyarázható, hogy reggel a csúcsforgalmi időszak rövidebb, továbbá reggel a felszín közeli légrétegek stabilabbak, mint este. A kora délutáni alacsonyabb NO-koncentrációk főként az NO ózon általi oxidációjára és a légkör intenzívebb függőleges átkeveredésére (hígulás) vezethetők vissza. Az O_3 napi ciklusa világos napi menetet mutat egyetlen hullámmal. Az O_3 napi menetének maximuma kora délután lép föl, melyet a fotokémiai ózonképződés okoz; míg a napi minimum éjfél után következik be.

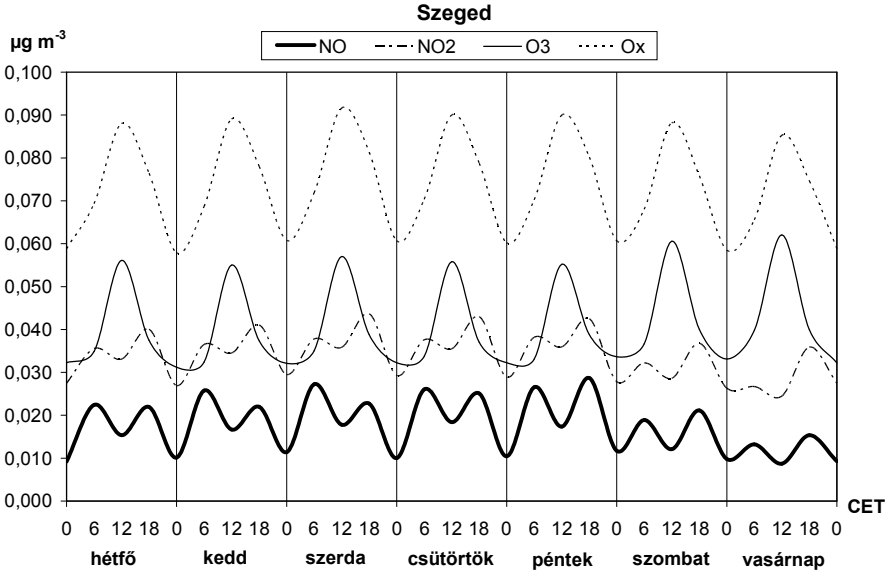

8. ábra. Az NO, NO_2, O_3 és O_x, átlagos heti és napi ciklusai, monitoring állomás, Szeged, 1997-2001

Az O_x definíciójából adódóan, annak napi ciklusa hasonló az ózonéhoz. Hétvégeken az O_3-koncentráció átlagos maximumai kissé magasabbak, mint hétközben, azonban ez nem teljesül az O_x-re.

A légszennyező anyagok heti és napi menetében jelzett másodlagos szélsőértékek Szegeden csak az NO és NO_2 napi ciklusaiban *(8. ábra)* és csúcsértékeiben *(9-10. ábra)* mutathatók ki, az O_3 megfelelő ábráján *(11. ábra)* ezek nem tapasztalható. Szegeden a alacsony szélsőértékek és alacsony koncentrációk a kisebb forgalommal magyarázhatók. Az NO- és NO_2 koncentrációk legmagasabb értékei a késő esti órákban lépnek föl, míg a másodmaximumok reggel tapasztalhatók *(5-6. ábra)*.

Ehhez hasonló képet mutat a közepes NO_2-koncentrációk napi menete *(8. ábra)*. Ugyanakkor az átlagos NO-koncentrációk napi ciklusában a hét első felében (hétfő, kedd, szerda, csütörtök) jellegzetes reggeli főmaximum figyelhető meg *(8. ábra)*. Az O_3 közepes napi menetének legmagasabb értékei *(8. ábra)* – csakúgy, mint csúcsértékei *(11. ábra)* – a hétvégeken (szombaton és vasárnap) mutatkoznak. Az NO, NO_2 és O_3 csúcsértékei alacsony koncentrációkat és alacsony szélsőértékeket mutatnak *(9-11. ábra)*, továbbá a másodlagos extrémumok nem karakterisztikusak.

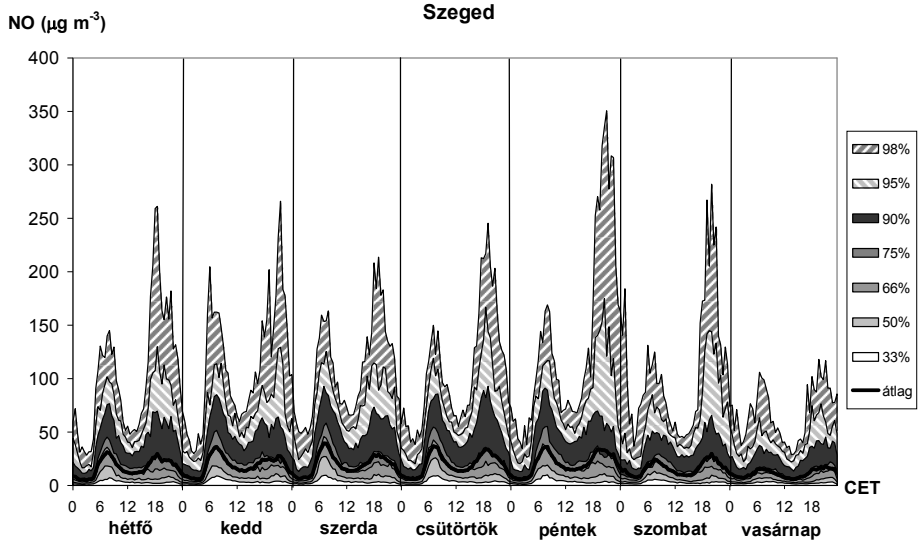

9. ábra. Az NO valószínűség-eloszlásának átlagos heti és napi menete, monitoring állomás, Szeged, 1997-2001

2.3. A légszennyező anyagok trendjei

A légszennyező anyagok idősorainak trendjei a levegőminőség idő szerinti változásának fontos jellemzői. A szegedi légszennyező paraméterek vizsgált havi átlagos koncentrációinak idősorai elegendő hosszúak (1997-2001) trendanalízis elvégzéséhez. A továbbiakban meghatároztuk az NO, NO_2, O_3 és O_x trendjeit a szegedi monitoring állomás adatai alapján *(Makra és Horváth, 1999; Makra et al, 2000)*.

Az NO_2-koncentrációk idősora karakterisztikus csökkenő trendet mutat, míg az O_3, NO és O_x esetében nem kaptunk statisztikailag szignifikáns trendeket.

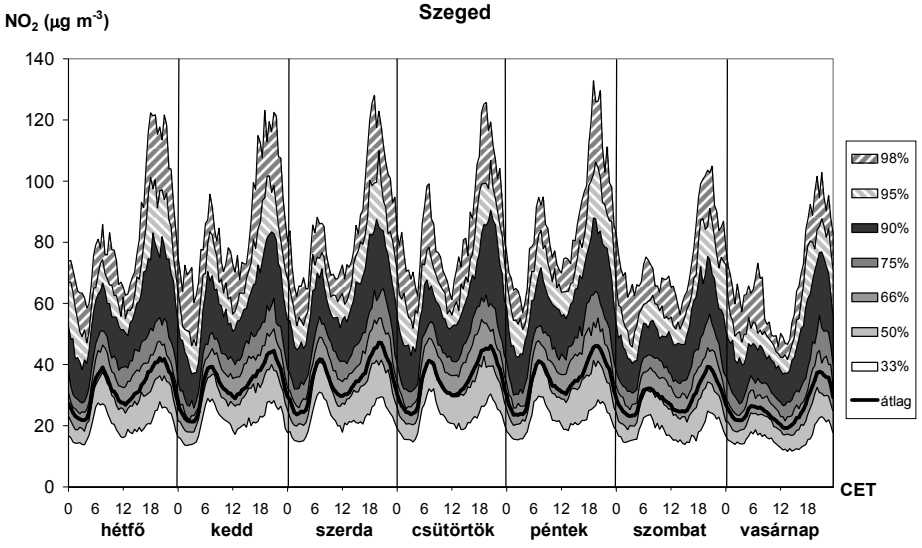

10. ábra. Az NO_2 valószínűség-eloszlásának átlagos heti és napi menete; monitoring állomás, Szeged, 1997-2001

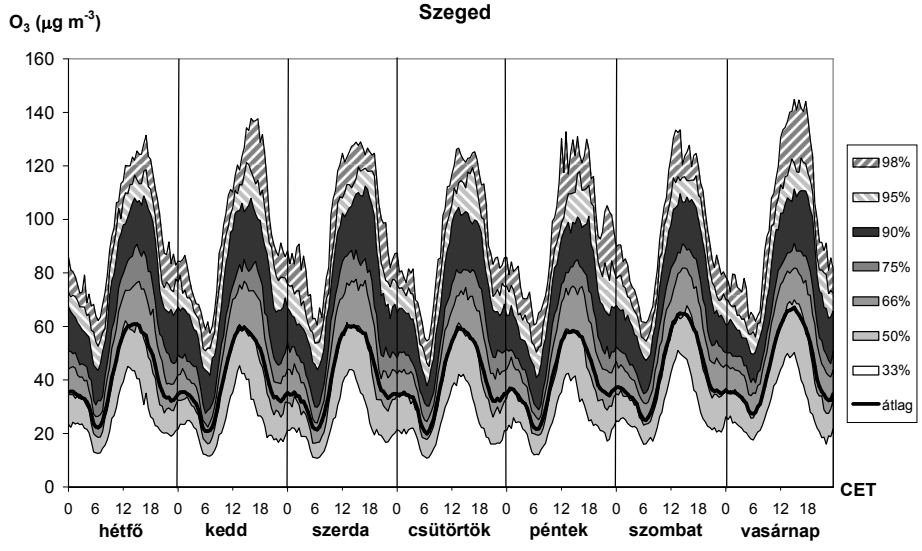

11. ábra. Az O_3 valószínűség-eloszlásának átlagos heti és napi menete; monitoring állomás, Szeged, 1997-2001

3. Összegzés

- Magyarországon a kén-dioxid (SO_2) és a szilárd anyagok (TSP) emissziói csökkenő trendet mutatnak.
- Az NO és NO_2 átlagos évi menete (nyári minimum) ellentétes az O_3 és O_x átlagos évi menetével (téli minimum).
- Szegeden az NO_2 trendje karakterisztikus csökkenést mutat, míg az NO, O_3 és O_x trendjei nem jeleznek szignifikáns változást (a monitoring állomás adatsoraiban).

Az előző pont megállapítása, miszerint Szegeden az NO_2 trendje karakterisztikus csökkenést mutat, valamint ezen pont következtetése, miszerint az NO_2 koncentrációk idősoraiban a részperiódusok átlagai nem térnek el szignifikánsan a teljes minta átlagától, azaz a részperiódusok átlagaiban szignifikáns törést nem tapasztalunk, nem jelent ellentmondást. Ugyanis ha pl. szignifikáns trendet mutatunk ki valamely minta tetszőleges részperiódusában, az még nem jelenti azt, hogy ugyanannak a részperiódusnak az átlagértéke is szignifikánsan eltér a teljes minta átlagától. Az NO_2 koncentrációk idősorában a szignifikáns csökkenő trend a mintaelemek nem töréssszerű, hanem fokozatos csökkenése révén valósul meg.

Hivatkozások

KÖRNYEZETVÉDELMI ÉS VÍZÜGYI MINISZTÉRIUM, 1999: Környezetvédelmi Adattár. Budapest. ISBN 963 00 2513 2

MAKRA, L., HORVÁTH, SZ., 1999: Spatial and temporal characteristics of air quality status over a middle-sized urban area. The 15th International Congress of Biometeorology (ICB'99) and the International Conference of on Urban Climatology (ICUC'99), Sydney, Australia. 8-12th November 1999. Proceedings. ISBN 1 86408 543 6

MAKRA, L., HORVÁTH, SZ., ZEMPLÉNI, A., CSISZÁR, V., TAR, K., MOTIKA, G., SÜMEGHY, Z., KÁROSSY, CS., 2000: Spatial and temporal characteristics of air qualitiy status in southern Hungary. 3rd European Conference on Applied Climatology, ECAC 2000, Pisa, Italy. 16-20th October, 2000. Proceedings. CD Session VI.

MAYER, H., 1999: Air pollution in cities. Atmospheric Environment, 33, 4029-4037.

VERESPATAK A MÚLT ÉS A JÖVŐ KÖZÖTT

DR. GÉCZI RÓBERT[1]

1999-ben egy kanadai-román vegyesvállalat egy Verespatakkal kapcsolatos tervet mutatott be, mely szerint az Európában egyedülálló, 300 tonnányi arany- és 1600 tonnányi ezüstkészlet kitermelését célozza.

Verespatak az Erdélyi-érchegység központi északi részén, az 569 és 1290 m közötti tengerszint feletti magasságban található. Hasonló nevű vízgyűjtő területén helyezkedik el. A település, a római Alburnus Maior, Európa legrégebbi bányásztelepülése *(Kőváry, 1892)*, az erdélyi-érchegységi mintegy 800 km^2 területű aranynégyszögben helyezkedik el, melynek ismertebb bányahelyei Aranyosbánya, Abrudbánya, Verespatak, Kőrösbánya, Brád, Felsőcsertés, Nagyág, Nagyalmás és Zalatna.

Diodorosz szerint a dáciai aranytartalékok léte állandó csábítást jelentett a környező népek számára. A legrégebbi írott emlék Hérodotosz nevéhez fűződik, aki megemlíti Dáriusz Hitaspesz perzsa király i.e. 513-ban lezajló katonai expedícióját, melynek okát a Maros aranya jelentette.

A rómaiak már Caesar idején szemet vetettek Dáciára, de végső meghódítása Traianus császárra várt. A római korban a legjobb bányászok a pireusziak és a dalmátok voltak. Az előbbiek Ampelum (Zalatna), az utóbbiak Alburnus Maior települést alapították *(Téglás, 1889)*. A rómaiak az érchegységi bányákban 15-20 ezer dolgozót foglalkoztattak, és heti aranykitermelésük 100-200 kg lehetett *(Stanciu, 1942)*.

A középkorban az Aranybulla szerint a terület királyi monopólium *(Kőváry, 1892)*. Az uralkodó mindenkori joga a pénz értékének megszabása. Az első aranypénzt 1342-ben, Róbert Károly uralkodása alatt verték, 12 karátos volt Az erdélyi fejedelemség ideje alatt a bányavidék a Báthory, Bethlen, Rákóczi család birtokához tartozott, majd a Habsburgoké lett.

Luigi Ferdinando Marsigli utazó 1690 és 1692 között meglátogatta Verespatak, Kőrösbánya, Abrudbánya és Zalatna színesfémbányáit, leírta, hogy az Aranyos, a Temes és a Bisztra homokjából is aranyat mosnak.

A XIX. és XX. század folyamán az aranynégyszög aranykitermelése növekvő tendenciát mutat: míg 1834-ben még csak 851,1 kg, addig az első világháború előtti utolsó békeévben eléri a 2924 kg-ot. A háború alatti és utáni visszaesést gyors termelésnövekedés követi.

[1] A szerző a tanulmány megírása idején a Magyar Ösztöndíj Bizottság támogatásában részesült.

Verespatak közelében aranybányák a római hódoltságot megelőzve már másfél évszázaddal működtek. A történelmi Magyarország legrégibb, leghíresebb és leggazdagabb aranytermő területe volt *(Lukács, 1879)*. Az arany részint telérekben, részint tömzsökben található. A bányakerület legnagyobb termelését 1909-ben érte el 106,7 kg arany és 44,4 t ezüst termelésével *(Rusu-Abrudeanu, 1933)*. A termésarany ragyogó lapú, hexaéderes kristályokban fordul elő, melyeket a Föld legszebb aranykristályainak tartottak *(Lukács, 1879)*. A rómaiak a felszínen és a felszín alatt ásott járatokban egyforma mértékben termelték ki az ércet. Az ellenállóbb kőzetekben a hevítéses módszert használták: a felmelegített sziklákat hideg vízzel és ecettel öntötték le. A puhább kőzetekben vésővel és kalapáccsal alakították ki a járatokat. A kitermelés fő központja a Vár-hegy volt, ahol jelenleg is megtalálhatóak az antropogén mélyedések, s helyenként a sziklákon még látható a füst nyoma. A Kis- és Nagy-vár, két hegycsúcs, amit a rómaiak váralakra aknáztak, és a sziklába bejáratot, ablakokat, nyugpadozatot és lépcsőzetet metszettek. Kisebb kitermelési központ működött a völgyben, ahol két római kori tárna maradt fenn. Az egyikben igen értékes leleteket találtak: 131-ből származó fenyőfába öntött viaszba „rögzített" iratokat és szerződéseket.

A táj a romaiak és Marsigli utazása közötti időszakban nem sokat változott: az északi lejtőket bükkerdők, helyenként gyertyános bükk borította. A település kizárólag a bánya köré szorítkozott. A völgyből – a letelepedést szigorúan szabályozó, főleg tiltó politika miatt – hiányoztak a szigethegységre oly jellemző szétszórt falvakat alkotó, egymástól hangtávolságra megtelepedő gazdaságok. Változás Mária Terézia idejében áll be, amikor fellendült a bányászat, kivágták a fenyőerdőket, felduzzasztották a Nagy- és a Fenyő-tavat, a német és a magyar telepesek megalapították a városka központját létrehozva a település mai szerkezetét. 1746-ban kezdte meg működését a Szentháromság, 1769-ben a Szentkereszt tárna.

A XX. század közepéig, az államosításig a háztájit leszámítva a vízgyűjtő területét nem jellemezte semmilyen mezőgazdasági tevékenység. A település kizárólag bányászati funkciót töltött be, ez pedig arra enged következtetni, hogy a Leti-hegy és a Kernyik környékén beindult újabb kitermelési helyeken kívül a medence mentes volt minden antropogén hatás alól. A már létező tárnák, illetve az újabban, a XIX. században megnyitott tárnák (Julianna, Johanna) meddőanyagát az Abrud-patak völgyébe s részben a már kitermelt római bányák helyére telepítették, ahová legutóbb az 1960-as években helyeztek meddőt.

A szocializmus „dicső évei" jelentették Verespatak újabb felvirágzását. A népi demokrácia fontosnak vélte a bányásztelepülések infrastrukturális fejlesztését: kultúrházat, panellakásokat építettek, bevezették a villanyáramot, a Fenyő-tó köré egy rekreációs központot létesítettek, aminek jelenleg csak romjai maradtak meg.

A rendszerváltozás után a pangás évei következtek, míg 1999-ben a Roşia Montana Gold Corporation (RMGC) 25 éves koncessziót szerzett a román államtól a verespataki és a szomszédos szarvaspataki területre. Eredetileg a felszíni kitermelés ötletét 1851-ben Franz Hauer osztrák geológus vetette fel.

Az RMGC által bemutatott Megvalósítási Tanulmány (MT) szerint a kitermelés beindításához a verespataki 740 családi házból 1800 ember áttelepítésére lenne szükség, nem szólva a térségben található nyolc templomról és a hozzájuk tartozó temetőkről. Mindez a település közigazgatási körzetének 39%-át érintené. Az aranybányászat ismert környezeti és társadalmi hatásai mellett az is aggodalomra ad okot, hogy az RMGC többségi tulajdonosa, a Gabriel Resources új ebben az iparágban, nem rendelkezik a szükséges tapasztalatokkal egy ilyen beruházás megvalósításához. A kivitelezés útjában már csak a négy falu és a környezetvédelmi mozgalmak állnak. 2006-ban 17 zöldszervezet a bíróságon megtámadta az RMGC városrendezési tervét, és a környezetvédelmi miniszter a per időszakára felfüggesztette a cég működési engedélyét. 2010. júniusában a Bukaresti Ítélőtábla az RMGC javára döntött, kötelezte a hatóságot, hogy állítsa ki a tározó megépítéséhez szükséges engedélyeket.

A CEE Bankwatch Network szerint a verespataki tervek esetében a gondok négy fő kategóriája rajzolódik ki, ezek: (1) a környezeti hatások, (2) a kitelepítés és következményei, (3) a kulturális örökségre gyakorolt hatások és (4) a gazdasági egyenleg.

(1) Az ércek magas kéntartalma miatt nagyon megnőhet a savas bányai szivárgás lehetősége. Az összes lelőhelyről kinyert érc tekintetében a kéntartalom általános középértékeként 1,9% kén volt a számítások eredménye. A legmagasabb középértéket – 2,4%-os kéntartalmat – a Várhegyről származó minta tartalmazza. Az 1%-nál magasabb kéntartalmú anyagok várhatóan savat termelnek, és potenciálisan különféle fémeket hoznak létre a savas bányai szivárgás következtében. A savas bányai szivárgás, erősen környezetszennyező, fémionokban (nehézfémekben) gazdag bányavíz, amely akkor keletkezik, amikor szulfidásványok vízzel és levegővel érintkeznek. A bányászat során, a levegőn igen instabil szulfidtartalmú ércek a felszínre kerülnek, azaz érintkeznek a levegő oxigénjével és vízzel, oxidálódnak, és fémhidroxid és kénsav képződik. A fémhidroxid nagyrészt sárga iszap formájában leülepszik, a kénsavas víz pedig kioldja a talajból a fémionokat, és ezzel párhuzamosan a szulfidokban lévő fémek megjelennek a vízben. A fémszulfidok a leggyakoribb savképző szulfidásványok, míg az ólom, a kadmium, a réz, a cink és a higany-szulfidok a legkárosabbak. Ez utóbbi fémek csak alacsony pH-érték esetében maradnak oldott állapotban, és fejtenek ki káros hatást a vízi környezetre, magasabb koncentráció esetében az emberre és a többi élőlényre is. A szulfidokban található fémek másik csoportja akkor is képes oldott állapotban maradni, ha a kifolyó vagy a befogadó víz pH-értéke később megemelkedik. A fémek e csoportjába tartozik az arzén, a szelén és a tallium; akárcsak az előbbi fémek, ezek is komoly kárt okoznak a vízi környezetben, és veszélyesek a szennyezett vizet fogyasztó élőlények egészségére. A nehézfémek ismert hatásai miatt a savas bányai szivárgás igen súlyosan károsíthatja a felszíni vizeket. Addig, amíg a közvélemény figyelmét elterelte a nagybányai ciánszennyezés, az Aranyosba 2001 első félévében három

alkalommal is ömlött nehézfém-tartalmú zagy az aranyosbányai tározóból. Mivel a tervezett meddő szulfidtartalma általában hasonló, mint magáé az ércé, nagy valószínűséggel számítani lehet a savas bányai szivárgásra. A meddőhányó, különösen az elszórt érclelőhelyeken, a kívánt minőséget épphogy el nem érő ércből tevődik össze, és általában szulfidtartalma megegyezik az ércben levő koncentrátummal. Az őrlés és a cianidos kezelés után megmaradt meddőanyag mérete igen változatos lehet, benne a nagyobb, ököl nagyságú kőzetdaraboktól az apró szemcsékig változatos granulometriát mutat. Ez kedvezően befolyásolja a víz és az oxigén a meddőben történő szabad áramlását. Ha lefedetlen marad, mint ahogy az abrudbányai eset mutatja, a csapadék 30-60%-a átszivároghat rajta. A terv nem javasol alagcsöveket a meddőhöz. Ha a meddőanyag szennyezést eredményez, az bekerül a felszíni és talajvizekbe.

A bánya bezárásának költségét 19,53 millió dollárra becsülték – ebben nincs benne a szennyvíz kezelésére fordítandó pénzösszeg. Az USA-ban egy hasonló méretű bánya esetén a kiadás 30-60 millió dollár között mozog; a víz tisztításának hosszabb távú költségei még további 30-60 millió dollárt jelenthetnek *(Chambers, 2003)* Az RMGC az érc nemesfémtartalmának kinyerése során aktiváló anyagként a környezetre oly káros cianidot használna. Ez a technológiai eljárás képezi a projekt legkényesebb pontját: naponta 42 700 kilogramm cianidot használnának fel, vagyis 15 millió kilogrammot évente. A cianidos eljárás bevezetése következtében jelentős mennyiségű lassan lebomló melléktermék keletkezik: cianát, tiocianát és cianidos fémvegyületek. A zagytározóban a cianid-koncentráció nem haladhatja meg az 50 mg/litert, hiszen ennél magasabb érték környezeti katasztrófához vezethet. Az őrlőmalomból a zagytározóba kerülő víz cianidszintjét 100-130 mg/literre tervezik. Kezelés hiányában ez a szint elég magas ahhoz, hogy az összes közelben található élőlény pusztulását okozza. A projekt tervezői megvizsgálták a cianid kezelésére szolgáló módszereket, amelyekkel elkerülhető lenne az élővilág károsítása, és megállapították ennek költségeit; de ezeket a kiadásokat nem építették be a MT-ben közzétett költségvetésbe *(Chambers, 2003)*.

A 2002 őszén napvilágot látott módosított projektleírás tartalmazza a kifolyó zagy cianid-tartalmának csökkentésére egyrészt a Világbank, másrészt Románia által kibocsátott irányelveknek megfelelően az ún. INCO kéndioxid/levegő eljárást. Ez a módszer nem távolítja el a teljes cianidot vagy a cianid-melléktermékeket a kifolyó zagyból, de a zagytározó vizével kapcsolatba kerülő szárazföldi élőlények pusztulását megakadályozó szintre csökkenti a cianid mennyiségét. A kéndioxid/levegő eljárás révén a cianidszint akár 1 mg/literre is visszaszorítható lenne – természetesen a működési költségek ennek megfelelően növekednének. Ám még ez a cianid-koncentráció is végzetes mennyiségű lehet a vízi környezetben élő élőlények számára. Mi több, a cianid-melléktermékek (tiocianát) mennyisége nem csökken a vízi élőlények veszélyeztetettségi szintje alá. Ezzel magyarázható, hogy a zagy tározómedencéből való kiömlése környezeti szempontból elsődleges szükségszerűséggé válik.

A MT szerint a kéndioxid/levegő eljárás alkalmazása – 1 mg/liter eredmény mellett – további 9,1 millió dollárnyi tőkeigényt jelentene, míg a működési költségek évi 2,95 millió dollárra nőnének. Ez 2% növekedést jelentene a projekt tőkebefektetési költségei és 3% növekedést a működési költségek tekintetében. Ezzel szemben 50 mg/liter eredmény a kéndioxid/víz eljárás alkalmazása összességében „csak" 1,22 millió dollárral emelné a működési költséget.

(2) A kitelepítés és a bánya tevékenysége lakhatatlanná teszi Verespatakot és egyértelműen megsemmisíti Szarvaspatakot. Az előbbit a bányászati tevékenységgel járó robbantások, valamint a nehézgépjármű forgalom teljesen romba döntheti, ui. a felszíni kifejtésnél napi 20 t TNT robbanóanyagot használnak.

A kitelepítésekkel foglalkozó szakirodalom nem nagyon ismer olyan esetet, amikor a kitelepített közösség nem járt volna rosszabbul. Ez az esetek nagy többségében a közösség szétesésével, az alkoholizmus és a szélsőséges viselkedési, devianciás minták megerősödésével, valamint az idősebb lakosság gyors elhalálozásával jár. Az idősek számára a kitelepítés egyenértékű a halálos ítélettel – nem véletlen hogy ők azok, akik leginkább ragaszkodnak a megszokott lakhelyükhöz, ehhez kapcsolódóan a templomokhoz és temetőkhöz is.

A külszíni fejtés, a meddőhányók és a zagytározó létesítése további 722 ha földterületet venne igénybe a már megbolygatott 625 hektáron felül. A projekt a három település teljes földterületének 18%-át foglalná el. Ezt azt jelenti, hogy 877 családot kellene áttelepíteni.

Verespatak környékén az 1970-es években már lezajlott egy kitelepítés: a nanu-völgyi külszíni fejtés megnyitásával két tucat családot költöztettek ki a verespataki központban épített tömbházakba, Abrudbányára és Gyulafehérvárra. A kitelepítésre megjelölt „új falu" helye nem kedvező, és az RMGC által felajánlott könnyű szerkezetű bungalók fenntartási költségei meghaladják a helyiek lehetőségeit. A bánya 1600 hektáros területével több száz családot fosztana meg a megélhetési források egyikétől.

(3) A bányatevékenység hatásaként, a robbantások, a por és a nehéz gépjárművek jelentős forgalma szükségszerűen a falu épületeinek gyors állagromlásához vezet. A terület római kori értékei (pl. római tárnák a spanyolországiaknál jobb minőségben megőrzöttek), illetve a 2002 során felfedezett, feltehetően egy gazdag család földi maradványit tartalmazó, egyedülálló római mauzóleum számára a projekt megvalósítása egyértelműen a pusztulást jelentené, és pótolhatatlan veszteséget jelent. A jelenlegi régészeti ásatások során új, egyedi, kelta és római leletek is előkerültek, amelyek megőrzése csak helyben lehetséges. A régészeti feltárások a feltárandó területnek körülbelül tizedére korlátozódnak és nem a szakmai szükségszerűséget, hanem a cég által diktált logikát követik; következésképp a megsemmisülés előtt nem jutunk átfogó, értelmezhető képhez a területről. Ahelyett, hogy a leletek egy gyűjteménybe kerülnének elhelyezésre, különböző múzeumok között szóródnak majd szét.

A Román Tudományos Akadémia tizenkét pontos közleményében leszögezte, hogy a verespataki projekt nem közérdekű fontosságú, anyagi és szellemi értékek rombolása révén valósítható meg, a környezetet romboló hatású, jelentéktelen anyagi haszonnal jár, a helyi lakosság és a közvélemény ellene foglal állást, ezért kivitelezése értelmetlen és káros.

(4) A bánya tevékenysége Románia számára sem hoz gazdasági hasznot, ui. az állam számára a tényleges bevételi forrást csak a fizetések után adók jelentik *(Haiduc, 2004)*. Tekintve, hogy a régió gazdaságilag elmaradottnak minősített, az RMGC tíz évig mentesül mindenféle adókötelezettség alól. A haszonból a román állam 2%-ot kap, miután a cég kifizeti tartozásait (a létrehozási költség legalább 450 millió USD, az RMGC tőkéje pedig ennek tizede, alig 40-50 millió USD).

Ugyanakkor a területnek a gazdaságilag elmaradott zóna minősítése miatt, az első időszakban a román állam szubvencionálja a bányában dolgozók munkabérét. A bánya az építési szakaszban kb. ezer munkást foglalkoztat majd, de az üzemeltetéshez 250-300 ember is elég lesz. Az RMGC képviselői az abrudbányai bányászoknak 10 ezer munkahelyet ígértek *(Răgălie, Manea, 2003)*. A bányatevékenység által hátrányosan érintett mezőgazdaságból élők számát pedig 6-700 családra becsülték.

A kitermelés költségvetése rendkívül alacsony energiaárakat tartalmaz – ami szubvencionálás esetén lehet csak valós. A bánya érctartalma a gazdaságosan kiaknázható aranytartalom alsó határán mozog *(Chambers, 2003)*. A projekt gazdasági szempontból azért ígérkezik nyereségesnek, mert az előrejelzések szerint a lelőhelyen 225,7 millió t arany található. Tonnánként 1,4 gramm aranyat és 7,5 gramm ezüstöt számolva a nyereség 297,675 t arany és 1547,91 t ezüst lenne. A számításoknál használt metszési fémtartalom 1,2 gramm tonnánként. A gazdaságos arany-előállítás alsó határa az 1,15 g/t érték. Ehhez hozzá tartozik, hogy az arany világpiaci ára rendkívüli mértékben ingadozik, tekintve hogy e nemesfémnek a valós értéke jóval alacsonyabb a felfogásból adódó konvencionális értékénél. Alacsony aranyárak a bányászat szüneteltetését vagy a bánya időelőtti bezárását jelenthetik. Ennek következménye, hogy a bánya bezárásának és a környezete rehabilitációjának terhei a román államra hárulnak, tevékenység, mely a magas költségek miatt más bányák esetén sem valósult meg megnyugtató és kielégítő mértékben.

A projekt a helyi lakosság körében főleg a munkahelyek létesítése reményében talál támogatókat. Az elképzelések szerint az előkészítő munkálatok ideje alatt 200-550, míg az építkezés három éve alatt 2000 munkahely jöhet létre. A tényleges működés 17 éve alatt 558 munkavállaló alkalmazását tenné lehetővé. A munkahely-teremtés azonban csalóka ígéretnek tűnik, hiszen a tényleges munkahelyek száma eléggé alacsony, részben időszakos jellegű. Továbbá nem elhanyagolható szempont, hogy helyben csak korlátozott számban találhatók meg a magasan képzett munkavállalók. Ez pedig vonzást gyakorol a magasan kvalifikáltak számára, munkaerő-vándorlást eredményez, tehát a létesítmény

nem a helyi munkaerő-felesleget köti le. Így majdnem biztosra vehető, hogy a jól fizető munkák nagy részét nem helyi, valószínű külföldi szakemberek fogják megkapni. Következésképp megállapítható, hogy amíg az RMGC profitja biztosítottnak tűnik, a román állam és a helybeliek nyeresége minimális, kétséges és bizonytalan jellegű *(Haiduc, 2004)*.

A projekthez kiválasztott és a Szarvas-patak völgyében elhelyezésre kerülő gát-konstrukciót módosított felvízoldali modellnek nevezik. Földrengésekkel szemben ezt a modellt nem tartják kellően biztonságosnak. Hegyes terepen tározógátak építése esetében a tervezésnél mindenképp földrengésekkel kell számolni. Fontos, hogy a tárolt anyag ne kerüljön ki a gátak mögül. A tervezett gát felső része – melyet a módosított felvízoldali modell alapján kívánnak megvalósítani – földrengés szempontból sokkal sebezhetőbb lesz, mint az alsó rész, amelynél a középvonalas konstrukciót használnák. Ha a földrengés lerombolná a gátat, a kéntartalmú zagy belekerülne a gát alatti vízfolyásba. A gát a Szarvaspatak-völgyben, Abrudbányától két kilométerrel feljebb található *(1. ábra)*.

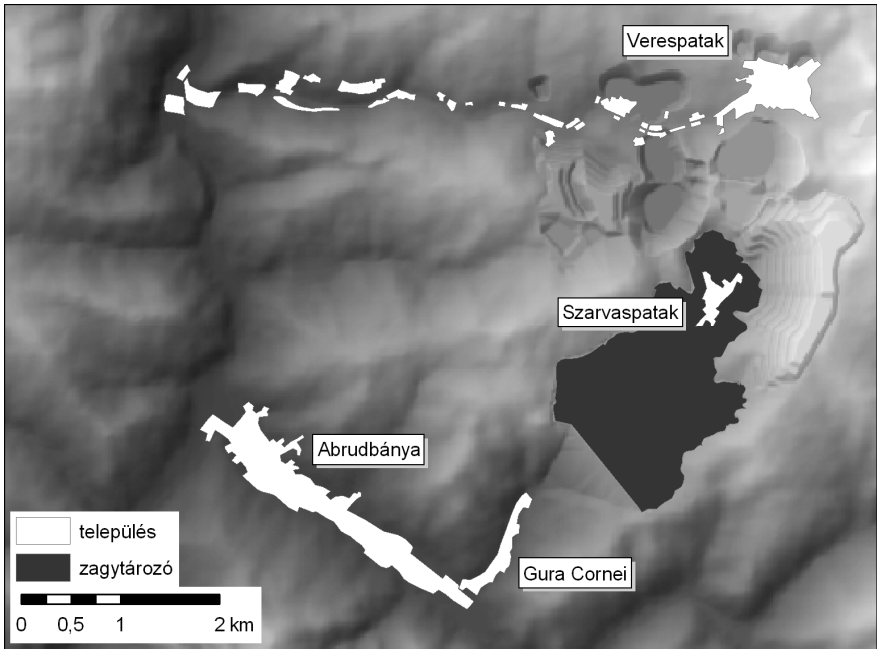

1. ábra. A tervezett zagytározó fekvése a Szarvaspatak-völgyben (Gura Cornei = Szarvas-patak szája) (GÉCZI, BARTON, BÓDIS, 2006)

Az Európai Unió országaiban szigorú előírások vonatkoznak a lakott települések felett létesülő tározógátakra: a lakosság és a vagyoni értékek megóvása érdekében a víztározókéhoz hasonló biztonságos konstrukciót kell választani.

A gát jelenlegi terve nem felel meg ennek a követelménynek. A projektleírás szerint a tározógát maximum 0,14 g talajgyorsulást lenne képes elviselni, amely egy a Richter-skálán egy nyolcas erősségű földrengésnek felel meg. Egy ilyen erősségű földrengés rendkívül súlyosnak számít, és akár 0,86 g talajgyorsulást is előidézhet az epicentrumtól számított 15 kilométeren belül. Így a modellezett földrengés epicentruma, a projektleírás adatainak tükrében, mindenképpen jókora távolságra lenne a verespataki bányától.

Annak megítélésére, hogy a feltételezett 0,14 g erősségű talajgyorsulás megfelelő kiindulási alap egy földrengés modellezéséhez, tisztázni kellene az említett nyolcas erősségű földrengés epicentrumának távolságát, és bemutatni a bányaterület és a térség geológiai és talajszerkezeti modelljét. Ezen túl azt is vizsgálni kéne, hogy egy kisebb, de közelebbi földrengés nem vezethet súlyosabb károsodáshoz. A legbiztonságosabb a középvonalas konstrukció használata lenne – nemcsak a gát alsó részén, de teljes egészében – ami azonban növelné a költségeket. A tározógát megépítéséhez a hulladékkőzetet – a meddőt – használnák. A gáthoz felhasznált hulladékkőzetet a sav- és fémtermelés elkerülése végett indokolt gondos vizsgálatnak alávetni. Az MT-ból és a projektleírásból nem derül ki, hogy számoltak-e ezzel a feladattal, foglalkoztak-e ezzel a kérdéssel.

Az EU irányelvei szerint a zagy a reaktív-veszélyes kategóriába tartozik. Veszélyes anyagnak minősülő hulladék esetében kötelező a szigetelt derítő biztosítása, ami a földágyra helyezett műanyag kettős, külső és belső szigetelési réteg közé elhelyezett sóder révén valósulhat meg. Így a felső réteg bármilyen szivárgása kimutathatóvá és helyrehozhatóvá válik. Nem tudni, hogy a zagytározó medencébe szánt 300 mm tömörített réteg megfelelően szigetelő burkolatot képezhet. Nem tisztázódott az sem, hogy milyen sűrűségűre tervezik ezt a tömörített összletet.

A Szarvas-patak vízgyűjtőjére vonatkozó geológiai felmérés megállapítja, hogy a vízfolyás hordalékos üledéke iszapos homokból, homokból és kavicsból áll, amit különböző vastagságú agyagrétegek egészítenek ki. Mivel az agyagrétegek nem borítják folytonosan az egész völgyet, megkérdőjelezhető a tározó hatékonysága, hiszen megfelelő vízzáró-réteg hiányában nem akadályozható meg a szivárgás. A tározógát alatt építendő töltés csak részben lehet hatékony ellenszere a szivárgásnak. A talajvíz szennyeződésének megakadályozása végett, szintetikus szigetelésre lenne szükség, aminek költsége 2001-ben egy USA-beli bányában négyzetméterenként 4,3 dollár költséget jelentett *(CEE Bankwatch Network)*. A tervezett zagytározó területe 600 ha-os, aminek kettős szigetelése 13 millió dollárnyi többletköltséget okozhat. A MT csak egy 30 cm tömörített rétegre és egy 30 cm-es, hulladékkőzetből álló védőrétegre vonatkozik.

A bányamunkálatok során, amikor az aknák elérik a talajvíz szintjét, szárazon tartásukhoz szivattyúk használatára van szükség. Mivel a bányászat során még nem oxidált szulfidásványokat hoznak felszínre, savas víz gyűlhet fel az aknákban. A régi vájatokból származó további szennyeződés és a savas bányai szivárgás jelentős mértékben hozzájárulhat az aknákban maradó víz pH-jának

csökkenéséhez. Ha a bányaművelés befejeztével kialakuló aknatavakban savas, fémekkel szennyezett víz marad vissza, további bezárás után fenntartási költségek merülhetnek fel az aknavizek kezelésével, semlegesítésével vagy elvezetésével kapcsolatban is. E szempontot a MT teljesen figyelmen kívül hagyta.

Külön érdemes még szólni a tervezett meddőhányóról. Az RMGC tervei szerint a cég a síklazítás és az összetömörítés révén olyan vízzáró réteget igyekszik kialakítani a meddőhányó alatt, amely megakadályozza, hogy a létrejövő savas víz behatoljon a talajvízrendszerbe. Ez teljesen téves elképzelés, hiszen a hegyvidéken a talajvízrendszer jellegzetesen sekély, és teljesen valószínűtlen, hogy a meddő termelte savas víz beszivárgását pusztán a síklazítás és a tömörítés megállíthatná.

A felszíni kitermelés utáni helyzetet ábrázoló modellek lehetőséget biztosítanak a bányagödrökből kitermelt, valamint a meddőhányókba kihelyezett anyag mennyiségének kiszámítására *(Géczi, Barton, Bódis, 2006)*. Az anyagáthalmozások térképe a bányaműveléssel kapcsolatos objektumokat (meddőhányók tetőszintje, fejtések feneke, stb.), illetve a különböző beavatkozások során fellépő térfogatváltozásokat – világossal a felhalmozásokat, sötét tónussal a kitermeléseket – szemlélteti *(2. ábra)*. Jól követhető, hogy a település több része éppen a tervezett fejtés területén található. A térképen látható tájváltozásokra vonatkozó adatokat a táblázat tartalmazza. A modell szerint az aranybánya teljes kiépítettsége idejére mintegy 300 millió köbméter anyagot halmoznak át, továbbá majdnem 600 hektáron változik meg gyökeresen a táj képe, s ezzel egy időben funkcionalitása.

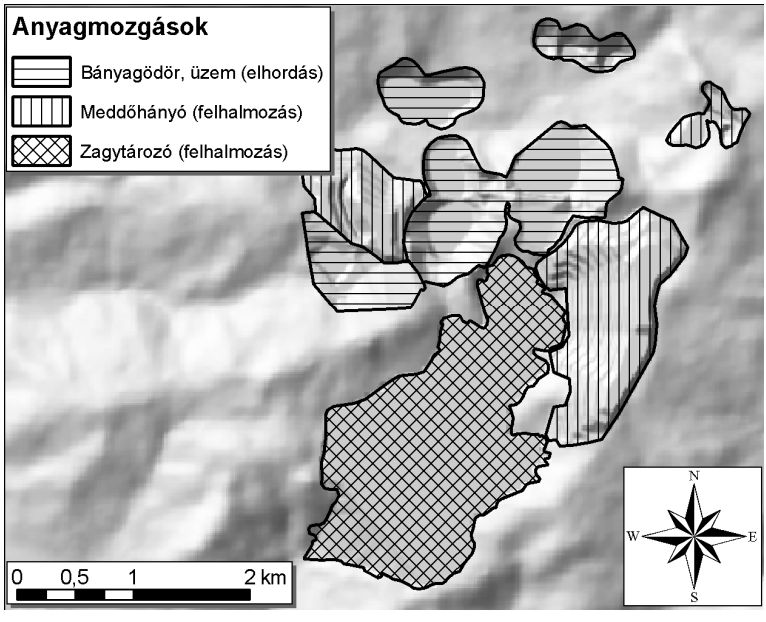

2. ábra. Az anyagmozgások modellje a bánya teljes kiépítettsége idején (GÉCZI, BARTON, BÓDIS, 2006)

Az anyagmozgatás által érintett területek mennyiségi mutatói

Antropogén formák típusa	Terület (ezer m^2)	Térfogatváltozás (ezer m^3)
Felhalmozás (meddők)	2 095	103 000
Zagytározó	2 408	131 955
Fejtések	1 248	63 000
Összes átmozgatott anyag	5 751	297 955

Következésképp elmondható, hogy Verespatak és környékének sorsát ma és a jövőben is, mint mindig történelme kétezer éve során, legfőbb kincse, az arany döntheti el, pedig értékét nem csak a felszínalatti nemesfém-ércek jelentik, hanem történelmi és építészeti emlékei, valamint természeti kincsei. Némi optimizmusra adhat reményt, hogy 2010. májusában az Európai Parlament megszavazta azt az állásfoglalást, amely arra szólítja fel az Európai Bizottságot, hogy kezdeményezze a cianidos bányászati technológiák teljes betiltását az EU területén 2011 vége előtt.

Irodalom

CHAMBERS, D. M., 2003: Technikai kommentárok a Verespatak Megvalósíthatósági Tanulmányhoz és a Verespatak Projektleíráshoz, Kézirat, 11. old.

GÉCZI R., BARTON G., BÓDIS KATALIN, 2006: Verespatak, egy lehetséges katasztrófa színhelye. *Debreceni Szemle*, 3., 416-431. old. , Debrecen.

HAIDUC, I., 2004: Proiectul Roşia Montana între riscuri şi beneficii, ARS.

KŐVÁRY L., 1892: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kolozsvár.

LUKÁCS L., 1879: *Az erdélyi nemesfémbányászt jelene és jövője*. Bp.

RĂGĂLIE, ŞT., MANEA, GH., 2003: Is the Roşia Montană Project Necessary to Romania? Centre for Economic Information and Documentation, Bucharest.

RUSU-ABRUDEANU, I., 1933: *Aurul românesc*. Cartea romanească, pp. 300, Cluj.

STANCIU, V., 1942: *Aurul Daciei şi Imperiul roman*, pp. 94, Timişoara.

TÉGLÁS G., 1889: *Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról*. Budapest.

Honlapok:

Alburnus Maior http://www.Rosiamontana.org

CEE Bankwatch Network http://www.ebrd.com/enviro/index.htm

Gabriel Resources http://www.gabrielresources.com/s/Home.asp

Román Tudományos Akadémia http://www.acad.ro/rosia_montana/pag_rm04_decl.htm

Roşia Montana Gold Corporation http://www.rmgc.ro/

Financiarul http://www.financiarul.ro/2010/06/03/ministerul-mediului-pierde-procesul-cu-rosia-montana-gold-corporation/

AZ ENERGIAGAZDÁLKODÁS VÁRHATÓ TENDENCIÁI

DR. GÖŐZ LAJOS

Bevezető

A tervek szerint 2011 év végéig el kell, hogy készüljön végre a 2030-ig szóló és tervezett Nemzeti Energia Stratégia programja. A mindig hangoztatott gondunk a korszerű, hatékony energiagazdálkodásra való törekvés mellett – a klímavédelmet is szolgáló – és a megújuló energiák hasznosításának prioritását biztosító energiapolitika. Ez természetesen a legfőbb kitűzésnek egy részlete; azaz az ország külső energia-függésének minél nagyobb arányú mérséklése. Sajnálatos, hogy az Európai Közösség országait együttvéve az elemzések azt bizonyítják, hogy *Magyarországon pl. a földgáz ára 40%-kal magasabb mint Németországban*, ugyanakkor közismert, hogy az Európai Unióban, hazánkban a legmagasabb a villamos energia ára.

Magyarországi energetika aktuális helyzetével, valamint piaci fejleményeivel foglalkozva megállapíthatjuk, hogy az elmúlt évben a klímapolitikával összefüggésben *a parlamentben elvetélt éghajlati törvény kezdeményezési tapasztalatait újra kell gondolni,* és átalakítva, a parlament elé kell terjeszteni.

Tehát, mint említettük, a megújuló energiák területén a klímapolitikával összehangoltan kell elkészíteni azokat a terveket, amelyeket most, az új Széchenyi Terv energiagazdaságot érintő területén belül a 2030-ig érvényes energiastratégia kialakításában érvényre kell juttatni.

Bevezetőben a legfontosabb megállapítás, hogy meg kell vizsgálni, hogy egy-egy adott energiahordozó átalakítását követően tud-e versenyképes áron szolgáltatni az ország lakosságának, másrészt pedig, hogy az energiakorszerűsítéshez és az előállításhoz szükséges berendezések, gépek gyártására van-e reális lehetőség Magyarországon. Mint ismeretes, bizonyos kazántípusok (amit itt a későbbiekben még részletesebben ismertetünk) hatásfoka az USA-ban, Kanadában a biomassza hasznosítása 93-95%-os, míg a hazai energiatermelésben – a nagy erőműveket is figyelembe véve – a hatásfok hihetetlenül alacsony, 30-35%.

Egy-egy területen – ha csak a megújuló energiát vesszük alapul, és azon belül pl. csak a szoláris energia területét – láthatjuk, hogy több mint 400 cég foglalkozik ezzel a témával. De ezek tulajdonképpen kereskedelmi cégek, amelyek a külföldi áru eladásában érdekeltek, ha ugyanakkor a lakosság ezeknek a gyakorlati alkalmazását, e berendezések felszerelését kívánja, a cégek száma már tizedére csökken. Nincsenek, illetve kevés a jó szakember. Évtizedek óta elhanyagoltuk – ezen a területen – a műszaki gárdának, a szolgáltatónak a szak-

képzését. *1950-ben már a Műszaki Egyetemen, de ugyanakkor az Eötvös Loránd Tudományegyetem Földrajz Tanszékén például Dr. Láng Sándor professzor vezetésével kidolgoztak terveket pl. a tározós erőművek létesítésére vonatkozóan.* A geográfusok a helyszín-kiválasztásban vettek aktívan részt. Sajnos, azóta is ez egy teljesen mellőzött terület. Annak ellenére, hogy például az éjszaka termelt „felesleges" villamos energiát tárolni volna célszerű (amit már 100 évvel ezelőtt Svájcban megoldottak), hogy ez felhasználható legyen a napi villamos energia-csúcsfogyasztási periódusok kiegyenlítésére, gyakorlatban nem történt semmi, pedig ezáltal a villamoshálózat stabilitását is biztosítani tudnánk. Ezen a módon akár több száz MW kapacitásban, több órán keresztül, és akár 50 másodperces belépési „reakcióidővel" tudnánk bekapcsolni az országos villamos hálózatba. Például az Eötvös Loránd Egyetem Földrajzi Intézete által javasolt első helyszín, a „prédikáló székre", 1300 MW-os erőmű kiépítését javasolta, már 1950-ben.

Ennek a rendszernek a kialakítása rendkívül fontos lenne még a Paksi Atomerőmű napi termelékenységével kapcsolatosan is. Pontosabban: éjszaka, a Paksi Atomerőmű működését visszaterhelés-mentes formában lehetne biztosítani. Ez az úgynevezett „pihentetés" megnövelné az atomerőművi blokkok és fűtőrudak élettartamát, és mindezen túl jelentősen csökkentené az atomerőművi blokkok működtetési kockázatát.

A zöldgazdaság beindítása elsődlegesen az energiahatékonysági területen valósulhat meg. Ez azért is jelentős, mert igen nagyszámú munkahely-teremtést tesz lehetővé.

Egyes szakemberek úgy fogalmaznak napjainkban, hogy a fosszilis gazdaság órái meg vannak számlálva. Ez összefüggésben van a Shell geofizikusainak figyelmeztetésével is, amit 1956-ban fogalmaztak meg. Ők az úgynevezett olajhozam-csúcsot, annak tetőzését 1965 és 1970 körüli időszakra becsülték.

Mindezek ellenére a köztudatban ez nem tudatosult, nem él benne. Mint említettük, a *fosszilis gazdaság órái meg vannak számlálva*. Pedig a tudományos kutatások ebben a kérdésben, és a különböző politikai körökben pl. Bill Clinton személyében is hívőre talált. A '80-as években az OPEC az olajtartalékokhoz szabta a termelési kvótát, és a hat, legjelentősebb OPEC állam, tehát: Szaud-Arábia, Egyesült Arab Emirátusok, Irak, Irán, Kuwait és Venezuela hirtelen 300 milliárd hordóval növelte a becslést a termelési kvótára vonatkozóan. A kartell mindezeket a becsléseket gátlástalanul elfogadta, és ebben a hazugságban az olajcégek pedig partnerek voltak, növekedési távlatokat ígér, és így növelte egy-egy vállalatnak az értékét. Ismeretes, hogy azóta *a Shell többször kényszerült állítólagos tartalékainak nyilvános leminősítésére*.

Összefoglalva: a 30-40 évre elegendő olajkészlet mítosza ma már nem tényszerű. A hozamcsökkenést 3,7%-ról 6,7%-ra emelte az IEA, az International Energy Agency. Kezdetben könnyebb és olcsóbb volt a kitermelés, hiszen, mint ismeretes az olajt a nagy mélységben rendelkezésre álló gáznyomás sajtolta fel a felszínre. Azonban, amikor csökken a nyomás – amit víz be-

sajtolásával próbálják, másodlagos és harmadlagos, új termelési módszerekkel kiegészíteni ill. helyettesíteni – a hozam mindezek ellenére fokozatosan csökkent és csökken. Amikor a vízhányad már eléri a 70-80%-ot, egy-egy mező összeomlik. Ez az úgynevezett olajhozam-csúcs fizikai magyarázata.

Tehát, még egyszer ismételve: az IEA már 2008-ban, a jövőre vonatkozóan (a globális össztermelés 60%-át adó 811 legnagyobb olajmezőről gyűjtött adatok alapján) éves termelés csökkenést jelentett, ami pontos becslésnek bizonyult.

Az egyre nehezebb földrajzi körülmények között is a technológia fejlődése egy ideig még képes volt kinyerni az ipar nagyobb mennyiségű olajt, viszont – mint említettük – a termelésnövelő módszerek tovább már nem fokozhatók. Egy hordónyi erőforrás ráfordítással 5-8 hordót eredményez a hagyományos olajból, ez a szám tovább csökken. A tengerek mélyén ugyan még vannak óriási szénhidrogén tartalékok pl. az USA tengeri olajkészletében azonban ennek csak 15%-át lehetne kinyerni a mai rendelkezésre álló technológiai megoldásokkal, amelyek ugyanakkor sok kockázati tényezőt rejtenek magukban, mint amit igazol a legutóbbi Mexikói-öbölbeli katasztrófa. *Vannak ellenvélemények is, amelyek nagy jövőt fűznek az olajpala, az olajhomok kitermeléséhez. Viszont azt nem említik meg, hogy ebben az esetben nagy üvegház-gáz emissziót is okoznak, mert erdőirtással jár, vízigényes. Pl. egy hordó olaj kitermeléséhez 3 hordó víz kell, amiből a folyamat végén mérgező ipari szennyvíz képződik.* Kialakították Kanadában a világ legnagyobb markológép és teherautó flottáját, mindezek kibányászására. De itt az olajhomokot először nyersolajjá kell „alakítani", ennek energiaigényét pedig földgázzal fedezik, és csak ezután lehet finomítani. Ez az olajfüggőség energetikai és technológiai csapdája. Mondhatnánk azt, hogy két hordó energiaráfordítással egy hordó olajt tudunk nyerni. Így a befektetés nem vonzó.

Szabadna megemlíteni egy személyes élményem: *Mikor két hónappal ezelőtt kezet mostam az egyik benzinkútnál Abu Dhabiban, akkor egy kolléga mondta, hogy a felhasznált víz kétszer annyiba került, mintha helyette tiszta benzinben mostam volna meg a kezem.* Amennyiben ez így folytatódik, életvitelünk az összeomlás szélére fog kerülni, hiszen a villamosenergia-termelés 66%-át, a járművek 90%-át fosszilis forrásokból fedezzük.

A jelenlegi gazdasági válság kirobbanás ugyan elodázta az olajhiány eljövetelét, globális szinten az elmúlt évben 0,3%-kal kevesebb olajt fogyasztottunk, az idén már 0,6%-os csökkenést várnak a nemzetközi szervezetek. A nemzetközi fogyasztást vizsgálva ez az átrendeződés - súlypontok tekintetében – Kína és India javára történik. Exponenciálisan bővülő gazdaságuk hihetetlen energiaigénnyel jelentkezik, pl. Kínában évente 15%-kal. *Kína 2003-ban már megelőzte az olajfogyasztásban a második helyen lévő Japánt. Az idén júliusban pedig már az USA-t is elhagyta.*

Jelenleg számos ország előnyben részesíti, és óriási fejlesztési programokat dolgozott ki új atomerőművek építésére. Olyan országok is, amelyek néhány évvel ezelőtt ezek teljes leépítését tervezte. Az uránérc termelés azonban 10-15

év múlva tetőzni fog, és várhatóan 2020-ban már az uránkészletek a jelenleg üzemelő erőművek számára már csak mintegy 50 éves távlatot tudnak biztosítani. A British Petroleum (BP) 2 millió dollárt fektetett a szélenergiába, de egyre nagyobb a beruházási kedv a napenergia és az etanol előállítása vonatkozásában, vagyis, amikor *szénből szándékoznak üzemanyagot termelni, hasonlóan a hitleri időkhöz*. A másik gond, hogy a CH lelőhelyek nagy százaléka politikailag bizonytalan régiókból kerül kitermelésre.

Útelágazáshoz érkeztünk tehát, ahol a tét az emberiség jövője, az emberiség előtt álló kihívások, a klímaváltozás, az energiabiztonság, a természeti környezet megóvása.

Sajnos csak 2006-ban kezdődött meg a közös európai energiapolitika kidolgozása. A hazai zöldenergiára vonatkozó elképzeléseket az új kormány csak most, 2010 végén alakítja ki. Az Európai Energetikai Bizottság 2007-ben kötelezettséget vállalt nem csak az üvegház-gázok kibocsátásának 20%-kal és az energiafogyasztás 20%-kal való csökkentésére, hanem a 2020-ig a megújuló energiák részarányának 20%-ra való növelésében. *Ez első alkalom a történelemben, hogy egy nemzetek közössége önként vállaljon ilyen felhasználást ill. az energia felhasználásának ilyen mértékű csökkentését*.

Ezért alkották meg az európai DISPLAY-kampányt. Ennek célja az, hogy rábírja az önkormányzatokat, hogy tegyék közismertté a középületei energiahatékonyságát, és a környezetre való hatásának mértékét. Az önkormányzatok az intézményhálózataikat figyelembe véve a településeiken a legnagyobb energiafogyasztók közé tartoznak. Az épületszektor az EU energiaszükségletének 40%-át fogyasztja el.

A települési önkormányzatok állnak legközelebb a lakossági fogyasztókhoz, és így mintául szolgálhatnak az energia megtakarításában. *Az önkormányzat, mint az oktatási intézmények fenntartója a legkönnyebben befolyásolható korosztály: az iskoláskorú gyermekek oktatásában az energiatudatos szemlélet kialakításához is hozzájárulhat.*

Az épületek energiafogyasztását a felhasználói szokások is jelentős mértékben meghatározzák. A fogyasztói magatartás jó irányba való befolyásolása nem könnyű feladat. Ezért született meg tehát ez a display-kampány, ami tulajdonképpen az önkormányzati épületek energetikai minősítését végzi. Ilyen módon is ösztönözni kívánja az önkormányzatokat, hogy az épületeik energiafogyasztása közelítse meg a legjobb, „A”-osztályú minősítést. Ez egy igen jelentős kampány, amely először az adatgyűjtésre irányul, és az üzemeltetést végző gazdasági társaságok bevonásával feldolgozza a fogyasztási adatokat, kiválasztja az épületeket (elsősorban az iskolaépületekre összpontosít, de kulturális és más szociális épület is szerepel mindebben). A kampány jó alkalom arra, hogy rávegyük a kifejezetten rossz épületek felhasználóit, hogy érzékenyebbek legyenek az energia-megtakarítási szokások kialakítására.

A kampány – mint említettük – együtt jár az épület használói számára minimális ismeretek átadásával. *Oktatási szakemberek bevonásával tananyagot készítenek külön a gyermekek és a felkészítő tanárok valamint a karbantartó szakemberek számára.*

A megújuló energiák hazai helyzete és lehetőségei

Magyarország energiaellátásában a megújuló energiaforrások szerepe messze elmarad a lehetőségektől. Még mindig a legjelentősebb pl. hőtermelés tekintetében a szilárd biomassza égetése, ami több mint 88%-ot képvisel a megújuló energiaforrások felhasználása során a hőtermelésben. Villamos energiatermelés tekintetében is a szilárd biomassza szerepel. A teljes megújulók 45%-a.

A magyar megújuló energiaipar is gyermekcipőben jár, pedig nagyon kedvezőek a megújuló energiapotenciál-értékek. Előnyöket jelent az is, hogy jó hírű egyetemi kutatóközpontokkal is rendelkezünk. A magyarországi adottságok a nap vagy a geotermikus energia, vagy a biomassza energetikai felhasználás terén is – igen jó lehetőségeket adnak. Tehát ennek a szektornak a gyors fejlődésére van lehetőség.

A nagy gondot az jelenti, hogy a befektetői környezet számára nem kiszámítható. Több uniós állammal ellentétben Magyarországon a kötelező átvételt a hatóságok nem garantálják egy előre meghatározott időszakra. Egy gazdag befektető csoport szélgenerátorokat akart telepíteni Dunántúlon, már 25 évvel ezelőtt, az erre vonatkozó kötelező áramátvételi lehetőségeket tanulmányozták, sajnos a magyar villamos energia ipar nem szavatolta még rövid időre sem a megtermelt villamos áram átvételét, így a csoport visszalépett. Ugyanez volt a helyzet a spanyol beruházókkal, akik éppen ezen a területen: Záhony és térsége területén, valamint a Zempléni-hegység területén akartak nagyobb szélfarmot létesíteni. Itt is a kiszámíthatatlan állami viselkedés vétózta meg a beruházásokat. Ez abból is fakad, hogy a magyar villamos energia rendszer rugalmatlan, csak lassú teljesítmény-szabályozásra alkalmas.

Röviden az egyes szektorokról

Szélenergia

Magyarország mérsékelt széljárású országnak számít, de 100 m körüli magasságban az ország jelentős részén jól lehetne hasznosítani a szélenergiát. Főleg Dunántúl vagy a Mezőségben, ahol 6 m/sec-os átlagos szélsebességet mértek. Területünkön is kedvezőek az adottságok, 75-100 m, vagy ennél nagyobb magasságokban. Ezt a legújabb szélmérések is igazolják.

Itt is – mint már említettük – az engedélyek korlátozása szabja meg a termelés felfutását. A jelenleg üzemeltetett szélturbinák mérete, kapacitása igen széles spektrumban mozog. Ma már nagy teljesítményű (3-4 MW-nál nagyobb) szélgenerátorok is termelnek áramot számos országban.

A biomassza

A biomasszának meghatározó szerepe van hazánkban. Agrár-országként nagy mennyiségű mezőgazdasági hulladék áll rendelkezésre, mégis a tűzifa elégetése a meghatározó. Biomasszát decentralizáltan a legcélszerűbb alkalmazni. Ez ösztönözné is - ha ennek a szabályozását megoldanánk - az energetikai függetlenségi törekvéseket.

Az erőművekben elégetett szilárd biomasszát (erdészeti tűzifa és egyéb hulladékok) igen alacsony gazdaságossági fokon használjuk fel, hiszen 30-35%-os a hatásfoka azoknak az erőműveknek, ahol ezek felhasználásra kerülnek. Hat erőmű működik olyan formában Magyarországon, amelyek biomasszát használnak fel, általában a szénnel együtt történő elégetéssel állítanak elő villamos energiát. Az első biomassza tüzelésű villamos erőmű Szakolyban létesült, de a folyamatos alapanyag ellátása akadozott, és a termelt hő hasznosítás sincs még megoldva, így a hatásfoka is alacsony.

Biogáz

Néhány éve indult meg hazánkban a mezőgazdasági alapú biogáz termelés. Öt biogáz erőmű üzemel (Nyírbátorban, Kenderesen, Pálházán, Klárafalván és időszakosan a Kaposvári Cukorgyár területén). Általában ezek magántulajdonban működnek, sertéstelepi-, élelmiszer-hulladék képezi főleg a biogáz előállítását, ezt elégetve gázmotor segítségével termelnek villamos áramot. A hőhasznosítás legtöbb üzemben nincs megoldva. Sajnos Magyarországon nincs arra gyakorlat, hogy az így képzett biogázt betáplálnák az országos földgáz-hálózatba. Ehhez a technológiához jelenleg semmiféle támogatást nem ad a kormány.

A bio üzemanyagok

Kezdeti időben, a 2007-es évben nagy ütemben megindult Magyarországon a folyékony bio üzemanyag-piac. Igen sok gabonafelesleg volt ebben az időben, és ebből gyártva nagy mennyiségű bio etanol exportját is tervezték a befektetők. Ezeknek a beruházásoknak egy része leállt, pedig a kormány nagy összeget különített el a bio üzemanyagok előállítására.

Biodízel üzemek létesítésére, támogatására is elakadtak a tervek. Bio etanolt a szabadegyházi gyár készít, kukorica alapanyagból, még ezen kívül a Győri Szeszgyár, a vácszentlászlói etanol üzem (szintén kukorica alapanyagból). Biodízelt viszont három helyen állítanak elő Magyarországon, elsősorban repcéből. Nagy reményeket tűztek a bio üzemanyagokhoz néhány évvel ezelőtt, mivel jelentős a hazai termesztés (a napraforgó, kukorica, repce). Ebben nagyon sok gazda hosszú távú megélhetés biztosítását látta. Azonban *a bio üzemanyagokkal kapcsolatos bírálatok, különböző lépések és kétségek is visszavetették ezt a piacot.* Lecsökkent a biogáz technológiával kapcsolatosan is a gazdák érdeklődése. A kis állattartó telepeken viszont a biogáz előállítása gazdaságtalan (mivel csekély a biogáz előállításának alapanyaga), így ez nem fizetődik ki.

Aktuális kérdés, hogy a biomassza erőművek milyen formában működhetnek tovább. Az erdészet szerint egyelőre nincsenek veszélyben az erdők, mivel nagyok még a tartalékok. Azonban hosszú távon elengedhetetlen a tűzifa felhasználás mértékének csökkentése.

Mint említettük, főleg a szilárd biomassza égetés hazai gyakorlatában rendkívül alacsony a hatékonyság (vegyes tüzelésű erőművekben 32%-a hatásfok), és az így előállított áram kötelező átvételi árával (29.- Ft/kW) nem is gazdaságos az ország számára.

Probléma és gond volt a biomassza felhasználásához kapcsolódó gépgyártással is. Ma már vannak olyan üzemek, amelyek kazán és generátorgyártás tekintetében érdekeltek, több pellet előállító üzem létesült Dunántúl. Az utóbbi években a szilárd biomassza eltüzelésére különböző tervek születtek, amelyek nagy része nem fenntartható beruházással valósult volna meg. Például csak a szalma erőművekre 10 helyszínre kértek engedélyt magyar befektető csoportok. Ezek nagy kapacitású erőművek lett volna. Az alapanyaghoz képest (kb. 3 millió to/év) egyértelműen túlméretezett erőművek ezek, amelyek ellen a lakosság (pl. Tokaj közelében, éppen Szerencsen, valamint a Zala megyei Söjtörön is) tiltakozással fellépett. A 20 MW-os szakolyi erőmű (japán beruházással készült) hőhasznosítás nélkül csak villamos energiatermeléssel foglalkozik. Így ennek a gazdaságossága megkérdőjelezhető. Ezért célszerű a termelt hőt minél előbb (üvegházak, intenzív haltenyésztés, üzemi területen stb.) felhasználni.

Geotermia

Magyarországon – mint ismeretes – nagyon kedvezőek az adottságok a geotermális energia termelésére. A gondot a használt termálvíz visszasajtolásával kapcsolatosan kialakult vita jelenti. Igen bonyolult engedélyeztetési eljárásokkal valósulhat csak meg egy-egy ilyen beruházás. Ahol sikerül megoldani a visszasajtolásokat (pl. Kisteleken, Szentesen, Hódmezővásárhelyen), ott kitűnően hasznosítják ezt az energiát, több ezer lakás fűtésére, ellátására is. Ugyanakkor arra is van példa, hogy csak energetikai célra hasznosítják ezeket a termelő kutakat. Az Európai Uniós jogszabályok sokkal lazábbak ebben a tekintetben. Tehát a visszasajtolási kötelezettség körüli vitát kellene lezárni.

A napenergia

Magyarországon – egyelőre – a felhasználás rendkívül alacsony, annak ellenére, hogy a napsütéses órák száma alapján sokkal kedvezőbbek a feltételek Németországnál és Ausztriánál is. A japán Sanyo Konszern gyárt napelemeket Magyarországon, ezen kívül még más üzem is, azonban a felhasználás egyelőre a hazai alacsony kereslet miatt nem jelentős.

Napkollektor-gyártás is van hazánkban (így Székesfehérváron és részben Szegeden), a kereslet ezekre a berendezésekre még nem jelentős. A felhasználás még egyik speciális csoportját jelenti a háztartási méretű „kis erőművek". Ezek olyan kis erőművek, amelyek kisfeszültségű hálózatra csatlakoznak. Általában a csatlakozási teljesítménye nem haladja meg az 50 kWh-t.

Irodalom

BAI A. (2003): Biomassza hasznosítás az Észak-Alföldön. In: Környezetvédelem 1. sz. 11 p.

BOHOCZKY F. (2001): Az energiapolitika és a megújuló energiaforrások. OMSZ, Bp.

GÖŐZ L. (2006): A hazai termálenergia és hasznosítási lehetősége, és megoldásra váró problémái. Energiagazdálkodás, Budapest, 47. évf. 6. sz.

GÖŐZ L. (2006): A geotermikus hő kitermelésének lehetőségei az elárasztott recski mélyszinti bánya tárnáiból (esettanulmány). Magyar Geofizika 46 évf. 4. sz. pp. 163-164.

GÖŐZ L. (2007): Energetika jövőidőben (Magyarország megújuló energiaforrásai). Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza, 312 p.

Göőz L. (2010): Északkelet-Magyarország energetikai fejlesztési programjai és a megújuló energiák. (Energia kérdések; a Makói-ároktól Nyírtassig) Energia Gazdálkodás 51. évf. 5. szám.

TAR K. – KEVEINÉ BÁRÁNY I. – TÓTH P. – VÁGVÖLGYI S. (2001): A szélenergia hasznosíthatóságának lehetőségei Magyarországon. OMSZ, Bp.

VARRÓ L. (2006): Energiaárak várható alakulása. ENERGEXPO Konferencia, Debrecen

ME-08. Helyzetjelentés 2008. Energia Klub, Bp.

A HELYI TDM SZERVEZET MEGALAKÍTÁSÁNAK FONTOSSÁGA A SZATMÁR-BEREGI SÍKSÁG TERÜLETÉN

DR. HANUSZ ÁRPÁD

1. Bevezetés

A turizmus fejlesztése során a tematikus, termék-alapú fejlesztés helyett az egyes magterületek komplex fejlesztésére helyeződik a hangsúly.

Ahhoz azonban, hogy a turisztikai fejlesztések végrehajtása során a koncentráció elvét a magterületekre fókuszálva érvényesíteni lehessen, szükséges a magterületek pontos lehatárolása, települési szinten.

A szakmai definíciók szerint magterületek alatt olyan turisztikai gócpontokat értünk, amelyek részben jelenleg is, összességében azonban a jövőben húzóerőként szolgálhatnak egy adott terület turizmusának fellendítésében.

Sem a magyar sem a nemzetközi kutatások nem bizonyítják azt, hogy lenne általánosan alkalmazott módszertan a helyi vagy térségi desztinációk lehatárolására. Ennek ellenére szinte minden kutató munkájában megtalálható az a felsorolás, amely a lehatárolás legfontosabb elemeit tartalmazza.

- A lehatárolt desztináció a turista számára komplex kínálatot kell, hogy nyújtson.
- A desztináció lehatárolása a látogató szempontjából történik – az adminisztratív illetve politikai határoktól függetlenül.
- A desztináció a turizmuspiacon felismerhetővé, és önálló márkává kell, hogy váljon, amelynek az alapját a tiszta, sajátos kínálati profil biztosítja.
- Az adott desztináció piacra vezetését profi menedzsment végezze, amely a kommunikációért, információ-szolgáltatásért és a forgalmazásért egyaránt felelősséget vállal
- A helyi lakosság tudjon azonosulni a desztináció térbeli lehatárolásával, turisztikai fejlesztésével, valamint piacra vezetésével (különösképpen a márkanévvel).

A Szatmár-beregi síkság természeti erőforrásai

A Szatmár-beregi síkság a Tisza és a Szamos folyók által szabdalt tájegysége hazánknak. A síkság természetföldrajzi adottsága igen változatos. A folyók kiöntésének köszönhetően öntés jellegű talajféleségek jellemzik, legnagyobb részét rét és legelő borítja, leggyakoribb talajfajta a barnaföld, de az elhagyott folyómedrek mentén öntésiszap és homok is található.

Forrás: Saját szerkesztés

1. térkép. Natúrpark területi elhelyezkedése

A térség természeti adottságait tekintve kiemelkedően szép. A Szatmár-Beregi Natúrpark védett területként biztosítja táji értékek fennmaradását. A terület jelenlegi kiváló természeti állapotának megmaradása egyértelműen összefügg a térség periférikus helyzetével, valamint azzal, hogy a térségben a működő tőke alig fejti ki hatását, gyakorlatilag komolyabb vállalkozás nem működik. Ez egyben szerencsés – nem szennyez, nem rombol – másrészt azonban azzal is jár, hogy a természeti értékek megóvására sem lehet mozgósítani helyi pénzeszközöket.

Forrás: Saját szerkesztés

2. térkép. Turisztikai vonzerőt jelentő programok a Szatmár-beregi síkságon

A Felső-Tisza-vidék a Tisza és a Bodrog összefolyása felett található. Két részre osztható: a Szatmári-síkság (amely egyébként átnyúlik Romániába), Szabolcs-Szatmár-Bereg megye keleti harmadán terül el. A Tisza-Batár vonaltól északra lévő terület már a Beregi-síkság. Átmeneti tájat képez az Alföld, az erdélyi és a kárpáti előhegyek között. Történetileg és néprajzilag is egységes.

A hajdan volt ősi növényvilágból megmaradt erdőkben ma is jellemző a kőris-, szil társulás. Uralkodó fafaj a kocsányos tölgy, amit mezei juhar, mezei szil, a magas kőris lapályi változata és különösen az ártereken a szürke nyár kísér. Tarpa határában terül el a Szatmár-Beregi-síkság utolsó tanúerdeje a Tarpai tölgyes. A közel 10 hektárnyi természetvédelmi területen fő fafaj a kocsányos tölgy, a vén fák között gyertyán és mezei juharfák is meghúzzák magukat.

A híres ártéri dzsungelgyümölcsösök a penyigei vörös- és a nem tudom szilva; a kenézi piros-, a sóvári-, a kormos- és batul alma; az árpával érő-, a császár-és a vérbeli körte fajtákat és a papírvékony héjú, olajos belű diókat termő fák a tavasszal és ősszel az áradás iszapja táplálta ártereken nőttek. A Tiszahát és a Szamoshát gyümölcstermelése az ősi dzsungelgyümölcsösökre épült, a XIX. századtól lett keresett a szatmári égetett szilvapálinka. Nagyon híres és kedvelt volt a Penyigeinek, vagy „nemtudom" szilvának hívott igen bő és jó termésű szilvafaj, amely ma is nagy területeken terem a Tisza menti falvakban.

Mindezek ismeretében feltétlenül szükséges a természeti és örökségturisztikai értékek bemutatására vonatkozó programokat beindítani, a természeti és kulturális kincsekre alapozott turisztikai fejlesztések tervszerű megvalósítása.

2. A turisztikai területi tervezés mozgástere a Szatmár-beregi síkság területén

A Szatmár-beregi síkság területe, olyan földrajzi egység, mely több, jól beazonosítható turisztikai vonzerő alapján szervezhető magterületet foglal magába.

A vizsgált földrajzi terület jelenleg turisztikailag nem alulról építkező, szervesen összenőtt egység, hanem a központi irányítás által kialakított egység, mely többé, kevésbé figyelembe veszi a helyi sajátosságokat. Mindkét földrajzi területen hiányzik a térségi identitás. Azok a kezdeményezések, amelyek a közös rendezvények elindításával mintegy 12-14 éve beindultak azt bizonyítják, hogy ezt az identitás tudatot lehet erősíteni, de nagyon hosszú és összefogáson alapuló munkát igényel.

Miért fontosak a turisztikai desztinációk?

A TDM rendszer *paradigmaszerűen* változtatná meg jó irányba a magyar turisztikai térségek menedzsmentjét és lehetőséget adna több éves szakmai lemaradásunk kezelésére. A versenyképesség megállapítása fontos tényező a nemzetközi tapasztalatok alapján, ebből a szempontból is megfelelő a Szatmár-beregi síkság adottsága.

Emellett, napjaink egyre alapvetőbb igénye, hogy a lehatárolt magterületek egységbe tömörüljenek, hiszen a turisztikai kínálatot ma már regionális, illetve minimális követelményként kistérségi szinten kínálják. A *turisztikai régiók létrejötte*, belső és külső kohéziójának megerősödése napjainkban az egyik legjelentősebb versenyképesség növelő eszköz (megatrend), amely nem nélkülözheti a kormányok támogatását.

Mindinkább jellemző a földrajzi értelemben lehatárolható kínálat egészének *egységes megjelenítése* és a stratégiai marketing egységben való működtetése, a stabilitás, attraktivitás magas színvonalával, versenyképes természeti és épített környezettel, menedzsmenttel és azzal az egyértelmű lehetőséggel, hogy kedvező piaci pozíció építhető ki jól körülhatárolható célcsoportok számára.

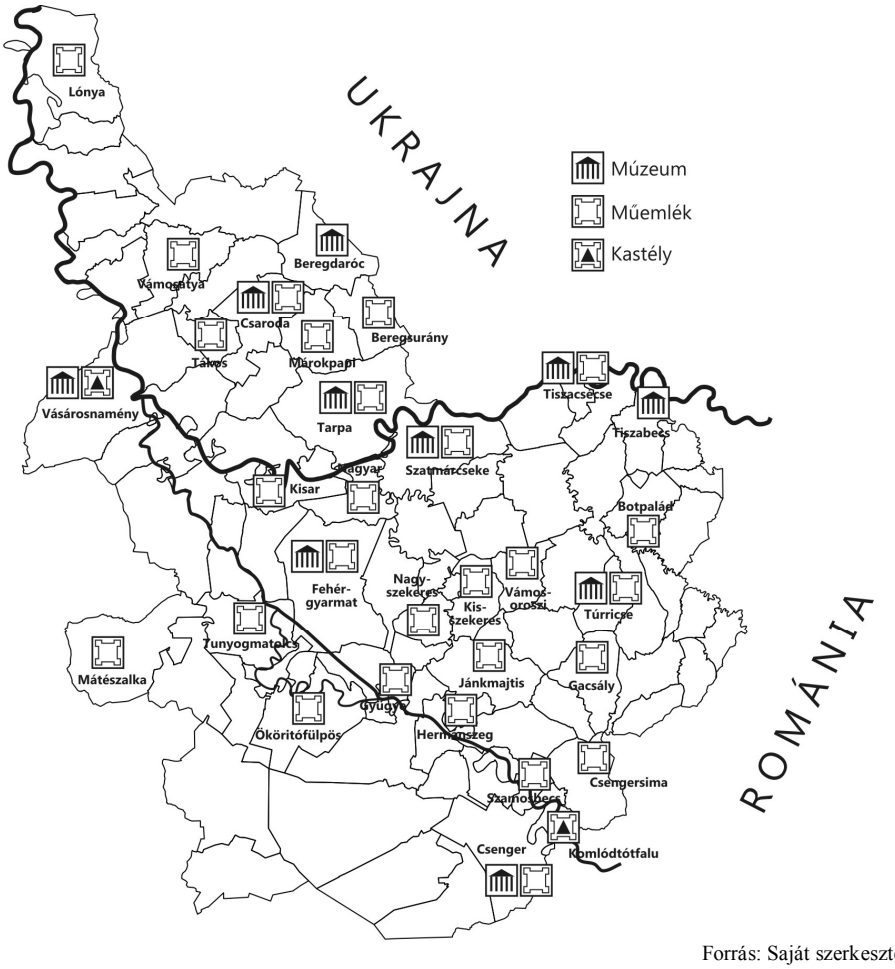

Forrás: Saját szerkesztés

3. térkép. Örökségturisztikai vonzerők a Szatmár-beregi síkságon

A helyi TDM szervezet turizmus irányítási célja

Hosszú távú célok:

- A természeti feltételek hosszú távú, térségi szintet meghaladó általános rendezése. A Szatmár-beregi natúrpark és natura 2000-es területek fokozottabb védelme és az értékeinek bevonása a turisztikai kínálatba
- A turizmus szervezeti rendszerének átalakítása. A szakmai alapon szerveződő menedzsment kiválasztása
- Attrakciófejlesztés, kiemelten az öko-, vízi-, kulturális, kerékpáros, falusi és egészségturizmus terén
- A hármas határ-menti fekvés versenyképes hasznosítása a turizmus számára

Középtávú stratégiai programok:

- A turisztikai termék összetevőinek komplex fejlesztése
- Forgalomnövelő marketing a gazdaságossági szempontok figyelembe vételével.
- A Tisza, a Szamos és a Túr rehabilitációja és alkalmassá tétele a vízi turizmus kínálatának növelésére. A turisztikai vállalkozók érdekeltségének megteremtése
- Szakemberképzés, emberi erőforrás fejlesztése a turizmus irányítás és szolgáltatás valamennyi területén
- A határ menti kapcsolatok nyújtotta előnyök kiaknázása a kölcsönös kínálati elemek beépítése a turisztikai csomagtervekbe
- Egységes minőségbiztosítási rendszer kialakítása, a belső minőségbiztosítás igényszintjének emelése.

Fő stratégiai célok

1) a fenntartható turizmus feltételrendszerének kialakítása;
2) a versenyképesség elérése;
3) a térségi társadalmi-gazdasági kohézió erősítése.

A stratégiai célok elérését szolgáló programok

Alprogram	A részprogram célkitűzése	Részprogram/Projekt javaslatok
I. A turizmus hatékony működési rendszerének kialakítása	Intézménykorszerűsítés	A „Gazda" szerepkör betöltése
	Fogyasztói érdekvédelem	A szolgáltatások javítása
	A természeti és lakott környezet védelme	Környezetvédelem
	Turisztikai szemléletformálás	A lakosság felkészítése
		Önkormányzati vezetők felkészítése
		A vállalkozók felkészítése
		Civil szervezetek felkészítése
	A tőkebevonás ösztönzése	Projektek kidolgozása és menedzselése
	A turizmus gazdasági hozamának növelése	Hatékony térségi marketing
	Az oktatás és szakképzés korszerűsítése	A turisztikai szakmai képzés beindítása
	Az együttműködés fokozása	Települések és kisrégiók közötti együttműködés
II. A szűk keresztmetszetek felszámolása	A szűk keresztmetszetek felszámolása	Termékfejlesztés meglévő szolgáltatások egybe szervezésével
		Szolgáltatások fejlesztése
		Meglévő értékek védelme
	A jelenlegi hiányosságok megszüntetése	A beutaztatás és a fogadás feltételeinek megteremtése

Alprogram	A részprogram célkitűzése	Részprogram/Projekt javaslatok
II. A szűk keresztmetszetek felszámolása	A jelenlegi hiányosságok megszüntetése	Rend és tisztaság fokozása
		Öko/turisztikai szemlélet kialakítása
		Marketing szemlélet javítása
	II.3. A szolgáltatások színvonalának javítása	Szálláshelyek korszerűsítése és bővítése Új falusi szálláshelyek
III. Új komplex turisztikai termékek létrehozása	A Tisza és a Natúrpark egyediségének turisztikai felhasználása	Vizi- és öko túrák és látogatások
		Tutajjárat beindítása a vonzáskörön belül és kívül
		Kikötők építése, infrastruktúra fejlesztés
	Helyi hagyományok felkutatása	Gasztronómiai fesztiválok komplex turisztikai kínálatának a megteremtése
	Ifjúsági turizmus fejlesztése	Ezoterikus táborok szervezése a fiatalok részére
		Kalandtáborok szervezése
	Aktív turizmus fejlesztése	Egészségmegörzési célú túraútvonalak kijelölése természeti környezetben.
	A szatmári – beregi síkság gazdasági, tudományos és kulturális potenciáljának turisztikai hasznosítása	Konferencia és üzleti turizmus fejlesztése
		Incentiv turizmus
	A természeti-táji értékek és kulturális hagyományok turisztikai hasznosítása	Ökoturizmus meglévő értékeinek feltárása és hasznosítása Gasztronómia
	A lovas hírnév, hagyományok és lehetőségek hasznosítása	A lovasturizmus fejlesztése, túralovaglás
	A kistérség jóléti tavainak turisztikai hasznosítása	Horgászat, spothorgászat feltételeinek a megteremtése
	Tematikus utak létrehozása határon átívelő kapcsolatok megteremtésével.	Örökségturisztikai körutak Gasztronómiai utak Túlélő tutajtúrák
	Szatmár-beregi síkság kulturális örökségének turisztikai hasznosítása	Kulturális turizmus – épített örökség turisztikai hasznosítása, tematikus utak kiépítése
	Történelmi múltban gyökerező turisztikai kínálat	Feltáró táborok szervezése, érték megőrzés
	A táji adottságok felhasználása a kerékpáros turizmus fejlesztésére	Kerékpár túrák szervezése
	A falvak turizmusának fellendítése	Falusi turizmus szálláshely és programkínálatának fejlesztése
	A térség egyedi értékeinek felhasználása a körutazásokba való bekapcsolódásra	Kapcsolódás szomszédos kistérségek turisztikai kínálatához
	Lehetőség nyitása további életképes fejlesztési ötletek befogadására	Kreatív ötletek

A programok megvalósíthatóságának mechanizmusa

Feladat	Együttműködő szervezet	A programok megvalósulásának eszközei/módszerei
A program elfogadása	a) A helyi TDM menedzsment és a települési önkormányzatok b) a részprogramok felelősei és a terület turisztikai vállalkozói c) a programokban megjelölt többi együttműködő partner	a) a program egyeztetése és a résztvevők érdekeltségi rendszerének a kidolgozása b) a programokhoz illeszkedő marketing terv elfogadása
A projektek kidolgozása	A részprogramok felelőseinek meghatározása. A résztvevők által nyújtott ötletek beépítése a projektekbe Befektetők kivitelezők kiválasztása	Megbízás alapján végzett koordináló munka Folyamatos monitoring, Határidők tartása
Források biztosítása	a) hazai és nemzetközi pénzalapok kezelői – pályázatok Norvég alap, Svájci alap) b) magán és vállalati befektetők szervezése	a) saját források, b) külső források bevonása (pályázatokon való részvétel, szakmai koordináció, projekt menedzsment)
Megvalósítás	a köz- és a magánszektor különböző szervezetei (önkormányzatok, társhatóságok, helyi lakosság, a meglévő turisztikai vállalkozások és az új befektetők – projektgazdák, stb.)	tájékoztatás, kezdeményezés, megbízások és szerződések, ösztönzés, koordináció, marketing turisztikai csomagok készítése
Ellenőrzés: a források felhasználása, a hatások nyomon követése, hatékonyságelemzés	együttműködő szervezetek, állami és magán ellenőrző szervek, tanácsadók	saját tevékenység kontrollja, koordináció, megbízások folyamatos követése

Várható társadalmi, gazdasági és környezeti hatások

A program megvalósításától várható pozitív társadalmi-gazdasági hatások a következők:

- a regionális kohézió erősödése annak következtében, hogy a program a regionális hatókörű és léptékű fejlesztéseket helyezi előtérbe (a Tiszán, a nemzeti parkokon és a régió más természeti adottságain alapuló ökoturizmus, ezen belül a természet felfedező-, a vízi-, a lovas- és a kerékpártúrák kínálatának megteremtése), ami a térség egészében élénkítheti a gazdaságot és mindenhol munkahelyeket, valamint jövedelmeket teremt;
- a turizmus bevételeinek jelentős növekedése és azok tovagyűrűző hatása a térség egész gazdaságára;
- vállalkozásélénkítés, jövedelem- és munkahelyteremtés;

- a gazdaság szerkezetének modernizálása a térségben a harmadik szektor súlyának növelése, valamint az infrastruktúra fejlesztése által;
- a települések és a környezetkultúra fejlődése;
- a fekete gazdaság súlyának mérséklődése;
- a helyi értékek megőrzése, a hagyományok újraélesztése (a népművészet, a kézművesség és a népszokások felélesztése, illetve azok fenntartása);
- a közösségi élet fejlesztése és a szocio-kulturális integráció erősödése;
- az ország fejlettebb régióihoz való felzárkózás meggyorsítása.

Forrás: Saját szerkesztés

4. térkép. Falusi szállásadók területi elhelyezkedése a Szatmár-beregi síkságon

A pozitív hatások elérése és erősítése mellett fontos figyelmet fordítani a lehetséges negatív társadalmi-gazdasági hatások veszélyére és lehetőleg elkerülni azokat.

A program megvalósításától várható kedvező környezeti hatások a következők:

- az ökoturizmus fejlesztésével a nemzeti park, a természetvédelmi területek, és tájvédelmi körzetek védelemmel egybekötött gazdasági hasznosítása és az ökológiai szemlélet terjesztése;
- az erdők és más természeti területek védelme – utak kijelölése és jelzése, szemétgyűjtők és tájékoztatók kihelyezése, kerékpárutak és gyalogösvények létesítése stb.;
- a településkép alakítása és a helyi építészet megőrzése;
- tájba illő építkezés, helyi anyagok és hagyományos formák előnyben részesítése;
- a zöld térségek felületének a növelése;
- az infrastruktúra fejlesztésével a környezetszennyezés megelőzése illetve mérséklése.
- A meglévő falusi szálláshelyek jobb kihasználása, a tájgazdálkodás megvalósításával a hagyományőrzés, hagyományápolás tovább éltetése.

Összegzés

A helyi TDM szervezetének megalakításától a Szatmár-beregi síkság turizmus kínálati elemeinek és jellegének jelentős változása várható, aminek lényege a következőkben foglalható össze.

A turizmus eddigi spontán alakulását tudatos fejlesztés váltja fel, ami lehetővé teszi a fenntarthatóság elérését. Ez azt jelenti, hogy a turizmus egyszerre lesz környezetbarát és marketing szemléletű, tehát nem okozhat kárt a természeti és lakott környezetnek, hanem megvédését szem előtt tartva hasznosítja azt, és e hasznosítás eredményeiből – személyi, vállalkozói és önkormányzati bevételek formájában – a térségnek is részesednie kell.

A tudatos fejlesztés központjában a turizmus hatékony működési rendszerének kialakítása, a jelenlegi hiányosságok és szűk keresztmetszetek felszámolása, valamint a térség új képét és versenyképességét biztosító új komplex turisztikai termékek kifejlesztése áll.

A TDM szervezet szakmai felkészültsége és a kialakított turisztikai program csomagok sikeres megvalósítása esetén a Szatmár-beregi síkság közelebb jut a tudatos turizmusfejlesztés felvázolt jövőképhez: *a turizmus szervesen beépül a terület életébe, és jelentős tényezője lesz a gazdasági felzárkózásnak, a természeti és kulturális értékek hasznosítással egybekötött megőrzésének, amivel elősegíti az itt élő emberek életfeltételeinek, életminőségének javítását, életüknek megkönnyítését és tartalmasabbá tételét*.

A jelenlegi amatőrizmust felváltja egy tudatosan épített szakmai alapon szerveződő új sikeres turizmusirányítási rendszer és megindítható az a szemléletformálás, amely a térségben élők turizmusbarát gondolkodását helyezi előtérbe.

Felhasznált irodalom

BOROS L. (2002): A határ mentiség hatása a turizmusra, In: Határok és az Európai Unió, konferenciakötet, Szerk: Szónokyné Ancsin Gabriella, Kiadja: SZTE TTK, Gazdaság és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 2002 pp. 141-145

DANCS L. – KONCZ G. (2004): A magyar-ukrán határ menti térség lakosságának alkalmazkodóképessége – a felzárkózás humán feltételei. Határon átnyúló kapcsolatok, humán erőforrások (szerk.: Süli-Zakar I.). Debrecen, 2004. pp. 128-134.

HANUSZ Á. (2002): Határon átnyúló idegenforgalmi fejlesztések és lehetőségek Kárpát-Ukrajnában In: Határok és az Európai Unió, konferenciakötet, Szerk: Szónokyné Ancsin G., Kiadja: SZTE TTK, Gazdaság és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, pp.117-125

HANUSZ Á. (2004): Az Európai Unió turizmus politikája (kapcsolódási pontok a falusi és ökoturizmus területén az európai csatlakozás után). Földrajzi környezet – történeti folyamatok; Tanulmánykötet Dr. Frisnyák Sándor 70. születésnapja tiszteletére (szerk. Hanusz Á.) Nyíregyháza, pp. 163-174.

PRISTYÁK E. (2004): Ártéri erdők és ártéri gyümölcsösök a Szatmár-Beregi síkságon és adalékok az idegenforgalmi hasznosíthatóságához. Földrajzi környezet – történeti folyamatok; Tanulmánykötet Dr. Frisnyák Sándor 70. születésnapja tiszteletére (szerk. Hanusz Á.) Nyíregyháza, pp. 175-191.

PRISTYÁK E. (2004): Beregi települések idegenforgalmának alakulása az elmúlt években a statisztikai adatok tükrében. Természettudományi Közlemények 4. kötet. (szerk.: Kókai S.) Nyíregyháza, pp. 239-250.

SÜLI-ZAKAR I. (2002): Határok, határokon átnyúló kapcsolatok a kárpátok-eurórégióban, In: Határok és az Európai Unió, konferenciakötet, Szerk: Szónokyné Ancsin G., Kiadja: SZTE TTK, Gazdaság és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 2002 pp.319-336

ÚJ EREDMÉNYEK ÉSZAK-MAGYARORSZÁG BÁDENI ÉS SZARMATA KORÚ SZÁRAZULATI GERINCES FAUNÁJÁNAK VIZSGÁLATÁBAN

DR. HÍR JÁNOS

1. Bevezetés

A magyar gerinces őslénytani kutatómunka fókuszában a XIX századtól kezdődően a plio- pleisztocén korú karsztos hasadékkitöltések és a barlangi üledékek voltak. Ezek mellett még intenzíven vizsgáltnak tekinthetők a késő miocén pannóniai korú képződmények. A kutatási irány legfontosabb összefoglaló jellegű munkái közül a teljesség igénye nélkül kiemelhetők *Bernor* et al (2004), *Jánossy* (1979, 1986), *Kordos* (1992), *Kretzoi* (2002), *Kretzoi – Pécsi* (1982) publikációi. A pannonnál idősebb miocén üledékeket ugyanakkor gerinces őslénytani szempontból sokáig alaposabb vizsgálatokra érdemtelennek tartották az előkerült szórványleletek ellenére is. Ebben a „terra incognitában" Magyarországon a bádeni korú hasznosi és a szentendrei ősgerinces faunák begyűjtése és feldolgozása jelentette az első lépést *(Kordos 1981, 1986)*.

A Pannon –medence keleti peremén ezzel csaknem egyidejűleg tárták fel Tauţ és Comăneşti szarmata korú gerinces faunáit *(Feru et al. 1979, 1980), (Rădulescu & Samson 1988)*.

A terepi munkát és a feldolgozást a kilencvenes évek közepétől jelen sorok írója folytatja specialistákkal együttműködve. 1999 és 2007 között a tevékenység a T 029148 és a T 046719 sz. OTKA témák keretében folyt. A dolgozat célja, hogy a kutatómunka legfontosabb eredményeit geográfusok számára vázlatosan ismertesse.

2. A terepi gyűjtéstechnika

Míg a tengeri gerinctelen állatok maradványai a terepen számos helyen szabad szemmel is felismerhetők,addig a gerinces állatok csontjai az esetek többségében rejtve maradnak. Begyűjtésük iszapolásos gyűjtéstechnikával lehetséges. Ennek az ásatási módszertannak a részletes ismertetését magyar nyelven *(Hír 2004)* publikálta. Itt ennek csak rövid összefoglalását adjuk.

Ősgerinces maradványokat elsősorban folyóvízi, tavi, mocsári, vagy lagunaüledékekből nyerhetünk. Ezek előfordulásait először a földtani szakirodalomban kell felkutatni, majd ezt követően a terepen is azonosítani. Lignittelep megléte, édesvízi -szárazulati csigák héjainak tömeges előfordulása (pl. a *Helix,*

Planorbis, Anisus, Gyraulus, Lymnea nemzetségek képviselői) gyanúnkat erősítheti. Teljes bizonyossággal a csontmaradványok jelenlétét próbamintázással igazolhatjuk. Ezen próbaminták tömege általában 10 kg. A mintákat 0,5-0,6 mm finomságú szitarendszeren átmossuk, majd a szitákon fennmaradó anyagot aprólékosan átválogatjuk. Ezzel a módszerrel a legapróbb feldolgozásra alkalmas gerinces maradványok is begyűjthetők.

A próbaminták sikere után általában tonnás nagyságrendű mintaanyag feldolgozása szükséges egy reprezentatív leletgazdagságú és diverzitású fauna begyűjtéséhez. A szerző 1996-ban szerkesztett egy iszapológépet, melynek segítségével ipari méretekben végezhető a minták mosása.

3. Bádeni korú gerinces faunák

3.1. Litke, Krétabánya-völgy

A Krétabánya-völgy, vagy Krétás-gödör Litke községtől Délre található. A völgy felső szakaszán található fehér színű finom diatomaföldet a szakmai és a történeti irodalom is krétaként írta le. Első említése *(Borovszky 1911)* művében olvasható. *(Bogsch 1942)* már mint felhagyott krétabányát említi. *(Bartkó 1949, 1952)* ismerte fel, hogy a kovaföldet tartalmazó mocsári üledék a helvét és a tortónai (a ma elfogadott sztratigráfiai nevezéktan szerint kárpáti és bádeni) tengeri ciklus közé települ, valamint, hogy a szürke mocsári agyag csontmaradványokat tartalmaz.

A kutatómunka újabb fázisa 2001 márciusában kezdődött. Az első sikeres próbamintákat 2004 júliusában gyűjtöttük.Az előkerült leletek feldolgozásáról egyelőre előzetes publikációk születtek. *(Hír 2006, 2009)*, *(Hír-Venczel 2007)*. Az üledék tengeri puhatestűeket, tengeri gerinceseket, valamint szárazföldi gerinces állatok és szárazföldi puhatestűek maradványait egyaránt tartalmazza. A leletanyag részletes ismertetésére e helyütt nincs lehetőség, csupán a rétegtani, kronológiai szempontból kiemelkedő jelentőségű

Cricetodon meini (közepes termetű kisázsiai eredetű hörcsögféle) fajt említjük meg, mivel Európában mindenütt az MN5 zóna végén jelentkezik *(Daxner – Höck 2001)*. A Kárpát –medencében ez az időhorizont a korai bádeni korszakkal párhuzamosítható (kb. 15 M év).

A litkei gerinces leletanyag tudományos jelentősége, hogy a kárpáti és a bádeni tengeri ciklusok közötti édesvízi, szárazulati képződmények korát segít körülhatárolni.

3.2. Hasznos, Vár-hegy

A lelőhely anyaga fehér színű porló kovaföld, mely a hasznosi Vár-hegy tövében, a vízmű északi kerítésénél található. Az első leleteket (egy *Palaeomeryx eminens* fogat és teknőspáncél töredékeket) Rakovits Zoltán gyűjtötte 1974-ben,

melyeket *(Kretzoi 1976)* dolgozott fel. A gyűjtőmunkát 1979-től Kordos László folytatta. Leírása szerint a kovaföld szórványosan is tartalmazott csontleleteket, de egy közel függőleges 5-10 cm széles sávban a teknőspáncélok tömeges felhalmozódása jelentette az ősmaradványok koncentrálódási helyét *(Kordos 2007)*.

A halfogakat *(Solt 1991)* ismertette. A hasznosi halfaunában még vannak olyan elemek, melyek a nyílt tengerekben éltek/élnek. Jelentős a trópusi – szubtrópusi fajok aránya.

A *(Kordos 1986)* által feldolgozott rágcsálófaunából itt csak a *Cricetodon hungaricus* fajt említjük meg, mely Kis-Ázsia felől egy újabb bevándorlási hullámmal érkezett *(De Bruijn et al, 1993)*.

A hasznosi kisgerinces fauna rétegtani jelentősége, hogy a Hasznosi Andezitre települő diatomás képződmények kronológiai helyzetét segít behatárolni.

3.3. Sámsonháza, Oszkoruzsa-árok

Sámsonháza község környékén látványos formában tanulmányozhatók a jobbára karbonátos képződményekből álló korai bádeni tengeri üledékek, melyeket *(Hámor 1985)* Sámsonházai Formáció néven sorolt kőzetrétegtani egységbe. Típusszelvényük a ma már geológiai tanösvénnyé kiépített Buda-hegy DNy-i oldalán található. A típusszelvény tengeri képződményeire mocsári-édesvízi üledékek települnek, melyek az Oszkoruzsa-árok felső szakaszán és a Szálláska-völgyben tárulnak fel.

A lelőhely az Oszkoruzsa-árok jobb oldalán található. A lelőhely szelvényét *(Hír – Mészáros, 2002)* ábrázolták. A faunagazdag színt szürke színű kovaföldes iszap, melyben a terepen is láthatók főleg *Planorbis* puhatestűhéjak tömege és alkalomszerűen csonttöredékek, elsősorban teknőspáncélok. 1995 és 1999 között önkéntes diákmunkaerő segítségével összesen három tonna üledéket termeltünk ki és iszapoltunk.

A lelőhely puhatestűfaunáját Kókay József dolgozta fel *(in Hír et al 1998)*.

A 32 taxonból álló cönózisban tengeri, brakvízi édesvízi és szárazföldi fajok egyaránt előfordulnak, ami arra utal, hogy az üledékképződési környezet egy tengertől elzárt partmenti laguna lehetett, melybe jórészt a szárazföld felől történt az üledékszállítás. A tengeri elemeket alkalmi viharok emelhették át a lagunagáton. A puhatestűanyag kronológiai érdekessége, hogy jobbára bádeni korú elemekből áll.

A lelőhely kétéltű és hüllőfaunáját *(Venczel 2004, 2008)* dolgozta fel. Itt csak egyetlen taxont emelünk ki: *Crocodilidae indet*. Főleg fogleletek alapján bizonyítható, hogy egy krokodilféle is előfordul a leletanyagban. Koponyacsont híján azonban pontos meghatározás nem adható. A krokodilok jelenléte lényeges őséghajlati jelzés. Jelenkori analógiák *(Markwick 1998)* alapján feltételezhető, hogy az évi középhőmérséklet 14,2°C-nál alacsonyabb nem lehetett és a leghidegebb hónap középhőmérséklete sem süllyedhetett 5,5°C alá. A Kárpát-

medencében a krokodilok utolsó előfordulása a korai szarmata korú Tasádfő/ Tăşad lelőhelyen található Nagyvárad közelében *(Hír et al 2001)*.

A rovarevő maradványokat Mészáros Lukács dolgozta fel, a rágcsálókat Hír János tanulmányozta *(Hír – Mészáros 2002)*. Utóbbiak közül két taxont emelünk ki.

Miodyromys complex. Közepes méretű pelenemzetség. A svájci és a bajor molassz miocén üledékeiben gyakori. A *Miodyromys* pelenemzetség jelenkori rokona a ma Európában csak Thrákiában egy szűk reliktumterületen élő földi pele (*Myomimus roachi*). Ez alapján feltételezik, hogy a *Miodyromys* fajok szárazabb éghajlati körülményeket is képesek voltak elviselni *(Meulen – De Bruijn 1982)*.

*Cricetodon cf. hungaricus.*Nagytermetű hörcsögféle. A hasznosról leírt *Cricetodon hungaricus* fajhoz nagymértékben hasonló (némileg egyszerűbb morfológiával).

A sámsonházi gerinces fauna tudományos jelentősége, hogy a korai bádeni tengeri ciklus regresszív fázisának korát párhuzamosítja a szárazulati rétegtan MN6 zónájával.

3.4. Mátraszőlős, Rákóczi-kápolna alatti útbevágás lelőhelyei

A község körül jelentős területen térképezett ún. „szárazulati szarmata" képződményeket hosszú ideig nem tartották alaposabb vizsgálatra érdemesnek, noha *(Horusitzky 1942)* észlelte a szárazföldi és édesvízi csigák dúsulását a Rákóczi-kápolna alatti útbevágásban. A kápolnához vezető földút egy középső miocén (késő bádeni) korú mocsári-édesvízi üledéksort tár fel, mely főleg zöld agyagokból és iszapokból, kovaföldből és egy vékony lignittelepből áll. A lelőhelyek tonnás nagyságrendben történő mintázását a szerző végezte 1998-tól máig. Mindezidáig 3 lelőhelyet ismerünk. A lelőhelyek leírását és ásatások eredményeit első körben előzetes publikációkban közöltük *(Gál et al 1999, 2000)*.

Ezt követték az egyes rendszertani csoportok speciális feldolgozásai. A kagylósrákokat és a pollen-anyagot *(Szuromíné – Nagyné 2002)* ismertették. Az Ostracodakat olyan nemzetségek képviselik, melyek kizárják a trópusi éghajlat lehetőségét és sekély édesvízi környezetet jeleznek. A szárazföldi növények pollenei között leggyakoribbak a meleg-mérsékelt övi fenyők: *Pinus silvestris, Picea sp.,* mellettük kisebb számban szubtrópusi fajok is előfordulnak: *Tsuga, Zelkova, Pterocarya, Platycaria*, valamint 1-2 trópusi alak: *Sapotaceae, Symplocos*.

A puhatestűanyagot Kókay József *(in Hír – Kókay 2004)* dolgozta fel.

A leletegyüttest alkotó taxonok többsége szárazföldi, valamint édesvízi. Összességében a puhatestűfauna egy tengertől elzárt édes, illetve aligsósvizű tavi, lagunáris környezetet jelez. A tóba alkalmi jelleggel sós víz is behatolt, mely tengeri *(Cyllenina ancillariaeformis)*, vagy csökknetsósvízi puhatestűfajokat *(Agapilia, Potamides, Bittium)* juttatott be. Faunisztikai unikum az új fajként leírt *Gyraulus matraensis*. Kókay József *(in Hír – Kókay 2004)* véleménye szerint a puhatestűfauna egyértelműen felső bádeni korra utal.

A kétéltűeket és hüllőket *(Venczel 2004, 2008)* dolgozta fel. Ez a rendkívül gazdag anyag túlnyomórészt vízi, vízközeli elemekből áll. Faunisztikai unikumok a Mátraszőlős 2. lelőhelyről leírt új fajok: *Carpatothriton matraensis, Palaeobatrachus hiri, Pelobates sanchizi*.

A mátraszőlősi lelőhelyek sajátossága, hogy a különösen sérülékeny madárcsontokat is jelentős mennyiségben tartalmazza. Ennek oka, hogy nyugodt vizű tavi, mocsári környezetben folyt az üledékképződés. A leletegyüttesben jellegzetesek a vízi, vízközeli, vagy nádashoz kötött életmódot foytató elemek. Faunisztikai érdekesség a ma csak Afrikában élő kígyónyakú madár és a flamingók *(Hír – Kessler in press)*.

A mátraszőlősi lelőhelyek nyúlalakú és rágcsálófaunáját *(Hír – Kókay 2004)* dolgozták fel. Ezek közül itt csak jelzésszerűen említünk néhány fajt.

Cricetodon sp. A hasznosról leírt *Cricetodon hungaricus* fajhoz nagymértékben hasonló, de annál némileg egyszerűbb fogmorfológiájú nagytermetű hörcsögféle.

Eomyops oppligeri. A faj a kihalt *Eomyidae* („hajnalegerek") rágcsálócsaládba tartozik. Mivel jelenkori rokonaik nincsenek, ezért környezeti igényeikről keveset tudunk. Annyi biztosnak tűnik, hogy inkább erdősült környezetben érezték jól magukat.

Democricetodon mutilus. Kistermetű hörcsögféle. Svájcban és a bajor molassz területén inkább a korai miocén és a korai középső miocén üledékekre jellemző *(Bolliger 1994)*, *(Sach 1999)*.

Democricetodon freisingensis. Svájci és bajor középső miocén (MN7/8) üledékekre jellemző közepes méretű hörcsögféle.

A mátraszőlősi gerinces faunakomplex tudományos jelentősége, hogy a puhatestűek alapján megállapított késő bádeni kor és a kisgerincesek alapján meghatározott MN7/8 zóna korrelációját bizonyítja. Kétéltű, hüllő és madárleleteivel pedig lényeges őskörnyezeti információkat hordoz.

4. A Felsőtárkányi-medence késő szarmata/ korai pannon átmeneti faunái

A Bükk-hegyég DNY-i lábánál fekvő Felsőtárkányi-medencét három oldalról a Bükk mezozoós képződményei határolják. A medence neogén üledékei az alábbi fő litológiai egységekből állnak.

Szarmata brakkvízi puhatestűfaunát tartalmazó homokkő *(Pelikán 2003 szóbeli közlés)*.

„Felső Riolittufa" (Felnémeti Riolittufa Formáció). K/Ar radiometrikus kora 13.7 +- 0.8 Ma. (*Márton – Pécskay* 1998).

Az ignimbrit fölött egy tavi-kontinentális rétegsor települ, melyből a XX. század első felében a felsőtárkányi paleoflorát *(Andreánszky – S. Kovács 1955)*, *(Erdei et al 2007)* és szórványos gerinces maradványokat gyűjtött Legányi Ferenc, köztük egy emberszabású (*Pliopitecoid*) ujjpercét *(Kretzoi 1982)*, *(Kordos – Begun 2003)*. A lelőhely a község északi határában fekvő „Güdör-kert" eróziós árkában található.

2000 és 2007 között végeztünk ásatásokat a falu környékén a fent említett szárazulati üledékek ősmaradvány anyagának jobb megismerése céljából. Ennek legfontosabb eredménye 2 szelvényből 7 lelőhely feltárása és feldolgozása. Eredményeinket e helyütt csak rendkívül vázlatosan fejthetjük ki.

A lelőhelyek és azok anyagát ismertető publikációk listája az alábbi:

Güdör-kerti szelvény

Felsőtárkány 3/10 (FT 3/10)	*(Hír – Kókay 2010)*
Felsőtárkány 3/8 (FT 3/8)	*(Hír – Kókay 2010)*
Felsőtárkány 3/2 (FT 3/2)	*(Hír 2004 b, 2005); (Hír et al 2001)*
Felsőtárkány 1 (FT 1)	*(Hír 2001), (Hír et al 2001)*, *(Hír – Kókay 2009)*
Felsőtárkány 2 (FT 2)	*(Hír – Kókay 2009)*

Felsőtárkány és Felnémet közötti műút menti szelvény

Felsőtárkány-Felnémet 2/7 (FF 2/7)	*(Hír 2006, 2007)*
Felsőtárkány-Felnémet 2/3 (FF 2/3)	*(Hír 2006, 2007)*

A lelőhelyek sorrendje az FF2/3 től a FT 3/10-ig megfelel a kőzetrétegtani szuperpozíciónak.

A puhatestűfaunák minden esetben szarmata korra utalnak. A gerinces leletegyüttesek esetében a legalsó kőzetrétegtani helyzetben fekvő FF 2/3 és FF 2/7 faunákban még előfordulnak az MN 7/8 zónára jellemző elemek. (Pl. az új fajként leírt magas koronájú *Cricetodon klariankae*, vagy a kistermetű hörcsögök közül a *Democricetodon brevis*, vagy a *Megacricatodon germanicus)*. A Paratethys területén ezt a gerinces zónát a késő bádeni és a szarmata korszakokkal korreláljuk. A legfelőbb helyzetű FT 3/8 és FT 3/10 faunáiban már MN9 zónára (a korai pannonra) jellemző fajok is találhatók. Pl. a ma élő nagy pele (*Glis glis*) rokonságához tartozó *Glis vallesiensis*, vagy a prizmatikus fogú *Microtocricetus molassicus*. A felsőtárkányi faunák többségében meghatározó tömegben jelen lévő *Collimys dobosi* dominanciájának ősföldrajzi hátterét még nem látjuk. Annyi kétségtelen, hogy a *Collimys* nemzetség tipikusan közép-európai elterjedésű, de többnyire nem gyakori faunaelem *(Prieto – Rummel 2009)*.

5. Összefoglalás

Kronológiai és őskörnyezeti következtetésekre alkalmas kisgerinces faunákat Magyarországon is lehetséges begyűjteni pannonnál idősebb középső miocén képződményekből. Az eddig megismert korai és középső bádeni korú leletegyüttesek mindegyike a tenger közelében, valószínűleg lagunákban rakódott le, mivel mind Litke, mind Hasznos, mind pedig Sámsonháza esetében egy

rétegben fordulnak elő tengeri- és szárazföldi állatok maradványai. Az említett faunák a miocén klímaoptimum *(Böhme 2003)* időtartama alatt éltek. Ezt bizonyítja a krokodilok jelenléte Sámsonházán, valamint az Anatólia felőli faunamozgást jelző cricetodontidák Litkén és Hasznoson.

Egyelőre nem bizonyítható, hogy a középső bádeni sókrízis *(Leeuw et al 2010)* arid klímája tükröződik-e a faunákban, de a sámsonházi leletegyüttes alacsony fajszáma és a *Miodyromys* pelenemzetség dominanciája ebből a szempontból figyelemre méltó.

Az erdei környezetet igénylő pelék és hajnalegerek jelenléte, valamint a fajgazdagabb hörcsögfauna Mátraszőlősön a késő bádeni klíma humidabbá válását jelzi. Ez megegyezik a Tengelic 2. és a Tekeres 1. fúrások foraminiferáinak vázából kivont stabil ^{18}O és ^{13}C izotópok elemzésére alapozott következtetésekkel *(Báldi 2006)*.

Izgalmas kérdés a szigetfaunák előfordulásának lehetősége. Az általános ősföldrajzi kép *(Kovač et al 2007)* alapján ez lehetséges, ugyanakkor az eddig feltárt leletegyüttesek egyike sem mutatja a szigetfaunák kalsszikus ismérveit (pl. óriásnövés a rágcsálók és a rovarevők esetében).

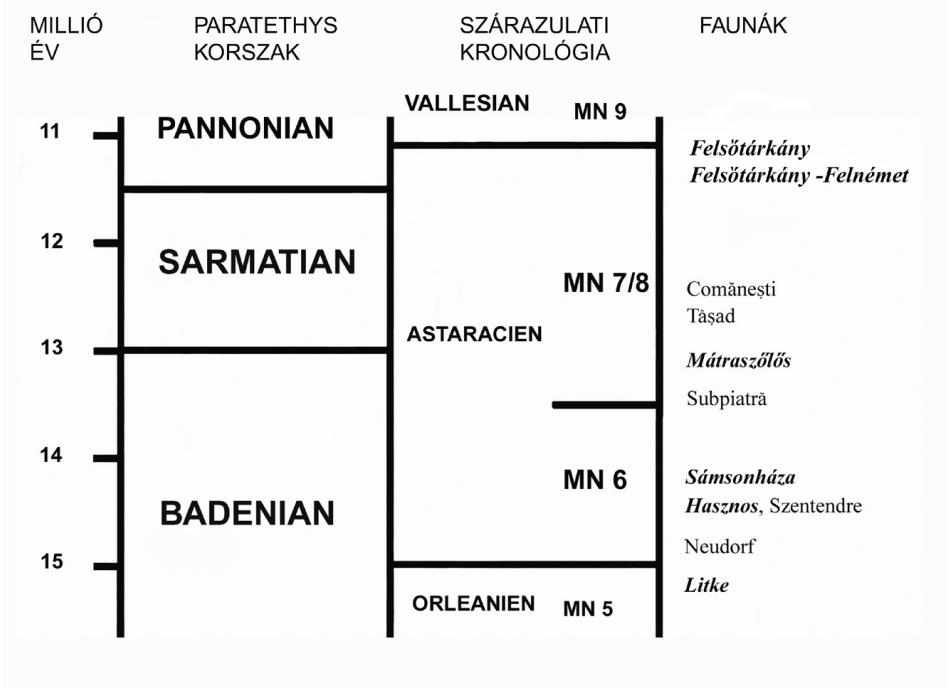

1. ábra. A Pannon-medence középső miocén korú kisgerinces faunáinak legvalószínűbb kronológiai helyzete. A Paratethys korszakok és a szárazulati geinces biozónák korrelációja (Steininger 1999) alapján.

Korai szarmata kisgerinces faunákat Észak-Magyarországról ezidáig nem ismerünk. A Pannon-medence keleti peremén Tasádfő/Tăşad és Comănesti leletegyüttesei ide sorolhatók *(Venczel – Hír 2008)*.

A Felsőtárkányi-medence faunái a késői szarmata –korai pannon határára tehetők. Közülük a legidősebb, FF2/3 fauna, egy viszonylag száraz klímát tükröz, míg a Güdör-kert faunái (különösen a FT 3/2 és FT 3/10 leletegyüttesek) már egy kifejezetten csapadékos klímát jeleznek. Ez megegyezik a felsőtárkányi makroflóra vizsgálatából levont őséghajlati következtetésekkel *(Erdei et al 2007)*. Ugyanerre az eredményre jutott *(Böhme et al 2008)* is, aki az Észak-alpi molassz korai pannonnak megfelelő korú faunái alapján állítja, hogy ekkor Közép-Európában „mosókonyha éghajlat = washouse climate" uralkodott 1200-1500 mm körüli éves csapadékmennyiséggel. Ez a humid klíma tette lehetővé a szubtrópusi erdők kiterjedését és nagytestű emberszabásúak európai előfordulását. Közülük legismertebb a rudabányai *Dryopithecus brancoi*.

A felsőtárkányi leletanyagok további vizsgálatra érdemes sajátossága, hogy míg a puhatestűleletek alapján szarmata korra következtethetünk, addig a Güdörkert faunáiban már megjelennek az MN9 zónára (= korai pannon) jellemző gerincesek. Mindez azért figyelemre méltó, mivel adalékokat szolgáltat az Astaracien/ Vallesien és a szarmata/ pannon határmegvonás kérdéséhez. Előbbit a nemzetközi irodalom hagyományosan a *Hipparion*ok, a hárompatájú őslovak,.megjelenéséhez köti. Ez az ún. „Hipparion dátum", melyre jelenleg 11,1 millió év a leginkább elfogadott adat *(Agusti – Moya-Sola 1991)*. Ugyanakkor az utóbbi évtizedben ezt több publikációban intenzíven vitatják (pl. *Aguilar* et al 2004).

Irodalomjegyzék

AGUILAR, J. – BERGGREN, W. – AUBRY, M. – KENT, D – CLAUZON, G. – BENAMMI, M. – MICHAUX, J. (2004): Mid-Neogene Mediterranean marine-continental correlations: an alternative interpretation. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 204. köt.,pp. 165 -186.

AGUSTI, J.–MOYA-SOLA, S. (1991): Spanish Neogene mammal succession and its bearing on continental biochronology. *Newsletters on Stratigraphy*, 25. évf., pp. 91-114.

ANDREÁNSZKY, G.–S. KOVÁCS, É. (1955): Gliederung und Ökologie der jüngeren Tertiärfloren Ungarns.- *A Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve*, 45. köt., pp. 140-326.

BARTKÓ, L. (1949): A salgótarjáni barnakőszén –medence ÉNY-i részének földtani viszonyai.
Kézirat, Országos Földtani Adattár, Észak-Magyarországi Területi Hivatal, no.10. 633.

BARTKÓ, L. (1952): A salgótarjáni barnakőszén-medence ÉNY-i részének földtani viszonyai.
A Magyar Állami Földtani Intézet jelentése az 1948. évről, pp. 101-110.

BÁLDI, K. (2006): Paleoceanography and climate of the Badenian (Middle Miocene, 16,4 -13,0 Ma) in the Central Paratethys based on foraminifera and stable isotope ($\delta^{18}O$ and $\delta^{13}C$) evidence. *International Journal of Earth Sciences (Geologische Rundschau)*, 95. évf., pp. 119-142. doi 10.1007/S 00531-005-0019-9

BERNOR, R. – KORDOS, L. – ROOK, L. (2004): An introduction to the Multidisciplinary Research at Rudabánya. *Palaeontographia Italica*, 90. évf., pp. 9-10.

BOGSCH, L. (1942): A Litke-Rárόspuszta-Nógrádszakál közötti terület földtani viszonyai. *A Magyar Királyi Földtani Intézet Jelentése az 1936 -38. évekről* (2. köt.), pp. 1101 -1120.

BOLLIGER, T. (1994): Die Obere Süβwassermolasse in Bayern und der Ostschweiz: bio- und lithostratigraphische Korrelationen. *Mitteilungen der Bayerische Staatssammlung für Paläontologie und historische Geologie*, 34. évf., pp. 109-144.

BOROVSZKY, S. (1911): Nógrád Vármegye. *Magyarország vármegyéi és városai*. pp. 76.

BÖHME, M. (2003): The Miocene Climatic Optimum: evidence from ectothermic vertebrates of Central Europe. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 195. évf., pp. 389-401.

BÖHME, M. – ILG, A. – WINKLHOFER, M. (2008): Late Miocene „washouse" climate in Europe. *Earth and Planetary Science Letters*, 275. köt., pp. 393-401. doi: 10.1016/j.epsl.2008.09.011

DAXNER-HÖCK, G. (2001): Cricetodon meini and other rodents from Mühlbach and Grund, Lower

Austria (Middle Miocene, late MN5). *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien*, 104 A. évf., pp. 267-291.

DE BRUIJN, H. – FAHLBUSCH, V. – SARAÇ, G. – ÜNAY, E. (1993): Early Miocene rodent faunas from the eastern Mediterranean area. Part III. The genera Deperetomys and Cricetodon with a discussion of the evolutionary history of the Cricetodontini. *Proceedings of the Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, ser. B*, 96. évf., pp. 151-216.

ERDEI, B. – HABLY, L. – KÁZMÉR, M. – UTESCHER, T. – BRUCH, A. (2007): Neogene flora and vegetation development of the Pannonian domain in relation to paleoclimate and palaeogeography- *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 253. köt., pp. 115-140.

FERU, M. – RĂDULESCO, C. – SAMSON, P. (1979): La faune de Micromammifères du Miocène de Tauţ (dép. D' Arad). *Travaux de l'Institut de Spéologie "Emil Racovitză"* 18. évf., pp. 185-190.

FERU, M. – RĂDULESCO, C. – SAMSON, P. (1980): La faune de Micromammifères du Miocéne de Comănesti (dép. d' Arad). *Travaux de l'Institut de Spéologie „Emil Racovitză"* 19. évf., pp. 171-190.

GÁL, E. – HIR, J. – KESSLER, E. – KÓKAY, J. – MÉSZÁROS, L. – VENCZEL, M. (1999): Középső-miocén ősmaradványok a Mátraszőlős, Rákóczi-kápolna alatti útbervágásból. I. A Mátraszőlős l. lelőhely. *Folia Historico-naturalia Musei Matraensis*, 23. évf., pp. 33-78.

GÁL, E. – HÍR, J. – KESSLER, E. – KÓKAY, J. – VENCZEL, M. (2000): Középső-miocén ősmaradványok a Mátraszőlős, Rákóczi-kápolna alatti útbevágásból II. A Mátraszőlős 2. lelőhely. *Folia Historico Naturalia Musei Matraensis*, 24. évf., pp. 39-75.

HÁMOR, G. (1985): A Nógrád-cserhát kutatási terület földtani viszonyai. *Geologica Hungarica, Series Geologica*, 22. évf., pp. 1-307.

HÍR, J. (2001): New Middle Miocene rodent faunas from northern Hungary. *Lynx*, 32. évf., pp. 107-122.

HÍR, J. (2004 a): Miocén korú gerinces maradványok gyűjtéstechnikája. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 27-28. évf., pp. 275-289.

HÍR, J. (2004 b): The Middle Miocene (late Astaracian, MN 7-8) Rodent Fauna of Felsőtárkány 3/2 (Hungary). *Acta Paleontologica Romaniae*, 4. évf., pp. 125-136.

HÍR, J. (2005): Collimys dobosi n. sp. (Cricetidae, Mammalia) from the Late Astaracian (MN 8) vertebrate fauna of Felsőtárkány 3/2 (Northern Hungary). *Fragmenta Paleontologica Hungarica*, 23. évf., pp. 5-18.

HÍR, J. (2006 a): Előzetes beszámoló a litkei Krétabánya –völgyben végzett őslénytani ásatás eredményeiről. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 30. évf., pp. 208-224.

HÍR, J. (2006 b): Late Astaracian (Late Sarmatian) Lagomorphs and Rodents from Felsőtárkány-Felnémet (Northern Hungary). *Beiträge zur Paläontologie*, 30. évf., pp. 155-173.

HÍR, J. (2007): Cricetodon klariankae n. sp.(Cricetidae, Mammalia) from the Late Astaracian fauna of Felsőtárkán-Felnémet 2/3. *Fragmenta Palaeontologica Hungarica*, 24-25. évf., pp. 15-24.

HÍR, J. (2009): Beszámoló a Pásztói Múzeum által szervezett 2008-évi őslénytani ásatások eredményeiről.
A Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve, 32. évf., pp. 148-181.

HÍR, J. – KESSLER, E. (in press): Észak-Magyarország madárvilága a miocénben. *Kézirat,* pp. 1-35.

HÍR, J. – KÓKAY, J. (2004): Middle Miocene molluscs and rodents from Mátraszőlős (Mátra Mountains, Hungary). *Fragmenta Paleontologica Hungarica* 22. évf., pp. 83-97.

HÍR, J. – KÓKAY, J. (2009): Middle Miocene molluscs, lagomorphs and rodents from Felsőtárkány 1 and 2. *Fragmenta Palaeontologica Hungarica*, 27. évf., pp. 81-89.

HÍR, J. – KÓKAY, J. (2010): A systematic study of the middle-late Miocene rodents and lagomorphs (Mammalia) of Felsőtárkány 3/8 and 3/10 (Northern Hungary) with stratigraphical relations. *Geodiversitas*, 32. évf., pp. 307-329.

HÍR, J. – KÓKAY, J. – MÉSZÁROS, L. – VENCZEL, M. (1998): Középső miocén puhatestű és gerinces maradványok a sámsonházi Oszkoruzsa-árokból. *A Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve*, 22. évf., pp. 171-204.

HÍR, J. – KÓKAY, J. – VENCZEL, M. – GÁL, E. – KESSLER, E. (2001): Előzetes beszámoló aq felsőtárkányi „Güdör-kert" n. őslénytani lelőhelykomplex újravizsgálatáról. *Folia Historico-Naturalia Musei Matraensis*, 25. évf. pp. 41-64.

HÍR, J. – KÓKAY, J. – VENCZEL, M. (2001): Middle Miocene molluscs and microvertebrata from Tăşad (Bihor County, Romania). – *Acta Paleontologica Romaniae*, 3 évf., pp. 161-172.

HÍR, J. – MÉSZÁROS, L.(2002): Middle Miocene insectivores and rodents (Mammalia) from Sámsonháza (Northern Hungary). – *Fragmenta Palaeontologica Hungarica*, 20. évf., pp. 9-23.

HÍR, J. – VENCZEL, M. (2007): Előzetes beszámoló a litkei Krétabánya-völgyben végzett őslénytani ásatás eredményeiről. – *Archeometriai Műhely*, 2007. évf., pp. 59-66.

HORUSITZKY, F. (1942): Földtani tanulmányok a déli Cserhátban. *A Magyar Királyi Földtani intézet Jelentése az 1936 -38. évekről*, 2. kötet, pp. 561-624.

JÁNOSSY, D. (1979): A magyarországi pleisztocén tagolása gerinces faunák alapján. *Akadémiai Kiadó*, Budapest.

JÁNOSSY, D. (1986): Pleistocene Vertebrate Faunas of Hungary. *Akadémiai Kiadó*, Budapest.

KORDOS, L. (1981): A hasznosi felső –miocén gerinces lelőhely kora emlős zonáció alapján. *A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése az 1979. évről*, pp. 459-463.

KORDOS, L. (1986): A hasznosi és a szentendrei felső –miocén hörcsögök (Cricetidae, Mammalia) rendszertani és rétegtani vizsgálata. *A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése az 1984. évről*, pp. 523 -553.

KORDOS, L. (1992): Magyarország harmad- és negyedidőszaki emlősfaunájának fejlődése és biokronológiája. *Akadémiai doktori értekezés*, pp. 1-103.

KORDOS, L. (2007): Hasznos, Vár –hegy. In: PÁLFY, J.–PAZONYI, P. (eds): Őslénytani kirándulások Magyarországon és Erdélyben, *Hantken Kiadó*, Budapest, pp.94-95.

KORDOS, L. – BEGUN, D. (2003) Felsőtárkány, a middle Miocene catarrhine locality in central Hungary. *American Journal of Physical Anthropology* Suppl. 36, pp. 132.

KOVAČ, M. – ANDREYEVA-GRIGOROVICH, A. – BAJRAKTAREVIĆ, Z. – BRZOBOHATÝ, R. – FILIPESCU, S. – FODOR, L. – HARZHAUSER, M. – NAGYMAROSY, A. – OSZCZYPKO, N. – PAVELIĆ, D. – RÖGL, F. – SAFTIĆ, B. – SLIVA, L'. – STUDENCKA, B. (2007): Badenian evolution of the Central Paratethys Sea: paleogeography, climate and eustatic sea-level changes. *Geologica Carpathica*, 58. évf., pp. 579-606.

KRETZOI, M. (1976): Fontosabb szórványleletek a MÁFI Gerinces gyűjteményében (1. közlemény). *A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése az 1974. évről*, pp. 415-429.

KRETZOI, M. (1982): Fontosabb szórványleletek a MÁFI Gerinces Gyűjteményében (7. közlemény). *A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése az 1980. évről*, pp. 385-394.

KRETZOI, M. (2002): The Fossil Hominoids of Rudabánya (Northeastern Hungary) and the Early Hominization. *Hungarian National Museum*, Budapest.

KRETZOI, M. – PÉCSI, M. (1982): A Pannóniai-medence pliocén és pleisztocén időszakának tagolása. *Földrajzi Közlemények*, 30. évf., pp. 300 -326.

LEEUW, A. – BUKOWSKI, K. – KRIJGSMAN, W. – KUIPER, K. (2010): Age of the Badenian salinity crisis; impact of Miocene climate variability on the circum – Mediterranean region. *Geology*, 38. évf., pp. 715-718.

Doi:10:1130/G30982

MARKWICK, P. (1998): Fossil crocodilians as indicators of Late Cretaceous and Cenozoic climates: implications for using palaeontological data in reconstructing paleoclimate.

Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology, 137. évf., pp. 205-271.

MÁRTON, E. – PÉCSKAY, Z. (1998): Complex evaluation of paleomagnetic and K/Ar isotope data of the Miocene ignimbritic volcanics in the Bükk Foreland, Hungary. *Acta Geologica Hungarica*, 41.évf., pp. 467-476.

MEULEN VAN DER, A. – DE BRUIJN, H. (1982): The mammals from the Lower Miocene of Aliveri (Island of Evia, Greece). Part 1. The Sciuridae. *Proceedings of the Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen,* series B, 85. évf., pp. 485-524.

PRIETO, J. – RUMMEL, M. (2009): The genus Collimys Daxner-Höck, 1972 (Rodentia, Cricetidae) in the Middle Miocene fissure fillings of the Frankian Alb (Germany). *Zitteliana*, 48-49. évf., pp. 75-88.

RĂDULESCU, C. – SAMSON, P. (1988): Les Cricétides (Rodentia, Mammalia) du Miocéne (Astarcien Supérieur) du Roumanie. *Travaux de L'Institut de Spéologie „Emil Răcoviţză",* 37. évf., pp. 67-78.

SACH, V. (1999): Litho- und biostratigraphische Untersuchungen in der Oberen Süβwassermolasse des Landkreises Biberach a.d. Riβ (oberschwaben). *Stuttgarter Beiträge zur Naturkunde*, B, 276. évf., pp. 1-167.

SOLT, P. (1991): Tengeri halmaradványok a Hasznos környéki felső-miocénből. *A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése az 1989. évről*, pp. 473 -480.

STEININGER, F. (1999): Chronostratigraphy, Geochronology and Biochronology of the Miocene „European Land Mammal Mega-Zones (ELMMZ) and the Miocene „Mammal-Zones (MN-Zones).

In: RÖSSNER G.–HEISSIG G. (eds): The Miocene Land Mammals of Europe, Verlag Dr. Friedrich Pfeil, München, pp.9-24.

SZUROMINÉ KORECZ, A. – NAGYNÉ BODOR, E. (2002): Édesvízi miocén ostracodák és Sporomorpha a mátraszőlősi Rákóczi-kápolna alatti útbevágásból (Mátraszőlős II. lelőhely).

5. Magyar Őslénytani Vándorgyűlés, Előadáskivonatok, pp. 30.

VENCZEL, M. (2004): Middle Miocene anurans from the Carpathian Basin. *Palaeontographica* Abt. A, 271. évf., pp. 151 -174.

VENCZEL, M. (2008): A new salamandrid amphibian from the Middle Miocene of Hungary and its phylogenetic relationships. *Journal of Systematic Palaeontology*, 6. évf. pp. 41-59.

VENCZEL, M. – HÍR J. (2008): Középső miocén gerincesfaunák Partiumból. *Földtani Közlöny*, 138. évf., pp. 339-344.

FELHAGYOTT BÁNYAVIDÉKEK TÁJLEROMLÁSÁNAK HELYREÁLLÍTÁSI LEHETŐSÉGEI

DR. HORVÁTH GERGELY[1]

A kezdetektől a fénykoron át az összeomlásig

A bányászat azon tevékenységek közé tartozik, amelyek szinte egyidősek az emberiséggel. A Kárpát-medence korai történelméből is ismerünk már régészetileg feltárt bányákat, amelyek esetében a bányászkodás célja elsősorban a kőeszközök készítéséhez szükséges tűzkő, kovakő kitermelése volt. Ilyen bányák működtek már pár ezer éve pl. a sümegi Mogyorós-dombon vagy a tatai Kálvária-dombon, de még ezeknél is sokkal régebbi lehetett egy Lovason feltárt bánya, amely vöröses színű festékanyag kitermelésére szolgált. Közismert, hogy a rómaiak idejében a városépítésekhez, valamint az infrastrukturális létesítmények (pl. utak, vízvezetékek) építkezéseihez nagy mennyiségű építőanyagra volt szükség, ami a kőbányászat fellendülését eredményezte (legismertebb talán ebből a korból a szarmata lajtamészkő kitermelésére szolgáló fertőrákosi kőfejtő), de a római korban fém- és sóbányászat is folyt már a Kárpát-medencében, pl. az erdélyi Verespatakon aranyat és más nemesfémeket bányásztak. A mindennapi használati tárgyakat előállító korai fazekasság, kerámiaipar fő alapanyagát, az agyagot ugyancsak sokfelé bányászták, szinte kizárólag kisebb külszíni fejtések formájában. A középkorban a nagy földrajzi felfedezések koráig Magyarország bányászati nagyhatalom volt, a Föld nemesfém-kitermelésének zöme hazánkból, főként Felső-Magyarország bányáiból került ki *(Frisnyák S. 1990)*. A török hódoltság megszűnte után ugyan még egyszer fellendült a nemesfémbányászat, de egykori jelentőségét már nem érte el, ugyanakkor egyre fontosabbá váltak más ásványi nyersanyagok, elsősorban a mindinkább legfontosabb energiahordozóvá váló szén. A feketekőszén-bányák mellett a növekvő szénigény miatt – különösen a trianoni határmeghúzást követően – egyre jelentősebbé vált a barnakőszén-, majd a lignitkitermelés is, amelyek arányának növekedésével nőtt a külszíni fejtések kiterjedése is (bár a hazai külszíni fejtések méretei még így is csekélynek mondhatók pl. a német- vagy a csehországi társaikhoz képest).

Újabb nagyméretű fejtések szabdalták tovább a felszínt, amikor a két világháború között elkezdődött, majd az ötvenes évektől kezdve egyre jobban felfutott a bauxitbányászat. Természetesen az építőanyag-igény is fokozódott, cementgyárak miatt mészkőhegyek tűntek el vagy keletkeztek rajtuk óriási méretű „sebhelyek" (Beremendi-rög, Szársomlyó, Bél-kő, Naszály), az agyag- és

[1] ELTE TTK FFI Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék, H-1117 Budapest, Pázmány sétány 1/C. horvger@caesar.elte.hu

kavicsbányák helyén is nagy – utólag jórészt talajvízzel feltöltődött és tóvá vált – üregek maradtak vissza. Még viszonylag a szénhidrogén-féleségek kitermelése járt a legkisebb felszínátalakulással. A külszíni fejtések tájátalakító hatását fokozta, hogy a kitermelendő nyersanyag felett, sőt gyakran a hasznosítható telepek között is általában – változó vastagságban – nem hasznosítható kőzettestek helyezkednek el, amit ugyancsak le, ill. ki kell fejteni, és természetesen valahol le is kell rakni, fel is kell halmozni – ez eredményezi az ugyancsak tájképformáló, többnyire hatalmas méretű meddőhányók létrehozását, vagy mélyedésekben való felhalmozás esetén a domborzat mesterséges elegyengetését. A nyersanyagok kitermelése továbbá jelentős infrastrukturális építményeket is igényel, az aknatornyok, tárolók, osztályozók, műhelyek, irodák és egyéb bányaépületek mellett utakat, vezetékeket is ki kell építeni, ezek is a táj arculatának jelentős megváltozását eredményezik.

A táj terhelését fokozza, hogy a bányászat mindig jelentős ipartelepítő tényező volt, és – bár kisebb mértékben – még napjainkban is sokfelé az. Ezért a bányavidékek kevés kivételtől eltekintve jelentős iparvidékek is, az ipari tevékenység pedig nem egyszerűen csak növeli a bányászat okozta tájváltozást, hanem azt többnyire meg is sokszorozza. Egy jelentős kitermeléssel rendelkező bánya vagy bányavidék – az esetlegesen hozzá társuló virágzó iparággal vagy iparágakkal együtt – a tájra ható degradációs folyamatok és a táj esztétikai értékének romlása ellenére egy látszólagos vitalitást, bizonyos rendezettséget, megtervezettséget mutatott, amihez társult még egy jellegzetes bányász öntudat, szellemiség is; ahogy *Szeöke I.* okleves bányamérnök, királyi bányabiztos írta (1903) Bányászati szótárában (p. 24.): „Bányász szellem (Bergmannsgeist, Bergmannssin) főként a régi bányászokat jellemző testületi szellem, mit élethivatásuk magasztos öntudata eredményezett, s a mi a természet erői ellen folytatott nagy küzdelmek közt élő bányászok sajátságos életfejlődésében nyilvánult." Magyarországon az ún. szocializmus korában a bányászoknak felülről irányított látványos társadalmi megbecsülésben és az általános vidéki szegénységhez képest viszonylag jó bérezésben volt részük, a bányavállalatok pedig jelentős dotációkat kaptak, amiből bányászjóléti és szórakoztató intézményeket is finanszíroztak. Ennek egyik jele volt pl., hogy valamikor az „amatőr" magyar futballbajnokság első osztályában (NB I.) a csapatok közül többnek – Tatabánya, Salgótarján, Komló, Dorog stb. – a hivatalos nevében is benne volt a „Bányász" szó, és az alsóbb osztályokban is rengeteg kisebb bányásztelepülés (Kisterenye, Sárisáp, Annavölgy, Pereces, Oroszlány stb.) csapata játszott, holott közismert, hogy egy-egy ilyen csapat fenntartása milyen jelentős költségeket emésztett fel. Természetesen a degradált táj és az ipari szennyezés sokat rontott az arculaton, a bányásztelepülések a turizmus közkedvelt célpontjainak sem számítottak, mégis összességében a gazdasági szükségszerűség megkövetelte támogatások által eredményezett látszólagos „gazdagság" következtében a bányavidékeknek nem volt különösebben negatív „imázsuk" a magyar társadalomban.

Gyökeresen megváltozott azonban a helyzet, amikor a magyar gazdaságban még a szocialista tervutasításos rendszeren belül megjelentek a piacgazdaság csírái és vele együtt a „gazdaságosság" korábban nem ismert fogalma, aminek hatásait ráadásul a világgazdasági és világpolitikai változások is befolyásolták. Magyarországon elsőként talán éppen a bányászat volt az a terület, ahol a gazdaságtalanságra hivatkozva kezdtek hozzá a leépítésekhez, bezárásokhoz, bár abban a korlátlan olcsó kőolajba vetett hit és a környezetvédelem erősödő nyomása is szerepet játszott. A bányászatnak végül a szovjet blokk összeomlását követően megváltozott gazdaságfilozófia, a világpiac felé nyitás és a felvevőpiacok összeomlása adta meg a kegyelemdöfést, az ezredfordulóra a magyarországi bányászati tevékenység teljesen összezsugorodott.

Ez a folyamat azonban nem pusztán egy iparág halálát jelentette, hanem egész addig látszólag virágzó térségek összeomlását. És persze nemcsak Magyarországon; bányavidékek térségei a bányászat felhagyását követően gyakran mentek és mennek át súlyos válságon Walestől a Black Country-n, az Ardennek vidékén, a Ruhr-vidéken, Szilézián és az Érchegységen át Salgótarján, Ózd térségéig, vagy éppen Erdélyig szerte Európában,

A bányászat (és vele többnyire az egykor rá települt ipar) megszűntével vagy minimálisra csökkenésével megoldhatatlannak tűnő gondok halmozódnak fel *(Erdősi F. 1979, Dávid L. 1995, 2000, Karancsi Z. 2001, Csörge L. et al. 2002, Sütő L. 2007)*. Elsősorban szembetűnővé válnak a korábban szőnyeg alá söpört környezeti problémák. A hatalmas külszíni fejtések tátongó gödrei mellett a mélyművelésű bányák mentén – ahol a kitermelt nyersanyagok helyét csak helyenként töltötték ki valamilyen anyaggal, pl. a korábbi kitermelés során keletkezett meddővel – mindennapossá válnak a tömegmozgásos jelenségek (elsősorban a felszín megsüllyedése, de csuszamlások is fellépnek), amelyek súlyos károkat okoznak az építményekben, főleg a házakban, utakban, de egyéb infrastrukturális létesítményekben is. A bányászattal gyakran együtt járó vízkiemelések megszűnése után jellemző folyamat a talajvízszint megemelkedése, és súlyos problémaként jelenhet meg a vizek kémhatásának változása. A kitermelés által létrehozott mesterséges pozitív és negatív formák (bányagödrök, meddőhányók) már amúgy is létrehoztak egy elcsúfított mesterséges tájat, amit a felhagyott bányászati infrastruktúra feleslegessé vált építményei tovább terhelnek, ráadásul ez utóbbiak kirablása, lecsupaszítása tájesztétikai szempontból is roppant zavaró, háborús időkre emlékeztető romhalmazzá változtatja az egykori szintén nem szép, de a jelenleginél mégis összehasonlíthatatlanul rendezettebb benyomást keltő ipari tájat. Pedig a táj esztétikája ilyen vidékeken alapvető kérdés *(Karancsi Z. 2006, Karancsi Z. et al. 2009)*. Összességében tehát súlyos tájproblémák léptek fel *(Csüllög G. – Horváth G. – Szabó M. 2010)*.

A környezeti és táji problémáknál is nagyobbak azonban azok a súlyos társadalmi nehézségek, amelyek a bányászat megszűnését követően megjelennek. Ennek kézzelfogható mutatói az alacsony GDP-szint és a negatív demográfiai

adatok. A leghatalmasabb és szinte legkevésbé megoldható gond a munkanélküliség, amit csak súlyosbít a munkaerő egyoldalú képzettsége és túlnyomó többségének átképezhetetlensége. A munkaalkalmak megszűnésének hatására ráadásul megfigyelhető a mozgékonyabb és képzettebb réteg elvándorlása, ami a munkaerő-kínálatot még rosszabbá teszi. A második gond a befektetések hiánya, bár ez nem kis mértékben éppen az előzőnek a következménye. Van azonban egy harmadik, talán ritkábban említett, de az előző kettőhöz mindenképpen mérhető nehézség még, ez pedig az, hogy az egykori bányavidékekről egy rendkívül rossz közvélekedés alakult ki, a térségek „imázsa" a korábbi időszakokhoz képest drasztikusan romlott. Hazánkban pl. Salgótarján környéke igen jó példa arra, hogy hiába rendelkezik egy tájegység számottevő természeti, táji és kulturális értékekkel *(Horváth G. 1998, 1999)*, a felhagyott bányászat és ipar okozta tájrombolás és a vele járó társadalmi-szociális változások nemcsak a potenciális befektetők egy részét riasztják eleve vissza, hanem komoly gátjai a kívánt kilábalásban szerepet betölthető ágazatok – pl. turizmus, biogazdálkodás *(Csiky J. et al. 2001)* – fellendülésének is.

A bányavidékek ökológiai és kulturális megújításának lehetőségei

Az előzőekben vázolt elkeserítő összkép ellenére le kell szögezni, hogy az ily módon leromlott tájak-régiók is rendelkeznek értékekkel, van természeti és kulturális potenciáljuk egyaránt. Ezeket azonban fel kell ismerni, remélhető hasznosításukhoz a – részben mesterséges – tájnak a természeti és antropogén elemeit részletesen fel kell mérni, majd kezelésükre tervet kell kidolgozni. Bányavidékek ökológiai és kulturális megújítása tehát együtt kell, hogy végbemenjen. Ezt felismerve Európa több térségében jelentős összeget fordítottak leromlott bányavidékek rehabilitációjára, revitalizációjára, helyenként – pl. Luxemburg, Ruhr-vidék – látványos eredményekkel. A közép-európai térségben és különösen a volt szovjet blokk országaiban azonban ez a folyamat sokkal szerényebben ment végbe. A térség speciális, elsősorban a nyugat-európaitól jelentősen eltérő társadalmi tényezőit az Európai Unió támogatásával több projekt is vizsgálta. Az egyik leglátványosabb eredményt a hivatalosan 2000-2010 között lebonyolított, de valójában már az 1990-es évek elején megindult ún. IBA-projekt érte el, amelynek keretében a hatalmas lausitzi barnaszénkülfejtések területére dolgoztak ki egy számos elemből felépülő, a tájat több különféle célra használva teljesen átalakító részletes tervezetet, amelynek több eleme – igaz, nagyon jelentős állami és tartományi pénzügyi támogatással – már meg is valósult, míg mások kivitelezése folyamatban van. A projekt egyik vezérlőelve, hogy helyreállítás csak az ökológiai, gazdasági és társadalmi szempontok együttes, egymással egyensúlyban lévő figyelembevételével képzelhető el. Sokoldalú és sokfunkciójú tájat kell kialakítani, amely jó feltételeket kínál új gazdasági tevékenységek beindítására, miközben távlatokat nyújt a régióban élő népesség-

nek és az ott működő vállalkozásoknak, és mintául is szolgál hasonló gondokkal küzdő tájak rehabilitációja számára. A projekt elméleti megalapozásaként *Baller, M.* és *Scholz, B.* vezetésével egy munkacsoport részletesebben is meghatározta azt a 10 alapelvet *(IBA 2010)*, ami a felhagyott bányaterületek kezeléséhez és helyreállításához szükséges, ezek az alábbiakban sorolhatók fel.

1. *Példaadás*. A fejlesztési tervnek példamutatónak, egy kultúrtáj tudatosan tervezett kezeléseként modellértékűnek kell lennie úgy, hogy egyben kövesse a fenntartható fejlesztés nemzetközileg elfogadott céljait és mintáit.

2. *Örökség hasznosítása*. Az egykori bányászat teljes hagyatéka gazdasági-ipari örökség. Tipikus elemeinek megőrzése és újrahasznosítása olyan speciális helyszíneket hoz létre, amelyek meghatározzák a régió arculatát és hidat képeznek múlt és jelen között.

3. *Identitás erősítése*. Az újjáformált tájnak saját új karakterrel kell rendelkeznie, hiszen az eredeti táj valójában nem helyreállítható. Ugyanakkor fontos cél, hogy olyan projektek induljanak be, amelyek egyszerre elősegítik a helyi identitás megőrzését, ám új identitásokat is kialakítanak.

4. *A tervezés kitekintésének szélesítése*. Az új táj megtervezésekor kezdettől fogva ki kell tűzni a jövőben megvalósítandó célokat és fejlesztéseket, továbbá időlegesen megvalósítandó, esetleg átmenetileg szükséges és lehetséges változatokat, és rugalmasan kell alkalmazkodni a változó körülményekhez.

5. *A folyamat alakítása*. A táj újratervezésekor konkrét, megfogható célkitűzésekre van szükség, ugyanakkor a változtatások szakaszolása és köztes eredmények elérése is fontos elemei a változásokat hozó folyamatnak

6. *Kreativitás és innováció*. Egy új kultúrtáj létrehozása kreatív élcsapat létét, a „beavatottak" és a „külsők" elképzeléseinek kicserélését, a döntéshozás nyitottságát igényli, valamint olyan szervezési módot, amely teret enged innovatív megoldásoknak és új utaknak.

7. *Képi megjelenítés*. A fejlesztések körvonalainak képi megjelenítése fontos, elengedhetetlen eszköz a jövőbeli helyzet elképzeléséhez, tágítja ezen elképzelések körét és kifejezi a fejlesztés súlypontjait és célkitűzéseit.

8. *Az átláthatóság biztosítása*. A fejlesztéseknek nyitottaknak és átláthatóknak kell lenniük. Az érintettek átfogó részvétele, a közös döntéshozatal és a tervezésnek a folyamatban részt vevő szereplőkkel együtt való megvalósítása olyan „szentháromság", amit biztosítani kell a tervezés minden fázisában.

9. *Szervezési szerkezet kialakítása*. Ahhoz, hogy a tervezett célkitűzések megvalósuljanak, olyan alkalmas és jól megszervezett szerkezetet kell kialakítani, amely hatóképes, és egyúttal kielégítően ellátott anyagi és személyi forrásokkal, irányítja a folyamat ügyvitelét, hálózatokat hoz létre, támogatásokat szerez, továbbá meghatározott jogi keretekben kijelöli a tervezési szinteket, a feladatokat és a felelősségi köröket.

10. *Felelősségvállalás*. A „szennyező fizet" elve alkalmazandó a rehabilitáció során is. A hozzáadott értéket eredményező minőségi fejlesztés nem oldható

meg egyedül csak lokális szinten, hanem szükséges, hogy egyrészt befektetői és magasabb szintű közösségi felelősség, másrészt a helyi szervek és az egyéb partnerek közötti szoros együttműködés támogassa.

Ezen tíz alapelv alkalmazása, megvalósítása persze sokban függ a helyi feltételektől, de bárhol is kezdenek olyan projektbe, amely a táj degradációjának folyamatát megállítani, sőt megfordítani szándékozik, ahhoz, hogy a táj képét előnyösre fordítsuk, alapvetően kell egy célirányos hasznosítás. A közös problémák ellenére azonban minden bányarégiónak megvan a változatos, egyedi megoldásokat igénylő karaktere, ami a mindenkire vonatkoztatható fejlesztési célkitűzések mellett lehetőséget ad egyéni megoldásokra is.

Természeti és kulturális potenciálok hasznosítása

Természetesen a pozitív változások beindításához mind a természeti, mind a kulturális potenciál hasznosítása hozzájárulhat. Más európai hasonló adottságú tájak esetében – a teljeség igénye nélkül, csak példákként – a természeti potenciál hasznosításaként új lehetőségként felmerültek pl. az alábbi lehetőségek.

a) Mélyművelésű bányák esetében a nagy hőmérsékletű bányavizek geotermális hasznosítása. Ilyen jellegű kutatások folynak pl. a németországi Chemnitz, Zwickau és Mansfeld, a csehországi Sokolov, valamint a szlovéniai Zasavje térségében, sőt már kísérleti beruházások folynak arra vonatkozóan, hogy hogyan lehet a bányák termálvízkészletét megújuló energiaforrásként hasznosítani. Ehhez fel kell mérni a rendelkezésre álló vízkészleteket, tisztázni kell a tulajdonjogokat és vizsgálni kell a közvetlen fogyasztók helyzetét is, és persze szükséges az energiaügyekben érintett szervek és hatóságok bevonása a projektbe. A németországi Auében pl. a 25 C°-os bányavíz jelenleg hasznosítatlanul a Mulde folyóba ömlik; jelenleg vizsgálják, hogy valósítható meg a megtisztított víz szállítása a közelben lévő ipari övezet fűtésének biztosítására egy tervezett 500 m^3/órás vízhozammal. Az ugyancsak németországi Wettelrodében már várhatóan 2011-ben lezárul – a LEADER-program és más alapok támogatásával – egy kísérleti geotermikus üzem beruházásának első fázisa (nem elhanyagolandó szempont, hogy az üzembehelyezés nyomán évenként körülbelül 14 t-val csökkenni fog a kibocsátott CO_2 mennyisége is). A csehországi Sokolovban tanulmányok készülnek a bányavíz lehetséges egyéb hasznosítási módjainak – pl. balneológiai célú felhasználásának – áttekintésére. A szlovéniai Zasavje térségében két beruházási projekt valósulhat meg, az egyik beruházás a Trbovlje-Hrastnik bányavállalat melegvízzel való ellátását, irodáinak bányavízzel való fűtését célozza meg (a befektető maga a vállalat lesz, és a befektetés 2011-ben megvalósul); a másik beruházás egy általános iskola fűtésére irányul, valamint arra, hogy az iskola tanuszodáját is a tisztított meleg bányavízzel töltsék fel (ez utóbbi terv megvalósítása várhatóan 2014-ben indul).

b) Egy másik lehetőség a táj természeti potenciáljának hasznosítására a leromlott, ezáltal igényesebb kultúrnövények termesztésére vagy beépítésre alkalmatlan tájrészeken – pl. meddőhányókon, betakart rekultivált külfejtéseken, törmelékhalmokon stb. – biomasszatömeget biztosító növények, vagy pl. energiafüvek telepítése. E célból kutatások és kísérletek indultak meg három németországi régióban, Lausitzban, valamint Freiberg és Zwickau körüli területeken, továbbá a fentebb említett szlovéniai Zasavje térségében. A kutatások célja a biomassza-termelés megvalósíthatóságnak, gazdaságosságának felmérése volt. A kutatások eredményei egyrészt további folytatásra serkentenek, másrészt óvatosságra intenek. Problémát jelent pl. ezen területek szennyezettsége, különösen a nehézfémek egészségügyi határértékeken túli felhalmozódása, tervezési szempontból pedig a hatékonyság kérdése – egy a zwickaui szénvidéket elemző tanulmány szerint nem lenne költséghatékony egyes fafajoknak energia célú felhasználásra történő termesztése egykori hányókon, és az erózió kockázata, valamint a kilúgzódás okozta szennyezőanyag-kibocsátás is meggondolásra késztető. Lausitzban viszont hosszabb ideje elkezdték akácosok és nyárasok telepítésével „energierdők" létrehozását, az eredmények pedig bíztatók. Mégis, összességében az eredmények még szegényesek, de ahol pl. a korábbi nyersanyag-kitermelésre erőmű települt, ott a további energiatermeléshez elengedhetetlen az olyan alternatív nyersanyagok, mint pl. a biomassza hasznosítása. Zasavje térségének egykori bányavidékén ezért is kezdték meg egy biomassza összegyűjtésére és feldolgozására szolgáló központ építését az. Összességében elmondható, hogy a visszanyert és a szennyezett területek hasznosítására vannak kiváló lehetőségek, azonban ezek speciális kihívásokkal és problémákkal járnak. A fejlesztéseket elősegítheti az éghajlatváltozással kapcsolatos egyezmények kapcsán a kibocsátások mérséklését célzó nemzetközi egyezmények megvalósításának kényszere és az az általános politikai akarat, amely növelni szeretné a megújuló energiák részesedését az energiatermelésben.

c) Egy harmadik ígéretes lehetőség a táj helyrehozatalára és egyúttal gazdasági előny kovácsolására a külszíni fejtések esetében a mélyedéseket kitöltő talaj- és rétegvizekből keletkezett tavak sokoldalú hasznosítása. Ezen a téren ugyancsak Németországban, az említett IBA-projekt keretében valósult meg Lausitzban egy grandiózus terv. Egy összességében több száz km^2-es kiterjedésű területen, ahol hatalmas méretű külszíni fejtések tették holdbélivé a tájat, 30 tavat építettek – és még napjainkban is építenek – ki az azokat összekötő hajózható csatornarendszerrel, és minden egyes tóra, illetve környékére speciális hasznosítási terveket dolgoztak ki. Egy új „vízi világ" jött – és jön még folyamatosan – létre, amely mind gazdasági, mind rekreációs-turisztikai célú hasznosítást lehetővé tesz, és egyúttal a térség életminőségét is jelentősen javítja. A projekt részét alkotják olyan futurisztikus tervek, mint pl. a 620 ha-os Geierswaldi-tavon úszó házak telepítése (az elsőt 2006-ban „bocsátottak vízre", és csak 2009-ben további 20 ház készült el), de új településeket hoztak létre a

tópartokon is, ilyen pl. a Seidlitzi-tó partján felépülő „Lagúnafalu", amely a környezetbarát energiaellátottság mintájaként is szolgál. Mindezek az új építmények egyéni megoldásaikkal nagy lehetőséget biztosítottak építészek kreativitásának kifejtésére, a tájépítészeknek pedig az építmény és táj harmóniájának megvalósítására. Az egész program pedig összességében a lepusztult bányavidék helyére egy vonzó, a területfejlesztést maximálisan elősegítő környezetet teremtett és teremt, amely máris jelentős turizmust hozott, sőt javította a helyi demográfiai trendeket is

Ami a kulturális potenciálokat illeti, ott is számos elem említhető, szintén a teljesség igénye nélkül pl. több szempontból is kiemelkedő fontosságú lenne az elhagyott építmények ellátása új funkciókkal, mint pl. ipartörténeti műemlékként, múzeumként vagy egyéb kulturális intézményként, turisztikai célú objektumként, vagy esetleg – átalakítva – lakóépületként való hasznosítása. Ez természetesen a leromlott táj esztétikai feljavításában is számottevő szerepet játszana.

Felhagyott bányavidékek megújításában a bányászmúlt számos eleme is olyan kulturális potenciált jelent, ami alapja lehet egy új fenntartható fejlesztési terv kidolgozásának. Kiemelkedő fontosságúak a kulturális tradíciók, a bányászhagyományok, egy énekkar, egy zenekar, vagy akár egy hagyományos rendezvény, ami nemcsak erősíti a közösségi tudatot, de turisztikai vonzerőként is szolgálhat. Bár ez közvetlenül nem eredményezi a táj helyreállítását, ahhoz – tágabb összefüggéseiben – mégis jelentős mértékben hozzájárul.

Mindenféle megújulás persze egyik alapvető feltétele a helyi közösségek akarása és bekapcsolódása. Ennek fontos elemét jelenheti az egykori közösségek esetleg még létező összetartó eleje is, amit növelhet a más jellegű bányászhagyományok őrzése is, pl. az egykori bányászati emlékek, emlékhelyek gondozása, emléktáblákkal való ellátása. Kérdés, hogy a még élő, de már nagyon idős bányászgenerációk sajnos elkerülhetetlen eltávozása után lesznek-e fiatalabbak, akik őrzik és gondozzák ezeket a hagyományokat és tárgyi emlékeket…

Hazai feladataink

Mint erről már szó esett, a felhagyott bányavidékek hasznosítására, a leromlott tájak helyreállítására már több Európai Uniós projekt is beindult. Alapvető céljuk a térségek ökológiai és kulturális potenciáljára alapozva olyan innovatív kezdeményezések megtervezése, amelyek hozzájárulhatnak a bányászati tevékenység felhagyását követően a gazdaságilag-társadalmilag rossz állapotban lévő régiók megújulásához, versenyképességük fokozásához, a bányaterületek infrastruktúrájának és az egykori bányászat értékeinek új célt szolgáló hasznosításához. Ezekben a kezdeményezésekben hellyel-közzel magyar résztvevők is megtalálhatók – mint pl. Salgótarján városa a ReSource fantázianevű projektben –, ám egészében véve Magyarországon ez a kérdés a kívántnál sokkal kevesebb figyelmet kap, pedig egykori bánya- és iparvidékeink

súlyos, helyenként katasztrofális helyzetben vannak. Így szükség lenne a nemzeti fejlesztési tervekben ezen térségek kiemelt fejlesztésére. Leginkább – az európai tapasztalatok felhasználásával – speciális projekteket, pályázatokat lenne szükséges kiírni, természetesen megfelelő anyagi támogatással, ami a felszínes toldozás-foldozás helyett ezen térségek átfogó revitalizációját tenné lehetővé. De ez önmagában nem elég, Számos régió nehézségekkel küzd a stratégiaformáláshoz és megvalósításhoz szükséges regionális kapacitások kiépítésének képességét illetően, ilyen például a megfelelő szereplők hálózata. Hiába ismerte fel összes egykori bányarégió a potenciálok értékét, a teljes hasznosításnak még a megtervezése is gyakran problematikus. Az anyagiak remélt biztosítása mellett tehát a szellemi potenciál, elsősorban a helyi értelmiség aktívabb közreműködésére is szükség lenne a célok megvalósításához.

Irodalom

CSIKY J. – DREXLER SZ. – FANCSIK J. – HORVÁTH G. – KARANCSI Z. 2001: Turizmus és természetvédelem kapcsolata a Medvesen és közvetlen környékén. – Salgótarján, 42 p.

CSÖRGE L. − GYENIZSE P. – LÓCZY D. – NAGYVÁRADI L. − PIRKHOFFER E. 2002: A bányászat és a bányabezárások hatása az épített környezetre Pécs északi részén. − In: FÜLEKY GY. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében. Az épített környezet változásai. Gödöllő, pp. 38-44.

CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. – SZABÓ M. 2010: Felhagyott bányaterületek eredményezte tájproblémák. – V. Magyar Földrajzi Konferencia, Pécs. In press.

DÁVID L. 1995: A kőbányászat felszínformáló szerepe a Mátra-hegység területén. – Acta Geographica Debrecina 33. pp. 145-168.

DÁVID L. 2000: A kőbányászat mint felszínalakító tevékenység tájvédelmi, tájrendezési és területfejlesztési vonatkozásai Mátra-hegységi példák alapján. – Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Debrecen, 164 p.

ERDŐSI F. 1979: A délkelet-dunántúli természeti környezetet befolyásoló antropogén hatások összefoglaló értékelése. – Földrajzi Értesítő 28. 3-4. pp. 307-338.

FRISNYÁK S. 1990: Magyarország történeti földrajza. – Budapest, 213 p.

HORVÁTH G. 1998: A Medves-vidék természeti képe. – In: FRISNYÁK S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 63-72.

HORVÁTH G. 1999: Táji értékek a Medves-vidéken. – In: FÜLEKY GY. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében. Gödöllő, pp. 13-18.

IBA (Internationale Bauausstellung) Fürst-Pückler-Land 2010: Ten principles concerning the treatment of post-mining landscapes. – Kézirat, Großräschen, 5 p.

KARANCSI Z. 2001: A Medves-térség természeti környezetét befolyásoló antropogén hatások értékelése. – A Magyar Földrajzi Konferencia tudományos közleményei. CD-ROM, Szeged.

KARANCSI Z. 2006. Természet és látvány. A tájkép értékelése a Medves-vidéken. – Falu-Város-Régió 3. pp. 63-67.

KARANCSI Z. – HORVÁTH G. – KISS A. 2009: A képeslap, mint a turizmusmarketing fontos eszköze; tájesztétikai vizsgálatok a Medves-térség területén. – Közép-európai Közlemények 4-5. pp. 219-226.

SÜTŐ L. 2007: A szénbányászat geomorfológiára és területhasználatra gyakorolt hatásainak vizsgálata a Kelet-borsodi-szénmedencében. – Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Debrecen, 177 p.

SZEÖKE I. 1903: Bányászati szótár. – Budapest, 175 p.

A „REGIMENT ZSELLÉREI" – A CSÍKSZÉKI ROMÁN TELEPÍTVÉNYES FALVAK TÖRTÉNETÉHEZ

KOCSIS LAJOS

1. Bevezetés

A többi magyarországi társadalmi osztályhoz hasonlóan, a függő viszonyban lévő parasztság is sokszínű, differenciált réteg volt: az úrbéres jobbágyok, a kis földű vagy teljesen nincstelen zsellérek mellett ide soroljuk a telepítvényes falvak lakóit is. A döntően a 18. század második és a 19. század első felében létrejött telepítvényes falvak allodiális majorsági földön létrejött telepek voltak, amely a megtelepedéskor vagy valamivel később külön faluszervezetté alakultak. Lakói szerződéses viszonyban álltak a tulajdonos földesúrral, esetleg kincstárral, földjeiket csak „haszonvételre" birtokolták.[1] Legtöbb telepítvényes falu Csongrád, Csanád, Temes, Torontál és Arad megyében létesült, nem kis részt vállalva az ország elpusztult déli vidékének gazdasági fejlődésében.

A telepítvényes falvak természetesen sok mindenben különböztek egymástól, hiszen jelentős eltérést mutatnak például a földesúrral kötött szerződések időtartama (örök-, valamint időleges) valamint a gazdasági funkció (kertészség, mezőgazdasági-, ipari és erdőüzemi telep) tekintetében.[2] Az amúgy is sokszínű telepítvények között, külön csoportot képviselnek a Székelyföldön létrejött hasonló falvak, amelyek sok szempontból eltérnek az ország más területein alapított telepítvényes birtokoktól. Ezek a különbségek mindenekelőtt a Székelyföld jellegzetes társadalmi, birtokjogi viszonyaival és nem utolsó sorban földrajzi fekvésével magyarázhatók. A jobb megélhetés reményében Moldvából a 18. század második felétől fokozatosan beszivárgó románok vagy csángók például, többnyire a székely faluközösségek (Gyergyóditró, Gyergyószárhegy, Csíkszépvíz, Csíkszentmihály, stb.) és csak ritkábban a földbirtokosok (pl. a gyergyószárhegyi gróf LÁZÁR, hídvégi gróf MIKÓ család) engedélyével hoztak létre telepítvényes falvakat (például Zalánpataka, Előpatak, Dobolló, Mikóújfalu, Várhegy, Hódos, Salamás, a Tatros völgyi csángó falvak, stb.). Természetesen ez meghatározta a telepítvényes viszonyt is. Mivel a faluközösségek esetében nem beszélhetünk a telepítések szükségességéről, a kapcsolat is lazább volt (a bér is inkább formális volt), míg az allódiumon létrejött telepítvényes falvak lakosságának terheik lényegesen nagyobbak voltak (részes művelés, pénzbérlet). További jellegzetessége

[1] GYIMESI Sándor: *A telepítvényes falvak „felszabadulása"*. = Szerk.: SZABÓ István: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Budapest, 1965. 154-155.
[2] GYIMESI Sándor: *i.m*. 158.

a székelyföldi telepítvényeknek, hogy Csíkszék észak-keleti, gyergyói részében létezett több olyan telepítvényes falu, amely az I. székely gyalog határőrezred birtokán, a revendikált havasokon alakult ki.

2. Telepítvényes falvak a revendikált havasokban

A határvédelmi feladatokat ellátó székely határőrezredek megszervezését (1762–1764) követően, Bécs minden eszközzel igyekezet biztosítani az önfenntartó, zsoldos pótló parasztkatonaság vagyoni védelmét, hiszen bizonyos anyagi háttér nélkül lehetetlen lett volna a sokrétű kötelezettség teljesítése. A határőrök létalapjának oltalmazásáért életbeléptetett, a magánélet területére is kiterjedő kényszerrendszabályok mellett ezt a célt szolgálta a revendikált havasok katonai célok szolgálatába állítása is.

A revendikált havasok történelmi előzményei egészen a17. század közepéig nyúlnak vissza, amikor a bizonytalan belpolitikai helyzetet kihasználva a moldvaiak több erdős területet vettek birtokukba Erdély keleti határvidékén. A székelység állandó kérése ellenére, kedvező megoldás csak több mint egy évszázad után, az 1769. augusztusi osztrák- török határkiigazításkor született: a vegyes bizottság által megállapított új határok szerint a moldvaiak által fokozatosan elfoglalt területek is visszakerültek Erdélyhez. De a faluközösségek általi, igazságos, a 17. század eleji tulajdonviszonyokat figyelembe vevő birtoklására azonban később nem került sor, hiszen a területüket gyarapítani igyekvő erősebb települések mellett, a nagyobb nemesi családok is – osztatlan, egységes, közös vagyon jellegét mellőzve – minél többet próbáltak, kizárólagos birtokukká tenni. Ez kiváltotta a „közhelyek" használatától elzárt katonarendiek erőteljes tiltakozását, akik számítva a hadvezetőség támogatására, panasszal éltek a parancsnokságnál. A határőrök jogainak megcsorbítása kiváló alkalom volt Bécs számára, hogy döntőbíróként fellépve szabadon rendelkezhessen a nem kincstári tulajdont képező birtokokról. Mivel az összbirodalmi érdekek minden elérhető erőforrás igénybevételét megkívánták, a döntés egyértelmű volt: 1783. május 27-én II. JÓZSEF kizárólag a „határőr-katonaság használatára és javára" bocsátotta a „császár királyi fennhatóság térfoglalása által" visszaszerzett területeket.[3]

Ennek megfelelően a Csíkszék határvonalába eső több mint 70000 hold nagyságú területet[4] az I. székely gyalog határőrezred 1784-ben ténylegesen birtokba vette. A Birodalom katonai céljait szolgáló támogatás pénzügyi keretének

[3] *A csíkmegyei volt székely-határőrezredeket alkotott községek székely lakosságának tulajdonát képező „ruházati alap"-hoz, röviden Magánjavakhoz jogosult csíki székely családok panasza a Népek Szövetségéhez.* Az igazgatótanács felkérése folytán szerkesztette Dr. GAÁL Endre igazgató. Csíkszereda, 1923. A mellékletként csatolt dokumentum gyűjtemény, A. dokumentum.

[4] Nemzeti Levéltár, Hargita Megyei Igazgatósága, Csíkszereda (Továbbiakban: CSÁL) Csíkszék iratai (1774–1786). 27. XXXVII / 9. A revendikált havasok földrajzi szempontból nem alkotottak egységes területet, hiszen a nagyobb része a szék észak-keleti, gyergyói felén feküdt, míg jóval kisebb része a szék dél-keleti, csíki csücskében terült el.

folyamatos növelése érdekében az ezred kormánya nagy gondot fordított a „status militarist” kapott területek célszerű, terv szerinti kiaknázására. Ennek megfelelően az épület-, eszköz- és tűzifában gazdag erdők kitermelésének és a legelők hasznosításának módját átfogó, az egész csíkszéki visszaszerzett havasokra érvényes rendelkezésekkel igyekeztek biztosítani. Természetesen megpróbálták rendezni a gyergyói részen korábban szétszórtan megtelepedett román közösségeket kérdését is.[5] Mivel jelenlétük emelte a birtok értékét (mint tulajdonost, a határőrezredet bér illette meg), számba vették őket, de kötelezettségeik alig növekedtek. Bár a parancsnokság céltudatos telepítő tevékenységet nem folytatott, a letelepedési engedélyt továbbra is minden – rendszerint kisebb csoportokban – érkező családnak megadta.[6] Az újonnan betelepülők többnyire egy szabadon kiválasztott helyen építették fel házaikat, földjeiket erdőségből tették művelhetővé. A ház (és a melléképületek) ritkán képezték adásvétel tárgyát, de előfordult, hogy az újonnan érkező bérlő, egy másik faluba költöző telepestől vásárolta meg. (A tisztek különösen támogatták ezeknek a szerződéseknek a lebonyolítását, hiszen a hadvezetés érdeke volt, hogy a haszonbérbe kiesés ne legyen, és „a contributio ne fogyatkozzék”.) Az egyre nagyobb számban érkezők, újabb és újabb területeket „hóditottak” meg, így a havasok irtásain és félreeső folyóvizek völgyeiben (a Kisbeszterce meg a Békás és mellékvizei) egész falvak és falurészek jöttek létre: Baraszó, Bélbor, Kűszűrőkőpatak, Holló, Márpatak, Tikos és Zsedánpatak. (Mivel ezek a telepek nagyobb területen feküdtek csak egy részük képezte az I. székely gyalog határőrezred tulajdonát, a többi Gyergyóditró, Gyergyószárhegy és Gyergyószentmiklós birtoka volt. Ezt jól ábrázolja a fenti falvak népességnövekedését összefoglaló *1. táblázat* is).

Az itt lakó román családok megélhetését az irtással hasznosíthatóvá tett területen folytatott mezőgazdaság biztosította. „*A nemes compagnia revendikált havasa árendásai* – tájékoztatják 1797-ben az ezred parancsnokságot – *kiirtották egyes részeken az erdőt, s mind be is veteményezték némely részét árpával, némely részét törökbúzával*.”[7] Gazdálkodásukban azonban az állattenyésztésnek volt nagyobb szerepe, hiszen a hegyi legelők és kaszálók lehetőséget biztosítottak nagyobb számú szarvasmarha és juh tartására. Az első korszakban a parancsnokság igazán nem korlátozta az irtásokat, így a telepítvényesek igyekeztek minél nagyobb területet művelhetővé tenni. Nyilvánvaló azonban,

[5] Ebben a korszakban a bevándorlók száma nem lehetett még túl magas, ha figyelembe vesszük az 1748-as statisztika elkészítőinek megjegyezték: „*a conscribált oláhok nagyobb részint mind Moldvából és külső vármegyékből való jövevének és nem is unitusok, alig vagyon egész Gyergyóban húszig való szántó-vető oláh a vaslábiakon kívül*”. Az összeírók szerint a románok a falvakban szétszórtan, leginkább pedig a hegyekben és erdőkben laknak. SZŐCS János: *A románok megtelepedése, román falvak kialakulása Csík-, Gergyó-, Kászonszékben (1614-1850)* = Szerk.: HERMANN Gusztáv: *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. 138.

[6] A letelepedést a főkormányszék sem ellenezte, 1794-ben például Csíkszék és a határőrezred véleményét kéri ki, hogy „*mi módon lehetne engedélyezni a moldvaiak ottani megtelepedését*.” CSÁL. Csíkszék iratai (1792-1803). 27. LIII/41.

[7] CSÁL 27. LVIII/30.

hogy az irtás önmagában is jövedelmező tevékenység volt, az itteni lakosokat tehát nemcsak a föld termővé tétele motiválta. Bár birtokaikat a határőrezred rovására gyarapították, ebben az időszakban a parancsnokság nagyvonalúan kezelte a telepítvényesek térnyerését és nem volt ritka, hogy árveréseknél a székelyekkel szemben is előnyben részesítették őket. 1807-ben például elismerve a zsedánpatakiak munkáját („*sok esztendők óta lakják és nagyobb részben ők tették hasznavehetővé*") Hegyes havasának legeltetési jogát a falu kapta meg.[8]

1. táblázat. A revendikált havasok területén lévő telepítvényes birtokok népessége

	Telep neve	A revendikált havasok területén lakók száma (1873)	Össznépesség (1850)	Össznépesség (1880)
1.	Bélbor	309	628	996
2.	Gyergyóholló	406	702	1146
3.	Baraszó	309	1240[a]	2501[a]
4.	Köszörűkőpatak	146	1024[b]	1477[b]
5.	Márpatak	191	1240[a]	2501[a]
6.	Tikos	206	1024[b]	1477[b]
7.	Gyergyózsedánpatak	1115	1344	1827
Összesen		2682	4938	7947

(a) Gyergyótölgyes része volt, adatai ide voltak számítva.
(b) Gyergyóbékás része volt, adatai ide voltak számítva.

A 19. század első harmadában a határőrezred zsellérei egyszerű szóbeli egyezségek alapján bírták földjeiket. A pénzben fizetett – évente változó haszonbér – mellett, többnyire csak alkalmi szolgáltatásokra kötelezték a telepítvényeseket. „*Dicsekedve mondák, hogy ők az óbester jobbágyai* – mesélték az erdélyi utazása során ide látogató SZENTIVÁNI Mihálynak – *s hogy a katonák tavaly (1836) itt járván, azóta a haszonbéren kívül egyéb szolgálatra nem kényszerítettnek, mint vadászni, halászni az óbester számára.*"[9] A határőrség tehát igazán nem keserítette meg a birtokán megtelepedettek életét, nem szabott teljesíthetetlen feltételeket. A kedvező körülményeket kihasználva, az egykori nincstelen bevándorlók biztos megélhetést teremtettek családjuknak. A telepítvényesek anyagi gyarapodása természetesen nem kerülte el az Erdély Petőfijének nevezett SZENTIVÁNI Mihály figyelmét sem: *„Oláh telepek egész falukot alkotnak havasaink között, s bár haszonbért kell fizetniök… általában a székelyeknél semmi tehetséggel előbb nem állanak, mégis vagyonosabbak s könnyebb életet élnek az elaprózott ősi birtokok pántikáin szűkösen nyomorgó székelyeknél."*[10] Ennek ellenére az állami adót nem mindenki fizette rendszeresen (volt, akinek három éves elmaradása is volt).

[8] CSÁL A székely huszárezred iratai. 31/ 71.
[9] SZENTIVÁNI Mihály: *Gyaloglat Erdélyben*. Budapest, 1986. 108.
[10] SZENTIVÁNI Mihály: *i.m.* 106.

A tulajdonos és a telepítvényesek majdnem idilli viszonya annak köszönhető, hogy a parancsnokság kényelmesen megoldotta a legkényesebb problémát, a pénzbérlet beszedését. Mivel a telepítvényesek birtokait a revendikált havasokban található legelőkkel és a kaszálókkal együtt évenként adták bérbe, a földbéreket nem közvetlenül a katonaságnak kellett beszednie, hanem az illető haszonbérlőknek kellett erről gondoskodniuk. A haszonbérlők által alkalmazott behajtási módszerek (zsarolás), valamint az ezekkel kapcsolatos visszaélések miatt a parancsnokság kénytelen volt változtatni a kényelmes állapoton. Felmérve a telepítvényes birtokokat, az ezred parancsnokság ezek kezelését újból rendezte, és egy 1837. február 28-án kiadott rendeletével a földbéreket állandó haszonbér címen újból szabályozta. Az újonnan megállapított földbérek mellett, 1837. május 1-jétől pedig – egyénenkénti egyezségek alapján – meghatározott időre (három év) már közvetlenül a „nemes ezred zselléreinek" adta bérbe. [11] 1837-ben tehát új korszak kezdődik a telepítvényes falvak történetében, hiszen az új rendelkezések hatással voltak a korábban jól megszokott életkörülményeikre, életkeretükre. A lazább előírásokhoz és ellenőrzéshez szokott bérlők azonban nagyon nehezen alkalmazkodtak az új helyzethez, és számos területen tovább éltek a régi beidegződések. Emiatt a parancsnokság kénytelen volt változtatni eddigi magatartásán és erélyesebben igyekezett érvényt szerezni a – a korábbi korszakhoz képest – szigorú rendszabályoknak. Nem véletlen tehát, hogy megszaporodtak a katonai hatóságok és a telepítvényesek közötti konfliktusok is.

Az előírás igyekezett rendet teremteni az addig meglehetősen zavaros állapotokban. Szabályozta az erdő hasznosításának (vigyáztak, hogy a meghatározott mennyiségen kívül többet ne vigyenek) és védelmének (a „*megbocsáthatatlan károkat*" szerették volna megakadályozni) rendjét. Ennek megfelelően a tisztek ezentúl rendszeresebben ellenőrizték az erdők állagának megőrzéséért felelős erdőpásztorokat, de mindent megtettek a birtokokkal kapcsolatos mindennemű visszaélés megakadályozása érdekében. Az előírásoknak megfelelően a telepítvényes birtokokat a tulajdonos tudta és jóváhagyása nélkül sem megosztani, sem elidegeníteni nem lehetett, de tilos volt az irtással vagy foglalással való gyarapításuk is.[12] A feltételeket kijátszva, a telepítvényesek – folytatva a korábbi évek gyakorlatát – igyekeztek az erdők rovására terjeszkedni és elvétve még telkeik egy részét is áruba bocsátani. 1846-ban például BERSZÁN Péter zsedánypataki telepítvényes egy kisebb területet adott el korcsmárlás céljaira. A közbelépő katonai hatóságok ez alkalommal is figyelmeztettek mindenkit, hogy „*aki hír nélkül csak egy talpni jószágot eladni akar mi szín alatt, hat hetek alatt fel fog mondatni zsellérségétől.*"[13] A legtöbb gond mégis az újonnan megállapított földbér (a revendikált havasok adómentessége miatt nem volt túl magas a fizetendő összeg) begyűjtéséből származott. E miatt a Station Commando kénytelen volt a zsellér-

[11] CSÁL. A Csíki Magánjavak iratai. 78/26.
[12] CSÁL. 78/26. és 29.
[13] CSÁL. A márpataki birtok igazgatásának iratai. 61/10.

bírók vagy az erdőpásztorok útján állandóan felszólítani a telepítvényeseket,[14] akik sokszor még „*írásbeli kemény parancs*" ellenére is csak jelentős késéssel, adták meg azt, „*amivel földesuruknak tartoznak*". A néha két éves tartozások azért is fordulhattak elő, mert a parancsnokság tulajdonképpen nem akart a más telepítvényeken ilyenkor szokásos eszközökhöz (késedelmi kamat fizetése, elárverezés, eszközök elkobzása, stb.) folyamodni. A hátralékok behajtását így csak a bérleti viszony megszüntetésével akarták elérni. Bár a felszólításokban mindig elhangzik fenyegetésként, hogy az adósok „*kizáródnak a nemes ezred birtokáról*", vagy „*nem érdemlik meg, hogy a nemes ezred keblébe tartsa*", egyetlen egy kiutasításról sincs tudomásunk.

Bár adataink későbbiek, mivel nagyobb bevándorlási hullám már nem következett be, már ebben a korszakban nagyjából kialakítható egy általános kép a „*regiment zsellérei*" által használt területek nagyságáról is. A telepek általában 2 hold beltelekből, és több mint 6 hold szántóból és rétből álltak, (legelő csak Baraszóhoz és Hollóhoz tartozott) de falvanként jelentős eltérések tapasztalhatóak, különösen a külsőségek tekintetében. Míg Kűszűrűkőpatakon például ez közel 20 holdat tett ki, addig Márpatakon a 2 holdat, Baraszóban pedig még az 1 holdat sem érte el. Összességében a telepesek több mint fele 5 holdnál nagyobb birtokon gazdálkodott. A haszonbér tekintetében Márpatak kivételével egy hold földért egyik telepen sem kellett átlagosan 1 forintnál többet fizetni.[15]

A telepítvényes birtokoknak az 1837. évi rendelkezés szellemében történő kezelése alig több mint egy évtizedig tartott. Bár az 1848. évi forradalom eredményeit szentesítő áprilisi törvények elrendelték az úrbéres szolgáltatások azonnali eltörlését (1848. IX. tc.), a jobbágyfelszabadításból kimaradtak telepítvényes falvak lakói. Ennek ellenére a szabadságharc bukása jelentős változást hozott a „nemes ezred zsellérei" életében. 1849 őszén ugyanis Erdély katonai és polgári kormányzója báró Ludwig WOHLGEMUTH altábornagy a kincstár javára lefoglalta a székely határőrezredek összes ingó és ingatlan javait, amelyek a következő évtől a pénzügyi hatóságok birtokába jutottak. Az önkényes intézkedést – amely a székelység elleni „büntető hadjárat" szerves része volt – Bécs azzal indokolta, hogy a határőrök forradalombeli magatartása katonai esküszegésnek tekinthető, így tehát a vagyonra érdemtelenek. Az elkobzást támasztotta alá a hadvezetés azon elképzelése is, hogy az összeg a hadi események által okozott károk megtérítésére szolgáljon.[16] A vagyontest pontos számbavétele és leltáro-

[14] „*Tehát most újra felszólíttatik a bíró, hogy jövő vasárnap az az f.h. 23-án helybéli zsellérekkel együtt kemény büntetés mellett itten megjelenjen; ezek közül senki is – ki az idei vagy még tavalyi árendával tartozik is – ki ne maradjon és ki erőszakosan ezen parancsolatot nem akarná teljesíteni, jelentse a bíró és a Stations Commando az olyan makacs embereknek büntetési módját fogja találni.*" – szólt 1846. augusztus 18-án a zsedánpataki, márpataki és hollói ezred zsellérbíróhoz intézet parancs. CSÁL. 61/10.

[15] CSÁL. 78/26.

[16] *Ő császári s apostoli királyi Felségéhez hódolatos felterjesztése Báró Wenckheim Béla, magyar királyi belügyminiszter, Lónyai Menyhért, magyar királyi pénzügyminiszter, Horváth Boldizsár, magyar királyi igazságügyminiszternek: a volt székely gyalog- és huszár-határőrezredek kincstári kezelés alatt álló ingó és ingatlan javainak visszaadása és rendezése tárgyában.* 10599. szám, 1868. Csíkszereda. 9.

zása csak az erdélyi határőrezredeket feloszlató 1851. január 22-i császári rendelet[17] után történt meg. Ennek hivatalos átvétele után, az oda tartozó erdők kezelését a gyergyószentmiklósi és a kászonújfalusi állami erdészek látták el. A parancsnokság által 1849. május 1-jén megújított szerződés lejárta után, a telepítvényesek továbbra is hasonló feltételekkel vették bérbe az állami kezelésbe került birtokokat, új szerződéseket azonban nem kötöttek velük. Ez részben visszalépés volt az 1837 előtti állapotokhoz. A revendikált havasok kezelésére beosztott három fős személyzet[18] ugyanis összeszedte a korábban megállapított földbéreket, de nem tudta hatékonyan ellenőrizni a havasokat saját birtokuknak tekintő telepítvényeseket. Ekkor szaporodnak el a Kis-Beszterce, a Putna vizére „engedelemmel" épített és haszonbér ellenében használt fűrészek és malmok, de a szinte általános birtokgyarapításokért nem fizettek földbért.

A kizárólag székely nemzeti vagyonnak tekintett revendikált havasok visszaszerzéséről a csíki lakosság ebben az időszakban sem mondott le, de a visszaszerzésére tett próbálkozásokat csak a kiegyezés után koronázta siker: a kormány által készített javaslatnak megfelelően FERENC JÓZSEF 1869-ben visszaadta a volt határőri vagyont korábbi tulajdonosainak. Az előző időszakhoz képest rendeltetése természetesen megváltozott, hiszen a határőri intézmény megszűnésével az addigi kizárólagos cél (katonáskodás elősegítése) is idejét múlta. A döntés értelmében így a vagyon jövedelmeit olyan közhasznú célokra kellett fordítani, „amelyek a székely nemzet jólétét képesek előmozdítani."[19] Ezzel megszűnt a teljes birtok két évtizedes átmeneti kezelése, és a telepítvényes falvaknak is új tulajdonosa lett.[20] A királyi elhatározás végrehajtásával megbízott BERDE Mózsa belügyminiszteri osztálytanácsos, az átadáskor nemcsak az erdők rossz állapotára hívta fel az érintettek figyelmét, de sürgette a telepítvényesek helyzetének mielőbbi rendezését is. *„A revendikált területeken szétszórva élő lakosokkal, illetőleg bérlőkkel* – fogalmazott az átadási jegyzőkönyvben – *a haszonbérleti szerződéseket haladéktalanul megújítani és a szék jogait időhöz kötött haszonbéri szerződésekkel örök időre biztosítani"* kell.[21]

A havasi javakhoz tartozó – többnyire kaszálókból és legelőkből álló – terület tehát már a visszaadás pillanatától két részre oszlott: 7664 hold 346 négyszögöl ugyanis a telepítvényesek birtokait képezte *(2. táblázat)*, így csak a többit

[17] *Allgemeines Reichs- Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich*. 1851. V. Stück. 95 – 96.
[18] Márpatakon lakott egy felügyelő tiszt, egy erdész és egy ellenőr. BENKŐ Károly: *Csík, Gyergyó és Kászon székek leírása két t.i. általános és részletes osztályokban*. Kolozsvár, 1853. 162.
[19] Ferenc József 1869. február 16-i *„legkegyelmesebb elhatározásának"* rövidített változata február 25-én jelent meg a Budapesti Közlönyben.
[20] A kezdetben havasi javak, majd később Csíki Magánjavaknak nevezett vagyontest kezelését előíró alapszabályoknak megfelelően a volt székely határőrezredeket alkotó 52 csíkmegyei község volt vagyon tulajdonosa.
[21] *Bécsben, 1869. év február hó 16-án kelt, s báró Wenchein Béla magyar királyi belügyminiszter ellenjegyzése mellett Ferencz József ő császári és apostoli királyi felsége által az első székely (csíki) gyaloghatárőr ezred és székely huszárezred csíki osztálya vagyonának visszaadása tárgyában kiadott királyi rendelet végrehajtása alkalmából a kir. biztos közbejöttével a helyszínen felvett átadási jegyzőkönyv.* Szám: 1383 – 920. Mj. Csíkszereda, 1921. 3– 4.

lehetett bérbeadás útján hasznosítani. A havasi javak vezetése így már a visszabocsátást követően igyekezett mind a kétfél számára elfogadható megoldást találni. (1852. május 1-jétől a korábbihoz hasonló szerződés hiányában, a telepítvényesek az államnak az azelőtt megállapított földbéreket fizették, amelyek 1869 után sem változtak). Első kezdeményezése, azonban nem járt sikerrel, hiszen annak ellenére, hogy a kis bizottmányi gyűlés döntése értelmében 1870 őszétől megválthatták birtokaikat, a telepítvényesek nem éltek ezzel a lehetőséggel.[22] A kérdés mielőbbi rendezése érdekében a legsürgősebb feladat a telepek pontos felmérése volt (először Hollót mérték fel 1872-ben). Teljesen érthető volt a vezetés álláspontja, hiszen amellett, hogy ez a terület után a Magánjavaknak csak 1022 forint 0.5 korona tiszta jövedelme (a 2588 forint 4.5 korona földbérből 1566 korona földadót fizetett az államnak) volt, a telepítvényesek birtokaikat sokszor irtás által is gyarapították. „*A többi 6 telepítvényes község gyors felmérése annál sürgősebbnek mutatkozik,* – írja 1872. évi jelentésében Gál Ignácz a havasi javak igazgatója – *minthogy a szék közönsége tetemes adót fizet ok nélkül oly birtokok után, melyeket a telepítvényesek önkényileg elfoglaltak, anélkül, hogy azokért a legcsekélyebb földbért is fizetnék.*”[23]

2. táblázat. A revendikált havasok területén lévő telepítvényes birtokok (1873)

A telepítvényes falu neve	A telepek száma			A gazdák száma	Lélekszám	Terjedelme								Évi állandó haszonbér	
						Belső		Külső		Legelő		Összesen			
						1600 négyszögöles holdakban									
	5 holdon alul	5 holdon felül	Összesen			Hold	Négyszögöl	Hold	Négyszögöl	Hold	Négyszögöl	Hold	Négyszögöl	Forint	Krajcár
Tikos	5	20	25	43	206	46	439	273	1468	-	-	320	307	128	16
Kűszűrűkőpatak	4	15	19	26	146	29	351	229	1577	-	-	259	328	131	3
Gyergyózsedánpatak	22	99	121	205	1115	183	1160	1737	300	-	-	1920	1460	1143	16
Márpatak	21	15	36	43	191	94	1412	65	1117	-	-	160	929	186	71, 5
Baraszó	39	9	48	72	309	119	548	56	1208	1850	-	2026	156	340	95
Holló	36	18	54	112	406	127	1175	154	1162	2370	-	2652	737	420	44, 5
Bélbor	27	25	52	74	309	279	5	45	1224	-	-	324	1229	237	58, 5
Összesen	154	201	355	575	2682	880	290	2564	56	4220	-	7664	346	2588	4, 5

A kérdés végül a telepítvényekről szóló 1873. évi XXII. tc. életbelépésével mozdult el a holtpontról: a törvény – székelyföldi alkalmazására módosításokat tartalmazó – 27.§ értelmében, ugyanis minden telepítvényes megválthatta a maga vagy előde által 1848. január 1-jén már használt területet. Mivel a havasi javakhoz tartozó telepítvényes községekben (Tikos, Kűszűrűkőpatak, Zsedánpatak,

[22] CSÁL 78/7.
[23] CSÁL 78/26.

Márpatak, Baraszó, Holló, Bélbor) található hasonló birtokokat az ezt megelőző időszakba határozott időre (3 év) bérelték, ezek megváltására a § 2. pontja volt érvényes: a telepítvényi belsőség (házhely, udvar és kert) 5 hold kiterjedésig a felek közti szabad megegyezés vagy ennek kudarca esetén a bíró által megállapított érték biztosítása mellett a telepítvényes tulajdonába ment át.[24] Ennek kivitelezése, azonban már kezdetben sem tűnt egyszerűnek, de a vezetés egyelőre igyekezett szorosan az előírások szerint eljárni. A havasi javak igazgatója 1875 tavaszán például tájékoztatta az érintetteket, hogy a jogszabálynak megfelelően a külsőségek és legelők megváltására senki se számítson, hiszen ha azt a törvény meg is engedné a Magánjavak, akkor sem adná oda értékes birtokát „a közös nevelési alap kárára”.[25] A sajátos körülmények (a telepek több mint fele 5 hold feletti volt, Bélborban a belsőséget a külsőséggel együtt használták, stb.) miatt azonban később kénytelenek voltak engedményeket tenni, de csak a „*törvényes utat mellőző*” telepítvényeseknek, akik egyenesen velük kiegyezve esetenként az előírt területnél nagyobbat is megválthattak. Ennek ellenére 1876. június 9-ig 119 olyan telepítvényes perelte be a Magánjavakat, akik vagy nagyobb birtokot szeretettek volna megváltani, vagy egyáltalán nem válthattak meg birtokot.[26] Végül a helyszínre kiküldött bizottság 1878. június 17. - július 22. között, 4774 hold 53 négyszögöl birtokról összesen 617 érdekelttel kötött szerződést[27], a következő év nyarán (július 6. - július 16.) pedig, a korábban meg nem jelenő 93-al született 604 hold 312 négyszögölről megállapodás[28] (Mivel öt zsedánpataki lakos még 1879 őszén jegyzőkönyvileg lemondott birtokáról, a telepítvényesek tulajdonába végül csak 5349 hold 718 négyszögöl ment át). A „békeegyességek” szerint az 5349 hold 718 négyszögöl birtokért a telepítvényesek összesen 107.578 forint 17 krajcárt kellett 15 év alatt (évi 6%-os kamat mellett) fizessenek.[29] Bár nagyon ritkán előfordult olyan is, aki az évi részleténél nagyobb összeget törlesztett, a telepítvényesek jelentős része már kezdettől fogva nem tett eleget a szerződésben foglaltaknak: 1882-ben például 140 olyan telepítvényest pereltek be, akik addig a 3 évi részletből még semmit sem törlesztettek (összesen 19.418 forint 15 krajcárral és annak 3494 forint 15 krajcár kamatával tartoztak).[30] A „*nagyon gyér és csekély összegű*” befizetések (egy évben sem haladta meg az 5000 forintot) miatt folyamatosan növekvő hátralékokat a Magánjavak per útján próbálta behajtani, de annak ellenére, hogy a döntések értelmében több, már megváltott fekvőséget elárvereztek, a kifizetéseket így sem tudták igazán felgyorsítani. Érthető, hogy a telepítvényes kérdés „örökös tárgyalásába” belefáradó vezetés később inkább kisebb engedményeket adva igyekezett őket élén-

[24] *Magyar Törvénytár 1872 –1874. évi törvényczikkek*. Budapest, 1896. 176 – 181.
[25] CSÁL 78/29.
[26] CSÁL 78/232.
[27] CSÁL Csíkmegye törvényhatósági bizottsága 1878. évi közgyűlésének jegyzőkönyvei. (december 18.) 7/14
[28] CSÁL Csíkmegye törvényhatósági bizottsága 1879. évi közgyűlésének jegyzőkönyvei. (október 15.) 7/15.
[29] CSÁL 78./48.
[30] Csíkmegye törvényhatósági bizottsága 1882. évi közgyűlésének jegyzőkönyvei. (május 25-26.) CSÁL 7/18.

kebb fizetésre ösztönözni. Ennek megfelelően 1887-ben a váltságösszegek törlesztését elhanyagoló telepítvényesekkel gyakorlatilag új szerződést kötöttek, amelynek értelmében, ha a hátra lévő váltság összeget és ennek 6%-os kamatát, 3 év alatt 6 egyenlő részletben befizették, a Magánjavak elengedte az eredeti fizetési határidő alatt járó kamatot.[31] Ennek köszönhetően – bár a várt látványos eredmény ezúttal is elmaradt, – a helyzet valamelyest javult, hiszen míg 1887-ban kamattal együtt 25.774 forint 77 krajcárral voltak el maradva, addig 1893-ban csak 8872 forint 32 krajcár volt a hátralék.

A „békeegyességeknek" szerint a birtokokat 15 éven belül kellet volna mérnökileg felmérni, de erre csak 1899-ben került sor.[32] Bár a felmérések során a bizottság eltekintett minden 200 négyszögölnél kisebb „jelentéktelen foglalástól", sok telepítvényes az eredeti birtokánál nagyobbat használt, amiért pót váltságösszeget kellett fizessen. Ugyanakkor előfordult, hogy többen kevesebb földdel rendelkeztek, mint ami szerződésileg megillette volna, így azoknak a Magánjavak váltságtérítményt (összesen 2488 korona 56 fillér) fizetett.[33] Mivel a század utolsó éveire törlesztették tartozásaikat, birtokaiknak a havasi javaktól való pontos elkülönítésével lezárult a telepítvényesek bonyolult és hosszadalmas ügye.

3. Összegzés

Az allodiális majorsági földeken és a faluközösségek birtokain létrejött székelyföldi telepítvények mellett külön csoportot képviselnek az I. székely gyalog határőrezred tulajdonába került revendikált havasokban kialakult román telepek. Ezek sorsának alakulása, nemcsak a birtokos személye miatt volt különös, hanem a többszöri tulajdonos váltás miatt is, ami nagymértékben befolyásolta a telepítvényesek mindennapjait is. A határőrezredek feloszlatása előtt megszigorodó viszony ugyanis az kincstári felügyelet során jelentősen lazult, majd 1869 után, a visszaadott vagyonkomplexum vezetése igyekezett véglegesen rendezni a telepítvényesek kérdését. Bár az új hazájuk sem számított az ígéret földjének, a „nemes ezred zselléreinek" leszármazottjai megváltották birtokaikat, és önálló közösséget alkotva, településeik mind a mai napig fennmaradtak.

[31] Csíkmegye törvényhatósági bizottsága 1887-évi közgyűlésének jegyzőkönyvei. (augusztus 30.) CSÁL 7/23.
[32] A BECZE Antal alispán elnöklete alatt tevékenykedő bizottság munkájának szakszerűségét természetesen az erdőrendezőség alkalmazottai (IMRE Dénes erdőmester, JAKAB József főerdész, KRIPPEL Móricz erdőgyakornok) biztosították.
[33] CSÁL 78/219.

MIGRÁCIÓ ÉS ETNIKAI TÉRSZERKEZET A 18. SZÁZADBAN, MAGYARORSZÁG MAI TERÜLETÉN

DR. KOCSIS KÁROLY*

Magyarország mai területe Európa nyelvi szempontból egyik leghomogénebb területének számít, mely tény az elmúlt fél évezred rendkívül intenzív migrációs és asszimilációs folyamatai eredményének számít. Ezek közül kiemelkednek azok az etnikai térszerkezetet alaposan átformáló vándorlások, melyek a török hódoltságtól II. József uralkodásának végéig tartó (alapvetően a 18.) évszázadban zajlottak le. Írásunkban ezen, az 1680-as évek utáni évszázadban, a gazdasági újjáépítést, újranépesedést jelentő időszakban lezajlott migrációk vázlatát kívánjuk adni Magyarország mai területére vonatkozólag.

Buda felszabadulásától a Szatmári békéig (1683-1711)

A hódoltsági területeket jórészt elnéptelenítő, felszabadító háborúk a Száva-Duna vonalát átlépő, ellentétes irányú, tömeges muzulmán és keresztény (délszláv) kényszermigrációkat eredményeztek. Az oszmán hadsereggel a muzulmán (pl. bosnyák, török) népesség szinte teljes egésze is távozott, míg a Balkánról a törökök bosszúja elől több hullámban délszlávok tömegei érkeztek többek között az ország mai területére is. A ferencesek vezetésével Dalmácia északi részéről és Kelet-Hercegovinából a (dalmatának is nevezett) bunyevácok az 1620-as évektől kezdve több hullámban, de főként 1683-1687 között Likába, Szlavóniába, Bácskába (főleg Baja, Szabadka, Zombor környékére) és a Duna mellékére (pl. Ercsi, Tököl, Érd, Buda, Szentendre) menekültek *(Popović, D. J. 1957, Poljaković M. 1970, Pavičić S. 1982)*. Hasonló időszakban, főként a 17. század derekától kezdve árasztották el a Dráva és Száva közét, majd települtek tovább Baranyába, Bácskába, főleg a Duna és Dráva közelébe (pl. Mohács, Hercegszántó, Kásád) a „sokacnak" nevezett katolikus boszniai horvátok *(Unyi B. 1947)*. Az annak idején „katolikus rácoknak" is nevezett bunyevácok és sokácok migrációja mellett egyszerűen „bosnyáknak" hívott katolikusok is érkeztek az 1690-es években Baranyába, elsősorban Pécs déli szomszédságába (pl. Szalánta, Kökény, Nagykozár, Pécsudvard).

* Kocsis Károly, akadémikus, intézeti igazgató, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 1112 Budapest, Budaörsi út 45. E-mail: kocsisk@mtafki.hu; intézetigazgató egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Műszaki Földtudományi Kar, Földrajzi Intézet, 3515 Miskolc, Egyetemváros

A 17. században Nagykanizsa elnéptelenedett környékére és Somogy nyugati felébe Rába-vidéki szlovének és főleg Kanizsa és Sziget felszabadulása (1690) után Mura-, Dráva menti horvátok is települtek *(Kozár M. 2004, Kerecsényi E. 1983)*.

A török kiűzésével a hazai szerbség sokat veszített korábbi súlyából, melyet az 1690. évi nagyméretű, balkáni menekülthullámuk állított némileg helyre. A beözönlött, egyházi kiváltságokkal ellátott szerb tömeg főként a Délvidéken és a Buda-Eszék közötti, kelet-dunántúli területen szóródott szét, míg Csarnojevics pátriárka és kísérete a néhány évvel korábban még református magyarok által lakott Szentendrén és környékén települt le. A kaotikus viszonyokat okozó, helyét kereső szerb menekülttömegnek a Délvidékre, az újonnan létrejött határőrvidékekre való áttelepítése az 1699. évi karlócai béke után gyorsult fel *(Szakály F. 1991: 27-28)*. A 17. század végén az említett szerblakta területeken kívül számos, régi és újkeletű jelentékeny szerb szórvány is létezett a vizsgált területünk következő településein: Eger, Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Kengyel, Kalocsa, Székesfehérvár, Veszprém, Pápa, Győr *(Popović, D. J. 1957: 109)*.

A 17. század végén, a csatazaj elülte után szinte azonnal mozgásba lendült az ország népe, mely spontán vándorlásokban (többnyire jobbágyszökésekben) és szervezett földesúri telepítésekben nyilvánult meg. A magyar lakosság már 1685-1686 után kezdett visszaszivárogni a korábban menedéket jelentő, viszonylag túlnépesedett nyugat-dunántúli, felföldi („palóc") vármegyékből (pl. Vas, Győr, Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod) a felszabadult, szinte elnéptelenedett, hajdani hódoltsági területekre. A visszavándorlás a központi és déli területek irányába több lépcsőben és folyamatosan történt. Először (az 1685-1734 közötti időszakban) az elpusztult végvári öv, majd annak szomszédságában lévő dunántúli és észak-alföldi területek új magyar honfoglalása kezdődött meg, főként jobbágyok spontán migrációja révén *(Paládi-Kovács A. 1989)*. Ennek a 17. század végén megindult népvándorlásnak volt köszönhető, hogy pl. az 1699-ben összeírt jászságiak 55%-a közelmúltbeli (főleg palóc: nógrádi, hevesi, borsodi, kishonti) jövevénynek számított *(Fodor F. 1942)*.

A dél felé vándorló felvidéki magyarok helyére, majd a magyar etnikai tér távolabbi, elnéptelenedett falvaiba túlnépesedett, kedvezőtlen mezőgazdasági körülményeket kínáló, szegény hegyvidéki szlovák falvak jobbágyai szöktek, illetve telepítették őket földesuraik (pl. Beniczkyek, Kohányak, Podmaniczkyak, Rádayak) *(Szekfű Gy. 1935)*. Így települtek újra szlovákokkal már az 1680-1703 közötti időszakban a következő falvak Nógrád, Pest, Heves, Esztergom és Komárom megyékben: pl. Bánk, Legénd, Vanyarc, Acsa, Domoszló, Epöl, Oroszlány *(Czoernig, K. 1857, Sirácky, J. 1966, Fügedi E. 1965, 1966)*. Ezen időszakban bukkant fel egyre több ruszin is Szabolcsban, Abaújban és Dél-Zemplénben is *(Paládi-Kovács A. 1973)*.

I. Lipót a romokban heverő ország nagy részének felszabadítását követően a volt hódoltsági terület birtokviszonyainak rendezése érdekében „Újszerzeményi Bizottságot (Neoacquistica Commissio)" állított fel (1690), kiadta „benépe-

sítési utasítását (Impopulationspatent)" (1689) és Kollonich Lipót érsekkel, a Magyar Kamara elnökével kidolgoztatta a „Magyar Királyság berendezésének műve (Einrichtungswerk…)" című reformtervezetet. A hatalmas államadóssággal küzdő, Franciaországgal és az Oszmán Birodalommal is hadat viselő Habsburg Birodalom a felszabadított magyar terület túlnyomó részét adóssága törlesztése érdekében, főként a háborús érdemeket szerzett hadvezéreinek (pl. Savoyai, Veterani, Batthyány, Caprara, Preuner, Wallis, Mercy, Dőry), udvari szállítóinak, világi és egyházi nagybirtokosoknak (Esterházy, Festetich, Zichy, esztergomi, kalocsai érsekség, pécsi, veszprémi, váci püspökség) adományozta illetve adta el *(Schilling, R. 1928, Fata M. 1997)*. Az új birtokosok a fentiekben említett kormányzati utasításoknak és saját merkantilista gazdasági érdekeiknek megfelelően azonnal hozzáláttak – az esetek többségében külföldi német – munkaerő többnyire sikeres toborzásához, kezdetben főként a Habsburg fennhatóságú, illetve a velük szoros szövetségben lévő német birodalmi területeken. A német kivándorlási hullámok sikerét a délnyugat-német területeken nem a túlnépesedés, hanem a pfalzi, spanyol és osztrák örökösödési háborúk (1688-1699, 1701-1714, 1740-1748) és azok következményei, a rossz gazdasági helyzet, elszegényedés, éhség biztosította *(Fata M. 1997)*. Az első német telepeseket (leszerelt katonákat, iparosokat, parasztokat) a stratégiai fontosságú, kamarai igazgatási székhelyre, a hajdani fővárosba Budára, Pestre és az elnéptelenedett környező területekre költöztették (pl. Pilisvörösvár 1692, Pilisborosjenő 1695, Budakeszi 1698, Solymár, Nagykovácsi, Zsámbék 1700, Törökbálint 1701, Budajenő 1703) *(Czoernig, K. 1855, Schilling, R. 1928)*.

Budán az egyes etnikumok térbeli elhelyezkedését sokáig meghatározta az Udvari Kamara utasítása, mely a polgárjog és az ingatlanszerzés esetében a Várban csak a katolikus és német lakosság letelepítését engedélyezte, a szerbek és horvátok lakhelyéül elsősorban a Vár déli és keleti előterét (Tabán, Víziváros) jelölte ki, míg a protestánsok és zsidók budai betelepülését kifejezetten tiltotta. Annak ellenére, hogy hasonló etnikai–vallási diszkriminatív intézkedések érintették az akkor még Budánál több mint négyszer kisebb Pestet is, 1686-1696 között a „város" népességének relatív többségét még a magyarok képezték (38%). Ekkor a németek aránya Pesten 32%-ra, a szerbeké 13%-ra volt tehető *(Dümmerth D.1968.)*.

A Rákóczi-szabadságharc idején az ország újranépesülésének üteme lefékeződött, a kényszermigrációk jelentősége megnőtt. Ez utóbbiak főként a kuruc–szerb kölcsönös bosszúhadjáratokkal (pl. 1704, 1707: Pécs és Kecskemét szerb pusztításával, a baranyai és bácskai szerbek többségének elűzésével) függtek össze. A főváros környékén ez idő alatt csupán a szerbeknek a nagyobb biztonságot jelentő Csepel-sziget néhány falujába (1706: Szigetcsép, Szigetújfalu, Lórév) és a Szentendre környéki falvakba (1710: Izbég, Pomáz, Budakalász, Csobánka) történt beköltözése illetve a pesti magyaroknak a labanc ellenőrzés alatt lévő Pestről való fokozódó elköltözése érdemel említést.

A szatmári békétől II. József haláláig (1711-1790)

A szatmári-békét (1711) követően a belső migrációk és a külföldi betelepítések új erőre kaptak. Ekkor hajtották végre az első, országos kiterjedésű, az adófizető népesség számát megállapítani hivatott 1715-ös és 1720-as összeírásokat *(Acsády I. 1896, Dávid Z. 1957)*. Az eredeti forráson *(Németh I. 2004)* alapuló számításaink szerint a vizsgált területen 1715-ben 58 257 adófizető élt, akiknek 79,5% viselt magyar hangzású, 9,2% német, 4% horvát, 3,6% szerb, 2,5% szlovák nevet *(1. táblázat)*. Az ország mai területén ekkor számításaink szerint közel 1,5 millió lakos élhetett *(vö. Dávid Z. 1957)*. Az adófizetők száma alapján legnépesebb város (adófizetők száma alapján) Buda (1487), Debrecen (922), Pest (742) és Kecskemét (733) volt.

Győrt (524) és Pápát (372) leszámítva legtöbb magyar az alföldi nagyvárosokban élt: Debrecen (922), Kecskemét (710), Nagykőrös (521), Hódmezővásárhely (406) és Szeged (334). A középkori magyar településterület elsősorban a Berettyóújfalu-Jászberény-Vác vonaltól délre fekvő, alföldi területeken és a Dunántúl keleti részein (főként Fejér déli felében, Tolnában, Kelet-Baranyában) pusztult el. Az 1711 utáni időszakban a magyar túlélők legnagyobb sűrűségben az északkeleti (pl. szabolcsi, borsodi, hevesi) és északnyugati (pl. győri, soproni, vasi) területeket lakták.

A közel 140 ezer főnyire becsülhető németség 48%-a a középkori eredetű, nyugati határvidéki német ajkúak („hienzek, heanzek"), a többiek az újonnan betelepített, főként dél-németországiak („svábok") körébe tartoztak. Az 1715 előtti három évtized során bevándorolt német adófizetők legnagyobb tömeget Budán (772) és Pesten (418), az „őshonosak" Sopronban (639) és Kőszegen (299) képviseltek. A 65 német többségű település túlnyomórészt a nyugati határvidéken (pl. Mosonban, Sopron, Kőszeg, Szentgotthárd szomszédságában) és a mai fővárosunk környékén volt fellelhető *(1. ábra)*. A későbbi rendkívüli jelentőségű, dél-dunántúli német településterület első számottevő csíráit 1715-ben még csak Szigetvár, Lovászhetény és Tevel német többségű települések jelentették.

A csaknem 60 ezernyi horvát (bunyevác, dalmát, sokac, katolikus rác) 69 településen képezett többséget, főként Észak-Bácskában, Buda délnyugati szomszédságában, Baranya déli és Somogy nyugati részén. A Rákóczi-szabadságharc után Szlavóniából és a Szerémségből visszaszivárgó szerbek *(Weidlein J. 1937)* száma (kb. 53 ezer fő) ekkor már 57 településen haladta meg a más nemzetiségűekét, főleg a Szentendre és Dunaföldvár közötti Duna mentén, Baranya és Tolna keleti részén, illetve Észak-Bácskában. Legtöbb szerb adófizetőt Budán (259), Szentendrén (182) és Baján (118) írták össze.

Az ország mai területén az 1680-as évektől megjelenő, 1715-ben 38 ezerre becsülhető szlovák kisebbség falvai elsősorban a mai Budapest tágabb körzetében, Nógrád és Pest megyék határvidékén szóródtak, de már felismerhető volt az a Balassagyarmat-Galga-völgy-Gödöllői-dombságon keresztül húzódó „szlovák etnikai folyosó" körvonala, mely a későbbiekben számos szlovák telepest közvetített az Alföld távolabbi területei felé.

1. táblázat. A népesség etnikai összetételének változása Magyarország mai területén (1495-1880)

Év	Össznépesség		Magyarok		Németek		Szlovákok		Horvátok		Szerbek		Szlovének		Románok		Ruszinok		Egyebek	
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
1495	1032000	100	990000	95,9	17000	1,6			1200	0,1			600	0,1					23200	2,3
1715	1480000	100	1176000	79,5	136600	9,2	37700	2,5	58900	4,0	52700	3,6	4000	0,3	1500	0,1	2800	0,2	9800	0,7
1784	2663214	100	2103000	79,0	291900	11,0	130400	4,9	71700	2,7	20400	0,8	4300	0,2	12600	0,5	15100	0,6	13814	0,5
1880	5343364	100	4402364	82,4	606363	11,3	199778	3,7	59251	1,1	18792	0,4	4610	0,1	24972	0,5	4198	0,1	23036	0,4

Megjegyzés: Horvátok 1495-ben mint szlavónok, utána a bunyevácokkal (dalmatákkal), sokácokkal, katolikus rácokkal együtt.

Források: 1784 osztrák, 1880 magyar népszámlálási adatok, illetve az alábbi forrásokon nyugvó, települési szintű becsléseink: Kubinyi A. 1996, Engel P. 2001, Németh I. (szerk.) 2004, Lexicon locorum…1920, Vályi A. 1796-1799, Korabinszky, J. M. 1804.

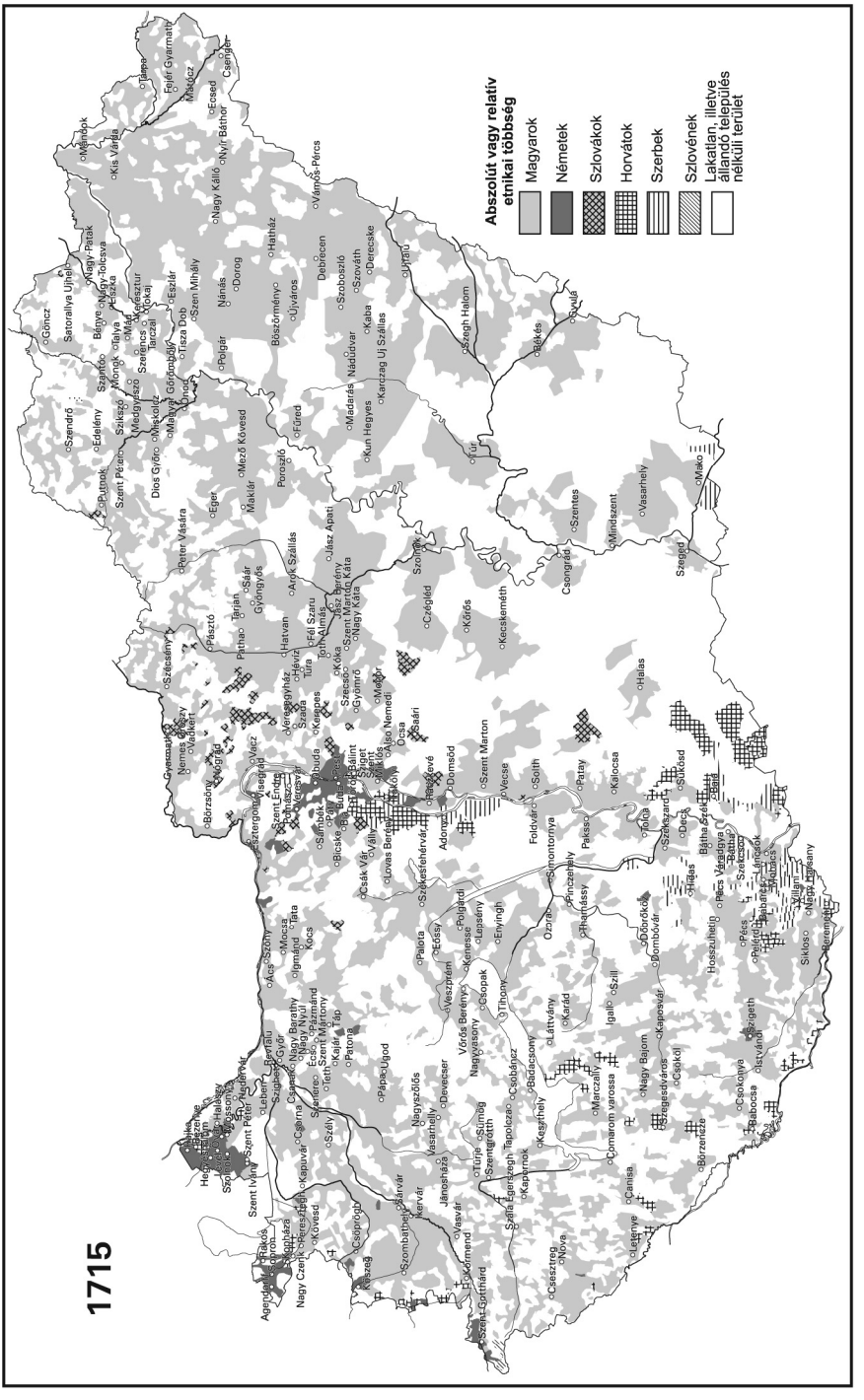

1. ábra. Magyarország mai területének etnikai térképe 1715-ben (Szerző: Kocsis Károly)

A 4000 főnyi szlovének etnikai tere továbbra is a Szentgotthárd déli szomszédságában elterülő falvakra terjedt ki. A 17. század végétől az ország mai alföldi területein is felbukkanó partiumi románok száma 1715-ben még csak Gyulán és Kétegyházán lehetett számottevő *(Petrusán Gy. et al. 2001)*.

Az 1715/20-as összeírások és a II. József korabeli, első népszámlálás közötti időszakban a török, majd kuruc háborúk után megindult, „honfoglalásszerű" belső migráció és külföldi német betelepítés különösen nagymértékben folytatódott. A belső migráció motorját továbbra is a termékeny, de parlagon heverő, többnyire alföldi, hajdani hódoltsági területek benépesítésének szükségessége, a minél több munkaerőre vágyó telepítő földbirtokosok által felkínált kedvezmények vonzereje, az eredeti lakóhelyen a szökések miatt csökkenő jobbágylétszámmal is összefüggő, növekvő feudális kizsákmányolás és az ellenreformáció protestáns üldözése, a szabad vallásgyakorlás vágya jelentette *(Fügedi E. 1965, 1966)*.

A túlnyomórészt a lakatlan alföldi területek felé áramló magyar lakosság az említett hét évtized alatt több mint 800 olyan, 19. század végén létező település területén jelent meg, mely 1715-ben még nem szerepelt az összeírásokban. Mindez természetesen nem jelentette az elpusztult alföldi középkori településhálózat újraéledését, újraszerveződését, hanem a nagy határú mezővárosok (többnyire a 20. században közigazgatási önállóságra is szert tevő) pusztáinak lassú benépesülését *(vö. Beluszky P. 1999)*. A volt hódoltsági területen hullámzó, helyét kereső magyar jobbágytömeg életkörülményeinek javítása érdekében nem csupán a kiterjedt pusztákkal rendelkező mezővárosokban próbált meggyökeresedni, hanem előszeretettel költözött a kiváltságokkal rendelkező jász, kun és hajdú területekre is *(Szekfű Gy. 1935)*. Ennek is köszönhető, hogy az Alföld lakatlan, középső területeinek újranépesítésében, magyarrá és katolikussá tételében nagy szerepet játszott a magas természetes szaporodású, többnyire palóc eredetű r.k. jászságiak 1718 utáni (az 1745-ös redempciójukat követően felgyorsuló) kiáramlása a kunsági pusztákra (pl. Kunszentmárton, Kiskunmajsa, Kiskundorozsma, Lajosmizse) *(Fodor F. 1942: 230–235)*. Az 1730-as évektől, a földesúri telepítések időszakában a földszerzés lehetősége mellett a felekezeti hovatartozás is komoly szerepet játszott a magyarok belső migrációjában. Az ellenreformáció türelmetlensége, az erőszakos katolizálás következtében mind a protestáns magyar jobbágyok, mind a nemesek tömegesen költöztek a Dunántúlról, a Felföldről, általában a katolikus egyházi és világi birtokokról az Alföldre, főként a Tiszántúlra *(Nyíri S. 1941, Paládi-Kovács A. 2003)*. E tekintetben jellegzetes példa a Győr környékéről a tolnai Zombára költözött evangélikus magyaroknak 1744-ben Orosházára való kényszerű áttelepülése, vagy a Heves-Borsodi-síkságon az egri püspökség és káptalan birtokairól a református magyarok többségének átköltözése a Tiszántúlra *(Soós I. 1955, Paládi-Kovács A. 1989, 2003)*. A református magyarok kényszerű térbeli (főként a Tiszántúl középső részeire történő) koncentrációja és a katolikus magyar (jórészt palóc) telepítések a 18. század végére alapjaiban stabilizálták a napjainkig fennálló

felekezeti térszerkezetet. Az 1715 utáni hét évtizedben a több ezernyi betelepülőnek köszönhetően a legnépesebb magyar közösségek lélekszáma leginkább a Dél-Alföldön (Szegeden, Hódmezővásárhelyen és Makón), a Felföld déli kapuiban (Egerben, Miskolcon és Gyöngyösön) gyarapodott. Az említett dél-alföldi városok (mindenekelőtt Szeged) a 18. század derekától kiemelkedő missziós szerepet játszottak a magyarság dél-alföldi, újkori honfoglalásában, különösen a Bácskába és Bánságba való visszatérésben, etnikai tere jelentős kiterjesztésében *(Kálmány L. 1891, Bálint S. 1974-75)*.

A magyarok nagyarányú belső vándorlása ellenére a vizsgált terület déli felén, különösen a Dunántúl hajdani hódoltsági részén továbbra is gyér volt a népsűrűség, nem jutott a földbirtok gazdaságos kihasználásához szükséges számú magyar telepes. Mindez annak is köszönhető volt, hogy a nagyobb népsűrűségű nyugati és északi vármegyékben a földbirtokosok 1733/34 (a korábbi szabad vándorlást erősen korlátozó vármegyei rendeletek) után egyre nagyobb sikerrel tudták megakadályozni jobbágyaik szökését *(Paládi-Kovács A. 1989)*. Ennek eredményeként és az 1722-1723. évi országgyűlés 103.tc. alapján új erőre kapott a külföldiek, főként németek betelepítése *(Szekfű Gy. 1935, Fata M. 1997)*.

A korábbi időszakkal ellentétben, az 1720-as évektől kezdve sokkal nagyobb tömegben és rendezettebben folyt a németek betelepítése. Származási helyükön a munkaerő iránti fokozódó, külföldi kereslet hatására a német földbirtokosok elbocsátási illetéket követeltek a kivándorolni szándékozóktól. Ennek hatására egyre inkább csak a kevésbé elesett, tehetségesebb, vállalkozókedvű lakosok gondolhattak kivándorlásra, melynek eredményeként a hazánkba beköltözött német munkaerő színvonala (szorgalma, fegyelme, termelési hatékonysága) gyorsan nőtt *(Szekfű Gy. 1935)*. Az állami és magán telepítők körében egyre népszerűbbé váló német telepeseknek köszönhető, hogy 1715 és 1784 között a német lakosság száma megduplázódott, a német többségű falvaké több mint ötszörösére (újabb 276 településsel) nőtt. Az idő haladtával a telepesek származási helye egyre nyugatabbra, új lakóhelyük pedig egyre keletebbre (ill. délre) tolódott. Kezdetben a szomszédos osztrák örökös tartományokból költöztek az új német lakók a nyugati határszélre, a Bakonyba, majd a bajor területekről a Vértesbe, Pest megyébe, később a sváb és frank területekről az Alföldre és a Dél-Dunántúlra, ezt követően a Rajna-Pfalzból, Elzászból a Bácskába és a Bánságba *(Szekfű Gy. 1935)*. A németeket telepítők közül Pest megyében a Grassalkovich, Ráday, Patasich, Wattay, Zichy, a Dunántúli-középhegységben az Esterházy, Zichy család tagjai, a zirci apátság, a veszprémi püspökség, a Dél-Dunántúlon a Batthyányak, Dőryek, Esterházyak, Festetichek, Széchenek, Perczelek, Daróczyak, Rudnyánszkyak, Mercy gróf, a pécsi püspökség, a pécsváradi apátság, Békésben a Harruckernek, Bácskában, Hevesben ismét Grassalkovich Antal, Zemplénben Trautsohn herceg emelkedett ki *(Rieth, A. 1927, Schilling, R. 1928)*. 1740 után (Mária Terézia és II. József uralkodása idején) egyre költségesebb, de humánusabb, felekezeti korlátok nélküli telepítések

zajlottak le, melyek eredményeként evangélikus és református németek betelepítésére már nagyobb mértékben is sor kerülhetett. A „gyarmatosítás" során a telepítők nagy hangsúlyt helyeztek a helyi közösség hatékonyabb „működése", az eltérő felekezetű, életmódú etnikumok közötti konfliktusok elkerülése végett a felekezeti-nyelvi elkülönítésre *(Fata M. 1997)*. Ennek során gyakran került sor a németek számára kiszemelt, gyér népességű, de mezőgazdasági szempontból leginkább értékes, dunántúli területen a helybeli szerbek, esetleg magyarok elköltöztetésére, térbeli koncentrációjára *(Weidlein J. 1937)*.

Az ilyen áttelepítések és a szerbeknek a Délvidék felé történő, fokozatos visszahúzódása miatt veszthették el a szerbek 32 faluban (főként Baranya, Tolna és Fejér keleti felében) korábbi etnikai többségüket.

Az 1715 és 1784 közötti időszakban főként földesúri telepítés révén több mint száz új, szlovák többségű település jött létre, főként az északi területeken és az Alföldön. 1715 után folytatódott a már meglévő szlovák nyelvszigetek kiterjedése, összeolvadása Nógrád és Pest megyében, jórészt a Podmaniczkyak, Grassalkovichok, Beleznayak, Szeleczkyek telepítéseinek köszönhetően *(Czoernig, K. 1857, Sirácky, J. 1966)*. Elsősorban egyházi telepítések révén a Pilisben, Vértesben és a Bakonyban új erőre kapott a főként római katolikus, északnyugat-felföldi szlovákság betelepítése. Ugyanezen időszakban indult meg a katolikus szlovák erdei munkások, üvegfúvók betelepítése a Mátrába, Bükkbe és a Tokaji-hegységbe is (pl. Mátraszentimre, Bükkszentlászló, Háromhuta). A Duna-Tisza közén 1718-ban Kiskőrösre a Wattayak evangélikus, 1719-ben Miskére Csáky Imre kalocsai érsek római katolikus szlovákokat költöztetett. A vizsgált terület legjelentősebb szlovák etnikai tömbje Harruckern János György főként 1720-1723 közötti szervezett telepítési tevékenysége révén jött létre Békés megyében, melynek során evangélikus szlovákok költöztek Békéscsabára, Szarvasra, Mezőberénybe Zólyom, Nógrád, Kishont, Gömör és Abaúj vármegyékből, Pest illetve Heves újonnan létrejött szlovák telepes falvaiból *(Fügedi E. 1965, Sirácky, J. 1966)*. Harruckern katolikus szlovákokat is telepített Békésbe (pl. 1731: Endrőd), de azok – az evangélikus egyház biztosította vallási elkülönülés hiánya miatt – a 19. század első harmadában már elmagyarosodtak. A Felvidékről az Alföldre áramló, többnyire evangélikus, új lakóhelyet kereső szlovákság migrációja a 18. század derekára már némileg csillapult és a vizsgált területen inkább a másodlagos telepítések váltak jellemzővé. Olyan településeken, ahol a magyarokkal vegyesen éltek, a vallási elkülönülés megvalósítása és a konfliktusok elkerülése érdekében az evangélikus szlovákok tovább költöztetésére volt szükség (pl. 1746-ban Békésszentandrásról az újonnan létrehozott Tótkomlósra). Elegendő katolikus telepes híján Károlyi Ferenc 1753-60 között a szinte pusztán álló Nyíregyházát végül is békési (pl. Szarvas, Mezőberény, Békéscsaba, Tótkomlós), majd felföldi (pl. Zólyom, Borsod, Hont, Gömör, Nógrád megyei) evangélikus szlovákokkal népesítette be, akiknek csökkenő mértékű, de folyamatos beköltözése a 19. század végéig tartott *(Borovszky S. 1900, Sirácky, J. 1966)*.

Az északkeleti területeken (főként a Cserehátban, a Sajó-völgyében, a Tokaji-hegységben és Szabolcs délkeleti részén) egyre nagyobb ütemben folyt a görögkatolikus ruszinok betelepülése. A ruszinok Borsodban, Abaújban és Zemplénben gyakran a hasonló nyelvű szlovákok, Szabolcsban az azonos felekezetű románok (és a régi máriapócsi görögkatolikus parókia) közelében hoztak létre magyar környezetben nyelvszigeteket *(Paládi-Kovács A. 1973)*.

A vizsgált időszakban az ország mai területén a horvát többségű települések száma közel félszázzal gyarapodott főként a szlavóniai és muraközi horvátoknak a gyér népességű, illetve lakatlan, gyakran horvát birtokosok kezébe került Dráva, Mura menti területekre történt beköltözése miatt *(Kozár M. 2004)*. Ennek a mai határfolyókat átlépő migrációknak köszönhető, hogy a 18. század végére Tótszerdahely és Drávasztára között egy csaknem összefüggő, száz km hosszú horvát nyelvterület jött létre.

A 18. században az akkor még Tótságnak nevezett szlovén etnikai területről részben az ellenreformációval összefüggő evangélikus emigráció, részben földesúri (pl. Festetich) telepítés eredményeként jelentősen nőtt a szlovének száma Somogy megye nyugati felében (pl. Nagykanizsa, Nagyberek környékén, Háromfán) *(Kozár M. 2004)*.

A Tiszántúl keleti részén (pl. Nyírség, Szatmári-, Bihari-síkság, Békés, Csanád) az 1711 előtti háborús pusztítások és az 1739-es pestis eredményeként elnéptelenedett magyar falvakat birtokosaik helyenként Arad, Bihar és Szatmár megyei románsággal népesítették újra, főként az 1730-as és 1770-es évek között *(Mezősi K. 1943, Páll I. 1981, Petrusán Gy.et al. 2001)*. A Marosi határőrvidék feloszlatását (1741-1750) és a szerb határőrök többségének elköltözését követő évtizedekben a csanádi területeken a magyarok mellett románok betelepítésére is sor került (pl. Magyarcsanád, Battonya). Az Alföldre – a szlovákokhoz, ruszinokhoz hasonlóan – már a 17. század végétől nyári szezonális munkára lejáró, a telepítés idején már jórészt kétnyelvű, partiumi románok a Berettyó vonalától északra görögkatolikusok, attól délre túlnyomórészt ortodoxok voltak, mely tény későbbi asszimilációjuk (elmagyarosodásuk) mértékénél játszott különösen fontos szerepet *(Petrusán Gy.et al. 2001)*.

A hazánkban II. József rendeletére végrehajtott népszámlálás idején (1784-1787) az ország mai területén 2,663 millió lakos élt, akiknek – települési szintű vizsgálataink országos összegzésén alapuló – becsléseink szerint 79%-a lehetett magyar, 11%-a német, 4,9%-a szlovák, 2,7%-a horvát *(1. táblázat)*. A nagyarányú betelepülések eredményeként elsősorban a németek, szlovákok, ruszinok és románok aránya nőtt a kevesebb (mai határon túli) etnikai utánpótlással rendelkező magyarok és a dél felé visszahúzódó szerbek rovására. A 2,1 milliónyi magyar lakos etnikai tere a vizsgált terület egészére kiterjedt ugyan, de azt a nem-magyar lakosság 700 településből álló, kisebb-nagyobb nyelvszigetei azt megelőzően és azóta sem tapasztalt mértékben tették tarkává *(2. ábra)*. Ekkor a legtöbb magyar (ezer főben) Debrecenben (30), Kecskeméten (22,2), Szegeden (19,7) és Egerben (17) élt. A közel 300 ezer főnyire becsült németség száma

341 településen haladhatta meg a más nemzetiségűekét. A telepítési hullámok több, kisebb-nagyobb német nyelvszigetet hoztak létre a főváros környékén, a Dunántúli-középhegység erdeiben, Baranya keleti és Tolna középső részén, ahol alapvetően falvakat, kisvárosokat népesítettek újra. Ennek is köszönhető, hogy legnépesebb közösségeik (Buda, Pest, Sopron, Kőszeg) középkori eredetűek, vagy közvetlenül a török kiűzése utáni évtizedekben jöttek létre. Az új német telepek legnagyobbikának (4-2,7 ezer) Mór, Bátaszék és Soroksár számított. A szlovákok (130 ezer fő) 159 saját többségű települése két számottevőbb nyelvterületet formált Békésben és Pest-Nógrád területén. A felvidéki evangélikus szlovák emigráció nyomán jöttek létre az alföldi szlovákság mindmáig legjelentősebb mezővárosi központjai (ezer főben): Békéscsaba (9,7), Szarvas (7,3), Nyíregyháza (7,2) és Kiskőrös (3,5). A 117 horvát többségű település elsősorban a Dunántúl délnyugati részén, Észak-Bácskában és a nyugati határvidéken volt fellelhető. A 18. század során közel harmadára (20 ezerre) zsugorodott szerb kisebbség a német és magyar telepítések miatt már csak 23 (főként baranyai és Buda környéki) településen tudta megőrizni többségét. Ez időpontban legtöbb szerb lakója Szentendrének, Battonyának és Szőregnek volt. A ruszin többségű falvak (37) északkeleten, a románok (11) a Tiszántúl keleti peremén szóródtak. A szlovének kirajzásaik miatt már nem csak a Rábavidék általuk lakott szegletében, hanem három somogyi faluban (pl. Háromfa) is többséget képeztek. A cigány lakosságra vonatkozólag a népszámlálás előtti években, II. József által elrendelt összeírások nyújtanak támpontot *(Czoernig, K. 1857)*. 1782-ben – számításaink szerint – az ország mai területén 17 651 cigány (vándorló életmódú) lakost írtak össze, legnagyobb számban Szabolcs, Borsod, Nógrád, Pest, Baranya és Somogy vármegyékben.

Összegzés

A 18. század folyamán a természetes szaporodás mellett a külföldről és a történelmi országterület peremeiről történt bevándorlás miatt a népesség száma a vizsgált területen csaknem megduplázódott (1715: 1,5, 1784: 2,7 millió). Ez időszakban a magyaroknak egy új honfoglalás keretén belül sikerült a korábbi évszázadokban csaknem elnéptelenedett alföldi etnikai törzsterületüket újranépesíteni, újraéleszteni és arányukat a mai országterület népességén belül – az idegen népek feltartóztathatatlan beözönlése ellenére – a század eleji 79% körüli szinten tartani. A 17. században a hódoltsági területen még kiemelkedő szerepet játszó délszláv népek (különösen a szerbek) aránya – dél felé történt visszahúzódásuk, beolvadásuk következtében – a 18. század végére megfeleződött. Ugyanakkor a németek, szlovákok, ruszinok és románok lélekszáma, aránya – nagyarányú, szervezett betelepítésük és spontán beköltözésük eredményeként – rendkívül megnőtt, településterülete pedig elérte a vizsgált területen mindenkori legnagyobb kiterjedését.

Irodalom

ACSÁDY I. 1896 Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720-1721. Magyar Statisztikai Közlemények XII. Budapest.

BÁLINT S. 1974-75 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. I. rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75-2. Szeged.

BELUSZKY P. 1999 Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.

BOROVSZKY S. 1900 Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye. Budapest.

CZOERNIG, K. 1857 Ethnographie der österreichischen Monarchie. I-III. Bd. Kaiserl. Königl. Direction der Administrativen Statistik. Wien.

DÁVID Z. Az 1715-20. évi összeírás. In: Kovacsics J. (szerk.) A történeti statisztika forrásai. Budapest. pp.145-199.

DÜMMERTH D. 1968 Pest város társadalma 1686-1696. Akadémiai Kiadó. Budapest.

ENGEL P. 2001 Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről (PC-CD-ROM), MTA Történettudományi Intézet –Térinfo Bt., Budapest.

FATA M. 1997 Von der Ansiedlung zur Auswanderung. Beitrag der sozialhistorischen Erforschung der Migration der Deutschen in Südosttransdanubien im 18. und 19. Jahrhundert. In: Fata M. (Hrsg.) Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn. Sigmaringen. pp. 15-42.

FODOR F. 1942 A Jászság életrajza. Szent István Társulat. Budapest.

FÜGEDI E. 1965 Beiträge zur Siedlunggeschichte der Slowaken im 18. Jh. auf dem Gebiet des heutigen Ungarn. Studia Slavica XI.

FÜGEDI E. 1966 Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen. Agrártörténeti Szemle 8. pp. 313-331.

KÁLMÁNY L. 1891 Szeged népe III, Szeged.

KERECSÉNYI E. 1983 A Mura menti horvátok története és anyagi kultúrája. Zalai gyűjtemény 20. Zalaegerszeg.

KORABINSZKY, J. M. 1804 Atlas Regni Hungariae portatilis. Wien.

KOZÁR M. 2004 A magyarországi szlovének. Változó Világ 56. Budapest.

KUBINYI A. 1996 A Magyar Királyság népessége a 15. század végén, Történelmi Szemle 1996. XXXVIII. 2-3., 157-159.

LEXICON LOCORUM Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum. Magyar Békeküldöttség. Budapest, 1920.

MEZŐSI K. 1943 Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. Budapest.

NÉMETH I. (szerk.) 2004 Az 1715. évi országos összeírás, DVD-ROM). Magyar Országos Levéltár – Arcanum Adatbázis Kft. Budapest.

PALÁDI-KOVÁCS A. 1973 Ukrán szórványok Északkelet-Magyarországon a 18-19. században. Népi kultúra – népi társadalom VII. Budapest. pp. 327-367.

PALÁDI-KOVÁCS A. 1989 Palóc kirajzások. In: Bakó F. (szerk. Palócok I., Eger. pp. 169-212.

PALÁDI-KOVÁCS A. 2003 Újkori migrációs folyamatok Magyarországon és a népi kultúra alakulása. In: Paládi-Kovács A. Tájak, népek, népcsoportok. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp. 239-248.

PÁLL I. 1981 Az Észak-Tiszántúl román szórványlakossága a 18-19. században. In: A II. Békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. 3. köt. Budapest-Békéscsaba. pp. 667-678.

PAVIČIĆ, S. 1982 Bunjevci. In: Enciklopedija Jugoslavije 2. Jugoslavenski Leksikografski Zavod. Zagreb.

PETRUSÁN GY. – MARTYIN E. – KOZMA M. 2001 A magyarországi románok. Változó Világ 29. Budapest.

POLJAKOVIĆ, M. 1970 Tko su i otkuda su Bački Hrvati-Bunjevci. Subotička Danica Kalendar. Župni ured sv. Roka. Subotica.

POPOVIĆ, D. J. 1957 Srbi u Vojvodini I. Matica Srpska. Novi Sad.

RIETH, A.1927 Die geographische Verbreitung des Deuschtums in Rumpfungarn in Vergangenheit und Gegenwart . Ausland und Heimat Verlag A.G. Leipzig–Stuttgart.

SCHILLING, R. 1928 Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn. In: Bleyer, J. (Hrsg.) 1928 Das Deutschtum in Rumpfungarn. Verlag des „Sonntagsblattes. Budapest, pp. 57-64, 69-75,

SIRÁCKY, J. 1966 Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem. Bratislava

SOÓS I. 1955 Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Eger.

SVETOŇ, J. 1942 Slováci v Maďarsku. Príspevky k otázke štatistickej maďarizácie. Vedecká Spoločnosť pre Zahraničných Slovákov. Bratislava.

SZAKÁLY F. 1991 Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. In: Zombori I. (szerk.) A szerbek Magyarországon. Szeged. pp. 10-50.

SZEKFŰ GY. 1935 Magyar történet IV. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest

UNYI B. 1947 Sokácok-bunyevácok és a bosnyák ferencesek története. Magyar Barát. Budapest.

VÁLYI A. 1796-1799 Magyar országnak leírása. I-III.. Buda.

WEIDLEIN J. 1937 A Tolna megyei német telepítések. Pécs.

A TERMŐTERÜLET HASZNOSÍTÁSÁNAK FEJLŐDÉSE A BEREG-SZATMÁRI-SÍKSÁGON 1935-2005 KÖZÖTT

DR. KORMÁNY GYULA

Általános helyzetkép

A mezőgazdaság több évszázados fejlődése során elsőnek a művelési ágak egymáshoz viszonyított arányában állott be jelentős változás, azt követte később a szántóföldi növényszerkezet módosulása, az állattenyésztés szerkezetének, tartási formájának átalakulása.

A Bereg-Szatmári-síkságon a termőterület megoszlásában a legnagyobb mértékű változás a XIX. század második felében ment végbe. A mai kép fő vonásaiban az árvízmentesítési és lecsapolási munkálatok eredményeként alakult ki. E munkálatok következtében az ősi ártereken hatalmas területek szabadultak fel, elsősorban a szántók javára, mely az összterületnek most már közel 56%-át foglalta el. Ugyanakkor a nádas 19,2%-ról 3,3%-ra esett, az állandó vízzel borított területek pedig eltűntek. A szántó mellett legnagyobb arányt a rét (15,6%) és a legelő (9,1%) képviselte.

A XX. század első harmadában tovább tartott a szántó gyors ütemű növekedése, valamint a kert- és a gyümölcsös arányának lassú gyarapodása, ugyanakkor a többi művelési ág jelentékeny apadása következett be. 1935-ben a rét és a legelő területe együttesen is alig haladta meg a 18%-ot, a nádas területe 40 év alatt 3,3%-ról 0,04%-ra zsugorodott, a művelés alól kivont területek nagysága 10,8%-ról 5,8%-ra esik vissza.

Az 1935 és 2005 között eltelt hét évtized során a művelési ágak megoszlásában kisebb-nagyobb aránybeli változás figyelhető meg *(1. táblázat)*. A terjeszkedő művelési ágak (szántó, kert, gyümölcsös, erdő) nagyjából elfoglalták optimális területüket, a szorított ágak (rét, legelő, nádas) viszont olyan részekre húzódtak vissza, amelyek jelenleg még nagyon nehezen, tetemes anyagi ráfordítással, vagy egyáltalán nem hasznosíthatók belterjesebben.

1935-től a korábban dinamikusan növekvő szántó területe 70 év alatt (2005-ig) több mint 18%-kal (18,4%) visszaesett a közutak építése, ipari üzemek, telephelyek létesítése, lakótelepek stb. bővülése miatt. Az elmúlt hét évtizedben az egyes földhasznosítási formák kiterjedése csak annyiban változott meg, hogy a lakosság növekedésével emelkedett a kert, az intenzív gazdálkodásra való rátérés következtében pedig a gyümölcsösök területe. Ésszerű erdőgazdálkodással az erdőterület több mint kétszeresére emelkedett.

A következőkben az egyes földhasznosítási formák aránybeli és térbeli változásait kívánjuk bemutatni összevetve országos, megyei adatokkal.

1. táblázat. Bereg-Szatmári-síkság földterületének megoszlása művelési ágak szerint 1935-2005 között (ha, %)

Művelési ágak	Bereg-Szatmári-síkság								Szabolcs-Szatmár-Bereg megye				Magyarország
	1935		1962		1984		2005		*1935*	*1962*	*1984*	*2005*	*2005*
	ha	*%*	*ha*	*%*	*ha*	*%*	*ha*	*%*	*%*				*%*
szántó	112973	69,1	102261	61,4	87566	52,5	84856	50,7	74,2	61,6	51,3	45,5	48,5
kert, gyümölcsös	2886	1,8	8843	5,3	14574	8,7	224**	0,1	0,9	2,4**	4,3**	1,0**	1,1
gyümölcs	-	-	-	-	-	-	9309	5,5	-	5,8	5,7	5,4	1,05
szőlő	253	0,2	477	0,3	166	0,1	154	0,09	1,3	1,7	0,9	0,1	-
rét	12161	7,4	6148	3,7	31285*	18,7	3177	1,8	5,4	3,5	3,6	10,5	12,5
legelő	18628	11,4	22198	13,3	-	-	22579	13,4	8,4	7,9	8,9		
erdő	6971	4,3	9714	5,8	14333	8,6	18764	11,2	4,4	7,7	15,5	18,7	19,04
fásított terület	-	-	-	-	-	-	40	0,02	-	-	-	-	-
nádas	73	0,04	128	0,1	61	0,03	52	0,03	0,1	0,1	0,3	0,6	1,0
halastó	-	-	-	-	-	-	111	0,06	-	-	-	0,1	
művelés alól kivett terület	9442	5,8	16993	10,1	18935	11,4	28554	17,1	5,0	9,3	9,5	18,0	16,9
Összes terület	**163392**	**100,0**	**166702**	**100,0**	**166907**	**100,0**	**166860**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

*= rét, legelő együtt

**= csak kert

Forrás: KSH adatbázisa alapján saját számítás

A művelési ágak arányainak változásai

A szántóterület részaránya a Bereg-Szatmári-síkság területén a XIX. sz. közepétől napjainkig mindig 4-5%-kal elmaradt a megyei, illetve az országos átlagtól. A térség tökéletes sík jellege, klimatikus viszonyai a szántóföldi termelés számára megfelelő feltételeket biztosít. Területi aránya az erdő- és az öntéstalajokon a legnagyobb, ahol a szántó aránya a 65-70%-ot is eléri. A mélyfekvésű, gyenge minőségű talajokon (réti talaj, öntésagyag), magas talajvízállású területeken elmarad ettől az értéktől. A szántóföld térbeli elterjedésében a talajadottságok hatása egyértelmű, tehát ott terjedt el nagyobb arányban, ahol a legtermékenyebb talajok állnak rendelkezésre.

A szántóterület a Bereg-Szatmári térségben a XIX. század közepétől 1935-ig erőteljes növekedése, majd az 1940-es évektől 1984-ig igen dinamikus apadása (16,6%-os) figyelhető meg. Ugyanakkor a nyolcvanas évek közepéig a szántók rovására gyarapszik a gyümölcsösök, kertek területe, amely a belterjes gazdálkodás fejlődését segíti elő. A szántó az elmúlt 21 év alatt mindössze 1,8%-kal csökken, elsősorban az erdő és a művelés alól kivont területek javára. A szántóterület folyamatos apadása ellenére továbbra is megtartotta első helyét a termőterületek struktúrájában. Napjainkban is a kistérségek termőterületének nagyobb hányadát (70-75%-át) szántóként hasznosítják a gazdaságok *(2. táblázat)*. A táblázatból az is kitűnik, hogy a termőterület legnagyobb hányadát az egyéni gazdaságok használatában találjuk. A szántóterületek legmagasabb arányát (60-80%) a szatmári térségben, míg a legkisebb a beregi településeknél figyelhető meg, pl. Fülpösdaróc, Győrtelek, Kérsemjén, Penyige, Ököritófülpös, Zsaroján *(1. ábra)*.

Térségünkben a szántó művelési ág átlagos aranykorona értéke (12,2 AK/ha), amely jelentős mértékben elmarad az országos (18,2 AK/ha), illetve az északalföldi régió (19,0 AK/ha), sőt a megyei (12,3 AK/ha) átlagtól is. A legjobb minőségű termőterületek leginkább a folyóhátakon, a Szamos és a Tisza mentén alakultak ki, ahol az aranykorona értéke 15-19 AK/ha. A kedvezőtlen termőföldi adottságok ellenére a gondos, korszerű talajművelési eljárásokkal a terület agrárgazdasága jelentős eredményeket produkált a megye növénytermesztésében. Az idők folyamán különböző növények termesztése vált hagyománnyá, így például az öntéstalajokon a búza, a kukorica, a napraforgó, a takarmánynövények (vöröshere) a meghatározó. A kotus táptalajon a zöldségfélék termelése dominál, ezen belül elsősorban a paradicsom, uborka, sárgarépa, káposzta előfordulása jellemző.

A szántóföldön az elmúlt hetven évben meghatározó a búza és a kukorica termesztése, e két növény jelenti a szántóföldi növények részesedésének 60-70%-át. Napjainkban az EU-hoz történt csatlakozás után új helyzet teremtődött, melyhez a kialakuló piacgazdaságban alkalmazkodni kell. Tudomásul kell vennünk, hogy a XXI. században a hagyományos mezőgazdasági termékek már nem termelhetők gazdaságosan. Ezt a tendenciát csak erősíti az EU agrárpolitikája.

2. táblázat. A kistérségek termőterületének megoszlása egyéni gazdaság és gazdálkodó szervezetek szerint 2000-ben (ha, %)

Az egyéni gazdaságok termőterülete és a főbb művelési ágak

Területi egység	Termőterület használók száma	Termőterület összesen (ha)	Ebből									
			szántó		*gyümölcsös*		*szőlő*		*gyep*		*erdő*	
			ha	*%*	*ha*	*%*	*ha*	*%*	*ha*	*%*	*ha*	*%*
Kistérségek:												
Csengeri	3617	11878,8	9201,9	77,5	1235,8	10,4	0,1	0,0	784,4	6,6	468,0	3,9
Fehérgyarmati	8489	33878,8	24714,0	72,9	3054,5	9,0	9,5	0,0	4207,9	12,4	1581,1	4,6
Mátészalkai	13208	35530,0	27674,5	77,9	2898,5	8,2	65,7	0,2	1091,3	3,1	3383,5	9,5
Vásárosnaményi	8620	28062,8	17906,3	63,8	2445,7	8,7	58,6	0,2	3642,1	12,9	3686,7	13,1
Összesen, átlag %	***33934***	***109350,4***	***79496,7***	***73,0***	***9634,7***	***9,1***	***133,4***	***0,1***	***9724,7***	***8,7***	***9119,3***	***7,8***
Megye	98570	258358,3	183832,1	71,1	20385,5	7,9	788,6	0,3	32056,2	8,5	25085,8	9,7
Észak-Alföld	211957	619444,5	482093,9	77,8	23299,0	3,7	2730,4	0,4	64087,8	10,3	36871,6	5,9
Ország	**930077**	**2543926,2**	**1862747,2**	**73,2**	**53409,0**	**2,1**	**59400,9**	**2,3**	**296656,3**	**11,6**	**218650,6**	**8,6**

A gazdálkodó szervezetek termőterülete és a főbb művelési ágak

Területi egység	Termőterület használók száma	Termőterület összesen (ha)	Ebből									
			szántó		*gyümölcsös*		*szőlő*		*gyep*		*erdő*	
			ha	*%*	*ha*	*%*	*ha*	*%*	*ha*	*%*	*ha*	*%*
Kistérségek:												
Csengeri	17	1643,3	1029,8	62,6	166,7	10,1	-	-	445,9	27,1	1,0	0,0
Fehérgyarmati	38	8420,8	5732,0	68,1	117,8	1,4	-	-	1606,9	19,1	913,7	10,8
Mátészalkai	39	4043,2	1834,2	45,6	136,3	3,4	-	-	456,1	11,3	1614,5	39,9
Vásárosnaményi	19	3298,4	1898,2	57,5	64,4	1,9	15,0	0,4	1277,5	38,7	43,3	1,3
Összesen, átlag %	***113***	***14705,7***	***10494,2***	***58,4***	***485,2***	***4,2***	***15,0***	***0,4***	***3786,4***	***24,0***	***2572,5***	***13,0***
Megye	347	133937,2	50033,5	37,3	3647,1	2,7	16,9	0,0	10501,5	7,8	68891,6	51,4
Észak-Alföld	928	548592,0	337642,6	61,5	4760,0	0,8	319,7	0,1	74469,6	13,6	122519,1	22,3
Ország	**5391**	**3574229,9**	**2001376,9**	**60,0**	**20905,4**	**0,6**	**8749,3**	**0,2**	**307411,2**	**8,6**	**1197701,1**	**33,5**

Forrás: A magyar régiók mezőgazdasága, 2000. Észak-Alföld, KSH adatbázisa alapján saját számítás

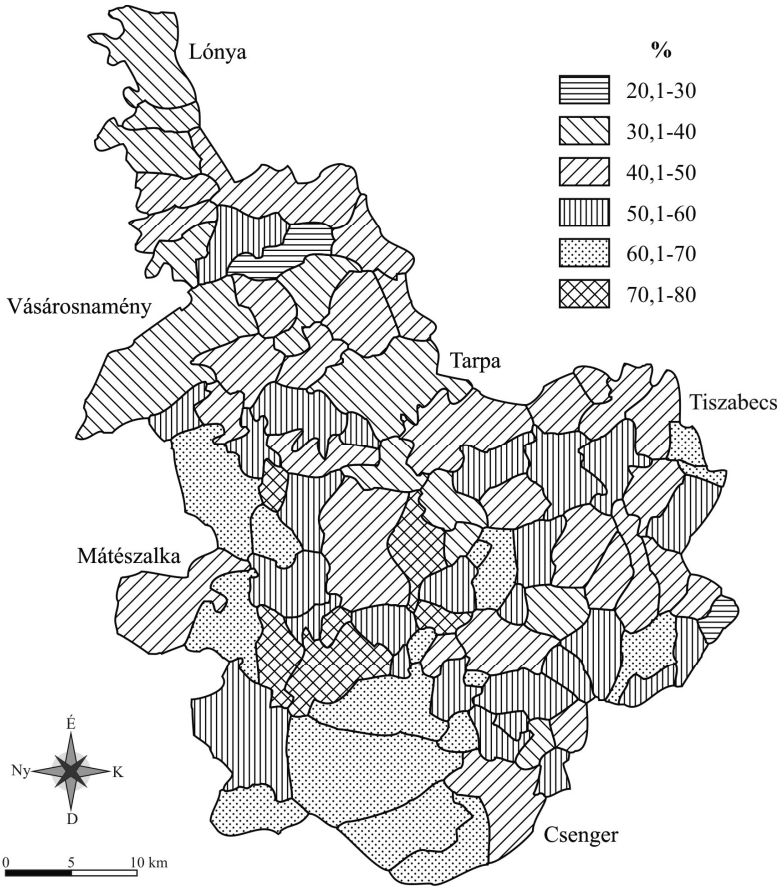

Forrás: Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Földhivatal adatbázisa

1. ábra. A szántóföldek aránya az összes termőterületből 2005-ben (%)

A gabonatúlsúly csökkentésében az ipari-, a szálas-lédús takarmánynövények, valamint vetőmagvak termesztése mellett a szántóföldi zöldségtermesztés (zöldborsó, uborka, zöldpaprika, paradicsom, petrezselyem, sárgarépa, káposzta stb.), valamint vetőmagtermesztés (pl. vörösheremag és a gyümölcsök (meggy, téli alma, szilva, dió) telepítése jelenthet segítséget.

Alternatív megoldási lehetőséget nyújthat a különféle energianövények, energiafű, energianád termesztése. Az energianövények termesztése terén kiváló lehetőséggel kecsegtet *a „Szarvas-1" energiafű*. Alternatívát biztosít mind az energiatermelésben, mind a földhasználat racionalizálásában. A növény jól viseli a szélsőséges talajviszonyokat, a szikes, sós, szódás talajokat, így a kedvezőtlen adottságú területeken is eredményesen termeszthető, sőt e talajok rekultivációjában is szerepet játszhat. Elsősorban azokon a mezőgazdasági területeken ajánlott a termesztése, ahol a hagyományos mezőgazdasági termékek nem gazdaságosak.

A szerkezetváltásban jó lehetőséget kínál a *szántóföldi fatermelés,* viszonylag gyors és a piaci viszonyokhoz igazodó lehetőség, amely egyúttal enyhíti a foglalkozási gondokat és tájformáló. Erre a célra a *szárazabb termőhelyeken az akác, a nedvesebb, magas talajvízállású területeken a nyár kínálkozik megoldásként (Csete L. 2002).*

Ígéretesnek tekinthető a természeti adottságokhoz és a gazdálkodási tapasztalatokon, hagyományokon alapuló termelvények, hungarikumok előállítása. *Csaknem minden kistérségben megtalálható az a speciális helyi termék, ami köré szerveződhet 8-10 piacképes kis- és mikrovállalkozás.* Ezek a vállalkozások a helyi agrártermelőket egyfajta integrációba szervezve tömörítenék, melyben az alapanyag-termelők, csomagoló-anyag beszállítók, a feldolgozók stb. összehangoltan tevékenykednének.

A termőhelyhez, a tájhoz kötődő helyi hagyományok jól szolgálhatják a fenntartható fejlődést azzal, hogy különféle rendezvények által (káposztanapok, lekvárfőző verseny stb.) egyúttal a megismerés és az értékesítés bevételt növelő forrásai lehetnek.

A jelenlegi szántóföldi vetésterület már mutat némi alkalmazkodást a piachoz, de még mindig a gabonafélék (búza, kukorica) és a napraforgó termesztése a meghatározó. A korszerű növénytermesztési struktúra kialakítása érdekében a jövőben nagyobb hangsúlyt kell fektetni az energianövények, a biokultúrák, gyógynövények termesztésére, és más – a piaci viszonyokhoz igazodó – termékek előállítására.

A kert- a gyümölcs- és a szőlőterületek

A kert és a gyümölcs 1984-ig nem külön-külön művelési ágon szerepelt, hanem együtt. Ettől függetlenül külön vizsgáljuk területi változásukat. A kertterületek fejlődését figyelve 1935-től 1984-ig egy lendületes ütemű növekedés, s ezt követő években napjainkig gyors visszaesés következtében jóval 1% alatt maradt.

1962-1984 közötti évek viszonylag magas kertterülete (5,3-87%) nemcsak a belterületi, a lakásokhoz tartozó, vagy még be nem épített kertrészleteket jelenti, hanem idesorolták a magántulajdonban, magán háztáji területként kiadott zártkerteket (0,5 ha-nál kisebb szőlőket, gyümölcsösöket, szántókat) is. Az 1990-es években a zártkertek kikerültek a kert kategóriából, mivel a mezőgazdaság privatizációját követően művelésági változások is történtek. Így ma már a kertterület a II. világháború előtti évekhez hasonlóan a belterületen lévő bekerített telek, amelyen zöldségfélét, gyümölcsöt stb. termesztenek. A nagyobb kertek esetében szántóföldi kultúrák – burgonya, kukorica stb. – termesztése is gyakori. Főképpen azokat a növényféleségeket találjuk meg a kertekben, amelyek a *családok önellátását segítik,* illetve a helyi piac igényeit biztosítják.

A kertek részaránya mindig alacsonyabb volt az országos átlagnál (0,9-1,2), a változások tendenciája azonban annak megfelelő. Legnagyobb a kertterülete (0,2-1,2%, 2005-ben) Mátészalkának, Csengersimának, Kispaládnak, míg a többi településben a kert aránya 0,2% alatt marad.

Gyümölcsterületek

A gyümölcsfákat az ármentesítés előtt csak a kertekben ültették, ahol többnyire vegyes gyümölcsösök voltak (alma, szilva, körte). A vízi munkálatok befejezését követően a kerteken kívül, a mentesített területek azon részein telepítenek gyümölcsösöket, amelyek a hagyományos szántóföldi kultúrákkal hasznosítva alacsony termőképességű. Ugyanakkor a gyümölcstermelés hasznosítása a legmagasabb termelési értéket produkálja. Területünkön a könnyen melegedő, jó vízgazdálkodású öntéstalajokon, párosulva a terület viszonylag hosszú tenyészidőszakával, enyhe, napos őszével, a téli almatermesztés kedvező feltételeit adják.

A megye, benne térségünk gyümölcsültetvényeinek fejlődését a kedvező természeti adottságok mellett történelmi események is erőteljesen sürgették. Ugyanis a történelmi Magyarország árualmája túlnyomórészt a Kárpátok által kedvezően befolyásolt klímájú Kárpátalján és Erdélyben termett. Miután a trianoni békediktátum következtében ezeket a területeket elcsatolták, a kereslet kielégítésére az almatermesztés áttelepült nagy részben a Nyírség és a Felső-Tiszavidék területeire. *E kényszerhelyzeten túl a korszerű gyümölcstermelés kialakulásában nagy szerepe volt az 1929-ben kezdődő tőkés gazdasági válságnak,* amely nem kedvezett a kenyérgabona termesztésének. Ennek következtében a gabonafélék mellett ipari növények- és gyümölcstermesztéssel is kezdenek foglalkozni a tőkeerősebb nagybirtokokon. Az 1930-as évek elején Fülesd, Nábrád, Cégénydányád, Nagyar, Jánkmajtis, Porcsalma községek nagybirtokain létesültek korszerű árugyümölcsösök. 70-80%-ban főleg téli almásokat telepítettek. A telepítésbe bekapcsolódnak a Szamos-menti (Szamosbecs, Szamosangyalos, Szamostatárfalva, Csenger térsége) középparaszti gazdaságok 0,3-1,5 ha nagyságú területekkel. Részesedésük árugyümölcsösökből 14-20%-ot tett ki.

1935-ben a Bereg-Szatmári-síkság területén gyümölcsállományának vezető helyén a szilva, az alma és csak utána következik a meggy, a körte és a dió. A gyümölcsös a kerttel együtt a művelhető összterületből 1,8%-kal részesült *(1. táblázat)*, amely a megyei átlag kétszerese.

A hatvanas évek második felében a két világháború között telepített árugyümölcsösök mellett az állami gazdaságok, a termelőszövetkezetek állami támogatással több száz hektáron újtelepítésű almásokat hoztak létre. Más gyümölcsfajták (cseresznye, meggy, szilva, dió) nagyobb mértékű telepítése főként 1970-1984 között történt. *A gyümölcstermesztés erőteljes növekedése főleg az 1960-1970-es évek eredménye*, amelynek a Szovjetunió almaimportjának növekedése adott lendületet. Ezt még fokozta az is, hogy ebben az időszakban az almatermesztés a legjobban jövedelmező ágazatok közé tartozott. Itt kell megemlítenünk azt is, hogy az iparszegény népesség rá volt utalva az almatermesztés által kínált jövedelemre. Jelenleg is a falvakban jelentős azoknak a családoknak a száma, amelyek jövedelmére közvetlenül vagy közvetve ne lenne hatással az almatermesztés.

1971-ben az összes gyümölcsfa 45,6%-a, az almafák 65,5%-a, a szilvának 16,4%-a, a meggynek 12,4%-a, a diónak 35,9%-a volt árugyümölcsös.

A kisüzemek részesedési aránya az összes árugyümölcsösből 18%, az almából 17,2%, szilvából 30,5%, a meggyből 57,0%, a dióból 11,8% volt. *Az árugyümölcs nagy része a termelőszövetkezetek, állami gazdaságok birtokain termett.* Hűtőházai, almafeldolgozó, csomagoló gépsorai mellett 1980-tól lényerő sűrítőüzem segíti az ágazat termékeinek az értékesítését.

1975-1980 között a gyümölcsrekonstrukciós program keretében mintegy 1800 hektár területen zömmel almafát, kisebb mértékben meggyet, őszibarackot, szilvát telepítettek. *A meggy, őszibarack a hetvenes évek végén ugrásszerűen terjedt el, s ekkor került a meggy a 3. helyre,* amit a megnövekedett piaci igények és a Nyíregyházi Konzervgyár felvevő kapacitása váltott ki.

A nyolcvanas évek elején az új telepítésű gyümölcsösök termőre fordultak, s olyan mértékű termésfelfutás következett be, *amely számos kedvezőtlen következménnyel járt:* a piacok beszűkülése, szigorodása, a tárolókapacitások elégtelensége, a szállítási és minőségi, értékesítési stb. gondok. Mindez jelentős feszültségeket és jövedelemcsökkenést idézett elő. Az évtized közepére az értékesítési gondok egyre veszteségesebbé teszik a termelést, ami szükségszerűen az ültetvények ugrásszerű csökkentéséhez vezetett. Ez a folyamat egyaránt érintette a nagy- és a kisüzemi almáskerteket. Nagymértékű selejtezés kezdődött el, pár év alatt 1210 hektár almást vágtak ki.

A kilencvenes évek elején jelentősen nem változik, de az évtized második felétől napjainkig folyamatosan csökken a gyümölcsösök termőterülete. Az értékesítési nehézségek a volt szovjet piac elvesztésével fokozódtak, a felvásárlási árak stagnálása mellett a költségek többszörösére növekedtek, így a termelés jövedelmezősége tetemes mértékben csökkent. Mindez kíméletlenül sújtja a gyümölcstermesztőket, különösen az almaültetvények tulajdonosait. Ugyanakkor lassan halad a piaci igényeknek megfelelő fajtaszerkezet kialakítása.

A rendszerváltás után *a gyümölcstermő területek 75-80%-a az egyéni gazdaságok, 15-20%-a a gazdálkodó szervezetek kezelésében vannak.* Az egyéni gazdaságok gyümölcsöseinek felosztottsága sem kedvez az egységes és hatékony növényvédelemnek, az értékesítésnek. A termelést egymástól elszigetelten végzik, termékeiket külön-külön viszik a piacra. Ezáltal kis volument képviselnek, ami erősíti a kiszolgáltatottságukat.

A gyümölcsösök a termőterületből a legnagyobb arányban (5-10%) a fehérgyarmati és csengeri kistérség részesedik *(2. ábra)*. Arányuk a vizsgált időszakban mindig meghaladta a megyeit és az országost is, ami arra utal, hogy Bereg-Szatmár, de különösen a csengeri és a fehérgyarmati térség mezőgazdaságában kiemelt szerepet tölt be a gyümölcstermesztés.

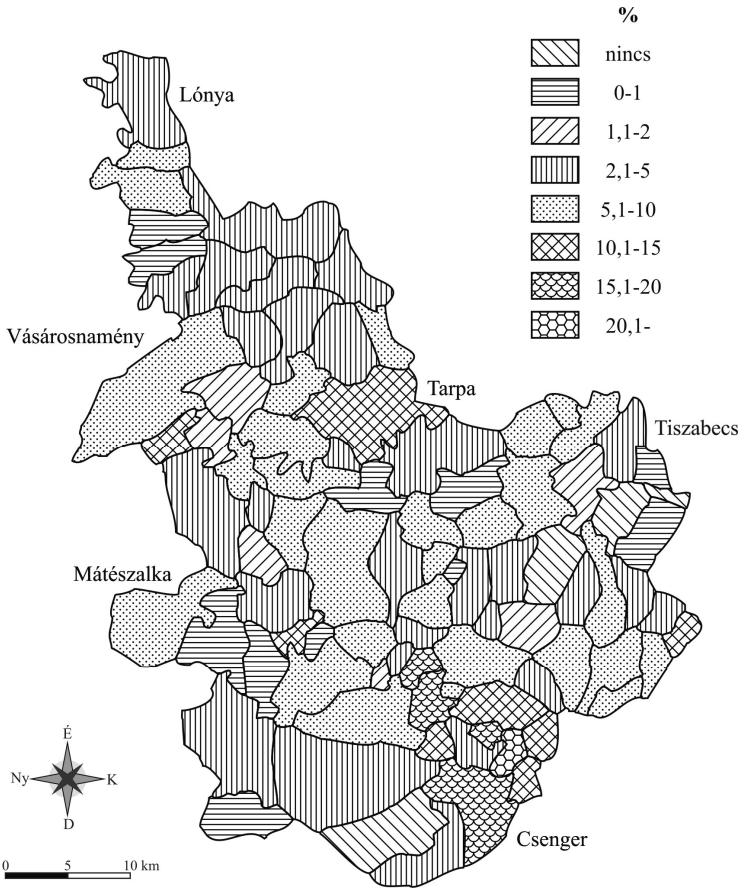

Forrás: Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Földhivatal adatbázisa

2. ábra. A gyümölcsösök aránya az összes termőterületből 2005-ben (%)

A szőlőterület

Térségünk talajadottságai miatt a szőlőtermesztés viszonylag igen kis területet foglal el, a települések 94,5%-nál összefüggő néhány száz négyzetméter nagyságú szőlőkerteket sem találunk. Leginkább házi kertekben telepítettek jórészt direkt termő fajtákat.

A szőlőterület részaránya az elmúlt 70 évben (1935-2005 között) a természeti- és agrárpolitikai hatásoktól függően jelentős mértékben változott. Napjainkban csupán 154 ha területet foglaltak el a szőlők, a beregi-szatmári mezőgazdasági területének 0,09%-át, 0,11%-kal kisebb mint 1935-ben volt.

A szőlőterületek gyarapodása a legintenzívebb 1935 és 1965 között. Különösen a 1960-as évek elején növekszik a telepítési kedv, elsősorban a termelőszövetkezetekben, állami gazdaságokban, mivel jelentős állami támogatásban részesültek

a szőlő- és gyümölcstelepítő nagygazdaságok. A szőlő a vizsgált időszakban 1962-ben érte el a legnagyobb arányát a művelési ágak között *(1. táblázat)*, de továbbra is az országos (2,2%) illetve a megyei átlag (1,7%) alatt maradt.

1970-től a szőlőterület részaránya folyamatosan csökken, az 1990-es évekre erősen megfogyatkozott, napjainkban mindössze 0,09%-kal részesül a földalapból. Legnagyobb területet (95 ha) foglal el a barabási Tipet-hegy, és a tarpai Nagy-hegy lösszel borított felszínen, valamint Vásárosnamény (32 ha), Mátészalka (24 ha), Beregsurány (2 ha), Gelénes (1 ha) határában. A szőlőskertek 91%-án fehér- és vörös borszőlőt termesztenek közel azonos megoszlásban. A csemegeszőlő aránya nem haladja meg az 5-6%-ot. A korábban összefüggő, de ma már felszámolt szőlőbirtokok helyét szántóföldi kultúrák (kukorica, zöldség- és gabonafélék stb.) foglalják el.

A szőlőterület gyarapodására térségünkben nemigen számíthatunk, részben a kedvezőtlen talajadottságok, valamint az egyre öregedő agrárnépesség számára a költséges és munkaigényes ágazat nem vonzó és erőn felüli munkát jelent. A fiatalabb korosztály jelentős része nem vállalja a nagy gonddal, pontossággal járó szőlőtermesztést, de azért sem, mert a bor helyett inkább a sörfogyasztásnak hódol.

A rétterület

A szántó után a rét és a legelő együttes aránya (15,2%, 2005) a legnagyobb földterület a művelési ágak között.

A XIX. század közepén a Bereg-Szatmári-síkság területének több mint 15%-át foglalták el a rétek. Az átlagot is meghaladó nagyságú rétterületek a folyók mentén fekvő települések laposaiban időszakosan vízjárta részein alakultak ki. Pl. Csenger, Fehérgyarmat, Kisar, Nagyar, Kocsord, Lónya, Nagyecsed, Ököritófülpös, Szamosszeg, Tarpa, Tunyogmatolcs, Ura határában 18-25%-os arányokat rögzítenek a statisztikai adatok.

Nem sokat változott a rét aránya a XIX. század végéig, mindössze 0,2%-os gyarapodás következett be annak ellenére, hogy az ár- és a belvízmentesítés befejezéséhez közeledett. Mindez azért következhetett be, mert a korábbi rét, legelő területek nagy részét feltörték, szántóvá alakították, de a tartós vízborítások alól felszabadult területeket nem lehetett szántónak feltörni, csak rétként, legelőként hasznosíthatták.

A XX. század első harmadában főként felszántások révén több mint felére (7,4%-ra) csökkent a rét területe. Többnyire laposokban, belvízjárta területeken maradtak tekintélyes nagyságú kaszálók.

A II. világháború után is folyamatosan mérséklődik a rétterület nagysága 2005-re 1,8%-ra apadt, de így is meghaladja a csökkenő megyei és országos átlagot. Legkiterjedtebb kaszálók a beregi térségben, Szamosközben és a Szamos-Kraszna-közben található.

A rétgazdálkodás földrajzi elhelyezkedése nem követi az optimális területeit, mert ezekre a területegységekre nagyobb termelési értéket jelentő szántóföld

terjed ki. A rét területe azokra a talajféleségekre szorultak, amelyek a szántóföldi művelésre kevésbé, vagy egyáltalán nem alkalmasak, vagyis amelyeknek a legalacsonyabb a természetes termőképessége. Emiatt a rétek főhozama alacsony, az állattenyésztés számára számottevő takarmánybázist nem nyújtanak. A jobb minőségű rétek a kedvezőbb vízellátású területeken alakultak ki, amely a csapadékból, vagy a feltörő talajvízből származik.

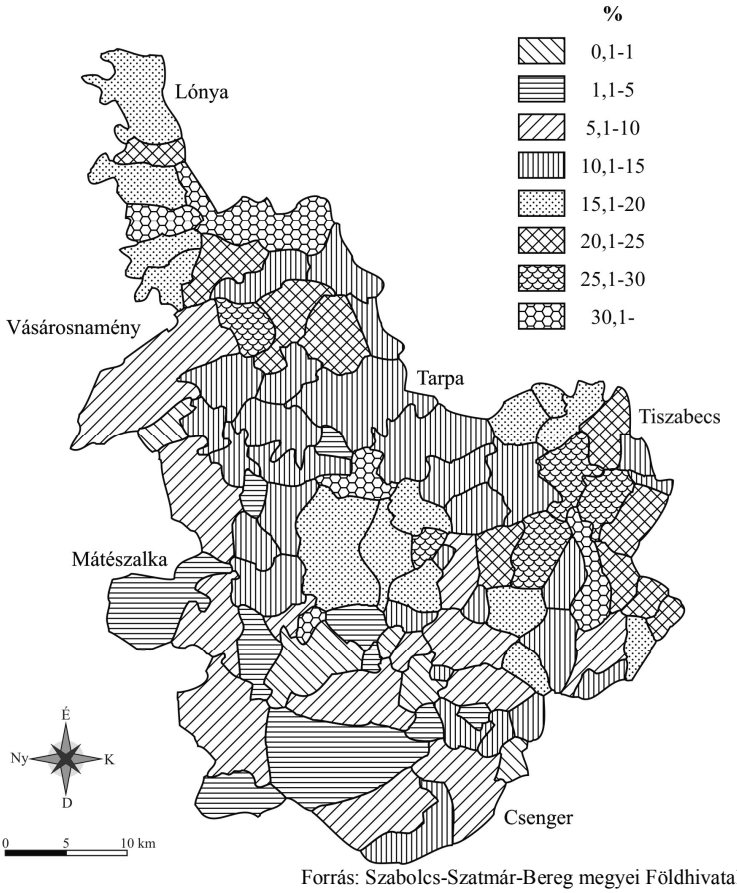

Forrás: Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Földhivatal adatbázisa

3. ábra. A legelők aránya az összes termőterületből 1935-ben (%)

A legelőterületek

A legelőterületek aránya a Bereg-Szatmári térségben az elmúlt hetven év alatt 11,4% és 13,4% között váltakozott. Ezzel a megoszlással mindig az országos és megyei átlag fölött maradt.

A térbeli elterjedése a rétterületekhez hasonlóan nem egyenletes *(3. ábra)*. Az esetek túlnyomó többségében a területi elterjedését a talajviszonyok szabályozzák.

Általában a gyengébb termőképességű talajokra terjed ki, ami a szántóföldi művelésre nem, vagy kevésbé alkalmas. Főleg a réti és erősen kötött öntés agyag talajokhoz kapcsolódnak területileg. Legnagyobb a legelő aránya Kisnamény (33,8%), Sonkád (30,0%), Barabás (29,8%), Kisszekeres (27,2%), Csaholc (25,1%), Tákos (23,0%), Vámosatya (21,4%), Máriapócs (20,9%), Tisztaberek (20,0%) községekben. A nagy legelőkkel rendelkező községekben általában sok szarvasmarhát tartottak.

A szarvasmarha-állomány drasztikus csökkentése miatt a legelők kihasználtsága messze elmarad a lehetőségektől. Ennek következtében gyorsan terjedő a gyom- és fásnövények, cserjék, facsoportok foglalják el a legelők jelentős részét. Belátható időn belül a legeltető szarvasmarha-tenyésztés fellendülésére nem számíthatunk. Ezért a legelőterületek hasznosítása leginkább erdősítéssel érhető el.

Az erdőterületek

A Bereg-Szatmári-síkság területét a nagy termésátalakító munkák előtt hatalmas ligeterdők borították. Az első katonai felmérés (1782-85) alapján készült térképek szerint a beregi rész, illetve a Szamosköz és a Túrhát területének kb. 60-65%-át erdők foglalták el. Később legelő és szántóföld gyarapítása céljából erőteljesen irtották az erdőt *(4. ábra)*.

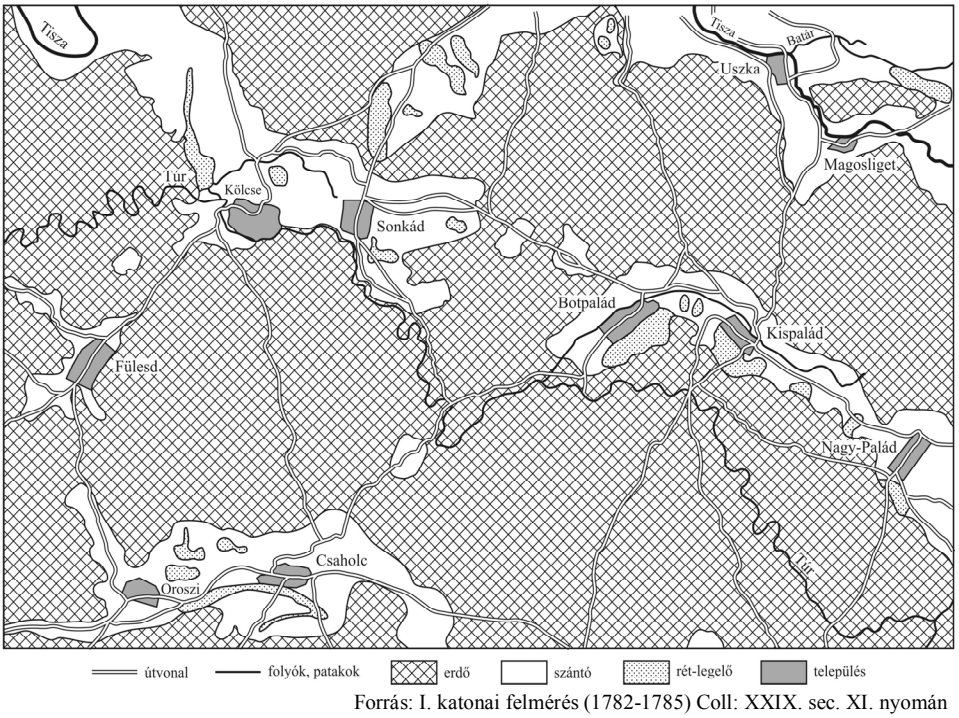

Forrás: I. katonai felmérés (1782-1785) Coll: XXIX. sec. XI. nyomán

4. ábra. A földterület művelési ágak szerinti megoszlása a Szatmári-síkságon a 18. sz.-ban

Az erdősültség ma is igen alacsony (11,2%), ami messze elmarad az országos (18,9%, 2005), és a megyei (18,7%, 2005) átlagtól. A közeljövőben az EU agrárpolitikai igényekkel összhangban az erdőterületek növekedésével számolhatunk, elsősorban a gyenge minőségű szántóföldeken, illetve rét- és legelőterületek rovására, ahol az ún. energiaerdők (akác) telepítése tűnik reménykeltőnek. Napjainkban is egyre többen döntenek amellett, hogy szántóföldjeiket állami támogatással beerdősítik, mivel a rossz minőségű talajon megfelelő termés nem várható. Jelenleg térségünkben összefüggő nagyobb erdőterületeket a folyók hullámterében, és a védőgátakon kívül találjuk *(5. ábra)*. Például: Tarpa, Gulács, Beregdaróc, Csaroda, Lónya, Kisar, Nagyar, Tivadar, Magosliget, Penyige, Nábrád, Géberjén, Jánkmajtis, Túrricse területén helyezkednek el. Ezek közül védetté nyilvánított erdő: Beregdaróc határában a 40 ha kiterjedésű Dédai-erdő, Tarpa község határában a 10 ha nagyságú őstölgyes, Csaroda területén a Bockereki erdő (704 ha) és a 407 ha kiterjedésű Lónyai-erdő.

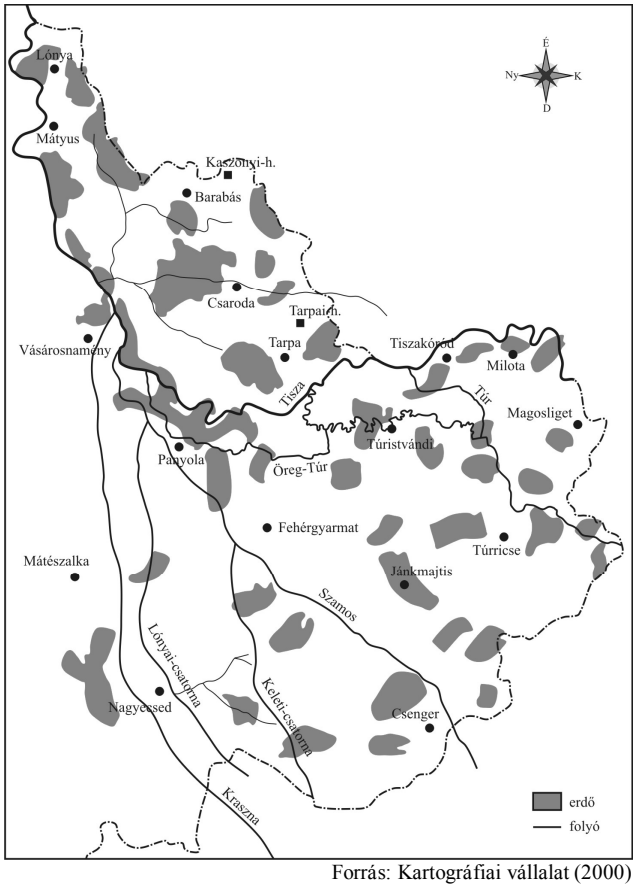

Forrás: Kartográfiai vállalat (2000)

5. ábra. Az erdőterület megoszlása a Bereg-Szatmári-síkságon a XX. század végén

A nádasok területei

A nádasok térbeli eloszlása mindig kapcsolatos volt a vízjárta területek elhelyezkedésével. A XIX. század második felében a Bereg-Szatmári térségben a földalapból a szőlő után a legkisebb (0,3%) volt a részesedése. 1895-ben a legnagyobb kiterjedésű nádas volt Tyukodon (308 ha), Nagyecsed (58 ha), Ópályi (37 ha), Vásárosnamény (26 ha), Szamosszeg (25 ha), Jánd (18 ha) határában. A vízszabályozási munkálatok után területük zuhanásszerűen lecsökkent. Napjainkban a földterület csupán 0,03%-át foglalja el.

A belvízelvezető munkálatok után a terület legmélyebb részeibe vonult vissza a nádas. Jelenleg is a legalacsonyabban fekvő laposokban találjuk. A 2005-ben felvett statisztikai adatokból tudjuk, hogy a nád részesedése 32 település határában átlagosan 1-2 ha, a többi (60) település területéről eltűntek, helyüket szántók, rétek foglalják el.

Művelés alól kivett terület (fanet)

Ezeket a területeket korábban „terméketlen terület" elnevezéssel jelölték. A XIX. század közepén a terméketlen terület aránya meghaladta a húsz százalékot (21,8%), amely zömmel vízzel állandó vagy időszakosan borított területekre esett. A vízszabályozási munkálatok nyomán arányuk folyamatosan csökkent. 1935-re nagysága 5,8%-ra apadt.

A II. világháború után megfordul a változás iránya, csökkenés helyett folyamatos növekedés tapasztalható napjainkig. Ennek az a magyarázata, hogy míg a XVIII. és XIX. században a „fanet" kategória zömét művelésre alkalmatlan területek adták, addig napjainkban; főleg beépített településterületek, ipari és mezőgazdasági telephelyek, közutak, vasutak, sportpályák, vízfolyások, mesterséges tavak létesültek. 2005-re a művelés alól kivett terület 17,1%, ezzel az aránnyal területünk az országos átlag (13,9%) fölé emelkedett, és a megyei ráta (18,0%) közelébe került.

Irodalom

BOROS L. (1989): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye mezőgazdasága. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája 2. Társadalom és gazdaság. Nyíregyháza, pp. 281-354.

CSETE L. (2002): Az agrárgazdaság fenntartható fejlesztése. Ezredforduló 4. sz. pp. 27-30.

KORMÁNY GY. (2008): A Bereg-Szatmári-síkság természeti, társadalmi-gazdasági erőforrásai, fejlesztési lehetőségei. pp. 171-268.

Statisztikai kiadványok

- Általános mezőgazdasági összeírás 1-5., 7-8. kötet. KSH Budapest, 1972.
- Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMŐ). KSH Budapest, 2001.
- Agrárstatisztikai források és helytörténeti kutatás, községsoros. Statisztikai kiadványok. KSH Budapest, 1980.
- Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyvei (1949-2006)

ADALÉKOK A FELSŐ-MAGYARORSZÁGI FOLYÓSZABÁLYOZÁS TÖRTÉNETÉHEZ
(ORCZY LŐRINC ÉS A VÍZSZABÁLYOZÁS)

KOZMA KATALIN

Magyarország lakossága a 15. században 4 millió fő volt, a 18. század elején is csak körülbelül 4,5 millió (1720), amely szám az első népességösszeírásig (1784/1787) több mint duplájára, 9,9 millióra növekedett. A demográfiai változások (népességnövekedés) szükségessé tették a termőföldek (kultúrtájak) kiterjesztését, amit a lápok, mocsarak lecsapolásával, a folyók szabályozásával értek el.

A földműves népek évszázadok során a folyók mellett, azzal együtt, annak adottságait kihasználva éltek. A lakosság lélekszámának nagyarányú növekedése miatt azonban megnőtt az igény a mezőgazdasági termékek – és ezzel együtt a termőföldek – mennyiségének a növelésére. A vidék tájhasznosítása így idővel kiterjedt: az addig nem, vagy legfeljebb legelőnek használt területeket is művelés alá vonták, amit az árterületek és mocsarak lecsapolásával oldottak meg.

A 18. században a védekezési munkák egyúttal a gazdaságfejlesztést is szolgálták. Az ármentesítés és a vele szoros kapcsolatban lévő folyószabályozás célja volt a gyakorlati igényekkel összhangban a megművelhető földterület nyerésén túl a települési és mezőgazdasági károk megakadályozása, a mesterséges öntözés elősegítése, a zavartalan közlekedés biztosítása mind a folyókon, mind pedig az ártéri szárazföldi utakon.

Ekkor a folyószabályozások még lokálisak voltak, csak kisebb területekre (folyószakaszokra) korlátozódtak. Egységes tervek alapján történő, összehangolt, az egész országra kiterjedő folyószabályozásról csak 1846 után beszélhetünk.

A felső-magyarországi folyók tervszerű szabályozása a 18. század közepén vette kezdetét. A hatékony munkához azonban hiányozott a rendezett jogi háttér[1] és az általános alapelvek, vagyis az egész folyóra vonatkozó egységes szabályozási terv. Az ármentesítési munkát nehezítette az is, hogy nem álltak rendelkezésre az árvíz sújtotta területekről pontos, precíz adatok.[2] A folyószabályozás egyik első lépése volt tehát a mappációs munkák elvégzése.[3] „A folyóvi-

[1] Az 1723. évi 122. törvénycikk ugyan már felveti a csatornázási tervek elkészítésének szükségességét, de a munkákat nem kezdték meg, mivel a csatornázással kialakuló előnyök – nem azonnal megtérülő beruházásokról lévén szó – látszólag nem álltak arányban a ráfordítás költségével.

[2] Samuel Krieger, aki mérnökként nemcsak a Tisza-menti folyók, hanem a Rába szabályozási terveinek az elkészítésében is részt vett, „vég nélküli munká”-nak nevezi a folyószabályozást, illetve annak előkészítéséhez szükséges vízügyi felméréseket.

[3] A mappációs munkák során készítettek vízrajzi felméréseket, vizsgálták többek között a vízhozamot, a mederviszonyokat, az ártér nagyságát.

zekre megállapított törvényszerűségek elsősorban a tapasztaláson alapultak."[4] A felmérések tették világossá az árvízi károk igazi nagyságát.[5] A vizek állapotának felmérésénél, a károk megállapításánál és a kármentesítő intézkedésénél a helyismeret kiemelt jelentőségű.[6]

Orczy Lőrinc (1718-1789) 1774 és 1782 között volt a Felső-Tisza folyószabályozási munkálatainak koordinálásra kinevezett királyi biztos. Kinevezésébe közrejátszhatott az a tény, hogy birtokai voltak Tokajban, ezért némi előzetes helyismerettel eleve rendelkezett.[7] Megbízatása elsősorban a Laborc, Latorca és Ung folyókra terjedt ki, de Orczy felismerte, hogy csak erre a három folyóra koncentrálva a szabályozás nem kivitelezhető.[8] Véleménye szerint csupán a fent nevezett mellékfolyók rendezése különösen nagy károkkal járhat, mivel a rendbe tett folyókon gyorsabban éri el a víz a Tiszát, ami az eddigieknél is nagyon árvizet zúdíthat az ország keleti területére. Ezért terjesztette ki Orczy a szabályozást – eredeti feladatán túlmenően – az egész Tisza vízgyűjtő területére.[9]

A következőkben Orczynak, a folyószabályozás ügyében kiküldött királyi biztosnak a Magyar Országos Levéltárban őrzött német nyelvű iratai segítségével próbálunk betekintést nyerni a korabeli folyószabályozási kísérletekbe. Ez, a mindeddig a vízszabályozással foglalkozó kutatások peremére került anyag néhány érdekes adattal szolgálhat a 18. század végi folyószabályozásokkal kapcsolatosan.

Az Orczy-család anyaga között található vízüggyel foglalkozó iratok, feljegyzések nem egy időben keletkeztek. Van, ahol pontos dátum szerepel az irat végén, de van, ahol csak egy adott eseményből lehet következtetni a keletkezés körülbelüli idejére. A Felső-Magyarországgal és annak folyóival foglalkozó leírásban utalnak például a katonai felmérésre, az adott feljegyzés tehát valamikor 1780 után keletkezett.[10] A helyesírás, a betűk formázása és a fogalmazás módja azt sejteti, hogy különböző személyek vetették papírra a sorokat. A német nyelvű feljegyzések egy része különálló lapokra íródott, részben pedig egy füzetben magyar és latin nyelvű írásokkal együtt található. A feljegyzések között vannak tartalmilag ismétlődőek.

Az ármentesítés kezdeti szakaszában kérdésként merült fel, hogy az árvíz elleni védekezési munkálatokkor mely vidékeket részesítsenek előnyben, hol kezdjék a szabályozást. Többek között erre a kérdésre adott választ hivatott megkönnyíteni a felső-magyarországi folyókról készült leírás.[11] A levéltári anyagban találunk általános, elméleti fejtegetéseket általában a felső-magyarországi vizek helyzetéről, de a Tisza és mellékfolyói által leginkább érintett vármegyéket – mint például Zemplén, Bereg, Ung, Ugocsa – kiemelten is tárgyalták.

[4] Dunka et al. 1991. 55. p.
[5] A tiszai árvizek 18 vármegyében 854 települést veszélyeztettek. Vö. Dunka et al. 1991. 58. p.
[6] MOL P 520. fol. 450.
[7] Császár 1908. 38. p.
[8] Császár 1908. 39. p.
[9] Császár 1908. 48. p.
[10] Mária Terézia (1717-1780) uralkodása alatt kezdődött a közel két évtizedig tartó első katonai felmérés, mely eredményeként végre pontos térképek készültek a Tisza-völgyről.
[11] MOL P 520. fol. 450-451.

A felső-magyarországi folyók – többek között a Bodrog, Hernád, Tepla, Sajó, Osva – részletesen, több szempont alapján kerültek bemutatásra. A jelentősebb folyók esetében leírták, honnan erednek, milyen a folyásuk sebessége, iránya, milyen veszélyekkel jár áradásuk. Az egyes folyókkal kapcsolatos észrevételek szemlátomást hosszú és alapos megfigyelés eredményei. A feljegyzések készítője körültekintő, a korabeli műszaki-technikai fejlettségi szintnek megfelelő, részletes helyzetfelmérést készített. A leírásnál kihangsúlyozták, hogy az egyes folyók esetében eltérő lehet az árvíz oka, mivel útjuk eltérő vidéken vezet keresztül, ezért a szabályozási munkálatok során különféle természetű akadályokat kell megoldani.[12]

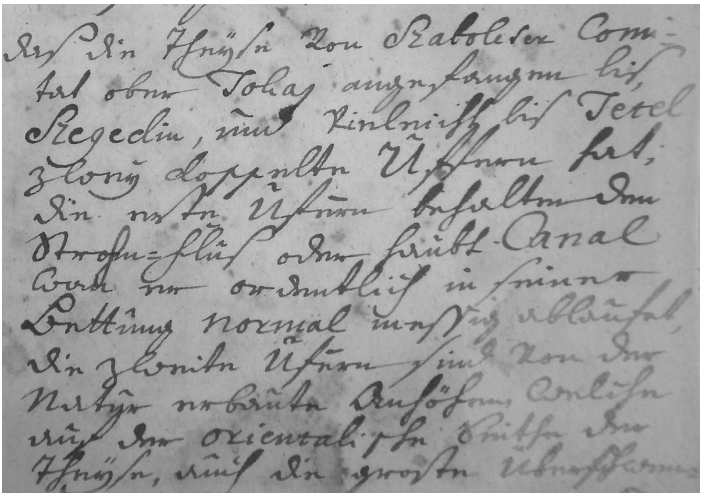

1. kép. Részlet az Orczy-kéziratból

A levéltári jelentések szerint a Tiszának, a keleti országrész folyóinak a fogadójának, a szabályozása az elsődleges megoldandó feladat.[13] A Tiszán évente két nagy árhullám vonul át: a tavaszi és az őszi. Az első árvíz erejét felerősíti a Tisza mellékfolyóinak, a Körösöknek és a Maros áradásának időbeli egybeesése, amely hosszasan elhúzódó, magas árvizet idéz elő.[14] Ennek hatását fokozta a felső-magyarországi hegyekben végzett erdőirtások következménye: a Tisza és mellékfolyóinak vízgyűjtő területén évszázadok alatt végzett erdőirtás, legeltetés következtében a csapadékvíz akadály nélkül jutott a folyóvizekbe, mivel fák és aljnövényzet hiányában a termőtalaj lesodródott, az erdő vízvisszatartó képessége jelentősen csökkent,[15] így semmi nem tudta az esőt és a hólét feltartóztatni, ami végül emelkedő árvízszintet eredményezett. Így a korábban biztonságosnak tekintett vidékek is veszélybe kerültek.

[12] MOL P 520. fol. 509.
[13] 1838-ban a Tisza mellett 884 árvizes község volt.
[14] Stelczer – Csoma 1979. 91. p.
[15] Tuba 2008. 896. p.

A Tisza csekély esésű, nagy kanyarulatokkal rendelkező folyó. A hegyvidékről a síkságra érkező folyó az alföldön a hordalékot lerakja, a folyómeder feliszapolódik. Az iszap a lassú folyású vízben könnyen leülepedik, ezzel jelentősen megemeli a víz magasságát, ami által a meder vízbefogadó képessége csökken. Az eliszaposodott mederben a víz még nehezebben folyik, könnyebben lép ki a mederből. További veszélyt jelent az eliszaposodás mellett a vízbe hulló fatörzs, a sok malomgát, és a halászathoz használt gerenda, mivel ezek egyfajta gátként további akadályt képeznek az amúgy is lassú folyású víz esetében.[16] A folyó éles kanyarulatainak levágásával ugyan elkezdődhet az árvízi védekezés, de figyelembe kell venni, hogy a folyó nagyon sok esetben birtokok, területek között határvonalat képez, így a beavatkozás esetleges helyi szinten felmerülő érdekellentéteket eredményezhet.

A Tisza leginkább árvíz sújtotta területe hat vármegyét érintett: Zemplén, Szabolcs, Ung, Bereg, Szatmár és Ugocsa.[17] A vízborítások ezekben a vármegyékben nem egyenlő mértékben oszlottak meg. A legvizesebb megyéknek Bereg (33,48%), Szabolcs (30,81%) bizonyultak, ahol a Szernye-mocsár, az Ecsedi-láp és a Rétköz mocsárvilága helyezkedett el. A Tisza melletti mocsarak kiszárítása, melyek a legnagyobbak az országban, fontos feladata volt az ármentesítésnek. Ung és Zemplén megyék ezzel szemben jelentősen kisebb vízborítottsággal rendelkeztek. Előbbinél 14,85%, utóbbinál 21,81% volt a vízborítottság mértéke.[18] Ezekben a veszélyeztetett vármegyékben a jól szervezett árvízi védekezés mellett szükség van a megfelelő törvényi és pénzügyi háttérre, megfelelő szakemberekre is a munkák kivitelezéséhez.[19]

A Tisza és mellékfolyóinak ártere szorgosan megművelt, termékeny vidék lehetne, ha az áradás nem tenné tönkre. A kiáradó víz azonban betemeti a megmunkált területeket, a mezőgazdasági munkák ilyenkor teljesen leállnak, és az addig befektetett energia hiábavalónak bizonyul. Az emberek kiábrándultak, nem látják a vízszabályozási munkák értelmét, és ezért nem is mindenhol áldoznak erre pénzt, még akkor sem, ha a későbbiekben az ármentesített föld értéke megnövekedik.

A folyó mentén, árterületre épült települések esetében sokszor a védekezés már eleve hiábavaló vállalkozásnak tűnik. Megoldást jelenthetne – olvashatjuk a jelentésben –, ha az ilyen reménytelen helyzetben lévő kisebb közösségeket biztonságosabb, magasabb fekvésű helyre költöztethetnék át. Az átköltöztetés költsége előreláthatólag messze alacsonyabb lenne az állandó árvízi védekezésénél.[20]

Elsősorban a Tisza és a Latorca partjainál találhatóak olyan magánterületek, amelyeknél az árvíz ellen töltéseket építettek. Ezek a magánkezdeményezésből

[16] Császár 1908. 36. p.
[17] Beszédes 1842. 2. p.
[18] Dóka 1987. 31. p.
[19] Az Institutum Geometrico et Hydrotechnicum, az első magyar mérnökképző intézet csak 1782-ben nyitotta meg kapuit.
[20] MOL P 520. fol. 500.

épült gátak azonban keveset vagy éppen semmit sem használnak a védekezésnél; túlságosan gyengék, elhanyagolt állapotúak, így a kisebb árvizet is képtelenek feltartani.[21] A jelentésekben utalnak rá, hogy több vármegye összefogásával a rossz állapotú gátakat olcsón karban lehetne tartani. Szorgalmazzák, hogy az árvízi védekezésben érintett vármegyék közösen hozzanak a kérdésekben döntéseket.[22]

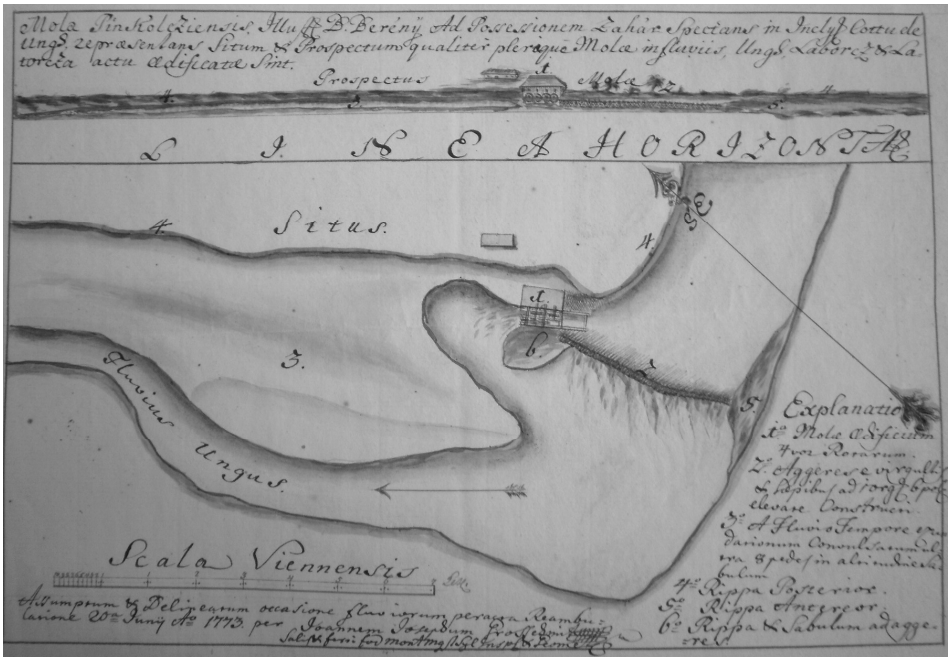

2. kép. Az Orczy-kézirathoz mellékelt térkép az Ung folyó Ungpinkóc melletti szakaszát és vízimalmát ábrázolja. A térképet készítette Grosschmidt János József sókamarai mérnök 1773-ban

A Bodrog és a Latorca esetében – olvashatjuk a levéltári iratokban – a természetet is segítségül hívhatnák a védekezési munkákhoz. A két folyó árterében ugyanis a felesleges víz elvezetésében természetes mellékágak, csatornák is segítenek, mint például a Török-ér, Füzes-ér, Basa-ér, Ásvány, Holt-Tisza, Nagy-Fok.[23] Ezek hajózásra is alkalmasak lennének, ha megfelelően karban lennének tartva. Sajnos ezeknek a vízfolyásoknak a torkolatai annyira elhanyagolt állapotúak, hogy a víz szabad folyása akadályoztatva van,[24] a megoldatlan vízelvezetés miatt az árvíz sújtotta területek elmocsarasodnak.

[21] MOL P 520. fol. 505.
[22] Például Bereg, Ugocsa és Szatmár vármegyék együttesen léphetnének fel a Tisza áradása ellen, mivel a folyó esetükben hasonló károkat okoz. Vö. MOL P 520. fol. 508.
[23] MOL P 520. fol. 505.
[24] MOL P 520. fol. 502.

A Tiszán és a Bodrogon nagy számban található csatornát, ha minden év tavaszán kitisztítanák, biztosítani tudnák a víz elvezetését. A talaj is ki tudna száradni, így egyre több kisebb csatorna létesítésével fokozatosan egyre nagyobb hasznos terület lenne nyerhető.[25]

Zemplén vármegye folyói közül a Bodrog a legnevezetesebb. Vályi András az alábbiakat írja a folyóról:

> A „Bodrog vize, melly több patakokból ered Zemplén felett, 's Tokajig nedvesíti e' Megyének számos Városait, és helységeit. Halai, mint amannak, számosak, 's szálfákkal is alkalmatos hajókázást, és kereskedést szolgáltat; rákja sok van, de áradásakor mint valamelly kis tenger meszsze elterjed, kivált az úgy nevezett Bodrogközben, és sokféle alkalmatlanságokat szokott okozni."[26]

A Bodrog az Orczy-féle leírás szerint a Homonna közeli hegyekből ered, Vajánnál az Ung, majd távolabb a Toplya, Ondava, Olyka vize gazdagítja.[27] A Tokaji-hegynél ömlik a Tiszába, Vaján és Tokaj között jól hajózható.[28] A Bodrog tehát a vízi közlekedésre az egyik legalkalmasabb folyó, azonban a megfelelő közlekedési eszközök hiányában – csak kisebb hajókkal rendelkeznek az itt élők – nem lehet a folyó adta lehetőségeket kihasználni. Orczy javaslata a következő: az Ung folyón létesítsenek fűrészmalmot, ahol az Ungvár közeli erdőkből származó fákat hajózáshoz felhasználható gerendákká dolgozhatnák fel.[29] A fából a hajóépítéshez szükséges megmunkált fán kívül tetőgerenda és házépítéshez használatos egyéb elem is készíthető.

Vályi András a Bodrogközt az alábbi szavakkal jellemzi:

> „Így neveztetik Zemplén Vármegyében egy járás, vagy vidék, melly a' Tisza, 's Bodrog között vagyon, 's a' vizek áradásakor nagy része elboríttatik, és rajta sok szigeteket, 's tavakat formál, melly leginkább térségén emésztetik el."[30]

A Bodrogközt és az ott található 41 falut szinte egész évben vízborítás fedi, melynek okaként Orczy a terület speciális földrajzi helyzetét nevezi meg. A térséget félkör alakban magas hegyek övezik, a hegyekből eredő sok folyó a Tiszába jut, növelve annak vizét.[31] A Bodrogközön áthaladó kisebb folyók is ártalmasak lehetnek, ha a behulló ágaktól, fáktól nem tisztítják meg azokat. Az árvíz ellen az emberek rossz felépítésű védtöltésekkel, gátakkal – kétséges sikerrel – védekez-

[25] MOL P 520. fol. 499.
[26] Vályi 1799. 668. p.
[27] A leírással ellentétben a Bodrognak öt eredő folyója van, a Latorca, Ung, Laborc, Ondova és Tapoly.
[28] MOL P 520. fol. 504. és MOL P 520. fol. 502.
[29] MOL P 520. fol. 497.
[30] Vályi 1796. 231. p.
[31] MOL P 520. fol. 505.

tek. A bodrogközi ártéren 194444 holdnyi területet szinte örökös víz fedett.[32] A Bodrogközi Tiszaszabályozó Társulat, mely 1846-ban alakult meg, a bodrogközi ártéren a mocsarat csak a 19. század végére tudta megszüntetni.[33]

A Hegyalja – mint bortermő vidék – kiemelt fontosságú a kereskedelem szempontjából. A vidék sok embert vonz – kereskedőket, gazdálkodókat egyaránt. Az ellátásukhoz szükséges alapvető élelmiszerhez, a kenyérhez a gabonát egyedül a Hernád vízimalmai nehezen tudják megőrölni. Ezért javasolják azt, hogy a Hernádon és két mellékfolyóján, a Tarcán és az Osván – utóbbi két folyó a leírás szerint akkoriban 24 malmot működtet[34] – a malmok zavartalan működését biztosítandó, mellőzzék a hajózást.[35] A vízbe hullott fáktól és a halászathoz használatos gerendáktól viszont mindhárom folyót meg kell tisztítani, hogy így csökkentsék a rövid ideig tartó, de heves áradások erejét. Kiemelt fontosságú kérdésként kezelve, külön felhívják a figyelmet a Hernádon lévő malmok állapotának felülvizsgálatára: amelyiket lehet, újítsák fel, amelyik pedig nem tehető rendbe, azt bontsák le.[36] A kisebb folyók is – mint például a Toplya, Ondava, Olyka – ugyanúgy veszélyesek, és hatalmas károkat képesek okozni, ha emberi hanyagságból nem tisztítják meg a folyót a beesett fáktól.

A folyószabályozásnak nemcsak magára a vízre, hanem a környezetére is ki kell terjednie, így foglalkozni kell többek között azoknak az erdőknek az állapotával is, amelyeket a folyó átszel. Ungvár vármegyében a Kárpátokban mocsaras erdő van, ami sem nyáron, sem pedig télen nem megközelíthető, így sem állattartásra, sem pedig egyéb emberi hasznosításra nem alkalmas. Ebből az erdőből ered például a Hanajna folyó,[37] ami kezdetben kicsi és jelentéktelen, de a sok beleömlő patak által felduzzasztott vize végül az Ungba ömlik. Azokat a veszélyes malmokat, amelyek az áradó víz levonulásának útjában állnak, az apadó vizet visszatartják – az Ung folyón lévők kivételével –, fel kell számolni.[38]

A gyakori eső és a csaknem háromnegyed éven át meglévő hó olvadásából származó víz[39] gyorsan lefolyik a hegyekből, eléri a sík vidéket, ahol is a folyók partja eleve alacsony, a folyómeder pedig túl kicsi, így a felgyülemlett víz akadálytalanul terülhet szét a síkságon, nagy és hosszan tartó áradást okozva. Az Ung folyó esetében leírást kapunk a gátak körültekintő elhelyezésének a fontosságáról: a töltés helyét úgy kell megtervezni, hogy megfelelő távolságra legyen a folyótól, olyan messze, hogy képes legyen a kiömlő vizet feltartóztatni, de apadáskor ne hátráltassa annak a folyóba történő visszaáramlását.[40]

[32] Dékány 1879. 14. p.
[33] Dékány 1879. 14. p.
[34] MOL P 520. fol. 501.
[35] MOL P 520. fol. 501.
[36] MOL P 520. fol. 504.
[37] MOL P 520. fol. 501.
[38] MOL P 520. fol. 499.
[39] MOL P 520. fol. 503.
[40] MOL P 520. fol. 499.

3. kép. A Tisza Nagytárkány melletti szakasza

A folyók hajózhatóvá tételével a vízi kereskedelem is akadálymentes lehetne, így az olyan árucikkek mint a só, a bor és az építési fa, könnyebben értékesíthetőek lennének. A felvidéki bort például akár a Fekete-tengerig lehetne hajóúton exportálni.[41] A közlekedésre és szállításra alkalmassá tett folyók az idáig meg nem valósítható együttműködést is lehetővé tennének: pl. az Ungvár környéki erdőkből származó fából Tokajban lehetne szállítóeszközt készíteni.[42]

Azt, hogy az ármentesítő munkálatok milyen sokféle szempontot figyelembe vételét igényelték, illetve a gyakorlati jellegű, a korábban hasonló munkák során szerzett tapasztalatokból leszűrt észrevételek milyen nagy fontossággal bírnak, jól mutatja az alábbi idézet:

> „Minden vízépítésben járatos tudja, hogy milyen fáradsággal jár ilyen laza föld esetében a csatorna ásása, mivel csaknem biztosra vehető, hogy a kiásott föld állandóan visszacsúszik a csatornába, és minél mélyebb lesz a gödör, annál gyorsabban szakad be a part, az elhordása pedig vég nélkül tartana, hacsak a lakosok a vég nélküli munkába belefáradva nem veszítenék el a reményt, hogy valaha is a hasznát élvezni fogják, ami újabb nehézséget jelent.”[43]

[41] MOL P 520. fol. 455.
[42] MOL P 520. fol. 455.
[43] MOL P 520. fol. 453.

A terület vízrajzi adottságaihoz igazodtak az ott élők. A kiszámíthatatlan vízmozgás miatt bizonytalan volt a növénytermelés és az állattenyésztés. A jelentős mennyiségű hallal rendelkező Tisza és mellékfolyói mellett ezért az egyik legalapvetőbb megélhetési forrás a halászat lett; az itt élők táplálékának jelentős részét tette ki a hal és a rák, és a kereskedelem is elsődlegesen a halászaton alapult.[44]

Érdekes megfigyelése a jelentéseknek, hogy a Szabolcs vármegyében élők másoktól eltérően, szokatlan módon nem panaszkodnak az áradásokra, hanem annak előnyeit igyekeznek kiaknázni. A keletkező tavak halban gazdagok, azok eladásával a kárból hasznot húznak. Emellett például építkezések alkalmával a nádat is hasznosítják.[45]

A királyi biztosok munkájának eredményeként – így Orczyé és utódaié – a „mocsáros föld, avagy áradások alá vettetett táj, melly eddig vagy igen kevés, vagy épen semmi hasznot nem hajtott, most a' legtermékenyebb földekre változtatott, még pedig úgy, hogy némelly földesurak, kik t. i. az illy formán megszabadult földet felszántották és bevetették, egy szem magtól 20-40-ig nyertek ez évben[...]”[46] A Tisza-szabályozás a korabeli európai viszonyokhoz képest is jelentős méretű vállalkozás volt.

A Tisza – és mellékfolyóinak – szabályozása, ahogy a levéltári iratokban olvashatjuk „költséges, és kétséges beavatkozás.”[47] Az árvízmentesítési munkálatok finanszírozására szánt sóalap hamar kimerült. A rendezés következményei ráadásul kiszámíthatatlanok, nem lehetett előre tudni, hogy a haszon helyett esetleg nem károk keletkeznek-e majd.

Orczy, bár hét évnyi tapasztalatot szerzett a Tisza, a Bodrog, Latorca, Laborc, Ung és Borsova folyókról, csaknem ezen folyók eredőjétől kezdve, és néhol korrekciókat, kiigazításokat is végrehajtatott, végleges eredményt elégséges anyagi támogatás és műszaki segítség nélkül nem tudott elérni. A folyószabályozás szerinte csak „hatalmas anyagi ráfordítás és vég nélküli munka árán” vihető véghez. Saját maga így ír a vállalkozás reménytelenségéről:

> „Sajnálatos egy szorgos patrióta számára, aki ezen vizek és folyamok tudását megszerezte, hogy mindezen magyarországi folyót gondatlanságból elhanyagolták, és sem az ország, sem pedig a megyék a folyók szabályozására nem gondoltak, így olyan felfordulás lett mind a nagy, mind pedig a kisebb vizeken, ami legyőzhetetlen nehézségeket és lehetetlenséget jelent, ami a folyók rendbetételét illetően.”[48]

[44] Dunka 1991. 21. p.
[45] MOL P 520. fol. 509.
[46] Beszédes 1842. 19. p.
[47] MOL P 520. fol. 452.
[48] MOL P 520. fol. 457.

A szervezett árvízi védekezés lassú üteméről tesz bizonyságot Beszédes Józsefnek az 1840-es évek elejéről származó írása:

> „... szívilletödve lát az értelmes hazafi, egy különben szerencsés helyzetű, és szelíd esetű elsö rangú folyamot, melly másodrangú hasznos tizenhat folyónak: Maros, három Körös, Berettyó, Kraszna, Szamos, Túr, Borsova, Latorcza, Ung, Laborcz, Ondova, Tapoly, Hernád és Sajónak, 's más több patakoknak elfogatója (recipiens) lévén, még is nem hogy bő áldást árasztana téres vidékére; hanem jelen állásában terhes átokká vált, évenként árvészszel sujtván láp környéke' millió lakóit, a' földbirtokot is szabadon rabolja, mi okból? mivel évezredek óta gyáván rongálta mindenki a' folyam ágyát, de azon ki – és mit sem segített mai napig."[49]

4. kép. A Bodrog Olaszliszka alatti szakasza

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a vizsgált levéltári feljegyzések fontos, a felmérésnek ebben a kezdeti szakaszában jelentős gyakorlati észrevételeket tartalmaznak. A korábbi tapasztalatokat felhasználva szűrnek le következtetéseket. A veszélyes malmok lerombolása, a töltések kijavítása, a folyómeder tisztítása, rendben tartott csatornákkal a víz elterelése, a folyóknak a vízi közlekedést

[49] Beszédes 1842. 1. p.

akadályozó fáktól való megtisztítása – mind olyan lépések, melyek előkészítik a későbbi nagy, ármentesítő munkálatokat. További fontos megállapítása a jelentéseknek, hogy a szabályozás sikere az egységben, az összefogásban rejlik, az állam, a vármegyék és a birtokosok érdekeit és feladatait összehangolva lehet eredményt elérni az ármentesítő munkákban.

A kezdeti lépésektől – mivel a 18. század elején elkezdett folyószabályozási munkálatok eredmény nélkül abbamaradtak[50] – hosszú út vezetett odáig, hogy a vizenyős, mocsaras terület, vagy Vályi András szavaival, az „ártalmas posványság" biztonságos, élhető térséggé váljon.

Felhasznált irodalom

BESZÉDES J. (1842): Gyakorlati műtani értekezéstek. Zemplén megye' folyói és ezekkel kapcsolatban lévő vizek' szabályzatukról

CSÁSZÁR E. (1908): Orczy Lőrincz és a Tisza-szabályozás. Századok. XLII. 1. 29-48.

CSÁSZÁR E. (1908): Orczy Lőrincz és a Tisza-szabályozás. Századok. XLII. 2. 105-122.

DEÁK A. A. (1996): A háromszögeléstől a Tisza-szabályozásig. Tanulmányok és válogatott dokumentumok a Tiszavölgyi Társulat megalakulásának és Vásárhelyi Pál halálának 150. évfordulójára. Budapest

DÉKÁNY M. (1879): Vizügyeink különösen a Tiszaszabályozás és ármentesítés fejlődéséről. Budapest

DÓKA K. (1977): A Bodrog szabályozása. In: Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. XVI. 105-131.

DÓKA K. (1987): A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében, 1772-1918. Budapest

DÓKA K. (1997): A Körös és Berettyó vízrendszer szabályozása a 18-19. században. Egy táj átalakulása. Gyula

DUNKA S. (1991): A Tisza-völgy vízi története a szabályozások megkezdéséig. In: Dunka S. – Fejér L. (szerk.): Széchenyi és a Tisza-völgy rendezése. 18-24. Budapest

DUNKA S. – FEJÉR L. – VÁGÁS I. (1996): A verítékes honfoglalás. A Tisza-szabályozás története. Budapest

FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Budapest

SCHWARTNER, M. (1798): Statistik des Königreichs Ungern. Pest

SOMOGYI S. (szerk.) (2000): A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai Magyarországon. Budapest

STELCZER K. – CSOMA J. (1979): Ármentesítés, árvízvédelem, folyószabályozás. Budapest

TUBA Z. (2008): A Bodrogköz ősi, természeteshez közeli árterületeinek sajátosságai és jelentősége. In: Tuba Z. (szerk.): Bodrogköz. 891-899. Gödöllő-Sárospatak

VÁLYI A. (1796-1799): Magyar országnak leírása. Buda

VIGA GY. (2008): A bodrogközi táj kiélésének formái. In: Tuba Z. (szerk.): Bodrogköz. 355-373. Gödöllő-Sárospatak

[50] A Tisza-völgy felmérése csak a reformkorban történt meg.

ADALÉKOK A BÁNSÁG FÖLDBIRTOK VISZONYAINAK JELLEMZŐIHEZ ÉS SAJÁTOSSÁGAIHOZ

DR. KÓKAI SÁNDOR

I. Bevezetés

A Bánságban a Habsburg uralkodók a regionalizációhoz kapcsolódó betelepítési politikájukkal, *új nagybirtokrendszer kialakításával* és a katonai-közigazgatási szervezet átalakításával (pl. 1718-ban tizenegy kerület, hat katonai század kialakítása) folyamatosan beavatkoztak a térszerkezet kialakulásába. Döntően meghatározták azt, és ez volt az egyik olyan területe a történelmi Magyarországnak, ahol nagymértékben figyelmen kívül hagyták a korábbi társadalmi-gazdasági térstruktúrát. Az átalakulás jellege és intenzitása eltért a szerves fejlődés által előre vetíthetőtől és évtizedekre meghatározta a régió helyét és szerepét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. E komplex kérdéskörből e tanulmányomban *a földbirtokszerkezet sajátosságait emelem ki,* különös tekintettel a nagybirtokosokra, igyekezvén eloszlatni illetve megerősíteni azokat a szindrómákat is (pl. Torontál a magyar nábobok világa, a Bánság a magyar bárók, grófok és hercegek szabad prédája stb.), amelyek a Bánsággal kapcsolatosan társadalmilag tartósan rögzültek.

II. A Bánság földbirtok struktúrájának kialakulása

Az emberi munkaerő biztosítása a Temesi Bánság megszervezésével (1718-1778), közvetlen osztrák irányítással és a bécsi kormányzat érdekeinek megfelelően történt. A Bánság benépesítése mellett kiemelkedő fontosságú volt a *gazdasági hasznosíthatóság* megteremtése. Az egykori hódoltsági területeken az állattenyésztés került az első helyre, mégpedig annak szélsőségesen külterjes formája. Ez alól a Temesi Bánság területe sem jelentett kivételt, a földművelés kicsiny foltjaival szemben, a hatalmas parlagból – egyelőre szabad foglalással – lehetett tetszés szerinti részt legeltetni illetve feltörni. Nem volt annyi földigénylő, hogy mindez veszélyeztette volna az Udvari Kamara érdekeit, sőt örültek, ha a birtokokon egyáltalán éltek jobbágyok. A Bánság gazdaságát tekintve a két legfontosabb feladat a természeti környezeti adottságokból fakadt: egyrészt kiaknázni ásványkincseit és a gazdaság szolgálatába állítani, másrészt a mezőgazdasági termelést legalább a kor színvonalára (nyomásos gazdálkodás) emelni.

III. Károly uralkodása idején a gazdaságirányítás megszervezésével és az iparosítással kívánt eredményt elérni (pl. monopoljogok adományozása, jelentősebb új manufaktúrák alapítása, gazdasági hivatalok felállítása, egységesen magas vámok és illetékek stb.). A Bánság rövid életű állami (kincstári) alapítású abaposztó- és pokróckészítő manufaktúrái (Temesvár, Borlova, Karánsebes stb.) nem tudták igazolni életképességüket és hamar csődbe jutottak. III. Károly törekvése egyedül a bányászatban és a kohászatban hozott megújulást *(Barta J. 1984)*. Az időszak mezőgazdasági termelését alapvetően *három tényező* határozta meg:

Egyrészt, mivel 1716-1780 között a Bánságba nem térhetett vissza a magyar nemesség, így az itt élők helyzetét ez kedvezően befolyásolta, azaz *csak az udvari kamara elvárásaihoz* kellett alkalmazkodni, melyek – a merkantilista elvek szellemében – azt is jelentették, hogy a földesúri terheket és járadékokat a kamarának pénzben fizethették meg. *1780-ig az itt élőknek nem volt földbirtokos osztálya (e jogokat a kamara gyakorolta), így a magyar földesúr-délszláv/román/sváb jobbágy ellentét sem alakulhatott ki.* Mindez amellett, hogy szabadabb munkaerő felhasználást (bérmunkások, napszámosok alkalmazása) tett lehetővé, az árutermelő paraszti osztály korai kialakulásához is vezetett. Anyagi helyzetük és gazdasági szemléletük elősegítette a bánsági mezőgazdaság fejlődését. Mindez *kedvező agroökológiai potenciállal* társult, valamint átlagosan 30-40 kataszteri holdon gazdálkodó, állatállománnyal kitűnően ellátott – Mercy kormányzó Vingán, Csákován, Módoson és Hetényben szarvasmarha tenyésztő telepeket létesített, de a mezőhegyesi ménesbirtok sem volt elérhetetlen távolságban – tőkeerős gazdaságok és módos paraszti rétegek kialakulását eredményezte. Ilyen értelemben is „amerikai típusú" szabad földfoglaláson alapuló, modern, árutermelő mezőgazdaság kezdett kialakulni *(Bodó B. 2008)*.

Mindazok ellenére, hogy a köztudatban a Bánság úgy él, mint a magyar bárók, grófok és nábobok igazi hazája, tudjuk azonban, hogy a bánsági új birtokos osztály zöme eredendően nem volt magyar. Jó példa erre, hogy az ide települt örmény famíliák (pl. Kiss, Lázár, Karátsonyi, Issekutz, Dániel, Gyertyánffy, Gorove, Jakabffy stb.) zömmel már elmagyarosodva érkeztek Erdélyből *(Kalapis Z. 2008, Jakabffy I. 2009)*. Az erdélyi örmény kalmárok és bérlők mellett görög-macedónok, szerbek és cincárok is gyarapították a bánsági nagybirtokosokat. Természetesen közülük sem volt mindenki bérlő és hadiszállító, például a bánsági örmények egy szegényebb rétege Versecen és a környező településeken élte mindennapjait. A kedvező agroökológiai potenciál kiaknázásának felgyorsulását II. József úgy segítette elő, hogy 1780. november 1-től a kamarai birtokokat (30 ezer Ft felett Bécsben, ez alatt Temesváron) eladták (Temesben 65, Torontálban 22 birtok került eladásra). Ezek zömét a korábbi bérlők vették meg (pl. Kiss Izsák hadiszállító 100 ezer holdat bérelt, ebből 70 ezer holdat vett meg 550 ezer Ft, Nákó Kristóf szarvasmarha kereskedő több, mint 40 ezer holdat 350 ezer Ft, Csekonics József lókereskedő 35 ezer holdat 300 ezer forintért stb.). Az 1784/87. évi népszámlálás adatai arról tanúskodnak,

hogy Kiss Izsák birtokának magja Nagybecskerektől északra (pl. Aradácz, Elemér, Ittebe, Nagy és Kis Torák stb.), Nákó Kristóf birtokai pedig Nagyszentmiklós és Nagykikinda között (pl. Bánátkomlós, Csanád, Szőllős stb.) helyezkedett el. Csekonics József Zsombolyát és a körülötte lévő falvakat, míg Batthyány József gróf a Valkány-Óbéb-Oroszlámos háromszögben fekvő területeket vásárolta meg az Udvari Kamarától. A vásárlás előnyös feltételei közismertek, hiszen a bécsi árverésen kialakult árnak csak a felét kellett készpénzben kifizetni, a másik felét betáblázták a birtokokra, azzal a kikötéssel, hogy tíz éven belül törleszteni kell 4,5%-os kamat mellett. Nem csak a vásárlási feltételek, hanem maga az ár is kedvező volt (a jó minőségű föld egy holdját 16 krajcárért, a közepeset 12-ért, a gyengét 6-ért, a mocsaras-nádas területeket pedig 2 krajcárért vették meg). Nem véletlen, hogy az adásvétel ellenzői váltig azt hangoztatták, hogy a kincstári birtokokat valójában elkótyavetyélték, amit a későbbi (pl. 1865. évi) földjövedelmek ismeretében ténylegesen is el kell ismerni. Az Udvari Kamara megmaradt vagyonának értéke azonban még így is meghaladta a 2 millió forintot, melyek zöme a kincstári erdőkre terjedt ki.

Másrészt, mint említettem a bécsi udvar 1780-tól eladta a kamarai birtokokat, de nem a magyar nemességnek, hanem a korábbi bérlőknek, kereskedőknek, egykori hadiszállítóknak és hitelezőknek, akik azon túlmenően, hogy polgári eredetűek és gondolkodásmódúak voltak *a gazdaság modernizációhoz a legfontosabb tényezővel rendelkeztek:* a *pénzzel*. A birtokok megvásárlása nem merítette ki anyagi erőforrásaikat, így maradt még elegendő tőkeerő ahhoz, hogy birtokaikat modernizálják, azaz árutermelő, tőkés nagybirtokokat hoztak létre, s működtettek. A gabonatermesztés mellett az ipari növények, illetve a rizs-, indigó- és kendertermelést is szorgalmazták. Ez utóbbiak azonban inkább csak kuriózumok, mint a tényleges növénytermesztési arculatot érdemben befolyásoló tényezők. Pénzügyi helyzetüket mutatja, hogy nemesi, grófi és bárói címeket is vásároltak birtokaik mellé *(Kovach G. 1998)*.

Harmadrészt a bécsi udvar nem hagyta magára a termelőt, nem csak nemesített vetőmagokat és fajtaállatokat hozatott a bánsági földművelés javítása, fejlesztése érdekében, hanem a termőföldek védelme érdekében szorgalmazta és irányította a folyószabályozási és mocsár lecsapolási munkálatokat. Ehhez a hajózható folyók kezdeti szabályozása is szervesen kapcsolódott, a piacra jutást a bácskai Ferenc-csatorna megépíttetése segítette. Az egymást követő telepítési-bevándorlási hullámok pontosan meghatározható, gazdaságilag is értékesülő szakmai többletet jelentettek. Az állattenyésztésben osztrák és német tartományok tapasztalataiból, mintáiból vettek át; a szőlészetben és gyümölcstermesztésben forrásként német és francia gyakorlat szolgált; a zöldség-termesztésben bolgár és német minta hatott; a rizst olasz tapasztalat átvételével kezdték termeszteni; később a gépesítésben német és osztrák ismereteken túl amerikait is beépítettek a gyakorlatba.

III. A Bánság földbirtokviszonyai 1895-ben

III. 1. A gazdaságok száma és területe

A Bánság földbirtokviszonyinak részletes elemzését az 1895. évben végrehajtott általános mezőgazdasági összeírás alapján mutatom be. A Bánság területe közel ötmillió katasztrális hold volt, melynek felét (49,8%) a szántók és az intenzíven művelt kertek tették ki (2467480 katasztrális hold). A művelésági megoszlást vizsgálva *(1. táblázat, 1. térkép)* nem csak az egyes megyék természeti potenciálhoz alkalmazkodó differenciált gazdálkodása, hanem a terméketlen területek alacsony értékei is figyelemre méltóak. A Bánság területén elhelyezkedő gazdaságok száma és területe alapján *(2. táblázat)* megállapítható, hogy az átlagos birtoknagyság nem érte el a húsz katasztrális holdat (18,5 kat. hold), amely mind a vármegyék (Krassó-Szörény 24,2 hold, Temes 14,6 hold, Torontál 17,4 hold), mind a gazdaságok nagysága szerint markáns különbségeket mutatott. A száz hold alatti birtokok bánsági átlagos nagysága 13,9 kat. hold (Krassó-Szörényben 18,7 hold, Temesben 10,8 hold, Torontálban 12,7 hold) volt és az összes földterület közel háromnegyedét (74,6%) birtokolták. A száz és ezer hold közötti földbirtokok átlagos nagysága 263,6 kat. hold (Krassó-Szörényben 430,9 hold, Temesben 281,7 hold, Torontálban 227,3 hold) volt és az összes földterület közel hét százaléka volt a tulajdonukban. Az ezer és tízezer katasztrális hold közötti nagyságú bánsági földbirtokok (225 db), több mint félmillió katasztrális holdra terjedtek ki, melyek átlagos birtoknagysága (2539 hold) vármegyék szerint alig különbözött (Krassó-Szörényben 2995 hold, Temesben 2317 hold, Torontálban 2448 hold). A birtokstruktúra csúcsán az a húsz nagybirtok állt, amelyek területe tízezer katasztrális hold fölé emelkedett *(2. táblázat, 4. táblázat)*. A Bánság területének közel hét százaléka (336527 kat. hold) a tulajdonukat jelentette. E hatalmas birtoktestek (átlagosan 16827 hold) általában több településre kiterjedően álltak tulajdonosaik és bérlőik rendelkezésére. Krassó-Szörény vármegye tizenöt birtokának (225272 kat. hold= a megye területének 11,7%-a) átlagos nagysága (15020 kat. hold) és Torontál vármegye négy birtokának átlagos nagysága (25240 kat. hold) között átlagosan több mint tízezer kat. hold differencia mutatkozott. A Krassó-Szörény vármegyeiek között mindössze gróf Bethlen András 10289 kat. hold nagyságú birtoka volt magántulajdonban *(4. táblázat)*, a többit az osztrák-magyar államvasút társaság és állami vasipari cégek birtokolták.

III. 2. A gazdaságok nagysága és a művelésági megoszlás közötti kapcsolatok

Az ezer hold alatti kis- és középbirtokok művelésági megoszlása szoros korrelációt mutat a Bánság egészére jellemző *(1. térkép)* gazdálkodási formákkal, jelezve, hogy a differenciált agroökológiai potenciál alapjaiban határozta meg a lehetőségeket. E gazdaságok számára a szántók meghatározó fontosságú-

ak voltak, azaz nagyobb mértékben (86,6%) részesedtek ebből, mint az összterületből *(3. táblázat)*. Nem meglepő, hogy a szőlők 96,9%-a is a kis- és középbirtokosok tulajdonában volt, mint intenzív, jelentős élőmunka igényű és egyben magas jövedelmet eredményező gazdálkodási forma. A leginkább figyelemre méltó az erdőterület alacsony értékei, amely a napi tüzelőanyag beszerzését tekintve egyértelműen kiszolgáltatott helyzetbe hozta a Bánság törpebirtokosait és nincstelenjeit, különösen Temes és Torontál vármegyében.

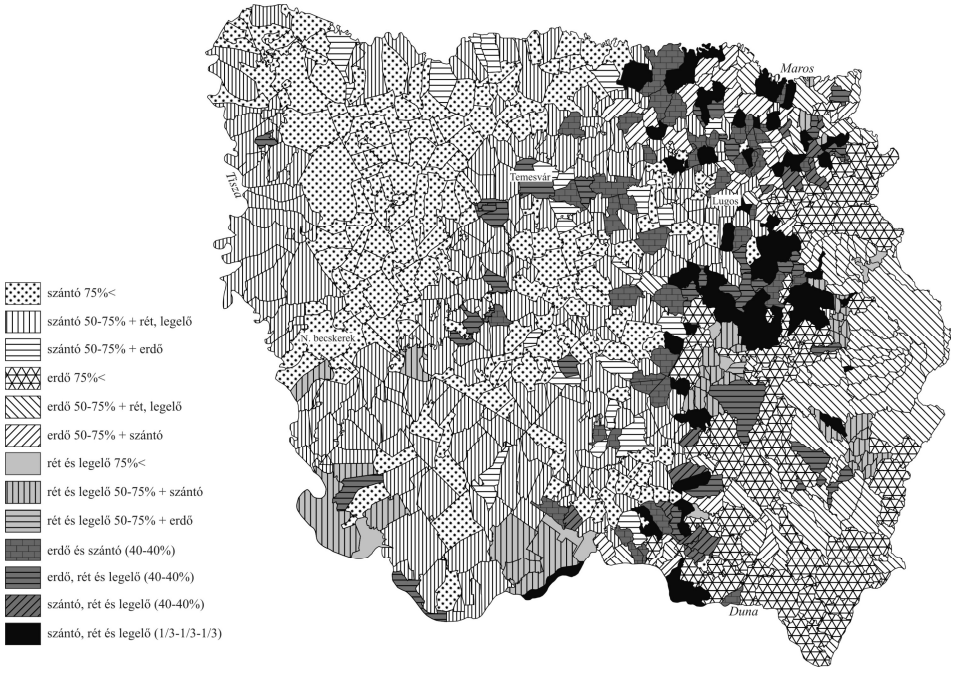

1. térkép. A Bánság mezőgazdasági földhasznosítási típusai (1895)

Az ezer katasztrális hold feletti nagybirtokosok rendelkeztek az összterület 18,4 százalékával (Krassó-Szörényben 20,6%, Temesben 15,7%, Torontálban 18%), a szántók 13,4%-val, a gyepterületek 16,2%-val, a szőlők 3,1%-val, valamint a bánsági erdők közel egyharmadával (373500 kat. hold=32,9%), melyből az osztrák-magyar államvasút társaság tizenhat nagyobb Krassó-Szörény vármegyei erdészeteihez tartozott közel kétszázezer katasztrális hold *(4. táblázat)*. Különösen a tízezer hold feletti birtoktestek Krassó-Szörény vármegyei súlya (11,7%=225272 kat. hold) volt kiemelkedő. Az ezer katasztrális holdnál nagyobb birtokok (245db) művelésági megoszlását tekintve *(2. térkép)* megállapítható, hogy a szántógazdálkodás dominanciája jellemezte a nagybirtokok több mint hatvan (149 db) százalékát (Krassó-Szörényben 15 db, Temesben 56 db, Torontálban 78 db).

1. táblázat. A Bánság területének művelésági megoszlása (1895)

Terület	Összesen		szántó + kert		rét + legelő		erdő		szőlő		terméketlen	
	terület	*%*	*terület*	*%*	*terület*	*%*	*terület*	*%*	*terület*	*%*	*terület*	*%*
K-Sz. megye	1919345	100	417381	21,7	435034	22,5	984696	51,3	5304	0,27	78930	4,12
Temes megye	1277865	100	791077	61,9	261446	20,4	134196	10,5	14842	1,16	76304	5,95
Torontál megye	1743215	100	1259032	72,2	353561	20,3	17352	1,0	17995	1,04	95275	5,42
Összesen	**4940425**	**100**	**2467480**	**49,8**	**1047996**	**21,2**	**1136244**	**23,0**	**33135**	**0,76**	**250509**	**5,07**

2. táblázat. A Bánság gazdaságainak száma és területi megoszlása (1895)

Terület	Gazdaságok száma	Gazdaságok területe	100 hold alatt			100-1000 hold között			1000-10000 hold között			10000 hold felett		
			száma	*ter.*	*%*	*száma*	*ter.*	*%*	*száma*	*ter.*	*%*	*száma*	*ter.*	*%*
K-Sz. megye	79396	1919345	79223	1479772	77,1	101	43523	2,3	57	170758	8,9	15	225272	11,7
Temes megye	87754	1277865	87184	940378	73,6	487	137185	10,7	81	190005	14,9	1	10297	0,8
Torontál megye	100400	1743215	99600	1268044	72,7	709	161191	9,2	87	213022	12,2	4	100958	5,8
Összesen	**267550**	**4940425**	**266007**	**3688194**	**74.6**	**1297**	**341899**	**6,9**	**225**	**573785**	**11,6**	**20**	**336527**	**6,8**

3. táblázat. Az 1000 hold feletti nagybirtokok részesedése (1895)

Terület	1000 hold feletti birtok	Összes területből		szántó + kertből		rét + legelőből		erdőből		szőlőből		Földadó alá nem eső területből	
		terület	*%*	*terület*	*%*	*terület*	*%*	*terület*	*%*	*terület*	*%*	*terület*	*%*
K-Sz. megye	72	396050	20,6	17379	4,2	57420	13,2	307728	31,2	265	5,0	13258	16,8
Temes megye	82	200302	15,7	100709	12,7	36662	14,0	55983	41,7	637	4,2	6317	8,3
Torontál megye	91	313980	18,0	213484	16,9	76198	21,5	9789	56,4	126	0,7	14383	15,1
Összesen	**245**	**910332**	**18,4**	**331572**	**13,4**	**170280**	**16,2**	**373500**	**32,9**	**1028**	**3,1**	**33933**	**13,5**

A nagybirtokok közel harminc százalékán (70 db) az erdőgazdálkodás jelentette a domináns gazdálkodási formát (Krassó-Szörényben 15 db, Temesben 56 db, Torontálban 78 db) markáns vármegyei differenciákkal (Krassó-Szörényben 51 db, Temesben 18 db, Torontálban 1 db). A legkedvezőtlenebb adottságú Tiszaszentmiklóson József főherceg 1320 katasztrális hold kiterjedésű nagybirtokának domináns területeit a nádasok (323 kat. hold) és a földadó alá nem eső gyenge minőségű területek (3335 kat. hold) képezték *(2. térkép)*. A gyepterületek mindössze huszonöt ezer hold feletti bánsági nagybirtokon képeztek abszolút vagy relatív többségi súlyt, melyből Torontál vármegyében 11 db, Temesben 8 db helyezkedett el. Nem elhanyagolható tény, hogy az egykori Bánsági Határőrvidék területén gyakorlatilag nem volt ezer hold feletti nagybirtok (néhány település osztatlan közös legelőterülete /pl. Homokbálványos/ és lunkányi állami erdők *(4. táblázat)* területe emelkedett a fenti érték fölé), azaz nagybirtokosok nem nyomhatták el és élősködhettek az egykori szerb és román határőrök leszármazottain *(2. térkép)*.

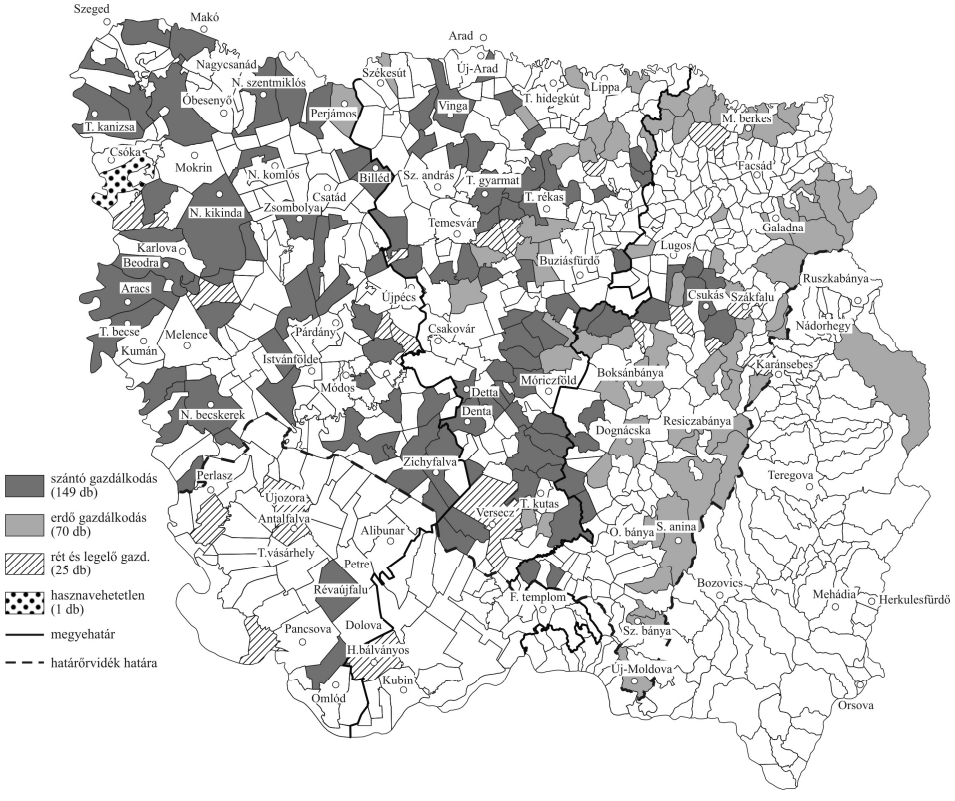

2. térkép. Az 1000 kat. Holdnál nagyobb gazdaságok központjai és domináns gazdálkodása (1895)

4. táblázat. Az 5000 kat. holdnál nagyobb gazdaságok néhány jellemzője (1895)

A gazdaság helye	Települések száma	Tulajdonos neve	Összes terület (kat. hold)	Művelési megoszlás					Cselédek száma
				szántó+kert	*rét+legelő*	*erdő*	*szőlő*	*földadó alá nem eső*	
Krassó-Szörény megye									
Stájerlakanina	1	Osztr.-m. állam-vasút	22660	-	1062	20980	-	627	-
Nadrág	3	Nadrági vasipari társ.	22048	109	388	20880	-	671	-
Lunkány	4	Brassói bánya rt.	21826	367	1097	20042	-	320	2
Ferencfalva	3	Osztr.-m. állam-vasút	17490	15	782	16096	-	597	-
Dognácska	4	Osztr.-m. állam-vasút	16192	202	997	14819	-	174	-
Szászkabánya	1	Osztr.-m. állam-vasút	15422	7	2277	12038	-	1100	-
Krassova	3	Osztr.-m. állam-vasút	13495	1	-	12832	-	662	-
Szokolár	4	Osztr.-m. állam-vasút	13452	486	3699	8015	1	1251	-
Oraviczabánya	8	Osztr.-m. állam-vasút	13223	994	1718	9913	-	598	-
Új-Moldova	1	Osztr.-m. állam-vasút	13167	3	1996	10068	56	1044	-
Német-Bogsán	1	Osztr.-m. állam-vasút	12640	32	916	11664	-	28	-
Resiczabánya	2	Osztr.-m. állam-vasút	11752	76	929	10449	-	298	-
Prebul	5	Osztr.-m. állam-vasút	11388	1052	4325	5547	-	462	-
Forasest	1	Bethlen András gróf	10289	251	685	9267	-	86	17
Román-Bogsán	7	Osztr.-m. állam-vasút	10228	2896	1630	5110	-	592	-
Pojén	1	Von der Osten Károlyné	9656	51	545	8644	-	416	2
Királykegye	3	Osztr.-m. állam-vasút	7527	3997	844	2328	-	358	-
Román-Szászka	6	Osztr.-m. állam-vasút	7448	618	2821	3592	11	408	-
Batta	1	Mocsonyi Zénó gróf	6581	311	1173	4870	-	227	3
Román-Resicza	7	Osztr.-m. állam-vasút	6411	9	1058	4773	-	571	-
Kápolnás	2	Mocsonyi Eugén gróf	6349	58	1137	5068	-	86	25
Hosszúszó	3	Latour Károly gróf	6215	510	788	4737	-	180	-
Kákova	6	Osztr.-m. állam-vasút	5812	2989	979	1482	9	353	-
Összesen	**77**		**281271**	**15034**	**31846**	**223214**	**77**	**11109**	**49**

A gazdaság helye	Települések száma	Tulajdonos neve	Összes terület (kat. hold)	Művelésági megoszlás					Cselédek száma
				szántó+kert	*rét+legelő*	*erdő*	*szőlő*	*földadó alá nem eső*	
Temes megye									
Ság	3	Csanádi r.k.káptalan	10297	4732	1105	3966	44	450	91
Máslak	5	Wimpften Sziegfried gróf	9218	2004	1049	5766	164	235	100
Temeskalácsa	5	D'Harcount Emánuel grófnő	8311	5697	1634	361	-	619	209
Bázos	1	Ambrózy Gyula báró	7708	1431	1087	4956	-	234	43
Margitfalva	1	Károlyi Istvánné grófnő	5697	2547	654	2304	-	191	59
Bavaniste	1	Bavaniste község	5676	1072	3425	78	6	1095	-
Temesújfalu	3	Zselenszky Róbert gróf	5264	1638	219	3248	41	109	43
Összesen	**19**		**52171**	**19121**	**9173**	**20679**	**255**	**2933**	**545**
Torontál megye									
Zsombolya	15	Csenkonics Endre gróf	36737	20587	4632	889	6	1623	636
Öregfalu	10	Haas és Deutsch	30639	22490	6760	250	4	1135	199
Német-Écska	10	Harnoncourt Félix gróf	17847	11879	4437	461	10	1060	308
Bánlak	7	Karátsonyi Jenő gróf	15735	9796	3123	2590	2	224	166
Csávos	9	Csávossy Ignácz	9552	6616	1479	75	-	382	134
Oroszlámos	2	Batthyány József gróf	7358	5219	2089	50	-	-	156
Deszk	2	Gerliczky Ferenc báró	7348	4565	1867	367	1	548	135
Rudna	1	Nikolics Fedor báró	6499	3110	2557	508	3	321	72
Bocsár	3	Baich Iván báró	5562	2761	2721	-	6	74	192
Szerb-Nagyszentmiklós	4	Nákó Kálmán gróf	5346	2402	1954	694	1	294	66
Kis-Vizesda	1	San Marco hercegnő	5038	4744	95	2	-	197	53
Összesen	**64**		**147661**	**94169**	**31714**	**5886**	**33**	**5858**	**2117**
Bánság összesen	***160***		***481103***	***128324***	***72733***	***249779***	***365***	***19900***	***2711***

III. 3. A gazdaságok tulajdonosai és bérlői

A bánsági termőföld értékét semmi sem mutatja jobban, mint az, hogy kik láttak üzletet és befektetési lehetőséget a saját vagyonuk gyarapítására a mezőgazdaságban. A száz hold feletti birtokok (1542 db) tulajdonosainak nevét és státuszát, valamint a gazdálkodó nevét, foglalkozását és a birtoklás jogcímét részletesen közlik az 1895. évi felmérés adatsorai. Ebből megállapítható, hogy a 100-1000 kat. hold közötti nagyságú birtokok (1297 db) birtokosainak nyolcvan

százaléka saját maga gazdálkodott, mint tulajdonos a földbirtokán. A tulajdonosok közül nem a földművesek és földbirtokosok nagy száma, hanem a polgári foglalkozások elemzése nyújt számunkra értékes információt.

Megállapítható, hogy kiemelkednek a kereskedők (Krassó-Szörényben 7db, Temesben 26 db és Torontálban 35 db), az egyszerű szatócstól a specializálódott nagykereskedőkig. Nagykikindán két vaskereskedőnek (Bogdán Márka és Indrikovits Sándor), Nagy-Komlóson Birkenheuer János bőrkereskedőnek, Törökbecsén Hermann Mór és Ittvarnokon Deutsch Zsigmond gabonakereskedőknek, Deszken Szedő Ferenc és Kis-Zsámban Obradovics Boriszláv fűszerkereskedőknek, Mokrinban Ormódi Béla rőföskereskedőnek, Kuttinán Schlesinger Salamon szatócsnak, Versecen Thokics W. Jura szarvasmarha kereskedőnek, Ollóságon Todoreszku Pál és Flora Szilárd, valamint Temeskubinban Janics Pál sertéskereskedőknek, Dentán Gomperz Miksa nagykereskedőnek, Szudriáson Milkó Vilmos és Pancsován Milutinovics fakereskedőnek voltak száz holdnál nagyobb birtokaik. A sertéstenyésztés és kereskedelem zöme a szerbek kezében összpontosult, különösen a piacképes árualap vonatkozásában *(Jakabffy I. 2009),* de a többi kereskedő sem a magyarok közül került ki.

A nagyobb földtulajdonosok közül nem hiányoznak az erdőőrök (pl. Nevrincsán Abuleszku György, Zsidovinban Seszt George stb.), a takarékpénztári igazgatók (pl. Nagykikindán Eremits Pál, Vinczehidy Izidor,Lascha Gyula, Izgárban Hoffmann Károly, Gyertyámoson Röser Ádám, Új-Pécsen Anheuer János, Melencén Dimitrievits György, Eberdorfban Winterberger Gyula bankigazgató, stb.) és a nyugalmazott katonatisztek (pl. Furlugban Teimer Alfréd százados, Zsittinben Hofmann Győző alezredes, Szákulban Radoszovich Gyula báró huszárkapitány, Törökszákoson Gábor Antal ezredes, Pancsován Gramberg Adolf alezredes stb.). Feketetón a makói takarékpénztárnak volt 104 kat. hold tulajdona, de az építészek (pl. Törökbecsén Bizony Ferenc stb.) és gépészek (pl. Nagybecskereken Hruska Vencel stb.), a gyárosok (pl. Tomasestben Losch Adolf üveggyáros, Buziáson Schottola Ernő, Versecen Andrejevics Áron szalámigyáros, Lajosfalván Schaffer József szikvízgyáros, Módoson Deutsch Hermann és Rudofsgnadon Molnár Gyula gőzmalmi igazgató stb.), az ügyvédek (pl. Giládon Gyorgyevics Milán, Mehalán Várnay Ernő, Románszentmihályon Jeszenszky Béla, Vingán Feletár Nándor, Gyertyámoson Kisfaludy Péter, Tógyéren Zsíros József, Szajánban Schmidt Géza, Nagy-Teremián Erling Miklós, Valkányban Velcsov József, Sárafalván Mattiasich Ferenc, Szent-Péteren Telbisz József, Zsombolyán Várnay Imre stb.), az orvosok (pl. Begaszentgyörgyön Puty Jakab, Mokrinban Kohn Bernát, stb.) és gyógyszerészek (pl. Oravicabányán Knoblauch Ágoston, stb.) földtulajdonai is megtalálhatóak voltak. A megyei közigazgatás hivatalnokai (pl. Rumunyestben Fábry Kálmán, Szécsényben Jakabffy Imre krassó-szörényi főispánok, Mácsován Litsek Béla Krassó megyei alispán, Klopódián Molnár Viktor Temes megyei főispán, Törökkanizsán Tallián Béla megyei főispán, Horvát-Kécsán Dellimanics Lajos

Torontál megyei alispán és Uzbasich Gáspár megyei főszolgabíró, Baraczházán Capdebo Ferenc megyei főszolgabíró, Vecseházán Leitner Emil vármegyei tisztviselő, Gattáján Schaffer Lajos és Melencén Trifunácz Döme postamester, Mehalán Meskó Béla és Melencén Mihalovits Ödön árvaszéki ülnökök, stb.) és a jegyzőségek (15 település jegyzője rendelkezett száz hektár feletti tulajdonnal: Mehalán Telbisz Imre közjegyző, Paráczon Kádár Árpád jegyző stb.) külön kasztot képviseltek. Jól jövedelmezett az italmérés is (pl. Nagybecskereken Klein Bernát sörházi igazgatónak, Temesillésden Blau Mór vendéglősnek, Székason Mandl Adolf, Szanádon Weidlinger Benő és Szőregen Wolf Károly italmérési jogbérlőknek, Mélynádason Gutfreund Ignácz Bánlakon Lövenstein Jakab kocsmárosnak voltak száz hold feletti birtokaik stb.), de a Tót-aradáczi Kűhn János kéményseprő és társai is 1124 kat. holdon gazdálkodtak.

Külön kategóriát képviseltek az országgyűlési képviselők birtokai (pl. Szinérszegen Vargics Imre, Temesgyarmatán Ambrózy Béla báró, Kis-Szent-Miklóson Zselénszky Róbert gróf, Istvánvölgyön Dániel László, Törökbecsén Rohonczy Gedeon, Nagykikindán Joanovits István stb.), valamint a Schwimmer József török konzul 135 kat. holdnyi temesvári birtoka.

Sajnos a tanítók közül csak néhány (pl. Beregszón Andreeszku Imre, Jarkováczon Urosevics Emánuel, Nagybecskereken Szilvássy Jánosnak stb.) tulajdonolt száz hold feletti birtokokat. A görögkeleti egyház tanítói és lelkészei viszont (pl. Viszágon Dentia György és Szferkocs János, Szokolováczon Milosevics Prokop, Dragsinán Kodreán György stb.) jelentős birtokokkal rendelkeztek. Egyházi vonatkozásban a legnagyobb földbirtokkal a csanádi római katolikus káptalan *(4. táblázat)*, a zágrábi római katolikus érsekség és a karánsebesi görögkeleti püspökség rendelkezett.

A főúri családok által birtokolt területeket az *5. táblázatban* foglaltam összse, mely alapján megállapítható a megyék szerinti differenciák mellett az egyes nagybirtokok kiterjedése és központja. Krassó-Szörény vármegye hét bárói és hat grófi címmel rendelkező családja 73353 kat. hold földterületet birtokolt. A legtöbb bárói (13 db) és grófi (15 db) címmel rendelkező család Temes vármegyében élt, ahol 96464 kat. holdat birtokoltak. Torontál vármegyében nyolc bárói család és tizenegy grófi család mellett József főhercegnek, a pármai hercegnek és San Marco hercegnőnek is voltak birtokai. A Bánságban a három hercegi család, a huszonnyolc bárói család és a harminckettő grófi család az összes földterület 6,8 százalékát (336398 kat. hold) birtokolta. Mindezek alapján egyértelműnek tűnik, hogy a Bánság egyetlen megyéje sem volt a hercegeknek, bárónak és grófoknak a hazája, különösen hiányoztak a magyar főurak. E nagybirtokosok jelentős számú cselédet foglalkoztattak és a gazdasági fejlődés (pl. képesítése, vetésforgó alkalmazása stb.) letéteményesei voltak.

5. táblázat. A főúri családok birtokai a Bánságban (1895)

A család neve	A birtok központja	A birtok területe
Krassó-Szörény		
Mocsonyi Zénó gróf	Batta	18408
Bethlen András gróf	Forasest	10289
Baich Milán báró	Szatumik	9949
Von der Osten Károlyné	Pojén	9656
Erdődy Ferenc gróf	Zgribest	5612
Bethlen Lívia grófnő	Birkis	4210
Bissingen-Nippenburg Ernő gróf	Jám	3584
Wodianer Albert báró	Kapriora	3370
Nyáry Béla báró és Forgách Gizella grófnő	Ruzs	2621
Rodich Ágota bárónő	Pestyere	1838
Rodoszovich Mária bárónő	Szákul	1192
Karácsonyi Jenő gróf	Topla	1044
Bruckenthal Gyula báró	Szendelak	828
Rodoszovich Lajos báró	Szákul	752
Összesen		***73353***
Temes		
D'Harcourt Emánuelné	Temeskalácsa	11463
Wimpfen Sziegfried gróf	Máslak	10543
Ambróczy Gyula báró	Aranyág	9583
Zselénszky Róbert gróf	Temesújfalu	8750
Gyürky Ábrahám gróf	Giroda	7347
Latour Károly gróf	Hosszúszó	6215
Károlyi Istvánné grófnő	Margitfalva	5697
Sina báró örökösei	Kizdia	4632
Serényi Jánosné grófnő	Bukovecz	3505
Bissinger Dezső gróf	Vajkovecz	3474
Schönberg Adolf báró	Germán	3279
Hadik Jánosné grófnő	Nagy-Zsám	3071
Wimpfen Simon gróf	Végvár	3065
Woraczinszky Jánosné grófnő	Monostor	2484
Bethlen Leopoldina grófnő	Temespaulis	2192
Rummershirch Irén bárónő	Szkulya	2104
Sztojanovits Iván báró	Laczunás	1898
Ambróczy Gyula és István báró	Temesremete	1451
Ambrózy Béla báró	Temesgyarmata	1039
Gyulay Sámuel gróf	Murány	910
Bethlen Jozefa grófnő	Szkulya	903
Rajacsich György báró	Folya	757
Duka Géza báró	Kádár	512
Aczél Lajos báró	Németság	484
Kaunitz Evenilda grófnő	Germán	402
Hauser Gyula báró	Német-Sztamora	311
Appel János báró	Temeskisfalud	230
Hortl Henrik báró	Mehala	163
Összesen		***96464***

A család neve	A birtok központja	A birtok területe
Torontál		
Csenkonics Endre gróf	Zsombolya	36737
Harnoucourt Félix gróf	Német-Écska	21705
Karátsonyi Jenő gróf	Bánlak	16663
Csávossy Ignácz	Csávos	9552
Batthyány József gróf	Oroszlámos	7358
Gerliczy Ferenc báró	Deszk	7348
Nákó Kálmán gróf	Németszentmiklós	7157
Szapáry Géza gróf	Gyála	6961
Nikolics Fedor báró	Rudna	6499
Baich Iván báró	Bocsár	5562
San Marco hercegnő	Kis-Vizesda	5038
Karácsonyi Aladár gróf	Nagy-Bikács	4563
Odescalchi Gézáné hercegné	Öregfalu	4423
Pejácsevich Péter gróf	Torda	4413
Daniel Ernő báró	Nagygáj	4151
Nikolics Mihály báró	Maczedónia	2440
Karátsonyi Kamilló gróf	Zichyfalva	2292
Gyulay Adolf gróf	Sárafalva	2180
Maldeghem Georgina grófnő	Törökkanizsa	1971
Kinszky Zdenko gróf	Gyülvész	1738
Lipthay Béla báró	Györgyház	1621
Orczy Ágota bárónő	Györgyház	1547
Kussevits Natália bárónő	Horvát-Kécsa	1384
József főherceg	Tiszaszentmiklós	1035
Zichy Andorné grófnő	Pészak	945
Lipthay Frigyes báró	Lovrin	716
Kussevich báró	Szerb-Klári	582
Összesen		***166581***
Bánság összesen		**336398**

Összegzés

A Bánság földbirtok viszonyainak rövid áttekintése lehetőséget nyújtott arra, hogy bemutassuk, az ezer hold feletti nagybirtokok területi, gazdálkodási-művelésági és tulajdonosaira vonatkozó differenciákat, mely alapján megállapítható, hogy a súlyuk és szerepük kisebb volt, mint az ország más régióiban. A tízezer katasztrális hold feletti nagybirtokok számát erősen torzítják az osztrák-magyar államvasút társaság kezelésében lévő erdők, ezek nélkül Krassó-Szörény vármegyében csak egy (Bethlen András gróf), Temes vármegyében egy sem, míg Torontál vármegyében három nagybirtok (Csekonics Endre gróf, Harnoncourt Félix gróf és Karátsonyi Jenő gróf) területe emelkedett tizezer katasztrális hold fölé. Mindez érdemben akkor sem változik, ha nem az egy tagban lévő, hanem a különálló birtoktestek összesített adatait *(5. táblázat)* tekintjük. Valamennyi nagybirtok esetében megállapítható, hogy alig találunk közöttük olyanokat, akik a magyar nemzetiség képviselői.

Felhasznált irodalom

BARTA J. (1984): A kétfejű sas árnyékában. Magyar História. Budapest. p. 231.
BOROVSZKY S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
BOROVSZKY S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p. 294.
JAKABFFY I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Új folyam. 1-2. sz. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.
KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 421.
KOVACH G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged, pp. 93-118.
A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája I-V. Budapest, 1897.

FÜRDŐVÁROSOK A MAGYARORSZÁGI KULTÚRTÁJBAN

DR. MICHALKÓ GÁBOR[1] – DR. RÁTZ TAMARA[2]

Bevezetés

A fürdővárosok kitüntetett szerepet töltenek be a turizmus magyarországi történetében. A XXI. században is látogatható fürdők (illetve azok maradványai) arról tanúskodnak, hogy a római birodalomban, a török hódoltságban és az Osztrák-Magyar Monarchiában egyaránt virágzó fürdőélet volt a mai Magyarország területén *(Farkas 1962)*. A magyarországi fürdőkultúra töretlen fejlődésének elismerését jelentette, hogy 1937-ben Budapesten rendezték az első Nemzetközi Fürdőügyi (Balneológiai) Kongresszust *(Vitéz 1980)*. A fürdők a szocializmus évtizedeiben is hozzájárultak a belföldi és a nemzetközi turizmus élénküléséhez *(Grove 1977)*. A rendszerváltozást követően – különösen a 2000-ben meghirdetett Széchenyi-tervnek köszönhetően – a fürdők kínálatára alapozott egészségturizmus lett a magyarországi turizmus elsődlegesen fejlesztendő terméke *(Mundruczó – Szennyessi 2005)*. Napjainkban 51 olyan település található Magyarországon, amely minősített gyógyfürdővel rendelkezik, Budapesten 7 gyógyfürdő működik[3].

A magyarországi gyógyfürdők sajátossága elsősorban a gyógyvizek magas hőfokának és egymástól különböző ásványi összetételének köszönhető. A nemzetközi normáknak minden tekintetben megfelelő gyógyfürdők és gyógyszállodák kínálata a fürdővárosokat sok esetben az adott térség első számú turisztikai desztinációjává emelte *(Tóth – Dávid 2010)*. Ez jelentősen hozzájárult a települések fejlődéséhez, a pozitív előjelű változások még azokban helységekben is kimutathatóak, ahol a fürdő a centrumtól távolabb, esetleg külterületen fekszik. A monofunkciós fürdővárosokban egyértelműen az egészségturizmus jelentette a fejlesztés motorját, a többfunkciós helységekben a gyógyfürdők kínálata szinergikusan élénkítette a turizmusipar, illetve a helyi gazdaság működését *(Smith – Puczkó 2009)*. Egyes magyarországi fürdővárosokban a nemzetközi, másokban a belföldi kereslet dominál, az érintett települések többségében azonban kiegyenlített a vendégforgalom összetétele. Az újonnan épített fürdők vagy a már meglévők fejlesztése, korszerűsítése nem csak a turizmust, hanem az ingatlanpiacot is élénkítette.

[1] tudományos tanácsadó, osztályvezető, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet – egyetemi tanár, Kodolányi János Főiskola (michalko@iif.hu)
[2] tanszékvezető főiskolai tanár, Kodolányi János Főiskola (tratz@uranos.kodolanyi.hu)
[3] http://www.antsz.hu/portal/down/kulso/ogyfi/gyogyfurdok_20090829.pdf

A fürdők felújítása, új létesítményekkel történő bővítése, környezetük rendezése az adott településre jellemző kultúrtájat módosító beruházások (Berényi 2001). Egyes esetekben a beruházások – volumenüknek vagy karakterisztikus mivoltuknak köszönhetően – önmagukban is képesek a kultúrtáj megváltoztatására, a legtöbbször azonban a járulékos fejlesztések következtében változik a település arculata. Magyarországon klasszikus értelemben vett fürdővárossal alig találkozhatunk, mivel a gyógyturizmus dominanciája csak kevés településen jelentkezik. Ebből következően a fürdők fejlesztése leginkább a kultúrtáj egy-egy részletében ragadható meg, az összkép teljes átalakulásáról nemigen beszélhetünk. Magyarországon a kultúrtáj történelmi fejlődésének eredményeként létrejövő fürdővárosok leginkább domináns gyógyturisztikai funkcióval rendelkező falvak vagy kisvárosok, amelyek arculatában ugyan visszatükröződik a fürdőélet kiszolgálásához kötődő funkció, de a tradíció alig sugárzik belőlük. Ez részben a római és török kori fürdők elpusztulásával, részben az Osztrák-Magyar Monarchia idején létrejött létesítmények 1945–1990 közötti hanyag kezelésével magyarázható. A szocializmus időszakában felépült fürdők az azokra épülő szolgáltatások (szálloda- és vendéglátóipar, kiskereskedelem, rendezvények stb.) elégtelensége miatt nem voltak képesek valódi fürdővárossá avanzsálni az érintett településeket. A rendszerváltozás óta eltelt két évtized kedvező változásai, különösen az állami (részben európai uniós) és az önkormányzati finanszírozású új építésű, illetve rekonstrukción átesett létesítmények már képesek voltak a magántőke megmozdítására is. A mennyiségi és/vagy minőségi változásokon áteső kínálat, a kereskedelmi és magánszálláshelyek, az éttermek, a cukrászdák, az üzletek, a közösségi terek (sétányok, parkok, rendezvényhelyszínek) maguk után vonták a közterületek rendezését (zöldterületek bővítése, parkolók létrehozása, a tömegközlekedést bonyolító érkezési pontok fejlesztése). Ez a folyamat párosult a magántulajdonban lévő ingatlanállomány megújulásával is, a felújítások, építkezések hozzájárultak az érintett települések (településrészek) arculatának megváltozásához, végső soron a kultúrtáj átformálódásához.

A tanulmányban áttekintést adunk a magyarországi fürdővárosok belföldi és nemzetközi turistaforgalmának mint a szabadidős funkciót létrehozó és fenntartó, a változásokat előidéző katalizátor területi vonatkozásairól. Elemezzük továbbá mindazokat a turizmusföldrajzi sajátosságokat, amelyek lehetővé teszik és befolyásolják a fürdővárosok kultúrtájként történő értelmezését.

A fürdővárosok vendégforgalmának területi vonatkozásai

A magyarországi fürdővárosokat[4] forgalmuk szempontjából a vendégéjszakák száma és a vendégek összetétele alapján csoportosíthatjuk. A vendégéjsza-

[4] Tekintettel arra, hogy Mórahalmon 1998-ban, Mátraderecskén pedig csak 2002-ben létesült kereskedelmi szálláshely, ezért erre a két településre nem terjedt ki a vizsgálat. Így az OGYFI nyilvántartásában szereplő 51 településből 49 adatait elemeztük.

kák számát vizsgálva megkülönböztethetünk jelentős, közepes és alacsony forgalmú településeket, míg a vendégek összetétele szempontjából kiegyenlített domináns belföldi és domináns külföldi forgalmú helységekről beszélünk.

A regisztrált vendégéjszakák száma alapján a *jelentős forgalmat* (100 ezer vendégéjszaka<) lebonyolító magyarországi fürdővárosok száma 18, amely a vizsgált településállomány 38%-a. A jelentős forgalmú települések között 5 régió-, egyúttal megyeközpont (Debrecen, Győr, Miskolc, Szeged, Pécs) és 3 megyeközpont (Eger, Nyíregyháza, Szolnok) szerepel. Ezen települések esetében – ahogyan arra már a fentiekben utaltunk – az egészségturisztikai keresletet rendkívül nehéz a többi, jobbára városi turizmusként testet öltő turisztikai terméktől megkülönböztetni. Bük, Hajdúszoboszló, Harkány, Hévíz, Sárvár és Zalakaros kapcsán a viszonylag alacsony népességszám mellett az egészségturisztikai funkció dominanciájáról beszélhetünk. A magyar-szlovák határ mentén fekvő Komárom, a magyar-román határ menti Gyula és a magyar-osztrák határváros, Sopron esetében a bevásárló és a kulturális turizmus vonzerőit is tetten érhetjük. Balatonfüred és Gárdony esetében pedig a vízparti üdülőturizmussal él sikeres szimbiózisban az egészségturizmus. A *közepes forgalmú* (10 ezer vendégéjszaka<100 ezer vendégéjszaka) fürdővárosok száma 20, amely a vizsgált településállomány 42%-a. Ezek között a regionális szerepkör már egyáltalán nem érhető tetten, a megyei azonban még több megyeközpontnál (Békéscsaba, Kaposvár) is kimutatható. Amíg a jelentős forgalmat bonyolító megyeközpontok tradicionális fürdőkultúrával rendelkeznek (Egerben a török korra, Nyíregyházán az Osztrák-Magyar Monarchia időszakára visszanyúlóan) a közepes forgalmú megyeközpontokban a múltban gyökeredző örökség már nem jelenik meg vonzerőként. A közepes forgalmú települések csoportjában Cserkeszőlő, Csokonyavisonta, Igal, Kiskunmajsa, Parádfürdő tekinthető monofunkciós fürdővárosnak. Amíg Visegrádon a kultúra, Lentiben a kiskereskedelmi jelleg, addig Tiszaújváros, Szentes, Szarvas, Szentgotthárd, Orosháza, Mezőkövesd, Mosonmagyaróvár, Kisvárda, Dombóvár, Csongrád, Nagyatád esetében az ipari és/vagy mezőgazdasági szerepkör is befolyásolja a vendégforgalom alakulását. *Az alacsony forgalmú fürdővárosok* (1 ezer vendégéjszaka<10 ezer vendégéjszaka) sorában nincs sem regionális, sem pedig megyeközpont. Döntő többségében határ közeli (Barcs, Fehérgyarmat, Makó), vagy turisztikai árnyékzónában (Cegléd, Dunaföldvár, Érd, Kalocsa, Kiskunfélegyháza, Püspökladány) elhelyezkedő településekről van szó.

1990-2006 között a fürdővárosok keresletében a belföldi vendégek éves átlagos aránya 59%, míg a külföldieké 41% volt (Budapest nélkül). Domináns (67%<) belföldi forgalmat összesen 20 fürdőváros esetében, a vizsgálatba vont településállomány 42%-ában regisztráltak, míg a külföldi kereslet dominanciája (67%<) már csak 6 helységben, a fürdővárosok 13%-ában volt kimutatható. A domináns belföldi keresletű fürdővárosok döntő többsége Kelet-Magyarországon fekszik, míg a vendégforgalom tekintetében külföldi dominanciájúak kivétel nélkül Nyugat-Magyarországon. Akár a belföldi, akár a külföldi dominanciával ren-

delkező településeket vizsgáljuk, érdemi területi sajátosság nem emelhető ki, tehát sem a határmentiség, sem a fővároshoz (a nemzetközi turizmus kapuja, a belföldi turizmus legfontosabb küldő területe) közeli fekvés nincs hatással a keresleten belüli arányokra. A belföldi dominanciájú települések listáját a Mátrában fekvő Parádfürdő vezeti (92%), az itt működő állami kórház beutaltjai, illetve azok hozzátartozói képezik a település vendégeinek jelentős hányadát. A külföldi dominanciájú települések között a magyar-horvát határ közelében fekvő Csokonyavisonta (83%) áll az élen, a fürdőváros azonban nem a kézenfekvőnek tűnő horvát forgalomnak, hanem a korábbi évtizedekben kialakult, jobbára németek és hollandok lakta üdülőtelep vonzásának köszönheti a pozícióját.

A magyarországi fürdővárosok turizmusföldrajzi sajátosságai

A magyarországi fürdővárosok számos turizmusföldrajzi sajátossággal rendelkeznek, amelyek közül a közigazgatási jogállásuk, a funkcionális szerepkörük és a fekvésükkel összefüggő turisztikai miliőjük emelhető ki. Tekintettel arra, hogy a fürdővárosok ezen sajátosságai egymásra hatva befolyásolják a kultúrtáj formálódását, ezért az alábbiakban röviden elemezzük a fontosabb jellemzőiket.

A vizsgálatba vont fürdővárosok többsége városi jogállású, mindössze 4 település (Cserkeszőlő, Csokonyavisonta, Igal, Parád) község. A fürdők generálta turistaforgalom több település esetében is hatással volt a városi cím elnyerésére. Így Hévíz (1992), Zalakaros (1997), Harkány (1999), Visegrád (2000) és Bük (2007) rendszerváltozás utáni várossá nyilvánítása nem a 2-3 ezer fős lakónépességükkel, hanem az azt többszörösen meghaladó vendégforgalmukkal hozható összefüggésbe. A városi cím természetesen nem önmagában, hanem a vele járó kiemelt állami támogatás, illetve az európai uniós pályázatok elnyerésének megnövekedő lehetősége révén segíti az adott település egészségturisztikai infrastruktúrájának kiépülését. A városi cím birtoklása – ha jól sáfárkodnak vele – nagyobb lobbi erőt és intenzívebb marketingkommunikációt is magával vonhat *(Pirisi – Trócsányi 2009)*.

Az általunk fürdővárosnak nevezett települések között a magyar fővárossal, továbbá számos régió- és megyeközponttal is találkozhatunk. Budapest minden kétséget kizáróan fürdőváros, hisz területén 7 gyógyfürdő üzemel, amelyek a település turisztikai kínálatának alapköveit képezik. Székesfehérvár kivételével minden regionális központban található gyógyfürdő, azonban tradicionális fürdőélettel mindössze Miskolc dicsekedhet, ahol a miskolctapolcai barlangfürdő köré egy egész üdülő-városrész épült. Debrecenben, Szegeden és Győrben csak az elmúlt évtizedben valósultak meg azok a fürdőberuházások, amelyek mára nemzetközileg is versenyképes egészségturisztikai vonzerővel színesítették a régióközpontok gazdag turisztikai kínálatát (Pécs gyógyfürdője érdemben nem befolyásolja a régióközpont turizmusát). A megyeszékhelyként is funkcionáló fővároson és a regionális központokon kívül még öt megye központjában (tehát

a 19-ből összesen 11-ben) vannak gyógyfürdők. Eger és Nyíregyháza, továbbá Szolnok tradicionális fürdőélettel dicsekedhet, előbbi a török, utóbbiak az Osztrák-Magyar monarchia időszakára nyúlnak vissza, Békéscsaba és Kaposvár esetében a fürdő sokkal inkább kínálatbővítő elemként, mintsem első számú vonzerőként értelmezhető. A fővárosban, a régió- és megyeközpontokban a turizmus oly mértékben egybeforrt a települések többi funkciójával, hogy a jelentős lakosságszám, a gazdasági, kulturális, tudományos és oktatási szerepkör az egészségturizmussal szimbiózisban levő turisztikai termékek (VFR, üzleti, kulturális és konferenciaturizmus) működését generálja *(Aubert et al. 2007; Page 1995)*. Tiszta egészségturisztikai funkció csak kevés fürdőváros esetében mutatható ki, mivel a vízparti településeken (pl. Balatonfüred, Gárdony) az üdülőturizmussal, jelentős műemlékkel rendelkező településeken (pl. Gyula, Kalocsa, Visegrád, Sopron) a kulturális turizmussal fonódik össze.

A fürdővárosok turisztikai miliőjét *(Michalkó – Rátz 2006)* az adott település közigazgatási jogállásával és az azzal részben összefüggő funkciójával karöltve értékelhetjük. A községi jogállású, monofunkciós (tehát az egészségturizmusra épülő) települések (pl. Igal, Csokonyavisonta) fürdőélete falusias miliőben zajlik, de ugyanez a miliő jellemzi a központtól távol levő fürdőteleppel rendelkező városokat is (pl. Mezőkövesd – Zsóry-fürdő; Orosháza – Gyopárosfürdő) *(1. kép)*.

1. kép. Mezőkövesd – Zsóry fürdő, szántóföld övezte fürdőtelep egy műholdfelvételen (Forrás: Google Earth)

Kisvárosi miliővel egyrészt azokon a településeken találkozhatunk, ahol a fürdő a település fejlődésében (várossá válásában) központi szerepet játszott (pl. Hévíz, Harkány, Zalakaros), másrészt a település történelmi múltjának és jelenlegi funkciójának köszönhetően kisvárosi jegyeket hordoz (pl. Püspökladány, Kiskunfélegyháza) *(2. kép)*.

2. kép. Hévíz, a monarchiabeli hangulat keveredése a kisvárosi utcai kifőzde feelinggel (Forrás: saját felvétel)

A nagyvárosi miliő eklatáns példája Budapest, de a régió- és megyeközpontok is magukon viselik a nagyvárosi miliő számos elemét.

A miliő tekintetében külön kategóriát jelentenek az üdülőtelepülések (pl. Balatonfüred, Gárdony), itt a vízparti jelleg, a nyári fürdőélet jelentősen módosítja a közigazgatási jogállásból és a funkcióból következő miliőt.

A fürdővárosi üdülőövezetek mint a kultúrtáj meghatározó elemei

A második otthonokkal kapcsolatos bőséges szakirodalom *(Hall – Müller 2004)* egyik csomópontjában a kelet-európai fejlődés sajátosságai állnak *(Csordás 1999)*. A volt szocialista országokban a rendszerváltozást megelőzően a második otthonok képezték a magántulajdon egyik alapvető bázisát. Mivel a piacgazdaság hiányában az amúgy szerény mértékű megtakarítások értékállóságát

elsősorban ingatlanok vásárlásával lehetett biztosítani, ezért a nagyvárosok környékén, a vízparti területeken és a fürdővárosokban kialakultak a második otthonokból álló üdülőzónák. A folyamatot az is erősítette, hogy a Szovjetunió érdekszférájához tartozó országok lakosságának külföldre történő utazásait a politikai hatalom korlátozta, a belföldi turizmus sajátos szuprastruktúrája (szakszervezeti, vállalati üdülők) nem tudta kielégíteni az igényeket, így jobb híján a második otthonok biztosították az állandó lakóhelyen kívüli szabadidő-eltöltést. Az ingatlanokat kezdetben üres telkeken álló kalyibák testesítették meg, mivel nagyon nehéz volt megfelelő építőanyaghoz hozzájutni, később a gyakran szerkezetkész faházas megoldások terjedtek el, a kőházak megjelenése csak az 1980-as évektől volt jellemző. Az 1990-es évektől kezdődően a második otthonok piaca megélénkült, az új tulajdonosok az egykori kalyibák és faházak helyére egyre több helyen építettek modern kőházakat vagy korszerűsítették a korábban felhúzott épületeket. A modernizáció mellett funkcióváltásra is sor került, egyes esetekben a régi/új tulajdonosok a második otthonukat első otthonukká léptették elő (például a régi tulajdonos a nyugdíjas éveit az egykori nyaralóban tölti, vagy azt átadja gyermekének, hogy ott éljen).

A magyarországi fürdővárosok különleges helyet foglalnak el a második otthonok tekintetében. A nagyvárosokat övező, illetve vízparti üdülőterületekkel történő összehasonlításban a fürdők környékén létesült második otthonok használata ugyanis kevésbé szezonális, amely az adott település fejlődését is kedvezőbben befolyásolta. A meleg vizű fürdők többsége fedett, illetve téliesített, amely lehetővé teszi az egész évben való látogatásukat. A második otthonok tulajdonosai az év bármely szakaszában igénybe vehetik az adott fürdő szolgáltatásait, ideiglenesen bérbe adhatják ingatlanukat vagy abban szívességi alapon vendégeket fogadhatnak. A kereslet időbeli kiegyenlítettsége kiépítettebb infrastruktúrát követelt, amely kedvezően hatott a település állandó népességének megtartására és elősegítette a beköltözés élénkülését. A fürdők környékén kiépült üdülőtelepek idővel önálló településrésszé avanzsáltak, illetve a település fejlődését jelentős mértékben dinamizálták.

A magyarországi második otthonokkal kapcsolatos vizsgálatokat a 2001. évi népszámlálás alkalmával végzett üdülő-összeírás adatbázisa biztosítja. Eszerint a tulajdonosok a teljes ingatlanállomány 6%-át használták második otthonként. 2001-ben 78 olyan település volt Magyarországon, ahol a második otthonok aránya meghaladta a teljes ingatlanállomány 50%-át. Ezeket a városokat, illetve falvakat üdülőtelepülésnek nevezzük. Az üdülőtelepülések földrajzilag a Budapesttől északra elterülő festői szépségű Dunakanyarban, valamint a vízparti nyaralásra alkalmas Velencei-tó és a Balaton környékén koncentrálódnak.

Magyarország 78 üdülőtelepüléséből mindössze 5 fürdővárossal találkozhatunk. Az üdülőállomány Csokonyavisontán (53,3%), Gárdonyban (62,6%), Harkányban (68,7%) Igalon (51,9) és Zalakaroson (57,8) éri el a teljes ingatlanállomány felét. Mind az 5 fürdőváros a Dunától nyugatra helyezkedik el, a

2001. évi népszámlálás alkalmával egyik település lélekszáma sem haladta meg a 10 000 főt, a legtöbben Gárdonyban (8 073 fő), a legkevesebben Igalon (1 351 fő) éltek. Figyelemre méltó, hogy az alacsony népességszám ellenére az 5 fürdővárosból 3 (Gárdony, Harkány és Zalakaros) közigazgatási értelemben városi jogállású, Harkány és Zalakaros esetében a város cím rendszerváltozás utáni elnyerésében minden kétséget kizáróan meghatározó szerepet játszott a domináns egészségturisztikai funkció, Gárdony a lakosság számának köszönhetően is rendelkezett városi alapfunkciókkal.

Balatonfüred (35,2%), Visegrád (32,5%), Cserkeszőlő (25,6%), Hévíz (23,2%), Parád (19,4%), Hajdúszoboszló (17,2%), Bük (15,6%) esetében a második otthonok aránya a teljes ingatlanállományon belül már nem tekinthető dominánsnak, de részesedésük mégis jelentős. További 23 fürdővárosban 1-10% között van az üdülők aránya, tehát alacsonynak mondható, a maradék 14 esetében pedig elhanyagolható, 0-1% között mozog.

A magyarországi fürdővárosok ingatlanpiaca kivétel nélkül érintett a külföldiek keresletében. Budapest önmagában a teljes piac 20,6%-át uralja, a 2001–2006 közötti külföldi ingatlanvásárlás 9,8%-a pedig a vidéki fürdővárosokban realizálódott.

A vidéki fürdővárosokat vizsgálva az összes külföldi vásárlón belül 10%-os részesedést 17 nemzet ért el, ami azt mutatja, hogy igen tarka a kereslet összetétele. Egy-egy településen belüli kereslet összetételét értékelve domináns, tehát 50% feletti részesedét csak a németek, az osztrákok, a románok és az ukránok értek el. A német vásárlók 8 településen dominánsak, arányuk a Kelet-Magyarországon fekvő Cserkeszőlőn (58%), és a Nyugat-Magyarországon fekvő Dombóváron (65%), Gárdonyban (58%), Harkányban (53%), Hévízen (52%), Igalon (86%), Komáromban (54%) és Zalakaroson (83%) haladja meg az 50%-ot. Az osztrákok a magyar-osztrák határhoz közeli Mosonmagyaróváron (65%) és Sopronban (68%), a románok Kelet-Magyarország hosszanti középtengelyére felfűzhető Makón (61%), Püspökladányban (92%) és Tiszaújvárosban (63%), az ukránok pedig a magyar-ukrán határhoz közeli Kisvárdán (55%) dominánsak. A települések funkcióját és a külföldi kereslet összetételét vizsgálva megállapítható, hogy a földrajzi közelség minden bizonnyal befolyásolta a választást, az egészségturisztikai motiváció azonban csak a német és az osztrák állampolgárok esetében tételezhető fel (Illés 2007). A román és az ukrán dominancia mögött sokkal inkább egzisztenciális indítékok húzódnak, tehát az adott települések, illetve térségek munkaerőpiaca ösztönözhette a vásárlást.

Következtetések

A magyarországi fürdővárosok – nemcsak történelmi múltjukat, hanem jelenlegi teljesítményüket és a trendek alapján várható jövőbeli pozícióikat is vizsgálva – kiemelkedő szerepet játszanak az ország belföldi és nemzetközi

vendégforgalmában. A római korig visszanyúló történelmi előzmények elsősorban a fürdőkultúra elterjedését, a Széchenyi-tervnek köszönhető beruházások az infrastruktúra fejlesztését, a demográfiai trendeket figyelembe vevő turizmuspolitikai döntések pedig a versenyképesség jövőbeli biztosítását szolgálták.

A fürdők a magyarországi egészségturizmus letéteményesei, a fürdővárosok pedig a forgalom haszonélvezői. Annak ellenére, hogy a fürdővárosok térbeli eloszlása egyenletes, a rendszerváltozást követően egyaránt erős verseny bontakozott ki az él- és a középmezőnybe, illetve a felzárkózók közé tartozó települések között. Tekintettel arra, hogy a gyógyvíz hőfoka és ásványi összetétele mindenhol megfelelő, ezért elsősorban a szolgáltatások minősége, a fürdőre épülő szuprastruktúra (szálláshely és vendéglátás) és a megközelíthetőség befolyásolja a kereslet mértékét.

A magyar és a külföldi állampolgárok előszeretettel vásárolnak ingatlanokat a fürdővárosokban, a fürdőket övező üdülőtelepek több helyen a második otthonok megteremtésének köszönhetően jöttek létre. A kedvező folyamatok ellenére a fürdővárosok nem tekinthetők a második otthont vásárló magyar és külföldi ingatlantulajdonosok első számú célterületének. A fürdővárosok második otthonná válása felgyorsítja a kultúrtáj átalakulását. Az eredetileg átmeneti tartózkodásra használt ingatlanok állandó lakóhellyé válnak, amelynek következtében a társadalmi alapfunkciókat kiszolgáló infrastruktúra szemmel láthatóan, a település morfológiáját módosítva korszerűsödik.

Összességében megállapítható, hogy a nagyszámú magyarországi fürdő és az irántuk tapasztalható élénk kereslet ellenére, a vizsgált létesítmények kevés település esetében képezik a kultúrtáj domináns elemét, jobbára az érintett falvak és városok más funkcióit kiszolgáló infrastruktúra egyenrangú elemeként jelennek meg.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítését az OTKA (K67573) támogatta.

Irodalom

AUBERT A. – CSAPÓ J. – SZABÓ G. 2007: A geográfia és a turizmus területi aspektusai. In: Aubert A. (szerk.) A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei, eredményei. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. pp. 133-156.

BERÉNYI I. 2001: Kultúrtáj-kutatás európai dimenzióban. In: A földrajz eredményei az új évezred küszöbén: Magyar Földrajzi Konferencia, Szeged, 2001. október 25-27. SZTE TTK Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged. CD.

CSORDÁS L. 1999: Second homes in Hungary. In. Duró A. (ed.) Spatial research in support of the European integration. MTA RKK, Pécs. (Discussion Papers, Special) pp. 145-160.

TÓTH G. – DÁVID L. 2010: A magyarországi idegenforgalmi régiók fejlettségének, versenyképességének és leterheltségének vizsgálata. Közép-Európai Közlemények. 3. 1. pp. 121-132.

FARKAS K. (szerk.) 1962: Magyarország gyógyfürdői, gyógyhelyei és üdülőhelyei. Medicina, Budapest.

GROVE, D. 1977: Magyarország páratlan kincse: a termálvíz üdülési és idegenforgalmi hasznosításának tervezése. Beszámoló az ENSZ magyar regionális fejlesztési tervezési projektről. Regionális Fejlesztési Tervezési Projekt Iroda, Budapest.

HALL, M. – MÜLLER, D. (EDS.) 2004: Tourism, Mobility and Second Homes: Between Elite Landscape and Common Ground. Channel View Publications, Clevedon.

ILLÉS S. 2007: Polgármesteri szemmel a turizmusról és a migrációról. Comitatus. 17. 10. pp. 50-66.

MICHALKÓ G. – RÁTZ T. 2006: The mediterranean tourist milieu. Anatolia. 17. 1. pp. 93-109.

MUNDRUCZÓ GY-NÉ – SZENNYESSI J. 2005: Széchenyi Terv egészségturisztikai beruházásainak gazdasági hatásai. Turizmus Bulletin. 9. 3. pp. 30-41.

PAGE, S. 1995: Urban tourism. Routledge, London.

PIRISI G. – TRÓCSÁNYI A. 2009: Így készül a magyar város. Területi Statisztika. 12. 2. pp. 137-147.

SMITH, M. – PUCZKÓ L. 2009: Health and wellness tourism. Elsevier, Oxford.

VITÉZ A. (szerk.) 1980: Budapest gyógyfürdői és fürdői. Panoráma, Budapest.

AZ ÉGHAJLAT TERMIKUS ÉS HIDRIKUS JELLEMZŐINEK VÁRHATÓ ALAKULÁSA A KÁRPÁT-MEDENCE TÉRSÉGÉBEN GLOBÁLIS ÉS REGIONÁLIS KLÍMAMODELLEK ALAPJÁN

DR. MIKA JÁNOS[1]

Összefoglalás. Tanulmányunk bemutatja a globális klímamodellek azon térképeit, melyek az egész Földre ábrázolják a hőmérséklet és a csapadék évszakos változásait, valamint a felhőzet, a lefolyás és a talajnedvesség évi átlagának alakulását 2080-2099-re a száz évvel korábbi időszakhoz képest. A globális melegedés hatására az évi hőmérséklet változásai Európa-szerte, s így a Kárpát-medencében is valamivel nagyobbak, mint a földi átlagos változás. Télen az igen hideg észak-kelet európai területek melegszenek a leggyorsabban, míg nyáron a mediterrán térség tágabb partvidéke. Az éves csapadékváltozás Európában megoszlik a többletet mutató észak- és a csökkenő hozamú dél-európai szektorok között. A téli változás csaknem egész Európában csapadék-többlet, míg nyáron igen magas szélességekig csapadék-csökkenés mutatkozik. A Kárpát-medencében a vízmérleg romlása a hőmérséklet párolgásnövelő hatása miatt egyértelmű. A légnyomás-mező változásainak bizonytalansága kapcsán rámutatunk, hogy a beágyazott modellekkel kapott eredmények erősen függnek az oldalsó határfeltételektől, vagyis a beágyazott modellek eredményei közötti eltéréseknél általában nagyobb a regionális változások tényleges bizonytalansága. Végül mindezt illusztráljuk az ENSEMBLE Projekt 25 regionális modell-futtatása alapján, amelyek önmagukban, azaz átlagosan csak 1,7 db háttér-modellel kapcsolva is igen széles sávban tárják elénk az évszakos hőmérséklet és csapadékváltozásokat. Ugyanakkor, a globális modellek átlagai és a regionális modellek mediánjai a Kárpát-medence térségében jól egyeznek.

1. Bevezetés

Egy régi mondás szerint tudományos ismereteink háromféle szerkezetűek: Hipotézisek („Így is lehet”), diagnózisok („Így van” esetleg „Így volt”) és bizonyítások („Így kell lennie”). Az éghajlatváltozások tekintetében a hipotéziseken túl vagyunk, a változásról szóló diagnózisaink is meglehetősen egyértelműek, ám a bizonyításhoz birtokában kell lennünk a hatótényezők alakulása mellett, az éghajlati rendszer működése ismeretének is.

[1] Eszterházy Károly Főiskola, Földrajz Tanszék, Eger
Országos Meteorológiai Szolgálat, E-mail: mika.j@met.hu

Ez utóbbi feltétel teljesüléséhez kínálnak kulcsot az ún. éghajlati modellek, amelyek a fizika alaptörvényeit, tehát a tömeg, az impulzus és az energia megmaradását matematikai öntik egyenletekbe, Ezek közül a fenti célt elsősorban a minden folyamatot egyben kezelő (igaz a gyors időjárási jelenségek és szélsőségek tekintetében kevésbé pontos) globális klímamodellek. Ezeket a modelleket – a korábbi, túl egyszerű elődeiktől való megkülönböztetés érdekében – általános cirkulációs modelleknek, illetve a csak a légkörre kiterjedő elődöktől megkülönböztetve, kapcsolt óceán-légkör általános cirkulációs modelleknek (OAGCM) is nevezzük.

E modellekkel akár szimulálni lehetne a múlt évszázadok éghajlatának alakulását is, ám ezt csaknem kizárja, hogy kevéssé ismerjük a természetes külső tényezők (naptevékenység, vulkánkitörések, stb.) és belső oszcillációs mechanizmusok múltbeli alakulását (a modellezési logika szerint az egyenletek integrálásának „kezdeti feltételeit"). Emiatt a kívánt térbeli mintázatokhoz csak a jövőre vonatkozó előrejelzésekből juthatunk hozzá. E prognózisok időben előrehátra extrapolálásához azonban fel kell tételeznünk, hogy ezek a mintázatok függetlenek azoktól az okoktól, amelyek a változásokat okozzák. Márpedig e feltételezés a lokális és regionális okok (pl. földhasználat változásai, illetve a részben ennek nyomán is módosuló aeroszol-összetétel) esetében legalábbis kérdéses. Ugyanakkor, a naptevékenységben és a CO_2 koncentrációban fellépő változások térbeli eloszlásáról sikerült bizonyos hasonlóságot kimutatni. Ezt legalábbis zonális és vertikális metszetben az IPCC Negyedik Értékelő Jelentése (2007) is megerősíti *(675. o. 9.1 ábra)*. Ha tehát ezek a tényezők játsszák a főszerepet két ilyen időszakban, akkor az egyikben tapasztalt változások területi eloszlása valószínűleg átvihető a másik időszakra is.

2. Kapcsolt óceán-légkör modellek eredmény-mezői

2.1 Változások globális léptékben

Az Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (IPCC) 2007. évi Negyedik Értékelő Jelentésében *(10. fejezet Supplement)* közreadott 21 OAGCM modelleredmény alapján bemutatjuk a hőmérséklet és a csapadék téli és nyári átlagértékeinek változásait. Az *1. táblázatban* bemutatjuk a felhasznált modelleket és megadjuk a további ábrákon használt rövidítéseket, a modell származási helyét és a modell eredeti forrását (az IPCC WG-I 8. fejezetére utalva, ahol a részletek fellelhetők), a légköri és az óceáni almodellek horizontális és vertikális felbontását.

Az alábbi megváltozás-térképek *(1. és 2. ábra)* a 2080-2099-ben várható változást mutatják be az 1980-1999 évek átlagaihoz képest a közepesen gyors növekedést jelző, A1B forgatókönyv alapján *(Nakicenovic és Swart, 2000)*. Kitérünk a talajnedvesség és a területi lefolyás évi átlagos változásaira is, hiszen számos rekonstrukciós eljárás nem a termikus vagy hidrikus tényezőkre utal, hanem inkább e kettő eredőjére.

1. táblázat Az 1.3 pontban bemutatandó kapcsolt óceán-légkör modellek specifikációja (az IPCC 2007 WG-I, Ch. 8., 597-599 o. alapján) Az információk sorrendje: a modellt jegyző intézmény és ország, a modell-légkör felső határa, a vertikális szintek száma (top), a légköri modell horizontális felbontása (A) és ugyanez az óceáni modellben (O).

MODELLEK ÁTLAGA = 21 modell eredményeinek átlaga, ha mind közölte	**GISS-AOM, 2004**: *NASA Goddard Institute for Space Studies, USA,* **top** = 10 hPa, L12 **A:** 3° x 4° **O:** 3° x 4° L16
GISS-EH, 2004: *NASA Goddard Institute for Space Studies, USA,* **top** = 0.1 hPa, L20 **A:** 4° x 5° **O:** 2° x 2° L16	**GISS-ER, 2004:** *NASA Goddard Institute for Space Studies, USA,* **top** = 0.1 hPa L20 **A:** 4° x 5° **O:** 4° x 5° L13
GFDL-CM2.0, 2005: *NOAA/ Geophys. Fluid Dyn. Lab., USA* **top** = 3 hPa L24, **A:** 2.0° x 2.5° **O:** 0.3°–1.0° x 1.0°	**GFDL-CM2.1, 2005** *NOAA/Geophys. Fluid Dyn. Lab., USA,* =GFDL-CM2.0 with semi-Lagrangian atmospheric transport
CGCM3.1(T47), 2005: *Canadian Centre for Clim. Mod. Anal.,* **top** =1 hPa, L31 **A:** T47 (~2.8°x2.8°) **O:** 1.9°x1.9° L29	**CGCM3.1(T63), 2005:** *Canadian Centre for Clim. Mod. Anal.,* **top** =1 hPa, L31 **A:** T63 (~1.9° x 1.9°), **O:** 0.9° x 1.4° L29
MIROC3.2(hires), 2004: *U.Tokyo; Nat. Ins. Env. Stud.,Japan* **top**=40 km L56 **A:** T106 (~1.1° x 1.1°) **O:** 0.2° x 0.3° L47	**MIROC3.2(medres),2004:** *U.Tokyo; Nat. Ins. Env. Stud. ,Japan* **top** = 30 km L20 **A:** T42 (~2.8°x2.8°) **O:** 0.5°–1.4°x1.4° L43
UKMO-HadCM3, 1997: *Hadley Centre / Meteorol. Office, UK* **top** =5 hPa, L19 **A:** 2.5° x 3.75° **O:** 1.25° x 1.25° L20	**UKMO-HadGEM1, 2004:** *Hadley Centre/ Meteorol. Office, UK* **top** = 39.2 km, L38 **A:** ~1.3° x 1.9° **O:** 0.3°–1.0° x 1.0° L40
CCSM3, 2005: *National Center for Atmosph. Res., USA,* top = 2.2 hPa, L26 **A:** T85 (1.4°x1.4°), **O:** 0.3°–1°x1°, L40	**CNRM-CM3, 2004:** *Météo-France/Centre Nat. Rech. Mét.. France,* **top**=0.05 hPa L45, **A:** T63 (~1.9° x 1.9°) **O:** 0.5°–2° x 2° L31
CSIRO-MK3.0, 2001: *Comm. Sci. Ind. Res. Org., Australia,* **top** = 4.5 hPa, L18 **A:** T63 (~1.9° x 1.9°) **O:** 0.8° x 1.9° L31	**ECHAM5/MPI-OM, 2005:** *Max Planck Inst. f. Meteor., Germany,* **top**=10 hPa, L31 **A:** T63 (~1.9° x 1.9°), **O:** 1.5° x 1.5° L40
ECHO-G, 1999 *Met. Inst. Univ. Bonn, FRG, Met. Res. Inst. Korea,* **top**=10 hPa L19 **A:**T30 (3.9°x3.9°) **O:**0.5°–2.8°x2.8° L20	**FGOALS-g1.0, 2004:** *Nat. Key Lab. /Inst. Atmos. Phys., China,* **top** = 2.2 hPa, L26 **A:** T42 (~2.8° x 2.8°) **O:** 1.0° x 1.0° L16
INM-CM3.0, 2004: *Institute for Numerical Mathematics, Russia* **top** = 10 hPa, L21 **A:** 4° x 5° **O:** 2° x 2.5° L33	**IPSL-CM4, 2005:** Institut Pierre Simon Laplace, France **top** = 4 hPa, L19 **A:** 2.5° x 3.75° **O:** 2° x 2° L31
MRI-CGCM2, 2003: *Met. Res. Institute, Japan,* **top** = 0.4 hPa L30 **A:** T42 (~2.8°x2.8°) **O:** 0.5°–2.0°x2.5° L23	**PCM, 1998:** *National Center for Atmosph. Research, USA*, **top** = 2.2 hPa L26 **A:** T42 (~2.8°x2.8°) **O:**0.5°–0.7°x1.1° L40

A 21. századra előrevetített felmelegedés képe a forgatókönyvektől függetlenül, hasonló földrajzi eloszlást mutat. A melegedés várhatóan a szárazföldek felett és a legmagasabb északi szélességeken a legerősebb, a déli óceán és az észak-atlanti óceán egyes részei felett pedig a leggyengébb. E különbségek elég robosztusak ahhoz, hogy a múlt jelentősebb mértékű természetes változásaira is érvényesek legyenek.

Az előrejelzések szerint a trópuson kívüli ciklonpályák a sarkok felé tolódnak. A magas szélességeken a csapadékösszeg növekedése – a modell-válaszok egymás közötti eltéréseket is számításba véve – *nagyon valószínű,* míg ennek csökkenése *valószínű* a legtöbb szubtrópusi szárazföldi régióban.

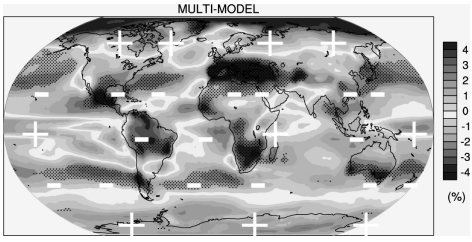

Változás a felhőzetben (%)

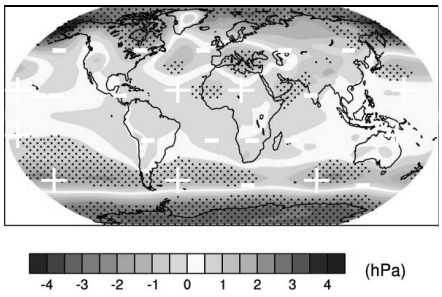

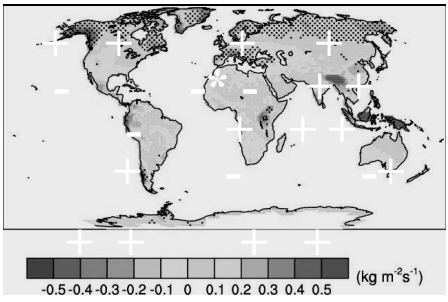

Változás a lefolyásban ($kgm^{-2}nap^{-1}$)

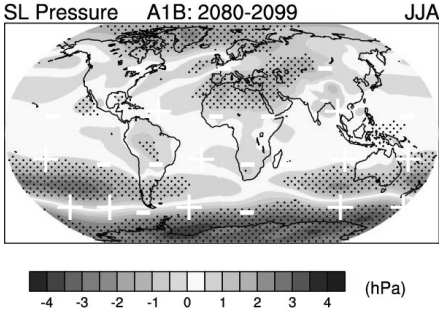

Változás a tszf. légnyomásban (hPa)

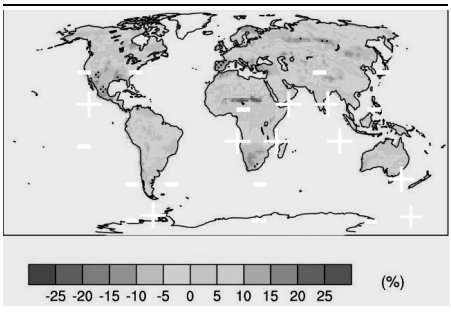

Változás a talajnedvességben (%)

1. ábra. Az egyes éghajlati mutatók előrejelzett változásai a 2080-2099 évek átlagában 19-19 globális klímamodell átlagában, a száz évvel korábbi, 1980-1999 évekhez képest. A térképek egy részén a modell eltéréseihez viszonyítva szignifikáns változás területét pontok jelölik. (IPCC, 2007: Ch. 10, Supplement)

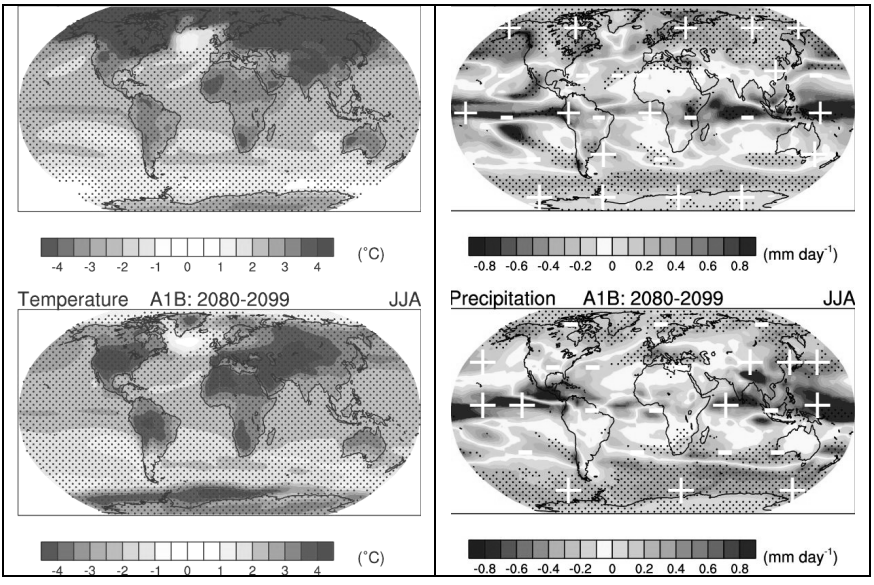

2. ábra. A hőmérséklet (melegedés mindenütt) és a csapadék változásai (lásd az előjeleket) 100 év alatt, 1980-1999-hez képest. (IPCC, 2007: Ch. 10, Supplement)

2.2. A nyomási mező eltérései az egyes modellek között

Az előző fejezetben az összes modell átlagában megnyilvánuló változásokat mutatunk be. Az egyes modellek szerinti változások ugyanakkor jelentős eltéréseket mutatnak. Emiatt egy-egy GCM eredménymezőt nem érdemes megkülönböztetett jelentőséggel kezelni, és abban nem lehetünk biztosak, hogy az ezek egyikével, mint oldalsó határfeltétellel futtatott beágyazott modell *(Christensen et al., 2007)* nem terhelt egy kevésbé jó határfeltétel miatti hibával. E határfeltételek ugyanis jelentősen módosíthatják a beágyazott modell szerinti megváltozást is.

Amint ezt a *3. ábrán* bemutatjuk, két csaknem azonos modellben a légnyomás változása eléggé eltérő. Emiatt a beágyazott modellekkel kapott eredményekben jelentős lehet a háttér-modellek különböző voltának a szerepe. Emiatt egy-egy beágyazott modellt több háttér-modellhez kapcsoltan is kellene futtatni. Ennek fontosságát jól demonstrálja az *4. ábra*, ahol két különböző háttér-modellhez kapcsolva futott ugyanaz a regionális beágyazott modell. Az összehasonlítás fő következtetése, hogy a globális klímamodellek korlátozott megbízhatósága a peremfeltételek hibáján keresztül valószínűleg hatással van a finom felbontású modellekkel kapott eredményekre is. A határfeltételek okozta hiba kérdését ezért a következő évek fizikai modell-vizsgálatainak középpontjába kell emelni.

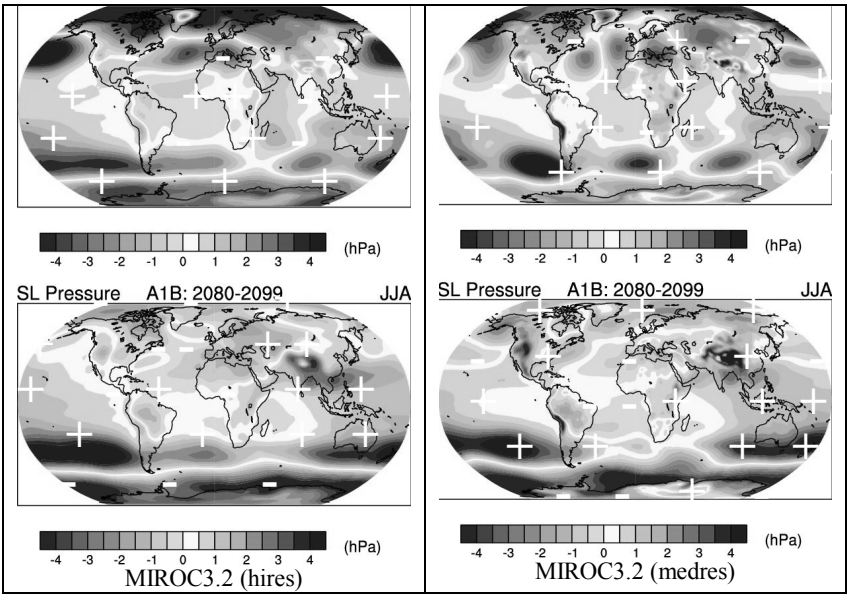

3. ábra. A tengerszinti légnyomás 100 év alatti változásának térképei, két nagyon hasonló modellben, amelyek egymástól csak a horizontális és vertikális felbontásban különböznek. A felső ábrák a téli, az alsók a nyári változásokat mutatják.

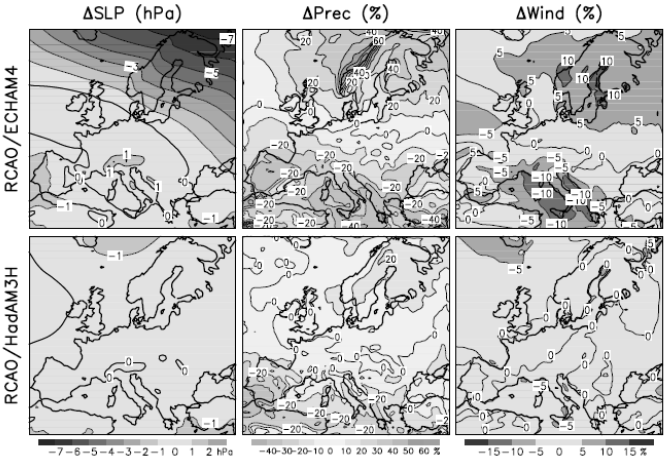

4. ábra. Az évi átlagos tengerszinti légnyomás (ΔSLP), csapadékösszeg (ΔPrec) a felszíni szélsebesség (ΔWind) változásai 2071-2100-ra az 1961-1990 évekhez képest, az A2 forgatókönyv feltételezésével. A számítást a stockholmi Rossby Centre regionális óceán-légkör modelljében készült, két különböző modell által biztosított oldalsó határfeltételek mellett. A felső ábrák az ECHAM4/OPYC3 háttér-modellhez, míg az alsó ábrák a HadAM3H modellhez kapcsolt futások eredményei. A két háttérmodellhez kapcsolt futás eredményei eléggé eltérnek egymástól. (Forrás: Fig. 11.6 az IPCC, 2007-ben)

3. Az Ensembles Projekt eredményei – beágyazott modellek

Ezzel kapcsolatban, ma már hozzáférhetőek az Ensembles Projekt *(van den Linden és Mitchell, 2009)* eredményei, noha itt az együttest nem elsősorban a beágyazott modelleknek sok háttér-modellel való összekapcsolása, hanem a kezdeti feltételek és a parametrizációk variálása képezte. Az egyes beágyazott modellekhez átlagosan 1,7 háttér-modell kapcsolódott, tanúsítva, hogy e két bonyolult rendszer összekapcsolása nehéz feladat.

Tanulmányunk végére maradt az Ensembles Projekt eredményeinek ismertetése. Ma a beágyazott modellezést tekinti a tudományos világ a regionális éghajlatváltozás legkorszerűbb eszközének. Ha ez az eszköz már kielégítené a gyakorlat igényeit, akkor a korábbi közelítésekre, így az általános cirkulációs modellek térképeire és ezek le és átskálázásaira nem is lenne szükség. Sajnos azonban ma még, amint ez az Ensembles Jelentés (2009) 140-141. oldalán látható, a 2080-2099 évekre vonatkozó, pixelenkénti előrejelzésben óriási a különbség az alsó és felső decilisekhez (10%-os és 90%-os küszöbökhöz) tartozó megváltozás-mezők között. Az 10. ábrán a téli-, az *11. ábrán* a nyári megváltozás-mezők láthatók.

Csak a mediánokra tekintve megállapíthatnánk, hogy a melegedés *télen* mindenhol jelentős, észak-keletről délnyugatra csökkenve, csak a kontinens nyugati szélén, az óceán hatása alatt marad +2°C közelében *(5. ábra)*. Ugyanitt a Kárpát-medencében 4-6°C-os a melegedés. Ha viszont a 10 és 90%-os határokat nézzük, akkor ugyanitt csak 2-3°C-os, illetve 7-9°C-os lehet a változás. A csapadék esetében a térség nagy részén a medián csapadék-többletről tanúskodik. A Kárpát-medencében zérustól 40%-ig terjed a változás. Az alsó 10%-hoz tartozó megváltozások ugyanitt nullához közeliek, míg délkeleten negatívak. Ugyanakkor a 90%-os határ jellemzően 40-60% csapadéknövekedés, míg egy pixelben 80%-nál is több.

Rátérve a nyári változásokra *(6. ábra)*, a hőmérsékletváltozás mediánja Európában a téli változás eloszlásával ellentétes értelmű, azt az észak-keleti térségek kivételével meghaladó melegedést mutat. A Kárpát-medencében a melegedés 6-7°C, a decilis határok között már csak 2-3°C, illetve 9-11°C. A csapadék esetében a medián a kontinens nagyobb részén csökkenésre utal. Az alsó decilisnél ez még inkább egyértelmű, míg a felső decilist már inkább a növekedés uralja. A Kárpát-medencében az alsó decilis szerint 60-80%-os csapadék-csökkenés, a felső decilisnél viszont 0-25%-os növekedés a küszöbérték. Márpedig, ekkora számszerű bizonytalanság mellett nehéz volna bármilyen intézkedést javasolni.

MEDIÁN (50%)

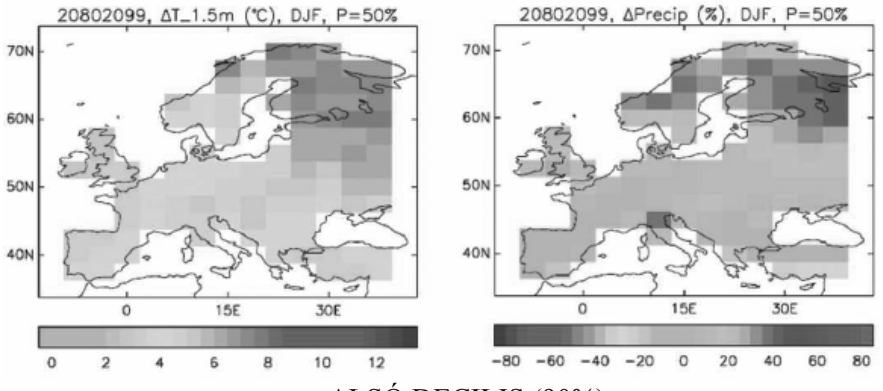

ALSÓ DECILIS (90%)

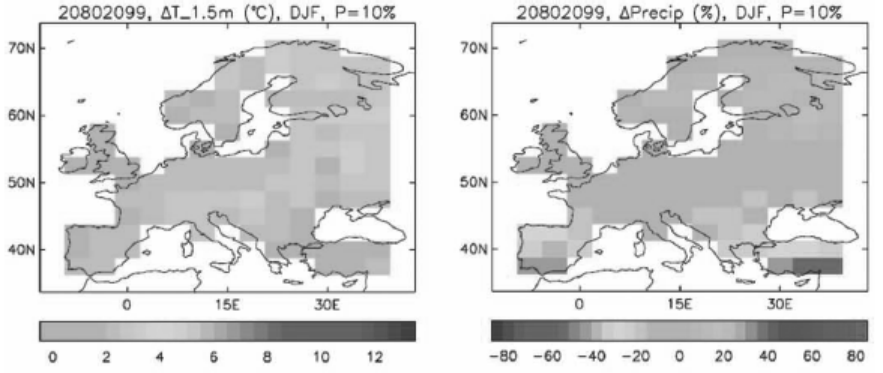

FELSŐ DECILIS (90%)

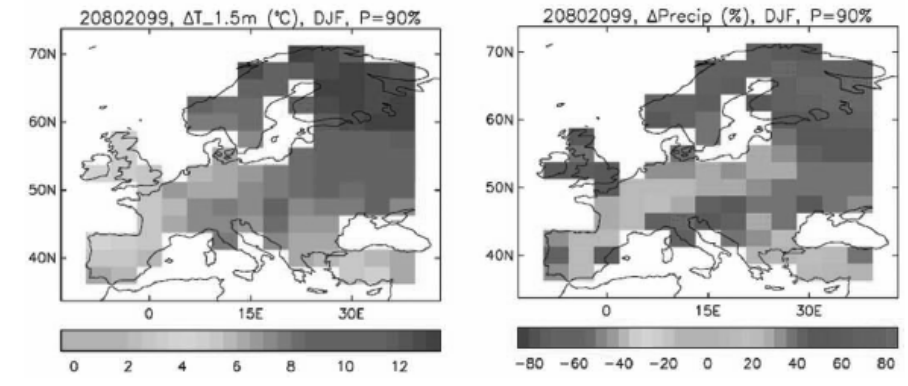

5. ábra. A hőmérséklet (balra, mindenütt pozitív előjellel) és a csapadék (jobbra, változó előjellel) megváltozása télen, az 1961-1990 évek átlagaihoz képest. Felül a medián (az eloszlás 50%-a), azaz egy kézenfekvő középérték látható. Középen az alsó decilis (amelynél kisebb változásra csupán 10% eséllyel van kilátás, míg a legalsó ábra-pár a felső decilis, amelynél nagyobb fokú változás is csak 10% eséllyel következik be 2080-2099 évek átlagában.

MEDIÁN (50 %)

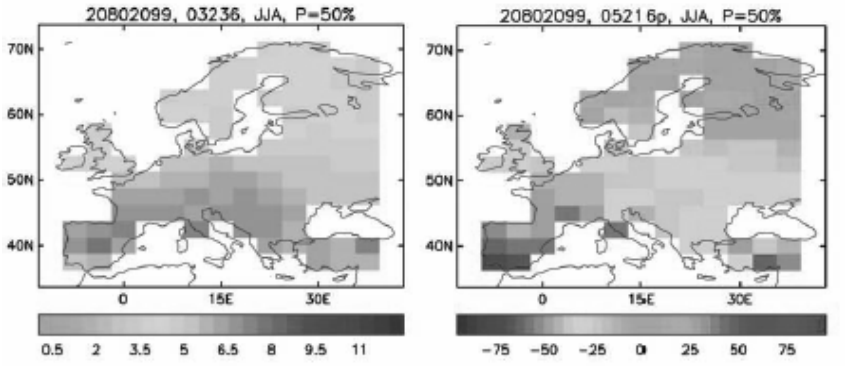

ALSÓ DECILIS (90 %)

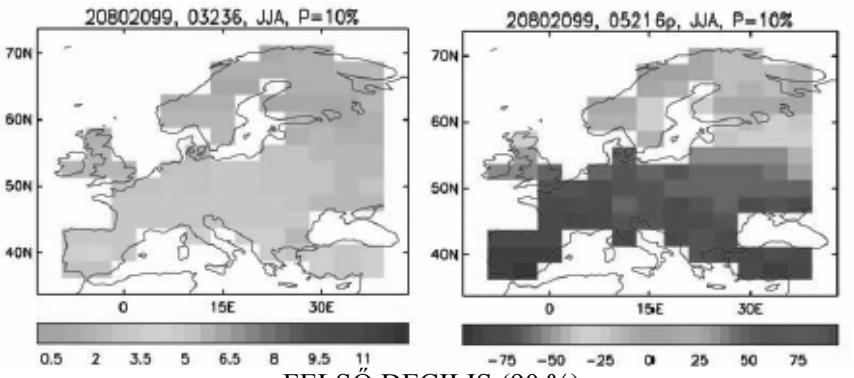

FELSŐ DECILIS (90 %)

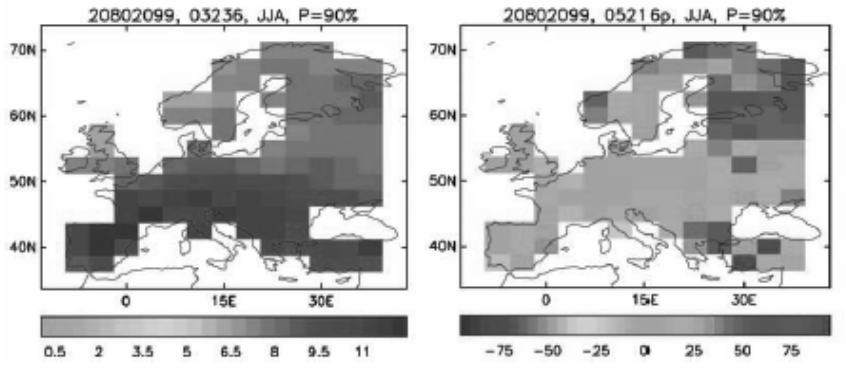

6. ábra. A hőmérséklet (balra, mindenütt pozitív előjellel) és a csapadék (jobbra, változó előjellel) megváltozása nyáron, az 1961-1990 évek átlagaihoz képest. Felül a medián (az eloszlás 50%-a), azaz egy kézenfekvő középérték látható. Középen az alsó decilis (amelynél kisebb változásra csupán 10% eséllyel van kilátás, míg a legalsó ábrapár a felső decilis, amelynél nagyobb fokú változás is csak 10% eséllyel következik be 2080-2099 évek átlagában.

4. Diszkusszió

A fentiekben felsorakoztattuk a durvább, globális klímamodellek eredményei szerinti területi eloszlásokat a 100 évig tartó, több fokos globális változásokra, valamint az ugyancsak nagyobb globális melegedéshez tartozó, de finom felbontású modellekben keletkezett változásokat. E két modell-csoport nagyjából hasonló térbeli alakzatokat rajzolt az európai térségben, s ezen belül hazánk térségében, a Kárpát-medencében is. Mindez arra utal, hogy éves-évszakos átlagban már körülbelül ismerjük a két leggyakrabban vizsgált éghajlati elem, a hőmérséklet és a csapadék várható alakulását.

Ugyanakkor, nem tagadható, hogy a hatásvizsgálatok számára ez az időbeli felbontás korántsem elegendő. Az átlagértékek változása mellett elsősorban a szélsőségek alakulása is szükséges. Ezen a téren mindenképpen a modellek felbontásának további javítása a megoldás. Minél jobb ugyanis egy modell felbontása, annál nagyobb hányadát tartalmazza az összes fizikai folyamatnak, ami a valódi éghajlati rendszert vezérli. Mint láttuk, emellett a durva léptékű háttérmodellek javulására is szükség van a kétféle modell kapcsolt futásai megbízhatóságának jelentős javulásához.

Irodalomjegyzék

CHRISTENSEN, J.H., CARTER T.R., RUMMUKAINEN, M. AND AMANATIDIS, G. (2007): Predicting of regional scenarios and uncertainties for defining European climate change risks and effects: The PRUDENCE Project. Climatic Change 81: Suppl., 1-371.

IPCC (2007): Climate Change 2007: WG-I, The Physical Science Basis. WG-II, Impacts, adaptation and vulnerability. WG-III, Mitigation of Climate Change http//:www.ipcc.ch

NAKICENOVIC, N. AND SWART, R. (EDS.), (2000): Emissions Scenarios: A Special Report of Working Group III of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Special Report on Emissions Scenarios. Cambridge Univ. Press, Cambridge – New York, 612 pp.

VAN DER LINDEN P., AND J.F.B. MITCHELL (EDS.) (2009): ENSEMBLES: Climate Change and its Impacts: Summary of research and results from the ENSEMBLES project. Met. Office Hadley Centre, FitzRoy Road, Exeter EX1 3PB, UK. 160 pp. (http://www.ensembles-eu.org, 2009. 12.27)

KASTÉLYHASZNOSÍTÁS HEVES MEGYÉBEN

NAGY ADRIENNE[1]

Az örökséghasznosításnak egyre nagyobb figyelmet szerző területe a kastélyhasznosítás. Egy kastély szerepét és feladatát napjainkban sok, szerteágazó, egymástól nagyon eltérő tényező (gazdasági-politikai háttér, infrastruktúra, mikrokörnyezet, törvényi szabályozás) határozza meg.

Az is világos, hogy a nagyszámban meglévő és az európai örökség szerves részét képező épületek fenntartását kizárólag állami pénzből megoldani nem lehet. A történeti örökség megőrzése akkor biztosítható, ha azt a társadalom fontosnak és jelentősnek érzi, továbbá ha a nagyközönség számára az örökségi érték „hozzáférhető". Ezen feltételeknek az idegenforgalmi hasznosítás felel meg a leginkább.

Az alábbiakban ezen épülettípus „sorsát", szerepét mutatom be, jól lehatárolható térben, Heves megyében. Ehhez szükséges az épületek keletkezési körülményeit vázolni, továbbá a funkciókban történt változásokat bemutatni.

A kastélyok keletkezése és sorsa

A kastélyépítészet Magyarországon az egyházi építészet mellett a XX. századig a legjelentősebb építészeti forma *(Dercsényi B – Kaiser O – Koppány T 1996)*.

A kastélyok nem csak az egyes korok építészeti törekvéseit tükrözik, hanem általuk kaphatunk hű képet a korszak szervezési képességeiről, emellett pedig a festészeti, szobrászati, és iparművészeti fejlettségéről és megoldásairól. A kastélyok hűen dokumentálják a magyar művészet időszakainak anyagi kultúráját, életformáit, műveltségi szintjét és életmódját.

A kastély, mint épülettípus a feudális kor művészeti alkotása. Legfőbb tulajdonsága, hogy már nem védelmi célokat lát el, hanem reprezentatív igényeket tölt be. A kastélyépítészet műfaji kibontakozását, virágkorát a 18. században élte.

Ebben az időben élénkül az építtető-kedv Európa szerte. Ez a fejlődés a Harminc éves háború (1618-1648) végének és a törökök elvonulásának (1686) köszönhető. Erődítmény építése már nem indokolt, így a főurak elhagyják a váraikat. A barokk felfogás egyébként is a lankás, emberközeli, megközelíthető helyeket preferálja, a sziklás ormok „divatja" a múlté.

Magyarországon is módosul a fő- és köznemesség életmódja, társadalmi szerepe, követelménnyé vált a reprezentáció. Nem csak a főváros kastélyaiban, az ország minden részében kivétel nélkül *(Kelényi Gy. 1980)*.

[1] Adjunktus: BGF – KVIK, Turizmus Intézeti Tanszék, PhD hallgató: PTE FDI

A hazai kastélyállomány zöme 1750-1860 között barokk és klasszicista stílusban épült *(Sisa J. 2007)*. Nem voltak nagyméretűek, az építtetők a kastély szépségével versenyeztek egymással, amit lehetővé tett számukra, hogy a legkiválóbb építészeket foglalkoztatták. Ez a versengés hasznos volt, mert az épületek értékes emlékként maradtak fent *(Ják S. 1974a)*.

A XX. század első felében a kastélyok önfenntartó ereje kezdett meggyengülni. A birtokok gazdasági ereje már nem fedezte a hatalmas – régi és költséges – épületek és a személyzet finanszírozását. Ennek kiküszöbölésére tőlünk nyugatra fizetővendégeket kezdtek a kastélyokban fogadni.

Hazánkban az első ilyen célra felújított és átalakított épület a Károlyi család füzérradványi kastélya volt *(Sisa J. 2007)*. 1938-tól az államosításig fogadta a vendégeket. Szintén a 30-as években nyílt meg Lillafüreden a Palotaszálló. Ez volt az első olyan kastélyépület hazánkban, melyet vendégfogadásra terveztek és építettek. A vendégfogadás azonban nem minden épület és tulajdonos család számára jelentett alternatívát, így a hanyatlás jelei egyre jobban láthatóvá váltak.

Ez a folyamat a II. Világháborúval tetőzött és okozott változásokat szerte Európában. A keleti blokk országaiban az államosítás idézett elő komoly fordulatot. Megfogyatkoztak a rendelkezésre álló pénzügyi források és az épületek állapota leromlott. Az a társadalmi és gazdasági struktúra, amely hajdan létrehozta és fenntartotta a kastélyokat, aligha tér vissza.

A II. Világháborút követően a hazánkban található kastélyok tulajdonosainak el kellett hagyni az országot, az épületek állami tulajdonba kerültek. Ebben az időben a helyreállítás és a gazdasági alapok megteremtése igényelte a legnagyobb figyelmet, így a „régi rendszert" megtestesítő kastélyokkal, azok állapotának javításával kevésbé törődtek.

A hatalmas parkkal körülvett épületekbe a háborút megelőzően a falvak lakói nem, vagy csak nehezen juthattak be. Miután egykori tulajdonosai elhagyták az országot, azok a bosszú, a szabad préda helyszíneivé váltak.

Az elhagyott kastélyokat a lakosság vette birtokba. Szövetkezetek, irodák, raktárak, üzemek (kastélyidegen funkciók) kaptak helyet bennük. A használathoz rögtönzésszerű, engedély nélküli átépítések történtek. Néhányukba szociális otthon, kultúrház költözött. Ezek voltak a szerencsésebbek. Számos esetben az épület és a birtok egységét megbontva felparcellázták a parkot.

A 60-as évek végén, 70-es évek elején –kultúrpolitikai feladatként– megkezdődött a műemléki épületek számbavétele. Ennek eredményeként 1974-re 567 kastélyt és kastélynak tekinthető kúriát vettek lajstromba *(Ják S. 1974a)*. Néhány építészettörténetileg jelentős épület felújítása megkezdődött *(Fertőd – Eszterházy kastély, Gyöngyös – Orczy kastély, Martonvásár – Brunszvick kastély, Nagycenk – Széchenyi kastély, Ráckeve – Savoyai kastély)*. Közös vonás, hogy a felújításokba a műemlékvédelemtől független intézményt, intézményeket is bevontak, mely az anyagi támogatásért cserébe a helyreállítást követően az épület egy részét vagy egészét használatba vehette. További közös vonás, hogy a megszépült épület legalább egy szárnyába kiállítás, múzeum költözött, így a nagyközönség is bebocsátást nyert.

Ezen épületek felújítása és sikeres használatba vétele további helyreállítási munkákat generált.

„Kormányhatározat kötelezte az érintett szerveket és az OMF[2]-t, hogy évekre lebontott és ütemezett részletterveket készítsenek idegenforgalmi szempontból is jelentős emlékeink, együtteseink helyreállítására” *(Dercsényi D. 1969)*. Ez érintette az Észak – magyarországi végvári rendszer jelentősebb elemeit, köztük Eger várát.

Szintén az első felújítási hullámot követte az oktatási - nevelési intézmények elhelyezése a megújult épületben *(Andornaktálya – Mocsáry kastély: gyógypedagógiai intézmény, Boconád – Szeleczky kastély: iskola, Nagyréde – Brezovay kastély: óvoda, Pétervására – Keglevich kastély: mezőgazdasági szakképző)*.

A rendszerváltást követően a kastélyok tulajdonosi szerkezetében alapvető változások történtek. Az épületek több mint 80%-a magántulajdonba került. Az állami vállalatok birtokában lévő szálló, üdülő szerepet betöltő – épületek a privatizáció során „portfólió tisztítás” címen találtak új tulajdonosra *(Parádsasvár, Hatvan,* stb*)*.

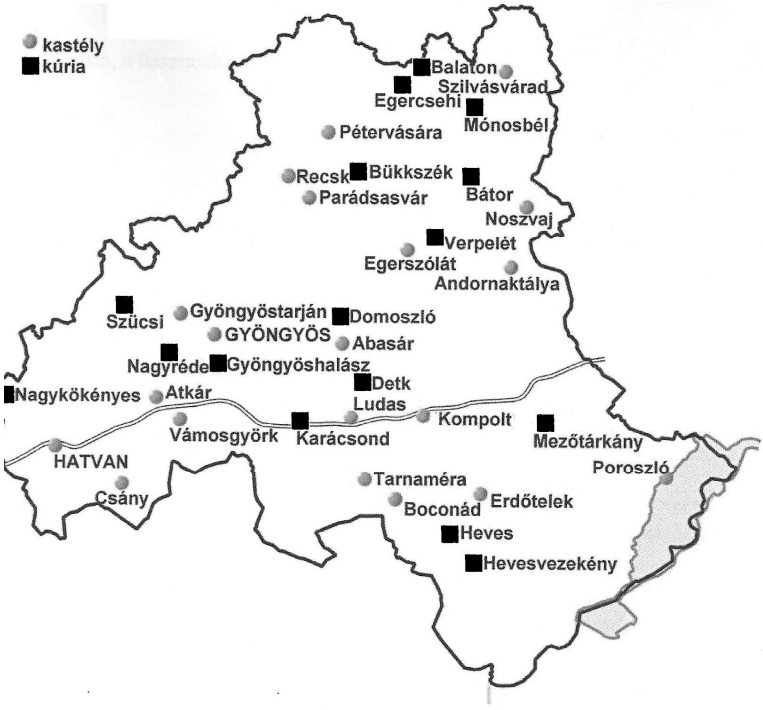

Forrás: Varga Judit nyomán saját szerkesztés, 2010

Heves-megye évszázadok során megmaradt, valamilyen formában máig fellelhető kastélyait és kúriáit rejtő települések

[2] Országos Műemlékvédelmi Felügyelet

A közfeladatokat ellátó kastélyokat az önkormányzatok kapták meg (*Boconád, Csány, Hevesvezekény, Nagyréde stb*). Néhány épületet visszakaptak az egyházak (*Eger, stb*). További magánosítási hullámot jelentett, amikor a forráshiánnyal küszködő önkormányzatok eladásra kínálták azokat az épületeket, melyek közvetlen feladatot nem láttak el és fenntartásukra nem volt fedezet. A legnagyobb tulajdonos továbbra is az állam maradt, melyet a KVI[3] képviselt.

Akadt olyan kastély is, melynek tulajdonviszonyait nem sikerült rendezni, illetve több tulajdonosa van. Ezek sorsa máig rendezetlen *(Kompolt – Grassalkovich kastély)*.

1997-ben megszületett a 1997.évi LIV tv. a műemlékvédelemről. Próbálta rendezni az addigra igen kusza feladat- és illetékességi viszonyokat, tisztázott számos fogalmat és nem utolsó sorban közzé tette az állami tulajdonból ki nem adható kastélyok listáját[4]. Ugyanakkor csak az építményekkel kapcsolatos műemléki fogalmakat, feladatokat és illetékességet rendezte, ezért vált hamar szükségessé a módosítása[5] *(Fekete I. 2005)*.

Az évtized második felében megjelentek az első nyugati értelemben vett kastélyszállók: Röjtökmuzsaj, *Parádsasvár*, Hőgyész, Bercel, Vasszécsény, és működtek tovább a már korábban is szállodaként üzemelő kastélyok: *Szilvásváradon* az Erdődy kastély és *Noszvajon* a de La Motte kastély. Az épületek új tulajdonosai törekedtek a korhű helyreállításra, mely sokat javított a hazai kastélyszállók imázsán. Számos szolgáltatással bővítették a palettát, törekedve ezzel az egyre komplexebb szolgáltatáscsomag kialakítására.

1999-ben létrehozták a Műemlékek Állami Gondnokságát (MÁG), mely a KVI mellett az állami vagyon kezelőjeként több épületet, köztük 12 kastélyt „kapott" kezelésbe. Sem akkor, sem azóta nem került Heves megyei épület a Gondnokság kezelésébe.

A számok tükrében elmondható, hogy összesen 61 település rejt a források alapján kastélyt vagy kúriát, ez a megye összes településének 51%-a – minden második falu vagy város (!). Sajnos a források hiányossága, illetve nehéz hozzáférhetősége miatt összesen 31 település épületéről található ma információ. További levéltári kutatásokkal ez bővíthető volna. Összesen 101 kastélyt és kúriát említenek a könyvtári, évtizedes források (Badál és Genthon), ezekből 46-ot a mai internetes is. Ez a szám alacsony, mindössze 41%-ot jelent. Viszont kedvező, hogy a meglévő 46-ból 32 hasznosított is (69%) – a helyzet valójában kielégítőnek bizonyul, ha csak a számokat nézzük.

[3] Kincstári Vagyoni Igazgatóság

[4] A tv. 1. sz. Melléklete tételesen sorolja fel azt a 89 kastélyt, mely tartósan állami tulajdonban tartandó. A lista összeállításánál a történelmünkhöz és a nemzeti öntudathoz kiemelten kapcsolható, valamint nem mellékesen a jobb állapotban lévő épültek kerültek összesítésre.

[5] 2001. évi LXIV. tv az Örökségvédelemről. Ez a törvény rendezi a régészti leletek és ingóságok fogalmát, valamint a nem tárgyiasítható örökségi értékek és a hozzájuk és megőrzésükhöz kapcsolódó feladatokat. Túllép az építményi kategórián.

Heves megye turizmusa

Heves megye az ország kisebb megyéi közé tartozik. Borsod – Abaúj – Zemplén és Nógrád megyével együtt alkotják az Észak – Magyarország régiót. A megye gazdasági életét az útkeresés jellemzi. Hátrányos helyzetű kistérségek (Bélapátfalva) és közepesen fejlett kistérségek (Eger) egyaránt megtalálhatók területén.

Változatos felszíne, növény- és állatvilága, valamint történelmi emlékei kedvelt és ismert kirándulási célponttá teszik. Természeti adottságai kedveznek a szőlő- és borkultúrának, valamint számos gyógy- és termálforrás fakad a megye területén.

A megye, illetve a megyeszékhely közúton (M3 és 24-es út) és vasúton (Bp-Füzesabony -Eger vonal) egyaránt jól megközelíthető. A fővárostól 1 órán belül elérhető Eger és a megye nyugati része. Ez a fővárosban összpontosuló külföldi vendégforgalom szempontjából döntő érv lehet.

Az idegenforgalmában meghatározó szerepet játszik az üdülő-, gyógy- és hivatásturizmus, valamint a kulturális és örökségturizmus *(KSH 2008)*.

A kedvező adottságokat az adatok nem mindig igazolják. A megye vendégforgalmi adatai 2007-ig enyhén növekvő, onnan csökkenő tendenciát mutatnak *(lásd 1. táblázat)*.

A vendégforgalom 2007-ig tartó növekedése meg sem közelítette az országos átlagot (9,6%), ami relatív pozícióromlást jelent. A külföldi vendégek aránya 13% körül mozog, ami rendkívül alacsony. Ebből következően a külföldi forgalom változásai kevésbé rázzák meg a megyét és a változások egyértelműen endogén tényezőkre – belföldi forgalom – vezethetők vissza.

Az utóbbi években az Uniós források segítségével bővült a turisztikai vonzerők köre és számos vonzó tényező megújulhatott – fürdő korszerűsítések, attrakciófejlesztés és szálláshely korszerűsítés keretében.

1. táblázat. Heves megye turizmusa 2006-2009

	férőhelyek száma (fő)	vendégek száma (fő)	ebből külföldi (fő)	vendégéjek száma (db)	ebből külföldi (fő)	átl. tartózkodási idő (nap)
2006	13 500	303 141	44 134	686 082	101 344	2,3
2007	16 010	311 857	44 605	696 874	100 463	2,2
2008	14 271	317 155	44 479	719 114	121 683	2,3
2009	13 862	287 143	36 616	649 761	100 196	2,3

Forrás: STADAT, KSH.hu 2010/2 alapján saját szerkesztés

A kereskedelmi szálláshely kínálat a korszerűsítésnek köszönhetően átalakulóban van, a minőségi kínálat felé[6].

A motivációk között már említett kulturális és örökségturizmusban 8 kastélyépület vesz részt, melyeket a következő táblázat összesít. Az üresen álló épület sora –„Cukorgyári kastély” – kiemelésre került.

[6] A 4* egységek száma az utóbbi 2 évben hárommal bővült és a megyében van a régió egyetlen 5* szállodája is, a Kastélyhotel Sasvár.

2. táblázat. Heves megye idegenforgalmi hasznosítású kastélyai

	Kastély neve	Település	Funkció	Honlap
1	Orczy Kastély	Gyöngyös	múzeum	színvonalas, csak magyarul
2	Borhy kastély	Gyöngyöstarján	oktató és üdülőház	nincs
3	Hotel Kristály Kastély	Hatvan	Szálló/üres!	nincs
4	De la Motte kastély	Noszvaj	kastélyhotel	nincs
5	Erzsébet Parkhotel	Parádfürdő	Kastély (?) hotel	magyarul, statikus
6	Kastélyhotel Sasvár	Parádsavár	kastélyhotel	többnyelvű, színvonalas
7	Club Thermal Kastély	Poroszló	kastélyhotel	többnyelvű, statikus
8	La Contessa Kastélyhotel	Szilvásvárad	kastélyhotel	többnyelvű, statikus
9	Rendőrmúzeum (Almásy k.)	Tarnaméra	múzeum	csak magyarul, statikus

Forrás: saját összesítés 2010

Ezen épületek jelennek meg bekarikázva az alábbi térképen, mely tartalmazza az összes, bármilyen módon hasznosított kastélyt és kúriát a megyében. A parádfürdői egység nincs megjelenítve, mert sem nevükben, sem megjelenésükben nem utalnak az egykori kastélyra.

A hasznosításnál a problémák vázát a befektetők hiánya, és a funkcióválasztás jelenti, a tisztázatlan tulajdonosi hátterek, és a hasznosítás útjában álló műemlékvédelmi szabályok sora mellett.

Szinte bármilyen hasznosítási forma megfelel az épületeknek, melyekkel együtt jár az állagmegóvás, és melyek biztosítják számukra a túlélést, a nagyközönség számára a bejutást is.

Forrás: Varga Judit nyomán saját szerkesztés 2010

Hasznosított kastélyok és kúriák Heves megyében (2010)

A fenti gondokat sikeresen leküzdő legújabb kínálati elem Szilvásváradon a La Contessa kastélyhotel, mely több szempontból is egyedülálló és melyet az alábbiakban a településsel együtt részletesen bemutatok.

Szilvásvárad[7]

Szilvásvárad Heves megye északi csücskében, a Bükk oldalán, Egertől 30 kilométerre, Budapesttől 160 kilométerre található. Megközelítése: közúton az M3-as autópályán, majd Füzesabony, Maklár vagy Kerecsend, Eger városán keresztül, vasúton Budapest-Füzesabony-Eger-Szilvásvárad vonalon érhető el.

A Szalajka-völgy a Bükki Nemzeti Park része, védett terület. A település az 1950-es rendezésig Borsodhoz tartozott, ekkor került át Heveshez. 1971-ben nyitott meg az Erdei Múzeum a völgyben, majd a Lovas stadion, a református kerektemplom pedig még a Keglevichek idejében épült fel.

A környék meghökkentő természeti szépségeiről nevezetes, néhol nyáron is hó van, a különleges mikroklíma pedig a Lipicai ménes betelepítéséhez nyújtott kiváló feltételeket. A Bükk-fennsíkon 200 km hosszú kerékpártúra útvonal található, évente többször rendeznek itt marathonokat a sportág kedvelőinek. A bátrabbak éjszakai túrázhatnak a környéken, az ételek szerelmesei pedig a szarvasgombából és a pisztrángból csemegézhetnek kedvükre. …és még csak a közvetlen környezet került górcső alá.

Ebben a környezetben nyitotta meg kapuit 2009-ben a kastélyszálló.

Az Erdődy-Pallavicini kastély – La Contessa **** kastélyszálló[8]

A kastélyt XVIII. századi részletek felhasználásával 1860 körül - valószínűleg - Ybl Miklós tervei alapján építettek. Később Erdődy Miklós neobarokk stílusban építtette át. Az egyemeletes, manzárdtetős épület földszintjén a XVIII. századból származó boltozatok láthatók.

A cím későbbi örököse, Gróf Keglevich Miklós a Pesti Magyar Színház egyik legnagyobb támogatója volt. Az iratok szerint herceg Grassalkovich után a legjelentősebb támogató a szilvásváradi gróf volt. A már említett vashámorból ajándékozott vasanyagot az építkezéshez, 1837-ben. 1894-et követően egy rövid ideig a kastély az Erdődy családhoz került, majd a Pallavicini őrgrófi család lett a tulajdonos.

A Pallaviciniek építették át neobarokk stílusban és 1944-ig a birtokukban is maradt. Őrgróf Pallavicini Alfonz Károly birtokaival nagyon alaposan törődött, kedvelte a vadászatokat, és az erdőt. Kedvenc birtoka a szilvásvárad-nagyvisnyói volt, sok időt töltött itt a család, különösen a nyári hónapokat a kedvező klíma miatt. Erkölcsös, vallási életet éltek, kastélyaiban (a másik Pusztaradványban található) a vadászatokat leszámítva nem zajlott nagy kulturális és társadalmi élet.

[7] saját gyűjtés

[8] A kastély honlapja: www.lacontessa.hu/kastélytörténet.html , és a vezérigazgató interjúja az utisugo.hu-n, A titok a részletekben rejtőzik címmel, 2009.

A II. világháborút követően a kastélyt államosították, s hosszú évekig SZOT üdülőként működött. Utolsó komolyabb renoválása 1981-ben, a Szilvásváradon megrendezett fogathajtó világbajnokság alkalmából volt. A rendszerváltást követően több más SZOT üdülőhöz hasonlóan a HUNGUEST HOTELS szállodalánchoz került, s ebben a kötelékben működött kétcsillagos szállóként egészen 2005-ig.

Ekkor az épületet és a hozzátartozó 5 hektár parkot magánbefektetők vásárolták meg, felújítása és kastélyszállodaként való átalakítása 1,5 milliárd forintba került (I. ütem), amelyhez a Nemzeti Fejlesztési Terv Észak-magyarországi Regionális Operatív Programja keretében 276 millió forint uniós támogatást kaptak. A további fejlesztési tervek már elkészültek (külső medence, új szállodai szárny). A Kastélyszálloda megnyitására 2009 februárjában került sor.

Számos motívumában megemlékeznek a régmúlt idők grófi családjairól, akik hajdanán a kastély falai között éltek. A szálloda nevének eredete egy szájhagyományon alapszik, mely szerint a szilvási kastélyt Őrgróf Pallavicini Alfonz Károly jegyajándékként vásárolta hitvesének, Wenckheim Máriának. Így lett a kastély mai neve „a grófnő", azaz olaszul La Contessa. Szintén a Pallavicini család emlékét őrzi az a' la carte étterem, mely Pallavicini Alfonz Károly lányáról, Erzsébetről kapta a nevét, míg a szálloda lakosztálya Sándorfalva megalapítójának, Károly édesapjának, Pallavicini Sándor őrgrófnak tiszteleg nevével.

A kastélyszálló a gazdasági recesszió közepén nyitott meg, az üzemeltetők ezt a nagy bátorságot azzal magyarázták, hogy gyakorlatilag 90%-ban készen volt a ház. Ha nem nyit meg 2009-ben, az őriztetés és köztes állagromlás biztos veszteséget termelt volna.

45 kétágyas szobával rendelkezik, mindegyik zuhanyzós, ám 18-ban saját szauna is található. Comfort, Standard, Superior, superior Plus, Deluxe kategóriák várják a vendégeket, a lakosztályukat pedig Sándor névre keresztelték. A 45 főépületen belüli szobával Magyarországon lista-első, pedig a kastély alapterülete nem tartozik a nagyobbak közé, a magasnak számító szobaszámot az emeleti manzárd beépítésével érték el. A kialakítást tekintve, mindenből a legmodernebb, legújabb technikát alkalmazták a kivitelezők. A felújítás nehézségei azonban őket sem kímélték.

2007-ben kezdődhetett meg a munka, melyet végig a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal felügyelt és irányított. A nyílászárók cseréjét nem akarták engedélyezni, ám azt a szigetelésbeli hiányosságok miatt kellett végrehajtani. Végül kompromisszum született, a külső ablakszárnyak cseréjét jóváhagyták.

A berendezés sajnos nem eredeti, korhű. A függönyöket a Sándor Palota textiltervezője álmodta meg, és a házban sok a valódi márvány. A bútorok magyar kéz alkotta darabok egytől-egyig, ez kritérium volt. A lámpatesteknél a design magyar, gyártó Swarowsky. A tekintélyes és egyedi csillárok néhol 5m nagyságúak a házban. A falakon képek, reprodukciók, metszetek függnek, trófeák viszont nem, pedig vadászkastélyról van szó. A mai kor embere idegenkedik a kitömött vadak látványától.

A fűtésrendszer rendhagyó, ún. kapillárisfűtés – a falakban a vakolat alatt fél milliméteres átmérőjű hálózatban fut a hideg vagy meleg víz évszaktól függően. Korszerű és praktikus megoldás, arról nem is beszélve, hogy nincs szükség összképet rontó radiátorokra.

850 m^2-es wellness részleget alakítottak ki, és 2010-ben adták át a külső medencét. Különleges szaunák, gőz- és törökfürdő, speciális és gyógykezelések találhatók meg a folyamatosan bővülő palettán, szakképzett munkatársak felügyelik a wellness részleg mindennapjait.

A kastélyszálloda foglalkozik üzleti rendezvényekkel, menedzsmenttréningek, partner-partik, csapatépítő-programok szervezését és lebonyolítását vállalják. Két meeting-termük van, egyenként 25-30 fő befogadására alkalmasak, és épül a konferencia és szórakoztató központ, ahol ennek többszörösét tudják majd garantálni. Természetesen esküvők számára is kiváló helyszín, főleg nyári időszakban, amikor a két, egyenként 600 m^2-es terasz áll a násznép rendelkezésére. Filozófiájuk e jeles alkalmakkor az, hogy az egész szállodát ki kell bérelni, mert nem lehet zavarni más pihenő vendéget a mulatással.

A ház a'la carte étterme az Erzsébet: szarvasgomba és pisztrángspecialisták, fehérkesztyűs szerviz, jól képzett személyzet jellemzi. A Cyrano étterem és drinkbár az Oscar-díjas Gerard Depardieu film után kapta a nevét, melyet a kastélyban is forgattak 1990-körül.

A rack-rate ár[9] 22 500 Ft-tól indul felfelé. Kedvezmények, csomagárak természetesen vannak, így már 15 000 Ft-t körül eltölthetünk itt egy éjszakát, reggelivel. Ez megfelel az országos 4*-os szállodai átlagárnak, ugyanakkor a régiós átlag felett van.

Összegzés

Az épület állomány méret- és forma-gazdagsága, állapota, valamint elhelyezkedése és megközelítése miatt nem létezik „bevált recept" hasznosításukra. Az idegenforgalomi szerep egyike a lehetséges alternatíváknak. Az ilyen hasznosítás felel meg legjobban az épületek eredeti funkcióinak.

Országosan 15%-ra tehető a kastélyok turisztikai hasznosítása, ami más európai adatokhoz mérten alacsony, ugyanakkor a megyei 25%-os idegenforgalmi hasznosítási arány magasnak tekinthető.

A XX. század sok kérdésre választ adott – melyek épültek könnyen elérhető helyre, milyen térképzést mire lehet napjainkban optimálisan használni, miben érdemes szabadkezet adni az új tulajdonosoknak, méret-gazdaságosság, kapcsolódó egyéb turisztikai ágazatok –, mégis maradtak rendezetlen pontok.

A tanulmány elsődleges célja volt a Heves megyei kastélyok és kúriák hasznosításának felkutatása. Az elméleti kutatás során tisztázódott a kastély és kúria fogalma, és a műemlékvédelemmel párhuzamosan ezen épületállomány hazai története.

[9] Utcáról betérő vendég részére a napi ár.

Bár a mai Magyarországon a műemlékvédelem szervezetével és működésével egységes képet ad, a műemlékek számbavétele hiányos. Szükség van a műemléki épületek nyilvántartásra, melyben feltüntetik az aktuális tulajdonost, hasznosítási formát, állapotot.

Turisztikai jelleggel hasznosított épületek száma a megyében: 8, egynegyede a hasznosításban lévőknek. Közöttük múzeum, panzió és faluház is található, a klasszikusnak mondható kastélyszállókon túl, melyből működő egységként egy ötcsillagos (Parádsasvár), egy négycsillagos (Szilvásvárad), és egy éppen eladósorban lévő háromcsillagos ház (Poroszló) van a megyében.

Primer kutatásaim során bizonyítást nyert, hogy az üres épületeknél még a kényszerhasználat is jobb (pl. Boconád), mert a kastély „szem előtt van", együtt él a helyiekkel.

Meglátásom szerint amint a Válság elül, és a gazdasági – politikai környezet stabilizálódik, várható az örökségi értékek helyzetének javulása. Az örökségi értékek fejlesztése a helyi gazdaságban és a társadalomban is pozitív folyamatokat indíthat el, mint helyi közösségek megőrzése, munkahelyteremtés, identitás képző szerep. Heves megye turizmusában pedig kiemelt szerepet foglalhatnak el a műemléképületek, kiegészítve a vallási emlékeket, a gyógyvizeket, a borászatot, a természeti szépségeket és néphagyományokat – így az alapvetően is színes megye tovább bővítheti palettáját.

Irodalomjegyzék

BADÁL E. (1987): *Kastélyok, kúriák Pest, Heves és Nógrád megyében*, Műszaki Könyvkiadó Bp, 1987, p:195

BUGÁR-MÉSZÁROS KÁROLY (2001): *Füzérradvány, Károlyi-kastély*, Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 691, Budapest 2001,

DERCSÉNYI B. – KAISER O. – KOPPÁNY T. (1996): *Magyar kastélyok*, Officina Nova, Bp 1997, pp:9-40

DERCSÉNYI D, DR (1969): *Műemlékek helyreállítása* In: Idegenforgalom, VIII. évf. (1969)/ 7sz. p:22

FEKETE I (2005): *Műemlékvédelem és örökség Magyarországon – A kulturális örökség kutatása*, In: Világosság 2005/6 pp: 101-116

„*Felújításra vár Erdőtelek kastélya"* In: Múlt-kor, Bp, MTI 2010.01.24.

FÜLÖP CS. (1985): *Tervpályázat kastélyok helyreállítására*, In: Idegenforgalom XXIV. évf. (1985)/11 sz. pp:7-8

JÁK S. (1974A): *Eladó kastélyok*, -dr. Barcza Géza OMF nyomán- In: Idegenforgalom XIII. évf.(1974)/ 5, pp 15-17

JÁK S. (1974B): *A műemléki kastélyok sorsa* – dr. Borda József, OMF ov. nyomán–, In: Idegenforgalom XIII évf. (1974)/7 sz. p:7.

KELÉNYI GY. (1980): *Kastélyok, kúriák, villák* – 2. átdolg. kiad. – Corvina, Bp,1980, p: 109

„*Kiemelt műemléki értékű kastélyok állagmegóvási programja* – 1985" OMF és VÁTI, Bp, 1985

KOPPÁNY T. (2006): *A castellumtól a kastélyig* (*Tanulmányok a magyar kastélyépítés történetéből*) Históriaantik Könyvesház Kiadó, Budapest 2006, pp 9-36, 192-196, 219-266

Heves megyei statisztikai évkönyv 2008, KSH Észak-Magyarországi Regionális Igazgatóság, Eger, 2008

Kulturális turizmusfejlesztési stratégia, Budai és Barta Kft, Bp, 2009, pp: 29-35.

L.Z (1988): *Kastélyfelújítás idegen tőkével*, In: Idegenforgalom XXVII.évf. (1988)/4 sz. p:27

NAGY A. – PETYKÓ CS. (2007): *Adalékok a kastélyok turisztikai célú hasznosításához és megközelíthetőségükhöz Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*, In: Tésits – Tóth – Papp (szerk): Innovációk a térben, PTE FDI 2007, pp:141-167

Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2005-2013 (2005): Turizmus Bulletin IX. évf. különsz.

PODHORÁNYI ZS (2009): *Nyitott műemlékek,* In: Népszava 2009.04.20

RÁTZ T. − PUCZKÓ L. 2002: *Goethe, Humbert és Odüsszeusz nyomában avagy a kulturális utak a turizmusban*. − In: Turizmus Bulletin VI. évfolyam 3. szám

SISA J. (2007): *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon – A historizmus kora*, Vince Kiadó Bp, 2007, p:388

SZEBENI ZS. (1988): *Kastélyok? Kúriák? Panziók?* In: Idegenforgalom XXVII évf. (1988)/3 sz. pp:4-5

AZ UTAZÁSI IRODALOM HELYE ÉS SZEREPE A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZBAN

DR. NAGY MIKLÓS MIHÁLY*

Jóllehet a közép- és kelet-európai, valamint a magyarországi rendszerváltás óta eltelt bő két évtizedben hazai történeti földrajzunk napjainkban valóságos reneszánszát éli, ami kifejeződik abban is, hogy egymást követik tudományos konferenciái és örvendetesen gyarapodik szakirodalma, mégsem mondhatjuk azt, hogy e fontos tudományterület háza táján minden rendben lenne. Történeti földrajzunk – politikai és kultúrtörténeti fejlődésének sajátosságaiból eredően *(Nagy M. M. 2010)* – elsősorban a Kárpát-medencei táj históriai korszakonként változó képére, a térbeli folyamatok alakulására, valamint a benne élő ember – mint antropogén tájformáló tényező – geográfiai hatásaira fókuszál, aminek egyik eredménye, hogy ehhez képest kevés figyelmet fordít az elméleti kérdésekre, a módszertani problémákra. Tudományterületünk hazai meghatározó személyisége, *Frisnyák Sándor (2002)* közelmúltban megjelent rövid tudománytörténeti és elméleti összefoglalója ugyan rögzíti az e fenti kérdésekkel kapcsolatos alapvető ismereteket, ám úgy véljük, hogy már csak rövid terjedelme miatt sem térhet ki a történeti földrajz forrásainak és módszertanának minden problémájára, mint ahogyan csak érintőlegesen utalhat arra; a történeti földrajz – módszertani szempontból – mind a geográfia, mind pedig a história kutatási módszereit egyidejűleg alkalmazó tudományterület. Ugyanakkor történeti földrajzunk elméleti kérdéseinek teljes körű feltárását nehezíti, hogy az általa tárgyalt témákkal – sajátos megközelítésből – egyéb tudományok és tudományterületek is foglalkoznak, amelyek – szakirodalmi ismereteink szerint – nem ismerik kellően egymás tudományos eredményeit. E tudományterületek egymástól részben eltérő szemléletmódjából ered, hogy különböző módon viszonyulnak az egyes forrástípusokhoz, és így más és más súlyt helyeznek például az útleírásokra is, amelyek fontosságáról pedig már a magyar utazástörténet első jelentős képviselője, *Szamota István* 1891-ben megállapította: *„…A régi útleírások elsőrangú föld- és néprajzi kútforrások, de nem csekélyebb fontossággal bírnak művelődéstörténeti szempontból is…” (Szamota I. 1891, 1. p.)* Az utazási irodalom a földrajzi táj egykori képének rekonstruálása során alapvető forrás, s miután úgy véljük, hogy a magyar történeti földrajz még messze nem merítette ki az e műfajban rejlő lehetőségeket, tanulmányunkban annak geográfiai forrásértékeire szeretnénk felhívni az olvasó figyelmét.

* A hadtudomány kandidátusa, nyugállományú egyetemi docens, a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola hallgatója.

A történeti földrajzról

A tanulmányunk bevezető soraiban említett jelenség, amely szerint több tudomány, valamint tudományterület is foglalkozik a történeti geográfia kérdéseivel, valójában egyáltalán nem új keletű sem az egyetemes, sem a magyar kultúr- és tudománytörténetben. Arra a jelenségre vezethető vissza, hogy a 19. század folyamán egymás után intézményesülő nemzeti földrajztudományok szoros kapcsolatban álltak a történettudománnyal, kezdetben nem is lehetett éles határvonalat húzni geográfia és história között, jóllehet főleg természettudományos berkekből erre rendszeresen történtek kísérletek *(Banse, E. 1953; Teleki P. 1996)*. Magyar viszonylatban e szoros kapcsolat beszédes ténye, hogy egyik első földrajztudományi doktori értekezésünk a későbbi évtizedek híres magyar történészének, *Marczali Henrik*nek – akkor még *Morgenstern* néven – tollából került ki és egyben az első, a Kárpát-medence egészét összefoglaló történeti földrajzi mű volt *(Morgenstern H. 1874; Marczali H. 2000)*. A 19. század végén a történeti földrajz alapgondolata – ezt bizonyítja *Marczali* munkája is – még ugyanaz volt, mint *Ratzel* híres antropogeográfiájának: az oknyomozó földrajzi szemlélet jegyében az egyes történelmi események mögött fellelhető geográfiai tényezők bemutatása *(Ratzel, F. 1887)*. Vagyis már ekkor feltűnt hazai történeti földrajzunk fejlődéstörténetének állandó vonása, amely FODOR FERENC szerint az alábbiakban öltött testet; történeti geográfiánk szemléletmódja mindig szoros párhuzamban fejlődött földrajztudományunk egészének szellemiségével[1] *(Fodor F. 2006)*.

Jóllehet fent említett munkájában FODOR FERENC számba vett néhány, általa a *történeti topográfia* kategóriájába sorolt művet is, ám arról nem tett egyértelmű említést, hogy a geográfusok által művelt történeti földrajz mellett már a huszadik század első felében, sőt a századforduló évtizedeiben is létezett egy másik történeti geográfia, amelyet a történetírók műveltek. A FODOR-féle szövegben ugyanakkor – véleményünk szerint – hangsúlyosan szerepel, hogy *„…szigorúan meg kell vonnunk a határt a történeti topográfia, illetve később valamelyest már chorográfia, meg a történeti tájak életét már megrajzolni képes történeti földrajz között. Időbelileg ez a határvonal körülbelül a jelen század első évtizedeiben húzható meg, Hóman Bálint honfoglaláskori kutatásainak eredményeiben mutatkoznak meg első csírái…" (Fodor F. 2006: 353. p.)* Ám a történészek és geográfusok történeti földrajza közötti megkülönböztetés kérdése – ma már tudjuk – ennél sokkal összetettebb, mert nem pusztán arról van szó, hogy a geográfusok tájrajzra, míg a historikusok topográfiára törekednének. Sokkal inkább abban lehet fellelni a kétfajta történeti földrajz közötti különbséget, hogy eltérő megközelítéssel próbálja meg a tájat ábrázolni, kutatni a geográfus és a történész. Az utóbbit elsősorban az érdekli, ami a tájban – emberi vonatkozásban – történt, míg az előbbit, a földrajzost az, ami a tájjal történik – egyebek mellett – az emberi tényező hatására is. Mindkét megközelítésnek ugyanúgy kulcseleme mind a táj, mind pedig az ember, ám mégis; mintha teljesen eltérő dologról beszélnének. S a problémát csak

súlyosbítja, hogy a történeti földrajznak a magyar geográfián belül is szinte tucatnyi értelmezését, fogalmi meghatározását ismerjük *(Vofkori L. 2003)*, amelyek tartalmukban – tudományterületünk fejlődésével – folyamatosan bővültek. E kultúrtörténeti fejlődési folyamat eredménye, hogy mai magyar geográfiánk eléggé tágan értelmezett fogalommal illeti a történeti földrajzot, amely a már említett meghatározó személyisége, *Frisnyák Sándor* értelmezésében: *„…valamely korban élő ember geográfiai környezetét (annak természeti adottságait és erőforrásait), a társadalmi-etnikai tagolódás és az emberi tevékenységi formák térbeli jellemzőit, az anyag- és energiaáramlás folyamatait, a településhálózatot, infrastruktúrát, a kultúra és a közigazgatás térszerveződéseit vizsgálja írott források alapján…" (Frisnyák S. 2002: 10. p.)* Ettől a geográfiai szempontból nyilván helytálló fogalomtól tartalmában alig különbözik a történészi szakma értelmezése, amelynek egyik jeles képviselője, *Kristó Gyula* mintegy negyed évszázaddal ezelőtt így fogalmazott: *„…A történeti földrajz tehát a meghatározott korban élő ember természeti környezetét, a termelés földrajzi megoszlását, a társadalmi és etnikai tagozódás, a kulturális jelenségek térbeli jellemzőit vizsgálja írott források alapján…" (Kristó Gy. 1986: 297. p.)* A történeti földrajz itt idézett két alapvető értelmezése között alig lehet jelentős különbséget felfedezni, és ez akár jelenthetné a história és a geográfia egymáshoz való közeledésének fontos lépcsőfokát is, amelyet – mint tudjuk – *Cholnoky Jenő* már a múlt század első felében szorgalmazott *(Cholnoky J. 1935)*.[2] A valóságban azonban mégsem ezt jelenti, mert a történész is és a geográfus is saját szakmája alapján beszél földrajzi környezetről, földrajzi megoszlásról, etnikai tagozódásról. A történész munkája – a magyar szakirodalmi termés alapján – írásos forrásaiban gazdag és aprólékos, s ez alatt elsősorban az úgynevezett *primer források* értendők. A geográfus történeti földrajzi munkája írásos, levéltári forrásaiban kevésbé aprólékos, kevésbé részletező: ám annál inkább a földrajzi viszonyok összefüggésrendszerének feltárásában gazdag. A magyar geográfia történeti földrajzi szakirodalma bizonyítja ezt: az olyan munkák, mint amilyen a *Bendefy-Nagy*-féle, a Balatonról írott történeti földrajz (1969), vagy amilyen GLASER LAJOSnak a Dunántúl középkori úthálózatáról írott dolgozata (1929) volt, a források bősége, valamint az aprólékos forráskezelés tekintetében ritka kivételt jelent. Tudománytörténeti érdekességnek is felfogható, és a magyar tudománytörténet által még nyilván feldolgozandó jelenség, hogy a magyar geográfusok által művelt történeti földrajz – talán mondhatjuk úgy is, hogy hagyományosan – általában *szekunder források* alapján dolgozik. Ugyan tudatosan nem zárja ki a primer, levéltári forrásokat, sőt olykor alkalmazza is azokat, de – a geográfiai rendszerezésre való törekvéséből adódóan – figyelmének középpontjában mégis a szekunder források állnak. Ez jellemzi a közelmúlt legjelentősebb magyar történeti földrajzi feldolgozásait is (BELUSZKY P. 2001, 2005-2008; KÓKAI S. 2010). Hangsúlyozzuk, ezt elsősorban szemléletmódbeli jelenségnek tartjuk, s ennek igazolására említjük meg: a fentiekben éppen az aprólékos forráskezelése kapcsán említett *Glaser Lajos* 1939-ben rövid terjedelmű, ám a Nagyal-

föld történeti földrajzának historiográfiájában annál fontosabb írást tett közzé a Földrajzi Közlemények lapjain *(Glaser L. 1939)*. Ebben a szabályozás előtti tiszai árterek kiterjedését és átjáróit hozta kapcsolatba a középkori településhálózattal: egyfajta geográfiai oknyomozást végzett, amely ezen a szinten már nem igényelt aprólékos forráskutatást. Ám egészen más a helyzet akkor, amikor helyiségek azonosításáról, chorológiai kérdésekről van szó. Ebben az esetben előtérbe kerülnek a történetírás módszerei, a levéltári források és forrásközlemények feldolgozásai, aminek szép példáját láthattuk *Blazovich László* monografikus művében (1985). A *Blazovich*-féle feldolgozás már a történészek által folytatott történeti földrajz körébe visz át, ám előbb még fontosnak véljük megjegyezni, hogy az alapvetően geográfusinak tartott, terepen végzett kutatómunka, valamint az inkább történettudományinak vélt, a primer források feldolgozásán alapuló kutatói metódus egyáltalán nem zárja ki egymást. Sőt, együttes alkalmazásuk olykor váratlanul szép sikereket eredményezhet. Ezt bizonyítja az a napjainkban folyó, mind a geográfusi, mind a történészi (hadtörténészi) szakmát megmozgató kutatás, amely a múlt század ötvenes éveiben az akkori magyar-jugoszláv államhatár mentén kiépített védelmi rendszer maradványainak feltárását célozza. Egyik – eredeti célkitűzéseiben nyilván nem szereplő – eredménye lett e határtérség történeti földrajzi viszonyrendszerének mélyebb feldolgozása is *(Jakus J. 2008 a, b; Suba J. 2008; Horváth I. – Kiss J. 2008)*.

A historikusok által művelt történeti földrajz – Fodor Ferenc fogalmazásával élve „történelmi topográfiánk" – napjainkra ugyan sokat veszített eredeti pusztán leíró szemléletmódjából, amelynek egyébként igen jelentős adattárakat köszönhetünk *(Pesty F. 1880; Ortvay T. 1882; Csánki D. 1890-1913; Fekete Nagy A. 1941; Györffy Gy. 1987; Györffy Gy. 1998; Házi J. 2000; Ördög F. 2002)*, ám az eredeti topográfiai érdeklődését továbbra is megtartotta *(Bak B. 2003)*. Miután történészi szemléletmóddal dolgozik még a közigazgatási rendszer rekonstruálásánál is megőrzi leíró szellemét, és a földrajzi elterjedés kérdését is igyekszik pusztán a tények rögzítésével megoldani *(Kristó Gy. 1988, 2003)*. E műfaj, jóllehet nagymértékben leíró szemlélete kevésbé hordoz oknyomozó földrajzi tartalmat, mégsem tekinthető haszontalannak a geográfia tudománya és az azon belül művelt történeti földrajz számára. Ennek oka egyfelől az, hogy a leíró földrajz máig megőrizte szerepét a geográfiában, másrészt pedig abban rejlik, hogy ezek a nagy értékű adattárak nyújtják azt az ismerettömeget, pontosabban annak egy részét, amelyből a történelmi táj egykori térbeli szerveződése, térbeli folyamatai rekonstruálhatóak.

Ugyanakkor – tanulmányunk témája szempontjából – nem hagyható figyelmen kívül az a tudománytörténeti tény sem, hogy a történetírás segédtudományaiként – vagy a történészek által művelt történeti földrajz sajátos témaköreiként – az elmúlt negyed évszázadban olyan új tudományterületek, kutatási témák kerültek előtérbe, amelyeknek mély természettudományos, geográfiai tartalmuk van. Ilyen – egyebek mellett – a *történeti éghajlattan*, valamint a

történeti ökológia (*környezettörténet*)[3] *(Draskóczy I. 1986; Walter, F. 1990; R. Várkonyi Á. 1989, 1992, 2000 a; R. Várkonyi Á. – Kósa L. 1993; Rácz L. 2008)*. A környezet és ember kapcsolata – személyes véleményünk szerint – a történeti ökológia esetében abban az általános kérdésben ölt testet, hogy a történelem egyes korszakaiban élő ember milyen kapcsolatban élt az őt körülvevő természeti viszonyokkal. Ez tulajdonképpen jelenthetné a geográfusok által képviselt történeti földrajzot is, amelynek mind külföldön, mind hazánkban több értelmezése, fogalmi meghatározása is ismert.[4] Ám a megközelítési mód miatt mégis érdemes különbséget tenni, mert: ember és táj viszonyát a *történeti ökológia* (*környezettörténet*) az ember felől közelíti meg, míg a történeti geográfia a földrajzi viszonyok felől teszi ugyanezt.[5] Magunk azon a véleményen vagyunk, hogy az elméleti problémák tisztázásához nyilván szükséges lehet ilyen éles elhatárolás, ám a kutatómunka mindennapjaiban kevésbé hasznos, hiszen ember és táj, társadalom és földrajzi környezet, a társadalom térbeli folyamatai és a geográfiai viszonyrendszer kapcsolatának vizsgálata, teljes körű feltárása – magától értetődően – megköveteli mind a geográfusi, mind pedig a historikusi szemléletmód egyidejű alkalmazását. Ez pedig – szinte kényszerítőleg – erősíti, hogy az egyes kutatási területek között átfedések legyenek.

Ezek az átfedések azonban – akár a geográfusok, akár a történészek történeti földrajzáról is legyen szó – elsősorban tudományterületünknek abból a szinte minden fogalmi meghatározásban benne rejlő feladatából adódnak, hogy az adott tájról egy bizonyos időpillanatban, vagy a fejlődés folyamatában (időpillanatok sorozatában) adjon geográfiai képet. E törekvésből pedig egyenesen ered, hogy a történeti földrajz csak nehezen találta, találja meg helyét a geográfián belül, s azt sokáig – sőt néhányan még napjainkban is – a geográfia és a történetírás közös területének tartották, tartják *(Teleki P. 1996; Hettner, A. 1927)*. Tény kérdése, hogy hazánkban a történeti földrajz az elmúlt negyed évszázadban egyre jobban szervesült a magyar geográfiába, ami részben közismert politikai, kultúrpolitikai okokra vezethető vissza, részben pedig arra, hogy egyre nagyobb hangsúlyt kaptak, kapnak a korábban preferált természeti és gazdasági földrajzi mellett, a különböző társadalom-földrajzi kutatások is. Ehhez kapcsolódó – mondhatnánk a tudománytörténet belső mechanizmusaiból fakadó – tény, hogy a térbeliség mellett az idő faktorának is mind nagyobb figyelmet tulajdonít geográfiánk *(Tóth J. 2009)*. Tulajdonképpen e tényezők együtthatásának köszönhetjük a magyar történeti földrajz megerősödését, szakirodalmának rohamos bővülését.

Időtényező és források

A fentiekből látható, hogy hazánkban ugyan kétfajta történeti földrajz is létezik, ám ezek – minden látszólagos elkülönülésük ellenére is – egyrészt egymásra vannak utalva, másrészt, elsősorban a történeti ökológia (környezettörténet) térhódításával közeledni látszanak egymáshoz. Ám az elsőd-

legesnek tekintett források – vagyis a módszertan – kérdésében még mindig jelentős eltérést tapasztalhatunk, ami – mint láttuk – a szemléletmódok különbözőségéből is ered. Ez egyébként abból a tudománytörténeti szempontból is érdekes, hogy a múlt század első felében tudomány-rendszertani helyét kereső történeti földrajz főleg azért illeszkedhetett be oly nehezen a geográfia tudományába, mert elsősorban históriai módszertannal dolgozott. Ezt igazolja, hogy amikor a korszak meghatározó elméleti geográfusa, *Alfred Hettner* 1927-ben publikálta alapművét, és abban a földrajztudomány minden területéről szólt, akkor viszonylag terjedelmesen foglalkozott a történeti földrajzzal is, ám azt kiemelte a geográfia rendszeréből, és egyfajta határtudományként kezelte.[6] Sőt, –- amennyiben helyesen értelmezzük a szöveget – mintha nem is tekintené teljes egészében geográfiának a történeti földrajzot, részben azért, mert történeti forrásokkal dolgozik, részben pedig azért, mert szemléletmódja szerint ugyan geográfiai jellegű, és pedig antropogeográfiai diszciplína, ám érdeklődése történelmi és csak annyiban geográfiai – mondja *Hettner* –, amennyiben esetében a múlt a jelen magyarázatául szolgál. Majd hozzáteszi: *„…Az anyag megszerzése, vagyis a tények összegyűjtése is, amennyiben eltérnek a jelen tényeitől, történelmi források és históriai metódusok alapján történik…" (Hettner, A. 1927: 151. p.)*. Részben ezt a gondolatmenetet követte *Hettner* kortársa, HUGO HASSINGER is, aki az egyetemes történeti földrajz historiográfiájában előkelő helyen szereplő monográfiát publikált *(Hassinger, H. 1931)*.[7] Annyiban azonban meghaladta *Hettner* nézeteit, hogy a történeti geográfiát már egyértelműen a földrajztudomány szerves részének tartotta, s azt vallotta, hogy ennek feladata kevésbé a történelmi események földrajzi magyarázata, mint inkább a földrajzi *„…tájmagyarázat a jelen és a múlt felől szemlélve…" (Hassinger, H 1931: 6. p.)*. Itt tett különbséget a hagyományos antropogeográfia, valamint a történeti földrajz között, amikor azt állította, hogy az előbbi feladata, hogy a kultúrtájat mai öröklött és jelenlegi állapotában vizsgálja, míg az utóbbi feladata abban áll, hogy az elmúlt korok kultúráját leírja és értelmezze. Mindehhez pedig hozzáfűzte azt a módszertani megjegyzését: *„…Magától értetődik, hogy ebben a földrajzilag iskolázott történész és a történelmileg iskolázott geográfus hivatalosan munkatársak lesznek…" (Hassinger, H. 1931: 7. p.)*. Mindezzel azt is mondjuk, hogy *Hassinger*nél a geográfusi és történészi munka módszertanát tekintve is közelít egymáshoz.

Tulajdonképpen ezen a ponton jutunk el a források kérdéséhez. Az a már többször idézett *Hettner*nél, *Hassinger*nél, *Günther*nél is egyértelműen kiderül, hogy minden tudományrendszertani és metodikai értelmezés, valamint eltérés ellenére a történeti földrajznak mindig megmarad az a nagyon is fontos feladata, hogy a múlt egy-egy időpillanatáról adjon földrajzi képet. Ezt bővíti ki *Hassinger* oly módon, hogy a történeti földrajz képes hosszmetszetet is adni egy-egy tájról: az emberi história folyamán történt változásainak bemutatása. Ám ennek elkészítése – a gyakorlati kutatómunkában – valójában az egyes történelmi korokat tükröző, a földrajzi állapotot tartalmazó pillanatnyi képek

(*Hassinger* szerint törtneti földrajzi keretmetszetek) megrajzolásával, majd összevetésével történik. Vagyis a történeti földrajzos feladata mindenképpen kiterjed az egyes időpontokat jellemző állapotok rögzítésére, és ebben a munkában játszhat fontos szerepet az utazási irodalom műfaja.

Az utazási irodalom a történeti földrajzban

A táj földrajzi viszonyrendszerének rekonstruálása – a szakirodalom tanúsága szerint – más és más módon jelenik meg a földrajztudományban és a történetírásban. Az előbbi napjainkban mintha kevesebb figyelmet fordítana a táj arculatára; bizonyára ezzel is magyarázható, hogy módszertanában a szekunder források állnak az előtérben. Ugyanakkor érdekes, hogy az általa szakmailag joggal preferált primer források fajtája, a térképek alkalmazása láthatóan nem kelti fel érdeklődését a táj arculata iránt. A történetírás éppen ellenkezőleg kezeli a földrajzi viszonyokat, amennyiben a primer forrásokra való támaszkodás miatt sokszor a táj arculatát igyekszik megrajzolni, s ebből próbál meg messzemenő következtetéseket levonni. Így számára az utazási irodalom – mint a források egyik sajátos fajtája – olykor túlzott szerepet játszik. A mai magyar geográfusi közélet ezzel szemben mintha nem venne tudomást az utazási irodalom forrásértékéről, s így azt szívesen utalja a geográfia tudománytörténetének körébe, sőt olykor elhangzanak olyan szóbeli vélemények is, hogy a földrajzi útleírásnak a szórakoztató, népszerűsítés körében a helye, azzal a tudománynak nincs és nem is lehet tennivalója. Nyilvánvaló, hogy ez az utóbbi vélemény ugyanúgy túlzás, mintha csak az utazási irodalmat tekintenénk mérvadó forrástípusnak, ám ugyanakkor hangot kell adnunk annak a szakmai véleményünknek: a mai magyar geográfiában történeti földrajzunk messze nem használja ki az utazási irodalomban – mint forrásban – rejlő lehetőségeket. S hogy ezzel mit is mulaszthatunk, említjük meg azt a tudományos polémiát, amelyet a már említett *R. Várkonyi Ágnes* exponált és jellemzett csendes vitaként *(R. Várkonyi Á. 2000 b: 157. p.)*. A vita tulajdonképpen immár közel egy évszázada arról folyik, hogy miként alakult ki az alföldi puszta: természetes állapot, vagy inkább az emberi beavatkozás eredménye-e. S ha az utóbbi, akkor valóban a török hódoltság következménye-e, mint ahogy történetírásunk néhány jeles képviselője is ismeri. E vitában természettudósok és történészek egymást követő generációi fogalmazták meg – olykor bizony egymás szakmai véleményének alapos ismerete nélkül – álláspontjukat, – hadtörténelmi szempontból egyik korábbi írásunkban magunk is elmondtuk nézetünket *(Nagy M. M. 2007)* –, aminek összességében annyi haszna nyilván van, hogy a Nagyalföld történeti földrajza, főleg *Beluszky Pál* monográfiája óta, a többi Kárpát-medencei tájhoz képest viszonylag mélyen feldolgozott. Ám maga az alapkérdés, az alföldi puszta kialakulásának problémája teljes egészében máig megoldatlan, amiben – véleményünk szerint – szerepet játszhat az utazási irodalomban rejlő lehetőségek kiaknázatlansága is.

Jelen tanulmányunkban nem térhetünk ki részletesen az alföldi puszta kialakulásával foglalkozó, főleg geográfiai és történeti szakirodalom részletes historiográfiájára, így csak arra mutatunk rá: történeti műveink általában a török hódoltság végén átutazó külföldiek leírásait idézik, amelyek már egy elpusztult, pusztává vált Alföldet mutatnak be. Ám ugyanakkor alig használunk olyan útleírásokat, amelyek – sajátos forrásként – a korábbi századok állapotait mutatják be, pedig külföldiek átutazókként már a honfoglalás óta rendszeresen jártak hazánkban, és fennmaradtak az utazási élményeiket megörökítő források is.[8] Így eddig nem éltünk azzal a lehetőséggel, hogy az évszázadok során a Nagyalföldön megfordult utazók földrajzi képeit egymás mellé helyezve mutassuk be a táj természeti képének változásait. Jelenlegi ismereteink szerint erre a feladatra még egyetlen kutatónk sem vállalkozott.

Mindez magától értetődően bizonyítja, hogy nagyobb figyelmet érdemelne az az utazási irodalom, legyen szó akár magyar, akár idegen szerző művéről, amely Kárpát-medencei tájat ábrázol. Az utazási irodalommal szembeni távolságtartás ezt akadályozza, és valódi okát még nem tárta fel geográfiánk tudománytörténete. Feltehetően szoros összefüggésben áll az egyetemes földrajztudomány fejlődési tendenciáival, és egyik magyarországi lecsapódása lehet annak a szakmai vitának, amely a két világháború közötti évtizedekben folyt, a határainkon túli geográfusi berkekben a földrajzi irodalomról. Hogy ez mennyiben volt intézményesült tudományos vita, s mennyiben csak két, a geográfia általános elméleti kérdéseinek terén maradandót alkotó tudós pengeváltása, azt ma még nem tudjuk megmondani, annyi azonban egyértelműen látszik, hogy *Alfred Hettner* és *Ewald Banse* között éles véleménykülönbség állt fenn, majd kapott hangot az irodalommal kapcsolatos kérdésekben *(Hettner, A. 1927; Banse, E. 1953)*. A vitát feltehetően *Banse*nak az a megközelítése váltotta ki, amely szerint a földrajz nem pusztán természet- és emberföldrajzi tudományos tények feltárására és tudományos igényű közlésére szorítkozhat, hanem annak mindig van érzelmi oldala is, s a geográfus munkája, a táj földrajzi megrajzolása – egy színvonal fölött – már művészi elemeket is hordozhat magában. Ennek az érzelmi elemnek felismerése – olykor bizonyos túlhangsúlyozása – vezethette *Banse*t arra a gondolatra, hogy a geográfia története egyértelműen leírható szakirodalmával, a geográfiai ismereteket is közvetítő szépirodalmi alkotásokkal, sőt a szakirodalom alapján a geográfia nagy része három kategóriára osztható, a *leíró*, valamint az *elbeszélő* és a *kutató földrajzra (Banse, E. 1928, 1932, 1933, 1953)*. (Pusztán zárójelben jegyezhetjük meg, hogy *Banse* a geográfia történetét oly módon igyekezett a szakirodalom fejlődésével ábrázolni, hogy az egyes művek mellett a geográfiai irodalom műfajainak fejlődéséről – úti tudósítások, kozmográfiák, államismék – beszélt). Az ő szemléletmódjában nagy szerepet játszott a szépirodalom, amelynek fontos földrajzi ismeretközlő funkciót tulajdonított, s ebben nyilván benne rejlett az utazási irodalom (mint az elbeszélő földrajz fontos eleme) szerepének és értékének fel- és elismerése.[9] *Banse* tulaj-

donképpen nem állított kevesebbet, mint azt, hogy az elbeszélő (irodalmi) földrajz az európai kultúrkör embere számára a geográfiai műveltség legfontosabb forrása, mert e műveltség részben geográfiai adatokból, részben pedig az egyes földrajzi tájakhoz fűződő személyes érzelmi elemekből tevődik össze. Ez az utóbbi érzelmi elem, ennek feltűnése a szépirodalomban és az oktatási rendszerben egyébként nemcsak Németországban volt így, és főleg nem pusztán *Banse* nevéhez kötődik. Ez az irányzat a magyar szellemi és pedagógiai életben is feltűnt: vagy egyszerű híranyagként (kf. [álnév] 1930), vagy éppen a geográfián kívüli szellemi élet néhány alkotásában *(Ferdinandy M. 1938; Sárkány O. 1942; Szerb A. 1978)*. A kor szellemiségében lehetett valami, ami az alkotót és az olvasót egyaránt nyitottá tette az emberi érzelmekkel vegyes geográfiára, s ez hívhatta életre a magyar irodalom történetében geográfiai tartalmukról híressé vált alkotások sorát *(Nagy M. M. 2004, 2005)*. A korszak embere kevésbé kedvelte a száraz iskolai tananyaggá laposodott földrajzot, inkább a regények izgalmasságával elmondott geográfiát szerette; ez tehette *Cholnoky Jenő* műveit is oly népszerűvé Magyarországon. A geográfián kívüli társadalomnak a modern, erősen természettudományos, egyre szárazabbnak tűnő földrajzzal szembeni idegenkedése egyébként szépirodalmi kifejeződést is nyert. Egyebek mellett az irodalmár, *Szerb Antal* is foglalkozott a kérdéssel, amikor 1926-ban *A magyarság mithikus arca* címmel publikált irodalomtörténeti esszét, és abban a *Banse*-i értelemben vett elbeszélő geográfia pártját fogta *(Szerb A. 1997)*.[10]

Banse felfogását a geográfusok egy része, élükön *Alfred Hettner*rel nem támogatta. Az utóbbi több helyen, főleg legjelentősebb elméleti munkájában *(Hettner, A. 1927)* néhol élesen elutasította azt, sőt e művében, miután egyéb részeiben is foglalkozott a *Banse*-féle rendszerrel, külön fejezetet – *Esztétikai geográfia és a geográfia mint művészet* címmel *(Hettner, A. 1927: 151-160. p.)* – szentelt kritikájának. Itt *Hettner Banse*t néven nevezve utasította el, mondván a geográfiában csak a művészi ábrázolási módnak, amelyre amúgy is minden szakembernek törekednie kell, lehet helye. Így a földrajztudománynak meg kell őriznie tudományosságát. Ugyanakkor elismerte, hogy az egyes vidékek művészi szintű földrajzi ábrázolása hasznára lehet a geográfia tudományának. *Hettner* láthatóan nem kedvelte ellenfele irodalmi irányzatát és idegenkedhetett minden olyan geográfiai munkától, amely bármiféle érzelmet tükrözhetett, és kívül esett a tiszta tudományos földrajzon. Így – pályatársai jelentős részéhez hasonlóan – ő sem lelkesedett az utazási irodalomért, mert az utazási irodalmi termésében túl sok személyes elemet vélt felfedezni, ami – mondja *Hettner* – már a művészi elbeszéléshez áll közelebb; ez pedig – miként láttuk – szerinte nem lehet geográfiai tartalom. Alapművének másik fejezetében – *A földrajzi irodalom* cím alatt – *Hettner* az előző részben megfogalmazottaknál sokkal határozottabban elutasítja az utazási irodalom műfaját. Ennek hibájául a néhol túltengő néprajzi ismertetéseket és kalandos leírásokat sorolja fel, amelyek főleg a nem geográfus utazók és világjárók műveiben a mondanivaló zömét teszik ki. S ezen a ponton

megengedi magának azt a személyes megjegyzést is, hogy utazásai előtt, vagy valamely vidék geográfiai feldolgozását megelőzően ennek ellenére mégis szívesen olvasott útleírásokat, mert ezekből ugyan egyetlen érdemleges új ismerethez sem jutott – mondja *Hettner* –, ám mégis ezeken keresztül szerzett benyomást annak hangulatáról.

Hettner és *Banse* szakmai vitája lezáratlan maradt, és így – tanulmányunk témája szempontjából – csak egyetlen jellemzőjét emelhetjük ki, nevezetesen: itt az utazási irodalomnak két végletes megítélése kapott hangot, ami járhatott azzal a hatással is, hogy ez a sajátos, részben szépirodalmi, részben földrajzi műfaj tovább veszített tudományos megítéléséből. Hangsúlyozzuk azonban, hogy tudományos megítéléséből és nem népszerűségéből, mert ez utóbbit egészen a számítástechnika és az informatika robbanásszerű fejlődéséig töretlenül megőrizte. Ám e népszerűség egyben – a 19-20. század folyamán – az utazási irodalmi művek szinte határtalan sokasodását, kommercializálódását *(Keresztury D. 1937)*, s mint irodalmi műfaj, minőségének rohamos hanyatlását eredményezte.[11] E hanyatlás is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a geográfusok egy része napjainkban is idegenkedik az utazási irodalom műfajától.

Kérdés, hogy történeti földrajzunk forrásként mit kezdhet az utazási irodalom e kétes értékűnek nyilvánított műfajával? A legkézenfekvőbb válasz az, amit a tanulmányunk elején már idézett *Szamota István* is vallott, s amit tőle nyilván teljesen függetlenül a mai geográfia is vall, nagy általánosságban az útleírásról. A modern egyetemes geográfia jelentős lexikona, a *Wolf Tietze* szerkesztésében megjelent *Westermann Lexikon der Geographie* harmadik kötetében (1970) külön szócikket kapott az útleírás, amelynek fogalma igen tág keretek között mozog: ide érti egy adott utazásról szóló irodalmi, pedagógiai szemlélettel, vagy egzakt tudományos módon készített beszámolót. Majd ezt követően a szócikk szerkesztője megadja az útleírás legfontosabb értékét: *„…A régebbi utazások valós ábrázolásai gyakorta az egyetlen kortárs bizonyítékok a vidék természeti viszonyainak és kultúrájának állapotáról, úgy hogy emiatt fontos történelmi-geográfiai forrásokká válnak…” (Tietze, W. 1970: III: 989. p.)*. Majd e fontos tény rögzítését követően megemlíti néhány, a földrajzi utazások történetéből ismert személy – *Ibn Battuta, Rubruk, Marco Polo, Herberstein, Cook, Rohlfs* stb. – úti beszámolóját. Ezzel pedig kimondatlanul is azt a szemléletmódot erősíti, amelyre tanulmányunk elején már utaltunk; az útleírást a földrajztudomány történetének forrásai közé száműzi.

Ám az utazási irodalom – miként fenti értelmezéséből látható – sokkal összetettebb kategória annál, hogy pusztán csak a tudománytörténet profitálhasson belőle. Az irodalomtudomány az utazási irodalomnak, valamint az útleírásnak és fajtáinak – *úti jegyzet, úti rajz, úti levél, úti napló, útikönyv, utazási regény* – sokkal nagyobb kultúrtörténeti szerepet tulajdonít *(Szerdahelyi I. – Voigt V. 1994; Kovács E. et. al. 1994)*, jóllehet elismeri a felfedező utazások dokumentálásában reá háruló feladatokat. Ezen a ponton kapcsolódik igazából a történeti

földrajzhoz: az utazási irodalom forrásértékének kihasználásához. Vegyünk erre egy példát! Közismert tudománytörténeti tény, hogy a Mexikót meghódító *Hernando Cortez* rendszeresen küldte Európába, uralkodójának úti beszámolóit, amelyek a 16. század eleji mexikói viszonyok, és a táj geográfiai állapotának legfontosabb forrásai. Ha ez ebben a korban így van a tengerentúlon, akkor nyilvánvalóan így van a Kárpát-medencét illetően is, ahová éppen Mexikó meghódításának éveiben tör be a török hatalom. Ezekből az évtizedekből sem Mexikóról, sem Magyarországról nem léteznek a mai fogalmaink szerinti térképek, viszont vannak útleírások, amelyeket – úgy tűnik – nem ugyanolyan súllyal veszünk figyelembe. Míg Mexikó esetében teljesen természetes, hogy a *Cortez*-féle levelekre hivatkozunk, addig a Kárpát-medencét tekintve eleve mellőzzük az útleírásokat, vagy azok felhasználását teljesen a történetírókra hagyjuk. Ezzel pedig történeti földrajzunkat megfosztjuk egy a számára nagyon fontos tényező figyelembevételétől: az ember földrajzi környezetéhez való viszonyulásától. Ha elfogadjuk *Frisnyák Sándor* már szó szerint idézett fogalmi értelmezését a történeti földrajzról, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy az olyan jelenségeket vizsgál, amelyeket alapvetően befolyásol az adott földrajzi viszonyok között élő ember. És itt kezdődik a geográfusok történeti földrajzával és a történeti ökológiával foglalkozó szakemberek nagy feladata: annak feldolgozása, hogy a térbeliséget miként élte meg a korszak embere és ebből eredően miként hatott – antropogén tényezőként vissza – földrajzi körülményeire, valamint a lakó- és tevékenységi helyéül szolgáló geográfiai tájra. Az ő viszonyulása milyenségének főleg a kora újkor, valamint az azt megelőző századok vonatkozásában legfontosabb forrása az útleírás, illetve az utazási adatokat rögzítő primer források. Ezek – jellegükből adódóan – nyilván nagy emocionális tartalmat is hordozhatnak; olyan források kerülhetnek be a történeti földrajzba, amelyek egyes vonásaikban a *Banse*-i elbeszélő geográfia körébe tartoznak. Ám nem felejthetjük el, hogy a szerzők minden művészi törekvése, a források minden személyes, sokszor érzelmi tartalma ellenére is a feldolgozás már csak a tudományosság szigorú szabályai szerint történhet. Ám a *Hettner*-féle igényességnek megfelelő kutatómunka sem akadályozhat minket abban, hogy történeti földrajzunk eszköztárában az őt megillető helyre kerüljön az utazási irodalom. Ebben pedig nagy segítségünkre lesz annak tudomásulvétele, hogy mi ugyan nem láthatjuk egykori állapotában a tájat, de az egykori utazó szemével mégis körültekinthetünk benne.

Irodalomjegyzék

BAK B. 2003: Magyarország történeti topográfiája, A honfoglalástól 1950-ig [Második kiadás]. – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 183 p. + 5 mell.

BANSE, E. 1928: Landschaft und Seele, Neue Wege der Untersuchung und Gestaltung. – Oldenburg, München - Berlin. 469 p.

BANSE, E. 1932: Die Geographie und ihre Probleme. – Mauritius Verlag, Berlin. 202 p.

BANSE, E. 1933: Lexikon der Geographie I-II. [Második kidás]. – Carl Merseburger, Leipzig. I. köt. 786 p., II. köt. 794 p.

BANSE, E. 1953: Entwicklung und Aufgabe der Geographie, Rückblicke und Ausblicke einer universalen Wissenschaft. Humboldt-Verlag, Stuttgart – Wien. 240 p.

BELUSZKY P. 2001: A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs, 274 p.

BELUSZKY P. (szerk.) 2005-2008: Magyarország történeti földrajza, I-II. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. I. köt. 462 p., II. köt. 436 p.

BENDEFY L. – NAGY I. 1969: A Balaton évszázados partvonalváltozásai. – Műszaki Könyvkiadó. Budapest. 215 p.

BLAZOVICH L. 1985: A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje. – Békés- és Csongrád Megye Tanács VB Művelődési Osztálya, Békéscsaba – Szeged. 207 p. + 9 t. + 1 mell.

BOBEK, H. 1957: Hugo Hassinger (1877-1952). In: STUDER, H. (főszerk): Neue Österreichische Biographie ab 1815, Grosse Österreicher, XII. Band. Amalthea-Verlag, Zürich – Leipzig - Wien. pp. 162-171.

CHOLNOKY J. 1914: A fölrajzról. – In. u. ő: Földrajzi képek. „Élet" Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, Budapest. pp. 23-40.

CHOLNOKY J. 1922: Az emberföldrajz alapjai. – Hornyánszky Viktor Magyar Királyi Könyvnyomdája, Budapest. 41 p.

CHOLNOKY J. 1935: Földrajz és történelem. – Földrajzi Közlemények 63. (4-6.) pp. 57-62.

CHOLNOKY J. s. d. (a): Égen, földön, Földrajzi értekezések. – Franklin Társulat, Budapest. 199 p. + 40 t.

CHOLNOKY J. s. d. (b): Hazánk és népünk egy ezredéven át, A magyarság hajdan és most. – Somló Béla Könyvkiadó, Budapest. 213 p. + 64 t.

CSÁNKI D. 1890-1913: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I-III. és V. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. I. köt. 788 p., II. köt 860 p., III. köt. 696 p., V. köt. 971 p.

CSÜLLÖG G. 2000: A középkori Magyarország térszerkezete. – Földrajzi Közlemények 124. 1-4. pp. 109-130.

DRASKÓCZY I. 1986: Történeti éghajlattan. – In. Kállay I. (szerk.): A történelem segédtudományai. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest. pp. 307-316.

FEKETE NAGY A. 1941: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 415 p.

FERDINANDY M. 1938: A történeti táj. – Athenaeum 24. pp. 38-71.

FRISNYÁK S. 1992: Magyarország történeti földrajza [Második kiadás]. Tankönyvkiadó, Budapest. 213 p.

FRISNYÁK S. 2002: A történeti földrajz alapjai. In. TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz. Dialóg Campus Kiadó. Budapest - Pécs. pp. 9-20.

FODOR F. 2006: A magyar földrajztudomány története. Magyar Tudományos Akadémia Földrajzi Kutatóintézet. Budapest, 820 p.

GLASER L. 1929: Dunántúl középkori úthálózata I-II. – Századok 43. 4-6. pp. 138-167, 7-8. pp. 257-285.

GLASER L. 1939: Az Alföld régi vízrajza és a települések. – Földrajzi Közlemények 67. 4. pp. 297-307.

GÖMÖRI GY. (szerk.) 1994: Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542-1737). – Argumentum, Budapest. 136 p. + 12 t.

GÜNTHER, S. 1912: Historische Geographie und Geschichte der Erdkunde. – Petermanns Geographische Mitteilungen 58. (Novemberheft) pp. 245-247.

GYÖRFFY GY. 1987: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza [Harmadik kiadás], I-III. – Akadémiai Kiadó, Budapest. I. köt. 910 p. + 15 t., II. köt. 646 p. + 7 t., III. köt. 568 p. + 9 t.

GYÖRFFY GY. 1998: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 720 p. + 6 t.

GYŐRI R. 2002: A magyar történeti földrajz a két világháború között. – Földrajzi Közlemények 126. 1-4. pp. 79-92.

GYŐRI R. 2005: Mendöl Tibor és a magyar történeti földrajz. – Földrajzi Közlemények. 129. 1-2. pp. 103-116.

HAJDÚ Z. 2005: A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. – In. Beluszky P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza I. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. pp. 25-39.

HARASZTI S. – PETHŐ T. 1963: Útikalandok a régi Magyarországon. – Táncsics Könyvkiadó, Budapest. 324 p. + 32 t.

HASSINGER, H. 1931: Geographische Grundlagen der Geschichte. Herder & Co. G.m.b.H Verlagsbuchhandlung. Freiburg im Breisgau. 331 p. + 8 t.

HÁZI J. 2000: Pozsony vármegye középkori földrajza. – Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 622 p.

HEINE, H. 1959: Útirajzok. – Magyar Helikon, s. l. 381 p.

HETTNER, A. 1927: Die Geographie, Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Ferdinand Hirt, Breslau. 463 p.

HORVÁTH I. – KISS J. 2008: A baranyai államhatár a XX. században, A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásai. – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. 200 p.

JAKUS J. 2008 (a): Háborús feszültség Magyarország és Jugoszlávia között az 1950-es évek elején. – In: Holló J. (főszerk.): „A magyar Maginot", A déli védelmi rendszer, 1951-1955, A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. pp. 17-33.

JAKUS J. 2008 (b): A déli védelmi rendszer Lenti környéki elemei és rendeltetésük. – In: Holló J. (főszerk.): „A magyar Maginot", A déli védelmi rendszer, 1951-1955, A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. pp. 89-110.

KERESZTURY D. 1937: Útikönyvek. – Magyar Szemle 31. (köt.) 1. (121.) pp. 58-69.

kf. [álnéven] 1930: Maria Kreutz: Der geographische Wert der Jugendlektüre. – Néptanítók Lapja 63. 13-14. pp. 29-30.

KÓKAI S. 2010: A Bánság történeti földrajza (1718-1918), A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza, 421 p. + 16 t. + 1 CD-ROM

KOVÁCS E. et. al. 1994: Útleírás. – In: SZERDAHELYI I. (főszerk.): Világirodalmi lexikon 16. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 249-250.

KRISTÓ GY. 1986: Történeti földrajz. In: KÁLLAY I. (szerk.): A történelem segédtudományai. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest. pp. 296-306.

KRISTÓ GY. 1988: A vármegyék kialakulása Magyarországon. – Magvető Könyvkiadó, Budapest. 645 p.

KRISTÓ GY. 2003: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 229 p. + 1 t.

LÖSCHBURG, W. 1977: Von Reiselust und Reiseleid, Eine Kulturgeschichte. – Insel Verlag, Frankfurt am Main. 190 p.

MARCZALI H. 2000: Emlékeim. – Múlt és Jövő Kiadó, Budapest. 345 p.

Mi a történeti földrajz és kik a történeti fölrajzosok? (Kerekasztal-beszélgetés a történeti földrajzról az MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztályán 2007. szeptember 3-án). – Korall 9. 31. pp. 5-22.

MORGENSTERN (MARCZALI) H. 1874: A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. – Földrajzi Közlemények 2. pp. 319-367.

NAGY M. M. 2004: Szépirodalom és földrajzi, politikai földrajzi tudat. In. REMÉNYI P. (szerk.): III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az integrálódó Európa politikai földrajza, Pécs, 2002. november 7-8. – Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs. pp. 232-244.

NAGY M. M. 2005: Szépirodalom és földrajzi műveltség. – A Földrajz Tanítása. 13. 1. pp. 16-21.

NAGY M. M. 2007: Akciórádiusz és magyar táj. – Aetas. 21. 4. pp. 97-115.

NAGY M. M. 2010: Tudománytörténeti széljegyzet új történeti földrajzi monográfiánkhoz. – Közép-Európai Közlemények 3. évf. 3. pp. 176-187.

ORTVAY T. 1882: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig I-II. – Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest. I. köt. 544 p., II. köt. 464 p.

ÖRDÖG F. 2002: Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 957 p.

PESTY F. 1880: Az eltünt régi vármegyék I-II. – Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Budapest. I. köt. 434 p., II. köt. 509 p.

RÁCZ L. 2008: Magyarország környezettörténete az újkorig. – MTA Tudománytörténeti Intézete, Budapest. 261 p.

RATZEL F. 1887: A Föld és az ember, Anthropo-geographia, vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 623 p.

R. VÁRKONYI Á. 1989: „…Folyóvizünk, amelyből élünk…”, Történeti ökológia. – Valóság 32. 12. pp. 85-95.

R. VÁRKONYI Á. 1992: Történeti ökológia és a művelődés históriája. – Magyar Tudomány 37. (új évf.) 11. pp. 1296-1309.

R. VÁRKONYI Á. (szerk.) 2000 (a): Táj és történelem, Tanulmányok a történeti ökológia világából. – Osiris Kiadó, Budapest. 371 p.

R. VÁRKONYI Á. (szerk.) 2000 (b): Táj és történelem a XVIII. századi Magyarországon. – In. u. ő: (szerk.): Táj és történelem, Tanulmányok a történeti ökológia világából. – Osiris Kiadó, Budapest. pp. 156-183.

R. VÁRKONYI Á. – KÓSA L. (szerk.) 1993: Európa híres kertje, Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. – Orpheusz Könyvkiadó, Budapest. 282 p.

SÁRKÁNY O. 1942: Magyar tájszemlélet. – Magyarságtudomány 1. (új évf.) 2. pp. 248-269.

SUBA J. 2008: A déli védelmi rendszer. – In. Holló J. (főszerk.): „A magyar Maginot", A déli védelmi rendszer, 1951-1955, A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. pp. 55-88.

SZAMOTA I. 1891: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054-1717. – Franklin Társulat, Budapest. 559 p.

SZAMOTA I. 1892: Régi magyar utazók Európában 1532-1770. – Pleitz Fer. Pál könyvnyomdája, Nagybecskerek. 373 p.

SZERB A. 1978: Természet vagy táj. – In. u. ő.: A varázsló eltöri pálcáját. Magvető Kiadó, Budapest. pp. 444-449.

SZERB A. 1997: A magyarság mithikus arca. – In. u. ő.: A trubadúr szerelme, Könyvekről, írókról 1922-1944. Holnap Kiadó, Budapest. pp. 22-26.

SZERDAHELYI I. - VOIGT V. 1994: Utazási irodalom. – In: SZERDAHELYI I. (főszerk): Világirodalmi lexikon, 16 kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 216.

TÓTH J. 2009: Meditáció a geográfia fontosságáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről. In: FRISNYÁK S. – GÁL A. (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, Az V. Tájföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2009. április 3-4.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete - szerencsi Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola, Nyíregyháza - Szerencs. 509-519. old.

TELEKI P. 1996: A földrajzi gondolat története, [Második kiadás]. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 193 p.

TIETZE, W. (szerk.) 1968-1972: Westermann Lexikon der Geographie I-V. – Georg Westermann Verlag, Braunschweig. I. köt. 983 p., II. köt. 936 p., III. köt. 1104 p., IV. köt. 1096 p., V. köt. 231 p.

VOFKORI L. 2003: A földrajztudomány rendszertana. – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 253 p.

WALTER, F. 1990: Környezetünk mint a történettudomány új ága. – Liget 3. 3. pp. 92-99.

[1] FODOR FERENC magyar geográfiatörténetében rövid fejezetet szentelt történeti földrajzunknak is. Bevezető bekezdésében – mintegy annak legfőbb fejlődési tendenciájaként – így fogalmaz: *„ ...a történeti földrajz maga is mindig hű tükre volt azoknak az ismereteknek, amelyeket geográfia néven foglaltak össze. Amikor a magyar geográfia még csak topográfia volt, akkor történeti földrajzunk sem volt több történeti topográfiánál, múltbéli és térbeli adattárnál. Amikor tudományunk eljutott a chorográfiáig, a helyszínrajzig, akkor a »történeti földrajz« is legalább történeti helyszínrajzzá fejlődött...*

...Természetesen nem kívánhatjuk tehát a történeti földrajztól sem, hogy már történelmi tájakat jellemezzen és történelmi tájak magyarázatát adja, mindaddig, amíg a földrajz el nem jutott odáig, hogy a tájak életét meglássa, megértse és okadatoltan magyarázza. Amióta ide jutott a földrajz, a történeti földrajznak sem lehet más és kevesebb feladata, mint hogy a történelem bizonyos időpontjaiban egyes tájainak múltbeli életét, állapotát megvilágítsa, értelmezze, leírja…" (FODOR F. 2006: 353 p.)

[2] Jelen tanulmányunk keretei nem teszik lehetővé, hogy a történeti földrajz egyetemes és magyar fogalmi értelmezéseinek kultúrtörténeti, fejlődési tendenciáival részleteiben foglalkozzunk. A közelmúltban GYŐRI RÓBERT tollából megjelent két tanulmány (2002; 2005) az alapvető irányokat meghatározta. Így csak utalhatunk arra, a főleg a múlt század első felében a magyar geográfusi közéletben többször is megfogalmazott szakmai igényre, amely szerint a történelem- és földrajztudománynak szorosabban kellene együttműködnie, közelítenie kellene egymáshoz. CHOLNOKY JENŐ a Magyar Földrajzi Társaság 1935. évi közgyűlésére a földrajz és a történelem kapcsolatáról készített elnöki megnyitójában (amely a szerző betegsége miatt nem hangzott el, csak nyomtatásban jelent meg) is ezt szorgalmazta, amikor a reá jellemző, irodalmi hangulatú soraiban így fogalmazott: *„…Azt mondják, hogy a történelem az élet tanítómestere. Véleményem szerint a földrajz méginkább az, mert nem a mult eseményeivel, hanem a jelen állapotok helyes megismertetésével tanítja az embert az életre. De legszebb tanítómester lesz az a történelem és az a földrajz, amely együttesen, közös munkával igyekszik földeríteni a kettő között levő szigorú, eltéphetetlen és kikerülhetetlen kapcsolatot…"* (CHOLNOKY J. 1935: 62. p.)

[3] A *történeti ökológia*, valamint a *környezettörténet* fogalmi értelmezését és a két terminus technicus tartalmi azonosságát RÁCZ LAJOS (2008) angol-magyar fordítás technikai problémákkal hozta kapcsolatba. A fogalom tartalmát és a két kifejezés problémáját az alábbiakban adja meg: *„…Azt a tudományterületet, amely az ember, illetve az emberi közösségek, valamint a természeti környezet együttélését vizsgálja a történeti korokban, többféle névvel illették a nemzetközi szakirodalomban. Ezek közül a környezettörténet és a történeti ökológia otthonosodott meg a leginkább. Nézetem szerint a magyar nyelvű szakirodalomban talán szerencsésebb a »környezettörténet« terminus használata, mégpedig két okból. Részben azért, mert az e témában irányadónak számító angolszász tudományterületen az »environmental history« számít bevett terminusnak, aminek a »környezettörténet« a tükörfordítása. Másfelől pedig a »történeti ökológia« mint jelzős szerkezet diszciplináris félreértéseket és konfliktusokat okozhat a klasszikus ökológia művelőivel, ami nem lenne szerencsés…"* (RÁCZ L. 2008: 11. p.)

[4] A történeti földrajz tudománytörténetéről és értelmezéseiről – a már idézett FRISNYÁK SÁNDOR-féle meghatározáson túl (FRISNYÁK S. 2002) – alapos áttekintést ad HAJDÚ ZOLTÁN alaptanulmánya (HAJDÚ Z. 2005). A történeti földrajz értelmezésének sokszínűségét jól tükrözi az a kerekasztal beszélgetés, amely – szerkesztő, vitavezető feltüntetése nélkül – a KORALL című társadalomtörténeti folyóiratban jelent meg (2008. évi áprilisi, 1. szám, pp. 5-22.)

[5] A geográfiai szemléletmód – a mai magyar geográfia tudományos fejlettségének megfelelő – megfogalmazását adja GYŐRI RÓBERT az előző jegyzetünkben említett kerekasztal beszélgetés során; *„…a perdöntő történettudomány, történeti földrajz és földrajz kérdésében, hogy a vizsgálat központjában, hangsúlyában a térbeliség kérdése áll-e, vagy nem. Mert amennyiben a térbeliség kérdése áll bármiféle értelemben, akkor az egy földrajzi vizsgálat. Amennyiben a térbeliség másodlagos, harmadlagos, az intézmények fejlődésén van a hangsúly, vagy egyéb más kereteknek a fejlődésén, akkor lehet azt történeti, gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti vizsgálatnak minősíteni…"* (MI A TÖRTÉNETI…: 15. p.)

[6] HETTNERnek a történeti földrajz irányában tanúsított – inkább éreztetett, mint kimondott – távolságtartása véleményünk szerint talán arra vezethető vissza, hogy részletesen foglalkozott az időtényezővel is alapművében, mint ahogyan kitért a geográfia logikai rendszerére is. Tanulmányunk terjedelmi határai nem teszik lehetővé, hogy nézetrendszerét teljes egészében rekonstruáljuk, így csak felvetjük észrevételünket: HETTNER szerint a tudományos geográfia számára nem az egyetlen időpillanat a fontos, hanem az idő teljessége (HETTNER, A. 1927: 220. p.). Ha pedig így van, akkor a történeti földrajznak a HETTNER korára jellemző fejlettsége, amely elsősorban csak egy-egy adott históriai pillanatot jellemző földrajzi állapot leírását tette lehetővé, jóllehet történtek kísérletek a táj változásainak bemutatására is, joggal kelthetett a német geográfusban szakmai ellenérzést. A HETTNER-i mű keletkezésekor valójában még kiforratlan a történeti földrajz gondolkodásmódja, jóllehet RATZEL alapműve (1887) útmutatást adott erre vonatkozóan is. E tekintetben emlékeztetjük arra az olvasót, SIEGMUND GÜNTHER a történeti földrajz historiográfiáját talán elsőként feldolgozó alaptanulmánya (GÜNTHER, S. 1912) még elsősorban az útkeresés kísérleteiről számolt be. S hogy ez a módszertani útkeresés nem is volt olyan egyszerű, említjük meg CHOLNOKY JENŐT és történeti földrajzi összefoglalóját. Közismert geográfiatörténeti tény, hogy a hazánkban az úgynevezett oknyomozóföldrajz végleges meghonosodásának egyik fő képviselője CHOLNOKY volt, aki maga is több jelentős földrajzi, valamint történeti földrajzi elemeket is tartalmazó tanulmányában (esszéjében), valamint az egyetemi tankönyvnek írott összefoglalójában nagyon határozottan kiállt a történelmi folyamatok geográfiai értelmezése – mint alapvető földrajztudományi metódus – térhódítása és elterjesztése mellett (CHOLNOKY J. s. d. a. b., 1914, 1922). Ám amikor 1935-ben az ő tollából megjelent a modern magyar történeti földrajz első összefoglalója – *Hazánk és népünk egy ezredéven át* címmel –, akkor abban feltűnően elkülönülnek egymástól a leíró, valamint az okokozati összefüggéseket tárgyaló részek, és főleg a megyék ismertetésénél a túlsúlyban lévő leíró elemek keveredtek földrajzi és történelmi érdekességekkel.

[7] A hazánkban kevésbé ismert HUGO HASSINGER munkásságát ismertető HANS BOBEK alaptanulmányából (1957) egy olyan nagyformátumú, csak nemzetközi mércével mérhető geográfus portréja bontakozik ki, akinek munkásságát – főleg magyarországi hatásait tekintve – a hazai földrajztudománynak is bizonyára célszerű lenne feldolgoznia.

[8] A korszakkal foglalkozó történeti művek rendszeresen visszatérő eleme LADY MARY MONTAGUE 1717-ben keletkezett, s már hazánkban is többször publikált útleírása (GÖMÖRI GY. 1994), amely a Duna mentén haladva egy elpusztult, pusztává vált vidék képét mutatja be. Már az is egy érdekes historiográfiai kérdés lenne, hogy egyes történetírók a puszta képét miként keverték össze a pusztulás nyomaival, de még inkább az, hogy ezt később miként általánosították az egész Nagyalföldre. Miközben a 15. század elején Magyarországon járt lovag, BERTRANDON DE LA BROCQUIÈRE Szeged környékén már a későbbi századok pusztaságaira emlékeztető tájat – de nem elpusztult vidéket – ír le, ahol szinte egyetlen fát sem lehet látni (HARASZTI S. – PETHŐ T. 1963).

[9] A BANSE-i itt említett kategóriák közül az úgynevezett elbeszélő földrajz (*Erzählende Geographie*) igényelhet a magyar olvasó részéről magyarázatot. A német szerző életművében több formában adta meg ennek tartalmát, s ráadásul azzal párhuzamosan, ahogyan az évtizedek alatt fokozatosan kimunkálta elméletét, egyre gyakrabban azonosította azt az úgynevezett *irodalmi földrajz* kategóriájával (*Schöne Geographie*). Ez utóbbi fordításaként magunk alkalmaztuk – mintegy jobb híján – az *irodalmi földrajz* terminus technicusát (Nagy M. M. 2004, 2005). BANSE több megfogalmazása közül az általa szerkesztett és jelentős részében általa is írott lexikonban található, kiforrott meghatározást idézzük; *„…Irodalmi földrajz (Elbeszélő geográfia), föld- és néprajzi jelenségeknek regény vagy novella formájában, vagyis művészi eszközökkel történő ábrázolása…”* (BANSE, E. 1933: II.: 455. p.)

[10] Nincsenek ismereteink arról, hogy irodalmárként SZERB ANTALnak voltak-e információi a kor elméleti és természeti földrajzáról, vagy akár BANSE, akár HETTNER rendszeréről. Mai tudásunkkal feltűnőnek vélhetjük a modern geográfia szellemiségével kapcsolatos álláspontját*: „…A középkori földrajz szebb és igazabb tudomány volt, mint a XIX. század természettudományos földrajza, melyből napjainkban kezdünk nagy-lassan kiépülni az ujra szellemi ember-földrajz felé; a középkorban a földrajz költészet és tudomány hídja volt, félig mese és félig történelem…”* (SZERB A. 1997: 23. p.)

[11] Az utazási irodalom – mint szépirodalmi műfaj – kommercializálódása olyan kultúr- és tudománytörténeti folyamat, amely a művek számszerű gyarapodásán túl az európai kultúrkör embere utazási szokásainak változásával is kapcsolatban lehet (LÖSCHBURG, W. 1977). Mindenesetre HEINRICH HEINE úti beszámolói 1829-ben megjelent kötelének egyik fejezetét a műfaj értéktelenedésére utaló, itt következő szövegrésszel kezdte: *„…Nincs unalmasabb a világon, mint olaszországi útirajz olvasása – azaz mégis, a megírása talán még unalmasabb –, és a szerző csak azáltal teheti elviselhetővé az efféle írást, hogy a lehető legkevesebbet beszél magáról Itáliáról. …Ha az itt következő unalmas irka-firka nem lesz kedvedre való, jusson eszedbe, hogy te csak olvasod, de nekem le is kell írnom…”* (HEINE, H. 1959: 259. p.).

DR. BENCSIK JÁNOS KUTATÓ- ÉS TUDOMÁNYSZERVEZŐ MUNKÁJA TOKAJ-HEGYALJÁN

OROSZNÉ PREPOG ERIKA

Édesapja, Bencsik István 1916-ban vonult be a debreceni Pavilon laktanyába. Mindösszesen tizennyolc éves volt ekkor, akit az alakulatával a Vöröstoronyi szorosba vittek. A frissen bevonultaknak az volt a feladata, hogy az Erdélyből kivert román katonaság után tisztítsák meg a harcteret. Meleg hetek következtek, amikor is az elesett katonák romlásnak indult holttesteit kellett eltemetniük. Bencsik István soha nem látott katonaságot, fiatal kora miatt katonai kiképzést nem kapott. A harctéren szerzett élményei következtében elhatározta, hogy bármi áron otthagyja azt az alakulatot. Eközben egy somogyi parasztfiút barátjául fogadott. Aki nem mellesleg ács segéd volt. Egy váratlan napon két német tiszt előtt felsorakoztak, aki olaj- és gázkitermeléshez keresett munkásokat. Ezért felszólította az alakulatot, hogy mindazok, akik ilyen munkára vállalkoznak, lépjenek ki. Bencsik István, Tóth Vendel barátjával az elsők között lépett ki. Ettől kezdve hadimunkára vállalkozván, mint toronyszerelő ácsok dolgoztak. Máramarosban, továbbá a Székelyföldön építették a kitermeléshez szükséges kutak toronyszerkezetét. Később sokat emlegette gyerekeinek Izaszacsal és Dicsőszentmárton nevét, ahol szintén sokat dolgozott. A háborúban töltött két év alatt egyetlen egyszer volt otthon. Látta a háborútól megkínzott emberek, közöttük két idős szülőjének állapotát. Érthető hát, hogy amikor véget ért a háború, azonnal a hazatérés gondolata foglalkoztatta. A friss román hatóság hallani sem akart azonban arról, hogy e kiváló katonai alakulatot szélnek eressze, illetve hazabocsássa. Amikor fokozódott az elégedetlenség, szabályszerűen fogságba vetették őket. 1920 kora tavaszán aztán úgy határoztak, hogy mégis eleresztik a foglyokat, előzőleg azonban végigbotozták az alakulat tagjait. Bencsik István hetvenöt botot kapott. A súlyosan sérült fiatalembereket Marosvásárhelyről, a tett színhelyéről parasztszekereken szállították a vasútállomásra, és marhavagonokba, szalmára fektették őket. A frissen meghúzott országhatáron, Biharpüspökinél, a mozdony nélküli szerelvényt áttolatták, ahonnan magyar mozdony húzta őket Debrecenbe a közkórházba. Innen kb. három hét múlva, amikor a sebek már gyógyulni kezdtek, parasztszekéren szállították szülőfalujába, Tiszacsegére a meggyötört fiatalembert. De később csontvelőgyulladást kapott az agyonvert, beteg láb, ezért újabb műtéten esett át. A súlyos sérüléseiből feljavulva, mintha kárpótolni akarná a falu jegyzője, az elsők között íratták fel a Nagyatádi -féle földosztásra. Két kh. földet adtak neki a Nagymajori gazdaság földjéből. Így kezdett gazdálkodni. Nem volt igavonóál-

lata, nem voltak a gazdálkodáshoz eszközei, és jószerével lába sem. Mégis valami megmagyarázhatatlan konoksággal művelte a földjét, úgy, ahogy tudta. Keserves kínok között, mankóval aratott. Segítségére olykor idős szomszédai siettek. A községi gyógyszerész, aki kedvelte a kitartó fiatalembert, segítséget ajánlott. Azt mondta, hagyja a mezőgazdaságot, és kezdjen el baromfi kiskereskedéssel foglalkozni. Ehhez a gyógyszerész úr pénzbeli támogatást nyújtott. Így aztán a földműves munkát abbahagyva, az egyik szomszédra bízta a föld művelését, a két lovat, a szekeret és egy ekét, amit addigra már keserves munka árán meg tudott vásárolni. Ő, pedig helybeli baromfi kiskereskedő lett. Felvásárolta a fölös paraszti termékeket, és eladta ott helyben a nagykereskedőnek. A korra jellemző, hogy Bencsik István nem panaszkodott, hanem a saját sorsát kezébe véve hihetetlen szorgalommal egy kis tőkét gyűjtött, és megvásárolta a szomszédjától hasonló módon szerzett, ugyanolyan nagyságú birtokát. Így már négy hold földje lett. Ekkortól semmit nem adott már el helyben, hanem maga szállította Pestre az árut.

1930-ban, tavasszal megnősült, elvett egy nagyon szorgalmas, de szegény lányt. Így indultak együtt egy közös sorsot alakítani. Még az év szilveszterén megszületett az első gyermekük, aki azonban sajnálatos módon még az első születésnapját sem érhette meg. Az édesapa, aki mélyen hitte a népi hitvilág minden elemét, a boszorkányokat okolta ezért a tragédiáért. Név szerint is emlegette a „nagy állú Simonnét", aki szerinte felelős volt a gyermek haláláért. Az anya elvesztvén elsőszülött gyermekét, roppant elkeseredett. A gyermek halálának első évfordulója előtt felkereste a mezőtárkányi halottlátó asszonyt, akinél gyermeke sorsa felől érdeklődött. A halottlátó felvilágosította, hogy ne szomorkodjon, mert a gyermek kitűnő környezetben van. Most is itt vannak a szobában. Egy idős ember fogja a kis Pista kezét. A család beazonosította az idős embert. Aki nem lehetett más, mint az 1921-ben elhalálozott nagyapa.

Ebbe a történelmi, társadalmi, családi környezetbe érkezett meg 1933. márciusában második gyermekként Bencsik János. A kisfiú, amint cseperedett és értelme nyiladozni kezdett, nem csak tevékeny részese volt ennek a környezetnek, de nagyon aktív megfigyelője is. Miközben kivette részét a paraszti munkákból, minden iránt érdeklődő gyermekként különösen is megragadták a figyelmét apjának a boszorkányokról, a táltosokról, a garabonciásról mondott történetei. Emellett, az éppen 1939. szeptember 1-én kirobbant második világháború eseményeit is nyomon követte, a képes sajtó segítségével. A Magyar Futár mindennapos olvasmány volt a Bencsik családban.

A gyermekről korán kiderült, hogy jóval tehetségesebb az átlagnál. Az akkor szervezett országos tehetségmentő akció keretében egy sikeres felvételi vizsgát követően került a debreceni Kalazanczi Szent József Főgimnáziumba. Az 1945. őszén indított tanévben kezdte meg gimnáziumi tanulmányait. Innen a hajdúböszörményi Bocskai István Gimnáziumba került, és itt is tett kitűnő eredménnyel érettségi vizsgát 1953-ban.

A pályaválasztása nem volt minden zavar nélküli. Ugyanis Böszörményben rendszeres szakköri munkát végzett a Hajdúsági Múzeumban, s az itt szerzett tapasztalatok és ismeretek alapján a régész pálya felé orientálódott. Régésznek jelentkezett, amely szak akkor az ELTE (Budapest) bölcsészet tudományi karán indult. Ide azonban nem vették fel, mert az egykori tanács elnök olyan szakvéleményt írt pályázatához, melyből az derült ki, hogy osztályellenséggel van dolguk. Tudniillik, édesapja katolikus harangozó volt, és emellett négy hold földön gazdálkodott. Tehát kuláknak minősült. A felvételi bizottság annyi engedményt adott, hogy a tanulmányait folytathatta volna az ELTE-n, de kollégiumi elhelyezést nem kaphatott. Ez a tény elvágta előtte a további érvényesülés útját. Azonban ott, az egyetem folyosóján találkozott az egyik tanárral, Keszi Kovács Lászlóval, aki miután tájékozódott az eseményről, azt javasolta: „Ne is menj régésznek, mert az nem sürgős tudomány. Azok a csontok, ha kibírták ezer évig, akkor azt a néhány száz évet még kibírják. Inkább menj néprajzra, mert ha valamelyik paraszt embert nem keresi fel néprajzos, akkor tudása elveszett a tudomány számára." A tanár úr, lépéseket is tett az akkori rektor Ortutay Gyula irányába, akinek jogában állt egy-két diákot rektori hivatala címén felvenni. Ennek alapján félévkor biztosították az ELTE megfelelő karán a felvételét. A kollégium hiánya azonban továbbra is akadály volt. Ezért átjelentkezett a debreceni KLTE bölcsészeti karára. Így lett aztán történész, irodalmár, illetve néprajzos. A gimnáziumi évek alatt szerzett néprajzos szakismerete, mindvégig meghatározta muzeológusi ténykedését. De hangsúlyozni kell, hogy Bencsik János, miközben gyermekként a már leírt paraszti környezetben nőtt fel, alaposan megfigyelte az élet minden területén mutatkozó néprajzi sajátosságokat. Ezért aztán munkássága folytán foglalkozott az állattartás, a pásztorkodás világával, érdekelte a paraszti földművelés, a népi építkezés, illetve a viselet kérdésköre. Külön is szeretném hangsúlyozni, hogy a család népi hiedelemmel átszőtt világa predesztinálta arra, hogy a paraszti múlt szellemiségét se hagyja megfigyelés nélkül.

A muzeológiai munka olyan jellegű tevékenység, amely eltűri, sőt talán kívánatosnak is tartja az esetenkénti munkahely cserét. Ezt tapasztalta Bencsik János is, akinek életében háromszor is megadatott a változtatás lehetősége. Az 1960-70-es évtizedben Hajdúböszörmény Hajdúsági Múzeumában, ezt követően 1976-1984 között a gyulai Erkel Ferenc Múzeum igazgatójaként dolgozott, majd következett az 1984-től 1995-ig Tokajban végzett szakmai tevékenység, mely megannyi tapasztalatot hordozott. Rövid áttekintés elegendő ahhoz, hogy meggyőződjünk arról, hogy a hajdúsági táj, a hajdúsági ember mentalitásában elüt a békés megyei vegyes etnikumú táj emberének közösségétől. Itt utalhatok arra, hogy a török pusztítás után újra települt táj, pl. a magyar mezővárosok, a szlovák telepesek, esetenként a románok által részben vagy egészben lakott falvak, illetve a német etnikum mind-mind egyéni arculatot mutat. A nagybirtokra települt jobbágyság másként viselte a történelmi megpróbáltatást, mint egyébként a magyar törzslakosság. Olyan települések is létrejöttek, mégpedig mesterségesen, mint

Mezőberény, ahol magyar, német, szlovák egymástól elkülönítetten, ugyanakkor évszázadok alatt együtt élt. Ugyanezt elmondhatjuk Gyomáról, amikor is összehasonlítjuk Endrőd lakosságával. Külön kérdéskör a dél-békési rendkívül vegyes lakosságú Battonya. Román, szerb, magyar, szlovák együttélés esete. Még lehet szólnunk a cigány lakosság jelentős arányú térségi jelenlétéről is.

Amikor tehát Bencsik János e két jelentős nagyságú tájon szerzett tapasztalatok birtokában elnyerhette Tokaj múzeumának szakmai irányítását, kellő tájékozottsággal rendelkezett ahhoz, hogy a Hegyalja és a tágabb értelmű táj néprajzi jelenségeit megragadja.

Tokaj kiváltságolt kamarai mezőváros szinte predesztinálta a megérkezett szakembert a sokirányú kutatómunkára. Az ambíciózus városvezetés, illetve a tekintélyes városi múlttal rendelkező Sárospatak és Sátoraljaújhely kellő indítékot biztosítottak ehhez a munkához. Úgy is fogalmazhatom, hogy Bencsik János számos ötlettel találkozott ahhoz, hogy felismerje Hegyalja, illetve Dél-Zemplén értékeit. Frisnyák Sándor szakmai tapasztalatai alapján, mintegy sugallta a térség történetének, néprajzának és településeinek gondos elemzését. Ennek nyomán felismerte Bencsik János, hogy mi lehet a teendő Hegyalján. Elsősorban a taktaközi falvak tanulmányozásához kezdett, és tanulmányozta e települések és a hegyaljai szőlőtermelő táj viszonyát. Munkájához minden egyes alkalommal meg kellett nyernie a BAZ- megyei Múzeumok Igazgatóságának támogatását. Ezt az 1987-ben indított munkaprogramot lelkesen támogatta Szabadfalvi József igazgató, illetve Viga Gyula tudományos munkatárs, és a múzeumi közösség. Első alkalommal Mádra esett a választás. Itt kellett kikísérleteznie a szándéka megvalósításához szükséges támogatás működését. A nyíregyházi tanárképző főiskola szakemberei szívesen kapcsolódtak be az éppen szerveződő kutatómunkába. A terep megválasztásához egy másik tényezővel is számolnia kellett. Éspedig, a községi tanácsok támogatását kellett elnyerni. Felvetődött ugyanakkor beszélgetés közben, hogy célszerűnek látszik a kutatás alapjául egy füzet sorozat tervezése, beindítása. Ennek nyomán születtek a Tokaj-és Hegyalja füzetsorozat egyes darabjai. Huszonhárom füzet kelt életre e törekvés nyomán. Az I.- II. füzet Tokaj ismeretanyaga volt, a III. pedig Erdőbényét tanulmányozza. Erdőbénye esetében sikerült megnyerni feltett szándékuknak a Budapesti Ybl Miklós Építőipari Főiskola egyik tanárát, aki nem mellesleg ugyancsak kutatómunkát szervezett a hegyaljai régióban. Ekkor kapcsolódott a munkába több megyei múzeumi egység is. A IV. füzet a Tokaji Múzeum Béres Béla adományából szerzett gyűjteményét foglalta magába. Az V. füzetet újra Tokaj ismeretanyagával töltötték meg. A VI. számú füzet Vámosújfalu, illetve Olaszliszka tanulmányozásával foglalkozott. Ekkor sikerült a debreceni KLTE több munkatársát is megnyerni a közös munkának. Sajnos ekkor megmutatkozott a vállalkozás nehézsége is. Ugyanis Olaszliszka község akkori irányítói nem tudtak kellő anyagi támogatást biztosítani a munkához. Végül is a vámosújfalui községi vezetés mutatkozott lelkes támogatónak. A következő füzet Bodrogkeresztúr társadalmát vizsgálja. A kutatásba két

új munkatárs is bekapcsolódott. Dr. Balassa Iván és Dr. Almássy Károly, akik az élővizek világával foglalkoztak. Részint a halászat, részint pedig a vízi közlekedés világa vonzotta őket. A terepmunkában segítséget nyújtott Dr. Fügedi Márta és Dr. P. Szalay Emőke. Ők mindketten a keresztúri református egyház tárgyi anyagát tanulmányozták. A VIII. számú füzet a Tállyán szervezett tudományos tanácskozás anyagát foglalja magában. A IX. füzet általános kérdéseket taglal, amikor is Szepsi mezővárossal, illetve Szepsi Laczkó Máté, Spech Lajos és Hodinka Antal személyével foglalkozott. Kutatta és elemezte Mosolygó József tokaji parókus és helytörténész munkásságát. Ez adott alkalmat arra, hogy a helyi görög katolikus templomban emléktáblát helyezzenek el, Mosolygó munkásságát tisztelve ezzel. Bencsik János figyelmét nem kerülte el az a korábban kitűzött cél, hogy minél szélesebb körből vonjon be támogatókat, illetve segítőket. A Mosolygó József emléke előtti tisztelgés alkalmából a táblát egy szertarás keretében a görög katolikus püspök szentelte fel. A következő kötetke Debreceni Ember András verses krónikáját közli, amelyet még egy alkalommal kiadtak, a millecentenárium tiszteletére. Bencsik János figyelmét sohasem kerülte el, hogy a vele együtt dolgozó munkatársak teljesítményeit elismerje. Egy ilyen alkalom indította arra, hogy a 80 éves Almássy Károlyt köszöntse. Ezért rendezett Tokajban egy honismereti konferenciát, melynek anyagát egy újabb kötet őrzi. Ugyanígy járt el akkor is, amikor a 60 éves Boros Lászlót, a nyíregyházi Tanárképző Főiskola tanárát köszöntötték egy széles tematikájú kötettel. A következő kiadványok, a tokaji Várostörténeti Tanulmányok. Ebből négy vaskos kötet jelent meg. A sorban a XVIII. kötet következik már, amely az abaújszántói konferencia előadásait szerkeszti egybe. A XIX. füzet a tarcali konferencia anyaga. Ennek függelékében közölték a szerkesztők Babocsay Izsák helytörténeti munkáját. (1670-1700). Tokaj város vezetői, élükön Májer János polgármesterrel, szívesen támogatták Bencsik János munkásságát, aki nem csak a múlt eseményeit kutatta, de a város jelenének is aktív részese volt. Így történhetett meg az, hogy külön füzetekben örökítette meg egy-egy képviselő testület munkáját. Ezt követően az Adalékok Tokaj-és Hegyalja történeti és néprajzi ismeretéhez címet viselő forráskiadvány jelent meg, amely a sorozat XXI. darabja. Ezt követi a Vámosújfalu történetének egy-egy szeletét bemutató kötet, melynek függelékében találjuk Rakamaz és Golop történetének néhány fejezetét Bencsik János és Sándor Endre tollából. A XXIII. kötet a „Tokaj ezer éve" című tanácskozás anyaga.

A kutatások eredményei más formában is megjelentek. Mégpedig a települések történetéről készült kisebb- nagyobb monográfiák formájában. Ezek: Tokaj négy kötete, Tarcal két kötete, továbbá Tállya és Rátka.

Ezek a kiadványok csak egy részét képezik annak az óriási munkának, amelyben Bencsik János feltérképezni igyekezett a csodálatos, nagy múltú Tokaj-Hegyalját. Energiái azonban szinte kifogyhatatlanok. Bekapcsolódott a szerencsi központú kutatómunkába, melyet Gál András és Frisnyák Sándor szervez. Alelnöke volt az 1985-ben, Sátoraljaújhelyben létrehívott és azóta is

aktívan működő Kazinczy Ferenc Társaságnak. Rendszeres szereplője a társaság évkönyvének, a „Széphalom”-nak. Írásai jelentek meg a Herman Ottó Múzeum évkönyvében, különböző folyóiratokban, így pl. a Múzeumi Kurírban, a Szülőföldünkben, a Néprajzi Hírekben, a Honismeretben. A ciganológia területén végzett munkája is figyelmet érdemlő.

Kevés az olyan település a Hegyalján, amely nem kötötte le Bencsik János érdeklődését. Ezt bizonyítja sok-sok kistanulmánya is. Szívesen dolgozott például Megyaszón is, ahol konferenciát szervezett, továbbá fontosnak tartotta a református anyakönyvek adott szempontú feldolgozását.

Én 2003 augusztusában találkoztam először az idős „mesterrel”. Tarcal akkori polgármestere, Pataky Sándor rendelt minket együvé, egy közös ügy szolgálatára. A feladat az volt, hogy hozzunk létre egy helytörténeti gyűjteményt, amely bemutatja Tarcal mezőváros történetét, és társadalmát. A feladat adott volt. És adott volt két ember, egy aki teljesen tapasztalatlan volt ezen a szakterületen és egy, aki óriási tapasztalatok birtokában volt már. Hiszen élete során több ilyen gyűjteményt is létrehozott. Meg kell említenem a tiszacsegei tájházat, amelyet még egészen fiatalon, 1963-ban, a pályája kezdetén alapított, elsőként az országban. De részese volt a bodrogkisfaludi tájház létrejöttének is. Így szinte természetesnek tekinthetjük, hogy a tarcali munka sem volt hiábavaló.

Közös munkánk nyomán létrejött a Tarcali Helytörténeti Gyűjtemény, melynek állandó kiállítása reprezentálja nem csak az egykoron élt tarcali emberek életét, és munkás hétköznapjait, de a Bencsik Jánossal végzett közös munkánkat is. Ez a gyűjtemény nem csak egy kiállításnyi anyagot őriz, a raktára is számos érdekes tárgyat rejt. A néprajzi gyűjtőmunka során számos alkalom kínálkozott arra, hogy ízelítőt kaphassak abból az óriási tudás anyagból, mely a tanár úr birtokában van. Mindig a legnagyobb türelemmel és a szakma iránti nagynagy alázattal beszél erről a munkáról. Sohasem tapasztaltam rajta a szakmai féltékenységet. Ő nem fél attól, hogy ha segít valakinek, attól ő kisebb lesz. Az emberek iránti végtelen türelem és szeretet az, amivel őt jellemezni tudnám. Számos tudós ember pályájának indulásánál nyújtott segítő kezet, jó tanácsokat. Olyan ember, akihez mindig lehet fordulni, ha segítségre van szükség.

Tele van mindig tervekkel. Óriási ambíciók jellemzik ma is, noha már a hetvennyolcadikat tölti márciusban. Irigylésre méltó az, az elszánás, ahogyan tud dolgozni még ma is, egy-egy tervének megvalósításában.

Így volt ez akkor is, amikor a tarcali gyűjtőmunkát más területekre is átvittük. Így például elindítottunk egy előadássorozatot, amely a Történelmi kalandozások Tokaj-Hegyalján címet viselte. Hónapról hónapra hívtunk egy-egy neves előadót, akik színvonalas előadásokkal ajándékozták meg hűséges hallgatóikat. Amint korábban is említettem, Bencsik János nem feledkezett el a munkatársairól. De azokról sem, akik az ő tanító mesterei voltak. Ilyen indíttatásból nyúlt Dr. Balassa Iván alakjához, aki elkötelezett kutatója volt Hegyaljának. Munkásságát azzal az igénnyel népszerűsítettük, hogy kultuszt teremtsünk neki,

illetve a néprajznak Tarcalon és környékén. Emlékére tudományos konferenciát szerveztünk több alkalommal is. Utcát neveztünk el róla, melyet emléktáblával jelöltünk, és emlékfát is ültettünk a Borfaluban, tiszteletére. A kultusz ápolásába bevontuk Balassa Iván szülőfaluját, Bárándot is.

Bencsik János nyitottságát, tág érdeklődését tükrözi az a tény is, hogy együtt működtünk a Tarcali Református Egyházzal is. Ennek keretében részt vettünk egy konferencia megszervezésével, Sidérius János, korai reformátor emlékének feltámasztásában. Felkerestük Szepsiben az egykori tudós prédikátor sírját, továbbá a tarcali református eklézsia épületén emléktáblát helyeztünk el. Ugyanígy jártunk el, Tolnay Dali János - volt pataki rektor és élete utolsó szakaszán tarcali prédikátor - esetében is.

De említhetném a Wass Albert születésének centenáriuma alkalmából általunk rendezett községi ünnepséget, melynek keretében emlékoszlopot helyeztünk el a Borfalu udvarán, majd egy tartalmas irodalmi műsorral tisztelegtünk az író emléke előtt.

Bencsik János széleskörű munkásságát a teljesség igényével szinte lehetetlen felsorolni. Ő, az embereknek azon csoportjához tartozik, akiket alapvetően határoz meg az a közeg, ahonnan elindultak. Édesapjának konok kitartása a zsigereiben van ma is. A választott tevékenység iránti kitartó szenvedélye és lelkesedése sohasem hagyta el. Soha nem téveszti szem elől az egyszerűséget, a feladatok elvégzésében mindig a maximumot kívánja nyújtani. Nem szakadt el a gyökerektől, magában egyesíti a paraszti világ meghatározó humanizmusát, célratörését, ugyanakkor egyéniségének sajátos bájt kölcsönöz az értelmiségi pálya színe, hangulata, szellemisége.

Szakmai munkáját munkahelyei, illetve az irányító szervek is rendre elismerték. Hatvanadik születésnapjára, a Herman Ottó Múzeum megjelentette Bencsik János munkássága bibliográfiáját. Három alkalommal tisztelték meg „Szocialista Kultúráért" emlékéremmel. Tiszacsege, Polgár, Tokaj és Tarcal „Pro Urbe" kitüntető címmel ajándékozta meg. A Magyar Köztársaság elnöke, Gönc Árpád a „Polgári Tagozat Kiskeresztjével" tüntette ki. A HOM „Múzeumi Emlékérmet" adományozott. A Honismereti Szövetségtől „Bél Mátyás Emlékérmet" kapott. A 2009-ben kiadott „Szülőföldünk" című folyóirat 34. számában közzétett Megyei Honismereti ki kicsoda? 2. szerepelteti summázott munkásságát.

ADALÉKOK ÉGHAJLATUNK MEDENCE-JELLEGÉNEK VIZSGÁLATÁHOZ

DR. PAJTÓKNÉ DR. TARI ILONA[1]

Összefoglalás

Kutatásunk célja annak bemutatása, hogy az éghajlat terén valós és általános természetföldrajzi kategória-e a „medence-jelleg". Számot adunk arról, hogy 13 vizsgált földrajzi monográfia – két kivétellel – kerüli a kérdés tárgyalását. Először röviden áttekintjük a medencék keletkezését és osztályozási lehetőségeit. Mivel korábban *(Pajtókné Tari I., 2010a,b, 2011)* már jellemeztük hazánk átlagos éghajlatát, jelen írásunkban csak a hőmérséklet és a csapadék évi átlagait mutatjuk be a megfigyelések és a klímamodellek szimulációi alapján. Ugyancsak keressük a medence-hatást a klímamodellekben számított megváltozásokban, valamint az egyes hónapok megfigyelt hőmérsékleti és csapadék mezőiben.

1. A medencék keletkezése, jellege

Geomorfológiai szempontból a medencék többnyire zárt mélyedések, amelyek minden éghajlati övben fellelhetők. Megjelenésükben, alakjukban a szerkezeti-morfológiai és éghajlati tartományok szerint nagy változatosságot mutatnak. Alakjuk szerint medencének nevezünk minden zárt, kerek, vagy szabálytalan alakú, minden oldalról lejtővel határolt térszíni mélyedést *(Bulla B., 1954)*. E meghatározás szerint egy medence lehet egy karsztos dolina alig pár méter hosszúságú teknője is, de a hétmillió km^2 kiterjedésű Amazonas-medence is e földrajzi kategóriába tartozik.

A medencék kialakulásában mind a belső, mind a külső erők szerepet játszanak. A belső (endogén) erők hozzák létre az epirogenetikus (egész kőzetlemezre – földrészekre, óceáni medencékre kiterjedő, lassú emelkedés vagy süllyedés) medencéket (Amazonas-medence, Mississippi-medence, Nyugat-Szibéria) és a tektonikus (szerkezeti) medencéket (A Föld nagy tektonikus árokrendszerei mentén kialakult medencék; Kelet-afrikai árokrendszer, Rajna és Rhone árka, Jordán árok). A karsztos poljét (1-400 km^2 méretű, legnagyobb felszíni karsztforma) és dolinát is a töréses, tektonikus medencék csoportjába sorolhatjuk. Ugyancsak endogén erők hatására alakulnak ki a vulkáni működéshez kapcsolódó, jobbára kisebb krátermedencék, a kaldérák (spanyolul: üst, katlan).

[1] Eszterházy Károly Főiskola, Földrajz Tanszék, 3300 Eger, Eszterházy tér 1. e-mail: pajtokil@ektf.hu

A külső (exogén) erők által formázott medencék szerte a Földön megtalálhatók. A folyóvíz felszínalakító munkája nyomán kialakult medencék a kanyargó folyók középszakasz jellegű térszínein, ártéri síkságain, hordalékteraszain jöttek létre. Sajátos medenceformákat eredményez a jég felszínalakító munkája is. A glaciális lepusztulás során kialakult medencéket sok helyen tavak töltik ki. A magashegységi glaciális erózió néhol kisebb medencéket hoz létre, például a teknővölgy mélyülésével.

A szél felszínformáló tevékenysége (defláció; eolikus erózió) által létrehozott medencék az afrikai sivatagokban gyakoriak. E keletkezésüket bizonyítja, hogy a medencék hossztengelye általában az uralkodó szél irányába mutat. A defláció a talajvíz szintjéig képes kifejteni hatását, így az ilyen medencék gyakran a tengerszintnél is mélyebb fekvésűek.

A medencék legnagyobb hányada azonban komplex keletkezésű. Az endogén erők által létrehozott medencealakzatokat az exogén erők tovább formálják. A medencék, fennsíkok alapzatként a mélybe süllyedtek, és vastag tengeri, tavi- vagy szárazföldi üledék halmozódik rájuk. A dél-amerikai Középső-Andok keleti és nyugati hegylánca között terül el Földünk egyik legmagasabban fekvő, hatalmas medencéje az Altipláno. A fennsík 165 ezer km^2 kiterjedésű terület, 3600-4900 méterrel a tenger szintje fölött. Szintén nagy magasságban, Belső-Ázsia szívében találhatók az óceánoktól legtávolabbra eső medencék, fennsíkok.

A bonyolult földtani felépítésű medencék éghajlata a földtörténet során mindig is változott. Az éghajlat visszahat a medencék földtani szerkezetének az alakulására. A felszín formálás jellegét, intenzitását elsősorban az éghajlat határozza meg. Pl. egy nagy tengerszint feletti magasságú, száraz területen fekvő, óceántól elzárt térszínen a kőzetaprózódás és a szél felszínformáló munkája a döntő tényező. A csapadékosabb éghajlatú területek (időszakok) a folyóvízi eróziónak ill. akkumulációnak kedveznek.

Dickinson W.R. (1974) rendszere a tektonikus szerkezet történetén alapul: a.) litoszferikus szubsztrátum: óceáni, vagy kontinentális; b.) a medence távolsága a kontinentális tábla peremétől; c.) a medencéhez legközelebb eső táblaperem típusa, azaz közeledő, távolodó, állandó. Az osztályozás szempontja lehet még a hidrokarbon jellemzők, a medencét kitöltő üledékek és a tektonikai szerkezet, ami módosítja az üledék-lerakódást *(Allen, P.A. – Allen, J.R., 2005)*.

2. A „medence jelleg" a szakirodalomban

A Magyar Tudománytár I. (2002) szerint a Kárpát-medencében a „medence-jelleg" következő éghajlati és vízrajzi sajátosságai érvényesülnek:

Éghajlati sajátosságok: +2°C hőmérsékleti többlet az övezetes átlaghoz képest; két héttel korábbi kitavaszodás (pl. almafa virágzás); kevesebb csapadék, a főnhatás miatt; szélgyengítő hatás, emiatt fellépő „hideg légpárna", szennyezettség, köd; erősebb kontinentalitás (szélvédett, meleg nyár, hideg tél); kevesebb felhő, magasabb napfénytartam.

Vízrajzi sajátosságok: Alvizi jelleg (95% külföldről): szeszélyes vízjárás; réteg- és talajvízben gazdag jelleg; a belvíz- és aszály-hajlam is fokozódik; összefutó folyami árhullámok; korlátozott a víztárazás lehetősége (a bőség és hiány esetére is gondolva).

Ezeket a sajátosságokat jóformán az általános iskola óta tanuljuk, illetve tanítjuk. Ezért kitekintettünk a nemzetközi szakirodalomra, hogy ahol a geográfusok nem kifejezetten egy medencében élnek, ott is számon tartják-e ezen tulajdonságokat, mint természetföldrajzi tényeket.

Meglepve tapasztaltuk, hogy összesen tíz darab, 1991 és 2010 közötti monográfiát megvizsgálva *(Paturi, F. R., 1991; Borsy Z., 1992; Larousse Memo Enciklopédia, 1993; SH Atlasz, 1995; Christopherson R. W., 1997; Miller G. T. jr., 1999; Ahrens, C.D., 2000; Haggett P., 2006; Huddard D. − Stott T., 2010; Strahler A.H., 2010.)*, azokban semmilyen utalást nem találtunk a fenti éghajlati és vízrajzi sajátosságokra. A medencék keletkezését, tipológiáját ugyanakkor csaknem mindegyik könyv tartalmazza.

Egyedül *Martonné Erdős K. (2007)* tankönyvének 26. oldalával kezdődően találtunk további, a medence-jelleg létét megerősítő megfogalmazásokra: Ez azonban például a ciklonok legyengülését, a nagy évi hőmérsékleti ingát és a felszín közelében megfigyelt szélirányokat is a medence-hatásnak tulajdonítja anélkül, hogy ezt bizonyítaná, vagy akár csak összehasonlítaná Európa környező térségeivel.

A következő lépés ezért az, hogy kellő információ-sűrűségű alapadatokból, objektív interpolációs eljárásokkal készült térképeken vizsgáljuk a „medence-hatás" valóságértékét, általában a Világ fentebb bemutatott medencéire, jelen írásunkban azonban hazánk térségére korlátozódva.

3. Medence jelleg a Kárpát-medence jelenlegi éghajlatában

Korábbi írásainkban több éghajlati elem hazai eloszlását elemeztük a medence-jelleg szempontjából *(Pajtókné Tari I., 2010a,b; 2011)*. E tanulmányokban megállapítottuk, hogy a globálsugárzás és a felhőzet műholdas térképei nem tükrözik a Kárpát-medence topográfiai sajátosságait, míg a relatív nedvesség, a hótakaró és a tényleges párolgás mezőiben egyértelmű a medence-jelleg. Jelen írásunkban csak az évi középhőmérséklet és az évi csapadékösszeg térképeit ismételjük meg az *1. ábrán*. Ezekből megállapítható, hogy bár az évi középhőmérséklet finomszerkezete kévéssé emlékeztet a környező Kárpátok és az Alpok vonulatára.

Sokkal inkább a medencén belüli domborzatra, valamint a talaj kisebb hőkapacitására és más jellemzőire érdemes gyanakodnunk a tapasztalt kép magyarázatánál. Ugyanakkor, a csapadék évi összegének rendje már nagyban hasonlít a környező hegykoszorúra, az Alföld térségére eső minimummal, és a környező területek jóval magasabb értékeivel.

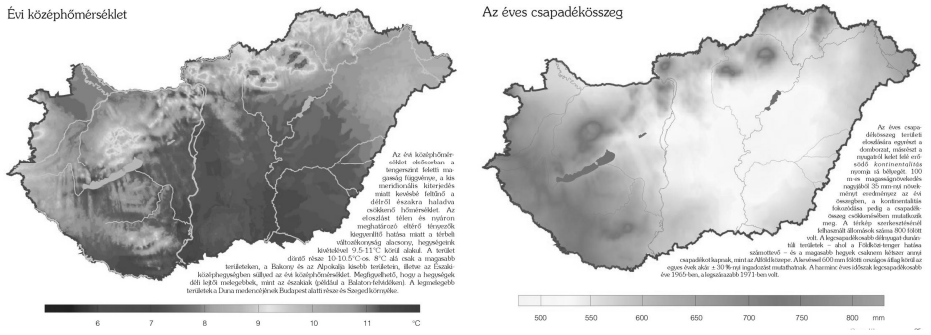

1. ábra. Az évi középhőmérséklet (fent) és az évi csapadékösszeg (lent) az 1961-1990 évek átlagában, a domborzatot is figyelembe vevő, objektív interpoláció alapján. (Magyarország Éghajlati Atlasza, 2001)

A tapasztalt területi eloszlást érdemes a számítógépes klímamodellek térképein is megvizsgálnunk. Ezek az eszközök a tömeg, az energia és az impulzus megmaradásán alapuló, parciális differenciálegyenletekkel szintetikusan állítják elő a jelen éghajlatát. A *2. ábrán* az évi középhőmérséklet, míg a *3. ábrán* az évi csapadékösszeg 1961-1990-re szimulált mezőit ábrázoltuk, két eltérő felbontású modell eredményeként. Az egyik modell 200 km-es felbontása nem is reményt keltő a medencehatás tekintetében. A másik modell horizontális rácstávolsága azonban 25 km, ami már elegendő lehet a medencehatás kimutatásához.

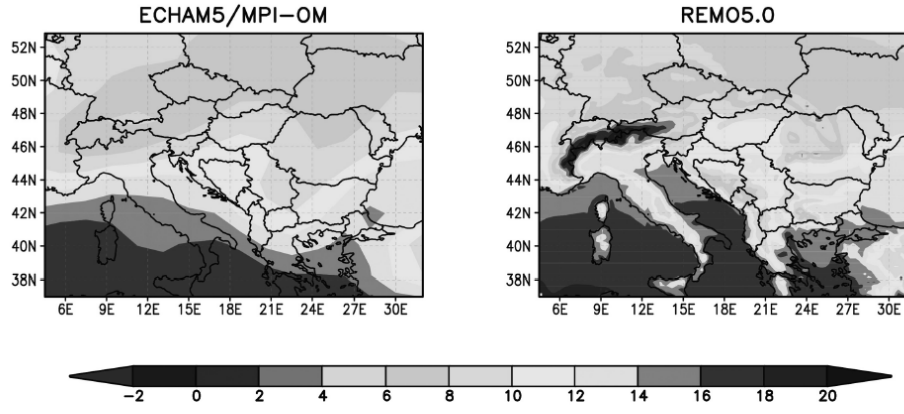

2. ábra. Az évi középhőmérséklet éghajlati modellben szimulált mezői az 1961-1990-es évek átlagában. Balra az ECHAM5 globális modell, 200 km-es felbontással; jobbra az e modell eggyel korábbi változatához, az ECHAM4-hez illeszkedő 25 km-es felbontású, REMO modell. (Szépszó G. – Horányi A., 2008)

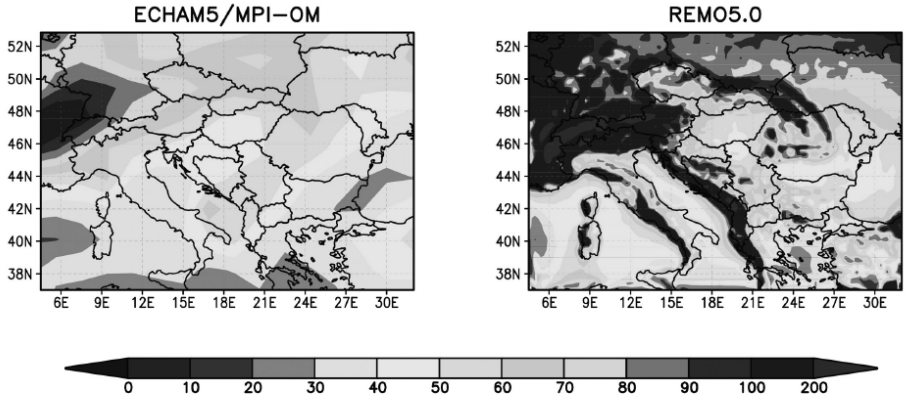

3. ábra. Az évi csapadékösszeg éghajlati modellben szimulált mezői az 1961-1990-es évek átlagában. Balra az ECHAM5 globális modell, 200 km-es felbontással; jobbra az e modell eggyel korábbi változatához, az ECHAM4-hez illeszkedő 25 km-es felbontású, REMO modell. (Szépszó G. – Horányi A., 2008)

Nos, az évi középhőmérséklet esetében itt sem látunk egyértelmű medence-rajzolatot, ám a csapadék esetében a Dél-Alföld alacsonyabb értéke mindkét felbontásban egyértelműen kirajzolódik. A következőkben azt vizsgáljuk meg, kizárólag erre a két éghajlati változóra, ám az évi átlagnál sokkal finomabb felbontásban, hogy (i) mutatják-e a klímamodellekben szimulált megváltozás-mezők a medence-hatást, illetve, hogy megjelenik-e ugyanez az egyes hónapok (vagyis az év 28-31 napja) átlagos mezőiben.

4. Van-e medence-jelleg a regionális modellek változás-mezőiben?

Érdemes azt is vizsgálnunk, hogy a van-e medence-jelleg a főbb éghajlati elemek megváltozásaiban. Ehhez az Országos Meteorológiai Szolgálat nemrég megjelent kiadványában *(Horányi et al., 2010)* közölt térképeket *(5. és 6. ábra)* hívjuk segítségül. A modellek működése és technikai részletei terén is az idézett kiadványra utalunk. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az adott időszakra vonatkozó térképeken az első oszlop mindig az ALADIN-Climate 4.5, míg a második a REMO 5.0 modellre vonatkozik.

Akárhogy keressük is a medence-jelleget a közelebbi (2021-2050), vagy a távolabbi (2071-2100) időszakra történő, kizárólag a szén-dioxid koncentráció változása hatására előálló hőmérsékletváltozás mezőiben *(5. ábra)*, nem tudjuk azt felfedezni egyik térképen sem.

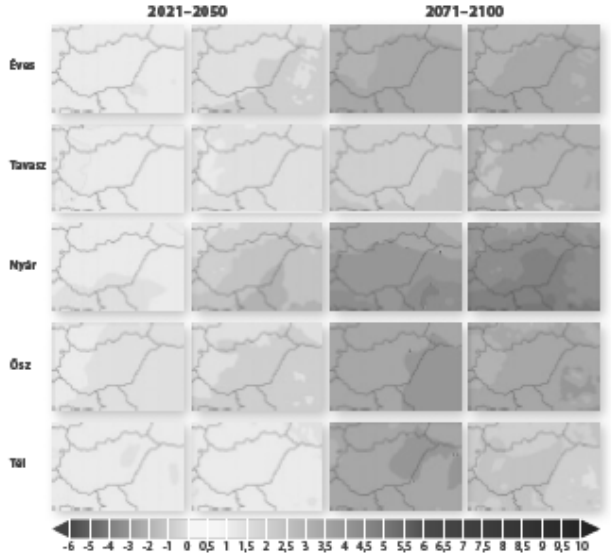

4. ábra. Az évi és évszakos átlaghőmérséklet változása (°C-ban) két regionális klímamodell (ALADIN és REMO) eredményei alapján a 2021-2050 és 2071-2100 évek átlagában az 1961–1990 évekhez képest. Balról az első és a harmadik oszlop az ALADIN-Climate 4.5 modell-, a második és a negyedik oszlop pedig a REMO 5.0 eredményeit mutatja.

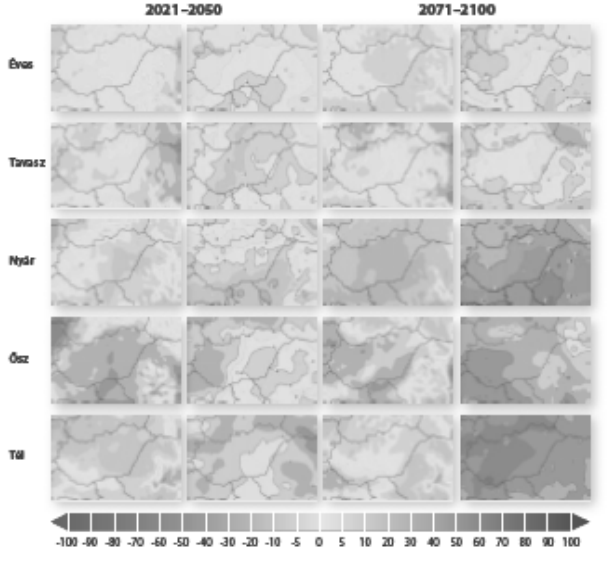

5. ábra. Az évi és évszakos csapadékösszeg változása (%-ban)két regionális klímamodell (ALADIN és REMO) eredményei alapján a 2021-2050 és 2071-2100 évek átlagában, az 1961-1990 évekhez képest. Balról az első és a harmadik oszlop az ALADIN-Climate 4.5 modell-, a második és a negyedik oszlop pedig a REMO 5.0 eredményeit mutatja.

Nehezebb véleményt mondanunk a csapadékváltozás mezőiről. Itt ugyanis mind a közelebbi időszak (2021-2050) éves, őszi és téli megváltozás mezőiben a REMO modell realizációjában, mind ennek a modellnek a távolabbi (2071-7100) időszakra vonatkozó őszi csapadék-változásában, sőt ezen időszakban az ALADIN modell tavaszi változási képében is mutatkozik ahhoz hasonló területi rend, mint amit az *1. ábrán* tapasztaltunk. Ez azonban nem teszi egyértelművé a következtetést, hiszen a két modell egyes évszakokban még előjelében is ellentétes változásokat produkált!

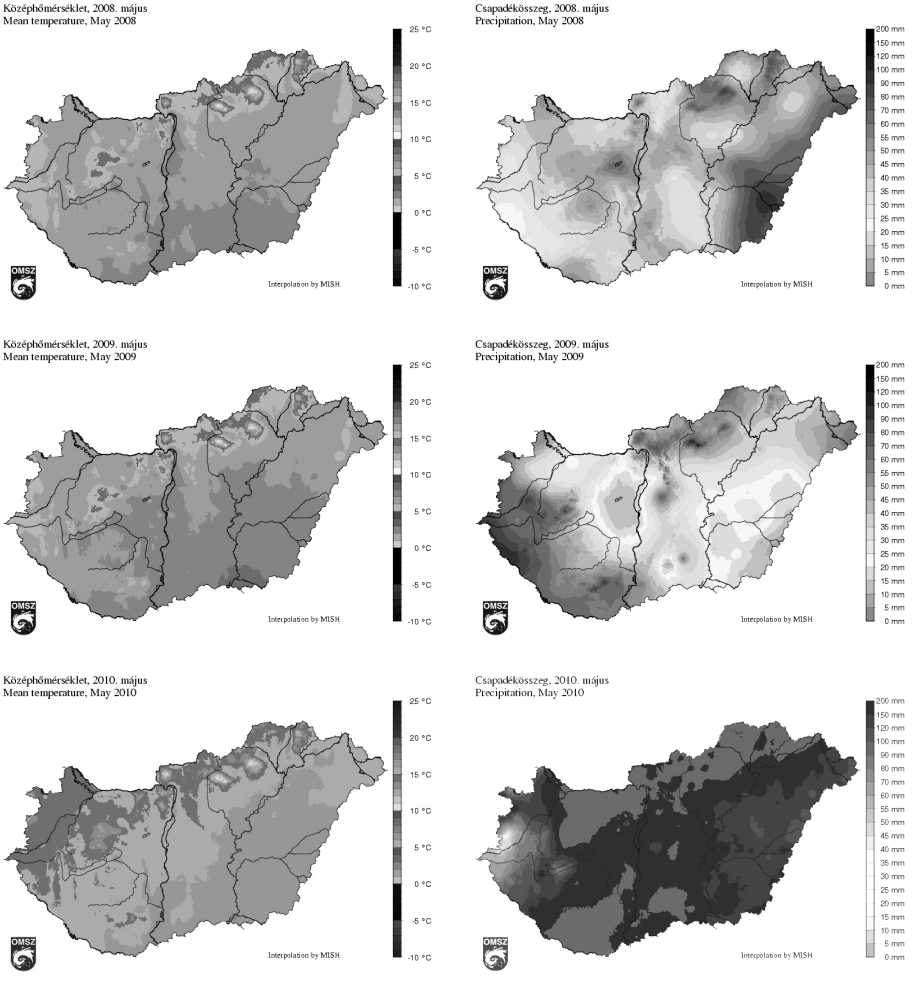

6. ábra. A hőmérséklet (balra) és csapadék (jobbra) kiválasztott térképei mindhárom év (2008, 2009, 2010) májusából

Megjegyezzük, hogy az ELTE Meteorológiai Tanszékén is fut két regionális modell. Nemrég az OMSZ és az ELTE egy rövid közös kiadványt is megjelentetett *(OMSZ-ELTE, 2010)*, azonban ez csak szöveges összefoglaló, amiben nincsenek benne egyik modell megváltozás-térképei sem.

5. Az egyes hónapok értékeinek és ezek anomáliáinak medence jellege

A medence-jelleg mértékadó voltának eldöntéséhez az is hozzátartozik, hogy vajon az egyes évek egyes hónapjában bekövetkező hőmérséklet és csapadékösszegekben is tükröződik-e a medence-jelleg, vagy az a csapadék esetében is csak sokévi átlagban jelentkezik. Ennek megítéléséhez az Országos Meteorológiai Szolgálat honlapjáról letölthető havi térképeket használtuk fel (OMSZ, 2008-2010). A 2008. májustól 2010. novemberig 31 hónap térképei alapján az alábbi megállapításokat tehetjük *(6. ábra)*.

A hőmérséklet csaknem minden hónapban a délkeleti országrészben a legmagasabb, a hegyvidékeken pedig az átlagosnál jóval alacsonyabb. Így a havi hőmérsékleti mezők erősen emlékeztetnek a medence topográfiájára. A csapadék havi mezői ugyanakkor hónapról hónapra más országrészben mutatnak erőteljes pozitív-, vagy negatív eltérést az aktuális országos átlagtól. Természetesen a *6. ábra* csak szerény válogatás a 2x31 térképből.

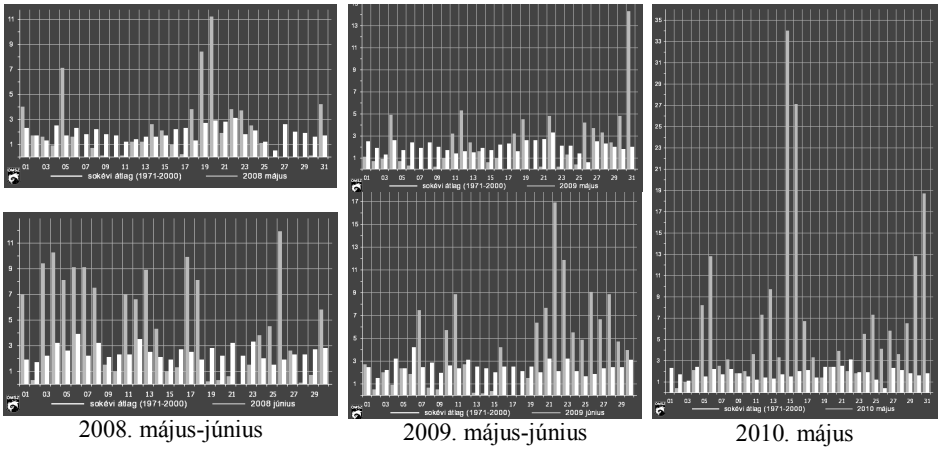

2008. május-június 2009. május-június 2010. május

7. ábra. A csapadék országos átlagai naponta, öt kiválasztott hónapban. Balról jobbra: 2008. május, június, 2009. május-június, 2010. május.

Gyakori, hogy egy-egy térség gazdag havi csapadékhozama akár egyetlen csapadékrendszernek köszönhető, amint ezt a *7. ábra* is mutatja. Ezen látható, hogy egyes napok hozama az országos átlagban is kiugróan magas.

Összegezve a havi térképek tanulságait, ezek paradox viselkedésűek a sokévi átlagos térképekhez képest. Amíg a csapadék az egyes hónapokban nem tük-

rözi igazán a sokévi átlagok medence-jellegét, addig a hőmérsékletben az elmosódó medence-jelleg, ami a sokévi átlagban tapasztalható, az egyes hónapokban is inkább megmutatkozik.

6. Összegzés

A fentiekben áttekintettük a medencék fő jellemzőit, lehetséges osztályozási szempontjait és megemlítettük, hogy a medencehatás taglalása nem általánosan jellemző a korszerű hazai és külföldi természetföldrajzi monográfiákban. Néhány korábbi tanulmányunkban már vizsgáltuk a medence-hatást *(Pajtókné Tari I., 2010a,b, 2011)*, amely ezek alapján számos éghajlati elemben megmutatkozik, míg néhány másikban nem.

Jelen tanulmányunkban a hőmérséklet és a csapadék megfigyelt és szimulált átlagmezőire vonatkozó, itt is megismételt megállapításunkat két vonatkozásban kiegészítve, a klímamodellek megváltozás-mezőiben illetve az egyes hónapok eseti mezőiben megfigyelt medence-jelleget elemeztük. Mindkét vizsgálat-sorban a hőmérséklet és a csapadék vizsgálatára szorítkoztunk, az OMSZ honlapjáról származó információk alapján.

A hőmérséklet megváltozásából a medence-jelleg hiányzik, míg a csapadék egyes időszakokra és évszakokra vonatkozó mezőiben, főleg az egyik modellből származóan mintha mutatkozna a medence jelleg, de a vizsgált realizációk többségből ez a jelleg egyértelműen hiányzik.

Az egyes hónapok megfigyelt mezői a hőmérséklet esetében gyakran mutatnak medence-jelleget, bár ebben a tengerszint feletti magasságnak is szerepe van. A csapadék havi mezőiben az anomáliák egy-egy csapadékrendszer hatására, rendszertelen térbeli struktúrát mutatnak.

A Kárpát-medencére elvégzett vizsgálatainkat később a Föld más medencéire is tervezzük kiterjeszteni, hogy eldönthessük, mi a tényleges medence-hatás és mi a véletlen egybeesés a kapott eredményekben.

Köszönetnyilvánítás: A szerző ezúton köszöni Mika János hasznos tanácsait az ábrák egy részének lelőhelye és a modellek felbontása terén.

Hivatkozások

ALLEN, P.A. – ALLEN, J.R. (2005): Basin Analysis: Principles and Applications, 2nd ed., Blackwell Publishing, 549 pp.

AHRENS, C.D., 2000: Meteorology Today. 6th ed. Brooks/Cole Publ. Comp. 528 p. + App.

BORSY Z. (szerk.), 1992: Általános természetföldrajz. Nemzeti Tankönyvkiadó 832 o.

BULLA B. (1954) Általános természeti földrajz. II. kötet. Tankönyvkiadó Budapest. 353-363

CHRISTOPHERSON R.W., 1997: Geosystems. 3rd ed. Prentice Hall, 636+App.
DICKINSON, W.R. 1974, Plate tectonics and sedimentation. In: Tectonics and Sedimentation (Ed. W.R. Dickinson). Spec. Publ. Soc. Econ. Paleont. Miner. Tulsa, 22, pp. 1-27.
HAGGETT P., 2006: Geográfia. Globális szintézis. Typotex Kiadó, 842 o.
HORÁNYI A., KRÜZSELYI I., SZABÓ P. ÉS SZÉPSZÓ G., 2010: Klímamodellezési tevékenység. Eredmények (2010). 18 o., OMSZ, Letölthető: www.met.hu/pages/kfo/docs/Eredmenyek_2010_20101027.pdf (2010. dec. 23.)
HUDDARD D. – STOTT T., 2010: Earth Environments. Wiley-Blackwell 912 p.
HUNGARY IN MAPS, 2009: Kocsis K., Schweitzer F. (eds.), Hungarian Geographical Research Institute, Budapest
LAROUSSE MEMO ENCIKLOPÉDIA, 1993: Larousse, Akadémiai Kiadó, 1273 o.
MAGYARORSZÁG ÉGHAJLATI ATLASZA, 2001: (szerk. Mersich I., et al.) Országos Meteorológiai Szolgálat, Budapest, 107 o.
MAGYAR TUDOMÁNYTÁR, 2002: I. kötet. Föld víz, levegő. Kossuth 511 o.
MARTONNÉ ERDŐS K., 2007. Magyarország tájföldrajza. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 192 o.
MILLER G.T. JR., 1999: Living in the Environment. 11th ed., Brooks/Cole Publ. Comp. 812 p.
OMSZ, 2008-2010: Az elmúlt hónapok időjárása: havi hőmérséklet és csapadéktérképek, valamint anomáliák (térképek: 2008 májusától) www.met.hu/eghajlat/visszatekinto/elmult_honapok/ (2010. dec. 23.)
OMSZ-ELTE, 2010: Összefoglaló Magyarország éghajlatának várható alakulásáról. 7 o. Letölthető: www.met.hu/pages/kfo/docs/OMSZ-ELTE_eghajlati_osszefoglalo.pdf (2010. dec. 23.)
PAJTÓKNÉ TARI I., 2010a: Bolygónk földrajzi medencéi, a „medence-jelleg" vizsgálatának első lépései. In: Tájökológiai kutatások 2010. IV. Magyar Tájökológiai Konferencia (szerk. Kertész Á.) 209-216
PAJTÓKNÉ TARI I., 2010b: A „medence-jelleg" vizsgálata éghajlati megfigyelések és modell-szimulációk alapján. V. Magyar Földrajzi Konferencia tanulmányai, 1-9 o. (megj. alatt)
PAJTÓKNÉ TARI I., 2011: A medence-jelleg tükröződése hazánk éghajlatában és annak változásaiban. In: Az alföldi táj változásai (Rakonczai J. szerk.) 1-12 o. (megj. alatt)
PATURI, F.R., 1991: A Föld Krónikája. Officia Nova. 576 o.
SH ATLASZ, 1995: Ökológia. Springer Hungarica, 284 o.
STRAHLER A.H., 2010: Introducing Physical Geography. Wiley-Blackwell 632 p.
SZÉPSZÓ G. – HORÁNYI A., 2008: Transient simulation of the REMO regional climate model and its evaluation over Hungary. Időjárás, v.112, 203-231

A KEMPINGEZŐK ÉS A KEMPINGEZÉSI SZOKÁSOK VÁLTOZÁSAI MAGYARORSZÁGON

DR. PETYKÓ CSILLA

1. Bevezetés

Magyarországon a kempingezés immár több mint ötven éves múltra tekinthet vissza, és ez a hosszú időszak rendkívül gazdag eredményeket és tapasztalatokat hozott a hazai turizmusnak ebben a kevéssé kutatott szeletében. A kezdetekben a nagy kirándulóforgalom és a szálláshelyek elégtelen mennyisége miatt kialakult szükség követelte ki a sátortáborok létrehozását. Mára azonban teljesen más a helyzet, hiszen közben álalakult az ország kereskedelmi szálláshelyeinek területi elhelyezkedése, összetétele és azon belül a kempingek kínálata is. Természetesen az ötven év alatt a vendégforgalom is különböző változásokon ment keresztül, amelyek egy része az idő közben végbement társadalmi átalakulásoknak tudható be, más része a turisztikai trendek következménye, és befolyásolta a vendégek összetételét a kínálatban lezajlott mennyiségi és minőségi változás is.

Jelen tanulmány elsődleges célja, hogy rávilágítson a kempingezők összetételében lezajlott átalakulásokra, ezzel egyidejűleg pedig a kempingezési szokások változásainak mibenlétére.

2. A kempingezés európai trendjei

A társadalmi környezetben zajló folyamatok következtében az emberek számára fontossá vált a természet védelme, a természeti értékek megőrzése, valamint utazásaik során a szép természeti környezet iránti igény. Mindezek megnövelték az érdeklődést a turisztikai termékek között az ökoturizmus, a természeti turizmus, valamint a természeti környezetben zajló aktív turizmus különböző fajtái iránt. Tapasztalataim szerint ide sorolható még a kempingturizmus is, ahol szintén folyamatosan növekszik a környezettudatos vendégek száma. Ez nem csak szép természeti környezet keresésében és a szállástípus kiválasztásában nyilvánul meg, hanem például abban is, hogy kempingezők nagy számban szállítanak magukkal kerékpárokat a helyi közlekedés lebonyolításához, azaz utazásuk további elemeiben is igyekeznek környezetbarát megoldást választani.

A társadalmi környezetnek a turisták motivációiban megnyilvánuló másik fontos befolyásoló tényezője a kempingekben gyakorolható szabad, kötetlen életforma iránti igény erősödése. A kempingezés sajátos módon összefügg egy magasabb életminőség érzésével. Jellemzően az ökölszabályszerűen magasabb életszínvonalú országokban terjedtek el jobban a kempingek, valamint ezen országokban magasabb színvonalúak a szolgáltatásaik is. Az életstílusban jelent-

kező változások eredményeként az utazások a mindennapi élet részévé váltak, és a kempingezés vonzerejét az is megnövelte, hogy ez az egyik legdemokratikusabb módja a kikapcsolódásnak. Bármilyen felszereléssel is érkezik a kempingező, a legegyszerűbb hátizsákos, sátras felszereléstől kezdve a luxus körülményeket biztosító lakóbuszig, ugyanazon a szálláshelyen megszállhat. A kemping pedig biztosítja számára azt a szabadságot és természetközelséget, valamint az individualitást és a közösséghez tartozás élményét is egyidejűleg.

A kempingturizmus keresletében valamennyi korosztályi szegmens megtalálható, a legmagasabb részarányt a családos utazók képviselik, majd a szenior korosztály, és végül a fiatalok következnek. Az európai demográfiai trendek az idősebb korosztály arányának növekedését jelzik, ami a kempingturizmus számára nem jelenti vendégköre elvesztésének lehetőségét. Sőt, a kempingek specializálódása révén – például termál- és gyógykempingek – akár még növekedhet is a vendégforgalom.

A gazdasági környezet hatása a kempingezők vonatkozásában kettős. Egyrészt változatlanul létezik a vendégkörnek egy olyan szelete, amelyik a szállás olcsó megoldásaként választja a kempinget. Ennek a vendégcsoportnak lényegesen alacsonyabbak a létesítmények szolgáltatásaival szembeni elvárásai, kevés szolgáltatást vesz igénybe és keveset költ. A vendégkör másik szeletére viszont az a jellemző, hogy magas minőségi színvonalú felszereléssel utazik, és a kempingtől ugyanilyen szintű szolgáltatásokat vár el. Számukra ebben az értelemben nem az ár a fontos, más okok motiválják őket a kempingezésre. Egy szint után már nem a szolgáltatások minősége és mennyisége miatt választják a turisták a kempingeket – azok megléte számukra természetes –, hanem sokkal inkább a kötetlen életforma miatt. Azok a tendenciák, hogy a lakókocsik és lakóautók eladásának mutatói a hagyományosan kempingező országokban folyamatosan emelkednek *(Turizmus Panoráma BULLETIN 2008)*, alátámasztják ennek a szegmensnek az állandó növekedését.

A politikai környezet által gyakorolt hatás a kempingezők esetében például az utazások során alkalmazott ellenőrzések esetleges szigorításában mutatkozhat meg. A kempingek vendégeinek túlnyomó többsége ugyanis közúton közlekedik. Igen fontos befolyásoló elem még a biztonság kérdésköre. A kempingek igénybevételekor kiemelkedő fontosságú szempont a területen megnyilvánuló biztonságérzet. A kempingezés ugyanis azzal jár, hogy a felszerelés egy részét az adott kempinghelyen a szabadban tartják a turisták, és a komfortérzetükre egészen biztosan negatívan hatna, ha lopás, vagy bármilyen más kár érné a tulajdonukat, vagy akár saját magukat.

A technológiai környezet hatása megnyilvánul a korábban már említett, a kempingezők felszerelésében bekövetkezett minőségi fejlődésben. Évről évre fellelhetők a kempingekben a felszereléseken és a közlekedési eszközökön megjelenő legkorszerűbb műszaki, technológiai újítások. Az internet használat lehetősége pedig ma már a kempingekben is elvárás.

3. A vendégforgalom jellemzőinek alakulása a hazai kempingekben

Magyarországon 1959-ben létesítették az első kempingeket a Balaton partján. Az azóta eltelt ötven év alatt a kempingek száma megsokszorozódott, férőhely-kapacitásuk a szállodák után a második legnagyobb volumen-egységet képviseli a kereskedelmi szálláshelyek kínálatában, vendégkörükben pedig szintén többszörös változások voltak nyomon követhetők.

A kempingezés és a kempingezők hazai jellemzőinek felvázolásához az utazási szokások vizsgálatain és a KSH adatok feldolgozásán kívül segítséget nyújtottak a terepbejárások alkalmával szerzett gazdag tapasztalatok is.

A társadalmi átalakulások hatásai, a kereslet jellemzői

Az első kempingeket azért hozták létre, mert az ország legszebb túrahelyein nem volt elegendő szálláslehetőség a természetjáró mozgalmak résztvevői számára. A turistaházak és a szállodák abban az időben nem voltak képesek kielégíteni a hirtelen megnövekedett igényeket, a kempingek viszont olcsó szállást tudtak biztosítani a túrázók tömegeinek. A kezdetben ideiglenes sátortáborokként kialakított szálláshelyek nagy sikert arattak és a továbbiakban gyors ütemű fejlődésnek indultak.

A kempingek több szempontból is komoly szerepet játszottak a társadalom fejlődésében. Egyrészt a kempingezők számára lehetővé tették a szabadidő hasznos eltöltését (természetjárás, sport) úgy, hogy közben megadták a közösséghez tartozás élményét. Ezen kívül a kempingek a korosztályok találkozási helyeivé váltak, hiszen nemcsak a fiatalok, hanem az idősebbek között is népszerűek lettek. Így tehát a társadalom különböző korcsoportokhoz tartozó tagjai számára lehetővé tették a megismerést, az egymástól eltérő magatartásformák elfogadását. Másrészt a társadalmi integrációt azzal is elősegítették, hogy a kempingezőkkel szemben elvárásként jelenítették meg az alkalmazkodóképességet, melyet szigorúan előírtak. Jó példa erre a táborozási rend következő néhány pontja: „A campinghely minden lakója köteles tapintatos, körültekintő és sportszerű magatartást tanúsítani, a rendre és tisztaságra vonatkozó szabályokat betartani." „Különböző nemű személyek egy sátorban csupán akkor tölthetik az éjszakát, ha házaspárok, vagy szüleik kíséretében levő gyermekek." „Kerülni kell minden lármát, különösen táska- vagy autó-rádió és lemezjátszó igénybevételét, ugyanúgy hangos kiabálást, éneklést, valamint motorzajt." *(OIT, BIB 1959)*

A kempingek népszerűségének növekedése azt eredményezte, hogy az ország területén egyre több helyen létesítettek ilyen egységeket a vendégek fogadására. A kempingek fokozatosan lefedték a természetjárók által kedvelt térségeket, most már nem csak a vízpartokhoz kötődően, hanem a hegyvidékeken is. A motorizáció terjedésével az autós és motoros turisták számára is egyre több helyen biztosították a kínálatot. A társadalom igényeit az a tény is jelzi,

hogy a ’60-as évek közepére már a kempingezők többsége rendelkezett saját felszereléssel, a kempingezés pedig, mint korszerű üdülési forma, társadalmi jelenséggé vált. *(Turista, 1966)*

A kempingezés az 1980-as évekre az idegenforgalom önálló ágává vált, amely hatalmas tömegeket mozgatott meg. A kempingezők összetételének változására utal, hogy erre az időszakra már a hazai vendégek között is megjelennek a lakókocsi tulajdonos kempingezők, számuk azonban ekkor még nem jelentős. *(Czeglédi J. 1982)* A változatlan és erőteljes igényeket mutatja a kempingek statisztikáiban megfigyelhető folyamatosan emelkedő vendégszám a kezdetektől egészen a ’80-as évek végéig. A vendégforgalom 1989-ben érte el a csúcsát, abban az évben több mint egy millió vendég közel 5,2 millió vendégéjszakát töltött el kempingjeinkben.

Az 1990-2004 közötti időszakban kempingek a vendégforgalmában óriási csökkenés következett be. Természetesen ennek a nagymértékű visszaesésnek több oka is volt. Az egyik legerősebb befolyásoló tényező a rendszerváltás utáni utazási szokások változásában keresendő, hiszen a határnyitás következtében sokan külföldi úti célt választottak az itthoniak helyett. Mindeközben a társadalmi változások további két szempontból hoztak jelentős változásokat. Napjainkra a vendégek két nagy csoportra oszthatók. Az egyik csoportot azok a turisták alkotják, akik változatlanul az olcsó szálláshelyet keresik utazásaik közben, ezért ragaszkodnak a kempingekhez. Ők kevéssé igénylik a kempingek szolgáltatási kínálatának bővítését. A másik csoportba azok a turisták tartoznak, akik a kempingek által biztosított szabad, kötetlen, individuális pihenésre vágynak, de úgy, hogy közben a közösségi életből sem kívánnak kimaradni. Ők elvárják, hogy a kempingek magas színvonalú és sokszínű szolgáltatási palettát kínáljanak.

2004 óta a vendégforgalomban egyértelműen kedvező folyamat figyelhető meg. Egyrészt megállt a vendégek és a vendégéjszakák számának a csökkenése, sőt az utolsó évben már enyhe növekedés volt megfigyelhető. Ezen kívül a vendégek összetételében a belföldi vendégek aránya szintén növekedést mutat *(Petykó Cs. 2010)*, amelynek mértéke például a Balaton térségében a húsz százalékot is elérte. Egy ilyen mértékű változás pedig mindenképpen figyelmet érdemel. Ez mutathatja a belföldi vendégkör erősödését, és esetlegesen új vendégek megjelenését a kempingek forgalmában.

A természeti környezethez kötődően a kempingezők szeretnek kirándulni, valamint aktív tevékenységeket végezni, kerékpározni, sportolni. A hazai kemping turistákat a tartózkodási idő alapján szintén két részre lehet osztani. Egy részük, akik jellemzően hétvégéken utaznak, felkeresik és kipróbálják az ország több kempingjét is. A másik részüknek viszont utazásaik során megtetszett egy-egy kemping, ők oda kitelepülnek, és amikor idejük engedi, visszajárnak. Ez utóbbi esetben fontos, hogy a kiválasztott kemping a lakóhelytől ne legyen nagy távolságra.

A magyarországi kempingezők esetében szembe kell nézni még egy különleges tényezővel. A hazai lakosság nagy részében egy régi kempingkép él, ame-

lyet a korábbi, nem mindig pozitív tapasztalatai alapján alakított ki. Ugyanis egészen a ’80-as évek közepéig gyakran fordult elő, hogy a legfrekventáltabb területeken a főszezonban olyan nagy volt a kereslet, hogy a kínálat azt nem tudta elegendő kapacitással kiszolgálni. Ezért gyakran előfordult, hogy az egységek vezetői túltöltötték a kempingeket. Így persze a zsúfoltságon kívül az infrastruktúra sem bírta megfelelően kiszolgálni az igényeket. *(Menyhárt Á. 1985)* Mindez összességében azt eredményezte, hogy az akkor fiatalként kempingezőkben – akiknek az igényei napjainkra lényegesen megváltoztak – élő kempingkép még nem változott meg, s ez negatívan hat a jelenlegi kereslet alakulására. A kemping-imázs javítása pedig időigényes feladat.

A társadalmi változások hatási tehát jól nyomon követhetők a kempingek vendégforgalmában, és a vendégek igényein keresztül a kempingek kínálatában is.

A belföldi turisták kempingezési szokásai Magyarországon

A kempingezők számára Magyarországon is lényeges elem a természeti környezet, és ebből is kiemelkedik a vízpartok jelentősége. A belföldi turizmus legfontosabb úti célja a Balaton régió egyúttal a hazai kemping-kapacitás legkiemelkedőbb bázisterülete *(1. ábra)*, és a kempingezők által leginkább preferált terület is. 2009-ben a Balaton régióban regisztrálták a hazai kempingek vendégéjszakáinak 40,2%-át. A belföldi kempingezők második legnépszerűbb célterülete az Észak-alföldi, a harmadik pedig a Dél-alföldi idegenforgalmi régió volt, ahol a természetes vizek vízpartjai mellett a termál- és gyógyfürdők jelentették számukra a legfőbb vonzerőt.

A belföldi kempingezők átlagos tartózkodási ideje csökkenő tendenciát mutat, hasonlóan a nemzetközi trendekhez. Értéke 2000-2008 között 3,2 éjszakáról 2,9 éjszakára csökkent, de még mindig magasabb, mint a kereskedelmi szálláshelyeken összességében (2,4 éjszaka), valamint a szállodákban (2,4 éjszaka) mért átlagos tartózkodási idő a belföldi vendégek körében.

A kempingezés során az év legkedveltebb időszaka a július és az augusztus hónapok, ami egyértelmű következménye a szálláshely sajátosságának (szabad téri és időjárásfüggő), valamint az általános szabadságolási szokásoknak. Emellett a június hónap mutat még magasabb vendégforgalmat, valamint az utóbbi években az őszi utószezonnal (szeptember) szemben erősödni látszik a tavaszi előszezon, a május jelentősége is. Érdemes megemlíteni még az október hónap növekvő szerepét, hiszen 2008-ban már 10% körüli volt a részesedése a vendégéjszakák számából.

A kempingekkel szemben támasztott elvárások közül a két legfontosabb a vizesblokkok megfelelő állapota és higiéniája, valamint a kemping biztonsága. Lényeges szempont még a rendezettség és a kiszolgáló egységek megléte, valamint hogy legyen játszótér.

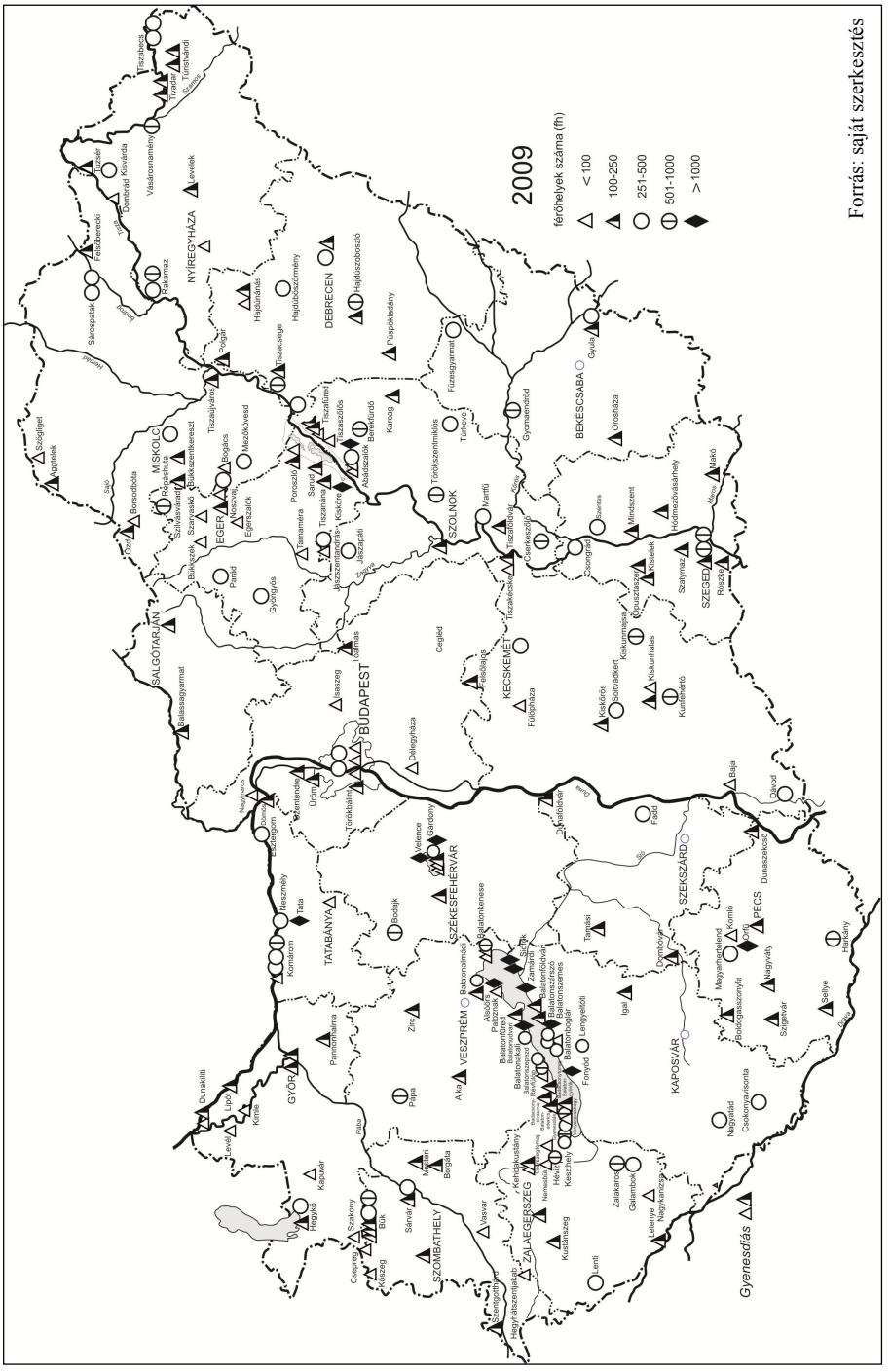

1. ábra. A hazai kempingek területi elhelyezkedése és kapacitási jellemzői, 2009

A szakemberek véleménye szerint összességében a kempingjeink hasonló állapotban vannak, mint Európa más országaiban. Máshol is vannak nagyon rossz állapotú és nagyon jó minőségű kempingek, akárcsak Magyarországon. Külföldön azonban jóval nagyobb hangsúlyt fektetnek a gyerekek számára kínált szolgáltatásokra. A hazai kempingezők felszerelésének minősége változatos képet mutat, azonban a szakemberek becslése szerint többségük már lakókocsival rendelkezik – ezek kora és állapota a tulajdonos anyagi helyzetének függvénye. Növekszik a lakóautók száma is. Megfigyelhető, hogy egyre fiatalodik az állomány, sőt többen vásárolnak új, és a piacon magas minőségi kategóriába tartozó járműveket is. *(Gyürky L. (interjú) 2009)*.

A kempingezők többségét (60%) az aktív korosztályba tartozók alkotják, akik családosan utaznak. A gyerekek 16-17 éves korig jönnek együtt a szülőkkel, utána elmaradnak, és várhatóan akkor térnek majd vissza, ha családot alapítottak, így a fiatal korosztályból igen kevesen kempingeznek. A kempingezők maradék 40%-át a nyugdíjas korosztály adja. A Magyar Camping és Caravanning Club (MCCC) számításai szerint egy-egy egységgel átlagosan 3,1 fő utazik együtt.

A külföldi turisták kempingezési szokásai Magyarországon

A Magyarországon kempingező külföldi turisták számára szintén a Balaton jelenti a legnagyobb vonzerőt, ami egy folyamatosan érvényesülő trendnek minősíthető a külföldi kempingezők körében. A kempingekben regisztrált összes külföldi vendégéjszakáknak 43,9%-a ebben a régióban volt mérhető 2008-ban, amely érték ugyan egy csökkenő tendencia eredménye, de ezzel együtt is a legmagasabb részesedés a turisztikai régiók között. A külföldiek körében a második legkedveltebb régió a Nyugat-dunántúli, amely a vendégéjszakák 20,2%-át mondhatta magáénak, a harmadik pedig az Észak-Alföld régió volt, ahol a külföldi vendégéjszakák 10,9%-a realizálódott. A legkisebb vendégforgalmat – a belföldi kempingezőkhöz hasonlóan – a Budapest-Közép-Dunavidék régióban mérték (részaránya 2,3%).

A kempingek külföldi vendégeinek átlagos tartózkodási ideje – hasonlóan a belföldi vendégekéhez – csökkenő tendenciát mutat, de lényegesen meghaladja a kereskedelmi szálláshelyek, és azon belül a szállodák külföldi vendégeinek tartózkodási időhosszát. 2008-ban a kempingekben a külföldi vendégek átlagos tartózkodási ideje 5,5 éjszaka volt, a kereskedelmi szálláshelyeken ugyanez az érték 2,9 éjszaka, a szállodákban pedig 2,9 éjszaka volt.

A hazai kempingek állapotának megítéléséhez egy 2004-ben a holland vendégek véleményéről készült felmérés segít tájékozódni.[1] Eszerint Magyarorszá-

[1] Megjegyzés: A holland vendégek álláspontját azért lehet mérvadónak tekinteni, mert egyrészt a ’90-es évek óta a német vendégek után a legtöbb vendégéjszakát ők töltik a hazai kempingekben, másrészt olyan típusú érzelmi kötődés az ő esetükben nem kapcsolható Magyarországhoz, mint a német vendégek esetében. (A Balaton hosszú ideig volt találkozóhely a két német állam lakosai számára.)

gon számos kemping elfogadható árszínvonalon, és az elvárásaiknak megfelelő minőségi szempontok alapján működik. Ugyanakkor, mivel a holland turisták gyakran családdal, illetve gyerekekkel együtt utaznak, olyan szálláshelyeket keresnek, amelyek gyermekbarát szolgáltatásokat is nyújtanak. Magyarországon az ilyen jellegű szolgáltató egységek száma igen kicsi. A kempingezés alapvetően egyfajta életérzést jelent a hollandok számára, amely a sűrűn lakott országból kiszakadva elsősorban a természet-közeliséget jelenti. A kempingezésnek hagyománya van körükben. Magyarország esetében a válaszadók többségében meg voltak elégedve a kempingekkel, azonban felhívták a figyelmet arra, hogy a szolgáltatások színvonalán folyamatosan javítani kell, amely feladatok között a higiéniás előírások, valamint a biztonsági kérdések szerepeltek első helyen. Hiányolták még a magyarországi környezetbarát szemléletet. Néhány szakember szerint a legtöbb holland – becsléseik szerint az utazók közel 60%-a – kempingezés céljából érkezik Magyarországra. *(KPMG 2004)*.

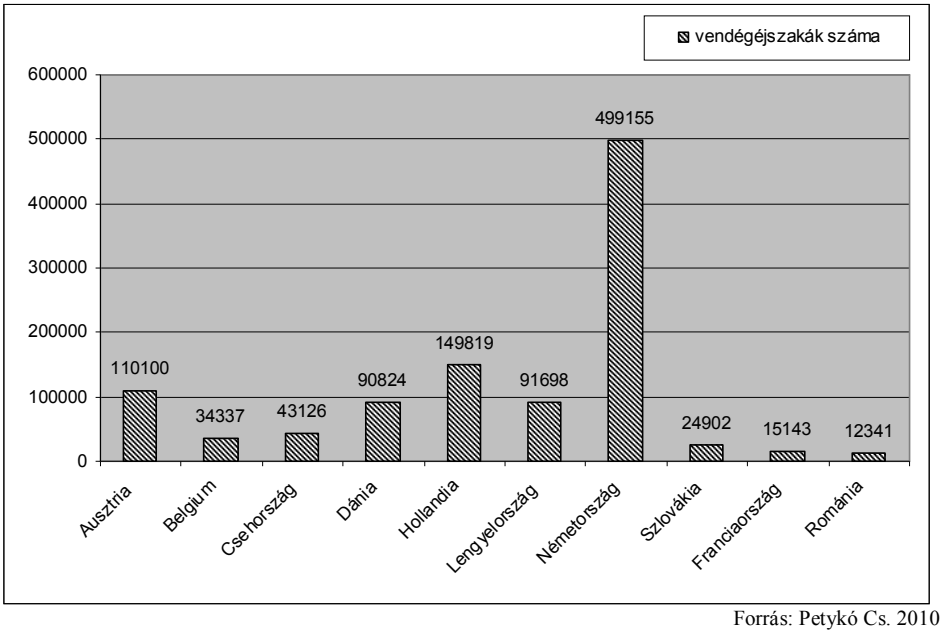

Forrás: Petykó Cs. 2010

1. diagram. A kempingek külföldi vendégéjszakáinak száma országonként, 2008 (top 10 ország)

A külföldi vendégéjszakák számának alakulását vizsgálva megállapítható, hogy 2000-2008 között kempingjeinkben a többi nemzethez képest Németország, Hollandia, Ausztria, Dánia és Lengyelország turistái töltötték a legtöbb időt. Mindemellett a kempingek nagyon komoly vendégvesztést szenvedtek el a német turisták körében, a német vendégéjszakák száma 2000-hez képest 51,4%-

kal csökkent 2008-ra. 2000-ben még a német vendégek adták a hazai kempingek vendégéjszakáinak 59%-át. Ez az arány 2008-ra 44,5%-ra olvadt, figyelembe véve, hogy közben az összes külföldi vendégéjszakák száma 35,2%-kal lett kevesebb. Napjainkra gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a kempingek vendégforgalmában szinte azonos súllyal vannak jelen a német (44,5%) és a magyar (40,9%) vendégek. Sajnos folyamatosan csökken a hollandok vendégéjszakáinak száma, valamint a kezdeti növekedés után a dán turistáké is. Az osztrák és a lengyel vendégek vendégéjszakáinak volumene viszont 2005-höz képest növekedést mutat. Fontos megemlíteni még, hogy már 2008-ra megnőtt a cseh, a belga és a szlovák turisták vendégéjszakáinak részaránya. *(1. diagram)*

4. Összegzés

A kutatás eredményeként egyértelműen megállapítható, hogy a kempingek vendégforgalmában a társadalmi változások jelentős hatásokat generáltak. A vendégforgalom változásai pedig hatást gyakoroltak a kempingek kínálatának kialakítására, hiszen minden szolgáltató alapvető érdeke a kereslet igényeinek minél jobb kiszolgálása.

Láthatóvá vált, hogy kezdetben óriási lendülettel indult meg a kempingek létesítése azért, mert a rendszeres és nagy létszámú természetjáró csoportok, valamint a Balatonhoz utazó nyaralók számára nem állt rendelkezésre elegendő szálláshely. A kempingek voltak tehát azok a szállások, amelyek egyszerű feltételek mellett, de pótolták ezt a hiányt. 1985-ig folyamatos volt a túlzsúfoltság és a kempingek túltöltése. Ezekben az években a kemping a hazai lakosság számára az olcsó szállást jelentette, melyet a kirándulásai és utazásai során az ország sok táján igénybe vehetett. Ez az időszak volt az ún. „sátortábor" korszak, amelyet az alacsony igények, az olcsó és tömeges szálláshely, valamint kempingek által nyújtott kevés szolgáltatás jellemeztek.

A rendszerváltáskor megnyíló határok, valamint a többi országokban is végbement változások egyik eredményeként a kempingjeink jelentős veszteséget szenvedtek el vendégforgalmukban. Napjainkra a globális elérhetőség, az emberek életmódjának megváltozása a nyugati országokban abban is megnyilvánul, hogy keresik és igénylik a kempingek által nyújtott kötetlen, individuális és mégis közösségi helyszíneket a szabadidő eltöltésére. Eközben Magyarországon a kempingek fejlődése a '80-as évek közepén leállt. A lakosság emlékezetében pedig megmaradt a régi kép, a zsúfolt, alacsonyan felszerelt, kevés szolgáltatást nyújtó, viszont olcsó szálláshelyről. Ez az, amin változtatni szükséges. A sátortáborokból „camping village"-t kell kialakítani, amelyek eleget tesznek a társadalmi változások során kialakult új elvárásoknak. Amelyek a turista igényei szerint választható minőségű és árú szálláshelyeket kínálnak kis- és nagyszámú résztvevő esetén is, és amelyek a specializálódás révén egyénre szabott, minőségi szolgáltatásokat nyújtanak a kempingekre jellemző kötetlen életforma biztosítása mellett.

Felhasznált irodalom

CZEGLÉDI J. 1982: Korunk turizmusa. Panoráma Kiadó, Budapest, pp. 166-180.

GYÜRKY L. 2009: *A hazai kempingezők és kempingek jellemzői*. Interjú 2009. december 2-án

KPMG TANÁCSADÓ KFT. 2004: *Magyarország ismertsége és imázsa Hollandiában, a holland lakosság utazási szokásai.* MT ZRt., 383 p.

KSH 2010: Tájékoztatási adatbázis

M.Á.S.T. PIAC- ÉS KÖZVÉLEMÉNYKUTATÓ TÁRSASÁG 2004: *A magyar lakosság utazási szokásai a Balaton turisztikai régióban.* MT ZRt., 61 p.

MENYHÁRT Á. 1985: *A kempingmozgalom kialakulása.* In: Misley K. (szerk.): Kemping Tervezés, építés, üzemeltetés. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, pp. 9-33.

ORSZÁGOS IDEGENFORGALMI TANÁCS, BALATONI INTÉZŐ BIZOTTSÁG 1959: Balatoni camping 1959. pp. 6-7.

PETYKÓ CS. 2010: Kempingturizmus Magyarországon. Petykó Cs. Budapest, 193 p.

TURISTA 1966: *1966 a campingezés éve*. Turista, XII. 7. pp. 4.

TURIZMUS PANORÁMA BULLETIN 2008: *Megnyitotta kapuit Düsseldorfban a Caravan Salon 2008 vásár*. MT ZRt Frankfurt, 2008/169.

A POLGÁRI MAGYAR ÁLLAM RENDVÉDELMI MODELLJÉNEK TÉRBELI SZERKEZETE 1867-1945

DR. SUBA JÁNOS

1. Bevezetés

Az „1989-es rendszerváltást" követően a közbiztonság gyors és váratlan hanyatlása a lakosságot váratlanul érte. Az addig fennálló magas színvonalú közbiztonság a diktatúra sajátossága volt. A politikusok nem tájékoztatták az embereket, illetve nem tudták megértetni, hogy a demokráciákban a „több szabadság" együtt jár a közbiztonsági helyzet nagyarányú romlásával. Ez is az egyik oka, hogy a figyelem az előző „rendszerek" – a polgári magyar állam – rendvédelmi struktúrájának „felfedezéséhez", tanulmányozásához vezetett. Dolgozatunkban bemutatjuk a polgári magyar állam kétpólusú rendvédelmi modelljét, térbeli szerkezetét.

A kiegyezést követően a társországok önállóan rendelkeztek a rendvédelmi szervezetek felett, így önállóan hozták meg a rend fenntartására vonatkozó törvényeket, rendszabályokat. A rendvédelmi struktúrát tekintve Ausztria és Magyarország azonos volt abban, hogy városokban a rendőrség vidéken a csendőrség, tartotta fenn a rendet. Így a magyar rendvédelem a tárgyalt időszakban kétpólusú volt.[1]

Magyarországon az állam és az önkormányzatok hozhattak létre rendvédelmi feladataik elvégzésére rendvédelmi testületeket. Az állam esetében az országgyűlés, az önkormányzatokéban pedig a közgyűlések hatáskörébe tartozott a testületek létesítésének, illetve megszüntetésének joga.[2]

1. Rendőrségek

1.1. Önkormányzati rendőrségek

A magyarországi rendőrségek két csoportra oszlottak, az állami és önkormányzati rendőrségekre. Így rendőrséget csak a *törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú városok* hoztak létre.

---

[1] Mindkét ország a kormánynak alárendelt pénzügyőrséggel, illetve büntetés-végrehajtó szervezettel rendelkeztek. Magyarországon a vám és adóhivatalok külön míg az Osztrák császárság területén egy szervezetet alkottak.

[2] A Magyar Királyság területén működő rendvédelmi testületek létszáma és egymáshoz viszonyított aránya a századelőn következő volt: állami és önkormányzati rendőrségek hozzávetőlegesen: 12 000 fő; (36,5 %), M. Kir. Csendőrség: 12 000 fő; (36,5 %) Büntetés végrehajtás: 3 000 fő; (9,2 %), M. Kir.Vámhivatalok: 500 fő; (1,6 %), M. Kir. Pénzügyőrség: 4 500 fő; (13.6 %) Testőrségek; 692 fő; (2,22 %), Koronaőrség; 78 fő; (0,2 %), Képviselőházi őrség; 60 fő; (0,18 %), Mindösszesen: 32 830 fő; (100 %). A magyar rendvédelem története (főszerk.:Dr. Parádi József) Bp. 1996, 283.p.

1.1.1. Működési terület

1.1.1.1. Törvényhatósági jogú városok

A törvényhatósági jogú városi jogállást az 1870. évi 42. törvénycikk hozta létre.[3] A 46 szabad királyi város mellett[4] (a szabad királyi városi cím és a törvényhatósági jogú városi rang elvált egymástól), még húsz várost is az új egységes szabályok alapján szervezett törvényhatósággá vált.[5] 1870-1918 között 47 törvényhatósági jogú város volt.

1.1.1.2. Rendezett tanácsú városok

A rendezett tanácsú városok az ún. községi törvények (1870.42.tc., 1871.18. tc. és 1886.22.tc.) következtében azon mezővárosokból és azon kisebb szabad királyi városokból alakultak, amelyeknek nem volt gazdasági erejük önálló törvényhatóság alkotására (mint a törvényhatósági jogú városok). Ezek nem tartoztak járási szervezetbe, hanem közvetlenül a vármegyei hatóság alá voltak rendelve. Legfőbb szervük a városi tanács volt, első tisztviselője a polgármester. A városi elöljáróság a polgármesterből, a főjegyzőből, aljegyző(k)ből, tiszti ügyészből, levéltárnokból stb. álltak. A városi tanács hatáskörébe tartoztak a „belügyek", azonban a városi elöljáróság csak első fokú közigazgatási szervként járhatott el. A rendezett tanácsú városok száma Magyarországon 1886-ban (Horvát-Szlavónországgal) 123, (Horvát-Szlavónország nélkül) 1891-ben 106, 1912-ben 112, 1920-ban pedig (a régi területen) 125. [6]

[3] A törvényhatósági jogú város 1870 és 1950 között létezett, mint jogi kategória. E városok egyenrangúak voltak az 1870-től egységes szervezetű területi törvényhatóságokkal és azoktól különálló közigazgatási területi egységeket alkottak. A törvényhatósági jogú városok élén a vármegyékhez hasonlóan a főispán állt, aki a kormány képviselője volt és számos jogosítvánnyal rendelkezett az önkormányzat vezetésére és ellenőrzésére. A legfőbb testületi szerv a törvényhatósági bizottság volt, további fontos testületek voltak 1929-ig a városi tanács illetve a törvényhatósági kisgyűlés 1929-től, valamint a közigazgatási bizottság.

[4] Szabad királyi városok, amelyek törvényhatósági jogú városok is: Arad, Debrecen, Győr, Kassa, Kolozsvár, Komárom, Marosvásárhely, Pécs, Pozsony, Selmec- és Bélabánya, Sopron, Szabadka, Szatmárnémeti, Szeged, Székesfehérvár, Temesvár, Újvidék.

[5] Abrudbánya, Bereck, Csíkszereda, Fogaras, Gölnicbánya, Hátszeg, Illyefalva, Kecskemét, Kézdivásárhely, Kolozs, Nagyvárad, Sepsiszentgyörgy, Szászrégen, Szék, Székelyudvarhely, Oláhfalva, Vajdahunyad, Versec, Vízakna és Zilah. Az 1873. évi 11. tc. alapján Baja és Hódmezővásárhely, az 1873. évi 27. tc a katonai határőrvidék megszűnésével Pancsova, Fehértemplom és Karánsebes lett törvényhatósági jogú város. 1907-ben Miskolc szerzett törvényhatósági jogot. (1907.évi 51.tc.).

[6] Lásd: Magyarország helységnévtárának évfolyamait. A városok jogállása szorosan összefüggött Magyarország térszerkezetének alakulásával. Pl: vesd össze: Csüllög G: A Felvidék Magyarország történeti térszerkezetében.In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Dr. Peja Győző emlékkönyv. Nyíregyháza-Szerencs, 2007 pp. 201-225., vagy Kókai Sándor: Bánát történeti földrajza 1718-1918.

1.1.2. Rendőrségek irányítása

A városi rendőrségek a helyi önkormányzat irányítása alatt álltak. A belügyminiszter munkájukba közvetlenül nem, csak az önkormányzatokon keresztül szólhatott bele, mint a törvényesség felügyelője. Az önkormányzati rendőrségek tisztségviselői, egyenruhás önkormányzati köztisztviselők voltak városonként eltérő rangrendszerrel. Jogállásuk azonos volt az önkormányzat többi tisztségviselőjével.[7] Hat évre választották őket, mint a többi önkormányzati tisztségviselőt. Igaz, hogy 1886-tól a városi rendőrkapitányok kinevezési joga a főispánt illette meg. Így lehetőség volt a kormányzati érdekek érvényesítésére. Azonban a helyi érdekek érvényesítése nem csökkent.

A működési terület, a lakosság száma, a bűnesetek száma, és a testületi létszám tekintetében is a városi rendőrségek jelentették a magyarországi rendőrségek gerincét. A városi rendőrségek szervezeti felépítése eltérő volt, hiszen mindegyik város saját maga alkotta meg a működési szabályzatát. Azonban a struktúra lényegesebb vonásai azonosak voltak. A szervezet élén a kapitány állt, aki a kapitányi hivatalon keresztül irányította a testületet. A hivatalhoz több osztály – közigazgatási, bűnügyi, őrtestületi (közrendvédelmi) stb. – tartozott. A nagyobb városokban az osztályok munkatársai specializálódtak egy-egy szakterületre, pl. rablás, bordélyügyek stb. Kisebb városokban a szakosodás nem jöhetett létre, sőt a kisebb létszámú testületeknél az osztálytagozódás sem alakulhatott ki. A jelentősebb városokban a századfordulóra már megjelentek a detektívcsoportok is.

A kapitányi hivatalhoz tartozott még a fogda, a számvevőség, a segédhivatal és az ún. szolgaszemélyzet (fűtők, takarítók stb.). A rendőrlegénység döntő többsége – a város közigazgatási határain belül elhelyezett – őrszobákhoz tartozott, és ezek körzetében teljesített szolgálatot. Kisebb városokban nem alakult ki az őrszobai rendszer.

Az önkormányzati rendőrségek „államosítása": azaz a városi rendőrségek az önkormányzatok hatásköréből a kormány közvetlen alárendeltségébe kerüljenek a belügyi tárcán keresztül, már a dualizmus időszakában is felmerült, de nem történt meg. A rendőrség államosításának élharcosai az önkormányzati rendőrségek tisztviselői voltak, akik egyrészt a helyi érdekek érvényesülését kívánták mérsékelni, másrészt az állami rendőrség által megtestesült „elitbe" szerettek volna bekerülni.

Az önkormányzati rendőrségeket az 1912. évi 58. tc. alapján az állam az éves költségvetésből segítette, un. „államsegélybe" részesítette.[8] Ez 25 törvényhatósági és 111 rendezett tanácsú várost érintett. 1913-ban 1 millió, 1918-ban 1, 5 millió aranykoronát fordított a rendőrség fejlesztésére.[9]

---

[7] Mint önkormányzati tisztségviselők a kapitányok és alkapitányok neveiről és a rendőrség szervezetéről a Magyarország tiszti cím -és névtára ad felvilágosítást.

[8] Az 1912. évi 58 tc. 1.§-ára Csóka Ferenc ny. alezredes, kedves barátom hívta fel a figyelmemet, amelyet ezúton is köszönök.

[9] 41,500/XIII.-1913- B.M. (Belügyi Közlöny 1913. már. 23. 12. szám.) és 50,891/VI-a-1918. B. M. rendelet (Belügyi közlöny 1918. jun. 3. 26. szám)

1.2. Állami rendőrségek

A magyarországi rendőrségeken belül – az önkormányzati rendőrségek mellett – az állami rendőrségek alkották a rendőri szervezetek másik csoportját. Három állami rendőrség működött: a fővárosi rendőrség, Fiumei Állami Rendőrség és a Magyar Királyi Határrendőrség.

1.2.1. Állami rendőrségek

Állami rendőrségeket ott hoztak létre, ahol kiemelt fontosságot tulajdonítottak a rend fenntartásának, illetve annak, hogy azt az állam közvetlenül felügyelje. Állami rendőrséget a dualizmus korában két helyen a fővárosban *Budapest*en és *Fiumé*ban szerveztek. A Fiumei rendőrséget és a határrendőrséget elsősorban a kivándorlás felügyeletének az igénye miatt hozták létre.

Az állami rendőrségek elitcsoportot alkottak a magyarországi rendőrségek között. A személyi állomány képzettsége, felszerelése, ellátása, bűnfelderítési mutatóik mindegyike követendő mintát jelentett az önkormányzati rendőrségek számára. Az állami rendőrségek közvetlen minisztériumi irányítás alatt álltak, bár a fővárosi és a fiumei rendőrség irányításába a városi tanácsnak is beleszólási lehetősége volt. E két rendőrség struktúrája lényegében megegyezett a többi városi rendőrség szervezetével. Valamennyi állami és városi rendőrség létszáma mintegy 10-12 ezer főre becsülhető.

1.2.2. Magyar Királyi Határrendőrség

A Magyar Királyi Határrendőrséget az 1903. 8. tc állította fel. E törvény jelentősége az önkormányzatoktól független, központi irányítás alatt álló szervezet létrehozásában rejlett. A határátlépés feltételeit az útlevéltörvény (1903. 6. tc) szabályozta, amely a kor viszonyaihoz képest liberálisnak minősíthető. Ekkor hozták meg a mai szóval az idegenrendészeti (1903. 5 tc.) és a kivándorlásról szóló (1903. 6. tc.) törvényt is. 1906. január 15-én, 480 fős állománnyal kezdte meg működését. Feladatát Magyarország teljes határszakaszán látta el. A határrendőrség kirendeltségekből és kapitányságokból állt. A kirendeltségek munkáját a kapitányságok irányították. Szervezete kezdetben 11, később 15 határszéli rendőrkapitányságból (határrendészeti kapitányságból) és 31 kirendeltségből állt.[10] Az új, központosított, és a vármegyei, járási, városi hatóságoktól független állami testület, vezető szerepet töltött be a határőrizetben részt vevő szervezetek (a városi rendőrségek állományából 897 fő, 549 pénzügyőr és 300

[10] A fiumei 12. kapitányság csak 1913-ban állt fel. Központi irányító szerve a m. kir. Belügyminisztérium Határrendőrségi Osztálya volt. A háború idején a Határrendőrség a hadtáp-, illetve a hadműveleti területen működött, és a katonai hatóságokat segítette ellenőrzéseivel, s létszáma 600 főre nőtt. Ebben az évben a testület bűnügyi nyomozási felhatalmazást kapott.

vámőr) tevékenységének összehangolásában, széles jogkört kapott a határőrizet, az idegenrendészet és a határforgalom-ellenőrzés terén, de saját állományával közvetlenül csak ez utóbbiban vett részt. A határrendőrök végezték az útlevélvizsgálatot, kiállították a határátkelési igazolványokat (mai szóval kishatárforgalmi igazolványokat), s a határszéli vasút- és hajóállomásokon a közegészségügyi szabályok betartásának ellenőrzését.

A Határrendőrség rendőri büntetőbíróságként járt el útlevél, tiltott visszatérés esetén, valamint külföldiek bejelentkezési és lakhatási ügyeiben, hatáskörébe utalták a kivándorlási ügyeket, majd a leánykereskedés ellenőrzését is. A határszéli rendőrkapitányságok hatóságok voltak, de kitiltási, toloncolási, kihágási ügyekben határozataikat másodfokon az alispán, illetve a városi önkormányzat felülbírálhatta. A testület feladatköréhez nem tartozó rendőri ügyekben a határszéleken is a városi rendőrkapitányságok, illetve a főszolgabírók jártak el.

1.3. A rendőrségi szolgálat

A rendőri szolgálatellátás elvei is városonként változtak. Ugyanis a városok saját hatáskörükben egymástól eltérő végrehajtási utasításokat, szabályrendeleteket adtak ki, amelyek figyelembe vették a helyi sajátosságokat is. Azonban az alapdokumentumokat egységesítették, pl.: a rendőri büntetőeljárást szabályozó BM-IM közös rendelet, a bűnügyi nyomozás tárgyában kiadott BM. körrendelet, a bűnvádi perrendtartás, a büntető törvénykönyv, a kihágási büntető törvénykönyv stb. Így a rendvédelmi tevékenység fontosabb területeit törvények és rendeletek útján központilag szabályozták, az egész ország területére egységes formában. Ezek beépültek az állami rendvédelmi szervek, a csendőrség, a Fővárosi Rendőrség, valamint az önkormányzati szervek rendőrségeinek szolgálati szabályzataiba is.

A századfordulóra kialakult a rendvédelmi szervek hatásköre is. A területi elv érvényesült, a határok azonban nem voltak merevek. Az egyik szerv tagja a másik testület területén is dolgozhatott a helyi illetékes tudtával. Nyomon üldözés esetében még a Magyar Királyság határát is átléphették – az utólagos bejelentés kötelezettségének betartásával –, igénybe véve a monarchiabeli társországok területét. A csendőrség és a rendőrség tekintetében „érdekesen" alakult az elhatárolás. *A rendezett tanácsú városok egy része a közbiztonság ellátására részben vagy egészben, térítés ellenében, a csendőrséget kérte fel. Különösen a külterületek rendfenntartásába vonták be a csendőrséget*, míg a belterületeken inkább a helyi rendőri szervezetet alkalmazták. Ha egy rendezett tanácsú város rendőrsége nem tudott megbirkózni egy bűnüggyel, a közeli törvényhatósági jogú város rendőrségét kérhette fel az ügy kiderítésére. A századfordulótól – a detektívtestületek kialakulásával a nagyvárosi rendőrségeknél – a rendezett tanácsú városok rendőrségei általában a törvényhatósági jogú városok rendőrségeit kérték fel a helyi nyomozásokra.

A magyarországi rendőrségek helyzete tükrözte a magyar közigazgatást. A városok rendőrségei az önkormányzatok hatáskörébe tartoztak. Az állam csupán néhány kiemelt fontosságú helyen hozott létre a közvetlen alárendeltségébe tartozó szervezetet. A rendőrségek mentesek voltak a politikai rendőri feladatoktól. Az ország jogrendje ekkor még nem ismerte a politikai bűncselekmény fogalmát. Egyedül az uralkodó elleni ellenséges magatartás tartozott a büntetendő cselekmények közé. A magyar állam rendőrségei egy alkotmányos monarchia keretei között működő liberális polgári állam részeként működtetett rendvédelmi szervezetek voltak. E szervezeteket a testületen belüli reformokkal, minőségi fejlesztésekkel hozták fel 25 év alatt a nyugat-európai rendőr szervezetek színvonalára. Az ezredfordulóra a magyarországi rendőrségek már azonos szinten álltak a nyugat-európai szervezetekével.

1.4. Rendőrség 1920-1945 között.

A magyarországi rendőrségeket az 1919. október 1-jén államosították.[11] Az államosítást követően a magyar rendőrségek közvetlenül a kormány felügyelete és irányította a Belügyminisztériumon keresztül. A trianoni békediktátum az ország számára ugyanolyan létszámú rendfenntartó erőket hagyott jóvá, mint amelyek a történelmi Magyarországon működtek.

1.4.1. Működési terület

A Trianoni békeszerződés következtében Magyarország új határain belül csupán tíz törvényhatósági jogú város maradt: Baja, Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Miskolc, Pécs, Sopron, Szeged és Székesfehérvár. Két városnak- Komárom[12] és Szabadka-, egyes részei maradtak az országban, központjuk a határokon kívül került. Az 1938-41 között Magyarországhoz visszacsatolt területeken a kilenc korábbi törvényhatósági jogú város visszanyerte e rangját.[13] 1920-1945 között 21 törvényhatósági jogú városról beszélhetünk.

A rendezett tanácsú városok jogi kategóriáját az 1929. 30. tc. megyei városra változott, de ez nem érintette a városok körét. A trianoni békeszerződés utáni területen 1920-ban 33, 1929-ben pedig 45 rendezett tanácsú város volt. [14]

---

[11] 504761919.-M.E. rendelet. Ez 1920. 2. tc-ben emelkedett jogerőre. A megvalósítás 1919 novemberétől 1921 augusztusáig tartott.

[12] 1923. évi 35. tc. alapján Komárom Magyarországon maradt része rendezett tanácsú várossá alakult.

[13] Kassa és Komárom és Ungvár 1938-ban, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad és Szatmárnémeti 1940-ben, Szabadka, Újvidék és Zombor pedig 1941-ben. A két Komárom 1939-ben újraegyesült. Ezen kívül a háború éveiben sor került két másik törvényhatósági jogú város, Kaposvár és Szombathely törvénybe iktatására is az 1942. évi 23. tc.-ben de ezt csak a háború után, 1945-ben hajtották végre.

[14] Az évtized végéig további 12 település szerezte meg e rangot, beleértve Komáromot, amely Magyarországon maradt részéből alakult 1923-ban és Hajdúhadházat, amely csak 1924-1934 között volt város.

1.4.2. Szervezeti felépítés

A rendőrség országos szintű szervezeti felépítése azonban a harmincas évekre érte el végleges formáját. Az ország városait főkapitányságok között osztották fel. A főkapitányságok székhelyei voltak Budapest, Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged, Székesfehérvár és Szombathely. 1931-ben a vidéki főkapitányságokat megszüntették, és valamennyi vidéki városi rendőrséget egy vezetési centrum alá, az újonnan létrehozott vidéki főkapitányság alá helyezték.[15] A rendőrség 926-ban 1680 km^2 területet és 3,2 millió lakost ellenőrzött.1941-es adatok szerint a rendőrség 2 425 793 holdon 4 164 437 főnyi polgári lakosság körében tartotta fenn a rendet.[16]

1.4.3. Rendőri szolgálat

A rendvédelmi testületek szolgálata lényegesen nem tért el a dualizmus koritól. A rendőri erőknek karhatalmi feladatokra történő igénybevétele új feladatként jelentkezett.[17] A rendőrség lehetőségei növekedtek, az állampolgárok garanciái csökkentek a rendőrséggel szemben. A rendvédelmi testületeket kezdték el felruházni a rendvédelem fenntartásának jogkörével.

A rendőrhatóság a rendőrkapitányság volt, ez lényegében a főszolgabírói jogkört gyakorolta a városokban, és ennek kötelékében dolgoztak a rendőrök. A rendőrkapitányságot vezető tisztviselő elsőfokú hatóságként járt el a város területére vonatkozó illetékességi körében. A másodfokú rendőrhatóság a budapesti és vidéki rendőrkapitány volt. A harmadfokú rendőrhatósági jogkör pedig a belügyminiszter hatáskörébe tartozott.

A magyar rendőrség jó hatásfokkal működő professzionális szervezet volt. Megfigyelhető volt az elbürokratizálódása. A dualizmus időszakában a rendvédelemhez kapcsolódó jogosítványok nem a rendőrséget, hanem az önkormányzatokat és az államot illették meg, amelyek e feladatkör realizálására szakmai szervezeteket hoztak létre. Ezzel szemben az első világháború után ezen jogosítványok a rendőrséghez kerültek.

A két világháború között a közigazgatás centralizációja fokozatosan valósult meg. Az állam működése szempontjából reális és kényelmes volt, hogy a rendőrséghez kerüljenek olyan igazgatásrendészeti feladatkörök, amelyeket egyébként rendvédelmi szempontból nem feltétlenül kellett a rendőrség hatáskörébe adni, de a kormányzat ellenőrizni akarta. Például: az útlevelek kibocsátása, egyesületek engedélyezése, fegyvertartási engedélyek kiadása stb.

---

[15] Ekkor változtatták meg a rendőrség elnevezését Magyar Királyi Államrendőrségről Magyar Királyi Rendőrségre.

[16] A rendőrség létszáma mintegy 12 000 fő volt, a terület-visszacsatolásokat követően pedig 14 591 fő, melyből az egyenruhások és detektívek 12 978 főt, a végre hajtó szolgálatot ellátó beosztottak pedig 11 748 főt tettek ki. A magyar rendvédelem története Bp. 1996.

[17] A rendőrségen belüli karhatalmi erő a budapesti rendőrség sajátosságai közé tartozott. Kezdetben a kerületektől vezényeltek naponta rendőröket a Mosonyi utcai laktanyába karhatalmi készenléti szolgálatra. 1932-ben karhatalmi századot, 1934-ben pedig karhatalmi zászlóaljat állítottak fel. A karhatalmi feladatoknak a rendőrségi feladatrendszerbe történő beépülése a szervezet militarizálódásához is hozzájárult.

E feladatok rendőrséghez való leadását bizonyos mértékig szakmailag indokolttá tette az egységes és centrális nyilvántartás vezetésének szükségessége. Ezt leginkább a rendőrség tudta biztosítani a hierarchikus és centrális felépítéséből adódóan.

Ugyanakkor a rendőrségnél maradtak, illetve gyarapodtak olyan tevékenységek is, amelyek még az önkormányzati időszakban kapott meg a szervezet. Például a különböző engedélyek kibocsátásának hatáskörei. Az üzletek, szórakozóhelyek üzembe helyezésének engedélyezése, nyitva tartásuk rendjének meghatározása stb. (Ez természetes volt, hogy az ilyen és ehhez hasonló helyi kérdéseket a közösség a választott képviselői útján rendezte.) Azonban a rendőrségek államosítása után ezen jogkörök nem kerültek vissza a képviselőtestületek hatáskörébe, oda ahonnan származtak.[18] A rendőrség ilyen természetű teendőit még bővítették is, pl.: a kötelező bejelentkezés esetében

2. Csendőrség

A csendőrség a duális, azaz kétpólusú rendvédelem másik ágát képezte. A történelmi Magyarország területén a vidék közbiztonsága soha nem volt megoldott, vagy biztosított (ma sem). A kiegyezést követő gazdasági, technikai, társadalmi fejlődés csakis úgy volt biztosítható, ha a közbiztonság garantálását központosított és mindenkor hatékony rendvédelmi testület biztosítja. Ezért európai és magyar példák nyomán 1881. évi 2. tc nyomán megalakult pontosabban újjászervezték csendőrséget.[19] A szervezet a magyar polgári közigazgatás szerves részévé vált, eredményesen biztosította a közrendet, a közigazgatási döntések végrehajtását. A csendőrség igénybevételének lehetőségét pedig a központi állam megosztotta a vidéki települések vezetőivel.

2.1. Szervezet

A szervezet kialakítása során kezdetben 6, később (1911) 8 csendőrkerületet állítottak fel. Egy csendőrkerület-parancsnokság alá 2-4 szárnyparancsnokság tartozott. Minden szárny 2-3 szakaszparancsnokságot felügyelt. A szakasz-

[18] Ezek a jogosultságok nem voltak ugyan ellentétesek az ország törvényes rendjével, mégis az a helyzet állhatott elő, hogy ugyanaz a szervezet alakíthatott ki szabályokat, ellenőrizte azok végrehajtását, és büntette meg – bizonyos korlátok között – a szabályok ellen vétőket.

[19] A magyar politikai elit úgy döntött, hogy a neoabszolutizmus kori csendőrséget (1849-1867) állítják helyre politikai rendőri jogosítványok nélkül, a legitim magyar kormány felügyeletével, az ország törvényei által megszabott korlátok közötti működéssel. A parlament a kormány javaslatára, mérsékelt vita nyomán végül a Magyar Királyi Csendőrség felállítása mellett döntött. A döntésben közre játszott, hogy a neoabszolutizmus időszakában az osztrák csendőrség kedvező közbiztonságot teremtett az országban, és ahol fennmaradt a két csendőr ezred – Erdélyben és Horvátországban – ott a közbiztonság jobb volt az ország többi részénél; másrészt Európa-szerte a XIX. században terjedt el a csendőrség intézménye, gyökeres változásokat előidézve a közbiztonság terén. Azokon a területeken, ahol a csendőrség működött sokat javult a biztonság. A csendőrség mellett szólt az is, hogy a testület a rendvédelem terén az állam centralizációjának egyik megtestesítője is volt. Mellette szólt működésének viszonylagos olcsósága, továbbá az a körülmény is, hogy bevezetésével a monarchia társországaiban a rendvédelem testületei hasonlókká válnak.

parancsnokok vezetése alá általában 15-25 őrs tartozott. Az őrsök működési területének kialakítása során figyelembe vették a területek domborzati és növényzeti viszonyait, a lakosság sűrűségét, a közlekedési állapotokat. Az őrsök egymástól való távolságát mintegy 25 km-ben állapították meg. Az őrsök létszáma kezdetben 5-7 fő volt. A 12 000 fős szervezet működési területe a dualizmus korában 283.000 km^2-en mintegy 20.000.000 fő körében tartotta fenn a rendet.[20] A trianoni határokon belül 1926-ban 91 330 km^2 terület és 5.8 millió fő állt csendőrség ellenőrzése alatt. 1 csendőre 11,67 km^2 és 792 lakos jutott.[21]

Szervezeti felépítését a következők jellemezték: *„A m. kir. csendőrség a közbiztonsági szolgálat teljesítésére rendelt katonailag szervezett őrtestület" volt* A csendőrség alapfeladata minden szempontból közbiztonsági jellegű volt, ezért rendvédelmi és egyúttal katonai típusú szervezet volt. A csendőr minden szempontból katonának volt minősítve. Vonatkoztak rá a katonai szabályzatok, öltözete – sajátos szolgálati jelképei mellett is – egyértelműen katonai egyenruha volt. Fegyverzete, eszközei alapvetően katonai jellegűek és a honvédségnél rendszeresítettek voltak. A szervezet katonai tagoltságú volt. A csendőrőrs épülete, elhelyezése, berendezése a katonai laktanya kicsinyített másaként is felfogható. A neve csendőrlaktanya, csendőrőrs-parancsnokság. A csendőrök magukat minden szempontból katonának tartották. Ugyancsak a katonai jelleget bizonyítja a csendőrfelügyelői intézmény is. A csendőrség kettős jellegét bizonyítja még, hogy a szervezetet közbiztonsági-működtetési szempontból a Belügyminisztérium, minden más szempontból a Honvédelmi Minisztérium irányította. A kiképzés-továbbképzés egyidejűleg katonai és rendvédelmi is volt. A kettős rendszerű képzés minden képzési szintre jellemző volt. A szomszédokkal, a szomszédos rendvédelmi, katonai és közigazgatási szervezetekkel területi és hatásköri alapon szervezett együttműködése volt.

A szervezeti struktúra 1922-ig követte a magyar közigazgatás struktúráját, később attól gyakorlatilag eltávolodott, azzal aszinkronná vált, mégis a közigazgatással elsősorban a falvakban kitűnő kapcsolatot tartott a csendőrség.

2.2. Működése

A csendőri szervezet soha nem volt túlmértezett, nem volt bonyolult struktúrájú. Alapfeladata a közel 70 éves működés alatt lényegileg nem változott, mindvégig a vidéki közbiztonság biztosításáért felelt és tevékenykedett.

A csendőrség közrendvédelmi tevékenységét a közbiztonsági szolgálatban végzett járőrszolgálat (portyázás) folyamatos teljesítése jelentette. A portyázás mindenekelőtt bűnmegelőzési feladatot jelentett. A csendőrség volt az első rendvédelmi szervezet, ahol erre helyezték a hangsúlyt és csak másodsorban volt

[20] 1914-ben 6 kerület-, 57 szárny-, 136 szakasz-, 483 járásparancsnokság 2028 őrs működött. 1944-ben 10 kerület-, 35 osztály-, 79 szárnyparancsnokság és 1321örs működött. Preszly Lóránd: A m. kir. csendőrség története 1881-1918. Suba János: A m. kir. csendőrség diszlokációja (Kézirat)

[21] Kaiser Ferenc: A magyar királyi csendőrség története a két világháború között. 31.p.

bűnüldöző-felderítő szervezet. E feladatot a csendőrkerület állományának 83-90%-a a csendőrőrs szervezetében végezte. Egy csendőrkerület létszáma kb. 1000 fő volt, (amely ma egy átlagos megyei rendőr-főkapitányság létszáma,) működési területe ugyanakkor 3-4 vármegye volt, ami egybeesett a honvédségkerület, később a honvédhadtest területével. A katonai ügyészség a csendőrkerület szervezetében volt elhelyezve. A csendőrség hazánk mindenkori, teljes vidéki területein funkcionált, amely legalsó szinten őrskörletekig volt részletezve.

2.2.1. Csendőrörs

Az őrs, mint a csendőri szervezet lényege, legkisebb egysége, a közbiztonság közvetlen felelőse, mindig a vezetés és a lakosság figyelmének a középpontjában állott. A csendőrség napi tevékenysége mindig az őrsön folyt, mégpedig a napi, vagyis a rendes járőrszolgálatban, a járőrszolgálat keretében, és a nyíltan, mindig egyenruhában végzett nyomozati munkában. A járőrszolgálatot az őrsparancsnok naponta szervezte, a napi szolgálatot pedig a megtörtént és a kinyomozandó bűncselekményekhez igazította. Így tehát minden nyomozati cselekmény egyenruhában, a járőrszolgálat keretében, folyamatában és nem azon kívül valósult meg.

A harmincas évek elejétől kezdődően folyamatosan létrejövő csendőrnyomozó alosztályok ezt a fajta nyomozati tevékenységet csak erősítették. Ezután is a csendőrség, az egyenruhás csendőrjárőr nyomozott az évente több százezres bűnügyekben, vétségekben és kihágásokban. Ez a nyomozás a járőr által végzett önálló nyomozás volt. Párját ritkító eredményességgel. Ezért sem a nyomozó alosztályok, sem a vasúti őrsök, sem a közlekedési és híradó alosztályok, sem a vízi-rendészeti szervek létrejötte nem változtatta meg a nyomozati munka és a járőrszolgálat lényegét. A működés alatt végig meglévő eredményesség okait ezért mindig az alaptevékenységben, a járőrszolgálatban és a közben vagy alatta végzett nyomozati munkában kell keresnünk.

A csendőri szervezet *az olcsó, kis költségű rendvédelmi szervezetek közé tartozott,* hiszen a működés alapfeltételeit a BM biztosította, a községek pedig földdel, területtel, épülettel, terménnyel, munkaerővel, javítással, stb. segítették az őrsök működését. Ezen belül talán az őrsi közélelmezés segítése volt a legfontosabb. Igaz, ennek a megszervezése a csendőrlegénység egyik legfontosabb feladata volt. Több helyen előfordult az is, hogy az ún. őrsfőzőnő (aki a személyi állományra főzött) fizetését is a községi önkormányzat biztosította. A községek zöme a községi földekből rendszeresen juttatott kiszolgált csendőrök részére kedvezményes telket, segítette letelepedésüket, vagy hozzájárult iparosként való működésükhöz. Ezen nem hivatalos helyi támogatások jelentős mértékben hozzájárultak a csendőrség működéséhez, s egyúttal a csendőrlegénység szociális helyzetét is javították. A község lakossága azonos szintűnek kezelte a csendőrséget a bíróval, a jegyzővel, a pappal, a tanítóval, az orvossal, a gyógyszerésszel, stb.

1921-ben a csendőrség által felügyelt terület 96 400 km^2 tett ki, e területen lakók száma 6 369 769 fő volt. A nagy és kisközségek száma, amelyet a testület ellenőrzött 3 419 volt. Egy csendőrre átlag 4 km^2 és 500 lakos esett. Csendőrőrs nem volt 2 286 községben.[22]

2.2.2. Csendőrség a városokban

Általánossá vált, hogy egyre több város kérte, hogy, részint külterületen, részint pedig belterületén is a rendőrség helyett a csendőrség lássa el a közbiztonsági szolgálatot. 1903-ban Hódmezővásárhely és Debrecen. Itt a városon kívüli külterületén a csendőrséget már 1902-ben megszervezték. 1903-ban Szabadka külterületén, és Kiskunfélegyháza város bel- és külterületén, 1904-ben Pancsova, Szatmárnémeti, Nagybánya, Baja, Szolnok és Nagykikinda városokban, 1905-ben Máramarossziget, Zenta, Beregszász, Munkács, Mezőtúr és Nagybánya városok területén ruházták át a közbiztonsági szolgálatot a csendőrségre, illetve szervezték meg a csendőrséget. 1906-ban Nagybecskerek, Szekszárd és Gyöngyös, 1913-ban Abrudbánya és Zsolna városok területén vették át a közbiztonsági szolgálat ellátását.

2.2.3. Csendőrség jellemzői

Néhány tanulság a csendőrség történetéből: A tisztikar létszáma nem haladhatta meg a testület személyi állományának 5%-át. A tisztek csak vezető funkciókat töltöttek be. A szakértelmet nem tiszti ranggal, hanem az elismerés más formáival honorálták. A személyi állomány döntő többségét a végrehajtó szolgálatban foglalkoztatták tiszthelyettesi rendfokozatban. Megközelítőleg a testület létszámának 90%-a látott el ilyen jellegű szolgálatot.1914-ben 291 fő tiszt és 11623 fő legénység és 42 polgári alkalmazott volt.

A hatásköröket decentralizálták, az adminisztrációt a lehető legkisebbre csökkentették. A parancsnokságok minimális létszámmal (néhány fő) működtek. A parancsnokságok és a tisztikar személyesen nem folyhatott be a szolgálati tevékenységek megvalósításába. Nem volt joga, hogy az állampolgárokkal hatósági személyként kapcsolatba kerüljön, csupán irányította a szervezetet, ellenőrizte annak tevékenységét, gondoskodott a személyi és anyagi feltételek előírásszerű felhasználásáról stb.

A testület személyi állományának döntő többsége hatósági területén járőrözött. A folytonos csendőri jelenlét jelentős visszatartó erőt jelentett a törvénysértések elkövetése tekintetében.

A Magyar Királyi Csendőrséget fennállása során kétszer is feloszlatták. Mindkét esetben a polgári magyar államszervezet felszámolása volt a cél, amelynek egyik sarokkövét alkotta a szervezet.

[22] Suba János: A m. kir. csendőrség diszlokációja (Kézirat)

3. Befejezés

A háború után 1945-1949 között megkezdődött az ország betagozódása a szovjet érdekszférába, az ország függetlenség mellett a rendvédelmi struktúra is áldozatul eset. Ez az időszak a nemzeti rendvédelmünk felszámolása és a megszálló hatalom rendvédelmi modelljének átvétele volt, amely a közigazgatás teljes szovjet típusú átalakításával párhuzamosan zajlott. Sztálini modell bevezetésére fokozatosan – a politikai harcok alakulásának függvényében – került sor, amelynek első lépése 1945 elejére tehető, amikor az MKP-nek – szovjet segédlettel – sikerült kierőszakolnia a Magyar Királyi Csendőrség feloszlatását és a Magyar Királyi Rendőrség átszervezését.

Irodalom

BORBÉLY Z. – DR. KAPY R. (1942): A 60 éves magyar rendőrség 1881-1941. Bp.

CSAPÓ CS. (1999): A Magyar Királyi Csendőrség története 1881-1914. Pécs

KAISER F. (2002): A Magyar Királyi Csendőrség a két világháború között. Pécs

KÖVENDY K. (1973): A Magyar Királyi Csendőrség. Csendőrség békében, háborúban és emigrációban. Torontó

MAGYAR TÖRVÉNYTÁR CORPUS juris hungarici CD.

PARÁDI J. szerk. (1996): A magyar rendvédelem története. Budapest

PRESZLY L. (1920): A Magyar Királyi Csendőrség története 1881-1918. Bp.

REKTOR B. (1980): A Magyar Királyi Csendőrség oknyomozó története. Cleveland

TISZA M. (1913): Magyarország rendőrségének története a legrégibb időktől 1912-ig. Igló

VÉCSEY L. szerk. (1926): A negyvenéves budapesti detektívtestület jubileumi albuma 1886-1926 Budapest

SUBA J.: A M. kir. Csendőrség díszlokációja (Kézirat)

Mellékletek

1. táblázat. Azon törvényhatósági joggal felruházott városok, amelynek rendőrségét az állami költségvetés támogatta 1913-ban

1. Arad	2. Baja	3. Debrecen
4. Győr	5. Hódmezővásárhely	6. Kassa
7. Kecskemét	8. Kolozsvár	9. Komárom
10. Marosvásárhely	11. Miskolc	12. Nagyvárad
13. Pancsova	14. Pécs	15. Pozsony
16. Selmec- és Bélabánya	17. Sopron	18. Szabadka
19. Szatmárnémeti	20. Szeged	21. Székesfehérvár
22. Temesvár	23. Újvidék	24. Versec
25. Zombor		

Forrás: 41,500/1913. B. M. számú körrendelet (szerkesztette: Suba János)

2. táblázat. Azon rendezett tanácsú városok, amelyeknek rendőrségét az állami költségvetés támogatta 1913-ban

1. Abrudbánya	2. Bártfa	3. Bazin
4. Beregszász	5. Beszterce	6. Besztercebánya
7. Brassó	8. Breznóbánya	9. Csíkszereda
10. Cegléd	11. Dés	12. Déva
13. Dicsőszentmárton	14. Dobsina	15. Eger
16. Eperjes	17. Érsekújvár	18. Erzsébetváros
19. Esztergom	20. Fehértemplom	21. Felsőbánya
22. Fogaras	23. Gölnicbánya	24. Gyergyószentmiklós
25. Gyöngyös	26. Gyula	27. Gyulafehérvár
28. Hajdúböszörmény	29. Hajdunánás	30. Hajdúszoboszló
31. Hátszeg	32. Igló	33. Jászberény
34. Jolsva	35. Kaposvár	36. Karánsebes
37. Karcag	38. Késmárk	39. Kézdivásárhely
40. Kiskunfélegyháza	41. Kiskunhalas	42. Kismarton
43. Kisszeben	44. Kisujszállás	45. Kolozs
46. Korpona	47. Körmöcbánya	48. Kőszeg
49. Leibic	50. Léva	51. Losonc
52. Lőcse	53. Lúgos	54. Magyarkanizsa
55. Makó	56. Máramarossziget	57. Medgyes
58. Mezőtúr	59. Modor	60. Munkács
61. Nagybánya	62. Nagybecskerek	63. Nagyenyed
64. Nagykanizsa	65. Nagykároly	66. Nagykikinda
67. Nagykőrös	68. Nagyrőce	69. Nagyszeben
70. Nagyszombat	71. Nyíregyháza	72. Nyitra
73. Pápa	74. Poprád	75. Rimaszombat
76. Rózsahegy	77. Rozsnyó	78. Ruszt
79. Sátoraljaújhely	80. Segesvár	81. Sepsiszentgyörgy
82. Szakolca	83. Szamosújvár	84. Szászrégen
85. Szászsebes	86. Szászváros	87. Székelyudvarhely
88. Szekszárd	89. Szentendre	90. Szentes
91. Szentgyörgy	92. Szepesbéla	93. Szepesolaszi
94. Szepesváralja	95. Szilágysomlyó	96. Szolnok
97. Szombathely	98. Torda	99. Trencsén
100. Túrkeve	101. Újbánya	102. Ungvár
103. Vác	104. Vajdahunyad	105. Veszprém
106. Vízakna	107. Zalaegerszeg	108. Zenta
109. Zilah	110. Zólyom	111. Zsolna

Forrás: 41,500/1913. B. M. számú körrendelet (szerkesztette: Suba János)

3. táblázat. M. Királyi Államrendőrség Vidéki főkapitánysága alá tartozó rendőrkapitányságok 1935-ben

1. Baja	2. Balassagyarmat	3. Békéscsaba
4. Budafok	5. Cegléd	6. Csongrád
7. Debrecen	8. Eger	9. Esztergom
10. Gyöngyös	11. Győr	12. Gyula
13. Hajdúböszörmény	14. Hajdúhadház	15. Hajdúnánás
16. Hajdúszoboszló	17. Hódmezővásárhely	18. Jászberény
19. Kalocsa	20. Kaposvár	21. Karcag
22. Kecskemét	23. Kiskunfélegyháza	24. Kiskunhalas
25. Kisújszállás	26. Komárom	27. Kőszeg
28. Magyaróvár	29. Makó	30. Mátyásföld
31. Mezőtúr	32. Miskolc	33. Mohács
34. Nagykanizsa	35. Nagykőrös	36. Nyíregyháza
37. Pápa	38. Pécs	39. Salgótarján
40. Sátoraljaújhely	41. Sopron	42. Szeged
43. Székesfehérvár	44. Szekszárd	45. Szentendre
46. Szentes	47. Szolnok	48. Szombathely
49. Túrkeve	50. Vác	51. Veszprém
52. Zalaegerszeg		

Forrás: Magyarország tiszti cím- és névtára 1935. (szerkesztette: Suba János)

4. táblázat. M. Királyi rendőrség vidéki főkapitánysága alá tartozó rendőrkapitányságok 1944-ben

1. Baja	2. Balassagyarmat	3. Bánffyhunyad
4. Békéscsaba	5. Beregszász	6. Beszterce
7. Cegléd	8. Csíkszereda	9. Csongrád
10. Debrecen	11. Dés	12. Diósgyőri vasgyár
13. Eger	14. Érsekújvár	15. Esztergom
16. Felsőbánya	17. Gyergyószentmiklós	18. Gyöngyös
19. Győr	20. Gyula	21. Hajduböszörmény
22. Hajdunánás	23. Hajduszoboszló	24. Hatvan
25. Hódmezővásárhely	26. Jászberény	27. Jolsva
28. Kalocsa	29. Kaposvár	30. Karcag
31. Kassa	32. Kecskemét	33. Kézdivásárhely
34. Kiskunfélegyháza	35. Kiskunhalas	36. Kisújszállás
37. Kolozsvár	38. Komárom	39. Kőszeg
40. Léva	41. Losonc	42. Magyarkanizsa
43. Makó	44. Máramarossziget	45. Marosvásárhely
46. Mezőtúr	47. Miskolc	48. Mohács
49. Mosonmagyaróvár	50. Munkács	51. Nagybánya
52. Nagykanizsa	53. Nagykároly	54. Nagykőrös
55. Nagyszalonta	56. Nagyvárad	57. Nyíregyháza
58. Pápa	59. Pécs	60. Rimaszombat
61. Rozsnyó	62. Salgótarján	63. Sátoraljaújhely
64. Sepsiszentgyörgy	65. Sopron	66. Szabadka
67. Szamosújvár	68. Szászrégen	69. Szatmárnémeti
70. Szeged	71. Székelyudvarhely	72. Székesfehérvár
73. Szekszárd	74. Szentendre	75. Szentes
76. Szilágysomlyó	77. Szolnok	78. Szombathely
79. Túrkeve	80. Újvidék	81. Ungvár
82. Vác	83. Veszprém	84. Zalaegerszeg
85. Zenta	86. Zilah	87. Zombor

Forrás: 1944 évi Magyarország tiszti cím- és névtára pótfüzet 157-161. p. (szerk.: Suba János)

5. táblázat. A csendőri szervezet vázlatos jellemzői számokban

A szervezet helye időben és térben	Évek:				Megjegyzések
	1887	1914	1925	1944	
kerületek száma	6	8	7	10	területváltozás
szárnyak száma	25	42-51	93		nem viszonyítható
szakaszok száma	63	126	209		nem célszerű viszony
őrsök száma	916	1501	853	1151	ügyelni kell mikor?
létszám	5542	10406	kb. 12 000	22 000	a világháborúk alatt létszámbővítés

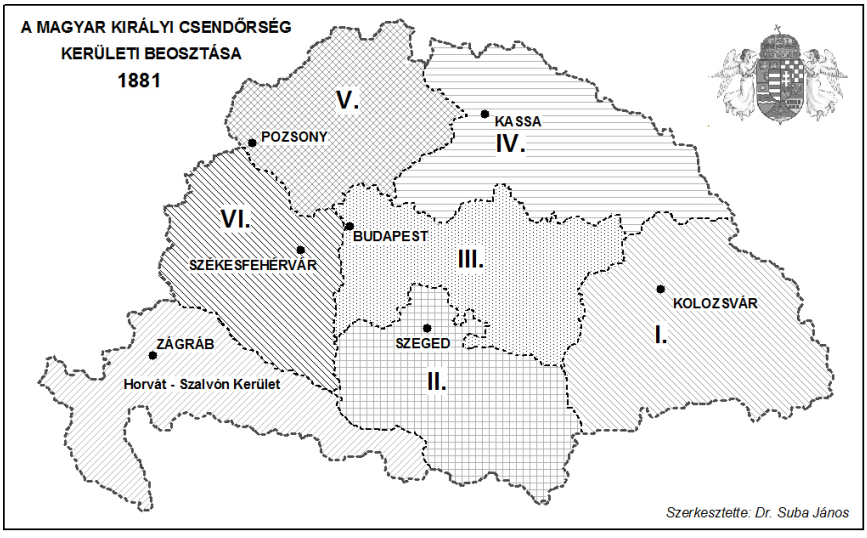

M. Kir csendőrség kerületi beosztása 1881-ben

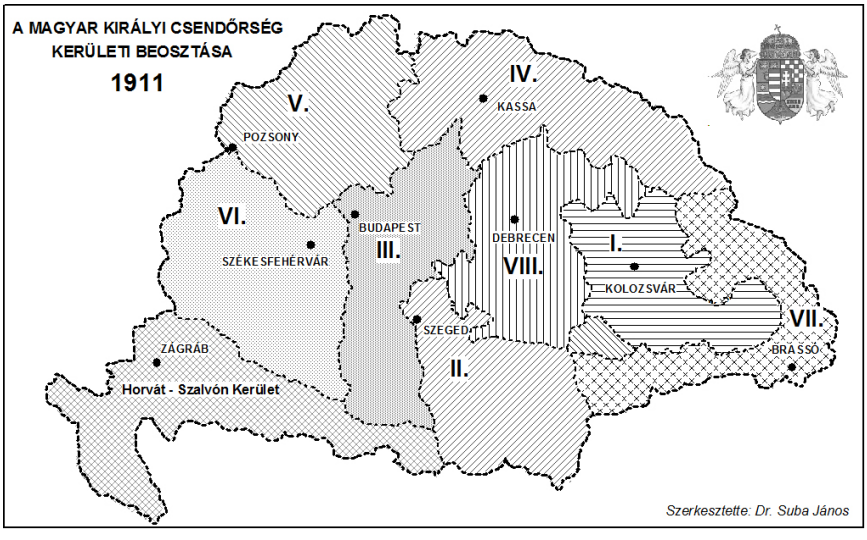

M. Kir csendőrség kerületi beosztása 1911-ben

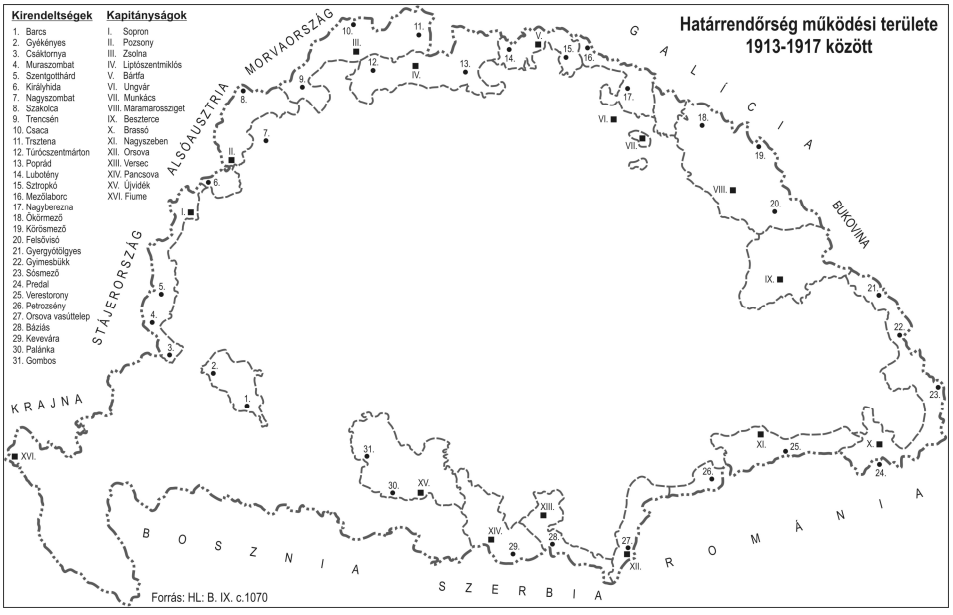

Határrendőrség működési területe 1913-1917

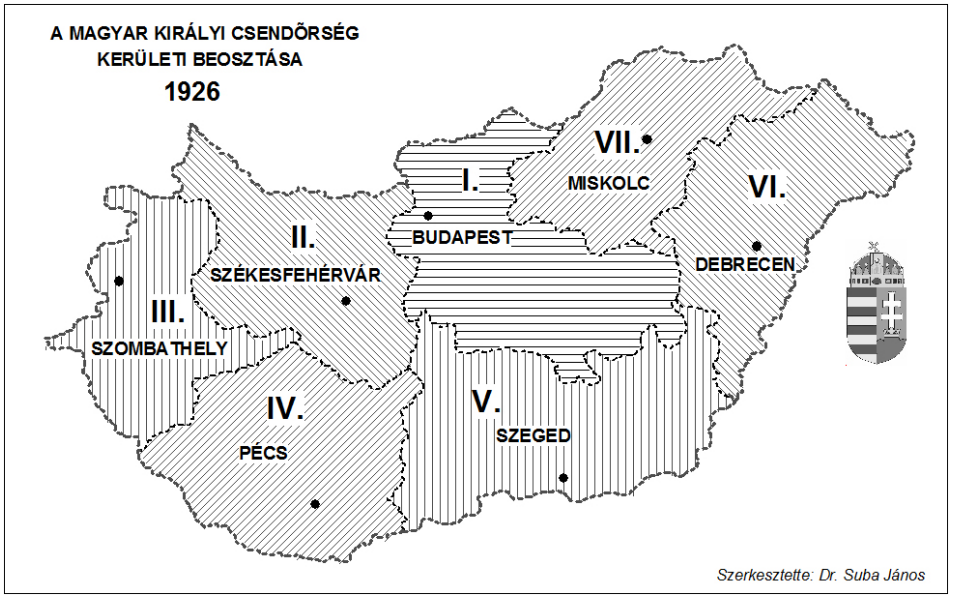

M. Kir csendőrség kerületi beosztása 1926-ban

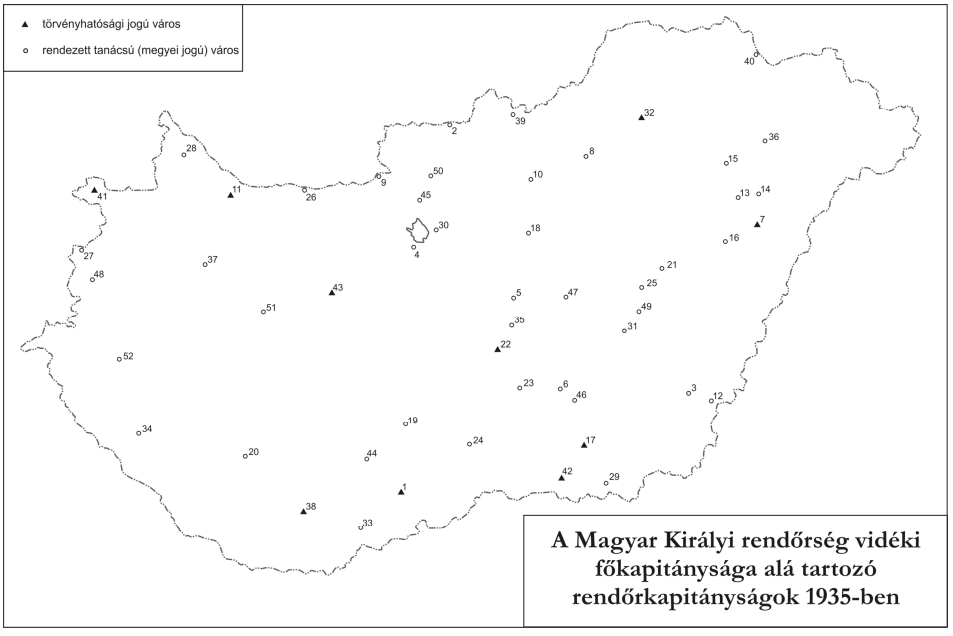

A M. Kir. rendőrség vidéki főkapitánysága alá tartozó rendőrkapitányságok 1935-ben

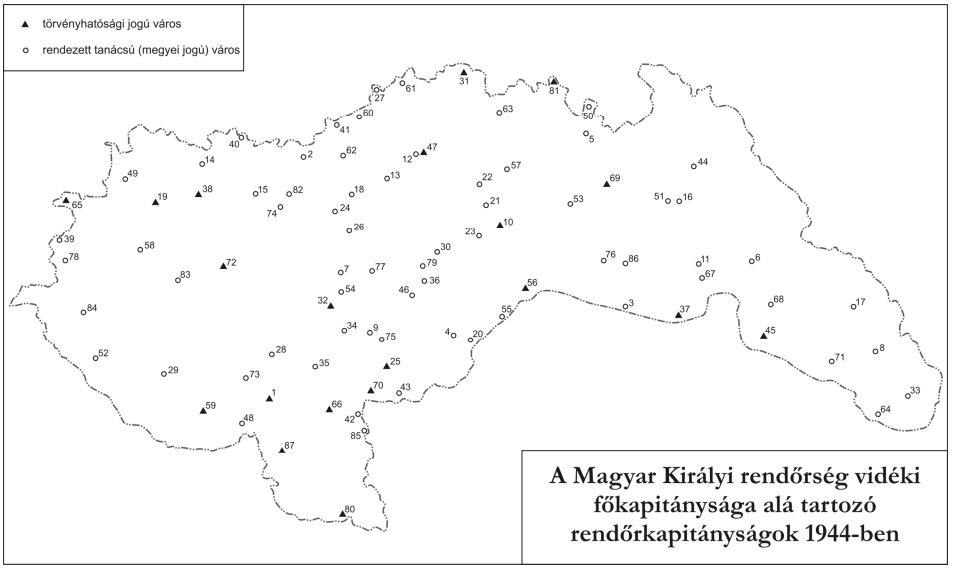

M. Királyi rendőrség vidéki főkapitánysága alá tartozó rendőrkapitányságok 1944-ben

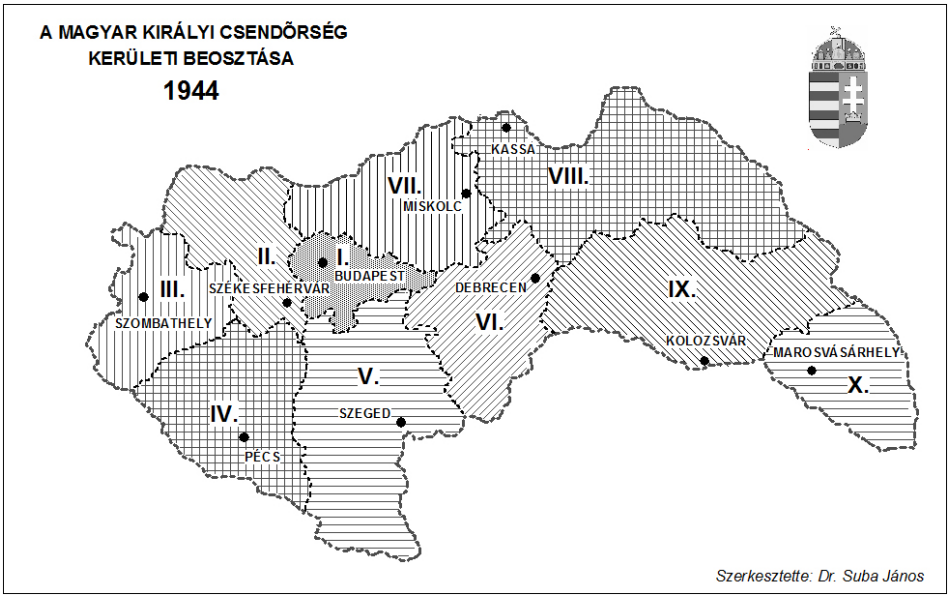

M. Kir csendőrség kerületi beosztása 1944-ben

MEGMARADÁSUNK TÖRTÉNETI-FÖLDRAJZI ALAPJAI (HONFOGLALÁS-ÁLLAMALAPÍTÁS)

DR. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN[1]

Bevezetés

Több mint fél évszázada foglalkoztat az a talány, hogy mi magyarok – egyedül a Keletről jött népek közül – megmaradtunk, s itt élünk a Kárpát-medencében. Ismereteink szerint a Kr.e. VIII. századtól kezdve a pusztai pásztornépek (a kimmereket és a szkítákat követve) törtek be a keleti sztyeppékről, a így „világhódító" hunok, s utolsóként a kunok és a mongolok. Mintegy 20-22 hódító vagy honfoglaló nép érkezett „Skytiából" a kérdéses kétezer év alatt, de csak mi magyarok őriztük meg nevünket, nyelvünket és államunkat. Ezért tartom ma is aktuálisnak az alábbi mondatokat: „A nagy világhódító ősöktől való leszármazás gondolata egy pillanatra talán végigcirógatja nemzeti hiúságunkat, de mennyire felemelőbb az a tudat, hogy a magyarság nem elbukott nagy nemzetek messze vetődött törmeléke, hanem önerejéből lett azzá, ami, megállva helyét, megtartva nemzeti létét, csorbíthatatlan egyéniségét idegen népek tengerében, testvér nélkül, olyan történelmi színpadon, hol hatalmas népek és fajok tucatszámra hullottak el, omlottak semmivé, elvesztve nyelvüket, nemzeti öntudatukat, sőt anyagi létüket. A magyarság életrevalóságának, szívósságának oly bizonyítéka van ebben a tényben, mely nemzeti önérzetünket jobban emelheti, mint bármely előkelő származtatás hazug elmélete. A valóság, mellyel keményen szembenézhetünk, ebben az értelemben, ha jól meggondoljuk, szebb, mint az álom" *(Bárczi G. 1943)*

Megmaradásunk szempontjából meghatározó jelentőségű esemény volt a honfoglalás és az államalapítás. Írásomban olyan geopolitikai - történeti földrajzi tényeket és körülményeket veszek sorra, amelyeknek fontos szerepük volt abban a talányos sikersorozatban, amely a magyar nép fennmaradását eredményezte.

1. Nomadizmus – vagy folyómenti szállásváltó gazdálkodás

A magyar lakosság döntő része úgy véli, hogy a honfoglalás előtt őseink nomád pásztorok voltak. A nomadizmus az óvilág (Ázsia, Afrika) hatalmas sivatagos és félsivatagos térségeiben még ma is jellemző gazdálkodási mód, de Európában még a múltban is kicsiny volt a jelentősége. A nagyállattenyésztő nomadizmus eléggé körülhatárolt területen működött, és működik ma is. Általában területe egybeesik a 300 mm évi csapadékösszeg alatti területekkel. Közép-

[1]Prof. Dr. Süli-Zakar István DSc Egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, 4032 Debrecen Egyetem tér 1. sulizi@tigris.unideb.hu, sulizakari@gmail.com

Ázsiából – a Turáni-alföldről, vagy Belső-Ázsiából (a mongolokig bezárólag) igen számos igazi nomád nép tört be Európában, azonban az avarok, az onugor-törökök, a kazárok, a besenyők és a kunok példája is igazolja, hogy a nedvesebb területre érkezve ezek a népek is áttértek a szállásváltó, majd – ha a sorstól kaptak rá elegendő időt – a letelepült életformára.

A nomádok a sátraikkal, a vándorlást jól tűrő állataikkal rövid idő alatt nagy területeket voltak képesek bejárni, a szállásváltó népek már nehezebben vándoroltak. Helyhez kötötte őket a növénytermelés, s a tenyésztett állataik között is több olyan is volt, amelyek nem igen bírták a vándorlást. A magyarság megmaradásában döntő szerepet játszott az a tény, hogy soha nem volt igazi nomád nép *(1. ábra)*.

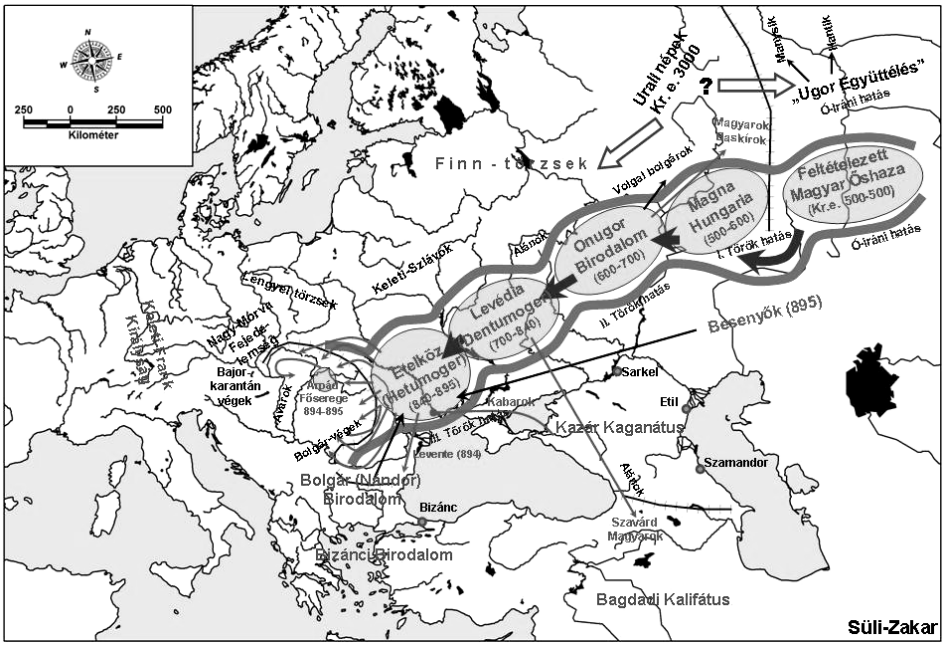

1. ábra. A magyar nép vándorlása és a honfoglalás

A katonáskodó nemzetségek alá tartozó nagyszámú köznép már jórészt földművelésből élt Etelközben is, s a Kárpát-medencében a csapadékosabb klímán viszonylag rövid idő alatt tökéletesen letelepült – földművelővé vált.

2. Nagyállattartás – földművelés

A magyar honfoglalás során Etelközből a Kárpát-medencébe mintegy félmillió ember vándorolt át. Ez a nagyszámú népesség csak úgy élhetett meg az Etelközben – majd 895-öt követően a még kisebb területű Kárpát-medencében – ha a kis eltartó képességű legeltető állattartás mellett már jelentős földművelés-

sel is foglalkozott. A szállásváltó gazdaság is egy szabályozott éves vándorlást jelent, csakúgy, mint a nomád gazdálkodás, azonban ez jóval kisebb távolság megtételét jelenti a pásztoroknak, s ugyanakkor a lakosság nagyobb része már nem is vett részt a vándorlásban. Gyakran félnomád gazdálkodásnak nevezik ezt a mezőgazdasági formát, bár ezt az elnevezést nem tartom szerencsésnek. Míg a nomád pásztorkodás a sivatagok és a félsivatagok földrajzi adottságait hasznosítja, addig a szállásváltó gazdálkodás a 3-500 mm éves csapadékkal rendelkező sztyeppterületek jellegzetes gazdálkodása volt. Fontos földrajzi feltétele ennek a gazdálkodásnak a viszonylag sűrű folyóhálózat, s a folyók menti galériaerdők megléte. Gyakran folyómenti szállásváltó gazdálkodási rendszernek is nevezik ezt a mezőgazdasági típust.

Etelközben a magyar törzsek a nagyobb folyók mellé települtek, ahol a birtokba vett területet a folyóhálózat alapján lehetett felosztani, a vezérek (urak) és a nemzetségfők (bők, bőség) között. Az állandó téli szállások a nagyobb folyók mellé, a révek és gázlók közelébe települtek, lakóik döntően a köznép (ín-ek, ínség) soraiból kerültek ki. Ezek az emberek a téli szállásokon laktak, általában szegényes házakban, kunyhókban, a téli szállás körül szántottak, vetettek és arattak, gyakran kertet, sőt szőlőt műveltek, szénát gyűjtöttek. Különösen telente a folyókban halásztak.

A nemzetségek vezetői gyakorolták a transzhumálást, családjaikkal és szolgáikkal. Tavasszal hatalmas kísérettel, nagyszámú lóval, szarvasmarhával és taligával vonultak fel egy mellékfolyó mentén a nagy folyóhátakra a nyári legelőkre, ahol felverték sátraikat. Harci játékokkal, az ifjúság katonai nevelésével, vadászattal töltötték a nyári hónapokat. Ősszel ugyancsak a mellékfolyók mentén leereszkedtek a téli szálláshelyre, ahol újra felvert sátrakban lakva berendezkedtek a hideg időszakra. Az állatokat a folyóparti galériaerdőkbe hajtották, amely védelmet nyújtott a zord északi szelek ellen. Az értékesebb állatállományt takarmányozták is. Általában a téli szállásra érkeztek a kereskedők is, akiktől vámpénzt és révdíjat is szedtek. A téli szállások mellett voltak a kézművesek telephelyei is.

A magyarság gazdálkodásában a honfoglalásig a nagyállattartás meghatározó szerepet játszott, de ezt a magyarok már Etelközben sem nomadizálva gyakorolták. A téli-nyári legelőváltó (folyómenti) nagyállattartás mellett már itt is fontos gazdasági tevékenységet jelentett a nagyszámú köznép (ínség) által gyakorolt szántóföldi gazdálkodás. Az intenzívebb gazdálkodási formák jelentősen megnövelték a terület népességeltartó képességét. A honfoglalást követően a Kárpát-medence kiváló földrajzi adottságai kedveztek a földművelés további térnyerésének.

3. Hatalmi vákuum a Kárpát-medencében

A magyar honfoglalás sikerességét jelentősen segítette az a geopolitikai helyzet, amely a IX. század végére a Kárpát-medencében kialakult. A magyarok Etelközből évtizedeken keresztül „kalandoztak” Ny- és DK-Európába a Kárpát-

medencén keresztül (a Bécsi-medencében már 840-től van régészeti emlékünk). Gyakran a bajorok, vagy a morvák szövetségében (zsoldjában) harcoltak, s jól ismerhették a Kárpát-medence politikai-katonai erőviszonyait. Az Avar Birodalom kihasználta a Kárpátok geostratégiai adottságait, s az avarok állama elsőként a történelem során teljesen kitöltötte a Kárpát-medencét. Az Avar Birodalom szétzúzását követően külső hatalmi központok (Keleti Frank Királyság, Bolgár Birodalom, Morva Nagyfejedelemség) peremvidékei nyúltak be a Kárpát-medencébe, de ezek az államalakulatok a IX. század végére szétestek vagy meggyöngültek. A honfoglalók alapos helyismerete és katonai erejük birtokában könnyedén kiszorították a peremekről az ellenséget. 907-ben az ún. pozsonyi csatában megakadályozták a korábbi hatalmi viszonyok visszaállítására tett bajor és morva kísérletet. Ettől az időponttól számítva csaknem másfél századig komoly/sikeres támadást nem tudtak indítani szomszédaink a kiépülő Magyarország ellen.

4. A magyarság katonai ereje

A honfoglalás körüli időszakban a magyarok Európa egyik legnagyobb, legerősebb hadseregével rendelkeztek. Ez az ütőképes hadsereg tette lehetővé a honfoglalás gyors és eredményes lebonyolítását, s a közvetlen szomszédság számára pedig kényszerből a magyar honfoglalás tényének elfogadását. Dzsajháni, arab geográfus azt írta a magyarokról, hogy a hadvezér-fejedelem, a gyula 20 000 lovas harcost tud harcba hívni. Ez azt is jelenti, hogy az etelközi törzsszövetség eredményeként urak (törzsfők, vezérek) katonai kíséretét már a IX. század végére sikerült egyesíteni, egy kézben összefogni. A magyar törzsek katonai ereje mellett számottevő haderőt képviseltek a csatlakozott kabarok harcosai, akik a honfoglalás előestéjén már a magyarokkal szorosan együttműködtek, általában segédhadként Árpád fia Levente vezetése alatt. Ez a magyar hadsereg DK-Európa meghatározó katonai ereje volt, ezért már a IX. század második felében szövetségesként bízták meg (vagy fogadták fel) őket háborúikhoz a morvák, a frankok, vagy a bizánciak.

5. Átkelés a Kárpátokon, a honfoglalás

Etelközből Ny-ra kalandozó magyarok legalább egy fél évszázada ismerték már a Kárpát-medencét, s megítélhették, hogy a „nyitott” Etelközzel szemben a Kárpát-medence geostratégiai szempontból mennyivel kedvezőbb. Azt, hogy tervezték-e a kárpát-medencei honfoglalást őseink, talán ma már nem is lehet eldönteni. Mindenesetre a mintegy félmillió embert megmozgató honfoglaláshoz közvetlenül a besenyők váratlan támadása vezetett. A besenyők katonai ereje messze elmaradt a magyarokétól: Dzsajháni arab geográfus seregüket 5 000 főre – tehát magyarok negyedére – becsülte.

Bizánc követei Kurszánnal és Árpáddal a két fejedelemmel állapodtak meg a nándorok (bolgárok) megtámadásáról 894-ben. Ugyanekkor a Morva Nagyfejedelemség ura I. Szvatopluk katonai segítséget kért Árpádtól pannóniai háborújához. Ennek megfelelően Levente herceg – Árpád fejedelem legidősebb fia – a kabar sereggel Bulgáriába tört, Árpád fejedelem pedig a magyar főseregggel morva szövetségben Pannóniába indult. A jelentős katonai védelem nélkül maradt etelközieket ekkor érte az összehangolt bolgár-besenyő támadás. A bizánci beszámolók az állatállomány elvesztését, illetve hatalmas emberi veszteséget említenek. A megtámadott magyar törzsek a Keleti- Déli- Kárpátok hágóin és szorosain Erdélybe és a Felső-Tisza vidékére áramlottak, menekültek. Valószínűleg 10-12 hágón és szoroson kelt át a félmilliónyi magyar, torlódott fel a Kárpát-medence keleti peremén, majd egyesült Árpád fejedelem seregeivel. Ez a sereg a Felső-Tisza vidékén táborozott, mert I. Szvatopluk meghalt, s így a pannóniai hadjárat elmaradt.

Az etelközi emberveszteséget hiba lenne eltúlozni, hiszen a besenyők fő célja az állatállomány megszerzése volt. (Az előretörő úzoktól elszenvedett vereségük során veszítették el állatvagyonukat, ezt akarták pótolni.) A nők és a gyermekek egyáltalán a családok zömének elvesztése a magyar nyelv kihalását eredményezte volna. Ez nem következett be, s ebből mérsékeltebb emberveszteségre következtethetünk.

A magyar haderő ezt követően két ütemben foglalta el a Kárpát-medencét *(2. ábra)*. Az első lépésben 899-ig a honfoglalók szétáramlottak a Nagy-Alföldön, ahol valószínűleg – Anonymus véleményével szemben – komoly ellenállásba nem ütköztek. 899-ben Arnulf császár fogadta fel a magyar sereget, hogy támadja meg az Észak-itáliai királyt Berengárt. A Brenta folyó mentén a magyar lovasság tönkreverte Berengár legalább háromszoros túlerőben lévő hadát, akivel 900-ban ezt követően békét kötöttek, s rendszeres adó fizetésére vállalt kötelezettséget. A hazavonuló had elfoglalta a Dunántúlt, majd a civakodó Szvatopluk-fiaktól a magyarok elfoglalták a Morva végvidékeket, a Nyugati-Felvidéket. Az Avar Birodalom után másodszorra került az egész Kárpát-medence egy államhatalom uralma alá.

6. A szomszédos nagyhatalmak meggyengülése

A honfoglalás sikeres megvalósítását és a magyarság meggyökeresedését a Kárpát-medencében jelentősen megkönnyítette az a tény, hogy a szomszédságban található nagyhatalmak a X. század elejére meggyengültek, belső problémáik lehetetlenné tették a magyarok elleni eredményes fellépést.

A Balkánon a X. században a két nagyhatalom a Bolgár (Nándor) Birodalom és a Bizánci Birodalom vívta élet-halál harcát. A balkáni küzdelmet végül II. (Bolgárölő) Bazileosz bizánci császár nyerte meg Szt. István királyunk hathatós támogatásával.

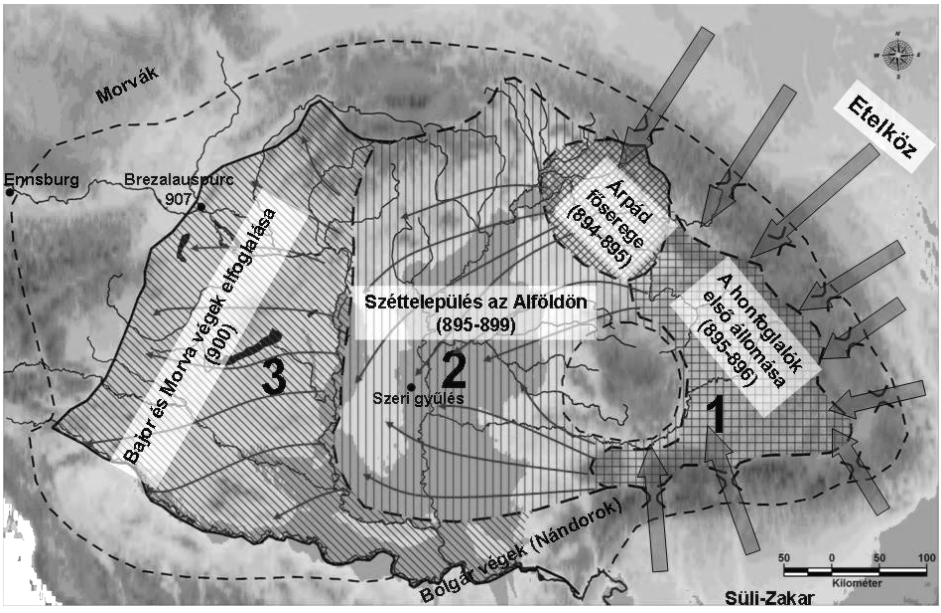

2. ábra. A magyarság területfoglalása a Kárpát-medencében

A Keleti Frank Birodalom császára Arnulf a magyarok szövetségese volt, s igénybe vette segítségünket Berengár király ellen. Ő azonban 899 végén meghalt, s ezt követően került sor Pannónia megszállására. Arnulf utódjának Gyermek Lajos német királynak békét ajánlottak a magyarok, ennek megkötése azonban dunántúli és morvaországi hódításainak elismerését jelentette volna. Ezt a békeajánlatot, s ami ezzel járt a rendszeres éves adót a németek nem fogadták el, ami egy 14 éves háborúskodás kezdetét jelentette a magyarok és a németek között, amely Bajorországot a pusztulás szélére sodorta. Ennek a háborúnak kiemelkedő sikere volt magyar részről a 907-ben megvívott pozsonyi csata, amikor a támadó bajor-morva sereg teljesen megsemmisült. (Hagyományosan pozsonyi csatának nevezzük ezt a dicsőséges győzelmet, bár Pozsony magyar megalapítása jóval későbbre tehető.)

Arnulf bajor herceg 913-at követően békét kért a magyaroktól, sőt támaszkodott a magyar segítségre Konrád német királlyal vívott küzdelmében. Bajorország ezt követően a Magyar Fejedelemség szövetségesének számított. Madarász Henrik szász uralkodó is 9 éves békét kért a kalandozó magyaroktól, s ezt az időszakot erőgyűjtésre használta fel. A magyarok kárpát-medencei honfoglalása tovább mélyítette a Keleti Frank Birodalom válságát, s hozzájárult teljes bukásához. A nyugati határainknál jelentős változást a szász uralkodóház megerősödése és a Német-Római Császárság megalapítása (962) jelentett.

7. A gyepű geostratégiai jelentősége

Az avarok építették birodalmukat először a Kárpátok földrajzi energiáira. A Dévényi szorostól a Vaskapuig húzódó 1500 km hosszú hegységív óvóan öleli körbe a Közép-Duna Medencét, lehetőséget adva arra, hogy – a Szávával és az Al-Dunával kiegészülve – itt egy természetes határokkal védett ország jöjjön létre.

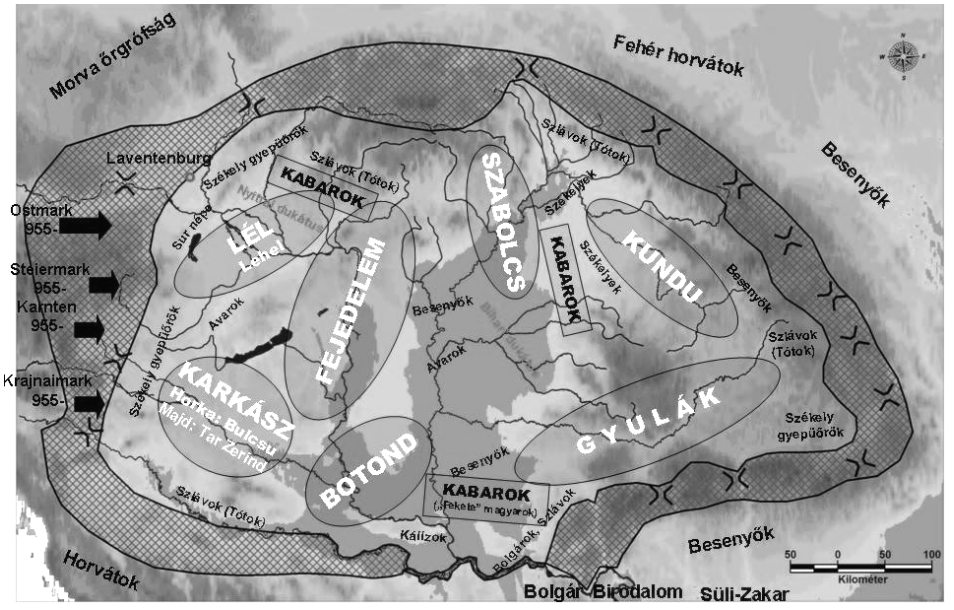

3. ábra. Gyepűrendszer a X. század közepén és a német őrgrófságok megszervezése

A honfoglalást, illetve a 907-es pozsonyi csatát követve hozták létre a magyarok a Kárpátok hegyes-erdős ívét felhasználva a külső gyepűrendszert, amely századokig hatékonyan segítette az ország védelmét (3. ábra). Az Óperenciától (Ober-Enns), Ennsburgtól, az üveghegyektől (az Alpok gleccsereitől) az etelközi pusztákig érő külső gyepűrendszer egy széles lakatlan határsáv volt, amely természetes és mesterséges akadályokkal gátolta, megakasztotta az országra támadó ellenséget. Fő feladata a támadók feltartóztatása, kifárasztása és kiéheztetése volt.

A gyepűrendszer megbontásának „érdeme" a németeké. Madarász Henrik és utódai a szász császárok megtalálták a magyarok keleti harcművészete és taktikája hatékony ellenszerét. A Merseburg melletti csúfos megfutamítás (933) és főleg az augsburgi vereség (955) után a magyarok már nem indítottak kalandozó hadjáratokat nyugat felé. Taksony fejedelem (majd különösen fia Géza) határozottan békére törekedett a nyugati szomszédokkal is. Ez azonban eléggé nehezen sikerült azután, hogy a magyarbarát Arnulf fia 967-ben átvette Bajorország felett az uralmat.

Igen találó néven „Civakodónak" nevezett Henrik a magyar gyepűelvén (a gyepűntúli területen) őrgrófságok szervezésébe kezdett. Várak építésével, telepesek betelepítésével tört előre és szorította vissza a magyar gyepűőröket Civakodó Henrik. 970-ben a megszállt Duna völgyében szervezte meg Bajorország „keleti" őrgrófságaként Ostarrichi néven a későbbi Ausztriát, majd 973-ban elfoglalta az Adria felé vezető útvonalat – a „Strata Ungarorum"-ot – s itt a Krajna őrgrófságot alapította meg. A kilencszázkilencvenes években Géza a Bécsi-medence feladására kényszerült. A nyugati gyepűelve feladása Géza fejedelem békepolitikájának része volt, aki bizonyíthatóan kerülni igyekezett a háborút. Ez – elsősorban Civakodó Henrik folytonos viszálykodása miatt – nem mindig sikerült. Mégis stabilizálni tudta a magyar-bajor viszonyt, mert Civakodó Henrik gyermekeivel, utódaival sikerült tartós békét teremteni. Ennek bizonyítéka, hogy a fia számára megkért bajor hercegnő – Civakodó Henrik egyik leánya Gizella – lett Magyarország első királynéja.

8. A törzsi szervezet szétbomlása

A magyar törzsnevek a Kárpát-medencében igen szétszórtan – többnyire csoportokat alkotva – fordulnak elő. Egy-egy törzs neve 20-50 helyen található meg a földrajzi nevekben. A törzsek nevével jelölt településrészeket bizonyára a környéken élők a bennük lakó katonai elem törzsi eredetéről nevezte el, ami azt bizonyítja, hogy a X. században még élt a törzsi eredet emléke.

A földrajzi nevek azonban egy esetben sem bizonyítják a törzsi tömbökben való megtelepedést, pedig a magyar földrajzi névadás gyakorlatában – a tájnevek esetében – bőven találunk példát (pl.: Kunság, Jászság, Székelyföld, Palócföld, Őrség) arra, hogy etnikai, vagy összetartozó társadalmi csoportról neveznek el egy térséget. Véleményem szerint ez is azt bizonyítja, hogy a törzsi szervezet a honfoglalás során szétzilálódott és többé már nem is tudott regenerálódni. A 9-12 hágón és szoroson az Erdélyi-medencébe és a Felső-Tisza vidékére 595-596-ban összezsúfolódott kb. félmilliónyi honfoglaló 896-899 között – második lépésben – széttelepült az Alföldön. A harmadik szakaszban – 900 után – került sor a bajor és a morva végek (Dunántúl és Nyugati-Felvidék) elfoglalására. A honfoglalás tehát szakaszosan történt és kb. egy évtizedet vett igénybe. A történeti mondák és néphagyomány alapján dolgozó Anonymus szerint a honfoglalás Árpád fejedelem által megbízott vezérek láncszerűen összekapcsolódó hódításai voltak, s a szeri gyűlésen a meghódított új haza „szétosztása" a hadvezéri érdemek alapján történt. A szájhagyomány sem őrizte meg tehát a törzsenkénti hódítás és letelepedés emlékét.

A földrajzi nevek bizonyítják a törzsi eredetüket ismerő katonai-nemzetségi közösségek szétrajzását a Kárpát-medencében, azonban a földrajzi nevek másik jellegzetes csoportja (fejedelmekről, vezérekről elnevezett nevek) már a törzsi szervezet helyébe lépő, az Árpád-ház megerősödéséhez kapcsolódó térszerkezet

kialakulását bizonyítják. A törzsszövetség helyébe lépő új hatalmi rend kiépülése tehát visszatükröződik a földrajzi névadásban is. A településeket többnyire a szállásbirtokos főemberek (fejedelmek, vezérek, nemzetségfők) nevével jelölték, így a kialakult földrajzi névanyag alapján – különösen az első generáció esetében – jól rekonstruálhatók a honfoglalást követő szállásviszonyok. Ezek a földrajzi nevek a törzsi elkülönülés helyett a feudális nemzeti egységesülés tényét bizonyítják.

9. A magyar mikrokozmosz

A honfoglalás lezárását jelentő 907-es pozsonyi csatát követően megkezdődött a Kárpát-medence békés birtokbavétele. Erre csaknem öt emberöltőt kitevő hosszú időszak adatott meg a magyaroknak. Lényegében Szt. István halálát követő polgárháborús időszakig (Ottó- Aba Sámuel hatalmi harcáig) jelentős idegen hadsereg nem tudott betörni az ország belsejébe. A külső gyepű hatékonyan felfogta a külső támadásokat ez alatt a csaknem másfél évszázad alatt. Géza békepolitikája végül sikeres volt, azonban fel kellett adnia a nyugati gyepűelvét, amely azonban lakatlan lévén nem érintette a magyar szállásterületeket. Közismert, hogy Szt. István király minden háborúját megnyerte, ez is az ország békés gyarapodását eredményezhette.

Népünk-nyelvünk megmaradásában ez a 907 és 1038 közötti időszak meghatározó szerepet játszott. A magyarság egységesülése már Etelközben elkezdődött, a „hétmagyar" elnevezés már ezt bizonyítja. Itt a Kárpát-medencében a honfoglalást követő évtizedekben az avarok maradékai, valamint a hajdan avar uralom alatt élt onogur-török népelemek, a Dunántúlon, az Alföldön és Erdélyben lakó szlávok (tótok) javarészt ugyancsak beolvadtak a magyarságba. Az Etelközben hozzánk csatlakozott kabarok 950 körül Konstantin császár leírása szerint már kétnyelvűek voltak, tehát beolvadásuk már ekkor előrehaladott volt. A gyepűrendszeren belül mindössze az egykori Morva Nagyfejedelemséghez tartozó ÉK-i peremeken élt nagyobb összefüggő szláv lakosság, valamint a Dráva-Száva közötti „Tótország"-ban. Szt. István uralkodásának végére a kereszténnyé lett birodalmának lakosságszáma elérte az egy millió főt, s az itt élők döntő többsége – 80-90%-a – keletről hozott nyelvünkön magyarul beszélt. Nem jutottunk tehát a dunai-bolgárok sorsára.

10. Az Árpád-ház egyeduralma

Európa nyelvi-etnikai térképe a középkorban a kiemelkedő uralmi központok által megteremtett államok alapján jött létre. Ennek ellenére a ma itt élő polgári nemzeteket már igen nehéz középkori elődjeikre visszavezetni. A Kárpát-medencében ma több polgári nemzet (vagy nemzetrész) él, de ezek közül szinte csak a magyarokat lehet probléma nélkül a középkori állam-elődjére visszavezetni. A honfoglalást követően az Árpád-ház sikeres egyeduralomra való törek-

vését kell ebben elsősorban látni. A korai Árpádok következetesen megvalósították egyeduralmukat, vagyis sikeresen magakadályozták a regionális elkülönülési kísérleteket.

Etelközben még kettős fejedelemség létezett, de a magyarok történelmi tudata hamar elfelejtette ezt a tényt, bár Kündü fia Kurszán (Kurszán szakrális fejedelem) utódai még évszázadokig itt éltek. Anonymus Gestája már csak Árpádról, s az ő adományozásairól szól. Árpád a honfoglalás után „hetedhét ország" ura volt. Ezek az urak (akiknek országrésznyi „uraság"-uk, országuk volt) már néhány kivételtől eltekintve (Ond, Huba) mások, mint az etelközi törzsfők. Az „urak" között idővel egyre többen (Szabolcs, Lél, Koppány) az Árpád-ház tagjai, de származásuk sem menti meg őket (pl.: Koppányt, vagy Vászolyt), ha az egyeduralmat veszélyeztették.

Az Árpád-ház szilárd egyeduralmát bizonyára Géza fejedelem kezdte el megszilárdítani („kezéhez vér tapadt"), bár az ő hatalomépítéseinek részleteit írásos emlék nem őrizte meg. Szt. István országépítésének útját azonban jól ismerjük, s tudjuk azt, hogy a territoriális külön-fejlődési kísérleteket erőszakkal, fegyverrel akadályozta meg (Ajtony, Gyula).

Államszervezésekor megbízható embereit ültette az új királyi vármegyék élére (Csanád, Doboka, Pozsony, Szolnok). Az istváni vármegyék többsége a X. században még vezérek és jelentősebb nemzetségfők uralmi körzetei (uraságai – „uruszágai" – országai) voltak, amelyeket Szt. István többnyire erőszakkal szerzett meg. István király új szervezésű – előzmények nélküli – vármegyéinek a száma az előbbieknél jóval kevesebb volt.

11. Nyitás nyugat felé

A keresztény feudális Európa a Római Birodalom romjain épült fel. A feudalizmus kialakulása – s természetesen ennek a rendszernek az ideológiai alapját jelentő kereszténység – a kezdetektől fogva külön úton fejlődött Nyugaton és Keleten. A kialakuló kulturális, dogmatikus, liturgikus és egyházszervezeti különbségek 1054-ben elvezettek a skizmához az egyházszakadáshoz. Mindenesetre már a kölcsönös kiközösítés előtt századokkal is folyt – elsősorban a IX-X. században – Róma és Bizánc között a harc a megtérítendő népekért. Kelet-Európában ekkor tűntek fel itt olyan katonai erőközpontok, amelyek államalapításhoz vezettek (csehek, lengyelek, magyarok, horvátok, oroszok), s a földrajzi helyzet miatt mindkét egyház saját hatókörébe tartozónak ítélte meg őket. Így volt ez a Kárpát-medencét elfoglaló magyarok esetében is.

A merseburgi vereség után jelentős mértékben nőtt a német nyomás a Magyar Fejedelemség ellen, s ez az avarok gyászos történetére emlékeztethette az ország vezetését. Kiútként a megkeresztelkedés, tehát a Keresztény Európához való csatlakozás kínálkozott. A Német Birodalom hatására megkeresztelkedett szlávok a német politikai felsőbbséget is kénytelenek voltak elfogadni, míg a

bolgárok – akik Bizánctól vették fel a kereszténységet – önálló egyházszervezetet tudtak kiépíteni. Másrészt a negyvenes években az ellenséges németekkel szemben Bíborbanszületett Konstantin császár szövetségesként maga is szorgalmazta Magyarország irányában a bizánci missziót. Bulcsú horka és Tormás herceg (Árpád dédunokája) 948-ban Bizáncban megkeresztelkedtek, 953-ban pedig Zombor gyula követte példájukat, aki bizánci püspököt is hozott Magyarországra. Valószínűleg Fajsz fejedelem is megkeresztelkedett, s többen a déli területeken országló magyarok közül (pl.: Ond-utódok). Számos görög rítusú templom építését kezdték el ebben az időben, főleg a dél-magyarországi területeken. A görög térítési hullám időszakába épült be a magyar nyelvbe a pap, a barát, a kereszt, a szent és a karácsony szavunk.

955-ben Taksony lett a fejedelem, s ő az Árpád-ház olyan ágából származott, akinek nem tépázta meg a tekintélyét az augsburgi vereség. Ugyanakkor a vereség hírére Konstantin császár megtagadta a magyarokkal megkötött szövetséget, s nem fizette tovább az éves adót. 957-ben Olga orosz nagyfejedelem asszonyt hívta meg Bizáncba, s a vele megkötött szövetséget perspektivikusabbnak tekintette. 958-ban Apor és Botond vezérek sem tudták rávenni a császárt a további adófizetésre.

Taksony fejedelem, aki a keleti határok biztosítása érdekében egy besenyő törzsfő leányát vette feleségül, az európai beágyazódás érdekében egy harmadik utat választott: a kereszténység terjesztése érdekében Rómától kért püspököt. Ottó császár azonban elfogatta a magyaroknak felszerelt püspököt és kíséretét.

A nyugati kereszténység felvétele tekintetében Taksony fiának Géza hercegnek, majd fejedelemnek a szerepe kiemelkedő. 970-től kezdve egyre inkább ő az ország ura, s így kért most már Ottó császártól püspököt Magyarországra. A általa küldött Bruno püspök Gézát István néven, Öccsét Bélát pedig Mihály néven keresztelte meg. Ottóhoz Quedlinburgba tizenkét főúrból álló követséget küldött Géza. A hűbéri függőségben lévő cseh, lengyel és dán uralkodók természetesem személyesen jelentek meg az összejövetelen. Azt a tényt, hogy sem Géza, sem a fejedelmi családból senki nem vett részt a keresztény uralkodók találkozóján, úgy is értékelhetjük, hogy Géza országával része kívánt lenni a nyugati keresztény Európának, de igyekezett elkerülni a hűbéres függőséget. Géza, majd fia Szt. István ezt a törekvést sikerrel valósították meg, s ennek eredményeként Magyarország első királya nem a német császártól, hanem a római pápától, mint eszmei-lelki uralkodótól kérhette felségjelvényeit, a lándzsát és a koronát.

12. A Magyar Királyság a nyugati keresztény civilizáció része

Géza fejedelem uralkodása és Szt. István uralmának első két évtizede eredményes államszervező munkával és a királyság felépítéséért vívott belső és külső harcokkal telt el. A szilárd feudális intézményrendszerekkel megszervezett Magyar Királyság 1018, a bolgár háború befejezését követően nagyon ked-

vező külpolitikai helyzetbe került. Ekkor Magyarországot közvetlenül két nagyhatalmú császárság fogta közre a Német-Római Birodalom és a Bizánci Császárság. Szt. István királynak mindkét császár házassággal megpecsételt szövetségese lett. A Nyugattal való jó kapcsolatát sokáig biztosította, hogy felesége bajor hercegnő volt, s Gizella királynő testvére II. Henrik német király, majd 1014-től német-római császár lett.

Szt. István a balkáni hadszíntéren is jó érzékkel állt II. (Bolgárölő) Bazileosz mellé. Bazileosz felkérésére hadjáratot is vezetett a Balkánra, s közös harcban verték le a bolgárokat. A harci szövetséget a kor szokása szerint házassággal pecsételték meg: Imre herceget II. Bazileosz császár közeli rokonával, egy bizánci hercegnővel házasították össze.

István királysága – Bulgária elbukása után – fontos stratégiai híd lett a két birodalom között, s mindkettőhöz házassággal megpecsételt szövetség kötötte. Ez lehetővé tette Szt. István számára új jeruzsálemi (szárazföldi) zarándokút megnyitását, mely országát végérvényesen bekapcsolta Európa vérkeringésébe, s ezzel Magyarország Európa számottevő tényezőjévé, a feudális Európa szerves részévé vált. A Nyugat és Kelet között kiépített fontos szárazföldi zarándokút, természetesen nemcsak a zarándokok és az eszmék, hanem a kereskedelem számára is fontos útvonal lett, amely a népvándorlás kezdete óta elveszettnek tekintett Pannóniát (a Kárpát-medencét és Magyarországot) újra Európa részévé avatta. A pápával és a két szomszédos császárral megkötött diplomáciai szerződések Szt. István keresztény monarchiája számára megteremtették a lehetőséget, hogy független államként része legyen a (nyugat) európai civilizációnak.

Irodalomjegyzék

ANONYMUS (1977): Gesta Hungarorum. Bp. Magyar Helikon
ANONYMUS – KÉZAI, S. (1999): A magyarok cselekedetei. Bp. Osiris
GYÖRFFY, GY. (1977): István király és műve. Bp. Gondolat
HONTI, L. szerk. (2010): A nyelvrokonságról. Bp. Tinta Könyvkiadó
KERESZTES, L. (2009): A magyar nyelv eredetkérdései. Debrecen. Folia Uralica Debreceniensis
KRISTÓ, GY. (2007): Magyarország története 895-1301. Bp. Osiris
RÓNA-TAS, A. (1997): A honfoglaló magyar nép. Bp. Balassi
SZŰCS, J. (1985): Történeti „eredet”-kérdések és a nemzeti tudat. Bp. Valóság 3.

A MAGYAR-SZLOVÉN KISEBBSÉGI KAPCSOLATOK FEJLŐDÉSE AZ ELMÚLT KÉT ÉVTIZEDBEN[1]

DR. SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN

Hazánk és szomszédai között a legzökkenőmentesebb, példaértékű kapcsolatok alakultak ki, már a ’70-es évektől kezdve, az akkor még jugoszláv tagköztársaság Szlovéniával. E kapcsolatok jelentős szegmense a határ két oldalán élő magyar és szlovén nemzetiség önazonosság-őrzését szolgáló anyanemzeti gondoskodás. Ellentétben azon országokkal, amelyek az ilyen típusú segítségnyújtást a belügyekbe való beavatkozásként értékelik, magyar-szlovén relációban kölcsönösen kívánatosnak és támogatandónak tartják a kisebbség-anyanemzeti együttműködést.

Az önálló Szlovénia megalakulása előtt zajlott, a kisebbségeket érintő együttműködést egy régebbi tanulmányban foglaltam össze[2], így ezúttal döntően az azóta történtekre szeretnék összpontosítani. Bár előadásom elsősorban a magyar-szlovén határ két oldalán élő két nemzeti kisebbséggel összefüggő, szerteágazó együttműködést kívánja vázlatosan bemutatni, a nagyból a kicsi felé haladás elvét követve, célszerű először a kétoldalú, államközi kapcsolatok fejlődésének az áttekintésére vállalkoznom. A kooperáció második szintjének a határ menti, regionális együttműködést tekintem, de annak is van átfogóbb és közvetlenül a kisebbségeket érintő vetülete is. Végül pedig a települési, intézményi, civil szervezeti kontaktusok példáit szeretném felvillantani.

1. A magyar-szlovén kétoldalú, államközi politikai kapcsolatok fejlődése

A Magyar Köztársaság – az önálló Szlovénia kikiáltását követően az elsők között – 1992. január 15-én elismerte a Szlovén Köztársaságot és egyidejűleg *diplomáciai kapcsolat*ot létesített vele. Fél év múlva egymás fővárosaiban megnyílottak a nagykövetségeink (Szlovénia baráti gesztusként az alsólendvai bíróság addigi tanácselnökét, dr. Hajós Ferencet nevezte ki első magyarországi nagykövetévé), 1998-ban pedig a szentgotthárdi szlovén főkonzulátus.

Még 1992-ben *barátsági és együttműködési szerződés*t (alapszerződést) írt alá a két ország. A dokumentum többek között leszögezi, hogy a Szlovén Köztársa-

[1] Előadás a VIII. Tájföldrajzi Konferencián, Szerencsen, 2011. március -án

[2] A szlovéniai magyarság híd-szerepe az államközi kapcsolatokban. In: Székely András Bertalan: A Rábától a Muráig. Püski, Bp., 1992, 114-120. pp. Szlovénül: Vloga mostu madžarske narodnosti v Sloveniji v meddržavnih odnosih. In: András Bertalan Székely: Od Rabe do Mure. Zveza Slovencev na Madžarskem, Monošter, 1994, 166-175. pp.

ságban élő magyar és a Magyar Köztársaságban élő szlovén nemzetiség *„tagjainak joguk van ahhoz, hogy egyénileg vagy közösségük más tagjaival szabadon kifejezésre juttassák, megőrizzék és továbbfejlesszék etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásukat anélkül, hogy őket bárki akaratuk ellenére asszimilációra kényszerítené. Joguk van ahhoz, hogy anyanyelvüket a magánéletben és a nyilvánosság előtt szabadon használják, anyanyelvükön információkat terjesszenek és cseréljenek és azokhoz szabadon hozzáférjenek. Joguk van ahhoz, hogy emberi jogaikat és alapvető szabadságjogaikat teljes mértékben és hatékonyan, mindenfajta diszkriminációtól mentesen és a törvény előtt teljes egyenlőségben gyakorolják."*[3]

Szintén 1992-ben született meg a *magyar–szlovén kisebbségvédelmi keretegyezmény*, amely parlamenti jóváhagyás után két év múlva emelkedett jogerőre. A később más relációkkal megkötött, hasonló megállapodások számára is példaként szolgáló dokumentumban – amelynek kidolgozásában személyesen is volt szerencsém részt venni –, a két ország kötelezettséget vállal egymás kisebbségei számára az egyéni és közösségi külön jogok széles tárházának a biztosítására. E jogok a kultúra, a nyelv, a vallás, a teljes magyar és szlovén identitás megőrzésének az érdekében, főként az oktatás, a kultúra, a tömegtájékoztatás, a kiadói és tudományos kutatói tevékenység, valamint a gazdaság területére terjednek ki.

A szerződő felek külön *kormányközi kisebbségi vegyes bizottság*ot is létrehoztak, amely azóta is figyelemmel kíséri az egyezmény rendelkezéseinek a megvalósítását, és ajánlásokat fogalmaz meg a saját kormányaik számára. A bizottság magyar tagozatának a hazai szlovénség, a szlovénnak pedig a muravidéki magyarság küldöttei is a tagjai. A testület felváltva ülésezik egymás országaiban, általában a nemzetiségileg vegyesen lakott területen. 2009. novemberében immár a XI. ülését tartotta Alsólendván. Többek között szorgalmazták, hogy a magyarországi nemzetiségek – közöttük a szlovénség – országgyűlési képviselete oldódjék meg, Felsőszölnök és Kétvölgy között kezdődjék el a közút építése, a határ mindkét oldalán érvényesüljön jobban a gyakorlatban a kétnyelvű közigazgatás, ill. Magyarországon több személyi okmány készülhessen a kisebbségek nyelvén is. Uniós források igénybevételével tervezik a ma határral elválasztott települések összekötő útjainak az újra megnyitását, valamint megvizsgálják a Rédics – Lendva vasútvonal visszaállításának a lehetőségét. Az anyanyelven folyó oktatás minőségének a javítása, a szentgotthárdi szlovén rádió stúdiójának a korszerűsítése, a kisebbségi hetilapok finanszírozása visszatérő témaként szerepel az ülések jegyzőkönyveiben.

1992-ben – az alapszerződés évében –, sor került a *kulturális, oktatási és tudományos együttműködésről szóló államközi egyezmény* aláírására is. A 91/1994. (VI. 10.) Kormányrendelettel kihirdetett dokumentum sokoldalúan támogatja és ösztönzi a felölelt humán területeken az együttműködést, a szakemberek, intéz-

[3] http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbség/print.php?action=cimek&lapid=5&cikk=m...

mények, szervezetek, önkormányzatok, akadémiák, műsorok, publikációk stb. cseréjét. Szorgalmazzák a másik ország nyelvének az oktatását, a diplomák, tudományos fokozatok kölcsönös elismerését, lehetővé teszik egymás kutatói számára a tudományos intézményekben, közgyűjteményekben való búvárkodást. Részét képezi a megállapodásnak a műszaki tudományos, a sport és az ifjúság területén való kooperáció is. A 10. cikk leszögezi, hogy *„a Felek biztosítják egymás nemzeti kisebbségei számára a külön jogok megvalósításának feltételeit a nevelés, az oktatás és a kulturális identitás megőrzése és fejlesztése területén."*

Az egyezmény alapján *munkatervekben, hároméves együttműködési programok*ban konkretizálják a tennivalókat. A *kulturális* megállapodásban pl. tételesen felsorolják azokat a fesztiválokat, vendégszerepléseket, kiállításokat, rendezvényeket, ahová meghívják egymás művészeit, csoportjait, de a műemlékvédelmi, irodalmi, film- és színházszakmai együttműködés sem hiányzik a felölelt tematikából. Jelentős helyet foglalnak el a *kisebbségi vonatkozások* a dokumentumokban, hisz azok egyben keretet nyújtanak a nemzetiség–anyanemzeti kapcsolatok ápolásához is. Így pl. a muraszombati és szombathelyi, továbbá a zalaegerszegi és alsólendvai *könyvtárak* anyanyelvű kiadványokat cserélnek, a szlovén fél autóbuszos mozgókönyvtárakból kölcsönöz a rábavidéki nemzettestvérei számára. Cserekeretet hoztak létre egymás kulturális munkatársainak, hogy anyaországi kurzusokon vehessenek részt. Támogatják *a szlovéniai magyarság és a magyarországi szlovénség* olyan *kulturális alapintézményei*t, mint a tanácskozásunknak otthont adó szentgotthárdi Szlovén Kulturális és Információs Központ, az ugyanitt dolgozó szlovén rádió, a lendvai művelődési központ, a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet és a Bánffy Központ, valamint a *tájházak, művelődési otthonok* munkáját.

A jószomszédi viszony jegyében 2007-től *együttes kormányülések*et is tartanak, hasonlóképpen más relációkhoz. Az államközi egyezmények, tárcaközi megállapodások száma meghaladja a 60-at, de az Interparlamentáris Uniónak (IPU) is van magyar–szlovén baráti csoportja, a házelnöki, államfői, szakminiszteri, bírósági, ügyészségi, számvevőszéki találkozók hasonlóképp rendszeresek a két ország hatalmi szervei között.[4]

2. A sokszínű, határ menti regionális együttműködésről

Az első magyar – szlovén együttes kormányülést közvetlenül megelőzően ült össze Lentiben a *magyar – szlovén, határon átnyúló, regionális munkacsoport*. A 2007 októberében lebonyolított tanácskozáson azonosították a két ország között kibontakozott önkormányzati, területfejlesztési, turisztikai és egyéb kapcsolatokat, kijelölvén egyben a további együttműködés területeit. A gazdaságélénkítés, az idegenforgalom, az infrastruktúra-fejlesztési projektek számbavétele mellett fi-

[4] http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:kSEsmJkJq5UJ:www.mfa.g...

gyelemre méltó, hogy a határ két oldalán élő kisebbségek képviselőinek a meghívásáról sem felejtkeztek meg, elismervén ezzel, hogy a határ menti kapcsolatok fejlesztése során az ő sajátos érdekeik sem hagyhatók figyelmen kívül.[5]

Az EU 30 M eurót irányzott elő a *Szlovénia-Magyarország Határon Átnyúló Együttműködési Operatív Program* megvalósítására, amelynek uniós társfinanszírozása eléri a 85 %-ot. Az Európai Területi Együttműködés keretében 2007-2013 között közös területfejlesztést valósít meg ebből Vas és Zala megye, valamint a szlovéniai Muravidék és Podravje régió. A támogatás egyik *prioritási tengely*e az együttműködési terület vonzerejének növelését tűzte ki célul az idegenforgalmi desztináció, a kultúra és a közlekedés fejlesztésével. A másik prioritás középpontjában a fenntartható fejlődés áll, amely a területfejlesztési, a megelőző egészségápolási, a környezetvédelmi és az energiafelhasználási együttműködésben teljesedhet ki.[6]

Az operatív program együttműködési területe 10.628 km^2, a közös határszakasz 102 km. A dokumentum számottevő jelentőséget tulajdonít *a határ két oldalán élő emberek hagyományos történelmi és nemzetiségi kapcsolatai*nak, nevesítve a magyar, a szlovén, a horvát, a német és a roma közösségeket. A *kultúra megőrzésével és fejlesztésé*vel foglalkozó fejezetben pedig a tervezett tevékenységek között utal arra, hogy a különböző területek kultúrája legyen a csere- és kutatási projektek témája, a nyelvi sokféleség kiemelésével, kapjon szerepet a művészeti hagyomány, az etnológia, valamint a vallás, továbbá ösztönzi az olvasáskultúra fejlesztését is.

Az említett munkacsoport és operatív program egyik megalapozója volt a *Muránia Eurorégió*. Nógrádi László, Lenti polgármestere kezdeményezésére már 2003 őszén szándéknyilatkozatot írt alá Lenti, Alsólendva, Muraszerdahely és Regede városvezetése, hogy szorosabbra kívánják fűzni a kultúra, a gazdaság, a vidékfejlesztés, az idegenforgalom és a sport területén a kapcsolataikat. A *közös, határokon átnyúló, magyar–horvát–szlovén–osztrák fejlesztési térség* kialakítását megcélzó együttműködés a sok száz éves földrajzi, történelmi, kulturális és gazdasági együvé tartozásra épít, a 20. század eleji, kényszerű határmegvonás ellenére.

A 2004 szeptemberében aláírt testvérvárosi nyilatkozat nyomán valóságosan felgyorsult az adott régió integrálódása az Unió közigazgatási és támogatási rendszerébe, a határok feletti együttműködés révén stabilizálva egyben a tágabb térséget. 2005-ben már „Integrált gazdaságfejlesztés a Muránia-régióban" címmel közös projektet indítottak Zala és a horvát Muraköz között, a vállalkozók eseti kapcsolatát hálózattá szervezték, kialakították a „Muránia terméke" védjegyet is. A „Hagyományok Háza a Haranglábak Földjén" címet viseli a kulturális és természeti turizmus területén kialakított együttműködésük az ausztriai Felső-Őrséggel. A közös idegenforgalmi értékesítés érdekében szlovén-magyar fej-

[5] http:// www.bm.gov.hu/web/portal.nsf/web_archiv_hir/C8AB4647F2C6B069C12573...
[6] http://www.vati.hu/main.php?folderID=830&articleID=11732&ctag=articlelist&iid=1

lesztésbe kezdtek, amely a termál- és gyógyfürdőktől kezdve, a határ két oldaláról összefutó szőlőtáji borutakig számos területet felölel.

Lenti és Lendva, valamint Lenti és Muraszerdahely önkormányzata többször tartott együttes testületi ülést. Muránia Multikultúra néven 2006-ban elindították az integrált turisztikai termék együttes promócióját, 2007-ben pedig elnyerték a „Magyarország második legfejlődőbb kiemelt fejlesztési desztinációja" címet. Két ízben az Európai Parlamentben is bemutatkozhattak Brüsszelben, Schmitt Pál, a magyar néppárti képviselőcsoport akkori vezetőjének a meghívására – a tematikából természetesen nem hiányozhatott az érintett országokban élő kisebbségek helyzete sem.

3. A határon átnyúló, közvetlen kisebbség-anyanemzeti kapcsolatok

Kitüntetett szerepet játszanak a nemzetiségi önazonosság megőrzésében azok a megállapodások és alkalmak, amelyek a muravidéki magyarság és a rábavidéki szlovénség, meg a határ túloldalán húzódó anyaországi területek önkormányzatai között születtek, illetve működnek a gyakorlatban. Már a '80-as években kialakultak ennek az együttműködésnek a keretei és formái, a lezajlott rendszerváltozások, a szlovén államiság megteremtése azonban kibővítette a lehetőségeket.

1992-től *háromoldalú megállapodás* van érvényben *Vas és Zala megye, valamint a Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösség között*. Az évről-évre megújításra kerülő együttműködés kiemelt célja a muravidéki magyarság nemzeti tudata fennmaradásának és az anyanemzethez való kötődésének a további megszilárdítása, összhangban természetesen a többoldalú nemzetközi meg a kétoldalú államközi és regionális, korábban részletezett dokumentumokkal.

Az utolsó évtized megállapodásaiból kiviláglik, hogy egyfelől biztosítják az állandóságot, a kiszámíthatóságot a nemzetiségi oktatás és kultúra számára, másfelől azonban kapcsolódnak az évről-évre időszerű nemzeti évfordulók megünnepléséhez, új területekkel bővítve a kooperációt. Fontos leszögezni azt is, hogy a választások nyomán többször változtak az önkormányzatok a határ mindkét oldalán, az újonnan tisztségbe lépők sohasem kérdőjelezték meg az együttműködés szükségességét, biztosítván ez által a folytonosságot.

Az *oktatási és nevelési* kapcsolatok terén a muravidéki kétnyelvű oktatási intézmények – óvodák, általános és középiskolák, továbbá a Maribori Egyetem Magyar Tanszéke és a Muraszombati Oktatási Intézet Lendvai Kirendeltsége – számos formában részesül támogatásban. Egyfelől a két megye megküldi a fontosabb oktatási, szakmai és módszertani kiadványait, a megyei és országos folyóiratok közül számosat. Másrészt a megyei pedagógiai intézetek továbbképzéseket biztosítanak, kihelyezett gyakorlati, módszertani és beszédművelési foglalkozásokat tartanak, szaktanácsadókat küldenek. Továbbítják a határ túloldalán dolgozó kollégáiknak a megyei, országos szaktárgyi és egyéb versenyekre szóló felhívásokat, amelyek nyomán a muravidéki gyermekek azo-

kon rendszeresen részt vesznek. Vas és Zala, a különböző középiskoláikban, több férőhelyet, kollégiumot és ösztöndíjat biztosít szlovéniai magyar diákoknak. Lehetővé teszik ottani iskolások számára a megyei levéltárak meglátogatását, ugyanakkor báb-, zenei előadásokat, rendhagyó történelemórákat, számítógépes tanfolyamot szerveznek a nemzetiségi intézményekben.

Hasonlóképpen kiterjedtek a *kulturális és művészeti* kapcsolatok. Folyamatos a Deák Ferenc Megyei *Könyvtár*, a Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár, a Lendvai Könyvtár, valamint a muraszombati Területi és Tanulmányi Könyvtár közötti kiadványcsere. Biztosítják a különböző versmondó versenyeken, a határon túli tanulók részvételét, irodalmi esteket, előadásokat és más programokat szerveznek egymás bibliotékáiban. Kölcsönösen részt vesznek a másik továbbképzésein, tapasztalatcseréin és konferenciáin. A megyei *múzeum*i igazgatóságok szakmai segítséget nyújtanak a lendvai vár régészeti ásatásaihoz, magyar néprajzi gyűjtemények létesítéséhez és gondozásához a falvakban, történeti, régészeti és képzőművészeti kiállításokat rendeznek a határ két oldalán. Összehangolják a határ menti néprajzi kutatásaikat.

A Szombathely, Zalaegerszeg és Maribor között zajló *levéltári* kapcsolatok fókuszában a mindig változó helyszíneken bonyolított nyári nemzetközi ifjúsági levéltári kutatótábor áll. Az idén immár huszadik alkalommal megszervezett program résztvevői középiskolások és egyetemisták, akik az együtt töltött hét alatt a két nép interkulturális kapcsolatainak múltjára vonatkozó dokumentumokat gyűjtenek. A szakmai utánpótlás biztosítása, a fiatalok helytörténeti ismeretének a gyarapítása mellett a tábor hozadékának a kiállítása révén az ott élők önismeretét, önbecsülését is bővíthetik. Az idei tábort június végén Pákán, Csömödéren, Ortaházán, Kányaváron és Bántornyán rendezték. A 2010. szeptemberében Szentgotthárdon és Zalaegerszegen tartott jubileumi konferencia és kiállítás meggyőzően illusztrálta a két évtized előtti kezdeményezés helyességét.

A levéltári együttműködés fontos eredménye a *Források Muravidék történetéhez / Viri za zgodovino Prekmurja* c. kétkötetes ill. CD-ROM formájú, kétnyelvű szöveggyűjtemény, amely 871-től 1921-ig tekinti át a táj históriáját, az ott keletkezett, ill. közvetlenül az e területre vonatkozó, írott és nyomtatásban megjelent források számba vételével.[7] A kötet anyagához kapcsolódó vándorkiállítást is terveztek a két ország múzeumaiban. Reményeink szerint rövidesen megjelenhet a forrásgyűjtemény harmadik kötete, amely az elcsatolás óta eltelt időszak dokumentumait ölelheti fel.

Nagyon szerteágazó a *művészeti* együttműködés. Az említett, kölcsönös kiállítások mellett, a lendvai Galéria – Múzeum nyári ifjúsági és felnőtt képzőművészeti alkotótáboraiban zalai, vasi művészek is részt vesznek, hasonlóképpen a muravidékiek az anyaországi táborokban. Szükség esetén magyarországi szakemberek műemlékvédelmi, restaurálási munkákat is segítenek Alsólendván.

[7] Szerk.: Mayer László, Molnár András. Vas Megyei Levéltár – Zala Megyei Levéltár, Szombathely – Zalaegerszeg, 2008. 400 376 p.

A szintén ugyanitt megjelenő Muratáj folyóirat és Naptár, valamint helytörténeti kiadványok költségeihez Vas megye járul hozzá, Zala pedig a Hevesi Sándor Színház előadásait ajánlja fel ingyenesen szlovéniai fiataloknak. Mindkét megye báb-, népzenei és néptánc-együttesek vendégjátékát, nyári egyetemi helyeket, műsorokat is biztosít a Muravidéknek. A megyei önkormányzatok hozzájárulnak a folyóirataik munkatársai lektorálási, szerkesztési, anyaggyűjtési szakmai célú utazásaihoz a Mura mentére. A Pannon Tükör, az Életünk és a Muravidéki Írók Társasága közös bemutató esteket tart a határ két oldalán. A Muravidéki Magyar Rádió is rendszeres pénzügyi támogatást kap a megyéktől. Szimfonikus zenekarok, színtársulatok kölcsönös fellépésére is sor került.

A *közművelődési, közösségi kapcsolatok és partnercserék* talán a leglátványosabbak a kisebbség életében. A megyék tudományos ismeretterjesztő egyesületei nemcsak magyarországi programjaikra hívják az odakinti érdeklődőket, hanem igény szerint kihelyezett előadásokat is tartanak. Vasi és zalai előadók állnak a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet és a Muravidéki Magyar Tudományos Társaság rendelkezésére, úgy a programokhoz, mint a szakmai továbbképzésekhez. Muravidéki magyar nyári táborok, vetélkedők, tanulmányi versenyek szervezésében és lebonyolításában is részt vesznek szomszéd megyei szakemberek. Visszatérő folklór program a közös rendezésű Horváth Károly Népzenei Találkozó, amely érinti a határ mindkét oldalán tevékenykedő hagyományőrzőket. Kölcsönösségi alapon, egymás kulturális rendezvényeire, szakági bemutatóira hívják és fogadják a másik fél csoportjait, kiadványokat cserélnek, kirándulásokat szerveznek. Kedvezményes térítéssel fogad a két megye az üdülőiben szlovéniai magyar tanulókat.

Hihetetlenül jelentős tényező a közösség kulturális önazonosságának megőrzése terén, hogy jelenleg 6 vasi és 13 zalai népzenei, néptánc-, vers- és mesemondó, fafaragó, hímző és fazekas szakember rendszeres muravidéki munkájának a költségeihez járul hozzá a két megye. Rajtuk kívül még öten működnek közre az anyaországból, a Hetés és Őrség szlovéniai részén, a magyar működvelő csoportok szakmai irányításában. Egymás ifjúsági rendezvényeire is meghívják a határ túloldalán élőket a Vas, Zala megyei és muravidéki fiatalok. Vasiak csoportépítő tréning és drogprevenciós foglalkozások tartását vállalták a szlovéniai magyarlakta térségben.

Az eseti, aktuális együttműködésre alkalmat nyújtanak *a közös európai vagy határon átnyúló, kulturális pályázati projektumok*, pl. a „Történelem határok nélkül", a „Múltunk közös értékei – élő örökségünk" vagy a „Megélt táj" c. pályázatok. Az utolsó esztendők *évfordulós rendezvényei* közül kiemelkednek a Dervarics Kálmán emléknap 2004. évi, a József Attila emlékév 2005. évi, az 1956-os forradalom 50. évfordulójának, Bartók Béla születése 125. és Pataky Kálmán születése 110. évfordulójának 2006. évi eseményei. A 2007-es Batthyány-emlékévet és Kodály-évfordulót, a következő esztendei Zala György-emlékévet, Szunyogh Sándor évfordulót és Reneszánsz Évet, továbbá a 2009.

évi Kazinczy- és Radnóti emlékévet hasonlóképpen megünnepelték, szomszéd megyei segítséggel a Muravidéken. A 2010. esztendő a magyar vármegyék millenniuma jegyében telt.

Bár nem közvetlenül kisebbség–anyanemzeti kooperáció, tematikailag mégis ide kívánkozik az a négyéves *együttműködési megállapodás*, amelyet *Vas Megye Önkormányzatának Közgyűlése kötött az Országos Szlovén Önkormányzattal és a Magyarországi Szlovének Szövetségével* 2009-ben. Az önkormányzati, intézményi, valamint a civiltársadalmi szféra szervezetei együttműködésének a további bővítése érdekében, a megye támogatja a területén élő szlovén nemzeti kisebbség kulturális hagyományainak a megőrzését, ápolását és gyarapítását. A megyei testület elősegíti és ösztönzi, hogy a fenntartásában működő kulturális, közgyűjteményi és művelődési intézmények a szakmai, szolgáltató tevékenységükkel, tudományos munkájukkal és programjaikkal járuljanak hozzá a szlovén intézmények és szervezetek tevékenységének a segítéséhez. Ennek keretében pl. a megyei múzeum fokozott örökségvédelmi, muzeológiai és tudományos kutatási figyelmet fordít a szentgotthárdi Pável Ágoston Helytörténeti és Szlovén Nemzetiségi Múzeum munkájára. A megállapodó felek ösztönzik a szlovén–magyar regionális kooperációt támogató EU-forrásalapú pályázati lehetőségek összehangolt kihasználását.

Áttérve a *hazai szlovénség közvetlen anyanemzeti kapcsolatai*ra, három dokumentum áll a rendelkezésemre, amelyek jól jellemzik e kontaktusok gazdagságát. Az 1996-ban, Szombathelyen kötött *határ menti együttműködési megállapodás*t szlovén részről Péterhegy /Gornji Petrovci, Őrihodos–Sal / Hodoš–Šalovci, Kebeleszentmárton / Kobilje, Alsólendva / Lendava, Marácfürdő / Moravske Toplice és Muraszombat / Murska Sobota, magyar részről pedig Vas és Zala megye közgyűlése, Körmend, Őriszentpéter, Szentgotthárd, Cseszreg, Lenti, Rédics települések, valamint a Magyarországi Szlovének Szövetsége képviselője írta alá.

A dokumentum a kölcsönös érdekeken nyugvó koordinációt tűzte ki célul, a következő területeken: területfejlesztés, közlekedés, térségi energiaellátás, természet- és környezetvédelem, kultúra–tudomány–oktatás, gazdaság, idegenforgalom, foglalkoztatási és szociális ügyek, egészségügy, közbiztonság, katonai elhárítás és nemzetiségpolitika. Az együttműködés a Szlovén–Magyar Határ menti Regionális Tanács, a Titkárság és a munkacsoportok formájában bonyolódik. A Tanács elnökének a személye évenként változik, a titkárság feladatait az éppen soros elnök hivatali apparátusa látja el. Két állandó – a gazdasági – területfejlesztési – idegenforgalmi és a humánpolitikai – munkacsoport mellett szükség esetén ad hoc testületet is létrehozhatnak, tanulmányok készítésére, kutatások végzésére is lehetőség nyílik.

1998-ban *Muraszombat Városi Tanácsa és a Magyarországi Szlovének Szövetsége külön megállapodás*t is kötött, a hazai szlovénség identitásőrzése, anyaországi kapcsolatainak az elősegítése, továbbá az előzőkben részletezett

államközi és regionális kapcsolatok továbbépítése céljából. A határon átnyúló gondoskodás kiterjed a gazdaság, a kultúra, a politika és a sport területére. Rögzítették, miszerint a Muraszombati Tanács anyagilag támogatja a szentgotthárdi szlovén rádió létrehozását és a Szlovén Kulturális és Információs Központ megépítését. Az óvodai, alap- és középfokú iskolaügyben folyó anyanyelvi oktatás fejlesztése érdekében intézményközi együttműködést, gyerek- és tanárcserét, szakmai továbbképzést és anyaországi tanulmányi kirándulásokat irányoztak elő.

Az Őrség szlovéniai része (Goričko), a Magyarországi Szlovének Szövetsége és az Országos Szlovén Önkormányzat 1999-ben hasonlóképp dokumentumban rögzítette az együttműködés formáit. A határ muravidéki oldaláról Felsőlendva / Grad, Kuzma, Battyánd / Puconci, Sal / Šalovci, Marácfürdő / Moravske Toplice, Szarvaslak / Rogašovci, Péterhegy / Gornji Petrovci, Vashidegkút / Cankova és Őrihodos / Hodoš polgármester írta alá a megállapodást. A Rábavidék és az Őrség gazdasági fejlesztése, a Phare program által nyújtott lehetőségek együttes kihasználása, valamint a magyarországi szlovénség nyelvének, kultúrájának a fennmaradása érdekében, határon átnyúló, piacképes gyümölcstermesztési programban, közös turisztikai reklámban, az ezt elősegítő szolgáltaásokban, új vállalkozások létrehozásában, infrastruktúrafejlesztésben gondolkodtak. Az utóbbi részeként új rábavidéki határátkelőhelyek létesítését, a felsőszölnöki határállomás nemzetközivé tételét és Hodos–Bajánsenye között a teherforgalom engedélyezését is célul tűzték ki.

A *Magyarországi Szlovének Szövetsége*, a húszéves fennállása alatt, nem csupán a szomszédos településektől, hanem a szlovén államtól is jelentős támogatásban részesül. Így az 1998-ban megnyílt Szlovén Kulturális és Információs Központ 300 M Ft-os beruházásának a nagy részét a Szlovén Köztársaság finanszírozta. A Határon Túli Szlovének Hivatala, valamint a Szlovén Parlament Határon Túli Szlovének Bizottsága jelentősen hozzájárul a Szövetség, a Porabje hetilap és a Radio Monošter sikeres működéséhez. Hasonlóképp számíthatnak a szlovén Oktatási Minisztérium és Oktatási Intézet, a Kulturális Közalapítvány, a budapesti nagykövetség és a szentgotthárdi főkonzulátus támogatására.[8]

4. A települési, intézményi és nem kormányzati szintű kooperáció

A magyarországi és szlovéniai kisebbség–anyanemzeti kapcsolatokkal is összefüggésbe hozható *testvértelepülési* megállapodásról csak Lenti és Alsólendva között tudunk, amelyről a Muránia-régió kapcsán már szóltunk. *Megállapodás nélkül* azonban számtalan határon átnyúló településközi testvérkapcsolat létezik, amelyek az esetek többségében civil kulturális jellegűek, és a többfelé élő nemzetrészek együvé tartozását is reprezentálják.

[8] http:// www.zveza.hu/layout/set/print/magyarorszagi_szlovenek_szovetsege/magyaror...

A *hazai szlovénség* ilyen módon részesül anyanyelv-oktatási szlovén szaktanácsadói és óvodapedagógusi segítségben. A néptánccsoportjaik, asszonykórusaik, kamarakórusaik és több színjátszó csoportjuk mentor, rendező folyamatos biztosítását kapja a Muravidékről. A néptánccsoportokhoz harmonikásokat is küldenek. Tűzoltó egyesületek és faluvédő mozgalmak is együttműködnek települési szinten. Az ausztriai, olaszországi és horvátországi szlovén szervezetekkel 2004 óta a Magyarországi Szlovének Szövetsége létrehozta a Szlovén Kisebbségi Koordinációt.

A *muravidéki magyarság* művelődési egyesületei közül többen már két évtizede állnak kapcsolatban az anyaországiakkal, szám szerint 21 ilyenről tudunk. Emellett a csallóközi Pozsonyeperjes, Nagymegyer, Vásárút, Bős és Hodos is rendelkezik muravidéki magyar civil kapcsolattal. A kultúregyesületeket összefogó alsólendvai Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet a budapesti Balassi Intézet, Égtájak Iroda, Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus, valamint Anyanyelvi Konferencia mellett a zentai Vajdasági Magyar Művelődési Intézettel, a kolozsvári EMKÉ-vel, a beregszászi és dunaszerdahelyi Művelődési Intézettel, valamint a pélmonostori Népfőiskolával épített ki Kárpát-medencei szintű együttműködést.

Két olyan magyarországi civil szervezetről szeretnék érintőlegesen szólni még, amelynek a tevékenységében hangsúlyos szerepet játszik a magyar–szlovén hídépítés, valamint a határ két oldalán élő kisebbségek problematikája. Az egyik a ’90-es években létrejött *Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület (MBKKE)*, a másik pedig a 2000 után alakult Magyar-Szlovén Baráti Társaság.

Pilisvörösvári székhellyel 1997-ben jegyezték be az előbbit. Alapszabálya szerint az MBKKE a határon túli magyar közösségek – főként a muravidéki magyarok–, valamint a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek kultúrájával kapcsolatos tevékenységet végez: művészeti kiállítások, alkotótáborok, irodalmi estek, könyvbemutatók, beszélgetések, tudományos konferenciák szervezését, a nemzetiségi oktatással kapcsolatos tudományos kutatómunkát, könyv- és folyóirat-kiadást. Tanácskozásainak, kiadói tevékenységének a tematikája, a rendezvényei nagy gyakorisággal felölelik nem csupán a közép-európai kisebbségi kérdést általában, hanem nagy gyakorisággal a szlovéniai magyarság és a magyarországi, sőt az ausztriai szlovénség társadalmi és kulturális sorskérdéseit, egyben a térségben született művészeti alkotások közzétételéért is sokat tesz.[9]

A *Magyar-Szlovén Baráti Társaság*ot 2003-ban jegyezte be a bíróság, először budapesti, utóbb szentgotthárdi székhellyel. Célkitűzései szerint a szlovén kultúrát kívánja hazánkban népszerűsíteni, barátokat szerezni Szlovéniának és a szlovénségnek, egymás értékeit kölcsönösen megismertetni mindkét országban. Kezdeményezői hazai szlovének voltak – alapító elnöke máig a Magyarországi Szlovének Szövetségének a vezetője –, de a tagjai között muravidéki magyarok,

[9] Ruda Gábor (szerk.): A Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület programjai 1998–2000. MBKKE, Pilsvörösvár, 2009, 84 p.

többségi családtagok, érdeklődők is találhatók szép számmal. Súlyát az is mutatja, hogy tiszteletbeli elnökséget vállalt a szervezetben két volt köztársasági elnök: Milan Kučan és Göncz Árpád is. Tevékenységéből szentgotthárdi és budapesti képzőművészeti kiállításokat, irodalmi és néprajzi könyvbemutatókat említenék– amelyek egyaránt érintették a határ mindkét oldalán élő nemzetiségi alkotókat –, a kortárs rábavidéki és muravidéki szlovén irodalom antológiája magyar nyelvű fordításkötetének a kiadását, továbbá szeretném kiemelni a zalavári Cirill – Metód emlékparkban állított szlovén emlékoszlop állítását. A szervezetet a kormányközi kisebbségi vegyes bizottság is támogatandóként említette az egyik jegyzőkönyvében.[10]

*

A fent vázolt, többszintű együttműködés ténye remélhetőleg meggyőzően igazolja az előadás elején tett megállapítást, miszerint a Kárpát-medencében a magyar-szlovén együttműködés tekinthetőbb a legsokoldalúbbnak, legharmonikusabbnak. Mindez igaz akkor is, ha pl. a kisebbségi vegyes bizottsági ülések egyikén-másikán feszültségek, nézeteltérések mutatkoznak, nem minden ajánlás teljesül időben és a megkívánt mértékben. Őszintén kívánjuk azonban, hogy a szomszéd népek mindegyikével ilyen gazdag és baráti viszonyról számolhassunk be.

Végezetül hadd fejezzem ki köszönetemet a Vas Megyei Levéltárnak, valamint a Vas Megyei Önkormányzat Közművelődési Csoportjának, az Országos Szlovén Önkormányzatnak, a muravidéki Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézetnek és a Magyarországi Szlovének Szövetségének a tanulmányírás során felmerült kéréseim nyomán, a rendelkezésemre bocsátott adatokat.

[10] Karácsony Zoltán: Bemutatjuk a Magyar – Szlovén Baráti Társaságot = Barátság, XI., no. 1. (2004. febr. 15.), 4196-4197. pp. és Rápli Róbert: Megtartotta első rendezvényét a Magyar – Szlovén Baráti Társaság = Szentgotthárdi Hírek, I., no. 14., (2003. nov. 7.) http://www.szentgotthard.hu/szha/ujsag.php?id=15

ŐRLÉS, DARÁLÁS, KALLÓZÁS, OLAJÜTÉS ÉS FŰRÉSZELÉS A VÍZI ENERGIA HASZNOSÍTÁSA ARANYOSSZÉKEN A 18-19. SZÁZAD FORDULÓJÁN (1784-1820)

DR. TAKÁCS PÉTER

„*Aranyosszék oly szabálytalan négyszögidomú területet képez, melyet északról és keletről az Aranyos, délről a Maros foly körül, míg nyugatról a Székelykő és Muntya bércormai zárnak le. De havas közeli fekvése dacára… éghajlata annyira enyhe, hogy a szőlő mindenütt, még a havasalji falukban is tenyészi. A tereit öntöző két folyam és az abba ömlő számos patak… környéke mindenütt termékeny, s a székely nép ismert szorgalma következtében a földmívelés virágzó helyzetben van. Még a havasalji faluknak silányabb, köves területén is képes az ernyedetlen szorgalom gazdag termést idézni elő.*" A székelység törzsterületétől vármegyei területekkel elkülönülő, történelmének, lakói sorsának és mentalitásának alakulásában – Orbán Balázs azonosításon fáradozó igyekezete ellenére – jelentős módosulást megélt 22 településnek a gazdálkodását is felvázoló szerző – a föld népének szorgalmára és megfontolatlanságára utalva – így folytatta a két folyótól ölelt, a havasok magasáig felkúszó térségnek a bemutatását: „*Aranyosszék hajdan erdőkben is gazdag volt. A községek erdei mellett a széknek is voltak nagy terjedelmű úgynevezett szabad erdei, melyeknek egy részét tilalomba tartotta, míg más része Aranyosszék összes faluinak szabad használatára volt bocsátva.*" Bár az erdőkre az „*alája rendelt erdőpásztorokkal… választott erdőbíró*"" ügyelt, s „*a kihágókat és prédálókat saját pecsétjével idézte maga elé*" és a politikai hatalomtól támogatva „*szigorú büntetéseket szabtak az erdőirtók, égetők és pusztítók ellen; de a szigorú őrködés még sem mentheté meg ez erdőket, mert a havasalji faluk, ahogy a népességük szaporodott,… több irtványokat tettek az erdők között, azokat szántók és kaszálóknak felfogva…*" Az erdők pusztulását megakadályozandó, a szék igazgatása 1729-ben a „*mészégetést, tűztevést, szántóföldek törését és a fának külpiacokra való hordását 12 frt büntetés terhe alatt eltiltotta,*" de a Mária Terézia által megszervezett, a havasi falvakban – Bágyon, Hidas, Mohács, Dombró, Csákó és Örményes – 1764-ben a határőri székely huszárezredbe erőszakkal beesketett katonáknak 1766-ban „*Jellachits nevű ezredesük és Majershaim nevű őrnagyuk engedélyt adott a szék szabad erdeinek elfoglalása és tetszésük szerinti használatára.*" Nem csoda hát, hogy a szántó és rét növelése, és a lovas katonai felszerelés megvásárlásához szükséges pénz előteremtése okán évenként zsugorogtak az erdők. *(Orbán, V. 10.)*

A jobbágyfelszabadítást követően kötelezően elrendelt telekkönyvezéskor 62 740 kh. 19 □²öl nagyságú (37 017 hektár, illetve 370,17 km²) Aranyosszék

területének művelési megoszlása a következő volt: *szántó* 25 433 kh. 1501 □²öl (40,65 %); *kert és rét* 12 007 kh. 359 □²öl (19,16 %); *szőlő* 787 kh. 943 □²öl (1,26 %); *legelő* 8034 kh. 1010 □²öl (12,9 %); *erdő* 10 855 kh. 1121 □²öl (17,35 %); terméketlen 5350 kh. 1485 □²öl (8,56 %). *(Orbán, V. 25)*

Aranyosszék területén néhány praediumtól eltekintve – korábban is, az általunk vizsgált időben is – II. József halálától Ferenc József abszolutista közigazgatási rendszerének bevezetéséig 22 település volt. A rendiség idején Felvinc taxás városként nem tartozott a szék igazgatása alá, de lényegében gazdasági és kulturális központja volt a régiónak. Az Aranyos folyóhoz közelebbi tíz falu (Alsó- és Felsőszentmihályfalva, Bágyon, Csegez, Kövend, Kercsed Aranyosrákos, Sinfalva, Várfalva, Mészkő) alkotta a Felső járást. Egy falu kivételével inkább a Maroshoz orientálódó tizenegy település (Csákó, Dombró, Székelyhidas, Harasztos, Inakfalva, Mohács, Örményes, Székelykocsárd, Székelyföldvár, Veresmart és Aranyospolyán) tartozott az Alsó járáshoz. Az itt vázolt közigazgatás csak a civil lakosokra – nemesek, szabad székelyek, jobbágyok, zsellérek és egyéb rendű adózó népekre – vonatkozott. A Bágyonból, Csákóból, Dombróból, Székelyhidasról, Mohácsról és Örményesről 223 lovas határőr katonát kiállító 3680 körüli lakos (feltehetően 736 család) hadi igazgatás alatt élt. Köznapi és megélhetési szükségleteik azonban azonosak voltak. Legfeljebb a militáris indulatokkal és mentalitással felvértezett huszárok önkényeskedés, határfoglalás, erdőirtás, legeltetés terén többet engedtek meg maguknak, mint a civil lakosok. A só- és kenyérszükségletet, a háztartási energiát ők se nélkülözhették. Zsold nélkül szolgáló, önfelfegyverzők lévén, a háznépeik megélhetéséről való gondoskodás mellett lovakról, egyenruháról és fegyverzetről is maguknak kellett gondoskodniuk. A szántóvető foglalkozás, a szőlőművelés és állattartás, az őrletés csak részben függött a társadalmi presztízstől. A megélhetés forrása mindkét járás területén a szántóművelés és az ahhoz szorosan kapcsolódó állattartás volt. Ezt csak kiegészítette a szőlőművelés és erdőélés, illetve a gyűjtögetés és a természettől kicsikarható zsákmány. A két járás területének művelési ágankénti megoszlása majdnem harmonizált. A szántóföld, a kert, a rét és a legelő megoszlása arányos volt a falvak és a lakosok számával. Értékelhető különbség csak a szőlő és az erdő területi megoszlásában volt tapasztalható. A Felső járás falvai összesen 7768 kh., míg az Alsó járás települései csak 3067 kh. erdőt mondhattak a magukénak. Némileg hasonlított ehhez a szőlőterület megoszlása is. A Felső járás lakói kerekítve 441 hold szőlőt műveltek, az Alsó járásban csak 199 holdat. Felvincen 117 kh. 1015 □²ölet. Mindez azonban nem volt szorgalom-függő. Sokkal inkább geológiai és meteorológiai jellemzők határozták meg. Még csak jövedelemarányos megoszlást sem gondolgatunk mögéje. Az Alsó járás lakói – a Marosra támaszkodva – több munkaalkalmat találtak Marosújvárott (sószállítás), Felvincen (szőlőművelés, rétgazdálkodás, szántás és vetés, trágyázás), a Maroson szállított só és fa tutajozása terén. Nem mintha az Aranyoson tutajozó gyergyóiak nem adtak volna lehetőséget a Felső

járásiaknak akár a faáruval (deszka, léc, zsindely) való kereskedésre. A Felső járásiak nagyobb haszonra tehettek szert az Aranyos homokpadjain, hordalékkúpjain és kanyarulataiban folytatott aranymosással. A Maros e téren kevesebb haszonnal kecsegtetett. A haszonelvűség még nem szorította ki a teremtett világra való rácsodálkozás áhítatát az aranyosszékiekből. Alighanem Gálffi Jánoshoz hasonlóan hitték, hogy az „*Úristen megékesíté e helyet szép folyóvizekkel és drága szép mezőkkel, kit különb különbféle szép vadak és madarak laknak. Ennek felette penig kedves búzatermő földje, úgyannyira, hogy kedves és gyönyürűséges hely*." *(Erdély Történeti Tára, I. 77.)*.

Aranyosszék lakói megtalálták a módját, hogy a megélhetésükhöz szükséges gabonát – mai mértékkel személyenként a két és fél mázsát, akkori mértékkel a négy pozsonyi mérőt – megszerezzék. Polyán kivételével – ahol három fordulóra osztották a határt – az 1820-as években még a kétfordulós határhasználat divatozott. A fordulós vetésre szánt határrészen leginkább őszi gabonát – tiszta búzát, rozst, elegyes életet, tönkölyt – termeltek. Az őszi vetést befogadó forduló mellett a legtöbb faluban külön határrészt fogtak fel a törökbúza és a tavaszi gabona termelése céljából. Ezt minden évben szántották és vetették, ezért rendszeresen trágyázni kellett. Itt, vagy a házkörüli telken termelték a kendert is. Zabot többnyire csak a lovas gazdák termeltek. Hat faluban bőven volt belőlük, mert megközelítően harmadfélszáz lovas határőr volt fegyverben, akik csak a legvégső esetben – lovuk tragikus vagy hirtelen elpusztulása esetén szolgálhattak gyalog. Ez azonban már megalázó gúny tárgya volt.

Aranyosszék klímája, itt-ott dombos, hegyoldalas, ritkább helyen sziklás talaja nemcsak a szántóvető, fűkaszáló szorgalmat jutalmazta közepes, vagy annál jobb terméssel, hanem beérlelte a gyümölcsöt és szőlőt is. Kívánatos minőségű borral ajándékozta meg a szőlőskertekben, a gyümölcsfákkal tarkított szénát nevelő kertekben fáradozókat. Ezért csak egy-két falu, és ott is kevés háznép ismerte a mélyszegénységet. Mezőgazdasági vagy más jellegű hasznos tevékenységgel az egészséges és szorgalmas háznépek megtermelték a megélhetésükhöz, többen a paraszti jómódhoz szükséges javakat is. A rendiség kori mélyszegénység – a gyűjtögetést, a szabad halászatot és vadászatot, a korlátlan állattartási, kupeckedési lehetőséget, az Aranyos és Maros folyókon a tutajozást, sószállítást, és hordalékukban az aranymosást is számba véve – többnyire a szorgalom vagy az egészség hiányával függött össze. Társadalmi méretű mélyszegénységet csak a meteorológiai katasztrófák és gyakori anomáliák okoztak. Ezek azonban nem befolyásolták egy-egy térség lakóit abban, hogy az átlagos köznapi szükséglethez igazodva használják ki munkavégzés céljából a folyók, patakok energiáját.

Aranyosszék lakói – a halászat, rákászat, csíkászat és egyéb zsákmányolási tevékenység mellett – energianyerés céljából is hasznosították a folyókat és bővebb vizű patakokat. Őröltek, kallóztak, olajt préseltek a vízzel fogtatott kerekek segítségével. Ebből a szempontból különösen kedvező helyzetben volt Aranyosszék. A 18. század második felében féltucatnyi puszta, prédium, 21 falu

és egy mezőváros tartozott az autonómiát és székely jogot élvező közigazgatási egységbe. Északon az Aranyos, Délen a Maros folyók határolták. Szántó művelésre különösen alkalmas síkvidékeit lankás dombok, a havasokig felkapaszkodó hegyoldalak, s az ezek belsejébe mélyen benyúló völgyek csipkézték a felszínét. A mészkőtömbök alkotta hegyeiből bővizű források törtek elő. Felvinc és Székelykocsárd térségében a Határ-patakot tápláló Jó-patak forrás és a Fennyenforró vízköpő háromezer lépésnyi távolságon hat malomkereket forgatott. Felvinctől északra ötöt, délre egy hatodik malmot működtettek.

Az Aranyosszéken szállás foglalók – hasonlóan a többi székely falvakhoz – folyók, patakok mentén települtek meg, hogy bőségesen tartott állataiknak és maguknak is legyen elegendő vizük. Nemcsak állattartó szállásaik, az ezekből kialakult falvaik is élő, el nem apadó, folyó víz mellett jöttek létre. Ritkábban bővizű források mellett. Hegyes vidéken, magas dombok lankáin fáradságos munka lett volna ásott kutakból biztosítani az emberek és a nagyobb létszámú csordák, gulyák, ménesek, juhnyájak, kondák vízszükségletét.

Erdélyi viszonylatban Aranyosszék a közepesen népesült térségek közé tartozott. 1774 és 1850 között 43 és 50 között ingadozott a négyzetkilométerenkénti népsűrűsége. II. József népszámlálói a 22 településen 2666 családot írtak össze, összesen 12 208 lélekkel. Ennél többen laktak itt. A népesség összeírók ugyanis csak a civil lakosságot vették számban. A határőrök összeírására – bizonyára hadi titkolózás okán – nem kaptak felhatalmazást. Az általuk megszámláltakhoz még hozzá kell adnunk 421 háznépet 2105 lakossal, akik 223 lovas határőr felfegyverzéséről, ellátásáról és harcra kész állapotban tartásáról gondoskodtak. *(Orbán, V. 24-25.)*. Ezekkel együtt 1774-1777 között Aranyosszéken feltehetően 3087 családban 14 313 lakos élt. *(Danyi-Dávid, 1962.)*. Egy-egy lakosra átlagosan négy pozsonyi mérő gabonafélét számolva, éveként megközelítően 57 252 pozsonyi mérő kenyérnekvalót kellett megőröltetniük a szék malmaiban.

Nincs pontos adatunk arról, hogy mikor épültek meg az első vízimalmok az Aranyosszék északi és déli határát képező Aranyos és Maros folyókon, illetve az azokba ömlő patakokon. A történeti kutatás során egyre határozottabban körvonalazódik az a meggyőződés, mely szerint a 15. századra kialakult három székely rend – primorok, lófők és gyalogos katonák – közül a lófők joga és kötelessége volt az őrlést biztosító malmok megépítése, megépíttetése és működtetése. Nem elképzelhetetlen, hogy ehhez a szabadon adható és vehető státuszhoz azért kapcsolódott a malomtartás joga és kötelme, hogy az őrlési vám hozadékával segítsék a lófőt lovának fenntartásához, és a gyalogosokénál drágább fegyverzetének a beszerzéséhez. Anno, amikor ez a szokás még divatozott, egyszerű, népi faragású, egykövű, kis teljesítményű, óránként egy pozsonyi mérő őrlési kapacitású malmok lehettek ezek a műszaki alkotások. Az őrlő szerkezetek mellett ide kell sorolnunk a gyapjúkallókat, ványolókat is, amik az időjárás viszontagságait elviselni segítő, gyapjúból készült ruházati anyagok előállításához szükségeltettek.

Aranyosszék malmai 1784-ben és 1820-ban

Község	1786		Malom				Lakos 1850		1820	Megjegyzés
	Család	Népesség	1784	1820	liszt	Lakó 1821	Lakás	Lélek	Lov. kat.	
1. Szentmihályf.	**146**	702	**2**	**1**	**1**		**239**	**1028**		Nyolckövű az Aranyoson
2. Bágyon	**165**	731	**-**	**-**	**-**	**800**	**356**	**1456**	**50**	Aranyoson bőven, a Kőráti és Rákosi patakon is
3. Csegez	**128**	600	**7**	**6**	**6**		**151**	**622**		
4. FSzentmihályf.	**109**	481	**1**	**2**	**2**		**166**	**706**		
5. Kercsed	**167**	718	**-**	**-**	**-**		**204**	**773**		Két órányira az Aranyoson több van.
6. Kövend	**187**	809	**-**	**2**	**2**		**259**	**1005**		Két malmocskánk + közel több
7. Mészkő	**135**	634	**1**	**2**	**2**	**Sz.**	**167**	**791**		Határunkon vannak
8. Aranyosrákos	**131**	574	**1**	**2**	**2**		**180**	**742**		
9. Sinfalva	**90**	410	**1**	**1**	**1**		**161**	**697**		Négykövű
10. Várfalva	**187**	800	**-**	**1**	**1**		**232**	**963**		
11. Csákó	**25**	112	**-**	**-**	**-**	**490**	**144**	**619**	**29**	Egy órára a „a szomszéd órákosi malom”
12. Dombró	**37**	180	**-**	**1**	**1**	**640**	**182**	**697**	**24**	A határon, ritkán használható
13. Földvár	**87**	450	**-**	**1**	**1**		**135**	**604**		Falu mellet, és a szomszédban, Kocsárdon
14. Felvinc	**293**	1257	**6**	**6**	**6**		**310**	**1150**		
15. Harasztos	**191**	1017	**-**	**-**	**-**		**302**	**1323**		Két órára: Lónán, Gerenden, Kocsárdon
16. Hidas	**74**	314	**2**	**2**	**2**	**720**	**263**	**1070**	**47**	
17. Inakfalva	**65**	325	**-**	**-**	**-**		**80**	**316**		Felvincen őrölhetnek
18. Kocsárd	**174**	785	**-**	**2**	**2**		**271**	**1095**		Falu tövében
19. Mohács	**48**	222	**1**	**-**	**-**	**670**	**202**	**816**	**50**	Szomszéd határban, kurta órányira.
20. Örményes	**4**	16	**-**	**-**	**-**	**360**	**97**	**397**	**23**	Malom határányira, hegyes út
21. Polyán	**145**	642	**1**	**1**	**1**		**188**	**779**		Helység határán + Aranyoson
22. Veresmart	**78**	429	**-**	**-**	**-**		**128**	**691**		Szomszédságban: Marosújváron, Felvincen
Összesen:	**2666**	**12.208**	**23**	**30**	**30**	**3680**	**4417**	**18340**	**223**	

Azt nem tudjuk, hogy posztókallót vagy őrlő-szerkezetet hajtott-e az első vízikerék. A táj és a lakosság gazdasági jellemzői csak annyit árulnak el, hogy ebben a 22 települést felölelő, inkább igazgatásilag, semmint természeti földrajzilag és gazdaságilag zárt régióban elsődlegesen nem a bányászat és nem is az erdőélés kívánta a vízikerekeket. Őrlés és gyapjúfeldolgozás céljából rakhatták az első vízikerekeket inkább a nyáron sem elapadó patakokra, a Határpatakra, a Jó-patak forrására és a Fennyenforró vízköpőből előtörő vízre, a Rákos, a Hidas, a Kőrát és a Csegez patakra. Annyi bizonyos, hogy az erdélyi patakok, folyóvizek, s a mentükben kiképzett, vizükkel állandóan frissülő halastavak már a 15. századtól jobban meg voltak rakva vízikerekekkel, mint a királyság más területének alsó folyású vizei. *(Jakó, 1990. I-II.)*. Nem hagyták kihasználatlanul a Maros és Aranyos vizét sem a partjaihoz közel települők.

A Maros – az aranyosszékiek által könnyen elérhető közelségben – már az 1440-es évet megelőzően is forgatott vízikereket. A kolozsmonostori konvent elöljárói 1440. március 29-én datálták azt az oklevelet, amiben Olnozar Imre bizonyítja, hogy [Maros]Szentiván határában a folyón őrlő malom fele részét átengedte Zenthywan-i Mátyásnak, Jánosnak és Ferencnek, akik ezért hiánytalanul lerótták tartozásukat. *(Jakó, 1990. I. 222.)*. Egy másik oklevél arról tudósít, hogy 1449-ben egy határigazítás során a Hadrévhez csatolt Kecze nevű puszta földön Gerendi Miklós fiai, Miklós és Mihály háromkerekű malom építését kezdték meg a Maroson. *(Jakó, 1990. 774.)*

A Kolozsmonostori Konventben megőrződött hatodfélezernyi oklevél közül másfélszáznál több tudósít az erdélyi – közöttük a székelyföldi – vízimalmokról. Adják, veszik, zálogolják, kiváltják, cserélik, építik, felgyújtják, javítják azokat, vagy éppen perlik valamelyiket, mert a malom gátja megrongálódott, és tetemes kárt okozott valamelyik falu szénarétjében, szántóföldjében. A konkrét jogi esetek hírt adnak egy-egy malomról, annak áráról, cseréjéről, örökléséről, bérleti- vagy zálog-díjáról, esetleg építéséről, az általa okozott kárról, egyháznak, oltárnak ajándékozásáról, zálogból való visszaváltásáról, de sem a vízhasznosítás mértékéről, sem a malom gazdasági jelentőségéről nem sokat tudunk meg belőlük. Annyit, hogy a szántóvető, az egyre inkább gabonafogyasztóvá váló társadalom szükséglete folyton növelte a számukat. Az államigazgatás fontos részeként működő modern hazai statisztikai intézmény megszületése előtt a malmok és egyéb rendű és rangú vízikerekek számának a megállapítása azonban majdnem lehetetlen volt. A nemesi, uradalmi, egyházi és kincstári tulajdonban lévőket vagy senki, vagy más-más intézmény tartotta számon. A nemesek által birtokoltatott és üzemeltetett malmokat többnyire számba sem vették, legfeljebb rendkívüli esetekben (birtokosztozkodáskor, zálogoláskor, inszurrekciós összeíráskor).

A székely paraszti, faluközösségi, malmok, fűrészek, kallók sokasága épült a lakóhelytől távolabbi határrészekre, erdei patakokra, ahova a conscriptorok nem szívesen mentek ki meggyőződni az adatokat „bemondó igazának" ellenőrzésére. Egyik-másik dürückölő, csapó, kalló, fűrész olyan „népi tákolmány" volt, aminek

számbavételétől eltekintettek. Az adminisztrációs fegyelem sem biztos, hogy mindig harmóniában volt a szekértelemmel és az uralkodó iránti lojalitással. Először 1715-1720 között kísérelték meg országosan számba venni a vízikerekeket *(Acsády, 1986.)*, majd az 1800-as évek végén, az 1900-as évek elején a Központi Statisztikai Hivatal – részben az emlékezetre hagyatkozva, részben immár hivatalos adatfelvétel útján – kísérelt meg történeti malom-katasztert összeállítani. *(MSK XIII. Bp. 1984.)*. Ezt követően a történetírás is, a statisztikai is hosszú időre megfeledkezett a vízimalmokról. Mint annyi más ódon szerkezet, szokás és divat, ez is elfelejtődött. A gőzgépek, majd a villanymotorok a gazdaságilag frekventált térségekben száműzték őket az emberek köznapi életéből és emlékezetéből. Csak a rendezetlen folyószakaszokon, kisebb-nagyobb patakokon zsongtak, donogtak még. Inkább darálásra, meghántolásra, olajpréselésre kárhoztatva, mint lisztelésre fogva. Társadalmi hasonlattal élve: a gőz-, petróleum-, benzin- és elektromos motorokhoz működtette őrlő szerkezetekhez viszonyítva, a publicisztika és a tudomány művelőinek annyi figyelmét vonták magukra, mint a pesti sugár- és körutak, a budai rózsadombi villák földi javakban dúskáló, a felső társadalmi kaszthoz tartozó lakókhoz viszonyítva a Kárpátalján és a Székelyföldön az éhenhalás peremére sodródott, szegénységtől kínzott sok százezer hegyvidéki lakó.

Századnyi porladás, kopás és felejtés után újabban a néprajz és a nosztalgiával átitatott idegenforgalom fordult a vízikerekek felé. Azok közül is elsősorban az őrlő szerkezetek felé. Erdélyben – azon belül pedig Székelyföldön – a rendszerváltást követően a megélhetési kényszer is életre dajkált itt-ott egy-egy vízimalmot. *(Bede Erika, 2008)*.

A kisbaconi vízmalom nosztalgiával fűszerezett bemutatása azonban inkább publicisztikai hajtása a vízikerekekről sokasodó néprajzi tanulmányoknak, és az idegenforgalmi propagandának, semmint egy életképes üzemről szóló híradás. Székelyföldet illetően – e téren – Tarisznyás Mártoné az érdem. (Tarisznyás Márton, 1982.). Az ő tanulmányai nyomán figyeltek fel mások is a székelyföldi vízikerekekre: őrlő- és fűrészmalmokra, darálókra, kallókra, deszkametszőkre, hántolókra, olajütőkre, posztóványolókra, gubacsapókra, stompokra, érczúzókra, vasverőkre, bányaszivattyúkra, egyéb rendű és rangú vízikerekekre. Rajta kívül *Ozsváth Gábor Dániel* nevét és tanulmányait szükséges még emlékezetükbe idézni a régmúlt idők után ácsingózóknak.*(Ozsváth, 1998. és 2002.)*. Akiket a kérdés műszaki vonatkozásai érdekelnek, a mérnöki készültségű *Márton László* könyvéhez forduljanak bizalommal. *(Márton, 2003)*.

A vízikerekekről szóló majdani szintetizáló monográfia megalkotójának azonban a Kárpát-medencében – ha nem is a honfoglalásig – legalább az államalapításig biztosan vissza kell majd nyúlnia. A Kárpát-medencében megtelepedő magyarok életében a szántóföldi műveléssel párhuzamosan meghonosodó zúzó-, daráló-, őrlőszerkezetek létéről Szent Gellért üzent először az utókornak. A gabonát kézi malmán őrlő szolgálóleány éneke bűvölte el a szentéletű püspököt. (Szent Gellért nagy legendája).

Aranyosszék területén ekkor még csak az elfogultságtól menekedni sem akaró Orbán Balázs képzeletében éltek székelyek, de Kun László adományaként a 13. század utolsó harmadától 1849-ig önálló igazgatási egységgé szerveződő Aranyosszék déli peremét a Maros folyó mosta, amin Szent Gellért által említetten is fuvarozták, tutajozták, hajózták Szegedig az állatok és emberek számára létfontosságú sót. A parajdi és tordai geológiai és ásványtani csodák környékéről „eresztették le" a királyi sót, miközben a hajósok, tutajosok feltöltötték sóval a Maros-parti portusok sóraktárait, le egészen Szegedig.

A Kárpátok délkeleti térségének – közöttük az Aranyos és Maros közének a megnépesedése, az arra alkalmas földek szántó művelés alá szelídítése, a tavaszi és őszi gabona termelése, fogyasztása szükségessé tette az őrlő szerkezeteknek, a malmoknak a szaporítását és modernizálását is. A kézi és állati erővel működtetett szerkezetek mellett viszonylag hamar elterjedtek a vízikerekekkel hajtott őrlő alkalmatosságok. Feltehetően döntő mértékben gyorsította ezt a váltást a nyugati kereszténység hitelveinek elfogadása, és az a tény, hogy a gabona- és szőlőtermelés meghonosodását kultikus okokból is ösztönözték a nyugatról betelepülő szerzetesrendek.

Az itten való megtelepedésükkor feltehetően a székelyek is a kézi malmot használták. A legkülönbözőbb féle és fajta kásatörőket, mozsarakat. A vízimalmok építésének titkát alighanem a misszionárius szerzetesek hozták magukkal, bár meglehet, hogy a fafaragásban járatos, erdőperemi székelyek kalandozásaik közben – a bolgár birodalomban, Bizáncban, germán- és frankföldön – lesték el a vízi szerkezetek működésének titkát. Kalandozásaik során rabként is hozhattak magukkal – akárha nyugatról is – egy-két malomácsot, akitől aztán többen ellesték a malomépítés titkát. Némi logikával társult emlékezőtehetség, az írott történelem előtti időkben nem ritka kézügyesség és szorgalom kellett csak, hogy az életidejük nagy részét a szabad falusi és hadi közösségekben töltő férfiak megtanulják a vízimalom ácsolásának rejtélyét. Nem tudjuk, ki építette az első vízikereket Aranyos széken. Írott forrásokban, oklevelekben a 14-15. századtól tünedeznek fel a Maros, Aranyos folyók, a Rákos és Csegez patakok forgatta vízimalmokról szóló információk. Az oklevelek szórt tanúsága szerint kezdetben a lófőké volt a malomtartás joga és kötelessége. Bethlen Gábor fejedelemségének idejétől azonban a helyi communitas akaratától függően bárki – ha volt arra alkalmas helye – építhetett malmot, ványolót, fűrészt. Részévé vált ez a székely jognak. A jobbágyosodás gyorsuló üteme azonban egyre inkább a földesurak jogává tette ezt a cselekményt. Különösen így volt ez Aranyosszék falvaiban, ahol a királyi jog IV. Kun László adománylevelével hamar maga alá gyűrte a székely jogot.

Nincs most terünk, hogy visszanyomozzunk a XIV. századig. Ha tennék sem tárhatnánk fel Aranyosszék lisztelő- és fűrészmalmainak, kallóinak pontos kronológiáját. Az antiqua sessiok tulajdonosai összefogva, lakhelyük peremén kedvükre áshattak a folyókkal párhuzamosan futó malomárkokat, malomcsator-

nákat. A határukon vagy a településükön keresztül folyó patakokra is szabadon rakhattak vízikerekeket. A csatornára, patakokra, folyókra „rakott malmok" aztán utánozhatták a később Petőfinek oly kedves dongást, őrölve a gabonát, darálva a törökbúzát, hántolva a kölest vagy árpát, préselve az olajat. Deszkát, lécet is fűrészelhettek. Gyapjút is kallózhattak. Csak arra kellett ügyelniük, hogy az emberek és állatok számára fogyaszthatatlanná ne szennyezzék a vizet. Ennek iható tisztasága a malmok hasznánál is fontosabb közösségi parancs volt.

A malomhelyek foglalásának, a malmok építésének a szabadsága elé – a communitás által megfékezhető egyéni önkényeskedésektől és erőszakos foglalásoktól eltekintve – az első megkerülhetetlen gáncsot János Zsigmond – titulusa szerint király, majd erdélyi fejedelem – vetett. A primorok és némely lófők által a közszékelyek szabadságait csorbító hatalmaskodások ellen a székelyek fellázadtak. Megmozdulásukat János Zsigmond az Alsó-Fehér megyei Holdvilágnál 1562-ben leverte és kegyetlenül megbosszulta, majd 1567-ben ezernyi székely háznépet magánföldesúri jobbágyként adományozott kedvenceinek. *(SzOlt. II. 208-210., 213-215.)*. Emellett a bércekkel, sziklákkal, szakadékokkal, meredekekkel, erdőkkel, bozótosokkal, vízmosásokkal tarkított faluhatárok hasznosítható szántóföldjei és rétjei a népesség szaporodása miatt relatíve folyton szűkültek, a szabad irtástól és foglalástól az említett jobbágyok végleg elestek. A malomhely foglalásának tilalma miatt – bár ezt törvény nem deklarálta – a malomépítés sokak számára lehetetlenné vált.

A 16. század elejétől-közepétől felgyorsult a székely társadalom rétegeződése. A malmok többsége a primorok, a lófők és a megnemesedett, magukat királyi jog alá adó székelyek tulajdonába került. Ezt a folyamatot Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fordította visszájára. A faluközösségek saját kezelésben működő malmokat építettek, s aki malomhelyre tett szert, a vízre szabadon rakhatott vízikereket. Az egykövű őrlő szerkezetek hozadéka évenként hét-tíz rénes forint értékű gabona volt *(Ila Bálint, Bogdán, Tarisznyás, 1998., Márton, 2003)*. Ahogy szaporodtak a malmok, úgy szóródtak a vámhozadékok. A 18. század végétől Aranyosszéken olyan mértékben elszaporodtak a vízimalmok, hogy az őrlési vámot minimálisra kellett leszállítani. A legtöbb malomban öt-tíz százalékért őröltek. Aranyosszéken inkább öt százalékért. Ezek a malmok szakaszosan őröltek. Kinek-kinek a saját magját. Minden őrlés során üresre járatták a garatot.

A malmok közelsége, és sok esetben az őrletlő szegénysége miatt csak a jobb módú primorok, gazdag lófők, magukat királyi jog alá adó megnemesedett adománybirtokosok vittek egyszerre szekérnyi őrölnivalót a malomba. A szántófölddel rendelkezők többségének fogatolható barmaik is voltak. Ők a malomba is szekérrel jöttek-mentek. Akiknek nem volt fordulós határrészük – erdei termékekért, szőlőből sajtolt és érlelt borért, gyümölcsökért, vadakért, majorsági állatokért, egy-egy gidáért vagy bárányért cseréltek búzát, alakort, tönkölyt, rozsot, haricskát, kölest, máskor árpát vagy zabot. Részért – többnyire a termés hetedéért, tizedéért – arattak és csépeltek. Napszámmunkát végeztek pénzért

vagy kialkudott termékért. Ők targoncán, kézi szánon, sokszor háton vitték vékányi kenyérnekvalójukat őrölni. A kukoricát inkább darálták, bár a molnárok nem zárkóztak el a kukorica és a borsó lisztté őrlésétől sem.

A malmok egy része télen ritkán vagy egyáltalán nem őrölt. Az erős fagyok megkötötték a vizet. A vízimalmok többsége kezdetleges, egy kerekű – ahogy akkoriban nevezték: egykövű – szerkezet volt, többségük napi tíz pozsonyi mérő őrlési kapacitással. *(Ila Bálint, Bogdán, Takáts Sándor)*. A korabeli táplálkozási szokások mellett ez egy öt-hattagú háznép évi gabonaszükséglete volt. Nem sokat módosítunk a valóságon, ha azzal számolunk, hogy egy-egy malomkő annyi háznép számára biztosította az őrleményeket, ahány napig őrölt egy-egy esztendőben. Aranyosszék 22 településén az 1784-1787. évi népszámlálás adataihoz társuló katonacsaládokkal együtt – több–kevesebb pontossággal – 3087 háznép lisztszükségletét kielégítő malomkapacitás szükségeltetett a lakosság biztonságos élelmezéséhez. Ennél nem sokkal több háznép élt 1820-ban sem ebben a közigazgatási egységben. Az 1813-1818 közötti súlyos éhínség ugyanis – az amúgy is gyakran költözködő zsellérek mellett – pillanatnyilag még kideríthetetlen számú háznép Moldvába és Havasalföldre történő kivándorlását eredményezte.

Ha a vasárnapokat, jeles ünnepeket, a fagyos téli napokat és a kisebb javítások igényelte időt is beszámítjuk, egy-egy felső malomkő esztendőnként 200 napig forroghatott. Kétszáz családra kell tehát kalkulálnunk egy-egy működő malomkövet. Aranyosszéken az 1784-es hadmérnöki térképezés alkalmából a kartográfusok Alsószentmihályfalván kettő, Felsőszentmihályon egy, Csegezen és határában hét, Mészkőn, Rákoson, Sinfalván, Hidason, Mohácson, Polyánban egy-egy, Felvincen hat, összesen huszonkét működő malmot rajzoltak a falvak térképeire. *(DVD: Az első katonai térképek)*. Ezek közül az alsószentmihályfalvi nyolc, a sinfalvi négy kőre járt. *(FET 4.)* Ha e kettőn kívül minden malom egykövű lett volna, a harminckét kő akkor is bőven elegendő mennyiségű lisztet őrölt volna.

A történelmi-társadalmi valóság azonban tarkább a számsoroknál. Valószínű, hogy a conscriptorok – II. József parancsa ellenére – nem írták össze a kettőnél több jobbágyot tartó primor családokat, lófőket, a 14. századtól a fejüket és utódaikat a királyi jog alá hajlító nemeseket, a 17. századtól bárósodó, grófosodó arisztokratákat. A katonai térképeket rajzoló mérnökök, kartográfusok valószínűleg mellőzték azokat a kezdetleges szerkezetű, egy kő forgatására alkalmas darálókat feltüntetni, amik szükségből dercés liszt őrlésére is alkalmasak voltak. Feltehetően a népesség-számlálók munkájában is találhatunk 5-10%-nyi hibát. Kimaradhattak a számba vehetők közül a hegyi legelők pásztorai, azok bojtárjai, az alkalmi házi cselédek, erdőélők, a puszták, prédiumok béresei, a csőszök, erdőkerülők, szőlőlakók stb…

A szükséges mennyiségű vízikeréknél – valószínűleg már az 1700-as évek elején – többet forgattak a vizek. Ezt követően pedig sokkal gyorsabban nőtt a vízikerekek száma, mint amilyen ütemben szaporodott a lakosság. A hajdani Székelyföldön – Aranyosszékkel együtt – 1895-ben 626 különböző rendeltetésű

gépezetnek szolgáltattak energiát a tengerbe sietı vizek. A legtöbb patakmalom volt. Hajómalmot az Aranyosra és a Marosra, ahol mód volt rá, a természetes vizekbıl felduzzasztott halastavakra raktak itt-ott az emberek.

Aranyosszéknek a név szerint is említett két folyója mellett majdnem minden településnek volt olyan – nyáron sem elapadó – patakja, amire malmot, kallót, ványolót, darálót vagy olajprést rakhattak. A vízrajzi állapot sőrőn telepített malomzóna kialakítását tette volna lehetıvé. Az egy taksás várost (Felvinc) és 21 falut tömörítı igazgatási autonómia lakosai azonban nem folytattak olyan mesterséget, ami megkívánta volna a vízikerekek szaporítását. Juhot viszonylag keveset tartottak. Gyapjúfeldolgozó igényeiket kielégítették a Mészkı szomszédságában és a Torda megyei falvakban mőködı kallók, ványolók. Fájuk – mivel korábban mészkı- és szénégetéssel, tőzifa kereskedelemmel az erıiket elpusztították – nem volt annyi, hogy érdemes lett volna főrészmalmot tartaniuk. A Maroson és az Aranyoson egyként zajlott az élet. Fát, deszkát, lécet, zsindelyt, erdei termékeket, sót tutajoztak Belsı-Erdély és a magyar Alföld lakosai számára. A tutajon szállított árukból az aranyosszékiek kedvükre vásárolhattak eladásra is, a maguk szükségére is. A saját határuk gyümölcsöt, szılıt, gabonaféléket, zöldséget, fızeléket termett. A Gubernium – a széki igazgatás közreműködésével – 1820-ban, a tervezett úrbérrendezést elıkészítendı, felmérte a jobbágyok és zsellérek teherbíró képességét, azzal együtt a szék lakosainak életmódját is. *(FET 4. 185-250)*. Ennek a felmérésnek a keretében vallatták meg ıket malmaikról, vízikerekeikrıl is.

A településeken mőködı vízikerekek funkciója igazodott a lakók szükségleteihez. Legfontosabb szerkezetek az állataik erejét kímélı lisztelı malmok voltak. A faluvallatók tudakozódtak a megélhetéssel, ruházkodással, erdıéléssel, bányászattal, az ipari tevékenységgel kapcsolatos szerkezetek iránt is. Aranyosszék lakóinak ez utóbbiakra nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékben volt szükségük. Egyedül Mészkı lakói említették, hogy a szomszédságukban ványoló található *(FET 4. Mészkı)*. A juhtartás és a gyapjú feldolgozása nem volt jellemzı Aranyosszéken. Vallomásuk szerint Felsıszentmihályfalva és Mészkı lakói szolgáltak gyapjúfonással földesuraiknak. Kendert azonban mindenütt fontak a szolgálónépek.

Az ırlı, daráló és hántoló malmokon, és a korlátozottan szükséges kallón kívül főrészre, érczúzóra, egyéb ipari célokat szolgáló vízi masinákra nem volt szükségük az aranyosszéki lakosoknak. Vallomásaikban olajtörıkrıl sem esett szó. Valószínő tehát, hogy a hadmérnökök által a katonai célokat szolgáló térképeken lokalizált 22 malom – egy- és többkövő – lisztelı szerkezet volt. Ezt valószínősítik az 1820-as paraszti vallomások is.

„Helységünkben vagyon egy 8 kövő malom az Aranyos vizén. Ezenkívül több malmok is vagynak a szomszéd helységekben" – vallották az alsószentmihályfalviak *(FET 4.)*, amit a felsıszentmihályfalviak azzal toldottak meg, hogy „*malmunk itt, a határon is, de ide közel is elég vagyon*." A csegeziek

szinte kérkedtek malmaikkal: „*Falunk határán hat malom vagyon, melyeken eleget őrölhetünk.*" Őrlési lehetőségekben Sínfalva lakói sem szenvedtek hiányt: „*Éppen a falunk mellett lévén az Aranyos vize, azon a birtokosoknak egy jó, 4 kövű malmok vagyon, hol minden időben kevés fáradtsággal örölhetünk.*"

Aranyosrákoson 1784-ben a hadmérnökök egy malmot találtak. 1820-ban a lakosok őrlési lehetőségeikről a következőképpen nyilatkoztak: „*Malmaink mind itt, a helységben, mind pedig ide közel bővséggel vagynak…*" A többes szám feltehetően arról árulkodik, hogy 1874 óta másik malmot is építettek. A közeli malmokba el-ellátogattak a rákosiak, de az ő öreg malmukat gyakran látogatták Csákó lakói: „*Helységünk határán malmaink nincsenek* – vallották az úrbérrendezéskor –, *hanem a szomszéd órákosi malomban őrölünk, mely hozzánk egy órányi járóföld*."

Kövenden a magánosok mellett a communitasnak is volt egy malma, és a falu határában is forgott két patakmalom: „*Közönségnek jövedelméül vagyon a faluban egy malma, mely esztendőnként árendába adatván, béhoz legalább esztendőre 50 r[éne]s forintokot*." Ugyanakkor „*az határunkon is vagynak két malmocskák, s amellett közel helységünkhöz is néhányak vagynak…*" – vallották a kövendiek.

Visszafogottabban, de elégedettséget sugárzón nyilatkoztak Mészkő szolgálónépei: „*Malmok helységünk határán vagynak, s az őrlési szükséget… nem szenvedjük…*" Majd hozzátették: „*A szomszédban vagyon ványoló is, ahol könynyen ványolhat posztót az, aki akar.*"

A malmaikkal elégedettek voltak Polyánban is: „*Lisztelő malmaink elegendők, rész szerént a helység határán, rész szerént a mellettünk lefolyó Aranyos vizein, a szomszéd helységek határán, amelyekben nem sok fáradtsággal, és kevés időtöltéssel őrölhetünk.*"

Nagyobb fáradság nélkül, kevés időt igénylő módon őrölhettek Felvinc lakói is. Lévén a település taxás város, 1820-ban – jobbágyok hiányában – nem keresték fel az úrbérrendező biztosok. 1784-ben a katonai biztosok 6 malmot rögzítettek a város határában. Ezek 1820-ban is őröltek. Legfeljebb az 1813-1818 közötti éhínséges években járatták üresen a garatot a molnárok, arról álmodozva, hogy a hajdan őrölt kenyérnekvalóból a mechanika apróbb réseiben megszorult szemekből egy cipóra valót kiforgatnak a kövek. 1817-ben a felvinci molnárok igencsak hálásak voltak, ha Inakfalváról egy-két gazda búzát, rozsot, kétszeres életet, törökbúzát, akárha csak zabot, borsót vitt őröltetni. Inakfalvának ugyanis nem volt malma. „*Malom határunkon ugyan nincsen* – vallották –, *de* [Fel]*Vintzen őrölhetünk…*"

A szomszédba és Felvincre jártak őröltetni Mohács lakói is: „*A szomszéd határon, mely tőlünk egy kurta órányira van, vagyon malom. Úgy a [fel]vinczi határon is, ahova másfél óra alatt elmehetünk… Négyórányi járásnyira vagynak a csegezi, czófalvi malmok, hol minden időben őrölhetünk, s oda alkalmatos úton is járhatunk.*"

Mohács sorsában osztoztak a veresmartiak is: „*Szomszédságainkban* [Maros]*újvárt és F*[el]*Vintzen vagynak malmok, az hol könnyen őrölhetünk.*" Hasonló könnyedséggel őrölhettek – ha volt mit – a várfalviak is: „*Az örlésre nézve elegendendő malmaink vagynak*" – adták a conscriptorok tudtára. Arról azonban hallgattak, hogy fűrészmalomra, kallóra vagy olajtörőre lenne-e szükségük.

Az Aranyos és a Maros évszázadonként legfeljebb egyszer ha elapadt annyira, hogy a rájuk épített malomköveket nem bírta forgatni. A falvak határaiban folydogáló patakokkal azonban ez évente megtörténhetett. Volt közöttük olyan, amelyik csak a tavaszi hóolvadást, a Medárd napi és őszi esőzéseket követően forgott. Erről tettek említést Hidas lakói: „*A falunkban vagyon két kis malom, melyeken – mikor szárazság nincs – egy-egy keveset őrölhetünk.*" Szárazság idején „*mintegy háromóranyira tőlünk, a csegezi patakon és az Aranyos vizén vagynak elég malmok, és azokon őrölhetünk.*"

Ilyen, csak *„nedves időben forgó"* malmok voltak Székelyföldváron és Dombrón is. A földváriak – ha otthon nem forogtak a malomkövek – Kocsárdra szekereztek őrölni valójukkal: „*Malmaink is vagynak… a falu mellett, rész szerént a szomszéd kocsárdi határon, amelyekben alkalmasint minden időtájban őrölhetünk.*" A földvári malmoknál is ritkábban forgott a malom Dombrón: „*Malmunk… vagyon az határunkban, de ritkán használható*." Erről a káraik között szóltak bővebben: „*Egykövű malom vagyon… a határunkon, de az többet áll szárazon, mint örel. Azért kéntelenek vagyunk a szentmihályfalvi és vintzi, úgy kákovai malmokban örelni*."

Valamivel kedvezőbb helyzetben voltak az őrlést illetően a dombróiaknál Bágyon lakói: „*Őrlésbeli fogyatkozásunk nincsen* – vallották – *Malom a falunkba*[n] *és annak határán nincsen ugyan, de az Aranyos vizén elég… lévén, úgy a Köráti és Rákosi patakon is,*" ahol szabadon őrölhettek. Hasonlóan nyilatkoztak Kercsed lakói is. Malmuk nekik sem volt, de kétórányira Csegezen őrölhettek: „*nevezetesen az Aranyas vizein több malmok lévén, hamar őrölhetünk, valamint a csegezi malmokban is*."

A malom hiányát Harasztoson a károsodások között tették szóvá: „*Malmunk helybe[n] nincsen.*" Mindjárt hozzátették azt is, hogy könnyen és kevés időpazarlással jutnak őrlési lehetőséghez: „*Malmok vagynak Lonán, Gerenden, Kocsárdon, tőlünk mintegy kétórányira, ahol eleget őrölhetünk.*"

Nem találtak malmot a katonai térképészek 1784-ben Kocsárdon sem, de ezt a hiányt a helybeliek 1820-ra pótolták. Akkor már többes számban emlegették vízimalmaikat: „*Malmaink is vagynak, és éppen a falu tövében lévén, könynyen őrölhetünk*" – vallották. Amennyi örömet okozott Kocsárdon a malom, annyi bosszúságuk is származott a vízimalmokból: „*Úgy az is megesik* – panaszolták –*, hogy a Maros vizének Vajdaszegnél való megütközése és gróf Mikes Sigmond gátja felemelése miatt a víz kiönt*" és károsítja határukat.

Őrlés szempontjából Örményesnek volt a legmostohább a helyzete. Nemhogy saját falujukban, a közeli szomszédságukban sem voltak malmok. Ha-

szonvételeik között erről nem is ejtettek szót. Káraik között panaszolták, hogy „*malmot… határányi járóföldre kaphatunk. Annak is útja hegyes, völgyes.*”

Ahol szükség volt rá, és értettek a faragáshoz, vagy segődtethettek egy malomácsot, elsőként lisztelő malmokat építettek. Ahol kender és len helyett gyapjúból ruházkodtak, ott a háznépek asszonyai a gyapjúkallók, ványolók, gubacsapók megépítését is szorgalmazták. Az épületfa-, deszka- és lécművekből élők fűrészmalmok nélkül nem boldogultak. Fűrészelésért a fatörzsek, tőkefák egyharmadát kívánta el a fűrésztulajdonos. Ha egy-egy falu, vagy falurész (belső igazgatási tized) kalákában megépítette a maga fűrészmalmát, közösen megvásárolták a hozzá szükséges acél fűrész szalagokat, és a fűrészt szerre üzemeltették, minden szál deszka, léc az ő jövedelmüket gyarapította. Aranyosszéken azonban mindezek luxusnak számítottak volna. Egy-két földesúr, néhány zsellér pár darab juháról nyírható gyapjúért nem építettek kallót. Találtak a közelben. Ruházatukat egyébként is kender- és lenvászonból készítették. Erdő pedig saját szükségükre is kevés volt. Bár földjeik minőségére itt-ott panaszkodtak, de a búzájuk, rozsuk, őszi és tavaszi gabonájuk termett annyit, hogy abból többségüknek piacra is jutott kevéske. A közeli Nagyenyed diáksága, Marosújvár sóvágói, Torda iparosai, Toroczkó vasbányászai, Felvincz kézművesei – mindegyik hetivásárt is tartó település – várták, vették az aranyosszéki parasztgazdák terményeit, az eladásra kínált konyhára valókat. Adtak érte cserébe tudást, sót, vasat, kézműipari terméket, fémszerszámot, luxuscikket, egyebet… A házaikat megépíttető földesurak, a szabad életről példát adó lovas és gyalogos székely és román határőrök árnyékában a malmokra sem, köznapi életükre sem volt különösebben súlyos panaszuk az aranyosszéki lakosoknak. Eltartotta őket a föld termése és állataik hozadéka.

Pénzt korábban a só fuvarozásával, Tordáról a gyulafehérvári és miriszlói raktárakba szállításával szereztek. A marosújvári bányák megnyitását követően ez a lehetőségük megszűnt. A megvallatott 21 falu zsellérei, jobbágyai kivétel nélkül sérelmezték, hogy a császár megszüntette a tordai só vágását. Mindannyian reményüknek adtak hangot, hogy megszokott pénzszerzési lehetőségüket visszaadja a „kegyes uralkodó.”

A bécsi Burgban fontoskodó Ferenc császár viszont azt sem igen tudta, hogy a birodalmában van egy Aranyosszék nevű törvényhatóság, s annak lakossága erősen megszenvedte, hogy a történelmi idő sodra tömegesen vetette ki őket a hajdani székely szabadságból. A zilálódó, ellentmondásokkal teli élet közülük sokat vetett a hanyatló rendiség alsóbb társadalmi rétegei, a jobbágyok és zsellérek közé.

A gőzgépek elterjedéséig senki nem állíthatja, hogy Aranyosszék lakói elmaradottsággal, technológiai hátránnyal küzdöttek volna. Erdély demográfiai viszonyai és természetföldrajzi jellemzői késleltették a társadalmi munkamegosztás kibontakozását, ezzel együtt a haszonelvű gazdálkodás meghonosodását. Vízföldrajzi viszonyaik azonban lehetőséget teremtettek arra, hogy szükség szerinti mennyiségben rakjanak folyóikra, patakjaikra vízikerekeket. Építettek is

malmokat, fűrészeket, kallókat, a munkájukat és a megélhetésüket könnyítő masinákat. Az ipari forradalom azonban ezeket a szerkezeteket a civilizáció peremére szorította. Hasonló gazdasági, társadalmi jelenségek uralkodtak el minden országban, és minden országrészben, ahol a politikusok és a tudósok, a végzetesen individualizálódó társadalmi és politikai elit megfeledkezett arról, hogy a gazdasági erők és a tőke lokális centralizációja nyomorra ítéli nemcsak a gyárnegyedek proletárjait, hanem a periférián élő emberek tömegeit is.

Források és irodalom

ACSÁDY I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. 1720-1721. Bp.

ADÁM GY. – CSEKE G. (2008): Székelyföldi vízkerekek nyomában. Pallas-Akadémia, 2008.

BEDE E. (2008): Az utolsó kisbaconi vízimalom, Székely Hírmondó, 2008. 01. 09.

BENKŐ K. (I-II.) = Bekő Károly: Csík-, Gyergyó- és Kászonszékek leírása általános és részletes osztályokban. Kolozsvár, 1853.

BOGDÁN I. (1964): Adalék vízimalmaink műszaktörténetéhez. AtSz. 426-435.

BOGDÁN I. (1967): Gabonamalmaink a XVI-XVII. században. AtSz 308-327.

CJH = Corpus Juris Hungarici, Magyar Törvénytár, Bp. 1896.

DÉKÁNI K. (1915): Az erdélyi patakmalom részeinek nevei. Ethn. XXVI. 57-59.

DVD = Az első katonai felmérés. Erdély és a Temesi bánság. Arcanum adatbázis.

FILEP A.: Folyami malom. In: Magyar Néprajzi Lexikon (A továbbiakban: MNL) II. 193-195.; Hajómalom. Uo. II. 402-404.; Malom. Uo. III. 510-513.; Molnár. Uo. III. 636-638.

ILA B. (1964): A vízimalmok teljesítőképessége a XVII. század végén. AtSz. 3-4. sz. 415-425.

FRISNYÁK S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, 1996.

JÉKELFALUSSY J. (1885): Magyarország malomipara. Nemz. Gazd. Sz. 42-77., 89-117.

KECSKÉS L. (1978): Vízimolnárok. In: Kecskés László Komáromi mesterségek. Bratislava – Budapest, 1978. 56-71.

MÁRTON L. (2003): Vízimalmok. Pallas-Akadémia. 2003.

MSK 26. = A magyar szent korona országainak malomipara az 1906. évben. Bp. 1909.

MSTK XIII. = Magyar Statisztikai Közlemények XIII. Bp. 1984.

MAGYAR STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK XIII. Bp. 1984.; A magyar szent korona országainak malomipara az 1906. évben. *MSK* 26. Bp. 1909.

ORBÁN B. (1868-1873): A Székelyföld leírása I-VI. Pest. A Helikon Kiadó és a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének reprint kiadása, Békéscsaba, 1982.

OZSVÁTH G. D. (2002): Vízimalmok és egyéb víz hajtotta szerkezetek a mai Erdélyben. Ethnographia. CXIII. Évf. 2002.. 1-2. sz. 69-103.

OZSVÁTH G. D. (1998): Malmok, molnárok, őrletők Csernátonban. In: Boér Hunor szerk. Acta – 1998. II. Székely Nemezeti Múzeum. Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda, 1999. 225-264.

PONGRÁCZ P. (1967): Régi malomépítészet. Műszaki Könyvkiadó. Bp.

SZENT GELLÉRT NAGY LEGENDÁJA = Árpád-kori legendák és intelmek. Szépirodalmi Kk. Bp. 1983. 74-94.
SZOLT. = Székely Oklevéltár I-VIII. Szerk. és kiadta Szabó K. – Szádeczky L. – Barabás S. Kolozsvár, 1872-1934.
FET 1. = Udvarhelyszék parasztvallomásai 1820-ból. A forrásokat sajtó alá rendezte és kiadta *Takács Péter*. Debrecen, 2001. 426 p.
FET 4. = Csík-, Gyergyó-, Kászonszék és Aranyosszék parasztvallomásai 1820-ból. A forrásokat sajtó alá rendezte és kiadta *Takács P*. Debrecen, 2002. 276.
TARISZNYÁS M. (1982): Gyergyó történeti néprajza, Kriterion, Bukarest.

SÁRAZSADÁNY NÉPESSÉGE A XIX. SZÁZADBAN

DR. TAMÁS EDIT

A település története és lakói

Sárazsadány Bodrogsára és Bodrogzsadány (korábban Arbonyazsadány) egyesüléséből jött létre. A hegyaljai települések története számos ponton összekapcsolódott. Királyi birtokok, pálosok, jezsuiták, Rákócziak, Bretzenheimek, Lónyaiak birtokolták. Egy 1398-ban készült irat már a Zsadány határában fekvő Szárhegyen (*„Zárhegh”*) termett bort említett. 1414-ben sárai nemesekről és hospesekről írtak.

Sára és Zsadány lakossága a XVI. században protestáns hitre tért. Sára 1621-ben, Zsadány 1630-ban önálló anyaegyházzá alakult. A református egyházközségek tagjai igyekeztek gondoskodni a tanítóról s a lelkipásztorról is. Kedvezőtlenül hatott ugyanakkor, hogy a katolikus hitre visszatért Báthory Zsófia 1661 után megnehezítette a református eklézsiák helyzetét, megvonta a Rákóczi birtokokon korábban folyósított támogatást. Zsadány egy része a pataki jezsuita rend kezébe került, míg a másik falurész és Sára az újhelyi pálosoké lett a XVII. század második felében.

Sára és Zsadány ez idő tájt bekövetkező lakosság számának csökkenése, a református egyház anyagi erejének megrendülése a Tokaj-Hegyalja vidékét népességileg, gazdaságilag visszavető több évtizedes háborúskodás következménye. A kicsiny lélekszámú Sára megőrizte egységes református közösségét, csupán néhány ruszin eredetű család került a településre. A XVII. század végén, a XVIII. század elején bekövetkező nagyarányú népességcsökkenés ugyanakkor átformálta Zsadány népességét. 11-12 református vallású magyar jobbágycsalád maradt a falu eredeti lakosságából, s a XVIII. században nagy számban ruszinok települtek (spontán bevándorlás) közéjük.

A XVIII. században Zsadány jelentősen megnőtt és Sára lakosságát feudális földesúri joghatóság alatt élő személyek, jobbágyok és zsellérek alkották. Mária Terézia 1767-ben kiadott úrbérrendezése nyomán minden község jobbágylakossága és minden földesúr megkapta a rendezés eredményeként írásban rögzített urbáriumot. 1774-ban íródott *„Sádány”* urbáriuma[1] (Sáráé nem maradt fenn). A kamarai birtokon 3 örökös jobbágy, 11 szabadmenetelű jobbágy, 17 szabad menetelű házas zsellér; a pálosok birtokán 5 szabad menetelű jobbágy, 2 szabad menetelű házas zsellér, 10 pénzzel adózó zsellér élt. A faluban a jobbágyok kö-

[1] Zempléni Levéltár, Sátoraljaújhely (továbbiakban: ZLS) IV. 1005. Zsadány község úrbáriuma

zül senki nem birtokolt egész jobbágytelket, 16 negyedtelkes és 3 nyolcadtelkes volt közöttük. Az 1776. évi dicális adóösszeírásban szerepelt Sára is. Hét jobbágy, 13 házas zsellér, 1 házatlan zsellér alkotta ekkor a falu lakosságát.

A II. József-kori népszámlálás idején 366 lakosa volt Arbonyazsadánynak, Sárában 166-an éltek. Az 1780-as években Arbonyazsadány részben a sárospataki uradalomé, részben a sátoraljaújhelyi pálos konventé. Előbbi révén a Kamarai birtok, tehát részben a Királyi Kincstáré, utóbbi révén a Vallásalapé. Az 53 római katolikus lakos (14,6%) Tolcsva filiája, a 222 görög katolikus (61,3%) Bodrogolaszi filiája, a 68 református (18,8%) Vámosújfalu filiája (korábbi templomuk ekkorra már megszűnt, régi templomuk harangját sikerült megőrizniük). Mindhárom felekezet nyelve magyar. A falu 19 izraelita (5,2%) lakója 4 háztartásban élt. A férfiak közül 8 nemes, 27 paraszt, 28 paraszt örököse, 35 zsellér, 10 egyéb. A faluban élő nemesek név szerint szerepeltek az évente készülő nemesi összeírásokban.

Négy népes család határozta meg leginkább a települést. A Kecskemétiek és az Oroszok 5-5 családot alkottak Zsadányban, a Pap és a Tótth família is hasonlóan népes, 4-4 család. A református Kecskeméty család kivételével, a másik három família görög katolikus.

Kamarai birtokon élt Sára 166 lakosa a II. József-kori népszámlálás idején. A férfiak közül 14 paraszt, 11 paraszt örököse, 19 zsellér, 7 egyéb jogállású. A 37 görög katolikus (22,5%) Tolcsva (más adat szerint Bodrogolaszi) filiája, a 140 református (73,2%) Vámosújfalu filiája (más összeírás szerint árva egyház). A XVII. század első felében épült templomuk pusztulásának ideje nem ismert, feljegyezték ugyanakkor a helyén álló, a régi harangot őrző haranglábat 1782-ben. Mindkét felekezet nyelve magyar. A falu 7 izraelita (4,3%) lakója 1 háztartásban élt.[2]

A népesség a XIX. század első felében

A XIX. század első évtizedében tulajdonosváltás történt mindkét településen. A Vallásalaptól 1806-ban vásárlás és adományozás révén a Lónyay-család birtokába került Bodrogolaszi mellett Zsadány egy része és Sára is (a birtokba iktatás 1808-ban történt). Lónyay János 1824-ig, halála után fia, Gábor vette át a birtok irányítását (majorsági gazdálkodást folytatott).[3] A Pataki uradalomhoz tartozó zsadányi falurészt 1808-ban a német származású herceg Bretzenheim Ferdinánd Ágost szerezte meg.

A XIX. század elején folyamatosan nőtt mindkét település lakosságszáma. Jól mutatja ezt a görög katolikus lakosság 1806. évi összeírása.[4] Arbonyazsadány legnépesebb vallási közössége fiatal korösszetételű, 40 család,

[2] TAMÁS EDIT: *A település története.* In: Sárazsadány. Szerk: Tamás Edit. Sárospatak. 2010. pp. 83-119.
[3] FOGAS TÓTH BALÁZS: *Adatok a Lónyay-uradalomhoz.* In: Sárazsadány. Szerk: Tamás Edit. Sárospatak, 2010. pp. 178-185.
[4] *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészségeinek 1806. évi összeírása.* Nyíregyháza. 1990.

238-an alkotta. Filiájukban a bodrogolaszi anyaegyház parókusa, Hubay György szolgált, miként Sára 55 fős (11 család) közösségében is. Mindannyian feudális földesúri joghatóság alatt éltek, nemesember nem volt közöttük. Zsadány görög katolikusai között 22 jobbágy, 18 házas zsellér, 4 házatlan zsellér. Sárában 6 jobbágy, 4 házas zsellér, 1 házatlan zsellér.

A XVIII. század derekától néhány római katolikus család jelenléte állandósult a XVIII/XIX. század fordulójára Zsadányban. Ugyanakkor a római katolikus népesség állandó mozgását jól mutatja, hogy újabb és újabb családnevek tűntek fel, majd tűntek el. Zsadány 1786-ban csatlakozott filiaként Tolcsva anyaegyházához, Sára is filiaként szerepelt, bár Sára esetében csak néhány, Zsadányban néhány tucat római katolikus lakos élt a faluban ebben az időben.[5]

A XVIII. századi hányattatás után a sárai reformátusok helyzete a század végére rendeződött, megőrizve a falu XVI-XVII. században kialakult vallási képét, a falu lakosságának ¾-ét ők alkották. II. József tolerancia rendeletét követően, 1796-ban református templomot építettek, hamarosan iskola is épült a falu telkére. A reformátusok közé tartozott a századfordulón a faluban élő nemes család is, özvegy Szabó Jánosné és két fia, Pál és János.

A Zsadány lakosságának ötödét alkotó reformátusok 14 családja a legtehetősebbek közé tartozott. Reformátusok voltak a századfordulón a faluban élő nemesek is. 1807-1808-ban: Györe György, Szabó Pál, Szabó István, Szathmáry Imre. 1809-ban a megyei nemesség regesztrumában egy újabb családnév, a Kecskeméthy tűnt fel , s tovább bővült, immár nyolcra a falubeli nemesek névsora: Györe György, Szabó István, Szatmáry Imre, Kecskeméti István, Kecskeméti Mihály, Ketskeméty János, Szabó Pál, Györe János özvegye.

A II. József-féle népszámlálást (1784-1787) követve 1828-ból állnak rendelkezésre a településekre vonatkozó részletes adatok. Arbonyazsadány 40 esztendő alatt 123 fővel, csaknem 34%-al, gyarapodott. 1828-ban[6] 485-en éltek a falu 62 házában. 374 a római és a görög katolikusok együttes száma (77,1%). 102 a reformátusok (21%) és 9 a zsidók száma (1,9%). Az 1780-as évek adataihoz viszonyítva 1828-ra 99 fővel gyarapodott a római katolikusok és a görög katolikusok együttes száma. Százalékos jelenlétük a településen (75,1% → 77,1%) állandósulni látszik. Ez a XVIII. században nagyarányú görög katolikus bevándorlás megszűnését mutatja. Egy-egy betelepülés esetlegesen fordul elő körükben a XIX. században, családi kapcsolatok, munkavállalás következtében költöznek Zsadányba. A római katolikus lakosság száma és aránya is alacsony szinten állandósult a XIX. század első harmadában. A néhány tucat állandó lakos körében évente 1-2 keresztelésre került sor.

A legnagyobb arányú a református lakosság növekedése a XVIII-XIX. század fordulóján Zsadányban. Jelentős számú növekedésüket mindenképpen a falu békés időszakban bekövetkezett gazdasági növekedése, vallási életük

[5] 1776-ban, 1784-ben, 1795-ben, 1802-ben 1-1, 1823-ban 2 sárai csecsemő keresztelését jegyezték fel.
[6] NAGY, Ludovicus: *Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae*. 2. kötet. Buda, 1828. p. 452.

rendezettsége is befolyásolta. (II. József 1781-ben kiadott türelmi rendelete egyenjogúsította protestáns egyházat. Ez a híveknek szabad vallásgyakorlást biztosított, engedélyezte számukra a templomépítést, papot tarthattak, kivonta őket a katolikus püspökök ellenőrzése alól.) A református közösség újbóli megerősödésében közbejátszott az is, hogy a falu határának többségét (2/3-át) a jobb módú reformátusok birtokolták.

II. József egy másik törvénye elősegítette a már korábban Galícia irányából megindult zsidó bevándorlás egyre nagyobb arányúvá válását a XIX. században. A Zsadányból rendelkezésre álló adatok a falubeli zsidóság állandó mozgására utaltak, leginkább csak egy-két család tartózkodott a faluban, folyamatos a ki és bevándorlásuk.

A falu lakosságáról (ebben nem szerepelnek a nemesek) az 1829-es országos összeírás ad csaknem teljes képet. Ebben portánként a családfőket írtak összse, feltüntették jogállásukat, (jobbágyok, vagy zsellérek) és adózási kötelezettségeiket.

1829. évi országos összeírás Zsadányban[7]

Jobbágy	**Házas zsellér**
Michael Tamás	Joannes Iván
Andreas Olexa	Georgius Papp
Michael Goda	Joannes Kováts
Joannes Koleszár	Joannes Papp
Michael Munkátsi	Michael Tóth
Michael Orosz	Joannes Felházi Junior
Andreas Tóth	Michael Hagymási
Andreas Szemán	Stephanus Bodnár
Joannes Hagymási	Stephanus Varga
Joannes Felházi Senior	Georgius Popovits
Vid. Joannes Kéményesi	Michael Molnár
Michael Soltész	Vid. Michael Kováts
Joannes Németi	Stephanus Nagy
Paulus Hosszú	Joannes Kultsár
	Michael Smajda
	Joannes Tóth
	Andreas Rohály
	Stephanus Munkátsi
	Joannes Hétzei
Házatlan zsellér	
Jud. Hersko Lekán	
Jud. Izak Zilian	
Stephanus Kiss	
Andreas Felföldi	
Jud. Josephus Gelinak	

[7] ZLS IV. 1005.C. 1. doboz. Országos összeírások

1829-ben 14 jobbágy, 19 házas zsellér, 5 házatlan zsellér család élt a falu 33 házában s a már korábban említett nemesi családok. A jobbágycsaládok mindegyike 6 2/3 hold szántóterületen gazdálkodott, összességében 93 1/3 holdon. Úgyszintén a jobbágy családok 35 hold rétet is birtokoltak, többségük 2 1/2 holdat, de három család (Orosz Mihály, Tóth András, Szemán András) 6 ½ hold réten gazdálkodhatott. Izak Zilian és Andreas Rohály mesterember.

A faluban nem lakó birtokosokat, extraneusokat is felsorolták 1829-ben. Mindannyian szőlőtulajdonosok, az általuk használt összes terület 25 4/8 pozsonyi mérő. 12-jük területe 1 pozsonyi mérő, a többiek 4/8-nyit birtokoltak.

Az 1829. évi országos összeírás adatai, Sárában

Jobbágy	Házas zsellér
Stephanus Kotsis	Michael Galgótzi
Stephanus Bajusz	Joannes Sándor
Joannes Vaskó	Vid. Stephanus Kun
Paulus Kovátsi	Vid. Joannes Szalai
Joannes Kónya	Joannes Gulyás
	Michael Szalai
	Michael Szapári
	Joannes Hajdu
	Stephanus Varga
	Joannes Tóth
	Jaonnes Ónoda
	Franciscus Oláh
	Michael Farkas
	Joannes Kovács
	Stephanus Junke
	Michael Kaposi
	Michael Ungvári
	Michael Kónya
	Andreas Tóth
Házatlan zsellér szolgáló	
Jud. Jacobus Gros	

A XVIII-XIX. század fordulóján jelentősen növekedett Sára lakosságszáma. 1828-ban 243-an laktak a falu 33 házában.[8] 40 év alatt 77 fővel gyarapodott a település. Igaz Nagy Lajos adatai inkább tájékoztató jellegűek. A lakóházak számát, és a vallási megoszlást tekintve jelentősen eltérnek számai a vélhetően valós országos összeírás adataitól.

A Sárára vonatkozó 1829-es országos összeírás portánként írta össze a családfőket és adózási kötelezettségeiket.[9] A 24 ház alkotta (!) falu bírája Kónya Mihály, esküdtje Kónya János volt ekkor. Öt jobbágycsalád élt a településen, családonként 8-8 hold földet birtokoltak (Stephanus Kotsis, Stephanus Bajusz,

[8] NAGY, 1828. p. 449.
[9] ZLS IV. 1005.C. 1. doboz. Országos összeírások

Joannes Vaskó, Paulus Kovátsi, Joannes Kónya). Összesen 40 holdon gazdálkodnak. Ugyancsak ők családonként 2 ½ hold rétet is birtokolnak. A 19 házas zsellereknek nincs földje. Szőlője özvegy Szalai Jánosnak van, 8 hold. Igába fogott 2-2 ökre 4 jobbágycsaládnak van (Kotsis István, Bajusz István, Vaskó János, Kovátsi Pál). 1829-ben 5 tehén volt a faluban (Kotsis István, Bajusz István, Grósz Jakab, Kovátsi Pál, Kónya János). A zsidó vallású Jacobus Gros szolgálónak nincs háza.

Az 1820-as évektől a római katolikus,[10] a görög katolikus[11] és a református egyháznak[12] is rendelkezésünkre állnak az anyakönyvei. Kisebb-nagyobb hiányok ugyan vannak az anyakönyvekben, de gazdag forrásként szolgálnak mindkét falu XIX. századi társadalmáról. A Vámosújfalui Református Egyház 1825-ben elkezdett anyakönyvében (mely tartalmazza Vámosújfalu és Zsadány adatait is) az első bodrogsárai bejegyzést április 14-én találjuk: Bajusz István és Vaskó Anna István nevű fiát Tasnádi Sándor keresztelte ekkor. A keresztszülők: Kotsis Pál és Nagy Borbála. Még ebben az első évben további két (Péter János és Szabó Zsuzsanna fia Mihály, és Kun István és Kováts Zsuzsanna fia György), a következőben 10 keresztelés történt: Kása István és Tóth Juliánna fia: Mihály; Kis István és Szabó Erzsébet leánya Zsuzsanna, Ónodi János és Tunte Erzsébet fia György; Tóth András és Szabó Erzsébet leánya Erzsébet; Ungvári János és Kotsis Zsuzsanna fia Lajos, Galgótzi Mihály és Kaposi Erzsébet fia János; Bajusz István és Vaskó Anna fia István; Bodnár János (praeorans rector) és Német Mária leánya Zsófia; Kotsis István és Nagy Judit leánya Zsuzsanna. 1827-ben is magas a kereszteltek (7) száma Sárában, azt követően 2-3-4 keresztelés volt évente, majd 5-6-7-re növekedett ez a szám. A református többségű falu jellegéből adódóan a református keresztelések száma minden évben meghaladja a görög katolikusoknál végzett (1-2) szertartások számát. A magyarul vezetett református anyakönyvben, minden esetben feltüntették a keresztelés idejét, a gyermek nevét, a szülők, a keresztszülők, a keresztelést végző lelkész nevét. Az esetlegesen előforduló törvénytelen (házasságon kívül született) gyermekeknél feljegyezték e tényt. 1843-tól a szülők neve mellett feljegyezték a foglalkozásukat is. A keresztszülők esetében odaírták, hogy házasok, vagy hajadonok, nőtlenek.

A görög katolikus egyház anyakönyvét 1827-ben kezdték el vezetni (a bodrogolaszi anyaegyház és a zsadányi filia adatai együtt vannak benne). Az első bodrogsárai keresztelést november 9-én jegyezték fel benne: Romanovics András keresztelte Sándor János és Asztalos Mária zsellérek fiát, Jánost. A keresztszülők: Hajdú János, Palcso Mária. Ugyancsak ebben az évben, december 8-án keresztelték Jadlószky József és Orosz Mária (a bejegyzés szerint nem nemes jogállásúak) Márta nevű leányát. A latinul, majd magyarul vezetett görög katolikus anyakönyvben, minden esetben feltüntették a keresztelés idejét, a

[10] Tolcsvai Római Katolikus Egyházközség anyakönyvei: Kereszteltek, Meghaltak, Házasodtak. 1701-től
[11] Bodrogolaszi görög katolikus egyház anyakönyve 1827-től l895-ig. Kereszteltek, Meghaltak, Házasodtak. ZLS IV/2420
[12] Vámosújfalui Református Egyházközség anyakönyvei: Kereszteltek, Meghaltak, Házasodtak.

gyermek nevét, a szülők, a keresztszülők, a keresztelést végző paróchus nevét. A szülők neve mellett feljegyezték a jogállásukat is (jobbágy, zsellér). A sárai görög katolikus egyháznál akadtak olyan évek, amikor nem született gyermek. Több esetben római katolikus szülők gyermekét keresztelte a görög katolikus paróchus és jegyezték be a gyermeket az olaszi anyakönyvbe. Római katolikusok csak néhányan éltek a településen így a XIX. század első felében 10-12 évente született körükben csecsemő.

Arbonyazsadány keresztelésekre vonatkozó anyakönyveiből úgyszintén nagyon sok érdekes információt tudhatunk meg az 1820-as évektől. A falu legnépesebb közösségében, a görög katolikusoknál 1827. február 4-én történt az első Zsadányra vonatkozó bejegyzés. Tóth András és Kádas Mária jobbágyok fiát, Andrást keresztelte Romanovics András bodrogolaszi paróchus. Ebben az évben még további 13 keresztelés történt a görög katolikusoknál Zsadányban: Szemán András és Soltész Mária jobbágyok fia, András; Márton András és Muranszky Mártha jobbágyok fia, András; Hosszú István és Koleszár Erzsébet zsellérek leánya, Erzsébet, Ondó János zsellér leánya, Erzsébet; Varhunyószky György és Hriczu Erzsébet nemtelenek (azaz nem nemesek) fia, János; Hriczu Mihály és Hosszú Mária jobbágyok fia, György; Tamás Mihály és Tóth Mária jobbágyok leánya, Anna; Timko János és Molnár Julianna zsellérek fia, János; Ifj. Felházy János és Héczey Anna zsellérek fia, András; Német János és Talabor Mária jobbágyok fia, János; Bodnár András és Márton Anna jobbágyok leánya, Anna; Smajda Mihály és Tóth Anna zsellérek leánya, Mária; Német István és Kozics Anna fia, István. A XIX. század közepéig – hullámzóan ugyan – de magas a görög katolikus születések száma. Átlagosan 10-12 gyereket keresztelnek évente.

Az Arbonyazsadányra vonatkozó legrégibb bejegyzés Vámosújfalu máig fennmaradt református anyakönyvébe 1825. április 19-án íródott. Tasnádi Sándor lelkész ekkor keresztelte Nemes Ketskeméti János és Karakó Erzsébet Károly nevű fiát. A keresztszülők: Nemes Ketskeméti János és Nemes Szabó Istvánné Sipos Mária. Ugyanebben az évben még további 4 keresztelés történt Zsadány református családjai körében: Nemes Nagy János és Nemes Ketskeméti Erzsébet fia, Imre; Nemes Ketskeméti János és Kováts Sára leánya, Julianna; Munkátsi István és Tsizmár Mária fia, Galgótzi András és Oldal Mária fia, András. A következő években 4-5-6, néha több (pl. 1839-ben 9, 1853-ban 10) keresztelés történt.

Arbonyazsadány római katolikus közösségében 2-3 gyermek született évente, akadt azonban olyan év is amikor nem kereszteltek. Igaz ellenkezőjére is volt példa 1835-ben 5, 1836-ban 6 római katolikus gyermek született a faluban.

A házassági anyakönyvek alkotják a következő típust. A római katolikusok, görög katolikusok, reformátusok köréből egyaránt rendelkezésre állnak az adatok. A kis lélekszámú Bodrogsárában évente 2-3 lakodalmat tartottak. Kivételes esztendő volt 1833, amikor 7, és 1835 és 1844, amikor 5-5 menyegzőt tartottak a faluban.

Kereszteltek Arbonya-Zsadányban és Bodrog-Sárában a XIX. századi anyakönyvek alapján 1825-1855 között

Év	Sára				Zsadány			
	R.kat.	G.kat.	Ref.	Össz.	R.kat.	G.kat.	Ref.	Össz.
1825	-	n.a.	3	*3*	2	n.a.	5	*7*
1826	-	n.a.	10	*10*	1	n.a.	8	*9*
1827	-	2	7	*9*	4	14	5	*23*
1828	-	2	5	*7*	2	21	7	*31*
1829	-	-	2	*2*	-	12	5	*17*
1830	-	2	3	*5*	2	12	3	*17*
1831	-	1	3	*4*	-	3	1	*4*
1832	1	-	4	*5*	1	6	4	*11*
1833	-	1	5	*6*	1	13	8	*22*
1834	-	-	6	*6*	3	10	5	*18*
1835	-	-	6	*6*	-	13	6	*19*
1836	-	1	7	*8*	5	19	11	*35*
1837	-	2	5	*7*	6	11	4	*21*
1838	-	1	6	*7*	2	9	4	*15*
1839	-	1	5	*6*	2	12	9	*23*
1840	-	1	3	*4*	3	16	1	*20*
1841	1	-	1	*2*	3	9	5	*17*
1842	1	2	1	*4*	3	9	3	*15*
1843	-	1	9	*10*	2	15	2	*19*
1844	-	3	8	*11*	1	13	7	*21*
1845	-	1	3	*4*	2	11	4	*17*
1846	-	1	3	*4*	1	7	3	*11*
1847	-	-	5	*5*	3	5	1	*9*
1848	-	2	2	*4*	1	13	5	*19*
1849	-	-	12	*12*	2	8	5	*15*
1850	-	1	5	*6*	1	13	3	*17*
1851	-	2	6	*8*	-	12	6	*18*
1852	-	2	12	*14*	1	11	3	*15*
1853	-	2	10	*12*	-	12	10	*22*
1854	-	1	4	*5*	2	15	5	*22*
1855	-	1	5	*6*	2	6	4	*12*

A római katolikusok körében a XIX. század első felében nem tartottak a faluban esküvőt, a görög katolikusoknál évente 3-4 vagy akár még ritkábban kelt egybe egy ifjú pár. Az első sárai bejegyzés 1827. január 28-án kelt. Vaskó János 47 éves sárai jobbágy és Balog Anna 28 éves sárai zsellér kötött házasságot. 1830-ben, 1833-ban és 1840-ben 2-2 görög katolikus pár tartotta lakodalmát. A párválasztás a XIX. század első felében a falubeliek köréből történt, a 14 házasságra lépő pár közül 10-ben mindketten helybeliek voltak.

A döntően református faluban, a házasságot kötő párok is a reformátusok körül kerültek ki. Az első ismert házassági anyakönyvi bejegyzés 1825. január 5-én kötött esküvőt jegyez fel. Ónodi György tolcsvai ifjú legény a sárai református hajadont Tunte Erzsébetet vette feleségül. Döntően 2-3, de akár 4-5 eskü-

vő is volt körükben, igaz akadtak olyan évek is amikor nem kelt egybe senki. A házasságot kötők nagyobb része nem falubelivel kötötte össze életét. Vámosújfalu, Bodrogolaszi, Bodrog-Zsadány hajadonjai, ifjú legényei közül választottak a fiatalok, de előfordult vissi és olaszliszkai házastárs is.

Arbonyazsadány népesebb település volt, összességében több esküvőt kötöttek az itt élők körében. Az 1820-as évektől az 1850-es évekig az esküvők nagyon változó számúak. Voltak évek, amikor csak egyet vagy kettőt kötöttek, s akadt olyan, amikor tízet vagy tizenegyet. A néhány tucatnyi római katolikus lakosság körében 1831. szeptember 11-én jegyeztek fel először esküvőt. Csatka József erdőbényei római katolikus özvegyember vette feleségül Paulotski Mária zsadányi római katolikus özvegyasszonyt. A házasság szentségét Róth Mihály tolcsvai káplán áldotta meg. Azt követően akár több évi kihagyással néha egyet-egyet, 1832-ben és 1833-ban 2-2 kötöttek. Minden esetben Zsadányban élők (nem feltétlenül ott születettek) léptek frigyre.

A reformátusok körében évente 1-2 házasságot kötöttek Zsadányban a XIX. század első felében. Az első fennmaradt bejegyzés 1825. január 25-én íródott: Galgótzi József helybeli ifjú legény a bodrogolaszi református hajadont Oldal Máriát vette feleségül. Akadt példa 3, sőt 1834-ben és 1852-ben 4 lakodalomra is. A helybéliek mellett Vámosújfalu, Bodrogolaszi, Tolcsva, Erdőhorváti fiataljai köréből választottak.

A görög katolikusok körében volt a legtöbb házasság a faluban. Az első, amiről már dokumentum is van, 1827. január 22-én. Ekkor Smajda Mihály 23 éves zsadányi zsellér és Tóth Anna 21 éves zsadányi hajadon esküdött. Átlagosan 3-4 esküvő volt évente, de 1835-ben és 1853-ban 6, 1833-ban 8, 1847-ben 9 volt. A házasságok elsősorban helybeliek körében köttettek. Néhányon Bodrogolasziból választottak párt.

A XIX. század első felének dinamikus népességnövekedését az 1831-es kolerajárvány törte meg mindkét faluban. A kolera 1830 végén addig ismeretlen ázsiai járványként érte el Európát, Magyarország keleti határait. A hatóságok megpróbálták védekezéssel az ország határainál 1830-1831 telén megállítani a terjedő halálos kórt. Létrejött Zemplén vármegyében az Epekórságot Elhárító Bizottmány. Tagjai sorában ott volt Kossuth Lajos is. Az óvintézkedések ellenére 1831 tavaszán Magyarországon is kitört a járvány. Nem ismerték a betegség kórokozóját, terjedését, így karanténnal igyekeztek elszigetelni az érintett területeket. Zemplén vármegyét 1831 júniusában érte el a járvány, s ennek következményeként már a következő hónapban kirobbant a betegségeket nem ismerő, s a földesurakkal és a megyei közigazgatással bizalmatlan néptömegek felkelése.

Tokaj-Hegyalja falvaiban, Bodrogsárában és Arbonyazsadányban is megjelent a betegség 1831 júniusában. A megbetegedéseket hamarosan halálozások sora követte. Június 24-én temették a kolera első halottját Zsadányban, az 1 éves görög katolikus Varhanyovszky Annát, Varhanyovszky György leányát. Az utolsó halálozás a járvány következtében augusztus 5-én történt: a 6 hónapos görög katolikus

Soltész Julianna halt meg. A járvány következtében 79-en haltak meg Zsadányban: 50 görög katolikus, 18 református, 11 római katolikus; 42 férfi és 37 nő. A halottak negyede (19 fő – 24%) 20 éven aluli, fele 21-50 év közötti (41 fő – 52%), negyede (19 fő- 24%) 60 éven felüli volt. A járvány kirobbanását követően naponta kettennégyen haltak meg, de volt olyan napok is, amikor 6-7-8 embert temettek.

Házasodtak Arbonya-Zsadányban és Bodrog-Sárában a XIX. századi anyakönyvek alapján 1825-1855 között

Év	Sára				Zsadány			
	R.kat.	G.kat.	Ref.	Össz.	R.kat.	G.kat.	Ref.	Össz.
1825	-	n.a.	1	*1*	-	n.a.	2	*2*
1826	-	n.a.	1	*1*	-	n.a.	1	*1*
1827	-	1	-	*1*	-	4	-	*4*
1828	-	-	1	*1*	-	-	3	*3*
1829	-	-	2	*2*	-	1	2	*3*
1830	-	2	1	*3*	-	3	-	*3*
1831	-	-	3	*3*	1	-	1	*2*
1832	-	-	2	*2*	2	4	2	*8*
1833	-	2	5	*7*	2	8	1	*11*
1834	-	-	1	*1*	-	-	4	*4*
1835	-	-	5	*5*	1	6	2	*9*
1836	-	-	3	*3*	-	1	-	*1*
1837	-	1	-	*1*	-	-	1	*1*
1838	-	1	2	*3*	-	1	1	*2*
1839	-	1	2	*3*	1	1	2	*4*
1840	-	2	-	*2*	1	3	2	*6*
1841	-	1	-	*1*	1	4	2	*7*
1842	-	-	1	*1*	-	-	1	*1*
1843	-	-	4	*4*	-	2	-	*2*
1844	-	1	4	*5*	1	1	2	*4*
1845	-	-	1	*1*	-	3	3	*6*
1846	-	1	3	*3*	1	3	1	*5*
1847	-	-	3	*3*	-	9	1	*10*
1848	-	-	2	*2*	-	2	1	*3*
1849	-	-	2	*2*	1	3	2	*6*
1850	-	-	4	*4*	1	1	3	*5*
1851	-	1	2	*3*	-	2	1	*3*
1852	-	-	2	*2*	-	4	4	*4*
1853	-	-	1	*1*	1	6	2	*7*
1854	-	-	1	*1*	2	1	1	*4*
1855	-	n.a.	-	-	-	n.a.	1	*1*

Sárában is megjelent 1831 júniusában a járvány. Az első halottat június 30-án temették, a református Kónya János 10 és fél éves leányát, Borbálát. Július 19-én halt meg a járvány utolsó áldozata a református Tóth András leánya, az 5 éves Tóth Erzsébet. A kolera 26 halottja közül 16 református, 10 görög katolikus volt; 11 férfi és 15 nő. A halottak hatoda 20 éven aluli (4 fő – 15%), több

mint kétharmada 21-50 év közötti (18 fő – 69%), hatoda (4 fő – 15%) 60 éven felüli volt. A járvány lassabban terjedt Sárában, mint Zsadányban, naponta egy, két ember halt meg, csúcspontján napi négy haláleset következett be. A kolera-járvány mindkét település népességfejlődését jelentősen visszavetette. Mindkét faluban a felnőtt korúak közül ragadta el áldozatait. Egy nemzedék múltán újra felütötte fejét a betegség. 1848 őszén, 1849 tavaszán Zsadányban nyolc, 1855 nyarán Sárában öt, Zsadányban két áldozatot követelt.

Meghaltak Arbonya-Bodrog-Zsadányban és Bodrog-Sárában a XIX. századi anyakönyvek alapján 1825-1854 között

Év	Sára				Zsadány			
	R. kat.	G. kat.	Ref.	Össz.	R. kat.	G. kat.	Ref.	Össz.
1826	-	n.a.	13	*13*	2	n.a.	1	*3*
1827	1	1	4	*6*	1	7	6	*14*
1828	1	1	4	*6*	1	8	4	*13*
1829	-	1	6	*7*	-	6	5	*11*
1830	-	1	6	*7*	7	16	7	*30*
1831	-	13	19	*32*	18	69	21	*108*
1832	-	2	5	*7*	2	16	4	*22*
1833	-	1	5	*6*	3	6	5	*14*
1834	-	-	2	*2*	5	5	1	*11*
1835	-	3	2	*5*	3	9	2	*14*
1836	-	1	-	*1*	2	14	2	*18*
1837	-	-	2	*2*	-	5	4	*9*
1838	-	2	2	*4*	3	11	7	*21*
1839	-	-	4	*4*	1	3	7	*11*
1840	-	1	1	*2*	6	15	5	*26*
1841	-	-	2	*2*	4	9	8	*21*
1842	-	-	3	*3*	4	14	4	*22*
1843	1	2	4	*7*	1	13	2	*16*
1844	-	1	-	*1*	-	14	2	*16*
1845	-	4	-	*4*	5	9	5	*19*
1846	-	4	3	*7*	2	27	5	*34*
1847	-	2	9	*11*	3	18	1	*22*
1848	-	-	2	*2*	2	16	5	*23*
1849	-	2	6	*8*	6	17	3	*26*
1850	-	-	3	*3*	-	9	1	*10*
1851	-	3	8	*11*	-	6	2	*8*
1852	-	-	3	*3*	1	7	4	*12*
1853		1	8	*9*	3	14	4	*21*
1854		2	5	*7*	4	10	6	*20*

A XIX. század közepén Fényes Elek[13] kiváló statisztikusunk művében mindkét településről olvashatunk. *„Zsadány, magyar falu, Zemplén vármegyében, a Bodrog partján. Út. Posta Liszkához ½ órányira, 370 lakos, akik görög*

[13] FÉNYES Elek: *Magyarország Geographiai szótára.* II. kötet Pest, 1851. p. 332-333.

és római katholikusok, reformátusok, s mind magyarok. Van köztök: 40 negyedtelkes gazda, 33 zsellér, és 2 lakó. Határa 2320 hold, mellyből szántóföld 330 hold 1154 n. öl, rét 624 hold, tiszta és cserjés legelő 354 hold 1180 n. öl, szőlő 344 hold 768 n. öl, szőlőalj 27 hold 1197 n. öl, erdő közel 500 hold, gyümölcsös 16 hold 255 n. öl, homok 27 hold 173 n. öl, tavak 88 hold 108 n. öl, köves hegytető 6 hold 1084 n. öl. Ebből ismét urbéri szántóföld 220 hold, parochialis 6 hold, tanító és jegyző 16 ½, községi 2, rét 100 hold, tanító és jegyzői 9 hold. Sára helységé 15 hold, urbéri legelő 128 hold. Majorsági szántó 86, rét 490, legelő 226 hold. Földe terem búzát, rozsot, zabot igen jól; rétjei árvíz járja; bora a hegyaljaihoz számíttatik. Vizei a Bodrogon kívül a Törőke, melly halászatáról nevezetes; tavak: Hosszú, Széles, Pacsuta, Ököri és Bíró-Zátony. Földesura a falunak: Lónyay Gábor. Hajdan két részből állott, u. m. Arbonya és Zsadány helységből, s a terebesi sz. Pál szerzetesek, és a sárospataki jezsuiták bírták."

„Sára, magyar falu, Zemplén vármegyében, a hegyalján, Liszkához ½ óra a Bodrog vize mellett, az árvízáltal gyakran sziget módra körülvéve. Határa 976 hold, mellyből szántóföld 230 hold, 1084 n.öl, rét 326 hold, legelő 98 hold 1019 n. öl, szőlő 27 hold 1045 n. öl, erdő 228 hold 850 n. öl, gyümölcsös 15 hold 318 n. öl, tavak 48 hold 1176 n. öl. Urbériség 60 hold szántó, rét 25 hold, legelő 50 hold, minden gyümölcsös. Majorsági. 163 hold szántó, 293 hold rét, legelő 48 hold, az egész erdő. Földe terem gabonát, árpát, zabot középszerűen, állattenyésztése az árvizek miatt csekély. Lakja 159; többnyire református. Nevezetesebb tavai a Pozsáros és Zátony. Bírja Lónyay Gábor."[14]

Pesty Frigyes 1864-ben kelt helynévtárában is bemutatta a két falut. Zsadányról a következő leírás készült: *„Zemplén Vmegyében S. Pataki Kerületben kebelezett Abonya-Zsadány község már 1322ik évben létezett, de hogy azon a helyen-e, mellyen jelenleg áll, bizontalan, mivel azon határban az úgy nevezett Mandulás kertek sora mutatja, hogy pár század év előtt község helye volt. Egyike a Hegyaljai községeknek…*

E határban van az ugy nevezett sziget erdő, melly nevezetét veszi attól, hogy a nagy bodrog folyó, a Kis bodrog mint mellék ága között fekszik, melly a többi erdö résztől elszigeteltetik, továbbá nagy erdő, rengeteg tölgy fáitól, melly donga fát, és tüzi fát a vidéknek szolgáltat; csanálos erdő, török ér, melly 1859 évig a nagy bodroggal kapcsoltatott, de 1859 évben a bodrog- és tisza szabályozás által elrekesztetett a nagy bodrogtól, és betöltetett, hajdan nagy halászat helye …Van ezen határban Arbonya pataka, melly a bodrogba folyik, de csekély vízzel bíró, nevezetét vette hagyomány szerint azon földes úrtól (Orbonya) ki ezen községet bírta, mivel azon pataknál birtoka volt. Szöllö hegyei a nyugati részen fekszenek, délkeleti fekvésüek, többféle fajtáju szöllövel birnak, u. m. balafánt, furmint, fehér és fekete góhér, budai, járdány, kecskecsecsü sat. mellyek jó bort előidéznek, de sok csapásoknak kitéve vannak, t. i. jégesőnek, öbölnek, fagyásnak és szárazságnak, mellyek annyira kevesbitik termését, hogy a szöllö mivest

[14] FÉNYES Elek: *Magyarország Geographiai szótára. II. kötet* Pest, 1851. p. 10-11.

annak mivelésétöl elidegenitik. Szöllö hegyei nevezetesebbek Szudnak…, Pongrácz … Szárhegy, Ültetés, Templom örzés … délkeleti fekvésü.

Tavai: Pacsuta tó, Riczu tó …, hosszu tó, mely tó mély vizétől neveztetik, Ököri tó (ökrök itatólától), piskáris tó…, mellyek a bodrog és a tisza szabályozás által kiszáradtak, és némelly része mint szántó föld használtatik, és vettetik.

Szántóföldjei: Nagy és kis hosszak csekély távolságnyira nyugotnak a községtöl, búzával és rozszsal vetettnek, de csekély termést szolgáltatnak.

Rétjei: túl a Bodrogon mint nyilasok kaszáltattnak, a bodrog és tisza szabályozása miatt, mivel a víz által évenkint el nem borittatnak, csekély termékenységüek, délkelet felé fekszenek."[15]

Sáráról a következőket olvashatjuk Pesty Frigyes összeállításában: *„Hegyei közül egyedül egy említésre méltó mint szöllö hegy (Dobra) nevének eredete bizontalan, délkeleti fekvésű több féle szöllö fajta közzül: furmint, balafánt, góhér, purcsin, fehér szöllö sat,., mellyek méltó hegyaljai bort teremnének, ha több csapásoknak kitéve nem lennének, mellyek a bor zamatját és becsét, valamint mennyiségét csökkenti.*

Erdeje csekély mennyiségü, nevezete Sárai edő, délnek fekszik a bodrog jobb partján, egyedül tüzi fát szolgáltat, ritkán donga fát, vagy épület fát.

Rétjei: Gazi rét, állitólag irtványok, mellyek gaztól és töviskẗől megtisztitvák, termésre nézve csekély mennyiségüek."

Szántóföldjei: alsó, és felső hosszak, semmi jelentékenységgel nem bírnak, búzát és rozsot teremnek, csekély mennyiségűek.

Az ország, s Zsadány lakosságának életében is jelentős változásokat indítottak el az 1848. évi áprilisi törvények jobbágyfelszabadítást elrendelő és az úrbéri viszonyokat megszüntető cikkelyei. A forradalom és szabadságharc után a jobbágyfelszabadítást már nem lehetett semmissé tenni. Az 1853-ban kiadott császári parancs rendezte az úrbéri kapcsolatokból származó jogok, járandóságok és kötelezettségek megszűntét. Az úrbéres földek állami kárpótlás mellett a paraszt tulajdonába mentek át. Rendelkezett az úrbéres telki állományba nem tartozó maradványföldek ügyéről is. A rendelkezés szerint az érintettek annyi legelőt kaptak, amennyi elegendő volt a korábban legeltetett állatállomány eltartásához. Az 1869-ben összeírt sáraiak és zsadányiak, már ennek a rendelkezésnek megfelelően nemcsak művelői, hanem birtokosai is földjeiknek.

Az 1869-es népszámlálás

Az első modern statisztikai módszerekkel készült népszámlálást 1869-ben tartották Magyarországon. Ennek nemcsak számszerű adatait, hanem személyes családonként, házanként összeírt információit is megismerhetjük, a népszámlálás felmérő ívei fennmaradtak. Adatai fontos forrásai a települések népességtörténetének.

[15] KOVÁTS Dániel: *Sárospatak és Sátoraljaújhely környéke Pesty Frigyes helynévtárában.* Sátoraljaújhely, 1998. p. 122-123.

1869-ben Zsadány 82 telkén 83 ház állt, 4 elpusztult. Ezen házakban 89 háztartásban élt a falu 474 lakója. Ha végigsétáltunk volna a faluban leginkább szoba, konyha, kamra elrendezésű házak álltak akkor, 46 ilyen lakóépületben laktak. 17 esetben istálló csatlakozott a lakóépülethez. Ilyen „átlagos" házban lakott pl. a falu legrégebbi nemesi családjából származó, Győre József, vagy a már másodszor megözvegyült Berey Mária. 14 ház esetében mindez kiegészült még egy félszerrel is. A szoba, konyha, kamra, alap épülethez istálló és csűr tartozott 5 portán. Ezeken Révész Gábor, Kecskeméty János, Németh Józsefné, Orosz András és Koleszár György élt családjával.

A falu szerény portái közé tartozott az a hat épület, ahol nem csatlakozott melléképület az említett háztípushoz. Ilyen épületben lakott Szabó András, Bodnár János, Felházy János, Felső Orosz András, Felházi András és Tóth Mihály családjával együtt. Öt kis ház csak szoba, konyha és a hozzá kapcsolódó istálló együttesből állt. Orosz János, Kun László, Mészáros Jánosné, Orosz Jánosné, az Illés és az Orosz házaspár közösen lakott ilyenben. A falu két legkisebb háza csak egyetlen helyiségből, egy szobából állt. Egyikhez pince csatlakozott, itt lakott Szopkó János, a másikhoz istállót épített Kenyeres Györgyné.

A falu 13 házában található 2 szoba. Két szoba, konyha, kamra elrendezésű házban – melyhez istálló és csűr is tartozott – 3 család lakott. Köztük Kecskeméty Imre és családja. Weinstoch Ábrahám ugyancsak 2 szobás háza egyik szobáját kocsmaként üzemeltette. A legnagyobb háza a faluban Harsányi Ábrahám földbirtokosnak volt, 2 szoba, kamra, konyha, pince, félszer, 2 istálló és csűr épült a telkén. Az urasági gazdatisztnek, urasági alkalmazottaknak, béreseknek, cselédeknek otthont adó ház a falu legnagyobb lakóépülete. Itt 6 szoba, 5 kamra, 2 konyha, istálló és csűr található.

A faluban összességében a házakhoz 7 pince, 77 istálló, 25 félszer, 15 csűr és 1 akol kapcsolódott. A számok jól mutatják, hogy szinte minden háztartásban volt istálló, ami a nagyállattartás feltétele. Szarvasmarhát tartottak legtöbbet a faluban, 234-et. 63 tehén (49 háztartásban), 64 ökör (29 háztartásban), 1 bika, 88 borjú (ezek magyar fajták), 8 svájci tehén, 6 ökör, 4 borjú egészítette ki az állományt. Jelentős igaerőt jelentett ez az állatállomány, mely ugyanakkor az itt élők élelmiszer ellátásának, pénzjövedelmének is fontos forrása volt. Ló mindössze 10 volt 1869-ben a faluban, 3 háztartásban. 2 könnyű kanca, 6 könnyű herélt s 2 csikó. 134 sertés (48 háztartásban), 2 kecske, 33 méhkas (8 háztartásban) s az uraság tulajdonában lévő 496 darabos nemesített juh állomány található még a faluban.

A legtöbb állatot Orosz András portáján találták: 1 tehén, 2 ökör, 4 borjú, 7 sertés. 12 állata volt Szabó Mihálynak: 4 tehén, 4 ökör, 2 borjú, 2 sertés. 11 állatról gondoskodtak Szabó Andrásnál: 1 tehén, 2 ökör, 2 borjú, 6 sertés.

A házak, porták udvarok után nézzünk be a házakba s ismerkedjünk meg lakóival. 474-en laktak ekkor a faluban. 94 házaspár alkotta a családok alapját. 132 leánygyermek vagy eladó menyecske és 124 fiú, ill. legény élt még a családok keretében. Sajnos nagyon sok a csonka család. 23 özvegyasszony és 1 özvegyember is van a faluban, sőt 5 elvált asszony s 1 elvált férfi is akadt a közösségben.

A családok döntően a mezőgazdaságban dolgoztak, 69 családfő foglalkozása földműves, 1 földbirtokos (Harsányi Ábrahám), 6 napszámos, 1 községi csősz. Az állattartáshoz kapcsolható a községi szinten foglalkoztatott csordás és gulyás. Az uraság telepét üzemeltető gazdatiszt, urasági kerülő, bacsó, juhász, vincellér, 4 béres. (A béres a földesúr majorságában állandóan foglalkoztatott munkaerő, aki többnyire a földesúr kúriáján élt, és a majorsági igás állatokat gondozta.) Eltartott a falu egy harangozót, egy kocsmárost, egy cigánykovácsot és egy suszter mestert. 12 cseléd 1 szolgáló is dolgozott a háztartásokban.

Élt a faluban egy tanító és egy görög katolikus lelkész. Petrásfy János községi jegyző s közös tanító, özvegyember volt már a népszámlálás idején. Két gyermeke távol, „nevelésben" élt. Leánya Erdőhorvátiban, fia a Szepes megyei ruszin faluban, Alsó-Szlovenkán. Rohály Mihály görög katolikus lelkész s egyszersmind felekezeti tanító nagy családjával élt együtt Zsadányban. Ő maga bodrogolaszi származású, felesége tolcsvai. Velük laktak gyermekeik, s idősebb fia révén menye is. Ez egy nagy görög katolikus család, miként a faluban a családok többsége, hiszen a falu lakosságának 53,2%-a (252 fő) görög katolikus ekkor. 28,1% (133 fő) református, 17,3% (82 fő) római katolikus. Egy 7 tagú zsidó család, a kocsmárosék éltek még itt. A családfő, Weistoch Ábrahám és felesége is nagytoronyai születésű, gyermekeik Kisvárdán születtek, onnan költözött ide a család.

A kis számú római katolikus jobbára a XVIII. század második felében beköltözöttek leszármazottja, a Dankó, a Szekeres, a Szabó, a Kultsár, a Keresztesi, a Balogh, a Tamás, a Rady család s az uradalomban a Bukszár és a Téglásy család.

Görög katolikusok korábbi házas zsellérek leszármazottai: a Révész, a Papp, a Jadlóczky, a Kenyeres, a Tamás, a Bodnár, az Iván, a Tóth, az Ignátz, a Héczey, az Orosz, a Koleszár, a Soltész, a Vaskó, a Gozs, az Ordián, a Lengyel, a Smajda, a Felházy, a Mihalinka, az Illés, a Németh, a Géczy, a Mészáros, a Szemán, a Riczu, a Goda család.

A református családok sorában említhetjük a két Kecskeméty József, Kecskeméty Károly, Kecskeméty Imre, Kecskeméthy János, Szabó János, Szabó Mihály, Szabó Ferenc, Szabó András, Győre József, Szathmáry Józsefné, Harsányi Ábrahám családját, a jobbágyszármazású Munkácsy Mihály, Hagymási István családját. Református Bodnár István, Győri Pál, Oldal Mária, Vajóczki István, Tóth Károly, Bodnár János, Kováts János, Kovács József családja. Utóbbi édesanyja, özvegy Kovács Mihályné Kis Borbála a falu legidősebb lakója, még az előző évszázadban, 1791-ben született. Ő a Szabolcs megyei Kenézlőről jött ide férjhez, s a népszámlálás idején már 78 esztendős volt.

A falu lakosságának 1/3-a más településről betelepülő. Ők 161-en más településen születtek. A nők körében még nagyobb ez az arány, 40,6% betelepülő (103 fő, férfiak: 58 fő – 26,4%). Ezek a számok azt mutatják, hogy a férfiak általában szülőfalujukban maradtak, művelték tovább őseik földjét, viszont szívesen hoztak más településről feleséget. Legtöbb betelepülő a görög katolikusok

körében volt, 73 fő (a görög katolikusok 29%-a betelepülő), a reformátusok körében 42 személy született más településen (31,6%), míg a katolikusok körében 39-an (47,6%). A falu mind a hét izraelita lakója bevándorló volt.

Zsadány bevándorló lakóinak születési helye

Megye		Település	
Zemplén	116	Bodrogolaszi	22
		Vámosújfalu	14
		Sára	13
		Sáros-Nagy-Patak	11
		Tolcsva	9
		Kis-azar	5
		Ardó	4
		Imreg	4
		Kozma	4
		Egyéb települések	30
Abaúj	19	Erdőhorváti	6
		Egyéb települések	13
Borsod	1	Rakaca	1
Torna	1	Szőled	1
Szabolcs	20	Viss	7
		Kenézlő	5
		Egyéb települések	8
Sáros	2	Zboro	1
		Henig	1
Szepes		Ustya	1
Lengyel-ország		Polonka	1

A 161 betelepült közül legtöbben Zemplén megyéből költöztek a településre, 116-an. A legtöbben természetesen a környező településekről települtek Zsadányba. Kiemelkedik Bodrogolaszi (22), Vámosújfalu (14) Sára (13), Kiemelkedően magas a két közeli mezőváros Sáros-Nagy-Patak (11) és Tolcsva (9). Szabolcs bodrogközi településeivel ugyancsak intenzív migrációs kapcsolata volt a településnek. A közeli Viss (7) mellett Kenézlő (5) és Kisvárda (3) érdemel említést. Abaúj megyéből a földrajzi közelségben található Erdőhorváti jelentősebb (6).

A népesség kor szerinti megoszlása 1869-ben Zsadányban

	0-14 éves	15-39 éves	40-59 éves	60 év feletti	Összesen
Férfi	89	73	47	11	220
	40,5%	33,2%	21,4%	5,0%	46,4%
Nő	98	105	39	12	254
	38,6%	41,4%	15,6%	4,7%	53,6%
Összesen	187	178	86	23	474
	39,5%	37,6%	18,1%	4,9%	100%

Az 1869-es népszámlálás Bodrog-Sáráról is sok információt rögzített. A falu 33 telkén ugyanannyi ház állt ekkor, melyben 38 család élt. A település hagyományosan alacsony lélekszámú volt. Az 1831-es kolerajárvány jelentősen visszavetette népességszámát, a század közepén 155-en lakták a falut. Az első modern kori népszámlálás idején, 1869-ben 157 lakója volt. Az itt élők demográfiai megoszlása nagyon aránytalan, 66 férfi, fiú (42,0%) és 91 nő, leány (58,%) élt Sárában. Rendkívül fiatalos volt az faluban lakók korszerkezete. 39,5%-uk 14 éven aluli, 36,9%-uk fiatal felnőtt volt. A 40 éven felüliek aránya 23,6%-os csupán. Ebből a 60 éven felüliek száma 5 fő (3 férfi és 2 nő), ami a lakosság 3,2%-át jelentette ekkor. A falu két legidősebb lakója 69 éves volt: Egyikük Bajusz Mária özvegyasszony, a másik a vissi születésű Tóth József, mindketten reformátusok. Varga Mihályné, 64 éves özvegyasszony, a kenézlői születésű 63 éves Ungváry János feleségével és unokájával lakott együtt, Bajusz Mihály 61 éves özvegyember fiával és unokáival földművesként gazdálkodott. Ők is reformátusok. A felsorolásból is kitűnik, hogy hiába keresnénk matuzsálemeket a faluban, még 70 esztendős sem volt közöttük.

A népesség kor szerinti megoszlása 1869-ben Sárában

	0-14 éves	15-39 éves	40-59 éves	60 év feletti	Összesen
Férfi	21 31,2%	27 40,9%	15 22,7%	3 4,5%	66 42,0%
Nő	41 45,1%	31 34,1%	17 18,7%	2 2,2%	91 58,0%
Összesen	62 39,5%	58 36,9%	32 20,4%	5 3,2%	157 100%

A felsoroltak mindegyike református volt, miként a falu lakosságának döntő többsége. A Sárában élők 84%-a református (132 fő), 8,9% görög katolikus (14 fő), 4,5% római katolikus (7 fő), 2,5% zsidó (4 fő) vallású. Utóbbiak Staub Manesz kocsmáros és családja. A családfő Sárában született, felesége Vencsellőről érkezett. Velük élt egy tolcsvai rokon leány és egy évi bérért szolgáló római katolikus leány. A féltucatnyi római katolikus közül négyen a Vámosújfaluból beköltözött Csicsák család tagjai. A dobrai születésű családfő évi bérért szolgált. Római katolikus volt a községi csordás is, aki az Abaúj megyei Nagyidán született. A tucatnyi görög katolikus a Jadlóczky és a Kulcsár család tagja volt.

A falut döntően reformátusok lakták. A Péter, a Bajusz, a Varga, az Ungváry, a Kónya, a Tunte, a Kocsis, a Kovács, a Kaposi, a Kecskeméthy, a Tóth, a Fazekas, a Szabó, a Kása, a Czapár, az Oldal család tagjai. A falu lakosságának 28,7%-a más településről betelepülő. 45-en születtek más faluban az 1869-ben Sárában élők között. A nők körében kicsit nagyobb ez az arány, 29, 7% (27 fő, férfiak: 18 fő – 27,3%). Az adatok azt mutatják, hogy a sáraiak általában szülőfalujukban maradtak, s akadtak köztük olyanok, akik valamely környékbeli faluból választották házastársukat. A 45 betelepült közül legtöbben

Zemplén megyéből költöztek a településre, 32-en. A legtöbben a környező településekről érkeztek, Zsadányból tízen, Vámosújfaluból kilencen, Bodrogolasziból négyen. Szabolcs megye bodrogközi településeiről nyolcan költöztek a faluba férjként, feleségként, családtagként. Messzebbről esetlegesen fordult elő egy-egy betelepülő, négy Abaúj, egy Ung megyéből.

Sára bevándorló lakóinak születési helye

Megye		Település	
Zemplén	32	Zsadány	10
		Vámosújfalu	9
		Bodrogolaszi	4
		Tolcsva	2
		Petrahó	1
		Dobra	1
		Erdőbénye	1
		Egyéb települések	4
Szabolcs	8	Gáva	3
		Viss	2
		Kenézlő	1
		Vencsellő	1
		Balsa	1
Abaúj	4	Komlós	2
		Hidasnémeti	1
		Nagyida	1
Ung	1	Iske	1

Sára 33 háza közül legtöbb, 12, szoba-konyha-kamra istálló tagolású volt. Kettőhöz félszer is csatlakozott. Hét azonban csak szobából, konyhából és kamrából állt. Volt egy szoba és két kamra tagolódású is. A falu legkisebb házában, egy szobában és egy konyhában Ilinte István községi csordás lakott feleségével és mostoha fiával. A legjobban beépített portán özvegy Kocsis Györgyné élt és gazdálkodott. Egy rokonával és egy tizenéves leányával lakott egy szoba, konyha, kamra, két istálló és csűr tagolódású portán. Sárában 1869-ben senkinek nem volt két szobás háza, a faluban egy szobás házak sorakoztak. 22 portán voltak gazdasági épületek, istállók, csűrök. 21 helyen tartottak tehenet. Általában portánként egy tejelő marha volt, összesen 31 db volt a faluban. Sertést tartottak legtöbbet a faluban, 32-et, 16 háztartásban. Ezen felül volt még 4 ökör (2 háztartásban), 1 bika, 2 borjú (2 helyen). Ló 13 volt 1869-ben a faluban, 6 háztartásban. Nagyon sokan foglalkoztak méhekkel. 16 családnál volt méhkas, összesen 69 az egész faluban. Volt olyan család ahol 6-8-10 méhkassal foglalkoztak. A legtöbb állatot özvegy Tóth Mihályné portáján írták össze: 2 nehéz herélt ló, 1 bika, 4 tehén, 2 ökör, 5 sertés, 4 méhkas.

A családok döntően a mezőgazdaságban dolgoztak, 31 családfő földműves, 3 napszámos. Egy szolga és egy községi csordás alkalmazása az állattartáshoz kapcsolódott. Volt a faluban egy zsidó kocsmáros is.

A faluban élt Székely József református néptanító is. Őt és családját a település 24. számú portáján írták össze. A tanító úr az Ung megyei Iskén született, felesége lasztóci volt, korábbi munkahelye a Nagymihályhoz közel fekvő Nagyráska lehetett, ott született két leányuk. Székely József a helybeli református iskola tanítója volt. Szoba, konyha kamra, előszobás házban lakott. Istálló is volt a portáján, 2 ló, 1 tehén, 1 sertés és 1 méhkas bizonyította, hogy ő maga is gazdálkodott. A tanító munkájának eredményét jelzi, hogy a népszámlálás idején 56-an, a falu 7 éven felüli lakosságának 42,4%-a tudott olvasni, és heten, 5,3% olvasni és írni.

A század utolsó harmada

A XIX. század utolsó harmadától érezhető társadalmi-gazdasági változások jelentős hatással voltak a népesedési folyamatokra. 1869 és 1880 között mindkét településen csökkent a lakosság száma (A szembeötlő népességcsökkenésben szerepet játszott az 1872-73. évi kolerajárvány Zsadány: 36, Sára: 13 halott),[16] azt követően azonban Sárában lassú, Zsadányban jelentős a népesség növekedése. Az 1880-as évek második felétől jól megfigyelhető Sárában és Zsadányban is a születések számának növekedése, a század fordulótól a halálozások számának csökkenése.

Kereszteltek Arbonya- majd Bodrog-Zsadányban és Bodrog-Sárában a XIX. századi anyakönyvek alapján 1881-1895 között

Év	Sára				Zsadány			
	R.kat.	G.kat.	Ref.	Össz.	R.kat.	G.kat.	Ref.	Össz.
1881	-	-	-	-	4	9	6	*19*
1882	-	1	3	*4*	8	12	6	*26*
1883	-	-	5	*5*	5	17	8	*30*
1884	-	1	5	*6*	5	8	9	*23*
1885	-	-	2	*2*	5	22	10	*37*
1886	2	-	6	*6*	6	15	7	*28*
1887	1	1	6	*8*	3	11	6	*20*
1888	1	1	4	*6*	7	18	13	*38*
1889	1	-	7	*8*	4	13	6	*23*
1890	1	2	7	*10*	10	14	9	*33*
1891	-	-	8	*8*	5	16	8	*29*
1892	1	-	6	*7*	2	9	6	*17*
1893	1	1	6	*8*	5	16	7	*28*
1894	1	2	5	*8*	5	9	5	*19*
1895	-	-	2	*2*	6	12	6	*24*

Sárában 1880 és 1890 között csökkent (1888-ban árvíz pusztított), majd 1900-ig 32 fővel nőtt a település lélekszáma. (Az 1890-es években tűnt fel a morbus hungaricusnak nevezett tüdőbetegség a halálokok között a települése-

[16] 1877-ben újra felütötte a fejét a kolera. A 13 éves Ungváry Erzsébet volt Sárában a kolera utolsó áldozata.

ken.) A századfordulót követően előbb mérséklődött (1900 és 1910 között már csak 8 fővel nőtt az összlakosság száma), majd csökkent a falu lakosságszáma az első világháború időszakában.

Zsadányban 1880 és 1890 között 10 év alatt 82 fővel, 1890 és 1900 között 116 fővel nőtt a falu lakosságszáma. A növekedésben szerepet játszott a római katolikus lakosság bevándorlásának intenzívebbé válása. Egyre meghatározóbb jelenlétük már 1890-ben megfigyelhető: 114 római katolikus lakos, ami a falu népességének 22,4%-át jelentette. Számarányuk növekedését jelzi, hogy már családok jelenlétéről beszélhetünk. Megnőtt a katolikus születések száma, amit az évi 5-6 keresztelés is mutatott már a század utolsó két évtizedében. A római katolikus házasságkötések rendszeressé, s egyre gyakoribbá váltak Zsadányban.

1900 és 1910 között mérséklődött (7 fővel nőtt a lakosság száma), majd 1920-ig csökkent Zsadány lakosságszáma az első világháború időszakában. A századforduló körül tapasztalható mérséklődés folyamatában kétségkívül szerepet játszott a kivándorlás megindulása.

Házasodtak Arbonya- majd Bodrog-Zsadányban és Bodrog-Sárában a XIX. századi anyakönyvek alapján 1881-1895 között

Év	Sára				Zsadány			
	R.kat.	G.kat.	Ref.	Össz.	R.kat.	G.kat.	Ref.	Össz.
1881	-	-	1	*1*	-	1	2	*3*
1882	-	-	2	*2*	3	4	4	*11*
1883	-	-	4	*4*	-	4	2	*6*
1884	-	-	2	*2*	4	5	2	*11*
1885	1	-	3	*4*	1	3	4	*8*
1886	-	-	3	*3*	3	-	1	*4*
1887	-	1	1	*2*	1	4	2	*7*
1888	-	-	-	*-*	1	2	1	*4*
1889	-	-	3	*3*	1	3	3	*7*
1890	-	-	-	*-*	-	1	2	*3*
1891	-	-	-	*-*	3	1	3	*7*
1892	-	-	-	*-*	1	1	1	*3*
1893	-	-	1	*1*	-	4	-	*4*
1894	-	-	-	*-*	2	4	3	*9*
1895	-	-	2	*2*	2	1	-	*3*

Meghaltak Arbonya- majd Bodrog-Zsadányban és Bodrog-Sárában a XIX. századi anyakönyvek alapján 1895-1900 között

Év	Sára				Zsadány			
	R.kat.	G.kat.	Ref.	Össz.	R.kat.	G.kat.	Ref.	Össz.
1895	-	-	2	*2*	-	6	8	*14*
1896	-	-	4	*4*	2	7	1	*10*
1897	-	1	4	*5*	5	4	4	*13*
1898	1	-	-	*1*	3	7	6	*16*
1899	-	1	8	*9*	9	9	8	*26*
1900	-	1	2	*3*	2	5	8	*15*

A kivándorlás elsőként a fiatal férfiakat, majd a nőket, aztán a fiatal családokat munkalehetőség pénzkereset reményében indította el a tengeren túlra. Az útra kelők nem a kitelepedés igényével, hanem az itthoni újrakezdés reményével indultak Amerikába. A lehetőségek később sokuk számára másként alakultak. Zsadányból és Sárából is többen indultak el Amerikába munkavállalás és azt követő visszatérés tervével. Többüknek sikerült is. Mások újra kimentek, s visszajöttek. Voltak, akik ott kötöttek házasságot, s visszajöttek gyermekeikkel. Nem tudni pontosan hányan maradtak kinn, ott keresvén boldogulásukat.

Az első kivándorlók már az 1890-es években kikerültek Amerikába. Ott többen családot is alapítottak, majd hazajöttek. Radi Ferenc 1898-ban New Yorkban született, 1909-ben gyám felügyelte életét itthon. Nem tudni, hogy szülei hol voltak? Lehet, hogy még ebben az időben is kinn dolgoztak. Az amerikai munkavállalást választotta Rácz Iván is. Bridgeportba került feleségével együtt, ott született fiúk János 1899-ben. Ők hazajöttek, 1909 és 1911 között a gyermek Zsadányba járt iskolába, majd kimaradt, lehet, hogy újra útra kelt a család. Hasonlóan alakult az élete Rohály Mihálynak, ő Pittsburgben vállalt munkát feleségével együtt, 1902-ben ott született leányuk, Ilona. 1909 és 1911 között itthon éltek, ekkor az egész család újra kiköltözött a tengeren túlra. Rohály Ferenc és felesége Houstonba került, ott alapítottak családot, ott született Anna leányuk 1901-ben, mégis hazajöttek néhány év múltán, 1909-ben már itthon dolgozott cipészként. Tomcsik Ferenc először német területen vállalt munkát, ott élt családja, ott születtek gyermekei: Ferenc 1912-ben, Julianna 1913-ban, Gizella 1914-ben. Onnan hazatérvén itthon élt a család kis ideig, míg 1921 tavaszán az egész család kivándorolt Amerikába.

Többen időszakosan munkát vállaltak, családot alapítottak és feleségükkel, gyermekükkel végleg hazatértek, itthon földművesként dolgoztak: Kecskeméti János (1900-ban Pittsburgben született leánya, Erzsébet, 1906-ban már itthon voltak), Bakos János (1905-ben ott született fia, János, 1911-ben már itthon éltek), Simkó Péter (1907-ben Erzsébet nevű leánya, 1915-ben itthon dolgozott), Orosz Mihály (1910-ben született fia Péter, 1919-ben már itthon szőlész), Orosz Ferenc (leánya, Borbála 1912-ben született, 1920-ban itthon voltak).

A bő gyermekáldás, a telki állomány elaprózódása, a létbizonytalanság (az idénymunkák, a napszámos munkák nem nyújtanak egész évben jövedelmet), a gazdasági válság új lehetőségek keresésére, többeket ösztönzött időszakos munkavállalásra.

Sára a XIX-XX. század fordulóján is kis lélekszámú település maradt. A reformátusok megőrizték a falu egységes vallási összetételét. 1910-ben a falu lakosságának 81,9% volt református. A tucatnyi római katolikus a település lélekszámának 8,4%-át, a görög katolikusok 9,7%-át jelentették. Együttesen a két katolikus egyház híveinek száma a településen 28 fő volt 1910-ben.

Zsadányt a XIX-XX. század fordulóján római katolikusok (145 fő – 23,2%), görög katolikusok (303 fő – 48,5%), reformátusok (167 fő – 26,7%) és

egy evangélikus (3 fő – 0,5%) ill. egy zsidó család (7 fő – 1,1%) lakták. A vallási közösségek közötti arányok a XIX. század folyamán valamelyest változtak. A római katolikusok, a XIX. század elején még a legkisebb közösség (a három nagyot tekintve), a XX. század elejére már a lakosság negyedét alkották. A XIX. század kezdetén legnagyobb arányban itt élő görög katolikusok megőrizték meghatározó szerepüket, de 1930-ig, egy rövid stagnáló időszakot kivéve veszítettek arányukból. A református gyülekezet 1880-ig folytatta megerősödését, elérve a lakosság 30%-át, azt követően lassan csökkenővé vált arányuk, míg 1910 után újra növekedett közösségük arányszáma.

Sára népességszáma és vallási megoszlása 1828 és 1910 között

Év	Népességszám	R. kat.	G. kat.	Ref.	Zsidó	Egy.
1828	243	110 45,3%		126 51,9%	7 2,9%	-
1869	157	7 4,5%	14 8,9%	132 84,%	4 2,5%	-
1880	121	4 3,3%	8 6,6%	106 87,6%	3 2,5%	-
1890	115	14 12,2%	10 8,7%	91 79,1%	-	-
1900	147	12 8,2%	19 12,9%	111 75,5%	5 3,4%	-
1910	155	13 8,4%	15 9,7%	127 81,9%	-	-

A gyülekezeten belüli arány eltolódásokat részben a természetes szaporodás, a gazdasági lehetőségek, a kivándorlás, a bevándorlás, a beházasodás, az uradalmi alkalmazottak, a béresek, a cselédek száma befolyásolta. A természetes szaporodás századfordulón tapasztalt magas értéke mindhárom közösségben kimutatható, a gazdasági lehetőségei a reformátusoknak a legjobbak, a kivándorlás a görög katolikusokat érintette leginkább, a bevándorlók, az uradalmi alkalmazottak körében legmagasabb arányú a római katolikusok száma.

Zsadány népességszáma és vallási megoszlása 1828 és 1910 között

Év	Népesség-szám	R. kat.	G. kat.	Ref.	Ev.	Zsidó	Egy.
1828	485	374 77,1%		102 21,0%	9 1,9%	-	-
1869	474	82 17,3%	252 53,2%	133 28,1%	-	7 1,5%	-
1880	427	74 17,3%	214 50,1%	129 30,2%	-	10 2,3%	-
1890	509	114 22,4%	244 47,9%	142 27,9%	-	9 1,8%	-
1900	625	145 23,2%	303 48,5%	167 26,7%	3 0,5%	7 1,1%	-
1910	632	164 25,9%	287 45,4%	164 25,9%	2 0,3%	15 2,4%	-

A századforduló felnőtt lakosságáról a XIX. század végén készült statisztikai adatok és iskolai iratok segítségével szerezhetünk adatokat. Zsadány lakossága a századfordulón rendkívül fiatalos összetételű volt, nagyon magas a gyermekkorúak aránya, 1900-ban a 6 éven aluliak, 1910-ben a 6-11 éves korosztály létszáma kiemelkedő. Rendkívül magas a fiatal felnőttek, a 20-39 évesek száma a településen, ők alkották a falusi társadalom gerincét, ugyanakkor még mindig nagyon kicsi a 60 éven felüliek aránya. A társadalom többségét alkotó 20-39 évesek korosztálya házasságban élt. Az idősebb korosztályok között előfordultak özvegyek is. Láthattunk példát elvált falubeliekre is. Az egyedül állók rendkívül magas számát a fiatalos korstruktúra okozta, gyermekkorú, fiatalkorú fiúk és leányok jelentették e csoportot. Kiemelkedően magas a nők száma a férfiakhoz viszonyítva, 1900-ban, ill. 1910-ben a kivándorlás hatása érezhető e mögött. A migrációban mindig a fiatal férfiak vettek részt leginkább. Az amerikai munkavállalás, kivándorlás magas fokára biztosíték a századfordulón kinn született gyerekek említhető aránya.

Sára lakossága a századfordulón rendkívül fiatalos összetételű volt, nagyon magas a gyermekkorúak aránya, nagyon alacsony a 60 éven felüliek aránya.

Bodrogzsadány demográfiai adatai a XX. század elején

Év	**Életkor**						
	6 évesnél fiatalabb	6-11	12-14	15-19	20-39	40-59	60 évesnél idősebb
		Éves					
1900	121 19,4%	88 14,1%	49 7,8%	50 8,0%	174 27,8%	107 17,1%	36 5,8%
1910	98 15,5%	123 19,5%	48 7,6%	75 11,9%	128 20,3%	114 18,0%	46 7,3%
1930	113 18,0%	113 18,0%	16 2,5%	55 8,8%	174 27,7%	87 13,9%	70 11,1%

Bodrogsára demográfiai adatai a XX. század elején

Év	**Életkor**						
	6 évesnél fiatalabb	6-11	12-14	15-19	20-39	40-59	60 évesnél idősebb
		Éves					
1900	33 22,4%	36 24,5%	10 6,8%	5 3,4%	32 21,8%	22 15,0%	9 6,1%
1910	23 14,8%	29 18,7%	14 9,0%	25 16,1%	23 14,8%	33 21,3%	8 5,2%
1930	36 20,9%	30 17,4%	7 4,1%	14 8,1%	50 29,1%	15 8,7%	20 11,6%

Zsadány három nagy meghatározó vallási közösségének a XX. századig nem volt temploma. A római és a görög katolikusok Bodrogolaszi filiájaként oda jártak templomba. A reformátusok Vámosújfalu szórványának számítottak s ott, ill. Bodrogolasziban keresték fel a templomot. Utóbbi helyen külön székeket tartottak fenn a zsadányi vendégek számára.

A bodrogzsadányi népiskola tanulói 1891 és 1900 között

Év	Diákok száma								
	Összesen	osztály				vallás			
		I.	II.	III.	IV.	Rk.	Gk.	Ref.	Izr.
1890/1891	92	30	38	19	5	31	36	20	5
1891/1892	110	29	50	10	17 V: 4	42	36	27	5
1892/1893	82	20	37	17	8	35	29	28	-
1894/1895	80	37	29	7	6 V: 1	23	31	26	-
1895/1896	84	33	39	10	2	21	39	24	-
1896/1897	107	56	?	?	?	28	45	34	-
1897/1898	110	49	44	12	4	33	41	36	-
1900/1901	120	?	?	?	?	35	48	37	-

Az árvíz által gyakran sújtott Ósára 1939-ben felköltözött mai helyére, kialakult Újsára, a mai település. Három halászattal foglalkozó család maradt az ó faluban, a Smajda, a Halász, Kotsis család. Az idősek elhalta után, 1952-ben Smajdáék hagyták utolsóként az ó falut. Ósára régi, 1818-ban épült paticsfalú templomát 1935-ben hagyták el, s azt követően vált rommá.

1950-ben Újsára s Bodrogzsadány egyesítésével megalakult Sárazsadány.

A KÁRPÁT-MEDENCE IDŐJÁRÁSI HELYZETEINEK SZÉLENERGIÁJA

DR. TAR KÁROLY[1]

Bevezetés

A szélenergia Magyarországon a domborzati, orográfiai hatások mellett szoros összefüggésben áll tágabb a környezetünkben zajló időjárási folyamatokkal. Erre vonatkozó első vizsgálataink *(Tar – Kircsi 2002)* legfontosabb megállapítása az, hogy a legerősebb szélsebességekkel jellemezhető Péczely-féle makroszinoptikus típusok főként északias és nyugatias irányítottságúak, vagy a ciklonok hidegfrontjainak jelenlétéhez köthetők. Utóbbit később szélklímának a magyarországi fonttípusokkal való kapcsolatának vizsgálatával is sikerült megerősíteni *(Tar – Puskás 2006)*. Általában elmondható, hogy leggyakoribb helyzetek relatív sebességei sajnos átlag körüliek, vagy az alatt vannak.

Adott helyen egy adott időpontban a szél energiáját általában a fajlagos szélteljesítménnyel (P_f) jellemezzük, ami az egységnyi függőleges felületen egységnyi idő alatt áthaladó levegő tömegének mozgási energiája. Kiszámítása a

$$P_f = \frac{\rho}{2} v^3 \qquad (1)$$

összefüggés alapján történik, ahol v a szélsebesség, ρ a levegő sűrűsége, mértékegysége pedig Wm^{-2}. Egy hosszabb időszak fajlagos szélteljesítményének meghatározására két lehetőség adódik: a fenti összefüggésben az időszak átlagsebességét írjuk a v helyébe, vagy az időszak egyes (diszkrét) időpontjaiban meghatározott értékeket összegezzük. Logikus, hogy a második lehetőség áll közelebb a valósághoz. Ekkor viszont az összeg értékének az időszak mérési időpontjainak számától való függése jelent problémát. Ez a függés az átlagolással csökkenthető, de nem küszöbölhető ki teljesen. A napi átlagos fajlagos szélteljesítmény - ami tulajdonképpen *egy mérési időpontra* átlagosan jutót jelent - értéke sem független tehát a figyelembe vett időpontok számától, sőt attól is függ, milyen időpontokat használunk.

E függőség kiküszöbölésére létezik elvi megoldás: a szélsebesség-köbök napi menetét megadó folytonos függvény görbe alatti területét kell meghatározni és ezt ρ/2-vel megszorozva megkapjuk a napi összes fajlagos szélteljesítmény pontos értékét. Ezt természetesen numerikus integrálással tudjuk csak elvégezni,

[1] Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, tar.karoly@nyf.hu

hiszen a függvény egy napon általában nem adható meg analitikusan. Egy napokból álló adott időszak egy napjára átlagosan jutó fajlagos szélteljesítmény meghatározását azonban már megkísérelhetjük egy alkalmasan választott közelítő függvény segítségével.

Ebben a cikkben röviden leírjuk *a havi átlagos fajlagos szélteljesítmény* (P_{fmd}) meghatározásának fent említett módszerét, majd megvizsgáljuk a P_{fmd}, ill. egy vele arányos mennyiség függését az időjárási helyzetek gyakoriságától, valamint meghatározzuk *az egyes helyzetek átlagos fajlagos szélteljesítményét.* A cirkulációs viszonyokat a Péczely-féle makroszinoptikus típusokkal *(Péczely 1961, 1983, Károssy 1993, 1998, 2001)* és a Puskás-féle front-tipizálás *(Puskás – Nowinszky 1996, Puskás 1999, 2001, 2004, 2008, Puskás-Tar 2010, Tar 2009a)* alapján jellemezük. Mindkét tipizálás a Kárpát-medence egészére érvényes. A Péczely-féle makroszinoptikus típusok kódjai, betűkódjai és rövid jellemzésük *1. táblázatban,* a Puskás-féle front-típusok pedig az *1. ábrán* láthatók. Adatbázisunkat a fenti helyzetek katalógusai mellett hat magyarországi meteorológiai állomás, Szombathely, Pécs, Budapest, Szeged, Debrecen és Kékestető 10 éves (1991-2000) óránkénti szélsebességei képezik. Utóbbiakat az OMSZ bocsátott rendelkezésünkre Magyarország szélklímájának komplex vizsgálatához.

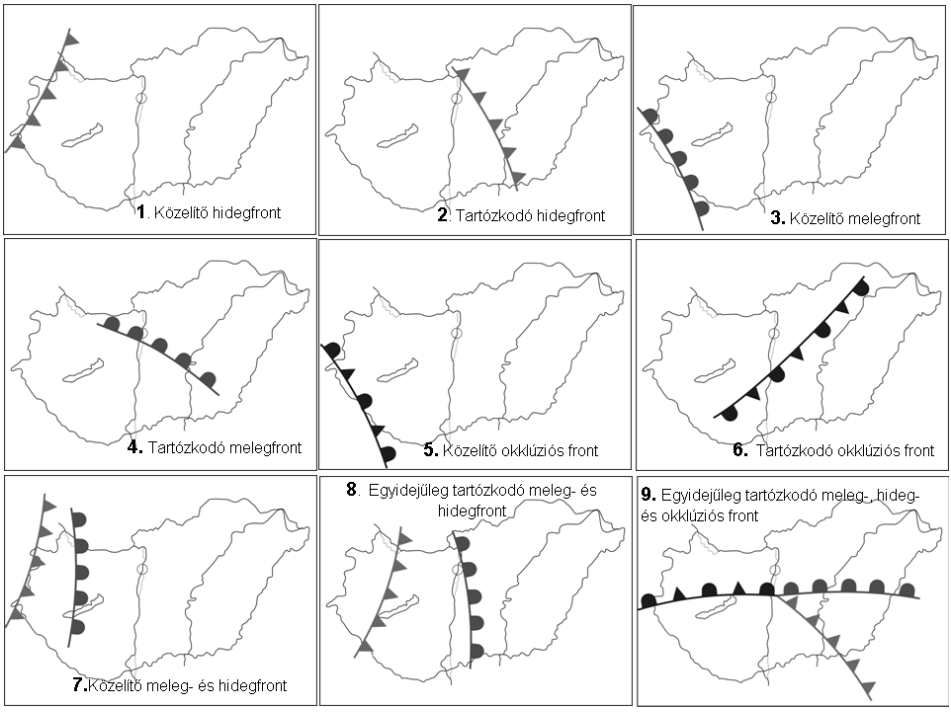

1. ábra. Időjárási fronttípusok a Kárpát-medencében

1. táblázat. A Péczely-féle makroszinoptikus helyzetek kódjai, betűkódjai és rövid jellemzésük

Meridionális irányítású helyzetek északias áramlással (MN helyzetcsoport)		
1	mCc	ciklon hátoldali áramlásrendszere
2	AB	anticiklon a Brit-szigetek térségében
3	CMc	mediterrán ciklon hátoldali áramlásrendszere
Meridionális irányítású helyzetek délies áramlással (MS helyzetcsoport)		
4	mCw	ciklon előoldali áramlásrendszere
5	Ae	anticiklon Magyarországtól keletre
6	CMw	mediterrán ciklon előoldali áramlásrendszere
Zonális irányítású helyzetek nyugatias áramlással (ZW helyzetcsoport)		
7	zC	zonális ciklonális helyzet
8	Aw	nyugatról benyúló anticiklon
9	As	anticiklon Magyarországtól délre
Zonális irányítású helyzetek keleties áramlással (ZE helyzetcsoport)		
10	An	anticiklon Magyarországtól északra
11	AF	anticiklon Fennoskandinávia térségében
Centrumhelyzetek		
12	A	anticiklon a Kárpát-medence fölött
13	C	cikloncentrum a Kárpát-medence fölött

1. A havi átlagos fajlagos szélteljesítmény meghatározása közelítő függvénnyel

Egy nem feltétlenül egymást követő napokból álló időszak egy napjára átlagosan jutó fajlagos szélteljesítményt a következőképpen definiáljuk: a szélsebesség köbök mérési időpontonkénti átlagának napi menetét közelítő függvény görbe alatti területe szorozva a levegő sűrűségének felével. Az így definiált átlagos fajlagos szélteljesítmény tulajdonságait a vele arányos, a szélsebesség köbök óránkénti átlagára illesztett *trigonometrikus polinom* görbe alatti területén (határozott integrálján) keresztül vizsgáljuk *(Tar-Kircsi 2001, Tar 2004, Tar et al., 2007)*. A közelítő függvény tehát a következő:

$$f_2(x) = a_0 + \sum_{m=1}^{2}(a_m \cos\frac{2\pi mx}{N} + b_m \sin\frac{2\pi mx}{N}), \qquad (2)$$

vagyis a trigonometrikus polinomokból álló sor első két eleme, ahol N a napi mérési időpontok száma, x=0,1 , 2, …, N-1. A (2) közelítő függvény primitív függvénye a következő:

$$F_2(x) = a_0 x + \sum_{m=1}^{2}(\frac{a_m}{\alpha_m}\sin\alpha_m x - \frac{b_m}{\alpha_m}\cos\alpha_m x) \qquad (3)$$

ahol $\alpha_m = \frac{2\pi m}{N}$. Ha tehát az a_m és b_m együtthatók meghatározásához a szélsebesség köbök mérési időpontonkénti átlagának idősorát használjuk, akkor az időszak egy napjára átlagosan jutó fajlagos szélteljesítmény:

$$P_{fmd} = \frac{\rho}{2}[F_2(N-1) - F_2(0)],$$

ahol tehát

$$T_{ga}=F_2(N-1)-F_2(0) \quad (4)$$

a görbe alatti terület. A módszer lényegét mutatja a *2. ábra*. (A görbe alatti területet az x értékek által meghatározott területegységben adja meg a határozott integrál. Ez attól függ tehát, hogy az egy napot hány időpontra osztunk. A kiszámolt értékek elemzésénél, összehasonlításánál erre figyelemmel kell lenni.)

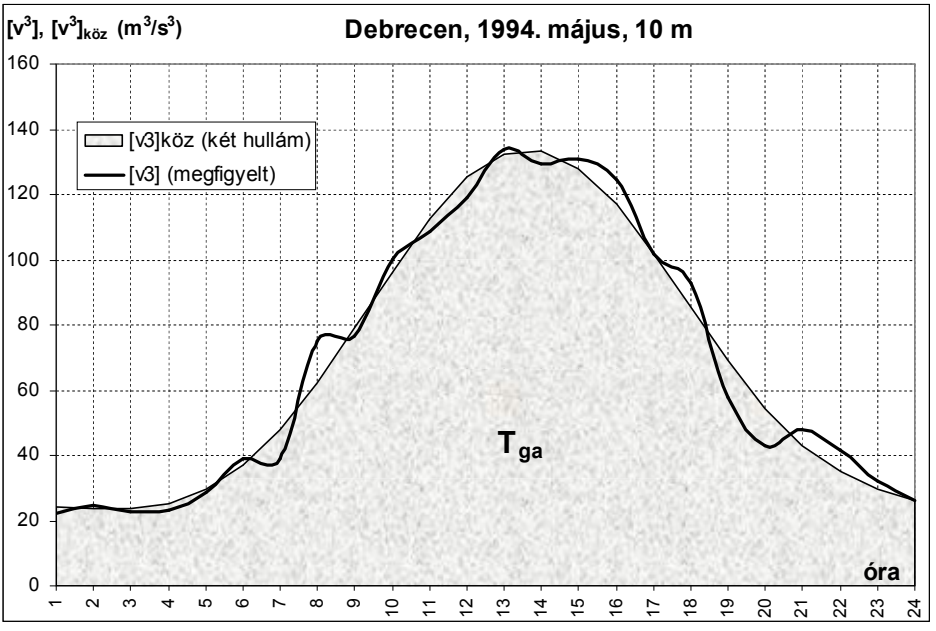

2. ábra: A szélsebesség köbök átlagának ($[v^3]$) napi menetére illesztett közelítő függvény ($[v^3]_{köz}$)és ennek görbe alatti területe (T_{ga}).

A *2. táblázatban* megadjuk a havonkénti T_{ga} legfontosabb statisztikai jellemzőit a teljes 1991-2000 időszakra az anemométerek magasságában. A táblázatból látható, hogy a legnagyobb átlagos szélenergiájú hely – ahogyan az várható - Kékestető, a további sorrend pedig a következő: Szombathely, Szeged, Pécs, Debrecen, Budapest. Szombathelyen a legnagyobb a változékonyságot mutató variációs együttható, a három alföldi állomáson, valamint Pécsett és Kékestetőn pedig kb. egyforma. Az átlag és a medián között általában elég nagy az eltérés, így a normál eloszlással való közelítésről valószínűleg nem lehet szó. A legnagyobb és a legkisebb értékek különbségeként előálló ingás a nagy szélenergiájú helyeken nagy, de nem követi a fent leírt sorrendet.

A ferdeség és a csúcsosság paramétereiből pedig a következőket vonhatjuk le: a T_{ga} eloszlása mindenhol baloldali aszimmetriával rendelkezik és csúcsos. Az átlagnál kisebb értékek tehát nagyobb valószínűséggel fordulnak elő mindenhol, mint a nála nagyobbak. A módusz gyakorisága pedig minden esetben lényegesen nagyobb a körülötte lévő értékek gyakoriságánál *(Tar 2008b)*.

2. táblázat: A hónap egy napjára átlagosan jutó fajlagos szélteljesítménnyel arányos görbe alatti területet (T_{ga}) legfontosabb statisztikai jellemzői az anemométerek magasságában (1991-2000)

T_{ga}	Debrecen	Szeged	Budapest	Pécs	Szombathely	Kékestető
átlag	1252,1	1741	907,6	1580,3	3254,2	3775,1
szórás	619,8	830,3	443,4	895,5	2161,0	2021,5
var.eh.	0,50	0,48	0,49	0,57	0,66	0,54
medián	1089,0	1680,9	863,6	1456,7	2672,1	3472,0
ingás	3487,1	5364,2	2744,1	4460,6	11482,9	9605,6
ferdeség	1,36	1,51	1,53	1,11	1,70	0,92
csúcsosság	2,40	4,60	4,13	1,01	3,39	0,61

2. A havi átlagos fajlagos szélteljesítmény kapcsolata az időjárási helyzetekkel

A havi átlagos szélteljesítmény mennyiségének az időjárási helyzetektől való függését a következőképpen elemezzük: állomásonként meghatározzuk a lineáris korrelációs együtthatót (r) a Péczely-féle helyzetek, helyzetcsoportok, valamint a Puskás-féle fronttípusok havi gyakorisága és a (4) összefüggéssel meghatározott görbe alatti terület (T_{ga}) között. Ezek közül a 0-nál 0,1 és 0,05 valószínűségi szinten szignifikánsan nagyobbakat ($|r|>0,1509$ vagy $|r|>0,1793$) vizsgáljuk.

A szignifikáns korrelációk eseteire vonatkozó $y=a+bx$ regressziós egyenletekben szereplő b regressziós együtthatók megadják, hogy az adott időjárási helyzet gyakoriságának egy nappal való változása mennyivel változtatja meg a görbe alatti területet ($\rho/2$-vel beszorozva a havi átlagos fajlagos szélteljesítményt). Vagyis ez utóbbi érzékenységét mutatják az időjárási helyzetek gyakoriságának megváltozására, és mutatják a T_{ga} változásának irányát is.

A b értékek alapján azonban az időjárási helyzetek gyakoriságának különbözősége miatt nem állapítható meg pl. az érzékenységi sorrend. Ebből a célból egy „érzékenységi indexet" (b*) definiáltunk, amely a helyzethez tartozó regressziós együttható és a helyzet átlagos gyakoriságának hányadosa (%-ban). Az átlagos gyakoriság megmutatja, hogy a vizsgált időszakban az adott helyzet átlagosan hány napon következett be. A b* pedig azt, hogy a helyzet gyakoriságának egy nappal való változása az átlagos érték hány százalékával változtatja meg a görbe alatti területet, azaz a havi átlagos fajlagos szélteljesítményt.

2.1. A havi átlagos szélteljesítmény kapcsolata a Péczely-féle makroszinop-tikus helyzetekkel

Legfeljebb 0,1 szignifikancia szinten mind a hat állomáson pozitív korreláció van a T_{ga} és az mCw helyzet (ciklon előoldali áramlásrendszere) gyakorisága között. Az anticiklonális helyzetek közül az AF (anticiklon Fenno-skandinávia térségében) mutat a hat állomáson szignifikáns negatív korrelációt. Némi óvatossággal azt mondhatjuk tehát, hogy *a havonkénti átlagos fajlagos szélteljesítmény értékét, így a potenciális szélenergia mennyiségét is Magyarországon elsősorban az mCw és az AF helyzetek gyakorisága befolyásolja.*

A *meridionális és zonális helyzetcsoportok* gyakorisága állomásonként igen különböző hatást fejt ki. Budapesten és Kékestetőn erős szignifikanciát mutat mind a négy helyzetcsoport gyakorisága. Utóbbi két állomáson a korrelációs együtthatók előjelében semmilyen logika nem fedezhető fel. Miként az sem magyarázható, hogy *a ciklonális és anticiklonális helyzetcsoportok* gyakorisága miért pont Budapesten nem hat szignifikánsan a havi átlagos szélteljesítmény értékére. Annál is inkább furcsa ez, mivel itt hét helyzet és mind a négy meridionális (M) vagy zonális (Z) helyzetcsoport esetében ennek ellenkezőjét figyelhetjük meg. A többi állomáson abszolút értékben közel egyenlő, előjelben viszont logikusan eltérő szignifikáns korrelációkat kapunk. Legerősebb korrelációt a másik két csoportosításban (helyzetek, Z és M helyzetcsoportok) Kékestetőn kapunk (zC és ZW), leggyengébbet pedig Szombathelyen (AF és MN).

*3. táblázat. A havi átlagos fajlagos szélteljesítmény és a Péczely-féle makroszinoptikus helyzetek, helyzetcsoportok gyakorisága közötti szignifikáns korrelációs együtthatókhoz (**0,05** és 0,10 valószínűségen) tartozó érzékenységi indexek (b*).*

b*	Debrecen	Szeged	Budapest	Pécs	Szombathely	Kékestető
mCc	*3,4*		*3,2*	**4,8**		
AB					**5,9**	*-3,4*
CMc						
mCw	**9,9**	**10,5**	*5,5*	**11,7**	*8*	**9,7**
Ae			**-3,8**		**-4**	
CMw		*4,2*	*-4*			*4,1*
zC	**7,4**			*7,6*		**19,4**
Aw			**5,1**			
As						**8,7**
An			**-3,8**	*-3,2*		*-3,5*
AF	*-3,1*	*-3*	*-3,1*	**-4,6**	*-4,1*	**-5,8**
A	*-2,5*	**-3,3**				
C					*8,2*	*-5,8*
MN			**2,8**		*3,1*	**-3,3**
MS		**2,5**	**-2,4**			**2,8**
ZW	**2,5**		**3,4**			**4,6**
ZE		**-2,5**	**-3,1**	**-3,5**		**-4,1**
CG	**2,8**	**3,2**		**3,1**	*2,4*	*1,9*
AG	**-2,7**	**-3,3**		**-3,2**	*-2,5*	*-1,9*

Ha csak a 13 helyzetet vesszük figyelembe, akkor a lehetséges estek 39,6%-ában következik be legfeljebb 0,1 szignifikancia szinten értékelhető korreláció. Ha ehhez hozzávesszük a hat helyzetcsoportot is, akkor ez az arány 51,9% lesz.

Az *3. táblázat* az érzékenységi indexeket tartalmazza. A táblázat szerint a b* legnagyobb értékei Kékestetőn találhatók: a zC helyzetben 19,4%, a ZW helyzetcsoportban 4,6%. A minimumok viszont két különböző állomáson következnek be: az A helyzetben Debrecenben, ill. a ZE helyzetcsoportban Szegeden. A fenti két meghatározó helyzetben a b* csökkenő sorrendje a következő: az mCw esetében Pécs, Szeged, Debrecen, Kékestető, Szombathely, Budapest, az AF helyzetben pedig Szeged, Debrecen, Budapest, Szombathely, Pécs, Kékestető, itt tehát orográfiai differenciálódás figyelhető meg. Ezt nem sikerült kimutatnia a két alapvető, a ciklonális (CG) és az anticiklonális (AG) helyzetcsoporban. Általában azonban megállapítható, hogy a b* átlagos értékei a síkvidéki állomásokon kisebbek. A b* előjeléből látható az is, hogy a ciklonális helyzetek, helyzetcsoportok gyakoriságának növekedtével a T_{ga} is növekszik, míg az anticiklonális helyzetek, helyzetcsoportok esetében változása fordított.

2.2. A havi átlagos szélteljesítmény kapcsolata a magyarországi fronttípusokkal

A front nélküli és a frontos, valamint a különböző front-típusokkal rendelkező napok gyakorisága az összes esetnek mindössze 21 %-ában befolyásolja valamilyen irányban a havi átlagos fajlagos szélteljesítmény értékét. Debrecenben és Kékestetőn a frontos és s front nélküli napok száma ugyanolyan erős, de természetesen ellenkező előjelű hatást gyakorol erre, Szegeden viszont a front nélküli napok hatása erősebb. Az összes többi állomáson nincs kimutatható ilyen jellegű kapcsolat. A front-típusok közül a 8-as, ill. a 9-es (egyidejűleg tartózkodó meleg- és hidegfront, ill. egyidejűleg tartózkodó meleg-, hideg- és okklúziós front) gyakorisága semmilyen hatással nincs a szélteljesítményre, a többi típus is csak egy-két állomáson fejti ki hatását. A részletek a *4. táblázatban* láthatók.

*4. táblázat. A havi átlagos fajlagos szélteljesítmény és a front nélküli (FN), a frontos (FR), valamint a különböző front-típusokkal (t1-t9) rendelkező napok gyakorisága közötti szignifikáns korrelációs együtthatókhoz (**0,05** és 0,10 valószínűségen) tartozó érzékenységi indexek (b*).*

b*	FN	FR	t1	t2	t3	t4	t5	t6	t7	t8	t9
Debrecen	**-3,9**	**3,9**	**6,8**								
Szeged	**-3,0**	*2,6*			**6,5**	**8,4**					
Budapest			*4,8*								
Pécs											
Szombathely							**24,7**	**13,4**			
Kékestető	**-5,2**	**5,3**			**13,2**	**16,2**			**15,4**		

3. Az időjárási helyzetek szélenergiája

3.1. A makroszinoptikus helyzetek szélenergiája

A (3) és (4) összefüggésekkel kiszámolt T_{ga} értékeket az *5. táblázatban* tüntettük fel a teljes időszakra és a Péczely-féle helyzetcsoportok és a centrum-helyzetek esetében három, nagyjából egyforma földrajzi szélességen lévő meteorológiai állomáson. A táblázatban megadjuk a helyzetcsoportok és a helyzetek átlagos szélteljesítményét is a teljes időszak átlagos szélteljesítményéhez viszonyítva (%).

5. táblázat. Az időszakok egy napjára átlagosan eső fajlagos szélteljesítménnyel arányos görbe alatti területek (T_{ga}) értékei és relatív értékei az anemométerek magasságában (1991-2000).

	Debrecen		Budapest		Szombathely	
	T_{ga}	%	T_{ga}	%	T_{ga}	%
teljes időszak	1251.6	100.0	905.4	100.0	3161.5	100.0
MN	1627.1	130.0	1432.1	158.2	4395.6	139.0
MS	1101.3	88.0	728.0	80.4	3361.1	106.3
ZW	1454.3	116.2	1093.8	120.8	2245.4	71.0
ZE	1149.6	91.9	453.1	50.0	2751.4	87.0
A	496.1	39.6	353.4	39.0	947.9	30.0
C	1896.0	151.5	1481.2	163.6	7924.0	250.6

A táblázat alapján megállapítható, hogy mindhárom állomáson az MN helyzetcsoport rendelkezik legnagyobb fajlagos szélteljesítménnyel, így a legtöbb szélenergiával is. Ennek minimumával bíró helyzetcsoportok különböznek a három állomáson. Az abszolút maximum, ill. az abszolút minimum azonban mindhárom helyen a C, ill. az A helyzetben figyelhető meg. A makroszinoptikus típusok figyelembe vétele nélküli teljes időszak értékeihez viszonyított értékek (%) extrém értékei is ebbe a két helyzetbe esnek. A %-os értékek helyzetcsoportbeli maximuma is az MN helyzetben van, de 100 % fölötti még Debrecenben és Budapesten a ZW, Szombathelyen pedig az MS helyzetcsoport.

3.2. A front-típusok szélenergiája

A (3) és (4) összefüggésekkel kiszámolt T_{ga} értékek szerint a teljes és a frontmentes időszakokban az egy napra átlagosan eső szélteljesítmény Kékestetőn a legnagyobb, a frontos napok esetében azonban Szombathelyen.

A különböző szélmérési magasságokból adódó különbségek kiküszöbölésére arányokat képeztünk. Összehasonlítási alapul a frontnélküli napokra számolt T_{ga} értékeket vettük. A *6. táblázatban* tehát a teljes időszak és a frontos időszak, valamint az egyes front-típusokkal jellemzett időszak egy napjára átlagosan eső szélteljesítményt közöljük a frontnélküli időszak egy napjára átlagosan eső szél-

teljesítmény százalékában. A táblázat harmadik sora (FR/FN) ezek szerint azt jelenti, hogy bármilyen front megjelenése kb. 33-90%-kal növeli a szélenergiát a frontnélküli időszakhoz képest. A maximum Szombathelyen van, ahol a frontos napok átlagos szélenergiája majdnem kétszer akkora, mint a frontnélküli napoké, az arány Győr és Kékestető kivételével máshol is meghaladja a 150 %-ot. A táblázat második sora (TI/FN) pedig azt mutatja, hogy a frontos és frontnélküli napokat is tartalmazó teljes időszak szélenergiája 10-30%-kal több, mint a frontnélküli időszaké.

6. táblázat. A teljes időszak és a frontos időszak, valamint az egyes front-típusokkal jellemzett időszak egy napjára átlagosan eső szélteljesítmény a frontnélküli időszak egy napjára átlagosan eső szélteljesítmény százalékában

	Kékestető	Szombathely	Pécs	Budapest	Szeged	Debrecen
TI/FN	110,6	128,2	116,7	119,0	121,7	118,9
FR/FN	*133,3*	189,0	150,5	160,8	168,0	159,1
t1/FN	152,8	182,5	155,8	206,1	187,2	182,0
t2/FN	109,6	167,7	162,5	201,9	187,5	177,8
t3/FN	158,6	106,1	97,0	98,3	129,1	118,9
t4/FN	142,5	259,8	181,9	135,0	186,4	162,7
t5/FN	71,5	177,1	107,9	98,2	91,5	118,4
t6/FN	87,2	391,9	140,1	103,6	113,5	154,8
t7/FN	153,0	162,1	168,6	169,7	195,8	151,4
t8/FN	102,1	199,9	160,8	150,8	149,4	149,7
t9/FN	108,5	168,2	145,1	136,8	161,6	152,1

A táblázat szerint Kékestetőn és a síkvidéki állomásokon a t5 típus (közelítő okklúziós front) rendelkezik a legkisebb szélenergiával, ami a szélsebességről elmondottak alapján várható. Debrecent kivéve e típus szélenergiája kevesebb, mint a frontnélküli napoké! Szombathelyen és Pécsett a minimális szélenergia a t3 típusban (közelítő melegfront) figyelhető meg. A legkevésbé energikus fronttípusok tehát a t5 és t3. A maximális energiájú típusok már nem mutatnak ilyen szabályosságot, mindössze annyit, hogy ezek a síkvidéki állomásokon és Kékestetőn a t1 és t7 típusok (közelítő hidegfront és közelítő meleg- és hidegfront) között váltakoznak. Ezeken az állomásokon tehát az ilyen fronttípusok megjelenése növeli legnagyobb mértékben a szélenergia mennyiségét. Szombathelyen a t6 (tartózkodó okklúziós front) Pécsett pedig a t4 típus (tartózkodó melegfront) rendelkezik ezzel a tulajdonsággal. Legerősebb hatása a t6 típusnak van Szombathelyen, hiszen hatására majdnem négyszeresére (391,9 %) növekszik a szélenergia a frontnélküli napokéhoz képest. A további sorrend: t1 Budapest 206,1 %, t7 Szeged 195,8 %, t1 Debrecen 182,0 %, t4 Pécs 181,9 %, t1 Győr 161,7 %, t3 Kékestető 158,6 %. A legenergikusabb front-típusok tehát a következők: t1, t3, t4, t6, t7.

Következtetések

Legfontosabb eredményeink a következők:

A makroszinoptikus helyzetcsoportok, helyzetek előfordulása tekintetében a vizsgált évtized (1991-2000) nem tekinthető tipikusnak, legalábbis ami a több mint 50 éves és 50 évvel ezelőtti gyakoriságokhoz való viszonyítást jelenti *(Tar 2008a)*. Feltételezhetően ennek okaként az éghajlat módosulását jelölhetjük meg.

Ezért csak némi óvatossággal mondhatjuk, hogy vizsgálataink alapján *a havonkénti átlagos fajlagos szélteljesítmény értékét, így a potenciális szélenergia mennyiségét is Magyarországon elsősorban az mCw és az AF helyzetek gyakorisága befolyásolja.*

A vizsgált állomásokon legnagyobb átlagsebességű és ezzel együtt legnagyobb szélenergiájú a két ciklonális és egy anticiklonális helyzetet tartalmazó meridionális irányítású északias áramlású (MN) helyzetcsoport. A minimumok azonban állomásonként más-más helyzetcsoportba esnek. Ha bevonjuk az elemzésbe a két centrum-helyzetet is, akkor kitűnik, hogy a ciklon-centrum, ill. az anticiklon-centrum helyzet átlagsebessége és szélsebesség köbeinek átlaga, valamint szélenergiája a vizsgált állomásokon nagyobb, ill. kisebb, mint az összes többi csoportosítás (teljes időszak, helyzetcsoportok) megfelelő paramétere.

A front-típusok közül az egyidejűleg tartózkodó meleg- és hidegfront, ill. egyidejűleg tartózkodó meleg-, hideg- és okklúziós front gyakorisága semmilyen hatással nincs a szélteljesítményre, a többi típus is csak egy-két állomáson fejti ki hatását.

A frontos napok átlagos szélenergiája Szombathelyen majdnem kétszer akkora, mint a frontnélküli napoké, ez az arány Kékestető kivételével máshol is meghaladja a másfelet. Bármilyen front-típus megjelenése kb. 33-90%-kal növeli a szélenergiát a frontnélküli időszakhoz képest. A legkevésbé energikus front-típusok a közelítő melegfront (t3) és a közelítő okklúziós front (t5). A legenergikusabb front-típusok pedig a következők: a közelítő hidegfront (t1), a tartózkodó melegfront (t4),a tartózkodó okklúziós front (t6) és a közelítő meleg és hidegfront (t7).

Mivel a Péczely-féle makroszinoptikus helyzetek és a front-típusok egymásba való átalakulásainak leggyakoribb irányai, valamint átlagos fennmaradásuk időtartama már ismert *(Péczely 1983, Mika – Domonkos 1994, Tar – Puskás 2009, 2010a, 2010b, 2010c, Tar 2009b)*, a fenti eredményeinkkel együtt megkísérelhető a szélenergia mennyiségének a következő napra vonatkozó kvalitatív (csökken, növekszik, nem változik) előrejelzése. Erről a kísérletről már néhány tanulmányban beszámoltunk *(Tar 2009c, Tar – Puskás 2010a, 2010b, 2010c)*. A közeljövőben azt is meg fogjuk vizsgálni, hogy a szélerőművek működésnek klimatológiai feltételeire *(Tar et al. 2010)*, valamint a szélerőművek által termelt elektromos energia mennyiségének becslésére *(Tar – Szegedi 2010)* kidolgozott statisztikai modellek pontosíthatók-e az időjárási helyzetek figyelembe vételével.

Azt, hogy érdemes az ilyenfajta kutatást tovább folytatni Oláh György Nobel-díjas kémikus gondolatai is alátámasztják: „A nagy és az egész világon rendelkezésre álló források alapján, a költségeket, a technológia érettségét és a viszonylag korlátozott környezeti hatásokat tekintve kimondható, hogy reményteljes jövő előtt áll a szél energiájának hasznosítása a villamosenergia-szükséglet egyre növekvő hányadának előállítására azokban az országokban, amelyek hajlandók a beruházásokat vállalni.” *(Oláh et al. 2007)*.

Köszönetnyílvánítás

A szerző köszönetét fejezi ki az Országos Meteorológiai Szolgálatnak a kutatásaihoz szükséges szélsebesség adatok biztosításáért.

Irodalom

KÁROSSY CS. (1993): A Péczely-féle makroszinoptikus tipizálás és a helyzetek katalógusa (1951-1992). In Nowinszky László (ed): *A fénycsapdás rovargyűjtést módosító abiotikus tényezők,* I. kötet, OSKAR Kiadó, Szombat-hely, pp. 113-126.

KÁROSSY, CS. (1998): Péczely’s classification of macrosynoptic types and catalogue of weather situations (1992-1997).). In Nowinszky, László (ed): *Light trapping of insects influenced by abiotic factors.* Part II, Savaria University Press, pp. 117-130.

KÁROSSY, CS. (2001): Characterisation and catalogue of the Péczely's macrosynoptic weather types (1996-2000). In Nowinszky, László (ed): *Light trapping of insects influenced by abiotic factors.* Part III. Savaria University Press, pp. 75-86.

MIKA, J. – DOMOKOS, P. (1994): Statistical characterics of local weather within Péczely’s macrosynoptic classification and its modified version. In Rákóczi, Ferenc (ed): *Annales Universitetis Scienticaum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae.* Sectio geophysica et meteorologica. Tomus X, Budapest, pp. 73-91.

OLÁH GY. – A. GOEPPERT – G. K. SURYA PRAKASH (2007*): Kőolaj és földgáz után: a metanolgazdaság.* Better Kiadó, Budapest.

PÉCZELY GY.(1961): *Magyarország makroszinoptikus helyzeteinek éghajlati jellemzése.* Az Országos Meteorológiai Intézet Kisebb Kiadványai, 32. szám.

PÉCZELY GY. (1983): *Magyarország makroszinoptikus helyzeteinek katalógusa (1881-1983).* Országos Meteorológiai Szolgálat Kisebb Kiadványai, 53. kötet, Budapest.

PUSKÁS J. – NOWINSZKY L. (1996): A vetési bagolylepke (Scotia segetum Schiff.) fénycsapdázásának eredményessége időjárási frontok idején. *Légkör,* XLI. 2., pp. 29-32.

PUSKÁS J. (1999): Időjárási elemek hatása a kártevő rovarokra. *Dissertationes Savarienses* 27. Savaria University Press, Szombathely.

PUSKÁS, J. (2001): New weather front types and catalogue for the Carpathian basin. In Nowinszky, László (ed): *Light trapping of insects influenced by abiotic factors.* Part III. Savaria University Press, pp. 87-118.

PUSKÁS J. (2004): Fronttipizálás agrometeorológiai vizsgálatokra. *Földrajzi kutatások 2004. II. Magyar Földrajzi Konferencia*, Szeged, szeptember 2-4. CD-ROM/mfk2004/cikkek /puskas_janos

PUSKÁS, J. (2008): Weather front types in the Carpathian Basin and their use in applied meteorology. *Geographical studies on the University of West Hungary,* Szombathely, pp. 95-99.

PUSKÁS J. – TAR K. (2010): Időjárási frontok a Kárpát-medencében és használatuk az alkalmazott meteorológiában. *VI. Kárpát-medencei Környezettudományi Konferencia,* Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, pp. 385-388.

TAR K. (2004): Becslési módszerek a magyarországi szélenergia potenciál meghatározására. *Magyar Energetika,* XII. 4., pp. 37-48.

TAR K. (2008): Az időjárási helyzetek szélenergiájáról. *Tanulmánykötet Dr. Göőz Lajos professzor 80. születésnapjára.* Nyíregyháza, pp. 267-276.

TAR, K. (2008): Energetic characterization of near surface windfield in Hungary. *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 12, pp. 250-264. DOI: 10.1016/j.rser.2006.05.007.

TAR K. (2009a): Az időjárási front-típusok és a potenciális szélenergia kapcsolata Magyarországon, II. rész. *Környezettudatos energiatermelés és –felhasználás.* Környezet és energia konferencia, Debrecen, pp. 135-143.

TAR K. (2009b): Frontstatisztika. *VI. Erdő és klíma konferencia* (megjelenés alatt)

TAR K. (2009c): A potenciális szélenergia mennyiségének függése a magasságtól és kapcsolata a front-típusokkal. *Változó Föld, változó társadalom, változó ismeretszerzés.* Tudományos Konferencia, Eger, pp. 148-158.

TAR K. – KIRCSI A. (2001): Módszer a napi átlagos fajlagos szélteljesítmény meghatározására. *A légköri erőforrások hasznosításának meteorológiai alapjai.* Meteorológiai Tudományos Napok, 2001, pp. 129-137.

TAR K. – KIRCSI A. (2002): A szélenergia kapcsolata az időjárási helyzetekkel. *ÖKOENERG'2002, Energiahatékonysági és Hulladékgazdálkodási Konferencia*, Kecskemét, május 30-31., pp. 41-46.

TAR K. – PUSKÁS J. (2006): Az időjárási frontok és a szélklíma kapcsolatáról. *IV. Természet-, Műszaki- és Gazdaságtudományok Alkalmazása Nemzetközi Konferencia*, Szombathely (május 28.), CD-ROM, pp. 1-9.

TAR K. – PUSKÁS J. (2009): Az időjárási front-típusok és a potenciális szélenergia kapcsolata Magyarországon, I. rész. *V. Kárpát-medencei Környezettudományi Konferencia,* Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár, pp. 367-372.

TAR K. – PUSKÁS J. (2010a): A napi átlagos szélsebesség időbeli megváltozásának függése a frontos és frontnélküli napok váltakozásától. *VI. Kárpát-medencei Környezettudományi Konferencia,* Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, pp. 321-326.

TAR, K. – PUSKÁS, J. (2010b): Fronts and winds in Hungary. *10th International Conference on Meteorology, Climatology and Atmospheric Physics,* Patras, Greece, Conference Proceedings, pp. 435-443, www.comecap10.upatras.gr

TAR K. – PUSKÁS J. (2010c): A napi átlagos szélsebesség megváltozásának kapcsolata az időjárási helyzetekkel. *Magyar Energetika,* XVII. 3. pp. 30-35.

TAR, K. – SZEGEDI, S. (2010): A statistical model for estimating electricity produced by wind energy. *Renewable Energy, 2010,* DOI: 10.1016/j.renene.2010.06.032.

TAR, K. – MAGHIAR, T. – BONDOR, K. – SZEGEDI, S. (2007): Statistical examination of diurnal average potential windpower. Proceedings of the *9th International Conference on Engineering of Modern Electric System,* Oradea, Romania, pp. 86-90.

TAR, K. – FARKAS, I. – RÓZSAVÖLGYI, K. (2010): Climatic conditions for operation of wind turbines in Hungary. *Renewable Energy,* DOI: 10.1016/j.renene. 2010.06.034.

TOURINFO IRODÁK KÁRPÁTALJÁN

TARPAI JÓZSEF

1. Bevezetés

A tourinform irodák alapvető feladata a turisztikai látnivalókról, szolgáltatásokról, programokról, lehetőségekről a belföldi és a külföldi turisták versenysemleges, naprakész, átfogó informálása, a működési terület megismertetése, jó hírének erősítése.

Az alulról szerveződés, a hálózatépítés, az információ szolgáltatás – mindmind a versenyképesség, a megmaradás feltételeit jelentik a tourinfo irodák számára. A siker és a fejlődés egyik kulcskérdése: tudnak-e együttműködni, kihasználják-e az információs forradalom nyújtotta lehetőségeket, képesek-e a megújulásra *(Lőrincz 2010)*.

Kutatásunk arra a kérdésre kereste a választ, hogy léteznek e regionális szinten együttműködések a kárpátaljai tourinfo irodák között, milyen forrásból biztosítják működésüket, milyen marketingpolitikát folytatnak.

2. Tourinform irodák Magyarországon

Magyarországon több, mint 140 településen található turisztikai információs iroda, amelyekben tájékozódni lehet a település, az adott régió, sőt az egész ország turisztikai kínálatáról. Az ilyen irodák marketing- és gazdaságélénkítő szerepe, hatása nemcsak városi, hanem regionális, kistérségi szinten is rendkívül jelentős.

Az első tourinform irodák jóllehet már 20 éve létrejöttek Magyarországon, az irodák célját, létesítési módját és működési feltételeit csak 1999-ben sikerült egységes rendszerbe foglalni az ún. Névhasználati kézikönyvben. A kézikönyv a létesítésre és fenntartásra vonatkozó előírásokon kívül azt is rögzíti, hogy a Magyar Turizmus Rt. maga miről gondoskodik, mik az elvárásai, és mely tevékenységeket vállalja magára.

Eszerint az irodát létesítő a tourinform iroda munkáját az önkormányzat, a térségi társulás, a turisztikai egyesület koncepciója, a régió turisztikai fejlesztési programja és a Magyar Turizmus Rt. névhasználati szerződésben foglalt szakmai elvárásait figyelembe véve önállóan irányítja. A Magyar Turizmus Rt. összefogja a helyi kezdeményezésre létrejött irodákból álló országos hálózat szakmai tevékenységét.

A tourinform iroda a névhasználati szerződésben foglaltak szerint kötelezettséget vállal arra, hogy az átadott országos turisztikai adatbázis saját gyűjtőterületét érintő állományát folyamatosan karbantartja, frissíti; területén információt gyűjt az Országos Turisztikai Információs Rendszer (OTIR) számára.

A tourinform irodákat a legtöbb esetben a helyi önkormányzat működteti, esetenként kht. vagy megyei önkormányzat, önálló jogi személyként turisztikai vagy egyéb egyesület, nonprofit szervezet, nemzeti park, kulturális intézmény. A tourinform irodáknak működésük és feladataik alapján három szintjük van, ezek: I. Információs iroda (helyi szint), II. Területi információs- és marketing-iroda (kistérség, többnyire volt járási székhely), III. Megyei iroda *(Horváth)*.

3. Tourinfo irodák Ukrajnában

Ukrajnában a tourinfo irodák alapításának három formája ismert: saját forrásból alapított, pályázati forrásból, illetve önkormányzati/állami finanszírozással létrehozott (kommunális) irodák. A felelős szaktárca honlapján közölt adatok szerint Ukrajnában hivatalosan 56 tourinfo iroda van bejegyezve, melyek többsége nem, vagy csak hiányos kapacitással működik. Az önkormányzati/állami támogatással létrehozott irodák komoly anyagi gondokkal küzdenek.

A finanszírozási problémák mellett az is a fejlesztéseket gátló tényező, hogy Ukrajnában, ellentétben az európai országokban bevált gyakorlattal, nincs kidolgozott törvényi háttere és szabályozása az ilyen intézmények létrehozásnak és működtetésének. 2006-ban az EU Tacis programjának támogatásával németországi és ukrajnai szakemberek közös kiadványt jelentettek meg Turisztikai információs központok létrehozása és tevékenysége Ukrajnában címmel *(Sztvorennya ta dijalynyiszty turiszticsnih informacijnih centriv v Ukraini)*. A kiadvány ismerteti a német és az ukrán turisztikai szektor helyzetét és konkrét javaslatokat tesz arra nézve, hogyan hozzanak létre és milyen feltételekkel működtessenek turinfo irodákat Ukrajnában. Mivel a kiadvány projekt támogatással jelent meg, kereskedelmi forgalomban nem kapható, így csak kevesek számára hozzáférhető. A benne található jó tanácsok pedig bár megszívlelendőek, de mindaddig csak tanácsok maradnak, amíg az állami hozzáállás nem változik a tourinfo irodák kérdésében. Erre jó alapot szolgáltat a 2012-es labdarúgó Európa-bajnokság, melynek Ukrajna lesz az egyik házigazdája. Egyre több szó esik szakmai körökben a tourinfo irodák szükségességéről. Ideje hogy az állam és a turizmus szereplői is felismerjék, hogy az információ hatalom és ennek egyik igen fontos sarokköve a jól működő Tourinfo-hálózat *(Lőrincz 2010)*.

A 2011. január 1-jén hatályba lépő új ukrán adótörvénykönyv a turisztikai szektor fejlődését elősegítő rendelkezéseket is tartalmaz: lehetőséget ad az idegenforgalmi adó bevezetésére. Az Ungvári Városi Tanács januárban elfogadott határozata értelmében a megyeszékhelyen, a nyugat-ukrajnai Lemberg városához hasonlóan, bevezették az új adóformát *(http://www.karpataljaturizmus.info)*. Igaz, mindössze egy százalékról van szó, és azokra vetik ki, akik szállodai szobát vesznek igénybe (kivételt képeznek a munkahelyi kiküldetésben lévők, a rokkantak és kísérőik). Az idegenforgalmi adó befizetéséből származó összegeket az önkormányzatok turisztikai fejlesztésekre is felhasználhatják, ami lehet éppen tourinfo iroda működésének finanszírozása is.

Jelenleg jól működő tourinfo irodák a turisztikai szempontból népszerű régiókban találhatók: a Krím-félszigeten (Kercs), Kijevben, Nyugat-Ukrajnában (Lviv, Ivano-Frankivszk, Kárpátalja).

4. Tourinfo irodák Kárpátalján

Ukrajnában a turisztikai információs irodák a TIC (turisztikai információs központ) elnevezést használják, Kárpátalján a Magyarországon is használatos tourinform logó tourinfo változatát. A Kárpátaljai Megyei Állami Közigazgatási Hivatal Turisztikai Főosztályának adatai alapján a megyében 16 turisztikai információs központ működik. Ezek között nem tartják számon a fiókintézeteket, valamint az olyan irodákat, amelyek nincsenek hivatalosan bejegyezve. Velük kiegészítve még további 3 iroda található a megye területén. Szükségszerű azonban megjegyezni, hogy a főosztály listáján számos olyan szervezet is szerepel, amelyek nem felelnek meg a turisztikai információs központ elnevezésnek. Például civil szervezetek, amelyek turisztikai információ szolgáltatással is foglalkoznak, de tevékenységük nem csak erre terjed ki (Vidrodzsennya Turisztikai Egyesület a Mozgáskorláto-zottak Segítésére), csak szezonálisan működnek (Nagyija Civil Szervezet, Aknaszlatina) vagy tevékenységük körét nézve inkább csak a tourinfo pont elnevezésnek felelnek meg (Inturist Információs Pont, Ungvár). Ez azzal magyarázható, hogy mivel Ukrajnában nincs kidolgozott törvényi szabályozása a tourinfo irodák létrehozásának és működtetésének, ezért a Főosztály számon tart minden olyan intézményt, amely turisztikai információ szolgáltatással (is) foglalkozik. A továbbiakban tehát, amikor a kárpátaljai tourinfo iroda kifejezést használjuk, ezeket a szervezeteket értjük alatta.

Kárpátalja területén több turisztikai gócpont alakult ki, amelyek meghatározzák a megye turisztikai kínálatát és hat jól elkülöníthető térséget alkotnak: Ungvár és környéke, Munkácsi, Beregi, Felső-Tisza vidéki, Ugocsai, Verhovinai. Az egyes területek közötti kapcsolatok, közös értékek kialakulása a történelmi Magyarország egykori területi felosztásában gyökerezik. A felsorolt hat térség a négy vármegye területeit fedi le: Ungvár és környéke – Ung vármegye, Felső-Tisza vidéki – Máramaros, Beregvidék, Munkács és Verhovina térségek az egykori Bereg vármegye területeiből állnak, az Ugocsa turisztikai térség pedig az egykori Ugocsa vármegye területét foglalja magába (*Tarpai* 2010). A tourinfo irodák eloszlása viszonylg egyenletes ezekben a turisztikai térségekben, leszámítva a megyeszékhely hegemóniáját. Ugocsában – 1, Máramarosban – 5, Beregben – 5, Ung megyében pedig – 8 (ebből csak Ungváron – 5) iroda működik *(1. ábra)*.

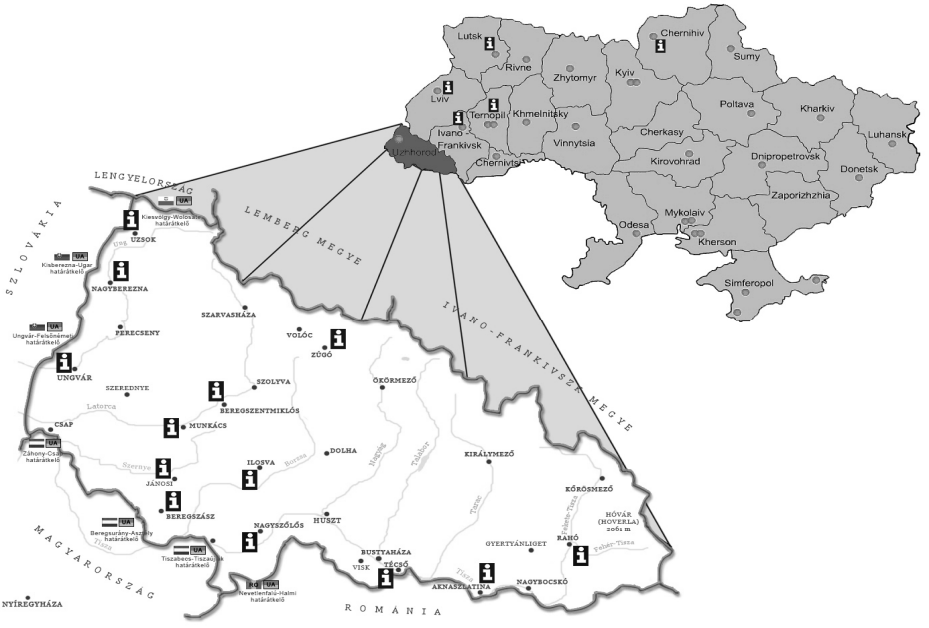

Forrás: saját szerkesztés

1. ábra. A tourinfo irodák területi elhelyezkedése Kárpátalján

4.1. A kárpátaljai tourinfo irodák működési feltételei

2010 decemberében kérdőíves felmérést végeztünk a kárpátaljai tourinfo irodák körében. Minden szervezetnek megküldtünk egy általunk kidolgozott kérdőívet (*lásd: Melléklet*). A szervezetek többsége hajlandó volt az együttműködésre és kitöltötte ezeket. Az adatok összesítése alapján felmértük tevékenységüket, az általuk nyújtott szolgáltatásokat, működésük technikai és személyi feltételeit, munkatársaik idegennyelvtudását. Az *1. táblázat* a felmérésben részt vett tourinfo irodák adatait tartalmazza.

A Kárpátalján található tourinfo irodák többsége kiemelt hangsúlyt helyez a belföldi- és külföldi turisták naprakész, átfogó tájékoztatásának fejlesztésére, illetve a többirányú, hatékony információszolgáltatás megteremtésére. Az irodákkal egy épületben vagy azok közvetlen közelében lehetőség van térképeket, útikönyveket, képeslapokat, szuveníreket vásárolni, foglalható szálláshely.

Az irodák közötti együttműködések sajnos nem jellemzőek, bár tudnak egymás létezéséről. Hasonló a helyzet az állami szervekkel, önkormányzatokkal való együttmüködéssel is: nem gátolják egymás munkáját, igaz nem is segítik azt.

Sokkal jobb képet kapunk, ha a turisztikai intézmények és a tourinfo irodák közötti együttműködéseket vizsgáljuk. A válaszadó szervezetek 80%-a nyilatko-

zott úgy, hogy jól működő kapcsolatokat ápol kereskedelmi szálláshelyekkel (hotelek, motelek), falusi turisztikai szervezetekkel és falusi vendégfogadókkal, utazási irodákkal, éttermekkel és idegenvezetőkkel. Főként a környékükön működőkkel, de tevékenységük során (utazásszervezés) az egész megye területén sikerült kapcsolatrendszereket kiépíteni. Az irodák többsége ugyanis a helyi látványosságokon kívül a megyei turisztikai attrakciókat, túrákat és eseményeket (fesztiválokat) is népszerűsítik a turisták körében. Erre azért van szükség, mert egy-egy település vagy kisebb régió a megyén belül általában nem rendelkezik annyi turisztikai vonzerővel, amivel hosszabb időn keresztül le tudja kötni a turistákat.

1. táblázat. A felmérésben részt vett kárpátaljai tourinfo irodák

Név	Alapítás éve	Munkatársak száma	Beszélt idegen nyelvek	web-oldal
Beregszászi Turisztikai Információs Központ	2006	1	magyar, angol, orosz	www.berehovo.tour.info www.karpataljaturizmus.info
Inturist Információs Pont, Ungvár	2007	7	magyar, angol, szlovák, lengyel	www.intur-zak.com
Megyei Közigazgatási Hivatal Tourinfo Irodája, Ungvár	2007	2	angol, szlovák, orosz	www.transcarpathiatour.com.ua
Ökörmezői Turisztikai Szervezetek Egyesülete	2007	1	-	-
Nagyija Civil Szervezet, Aknaszlatina	2008	5 + 5 önkéntes	magyar, román	-
Szent-Miklós Turisztikai Információs Pont, Beregszentmiklós	2009	1 önkéntes	angol, német, orosz	-
Ungvári Turisztikai Információs Központ	2009	1	magyar, angol, szlovák, orosz	www.zakarpattyatourinfo.info www.karpataljautazas.hu
Vidrodzsennya Turisztikai Egyesület a Mozgáskorlátozottak Segítésére, Ungvár	2009	5 önkéntes	magyar, angol, francia, orosz	www.resans.ucoz.ru
Beregszászi Turisztikai Információs Központ Jánosi Irodája	2010	1	magyar, orosz, angol	www.berehovo.tour.info/janosi www.karpataljaturizmus.info/janosi
Munkácsi Turisztikai Információs Iroda	2010	2	Magyar	www.mukachevo-tour.info
Técsői Turisztikai Információs Iroda	2010	3	Magyar	http://www.fvk.ho.ua
Tiszántúli Turisztikai Információs Pont, Péterfalva	2010	1 + 2 önkéntes	Orosz, magyar	-

Forrás: saját szerkesztés

A válaszadó irodák beszámolója szerint a legtöbb turista Ukrajna más megyéiből (ezen belül kiemelkedő a fővárosából, Kijevből, érkező turisták száma) és Oroszországból érkezik.

A külföldi turisták többsége csak a nagyobb városokat, nemzetközi borfesztiválok helyszíneit, egy-egy konkrét célpontot keres fel. Magyarországi turisták esetében ilyen például a Vereckei-hágó, a munkácsi vár, a cseh és szlovák turisták estében a csehszlovák éra emlékei: a Maszarik-szobor, a Népek tere Ungváron. A belföldi turisták többsége főként télen (a síszezon alatt) és nyaranta látogatja meg Kárpátalját. Ők a nevezetességek megtekintésén kívül szívesen vesznek részt fesztiválokon, látogatnak el szanatóriumokba, ásványvízforrásokhoz, próbálják ki a gasztronómiai különlegességeket. Különösen a borfesztiválok és a borkóstolók népszerűek, de a gasztronómiai fesztiválok is egyre nagyobb hírnévnek örvendenek. Tavaly felmérést végeztek Ukrajnában a legnépszerűbb gasztronómiai fesztiválokról. A legjobb 10 rendezvény közé 8 olyan fesztivál került, amit Kárpátalján rendeznek meg *(2. táblázat)*. Ez nem csak a helyi turisztikai szervezetek számára nagy elismerés, hanem jó reklám is egyben a jövőre nézve.

2. táblázat. A 2010-es év tíz legjobb gasztronómiai fesztiválja Ukrajnában

Helyezés	Fesztivál elnevezése	Helyszín
1.	Szalonnát Szeretők Fesztiválja	Luck, Voliny megye
2.	Kremzli Fesztivál	Koroszten, Zsitomir megye
3.	**Szilva Fesztivál**	**Mezőgecse, Kárpátalja**
	Berlibasszkij Banos	**Rahó, Kárpátalja**
	Borscs Fesztivál	Ternopil
4.	Csokoládé Fesztivál	Lviv
	Vörösbor Fesztivál	**Munkács, Kárpátalja**
5.	**Arany Gulyás Fesztivál**	**Muzsaly, Kárpátalja**
6.	**Töltöttkáposzta Fesztivál**	**Nagybocskó, Kárpátalja**
	Böllérverseny	**Mezőgecse, Kárpátalja**
7.	**Bereg Fest**	**Beregszász, Kárpátalja**
8.	Pampuska fesztivál	Lviv
9.	**Méz- és Borfesztiál**	**Ungvár**
10.	Bukoveli Varennyiki Fesztivál	Ivano-Frankivszk

Forrás: http://www.vsapravda.info/kultura/4711-u-rejtingu-kulinarnih-festivaliv-i-svjat-v-ukraini-najkraschi-zakarpatski

A kárpátaljai tourinfo irodák kiadásaikat többségében saját forrásból, esetleg adományokból fedezik. Állami támogatásról csak egy szervezet tett említést, de az összeget nem tüntette fel. Jellemzően egyik iroda sem számolt be szívesen pénzügyi helyzetéről. Ez volt az a kérdés, melyet a legtöbb válaszadó üresen hagyott.

A kárpátaljai tourinfo irodák közül azok működnek sikeresen, amelyek bázisán ajándékbolt is működik. Az itt megvásárolható ajándéktárgyak (szuvenírek) a kárpátaljai kézműves kultúra jellegzetes termékei és reklámozói is egyben. Az ajándéktárgyak értékesítése kiemelt bevételi forrást jelent a tourinfo irodák számára, ahogy azt a Beregszászi Turisztikai Információs Központ által szolgáltatott adatok is szemléltetik.

3. táblázat. A kárpátaljai tourinfo irodák éves költségvetésének alakulása

Név	Összeg *(hrivnya)*	Forrás
Beregszászi Turisztikai Információs Központ	160 000	saját forrás (értékesítés)
Beregszászi Turisztikai Információs Központ Jánosi Irodája	55 000	saját forrás (értékesítés)
Inturist Információs Pont, Ungvár	n.a	saját forrás
Megyei Közigazgatási Hivatal Tourinfo Irodája, Ungvár	n.a.	állami/önkormányzati támogatás
Munkácsi Turisztikai Információs Iroda	n.a	saját forrás
Nagyija Civil Szervezet, Aknaszlatina	15 000	saját forrás, adományok
Ökörmezői Turisztikai Szervezetek Egyesülete	7 000	saját forrás
Szent-Miklós Turisztikai Információs Pont, Beregszentmiklós	n.a	állami/önkormányzati támogatás
Técsői Turisztikai Információs Iroda	35 000	saját forrás
Tiszántúli Turisztikai Információs Pont, Péterfalva	35 000	projekt támogatás
Ungvári Turisztikai Információs Központ	72 000	Projekt támogatás + értékesítés
Vidrodzsennya Turisztikai Egyesület a Mozgáskorlátozottak Segítésére, Ungvár	15 000	saját forrás, megyei támogatás, szponzorok

Forrás: saját szerkesztés 1000 hrivnya ≈ 25 000 Ft

4.2. Települési és térségi marketing

A tourinfo irodák általában meghatározó szerepet töltenek be a turisztikai kereslet és kínálat összehangolásában, a helyi és térségi információnyújtás megszervezésében, valamint az információs ügyfélszolgálat ellátásában. A kárpátaljai tourinfo irodák többsége lehetőségeikhez mérten ún. desztináció-marketing tevékenységet is ellátnak, ami a gyakorlatban turisztikai kiadványok szerkesztését és terjesztését, kiállításokon való részvételt, PR tevékenységet és az e-marketing bizonyos elemeit jelenti.

A tourinfo irodák működésének egyik meghatározó eleme a fejlett technikai és informatikai háttér. A felmérésben résztvett irodák mindegyike rendelkezik számítógéppel, internet hozzáféréssel és e-mail címmel. Saját honlapja viszont csak a megkérdezettek alig 40 %-ának van. Az ungvári, beregszászi turisztikai információs központok honlapja három nyelven is elérhető (magyar, ukrán és angol). Van olyan iroda, amelyik honlapján csak ukrán (Megyei Közigazgatási Hivatal Tourinfo Irodája), illetve csak orosz (Inturist Információs Pont) nyelvű információ található. A többi iroda honlapja jelenleg nem elérhető, vagy átszervezés alatt van. A tourinfo irodák marketing tevékenységét bemutató *2. ábra* a felmérés során közölt adatok összesítését tartalmazza.

Egyedül az aknaszlatinai iroda nem folytat reklámtevékenységet, ami azzal is magyarázható, hogy szezonálisan működik, nyitvatartása korlátozott. Újságokban, folyóiratokban a válaszadók közül senki sem hirdet.

Az irodák turisztikai kiállításokon való részvétele korlátozott, hiszen ez esetenként jelentős anyagi ráfordítással jár (részvételi díj, kiállítási anyagok, névjegykártyák, szórólapok). Kivételt csak a Megyei Közigazgatási Hivatal Tourinfo Irodája képez, valamint azon irodák, melyek pályázati forrásokból (Beregszászi Turisztikai Információs Központ) vagy utazási irodával közösen (Inturist Információs Pont) tudnak kiállításon részt venni.

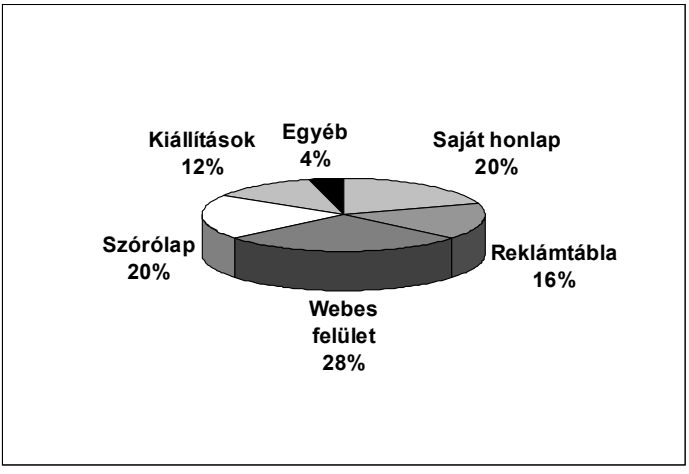

Forrás: saját szerkesztés

2. ábra. A kárpátaljai tourinfo irodák marketing tevékenysége

A fentiekből is kitűnik, hogy a kárpátaljai tourinfo irodák nem képesek azonos színvonalon ellátni feladataikat. Ezért tevékenységükben differenciálásra – és elsősorban a nonprofit turisztikai marketing terén – feladatmegosztásra van szükség. A megoldást a tourinfo irodák TDM szervezetbe való tömörülése jelentheti, melynek kiépítése – európai uniós pályázati forrásból – most van folyamatban Kárpátalján.

A TDM rendszer kialakítása jelentős mérföldkő a turisztikai intézményrendszer átalakításában. A folyamat eredményeként ugyanis olyan turisztikai desztináció-menedzsment szervezeteket, illetve a turisztikai szereplőket összekapcsoló hálózatok jöhetnek létre, melyek alulról felfelé építkezve, az önkormányzat, a turizmusban érdekelt vállalkozások, a lakosság, valamint szakmai és civil szervezetek önkéntességén alapuló egységként működnek, és a marketingen, illetve az információszolgáltatáson túl a termékfejlesztés és az adott térség összes turisztikával kapcsolatos szakmai és menedzsment feladatait is ellátják.

A TDM szervezet kialakításának folyamatában jelentős szerepet kaphatnak a kárpátaljai tourinfo irodák. Európa több országában, köztük Magyarországon is elterjedt, hogy TDM szervezetet a már működő tourinfo irodák bázisán alakítanak ki. Ez azért célszerű, mert egy tourinfo iroda általában már rendelkezik kiépült

infrastruktúrával, ügyfélkörrel, tájékozott a térség turisztikai viszonyairól és a turizmusban érdekelt vállalkozások is nagyobb bizalommal vannak iránta, mint egy frissen megalakult szervezet iránt. A Kárpátalján működő tourinfo irodák bázisán térségi összefogással viszonylag rövid időn belül létrehozható a TDM szervezet, amely a jelenlegi rendszernél hatékonyabb működést garantál *(Tarpai 2010)*.

5. Sikeresen működő tourinfo irodák Kárpátalján

Kárpátalján az önkormányzati/állami támogatással létrehozott tourinfo irodák száma elenyésző. A működő tourinfo irodák abszolút többsége egyéni kezdeményezésre alakult, civil szervezetként önállóan tartja fenn magát *(3. ábra)*.

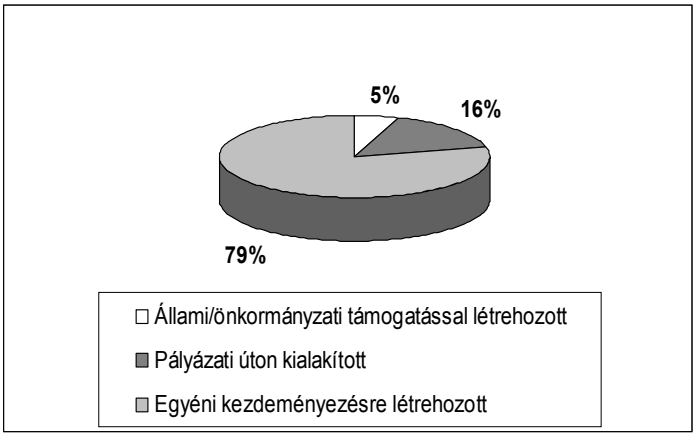

Forrás: saját szerkesztés

3. ábra. A kárpátaljai tourinfo irodák létrehozásának módjai

Pályázati támogatással jött létre a Beregszászi Turisztikai Információs Központ (2006-ban HUSKUA Szomszédsági Program 2004-2006), az Ungvári Turisztikai Információs Központ és a Tiszántúli Tourisztikai Információs Pont *(Corvinus Zrt., 2009)*.

5.1 Beregszászi Turisztikai Információs Központ

A Beregszászi Turisztikai Információs Központ létrehozását az Ukrán-Magyar Területfejlesztési Iroda kezdeményezte az INTERREG IIIA/TACIS Magyarország-Szlovákia-Ukrajna Szomszédsági Program keretében 2006-ban. A nyertes pályázat fő feladata olyan turisztikai információs központ létrehozása Beregszászban, amely a belföldi és külföldi turisták számára turistainformációt biztosít, turisztikai együttműködéseket generál. A projekt megvalósítása során kiemelt szerepe volt egy olyan turisztikai adatbázis kialakításának, amely folyama-

tosan frissülő információkat tartalmaz Kárpátalja megye turisztikai szervezeteiről, ezek szolgáltatásairól, a régió turisztikai vonzerőiről. A Központ feladataihoz tartozik továbbá: körutazások, kirándulások szervezése, turisztikai térképek és útikönyvek szerkesztése, kiadása, terjesztése, turisztikai szemináriumok és szakmai továbbképzések, turisztikai kiállítások és egyéb rendezvények szervezése. A szervezet jó kapcsolatokat ápol a kárpátaljai és magyarországi turisztikai információs irodákkal (Nyíregyháza, Vásárosnamény), turisztikai szervezetekkel.

A Beregszászi Turisztikai Információs Központ az elmúlt években több határon átnyúló projektben vett partnerként részt, melynek eredményeként olyan kiadványok születtek, mint: Invitáló Kárpátalja megyébe, Gasztronómiai útvonal ajánló (ukrán, magyar és angol nyelven), elkészültek a megye turisztikai látványosságainak navigációs kártyái (ukrán, magyar és angol nyelven), a Beregszász útikönyv ukrán nyelven.

A Központban található konferenciaterem alkalmas továbbképzések, szakmai konferenciák lebonyolítására. Fennállása óta több képzésnek és egyéb rendezvénynek is otthont adott (idegenvezetői képzés, borászati továbbképzés, civil fórum), több turisztikai kiállításon vett részt (Tureurocentr – Ungvár, Vakáció – Nyíregyháza, Utazás – Budapest).

A Beregszászi Turisztikai Információs Központ kiállítótermében lehetőség van kárpátaljai népművészek, festők és keramikusok munkáinak bemutatására és megvásárlására, továbbá egyéb szuvenírek, turisztikai kiadványok, térképek és képeslapok megvásárlására. A felsorolt tárgyak értékesítéséből származó bevételek a Központ működési finanszírozásának legfőbb forrásául szolgálnak.

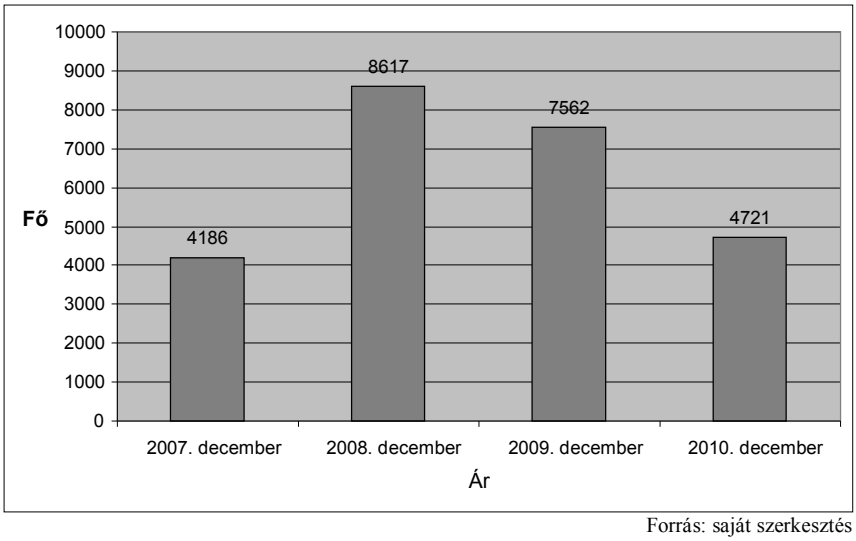

Forrás: saját szerkesztés

4. ábra. A Beregszászi Tourisztikai Információs Központ forgalmának alakulása 2007-2010 között

A Központ látogatói között szép számmal találunk helyieket, de jelentős a turisták száma is. A legnyagyobb forgalom a téli ünnepek alatt tapasztalható, illetve az államünnepek miatt kialakuló hosszú hétvégéken.

A gazdasági világválság negatív hatásai Kárpátalja turizmusát is erősen befolyásolták/ják. Ez a Beregszászi Turisztikai Információs Központ forgalmában is visszatükröződik. 2008-hoz viszonyítva a turisták száma majdnem a felére esett vissza *(4. ábra)*. Viszont a bevételeken ez egyáltalán nem, vagy csak alig tükröződik *(5. ábra)*.

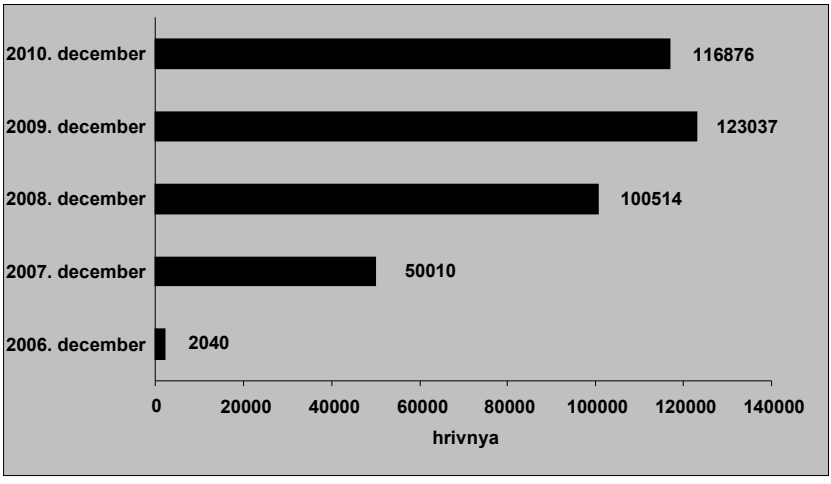

Forrás: Saját szerkesztés

5. ábra. A Beregszászi Turisztikai Információs Központ bevételének alakulása, 2006-2010

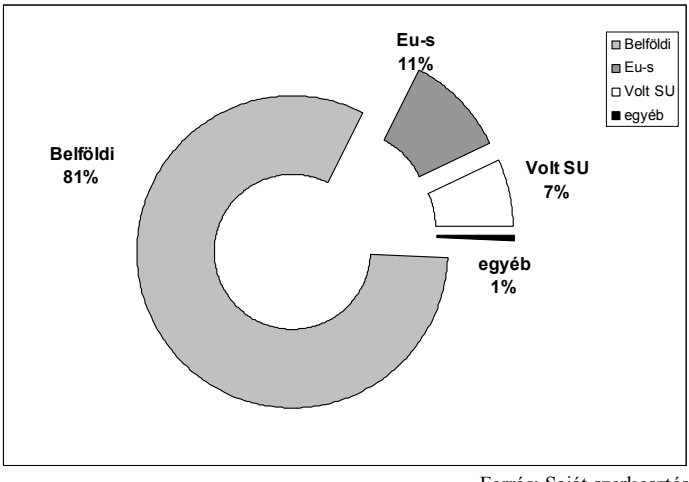

Forrás: Saját szerkesztés

6. ábra. A Beregszászi Tourinfo iroda turistaforgalmának megoszlása, 2007-2010

A *6. ábra* jól szemléltei, hogy a Központba látogató turisták közül a belföldiek aránya a legmagasabb, a második helyen az Európai Unió területéről, a harmadik helyen pedig a volt Szovjetunió országaiból érkezett turisták állnak. Az egyéb országokból (USA, Kanada, Izrael, Szerbia, Japán, Kína) érkező turisták aránya csupán 1%.

A Beregszászi Turisztikai Információs Központ 2010 októberében fiókirodát nyitott Jánosiban (beregszászi járás) a Beregvidéki Borház közelében.

5.2. Az Ungvári Turisztikai Információs Központ

2009 végén a Corvinus Zrt. Támogatásával indul útjára az Ungvári Turisztikai Információs Központ létrehozását célul tűző projekt. A Központ kialakítására a belvárosban, kiemelt turisztikai látványosságok közelében került sor.

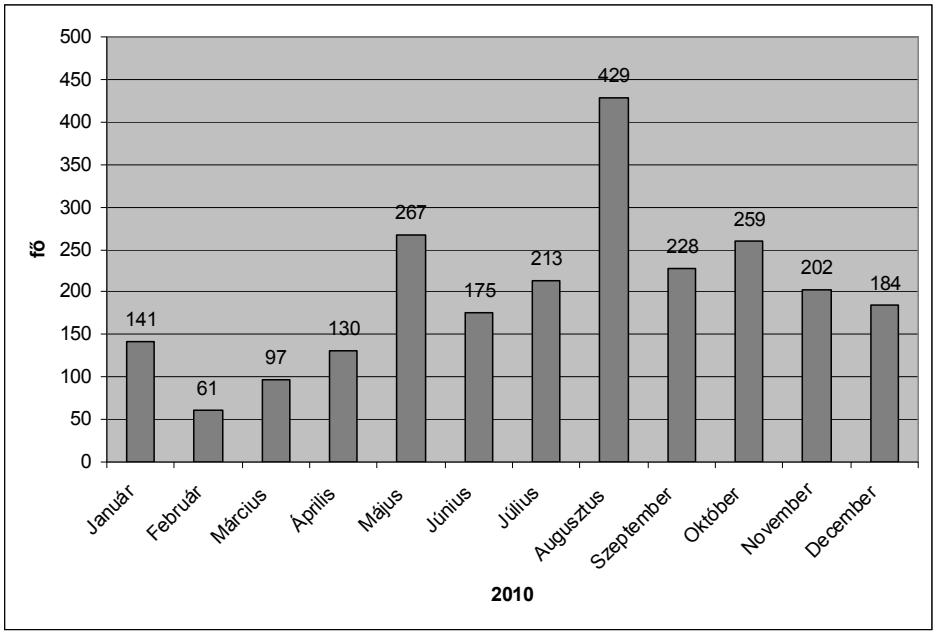

Forrás: saját szerkesztés

7. ábra. Az Ungvári Turisztikai Információs Központ forgalma, 2010

Az Ungvári Turisztikai Információs Központ szolgáltatásai:

- információ-szolgálatás a régió turisztikai adottságairól,
- programok és turistautak szervezése, kirándulások, útvonalak koordinálása,
- szálláshelyfoglalás,
- turisztikai adatbázis kialakítása és folyamatos frissítése,

- turisztikai brossurák, tájékoztatók, könyvek, térképek, helyi- és külföldi kiadványok terjesztése,
- programok, tanulmányutak szervezése,
- kárpátaljai népművészek munkáinak kiállítása és értékesítése,
- ajándéktárgyak, képeslapok árusítása.

A Központ két honlapot működtet magyar és ukrán nyelven, melyek tartalma folyamatosan bővül. A honlapoknak köszönhetően sok külföldi (főként magyarországi) turista fordult a Központhoz és vette igénybe szolgáltatásait.

Látogatottság szempontjából május és augusztus hónapok voltak kiemelkedőek *(7. ábra)*, bevétel szempontjából viszont jónak értékelhető az egész augusztus – december közötti időszak *(8. ábra)*.

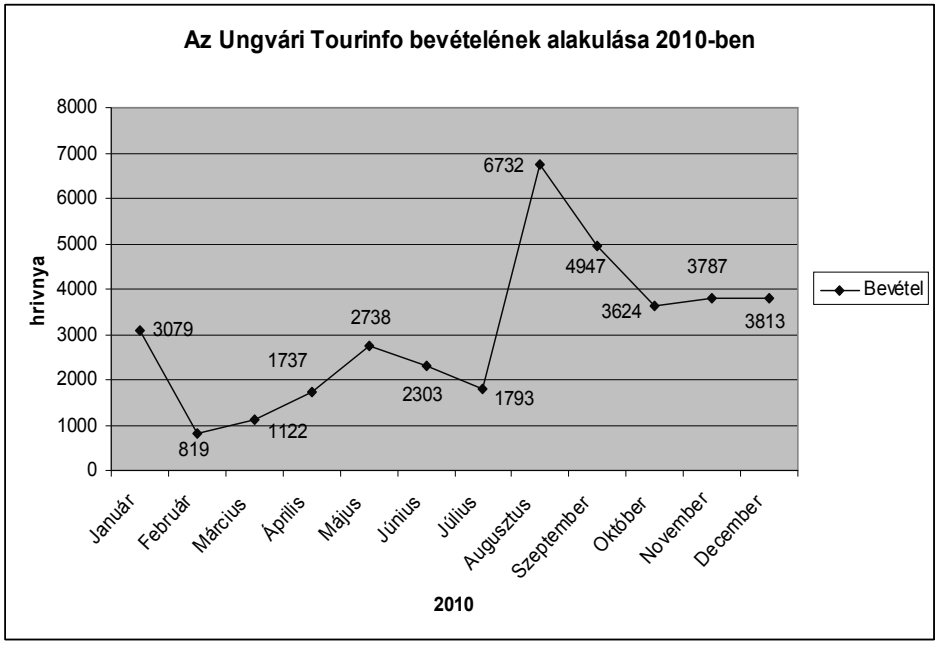

Forrás: saját szerkesztés

8. ábra. Az Ungvári Turisztikai Információs Központ bevételeinek alakulása, 2010

A Központ felvette a kapcsolatot a lembergi, ivano-frankivszki, csernyihivi tourinfo irodákkal is, ezzel nem csak nemzetközi, hanem országos viszonylatban is sikerült kiterjeszteni a kapcsolatait. Összességében megállapítható, hogy annak ellenére, hogy a szervezet alig egy éve alakult meg, már most jelentős eredményeket tud felmutatni, minőségi szolgáltatásokat nyújt.

6. Összegzés

Magyarországon a tourinform irodák működését az önkormányzatok finanszírozzák, a munkatársak munkajogi besorolása közalkalmazotti. Ukrajnában, és ezen belül Kárpátalján, a tourinfo irodák csak elenyésző részének működését finanszírozza az állam, vagy a helyi önkormányzat. A kárpátaljai tourinfo irodák többsége egyéni kezdeményezés eredményeképpen jött létre, civil szervezetként működik, saját forrásból tartja fenn magát, alkalmazottaik többsége önkéntesként végzi munkáját.

Ukrajna lesz a 2012-es labdarúgó Európa-bajnokság egyik házigazdája. Ennek kapcsán szakmai körökben mind több szó esik egy országos tourinfohálózat létrehozásának szükségességéről. Ehhez a jelenlegi rendszer gyökeres megreformálására van szükség, ami alatt az alábbi tevékenységek megvalósítását kell érteni:

- Racionalizálás: a hálózatban jelenleg működő irodák számát és elhelyezkedését a tényleges turisztikai vonzerőkhöz kell igazítani.
- Stabil, tervezhető pénzügyi háttér: meg kell teremteni a regionális/központi finanszírozás rendszerét.
- Három pillérre (állam, helyi önkormányzat, vállalkozói szféra) támaszkodó finanszírozási rendszert kell kialakítani, amely biztosítja az irodák zavartalan, hosszú távú működését.
- Hierarchikus rendszert kell felépíteni: az erre alkalmas irodák bevonásával ki kell építeni a térségi desztináció menedzsment szervezeteket.

Az EU határmenti együttműködést segítő programjai keretében jelentős összegek vannak a turizmusfejlesztésre elkülönítve. Ezekhez a forrásokhoz összefogás segítségével lehet hozzájutni. A határmenti együttműködések fejlesztése nyomán olyan határmenti turisztikai fejlesztések mehetnek végbe, amelyek minden résztvevő fél számára kölcsönösen pozitív hatásokat generálnak, újraértékelhetővé teszik az imázsvesztett periférikus területek turisztikai szerepét, közös határon átnyúló turisztikai programcsomagok kialakítását teszik lehetővé, ezáltal pedig hozzájárulnak a fenntartható turizmus megteremtéséhez a közös határmenti régióban. Ezekben a folyamatokban a tourinfo irodáknak kiemelkedő szerepük van, amennyiben tevékenységüket és felkészültségüket a magas elvárásokhoz tudják igazítani.

Felhasznált irodalom

HORVÁTH A.: *A turisztikai információs központok és a művelődési házak* – http://www.mmi.hu/szin/szin7_4/szin_7_4_35.htm

LŐRINCZ K. (2010): A Tourinform-hálózat működésének regionális különbségei. *Turizmus Bulletin,* X. évf., 3. sz.

Sztvorennya ta dijalynyiszty turiszticsnih informacijnih centriv v Ukraini. [Turisztikai információs központok létrehozása és tevékenysége Ukrajnában]. EU TACIS, Kijev.

TARPAI J. (2010): *A térségi összefogás modellje TDM rendszer kialakításán keresztül Kárpátalján.* In: Hanusz Á (ed): *A helyi és térségi TDM szervezetek helye és szerepe a vidék turizmusirányításában.* Nyíregyháza, pp. 157-167.

TARPAI J. (2010): *Kárpátalja turisztikai térségeinek lehatárolása és elemzése.* In: Bokor L. – Marton G. – Szelesi T. – Tóth J. (ed): *Földrajzi tanulmányok a Pécsi Doktoriskolából VII.*, Pécs, pp. 193-203.

http://www.vsapravda.info/kultura/4711-u-rejtingu-kulinarnih-festivaliv-i-svjat-v-ukraini-najkraschi-zakarpatski

http://www.karpataljaturizmus.info

MELLÉKLET

KÉRDŐÍV

Szervezet neve és címe: **Bejegyzés/Alapítás éve:**

Jogi forma: **Kapcsolattartó neve:** **e-mail cím:**

TECHNIKAI FELSZERELTSÉG:

Rendelkezik-e számítógéppel?
- Igen
- Nem
- Nem, de tervezem a beszerzést

Rendelkezik-e internet elérhetőséggel?
- Igen
- Nem
- Nem, de tervezem a beszerzést

A SZERVEZET TÍPUSA (Kérem, tegyen X-et a megfelelő helyre!)
- Tourinfo iroda
- Turisztikai szervezet
- Kommunális szervezet
- Egyéb.....

MILYEN SZOLGÁLTATÁSOKAT NYÚJT AZ IRODA? KÉREM SOROLJA FEL!

.....

MENNYIT KÖLT A SZERVEZET REKLÁMRA ÉVES SZINTEN ÉS MILYEN FORMÁBAN?

- Reklámtáblák.....hrivnya
- Internetes hirdetés..... hrivnya
- Kiadványok..... hrivnya
- Újság..... hrivnya
- Egyéb..... ..... hrivnya

MENNYI A SZERVEZET ÉVES KÖLTSÉGVETÉSE ÉS MILYEN FORRÁSBÓL SZÁRMAZIK (Kérem, tegyen X-et a megfelelő helyre!)

- Saját forrás..... hrivnya
- Önkormányzati támogatás..... hrivnya
- Járási/megyei támogatás..... hrivnya
- Pályázat..... hrivnya
- Egyéb.....hrivnya

NYITVATARTÁS (Kérem, tegyen X- et a megfelelő helyre!)

- ☐ egész évben
- ☐ szezonálisan: ……..-tól ……-ig
- ☐ naponta: ……..-tól ……-ig
- ☐ egyéb: ……

MŰKÖDTET-E AZ ÖNÖK IRODÁJA AJÁNDÉKBOLTOT ESETLEGESEN TALÁLHATÓ-E A KÖZELÉBEN?

- ☐ nem
- ☐ igen, a következő termékeket kínáljuk: .....

HÁNY MUNKATÁRSA VAN AZ IRODÁNAK ÉS MILYEN BEOSZTÁSBAN?

- ☐ ..... fő alkalmazott
- ☐ ..... fő önkéntes
- ☐ ..... fő egyéb státuszú

A MUNKATÁRSAK ÁLTAL BESZÉLT NYELVEK

- ☐ magyar
- ☐ ukrán
- ☐ angol
- ☐ német
- ☐ szlovák
- ☐ román
- ☐ lengyel
- ☐ egyéb: …….....

KÉREM SOROLJA FEL AZ ÖN ÁLTAL ISMERT KÁRPÁTALJÁN MŰKÖDŐ TOURINFORM IRODÁKAT!

.....

MELYIKÜKKEL TARTJA A KAPCSOLATOT?

.....

MILYEN A SZERVEZET KAPCSOLATA A HELYI ÖNKORMÁNYZATTAL?

- ☐ Szerződés alapján működnek együtt
- ☐ Jól működő, tudnak egymásról és támogatják egymás munkáját
- ☐ Tudnak egymásról, de nincs együttműködés
- ☐ Nem foglalkozik vele

ÁPOL-E KAPCSOLATOT A FELSOROLT INTÉZMÉNYEK VALAMELYIKÉVEL? HA IGEN KÉREM RÉSZLETEZZE ANNAK JELLEGÉT!

- Helyi hotelek, motelek
- Falusi turisztikai szálláshelyek/szövetségek
- Utazási irodák
- Járási turisztikai osztály
- Megyei turisztikai osztály
- Egyéb turisztikai szervezetek, mégpedig .....

HONNAN ÉRKEZIK A TURISTÁK TÖBBSÉGE A TELEPÜLÉSRE?

- Belföld
- Szomszédos országok
- Külföld

HONNAN SZEREZNEK A TURISTÁK INFORMÁCIÓT AZ ÖNÖK IRODÁJÁRÓL ÉS SZOLGÁLTATÁSIRÓL?

- Saját weboldalról
- Weboldalakról, ahol az iroda hírdeti magát
- Személyesen mennek be az irodába
- Ismerőstől
- Megyei/járási turisztikai hivataloktól
- Egyéb módon .....

HOVÁ SZERVEZNEK INKÁBB KIRÁNDULÁSOKAT?

- Településen belül.
- Járáson belül.
- Megyén belül.
- Megyén túl

RENDELKEZIK-E AZ ÖNÖK IRODÁJA SZAKKÉPZETT IDEGENVEZETŐVEL?

- Igen 1 fő.
- Igen több fő.
- Nem
- Munkatársak végzik az idegenvezetést

RENDELKEZIK-E ESETLEGESEN AZ IRODA MEGYÉN KÍVÜLI VAGY KÜLFÖLDI PARTNERKAPCSOLATOKKAL?

- nem
- igen megyén kívül, mégpedig.....
- igen külföldi, mégpedig .....

ÖN SZERINT UKRAJNA SZÁMÁRA KEDVEZŐ-E, HA MINÉL TÖBB UKRÁN AZ ORSZÁGON BELÜL TÖLTI EL NYARALÁSÁT VAGY SZABADIDEJÉT?

a. Kedvező, mert
.....
b. Kedvezőtlen, mert
.....

KÖSZÖNJÜK A VÁLASZADÁST!

A HATÁROKRUL

DR. TÓTH JÓZSEF

1. Bevezetés

Néhány mondatban indokolt kitérni a címadás régies formájának magyarázatára. Ez nem más, mint Széchenyi István 1828-ban megjelent, a Lovakrul című munkája címének nosztalgikus átsejtetése a csaknem két évszázad távlatából. A Kossuth Lajos által legnagyobb magyarnak nevezett államférfi még korszakos művei (Hitel, Világ, Stádium) megjelenése előtt írt a lótenyésztés és –versenyeztetés előbbiekhez alig mérhető fontosságú témaköréről. Megtehette. Érdemei dús csokrában ez a munkája legfeljebb egy szerény virágszál – de része a csokornak.

Megválaszolandó az is, hogy hogy' jön e sorok szerzője ahhoz, hogy Széchenyi-mű címének parafrázisát biggyessze dolgozata élére. Az ok nem egy kórossá vált aránytalanság-érzet, hanem éppen tisztelgés azzal a furcsa aránypárral, hogy ha egy szellemi óriás foglalkozhat egy viszonylag jelentéktelen kérdéskörrel, egy szerény talentumú geográfus belevághatja a fejszéjét világunk erdejének egyik legkeményebb fájába, a határok problematikájába. Ha kivágnom nem is sikerül, de megjelölöm a fát: iránymutatásul a józan ész nevében érkező követőknek…

Nem lévén filozófusok, nem bonyolódunk bele a végtelen számunkra reménytelen értelmezésbe. Az azonban e téren laikusként is rögzíthető, hogy ha létezik a végtelen ellentétpárja, a véges, annak értelmezhetőek a határai: ameddig valami tart, onnan valami más kezdődik. Elméletileg ugyan létezik egy pont („kiterjedés nélküli térelem" az idevágó definíció szerint) vagy vonal (az előbbi értelemben vett pontok sora), amely a két szomszédos dolgot elválasztja, de a határ a gyakorlatban (a természetben) szélesebb sávot, átmenetet jelent. Történelmileg hosszú időn át így van ez a társadalom által birtokba vett térben is, csak a modernnek nevezett államok kialakulása, térbeli struktúráik megteremtése, a szuverenitás piedesztálra emelése hozta meg az éles, vonalszerű határok uralmát, az emberiség különböző és gyakran változó méretű cellákba kényszerítését. Már ez a megfogalmazás is sejteti, hogy e sorok írója – finoman szólva – nem szereti a határokat, kategorikusabban fogalmazva az emberiség legabszurdabb, legkárosabb és legbutább kreációinak tekinti azokat.

Valamennyiünknek – nekünk, kelet-közép-európaiaknak és juvenilisnek csak súlyos tévedésként nevezhető korúaknak különösen – vannak személyes élményeink az államhatárokról, és általában rosszak. Most, amikor – legalábbis Európában – remény látszik nyílni a hosszú tündöklés után a határok bukására

vagy legalább lényegi funkcionális átformálódására, érdemes velük kapcsolatban néhány kérdést felvetni és megkísérelni megválaszolni. E kérdések közül nem maradhat ki, hogy

- miért vannak a határok?
- szükségszerűek-e a határok?
- mi a „természetes" határ?
- milyen határ-típusok lehetségesek?
- mi a határok haszna?
- mit tehetünk a határok kárának csökkentéséért?
- mit hozhat a jövő?

A határokkal kapcsolatos hazai és nemzetközi szakirodalom kritikai áttekintése és gyötrő, korántsem mindig sikeres meditációk után ezekre a kérdésekre keres választ a szerző.

2. A határok kialakulása és típusai

Az ismert tetraéder-modellel szemléltethető térfelfogásunkban a földrajzi környezet (tér) magában foglalja a társadalmi, a gazdasági és az infrastrukturális szférán kívül a természeti szférát is. A négy szféra együttműködő, kölcsönhatásrendszereként értelmezett téren belüli határok közül a természeti szféra határai más idő-síkba helyezendők, hiszen e szféra tényezői csak geológiai léptékű időben változnak, míg a másik háromé ezekhez képest gyorsak. A természeti szféra társadalmi birtokba vétele kezdetben kiegyensúlyozott, harmonikus kapcsolatrendszer mellett mehetett végbe, miután a népsűrűség alacsony, a természet terhelhetősége végtelennek tűnt, így a határok az egyes embercsoportok között valóban virtuálisak, vagy éppen értelmezhetetlennek minősíthetőek voltak. A bennszülött törzseknél még a közelmúltban is törvény volt ugyanakkor, hogy a törzs fennmaradását biztosító, gyűjtögető-halászó-vadászó térséget meg kell védeni, így annak határa jelentőséget kapott, a behatolás – mint a Borneo- (Kalimantan-) szigeti dayak „fejvadászok"-nál – halálos megtorlással járt. A népesség növekedése, a birtokba vétel intenzitásának erősödése fokozatos besűrűsödéssel járt, mely az önellátás viszonyai között egyre inkább az elhatárolódás irányába hatott.

A termelőerők fejlődése lehetőséget adott később a munkamegosztás kialakulására, majd mélyülésére. Ez a folyamat ugyanakkor a termelőerők fejlődésének gyorsítására hatott vissza, így egyre több termék előállítására kerülhetett sor az önellátáshoz szükséges szinten felül. A kialakuló árutermelés és a vele kapcsolatos érdekviszonyok a térbeli egységek új típusú határait hozták létre, melyekben már a védelem mellett az áthatoláshoz is érdek fűződött, mely az árufelesleg más térségekben való értékesítésében fogalmazható meg. A határok jogi előírásokban, katonai fenyegetésben, infrastrukturális létesítményekben is megtestesültek, melyek az államok kialakulásával érték el csúcspontjaikat és a

közlekedés fejlődésével, a munkamegosztás világszintűvé válásával globálissá alakulásukat. E tulajdonképpen sikeres „pályafutás" ugyanakkor egyre nyilvánvalóbbá tette a határok abszurditását, az emberiség alapvető érdekeivel szembeni voltát, így új megoldások keresésére ösztönzött.

A határokkal kapcsolatos eddigi kutatások, melyek egy válogatott bibliográfiáját e tanulmány végén közreadjuk, számos olyan eredményt is produkáltak, melyek az egyes szerzőknek a határok értelmezésével és rendszerezésével kapcsolatos nézeteit összegzik.

A határokat, határtípusokat különböző szempontok szerint tárgyalhatjuk:

- A dimenziók szerint szárazföldi, tengeri határ (folyóvízi), légi/űr határ;
- Eredet szerint „természetes", mesterséges;
- Stabilitásuk szerint frontier, illetve boundary típusú határ;
- A fennállásuk tartóssága szerint tipizálhatjuk őket határállandóság szerint;
- A társadalmi igazságosság szerint etnikai/nyelvi, illetve oktrojált határról beszélhetünk;
- A szembenállás szerint erődített – ellenőrzött, illetve jelzett határokat állapíthatunk meg;
- Az átjárhatóság szerint nyitott, illetve zárt;
- A kapcsolati jelleg szerint a határ lehet együttműködő vagy elzárkózó jellegű *(Pap N. – Tóth J. 2008)*.

A határok klasszifikációjára Richard Muir, neves brit politikai földrajzos alakított ki rendszert, melyet az alábbi táblázat foglal össze. A magyar terminológia sok tekintetben kiforratlan és a fordítás révén csorbulna a jelentéstartalom, ezért változatlan, angol formában adjuk közre a koncepcióját *(1. táblázat)*.

1. táblázat. Muir határ-klasszifikációja

Boundary classifications				
Classification criteria	*Type I.*	*Type II.*	*Type III.*	*Type IV.*
Relationship to physiographical features	mountain	river	maritime	other
Historical relationship to cultural landscape	antecedent: pioneer relict	subsequent	superimposed: colonial truce line other	
Relationship to barriers to transboundary interaction	contact	separation		
Duration		…various time categories…		
Supposed level of pressure on boundary	living	dead	(not acceptable)	
Supposed relationship to landscape	natural	artificial	(not acceptable)	
General: S. W. Bloggs's classification	physical	anthropo-geographical	geometrical	complex

Richard Muir, 1989, 128 p.

Saját kutatásaimra támaszkodva magam is összeállítottam egy lehetséges rendszert a határokra vonatkoztatva, nem egyértelmű sikerrel küzdve le a sok lehetséges szempontból, típusokból és altípusokból következő nehézségeket *(2. táblázat)*.

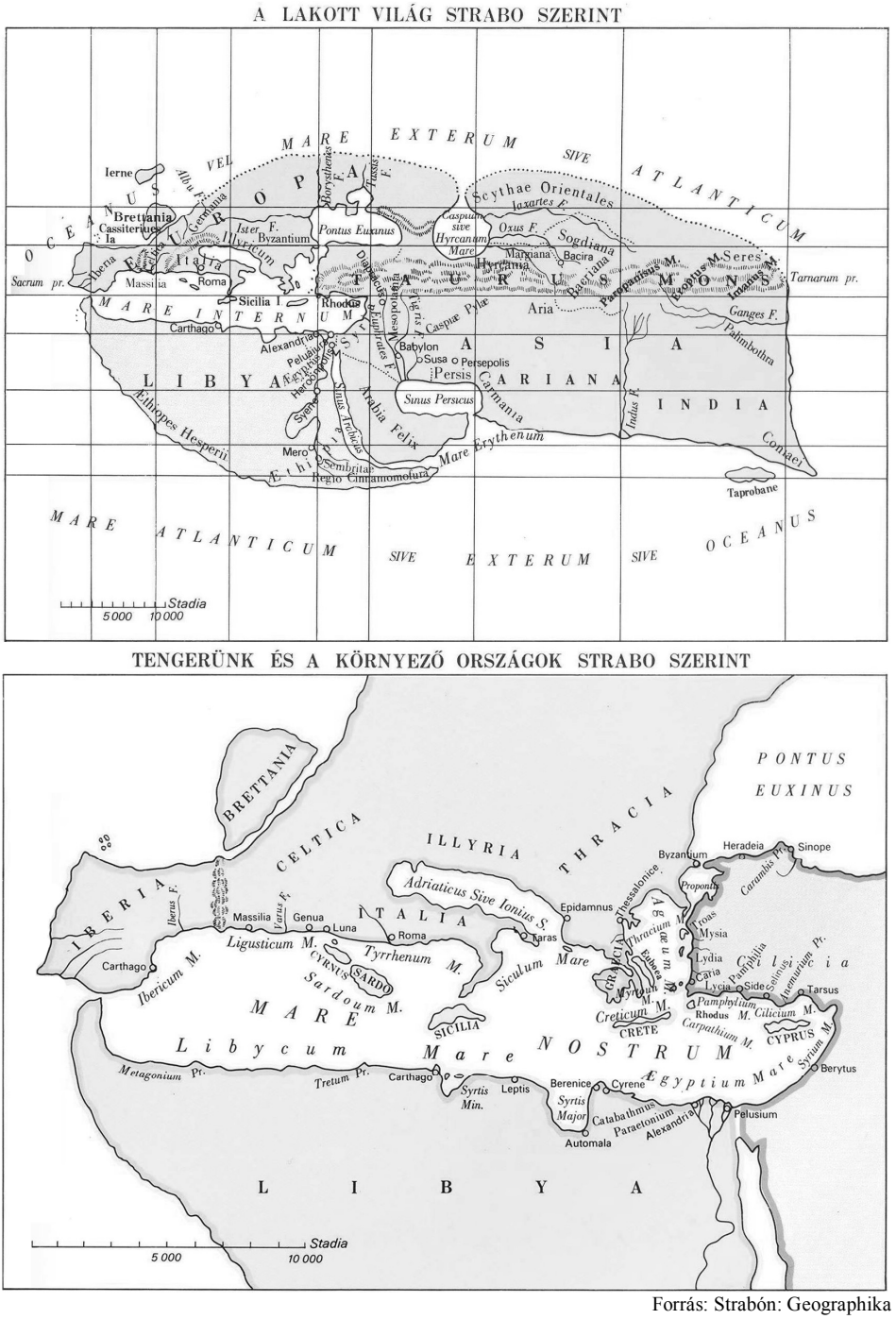

Forrás: Strabón: Geographika

1. és 2. ábra. Strabón szerint a világ

A sokféleségről érdemes néhány jellemzőt felvillantani és bemutatni. Az első kettő *(1. és 2. ábra)* arra utal, hogy a mindenkori tudásunk határfogalmainkra is befolyással van; amit ismerünk, körülhatároljuk. E határon túl a valamilyen névvel illetett ismeretlen következik. Tudásunk bővülésével ezek a határok természetesen változnak. Érdemes lenne tudni és összevetni, hogy a strabóni görög világképpel szemben milyen lehetett más régi kultúrák népeinek (kínaiak, indiaiak és mások) ismert világa, mi volt és hogyan, mikor bővültek a határok. Strabón lakott világának határai kiterjednek Indiára, de Kínát nem érintik. Vajon a kínai ismeret-határok elérnek-e a Mediterráneumig?

2. táblázat. A határok egy lehetséges rendszere

Szempont	Altípusok, példák	Határtípus
Csillagászati	apály, dagály, egyenlítő, sarkkörök, térítők	zónák, övek
Kiterjedési	vonal, sáv (vásárvonal), Fall Line	vonal, sáv
Stabilitás	állandó, mozgó (szavanna, sivatag)	vonal, sáv
Szubsztrátum	tengervíz (vonal, halpad), szárazföldi (vásárvonal)	vonal, sáv
Textúra	sűrű, ritka (keskeny, széles sáv)	sáv
Idő	tartós, efemer, időleges (állandó)	vonal, sáv
Attitűd	elfogadott, vitatott	vonal
Funkció	elválaszt, szűr, kontrollált, nyílt, védelem (Kína, Rio Grande)	vonal, sáv
Szférák	természeti: hegység, folyó, sivatag	sáv
	társadalmi: állam, megye, járás, település, kerület	vonal
	gazdasági: ágazatok, bányavidékek	sáv
	infrastrukturális: közlekedés, hírközlés, információ	vonal, sáv
Komplexitás	vonzáskörzet, rajon, régió, ország	sáv

Forrás: saját összeállítás

A határok időbeni változása a besűrűsödés nyomán is lezajlik. Az amerikai kontinens keletről történő birtokba vétele, a farmok létrehozása, a kezdetben szabad földfoglalást felváltó tulajdonjogi viták egyre pontosabb határmegvonást tettek indokolttá. Ábránk az erdőirtás példáját nyújtja, de lényegében ugyanez a folyamat zajlott le a prérin is, melyről egy sajátos szubkultúra vadnyugati termékeiből még napjainkban is bőven részesülünk *(3. ábra)*.

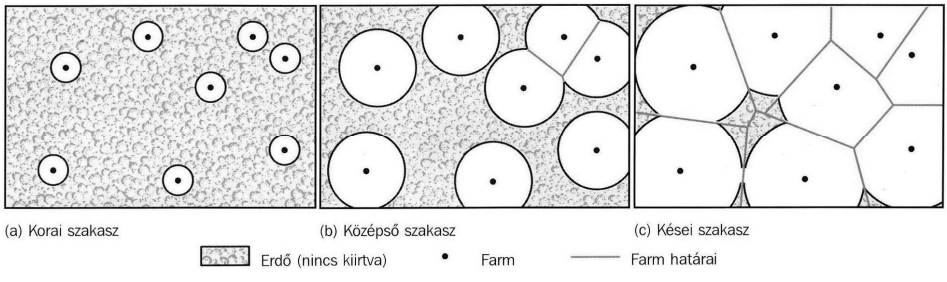

3. ábra. A farmok határainak kialakulása

A határok egészen a telek szintjéig (esetleg még lejjebb?) kísérik az életünket. Elég, ha a magyar kerítés-kultuszra utalunk, melynek egyrészt a kivagyiságot kifejező jellegét, másrészt az erődszerűséget, a tekintetet is limitáló voltát emelhetjük ki. Ahol (így általában Amerikában) nincs kerítés, ott a határra figyelmeztető táblák jelennek meg *(4. ábra)*.

4. ábra. Magánterület. Belépni tilos!

Az államok közötti határoknak számos típusa lehetséges *(5. ábra)*.

Míg egyes határokat pontosan megjelölnek, és nehéz őket átlépni, másokon szabad az átjárás.

(a) A Kanada és az Egyesült Államok között húzódó jelöletlen határt a képen átszeli az alaszkai autópálya Kanada lakatlan északi, sarkköri területén.

(b) (b) Az 1961-ben épített, 20 km hosszú, szigorúan védett berlini fal, amit azért építettek, hogy szabályozzák a Német Demokratikus Köztársaságból a Szövetségi Köztársaságba történő átvándorlást. Nyugat-Berlin amerikai zónája és a Kelet-Németország közötti szakasz, a fal másik oldalán, 1985

(c) A 2400 km hosszú kínai nagy fal, melyet i.e. 200 és i.sz. 60 között építettek a Birodalom északi határának védelmére, a nomád rajtaütések ellen. A nagy fal jelentőségét emeli az a tény is, hogy ez az űrből legjobban látható emberi birtoklási jel *(Haggett, 2006*).

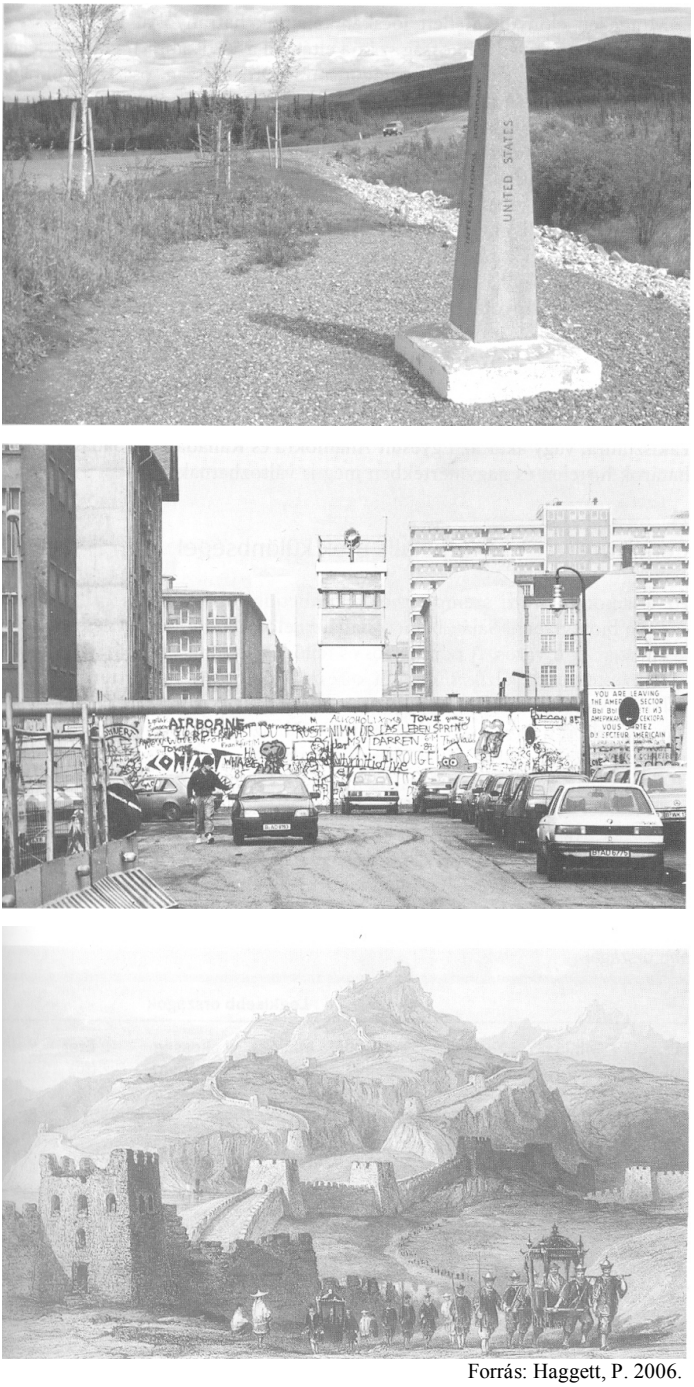

Forrás: Haggett, P. 2006.

5. ábra. Államhatár-típusok

A határok állandósága az érintett államalakulat stabilitásától, erejétől, illetve ezeknek a szomszédos államok hasonló adottságaikhoz való viszonyától függ. Ismeretes számos világbirodalom tündöklése és bukása. A világ eddigi legnagyobb összefüggő eurázsiai hatalma Dzsingisz Kán birodalma volt, míg későbbi gyarmatbirodalmak „kategóriájában" Nagy Britanniáé a pálma *(6. ábra)*.

Forrás: Smith, J. R. 1931.

6. ábra. Három nagy birodalom, amely különböző időkben lefedték Eurázsia nagy részét.

3. Európa állam- és országhatárai

Határokról szólni az egységesülő Európával kapcsolatban sem egyszerű feladat, hiszen e kifejezés tartalma még e fejlett integrációban is változó a térben. Az EU külső határai egyrészt természeti választóvonalakon nyugszanak, így markánsan megjeleníthetőek, másrészt védőfalként veszik körül, óvják azokat a vívmányokat, amelyeket évtizedek alatt közösen értek el a jelenlegi tagok. Ennek következtében az elmúlt évtizedekben dominánsan az elszigetelő jellege érvényesült, az átjárhatóságában tapasztalható liberalizáció elsősorban a bővülési folyamat eredményeképpen értelmezhető. Szükségesnek látszik e gondolat hangsúlyozása, hiszen a csatlakozások után a schengeni határok egy része belsővé degradálódik, azonban ezzel párhuzamosan fokozatosan keletre tolódik, olyan körzetekben falként kiemelkedve, ahol hagyományosan kívánatos az átjárhatóság fenntartása.

Az EU belső határai jogilag szinte azonos státuszúak, ennek ellenére jelentős különbségek tapasztalhatók e tekintetben is. Semmiképpen nem összevethető a majd egy évszázada gyakorlatilag teljesen szabadon átjárható Benelux-közösség államainak legitim terét definiáló zóna akár a német-osztrák, svéd-finn, vagy éppen az alapítók között húzódó határokkal. Sok más tényező mellett történelmi – és a nemzetközi kapcsolatok alakításában betöltött – szerepükben, fizikai létükben, vonalvezetésükben, időtállóságukban, így jelen minőségükben is eltérőek az EU belső választóvonalai, tükrözve ezzel is azt a sokszínűséget, amelyet a tagállamok megtestesítenek. E változatos struktúra ellenére egy integrációs tendencia mindenképpen kézzelfogható: az a közösség, amelyhez csatlakoztunk, belső határainak folyamatos degradációjára törekszik, a korábbi izolációs funkció helyett e tereknek az összekötő szerepet szánja. Mindazonáltal e találkozási felületek a jó szándék és demokratikus berendezkedés ellenére sem problémamentesek, elég csak az ír szigetet megosztó, vagy éppen a kontinens déli végein húzódó brit-spanyol (Gibraltár) választóvonalakra utalnunk. Etnikai, vallási szegregáció, valamint az erre épülő békétlenségek sora okozhat feszültségeket államokon, településeken – belül is, jelezve, hogy nem csak a csatlakozni kívánó országok előtt állnak még megoldásra váró feladatok.

E konfliktusok jelentős része abból adódik, hogy nem megfelelő a tér felosztásának, így a határok (bármely szintet is tekintjük) megrajzolásának módja. Amennyiben a társadalmi-gazdasági fejlődés során többé-kevésbé spontán kialakult regionális tagozódás nem – vagy csak kis mértékben – esik egybe a hatalmi érdek kívánta térstruktúrával, úgy az még a legdemokratikusabb berendezkedés mellett is nehezen működtethető, sokszor problémákkal terhes körzeteket alakít ki. A következőkben a funkcionális alapon (alulról felfelé), organikusan fejlődő téregységek rendszerét állítjuk szembe a hatalmi viszonyokat, igazgatást szolgáló (felülről lefelé épülő) térstruktúrával. Értelemszerűen a két szemlélet között jelentős az átfedés világszerte, ugyanakkor az is prognosztizálható, hogy teljes egyezésre még a legoptimistábbak sem számíthatnak.

3. táblázat. Lehetséges térfelosztási rendszerek

Funkcionális rendszer	település	vonzáskörzet	régió	ország
Igazgatási rendszer	község/város	járás	megye	állam

A funkcionális rendszer magában foglalja a települést, a körülötte évszázadok alatt kialakult természetes vonzáskörzetet, az erre épülő régiót, amelyek összessége az országban teljesedik ki. Ezek objektív módon rendszerezhető fogalmak, amelyek egymásra épülve alkotnak egészet, belső határaik rugalmasak, az eltérő korok igényeinek megfelelően időről-időre módosulhatnak, nagyobb intervallumokban gondolkodva azonban viszonylagos állandóságot képviselnek. Az ezzel szemben – ugyanakkor mellett – létező másik struktúra felülről, adminisztratív módon kialakított, szintén egymásra épülő rendszer. A jogrend, az

igazgatás, a hatalmi funkciók mind csak az adott állam határain belül érvényesek, így ennek gyakorlására, működtetésére több szinten, hasonló méretű egységeket hozunk létre. Az állam megyéken keresztül képviselteti jogköreit, alájuk járások soroltatnak, amelyek illetékessége községekre és városokra terjed ki. Az egyes szintek elnevezése, a közöttük történő hatalommegosztás Európa különböző szegleteiben a legváltozatosabb struktúrát alakítja ki e tekintetben is, ugyanakkor lényegét tekintve e rendszer hasonló módon és mindenütt fellelhető. A következőkben e két fogalomsor közti elméleti-gyakorlati különbözőségre hívnánk fel Európa formálódó (tér)képén keresztül a figyelmet.

Az első sor a szekuláris fejlődés eredményeképpen alakult ki. Az emberek letelepedésével, a települések kialakulásával biztosítani kellett a védelmet, megteremteni azt, hogy dolgozni, élni tudjanak, egyfajta tevékenységet folytathassanak lakhelyükön. Természetesen ez a ténykedés bizonyos intézményekben ölt formát és koncentrálódik, amelyeknek pedig különböző a vonzásuk. Azért alakul így, hiszen létük a földrajzi adottságok során, annak hasznosíthatóságán, az erre épülő méreten, az ott élők szükséglet-, így funkció-összetételén alapszik. A település vonzáskörzetekbe szerveződik, majd ezekből formálódnak ki a régiók, amelyek definiálása a szakirodalomban meglehetősen széleskörű. Egy biztos: a tartós együttlét, a hagyományok, a kialakult közös értékrend is összetartja az ott élőket, és az is igaznak látszik, hogy a régió vonzáskörzetekből, mint építőkövekből formálódik. Ezekből a régiókból, amelyek között sávszerű, ritkább textúrájú terek lelhetők fel, áll össze az ország, amely több régió tartós együttélését, -működését jelenti.

A másik logikai soron végigmenve azokat a fogalmakat találjuk, amelyeket felülről építünk lefelé, tehát egy állam-, illetve közigazgatási beosztást hozunk létre. A téregységek létrehozása során az állam terét osztjuk fel, így más a háttere e fogalomsor létrejöttének. A másik jelentős különbség, hogy elemei – az előbbivel szemben – vonalszerű határokkal bírnak, azaz nincs olyan pontja a térnek, amelyik valahova ne tartozna. A községet azzá nyilvánítja az arra illetékes szerv vagy jogrend. Ezek szerint egy települést titulálhatunk községnek, a másikat pedig csak külterületi lakott helynek, ha pedig egy másikról azt mondják, hogy fejlettebb – különböző számszerűsíthető kritériumok rendszere alapján –, akkor városi rangot kap. A községek járásba szerveződnek, központja bizonyos funkciók megtestesült intézményrendszerével ellátja a hozzá besorolt településeket, de (igazgatási) határa szintén vonalszerű. Ennek értelmében a tér minden egyes pontja valamely községhez, városhoz csatlakozik, tartozik. A járások és megyék esetében szintén hasonló konstellációról beszélhetünk. Ezzel kapcsolatban azonban legyünk – ha lehet – még óvatosabbak. Láthatjuk a fentiekből, hogy mindegyik fogalom így is párt alkot, de a megye és régió kérdése napjaink egyik eleven vitapontját, érdekek ütközésének színterét jelenti. Többen, akik nem szeretnék látni a két fogalomsor közti különbségeket, megyékből összeállított régiót próbálnak formálni. Ezek az egységek azonban – véleményünk

szerint – nem fedik a valóságos társadalmi-gazdasági folyamatokat magukban hordozó tényleges régiókat, ezek kialakítására nem illene jelentős energiákat fordítanunk. A valós régiók már léteznek, mindennapi tér használatunkkal fokozatosan kialakítottuk őket. Fel kell pusztán tárnunk őket, majd ráépítenünk egyfajta önkormányzati rendszert. Ez megvalósítható a megyével párhuzamosan működően, bár inkább az lenne célszerű, ha azok helyett építenénk ki. Ennek létrehozása azonban rendkívül komoly probléma, hiszen választási rendszerünk megyékre épülvén sosem teremt lehetőséget olyan politikai szituációra, amikor valamely nyerő hatalmi erő szétverné azt, aminek alapján nyert, és aminek alapján legitimitása biztosíttatik. A legmegfelelőbb állapot kialakítására talán nem is elegendő a mai jogrendszerben előírt négyéves ciklus a kormányok hatékony igazgatásához. A hosszabb idő teret engedne foglalkozni a gondolattal, hogy miként tovább, milyen módszerrel vagyunk képesek megteremteni és átalakítani egy új (geo)politikai hátteret.

A megyékből állam épül fel, helyesebben az államterületet megyékre bontja az igazgatás. Az ország egy objektív fejlődési folyamat eredménye, míg az állam a generális világot mozgató elveknek a szüleménye, nem természetes társadalmi-gazdasági folyamatok eredményeképpen kialakuló tér-egység. Az államhatár a pillanatnyi, vagy tartós politikai erőviszonyok alapján jön létre, így szó sincs tehát a már kialakult társadalmi-gazdasági berendezkedés által megformált alakulatról.

A fent említettek konzekvenciáit tágabb értelemben, kontinensünk egészére vetítve, az előző gondolatokat folytatva, azt az evidenciának tűnő megállapítást tehetjük – eltekintve az alacsonyabb hierarchiaszintű beosztási lehetőségektől –, hogy Európa államokra és országokra is osztható. Tehetjük mindezt azután, hogy térben definiáltuk az öreg kontinenst. Ez már önmagában sem egyszerű feladat, hiszen a politikai (államokra épülő) és természetföldrajzi határai jelentősen eltérnek egymástól. Államterét tekintve az EU jelen van Afrikában (pl. Ceuta) és Amerikában (pl. Francia Guyana) is, de Törökország esetleges csatlakozásával megkérdőjelezhetetlenül ázsiaivá is válik az integráció. A „nemzetek Európája" kifejezés időről-időre előkerül a csatlakozási folyamat integrációt bemutató anyagaiban, azonban ilyenkor, akarva-akaratlan – függetlenül attól, hogy valóban nemzeti államok-e azok, amelyekről ezt állítják – egyértelműen az államok Európájáról tudósítanak. Elég csak a „belga nemzetre" utalnunk, amely államként egy, azonban polgárai több nemzethez kötődnek erős nyelvi, kulturális és egyéb szálakkal. Ekképpen gondolkodva – a legkisebbeket is számba véve – kontinensünkön közel 50 állam lelhető fel, jelentős különbségeket mutatva minden tekintetben; elég csak a 0,44 km^2-es Vatikánra, illetve az Európa határain messze túlnyúló Oroszországra utalnunk.

4. táblázat. Államok és országok Európában

I. Európa államai	
1. Albánia	2. Andorra
3. Ausztria	4. Azerbajdzsán
5. Belorusszia	6. Belgium
7. Bosznia-Hercegovina	8. Bulgária
9. Ciprus	10. Csehország
11. Dánia	12. Észtország
13. Finnország	14. Franciaország
15. Görögország	16. Grúzia
17. Hollandia	18. Horvátország
19. Írország	20. Izland
21. Koszovó	22. Lengyelország
23. Lettország	24. Liechtenstein
25. Litvánia	26. Luxemburg
27. Macedónia	28. Magyarország
29. Málta	30. Moldova
31. Montenegro	32. Nagy-Britannia
33. Németország	34. Norvégia
35. Olaszország	36. Oroszország
37. Örményország	38. Portugália
39. Románia	40. San Marino
41. Spanyolország	42. Svájc
43. Svédország	44. Szlovákia
45. Szlovénia	46. Törökország
47. Ukrajna	48. Vatikán
II. Országok Európában	
1. Britannia	2. Skandinávia
3. Franciaország	4. Ibéria
5. Itália	6. Germánia
7. Lengyelország	8. Oroszország
9. Ukrajna	10. Kárpátia
11. Balkánia	12. Törökország
13. Kaukázia	14. Baltikum
III. Bizonytalan besorolásúak	
1. Csehország	2. Szlovénia
3. Málta	

A „régiók Európáját” említve, miután a régió az ország felépítő egysége – amit lehet ugyan szabdalni, és egymáshoz nem tartozó részeket eggyé forrasztani –, egy egészen más felosztási szisztémát látunk. Ebben a szisztémában gondolkodva mindössze 14 ország körvonalazódik, a megszokott térstruktúra jelentősen átalakul. Az államhatárokat bemutató térképpel szemben álljon itt azon vázlat, amelyen fölsejlenek azok a terek, amelyeknek az elhatárolása is pusztán nagy vonalakban történhet meg. Nem vonható egyértelmű, vonalas határ, hiszen sávszerű, ritkább textúrájú terek választják el az ország központi, sűrűbb szövetű magterületeit egymástól *(7. ábra)*.

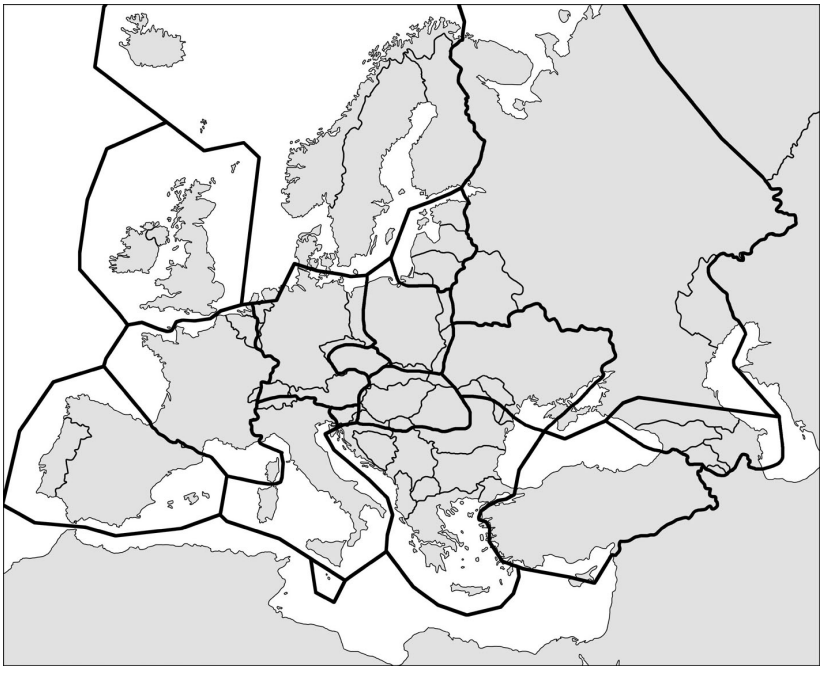

7. ábra. Országok Európája (Szerk.: Tóth J.)

A térképről leolvasható, hogy Ibéria (mint ország) magában foglalja Spanyolország, Portugália, Gibraltár és Andorra államtereit. Franciaország ezen értelmezés szerint – a magterület mellett – kiterjed Belgium és Svájc területének egy részére is, amelyek államilag egyébiránt máshova soroltatnak. Németország is túlnyúlik államhatárain, magában foglalja Németalföldet, Svájc egy szeletét, Ausztriát, ilyen módon, mint ország, nagyobb annál, mint amit államként ismerünk. Itália is túlterjed határain, Svájcból kiharapva egy szeletet, így ez utóbbi – mint állam – szinte teljesen felosztatik más országok között. Ebből következően Svájc, sem mint ország, sem mint állam nem létezik. Európán végigfutva Britannia, Skandinávia terei következnek, azonban Oroszország bizonyos részein az államhatárokhoz hasonló vonalat kell húznunk az ázsiai rész nehezen elhatárolható volta miatt. Ukrajna elhatárolása is csak igen széles, átmeneti sávokkal lehetséges. Nehéz feladatnak tűnik például a Donyec- medencében, egy sűrű textúrájú bányászati-ipari területen a határok korrekt megvonása, számos vitát indukál e kérdés. Déli irányba haladva Kaukázia, majd Törökország következik, kilépve Ciprus északkeleti körzeteibe is. Európa magterületeinek irányába visszafordulva Balkánia, valamint Kárpátia folytatja a sort. Ez utóbbit szándékosan nem történelmi Magyarországnak nevezzük ebben az összefüggésben, hiszen valótlant állítanánk, mert mindig volt „társbérlő" ebben a medencében. Lengyelország alig nagyobb kiterjedésű, mint a hasonló névvel illetett állam, a történelem államhatárváltoztató eseményei ennek ellenére mély nyomokat hagytak térfejlődésén.

A fenti térképet továbbgondolva több kérdés is felmerül. Elsőként a fentiekben használt nevezéktant illik még tovább finomítani, hiszen nem egy esetben az országokra, illetve az államokra használt név megegyezik, ezzel a szemléletet nem teljesen értők, vagy éppen a megkurtítottak, illetve eltöröltek érezhetik sértőnek kategóriáinkat. E sérelmeket elkerülendő, ésszerűnek látszik olyan történelmi távlatokban használt nevek (pl. Gallia, Germánia, Polónia, Bohémia stb.) használata, amelyről inkább a hagyományokra, a közös múltra, nyelvre, kultúrára asszociálhatunk, nem pedig a közelmúlt hatalmi törekvései által kialakított államokra.

Jelen térképet elméleti vázlatként kezelve, jól látható, hogy a különböző régiók Európa területének többségén tisztán elkülöníthetők, ilyen értelemben vett régiókat nem vágnak át országhatárok. A mesterséges konstrukciók esetén azonban igen, úgy, hogy a háttérben folyamatosan jelenlévő politikai csatározások az erővonalakat (is) jelző határokat össze-vissza keverték. A „régiók Európájának" felépítésekor tudnunk kell azt, hogy ezek a régiók ab ovo internacionális, nemzetközi régiók. A szó politikai földrajzi, államföldrajzi értelmében. Tehát az államot alapul véve, ennek határai sérülnek a régiók és az ország által. Voltaképpen a konfrontáció éppen fordítva következett be, de miután a hatalmi struktúra az államhatárok által körülhatárolt tér-egységekre épül, a nézőpont ekképpen értelmezhető. A természetes regionális együttműködés – ami egészséges módon nemzetközi is – azt jelentheti, hogy az organikus gazdasági, térbeli elhelyezkedés nyomán kialakult, eredeti bázison lévő kooperáció él. Ugyanakkor azzal is jár, hogy befolyásoltatik az államhatalom, az állam intézményei által.

Nyíltan nem, mindössze csak teoretikusan mondhatjuk ki, hogy alakítsuk át Európát az országok Európájává, ha már egyszer a régiók Európájáról beszélünk. Tudnunk kell ugyanakkor, hogy ezek a regionális együttműködések állami szinten koordináltak kell, hogy legyenek. Amennyiben az állam szuverén – a szó eredeti értelmében –, akkor az érdekeit nem igazán hagyja csorbítani, így ezekben a regionális együttműködésekben inkább a viták helyettesítik a tényleges kooperációt. Kedvező esetben az állam szuverenitása egy részéről hajlandó lemondani, mert erre kényszerült, hiszen a másik oldalról olyan előnyök kecsegtetik, amelyek a regionális együttműködés törvényszerű velejárói, annak ellenére, hogy ezek kiaknázásához államközi egyezmények és kompromisszumok sorára van szükség.

Az országhatárok, és államok beosztását vizsgálva az egyik legkritikusabb területet jelenti a Balkán, ahol az államok képének soha nem látott differenciáltsága jelenik meg. A határterületek megvonása Európa békésebb terein sem egyértelmű. Csehországgal sem tudunk igazán mit kezdeni, minden olyan kísérlet, ami lengyel-cseh konstrukciót szorgalmaz – ide értve az államszinten megvalósult Csehszlovákiát is –, gyenge alapokon nyugszik. Prinz Gyula – akinek az állam és az ország dichotómiáját jelen tanulmány kiinduló pontjaként hasznosítjuk – szerint Csehszlovákia a legnagyobb abszurditás az államföldrajzban *(Prinz Gy. 1942)*. A helyzet a balti államok esetében is hasonló, ahhoz kicsik, hogy önálló országok lehessenek, azonban ennek eldöntéséhez mélyrehatóbb vizsgálatokat kell végeznünk ezen államalakulatok térszerveződését ille-

tően. A körülmények Szlovéniával kapcsolatosan analóg módon megegyeznek, amely ország talán éppen fordítókorong-szerepének köszönheti szerencséjét. Ettől az országtól kölcsönözve a kifejezést általánosítva használhatjuk minden olyan terére Európának, amelyek hovatartozása nem egyértelmű. Ez a korábbi konstellációban hátrányként jelentkező, azonban az integrálódó Európában ma már egyértelmű előnyként kiaknázható híd-szerep felértékeli a fordítókorongokat, így ezen terek együttes belépése az EU-ba ekként is értelmezhető.

4. Határszemle a nagyvilágban

A térszerkezet ügye, az ország- és államhatár problematikája, a kettő különbsége (és különös tekintettel Európára), egy olyan dilemma majdani megoldási kényszere, hogy mit kezdjünk az országhatárok objektív voltával, és az ezeket keresztül-kasul hasogató államhatárok meglétével, a világ egészét érintő kérdéskör.

Ez a dilemma annyira fontos, hogy az Európai Unió egész jövőjét lényegesen befolyásoló tényezőként fogja kinőni magát egészen addig, hogy vajon az Európai Unió sikeresen fejlődik-e tovább vagy pedig bukdácsol. A világ többi részén: felrobbantják-e a tényleges országhatárok a mesterséges államhatárok által oktrojált struktúrát, vagy sikerül időben a józan ész diktálta korrekció?

Néhány elméleti kérdéssel és néhány, a geográfusok számára talán evidensnek tűnő ábra bemutatásával kezdem. Az első ezek közül egy Európa természeti földrajza térkép *(8. ábra)*. Az a tér, amivel mi foglalkozunk, akár geográfusként, akár pedig e térnek a fejlesztésével foglalkozó különböző szakemberekként, heterogén összetételű. Ez a tér azért heterogén összetételű, mert két fő komponense, a természeti tér és a társadalmi tér külön-külön is heterogén. Az első, a természeti tér heterogenitására a példa azért Európa, mert végeredményben ez az, ami érdeklődésünk középpontjában áll. Tehát, ha birtokba vesszük ezt a teret a társadalom által, akkor a helyzet az, hogy eleve egy heterogén és struktúrával, szerkezettel rendelkező teret vesz birtokba a társadalom, ahol hegyek, völgyek és egyebek vannak.

A társadalom ugyancsak heterogén. Látjuk a politikai-földrajzi felosztását ugyanannak a térnek *(9. ábra)*, és a geográfusok, mint területtel, térrel foglalkozók tudják, hogy abban eltérő fejlettségek, eltérő sűrűségek fordulnak elő. Ezek találkoznak a természeti térrel, különböző, változó variációkat hoznak létre, hiszen időben is változó ez a tér. Így létrejön egy olyan komplex tér, amiben élünk, amely strukturált, szerkezete van, e szerkezetnek szabályszerűsége van és ezt, miután térben létesül, térszerkezetnek nevezzük. A térszerkezet nem vált vízumot, útlevelet az államhatáron. A térszerkezet egységes, az egész entitás tagolódik, egyrészt úgy mint ország, vagy azon belül régiók, évszázados szekuláris fejlődés révén, másrészt pedig tagoljuk mi, akik azt mondjuk, hogy mi vagyunk az erősebbek, tehát idáig tart a Magyar Királyság határa, vagy idáig tart Románia határa, vagy innentől kezdődik Svájc.

Változik, mert változtatjuk, és változik, mert az egész tér hosszú időn keresztüli önfejlődésének lehetünk a tanúi.

8. ábra. Európa természeti képe

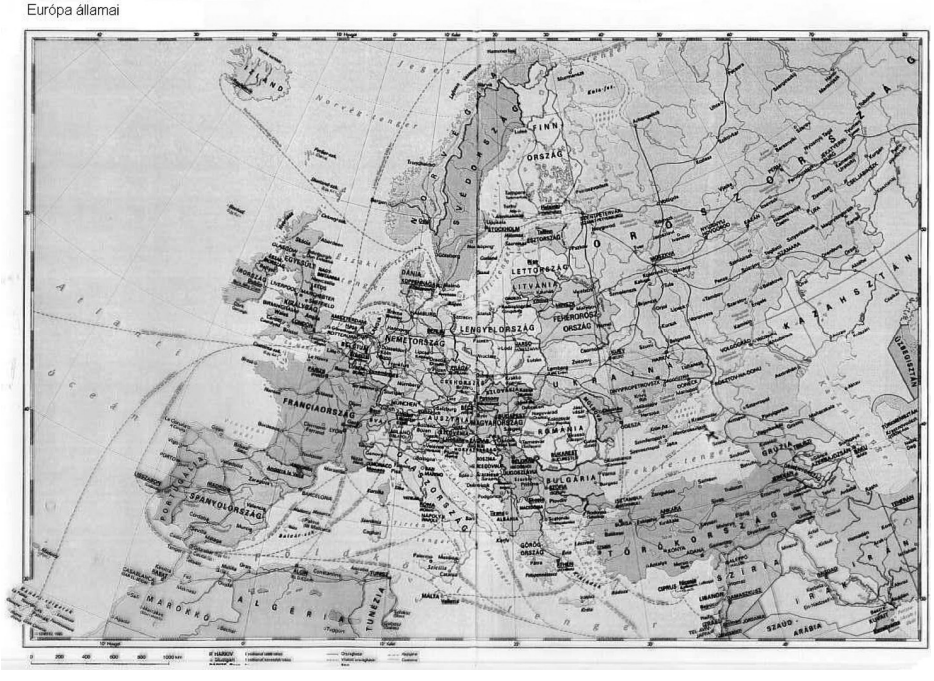

9. ábra. Európa államai

Ez utóbbiról az államhatárok változásáról mutatok be néhány ábrát a Föld különböző részeiről. Ázsia térképén *(10. ábra)* látunk egyenes vonalakat Szaud-Arábiánál, látunk bizonytalanokat. (Én megjártam az Emirátusok, Omán és Szaud-Arábia határvidékét, így a Buraimi-oázist. Ott klasszikus, definitív értelemben vett határ nincs.) Tehát bizonytalan határ is van. Mindegy, hogy egyenes vagy görbe. Ez egyszerűen lakatlan terület, Rub al-Khali a sivatag elnevezése. Ez arabusul üres tér, tehát nincs értelme centizni a vonalakat. A másik, amit erre az ábrára vonatkoztatva látunk az az, hogy lehet mesterségesen csinálni egy szubkontinensen, Indián belül határokat vallási alapon is. Három államot érint, Indiát, Pakisztánt és Bangladest, ami korábban Pakisztán keleti részeként funkcionált. A cél a mohamedánok és hinduk elválasztása volt e mesterséges konstrukció révén.

10. ábra. Ázsiai határok

Érdekes Észak-Amerika *(11. ábra)*. Egyenes a vonal Kanada és az Egyesült Államok határaként – ahol még akkor nem volt jelentős, hogy hova tartozik egy ember. Ahol fontos volt, a tavak környékén, ott már cifrázták a határvonalak fu-

tását. Mexikó felé, miután találtak egy folyót és az alkalmasnak látszott, a határok e folyó folyását követik. Államhatár úgy lett, hogy addig foglalt el területet az erősebb, az Egyesült Államok.

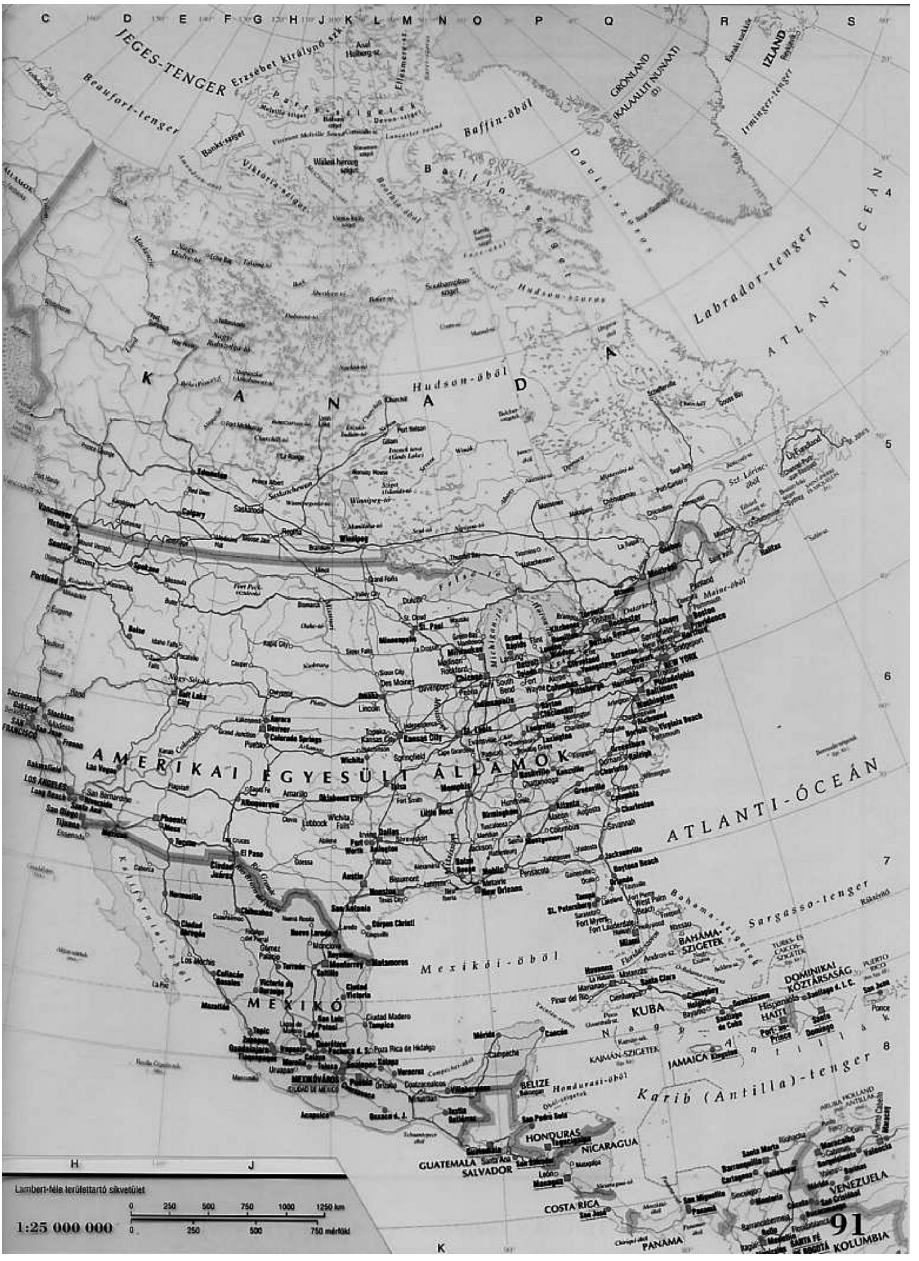

11. ábra. Észak-Amerika államhatárai

A Rio Grande mederváltozásai természetesen kihatottak az éppen aktuális államhatárok alakulására is. Más aspektus: a szabad határok bajnokaként nem egyszer magát exponáló Egyesült Államok falat épített Mexikó felé, amikor az illegális bevándorlás korlátozása fontos érdekévé vált *(12. ábra)*.

Az Egyesült Államoknak nemcsak az ún. nemzetközi határa, hanem az Egyesült Államoknak, mint entitásnak a belső tagolódása, az a bizonyos 50 állam, zömmel egyenes vonalakkal jellemzett. Nincs jelentősége, hiszen az Egyesült Államok, mint entitás az Egyesült Államok szintjén jött létre. Tehát a pánamerikai mozgalom az, ami létrehozta. Nyilván ez érvényes, és észrevehetjük, hogy a nagy nemzeteknek vannak egymáshoz vészesen hasonló téveszméik: ezekből az államokból az Egyesült Államok megcsinálja „a maga gazdasági-térszerkezeti egységeit". Ugye ismerős, hogy Kelet-Közép-Európa államai, köztük természetesen Magyarország ugyancsak közigazgatási egységekből csináltak fejlesztési régiókat. (Az én generációm még tanult arról, hogy Lenin hogyan osztotta be az Egyesült Államokat, milyen három nagy régióra. Bár ez itt most nem régió, de a lényege az, hogy az alapja továbbra is a négyzetes, vagy hasonló, de mindenképpen egyenes vonallal határolt geometriai alakzatoknak az összegzése.) Nincs jelentősége, mert az entitás szintje, az össz-szövetségi szint, az Amerikai Egyesült Államok szintje.

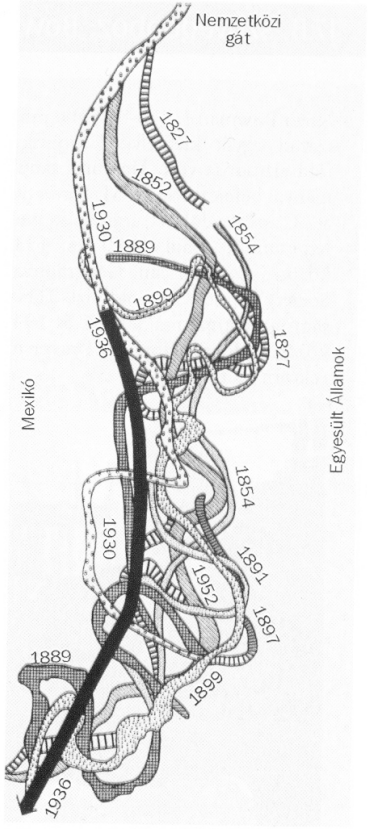

Forrás: Haggett, P. 2006. p. 525.

12. ábra. Folyóhatárok

A helyzet hasonló Latin-Amerikában is, de itt már egy kis változás van *(13. ábra)*. Latin-Amerika fejlődésének, ha Brazíliától eltekintünk, volt egy fázisa (Simon Bolivar időszaka), amikor a gyarmatosítás ellen együtt kezdtek harcolni, és esély volt rá, hogy a pánamerikai utat követő entitások jönnek létre, tehát egy nagy szövetség, amelyben spanyolul beszél a népesség és egy másik, ahol portugálul – ahogy a tordesillasi egyezmény annak idején előre vetítette. Nem ez következett be, az entitás nem ezen a szinten jött létre, hanem az államok szintjén. Ennyiben eltér az Észak-amerikai úttól. Az államok szintjén már jelentősége van bizonyos apró területek hovatartozásának is. Eltűnnek a vonalak. Van még Peru és (az őserdői részen) Brazília, valamint rövidebb szakaszokon Bolívia és Paraguay között, de már nem az a jellemző. Az ok tehát az, hogy itt az államok szintjén szerveződik meg a társadalom, és nem kontinentális vagy szubkontinentális szinten.

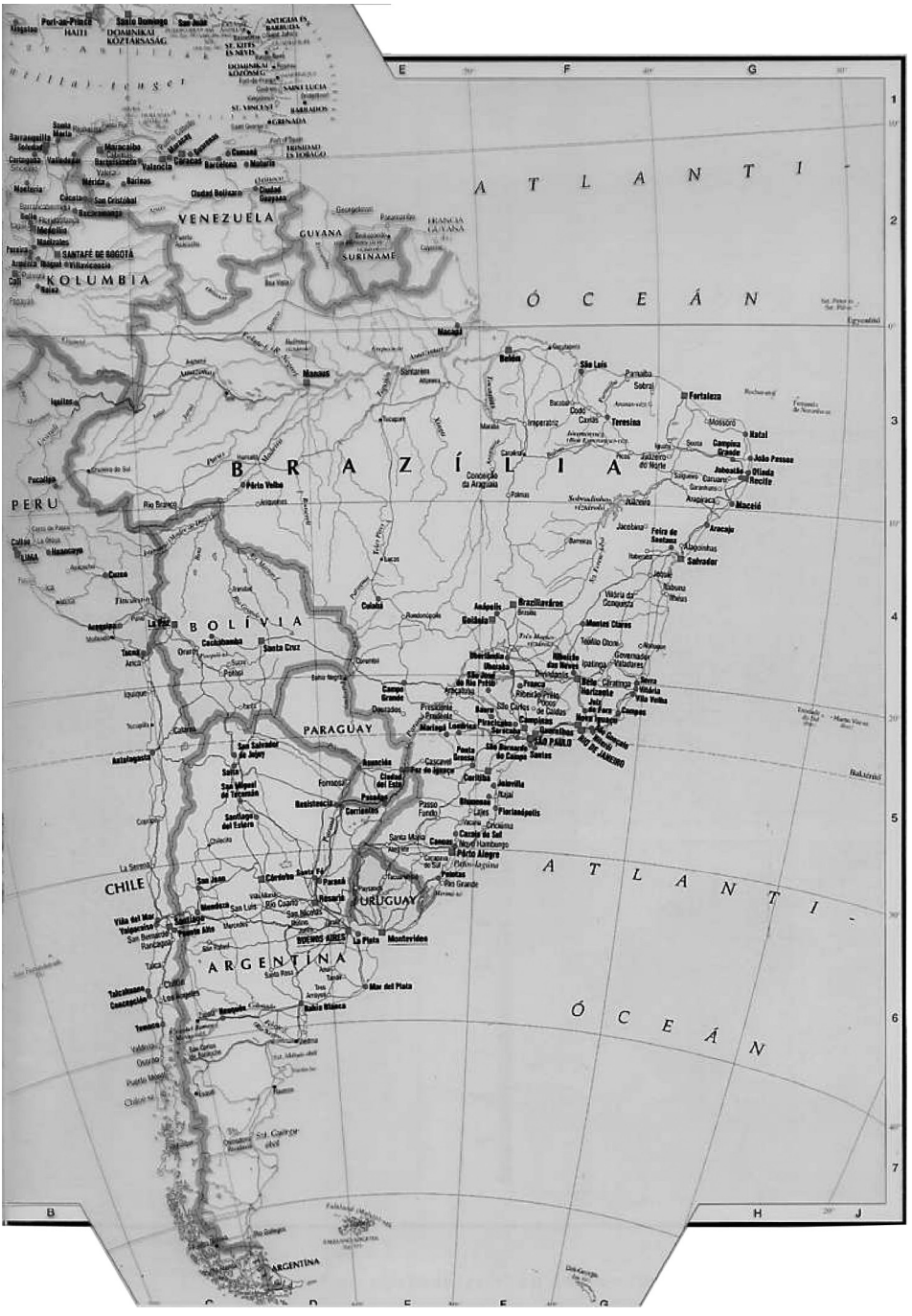

13. ábra. Dél-Amerika határai

Az afrikai kép ugyancsak ismerős *(14. ábra)*. Afrikában kialakult egy primitív társadalmi-gazdasági rend, amely bennünket, európai gyarmatosítókat nem érdekelt. Mi hogy húztuk meg a határt? Húztunk egy egyenes vonalat, és ez a tied, ez az enyém. Megtehették ezt a gyarmattartók, mert erősebbek voltak, és megtehették, mert a gazdaság és a társadalom térszerkezete fejletlen volt. Azóta már jelentkeztek problémák Afrikában, amikor az ősi struktúrák föléledtek, az új struktúrák azokra épülve vitalizálódnak, és konfliktusba kerülnek az egyenes államhatárral. Rengeteg probléma volt már eddig is, csak gondoljunk a Szomália és Abesszínia közötti háborúra, amely nem az utolsó volt az ilyen konfliktusok sorában, vagy éppen Dél-Szudán különválására *(15. ábra)*.

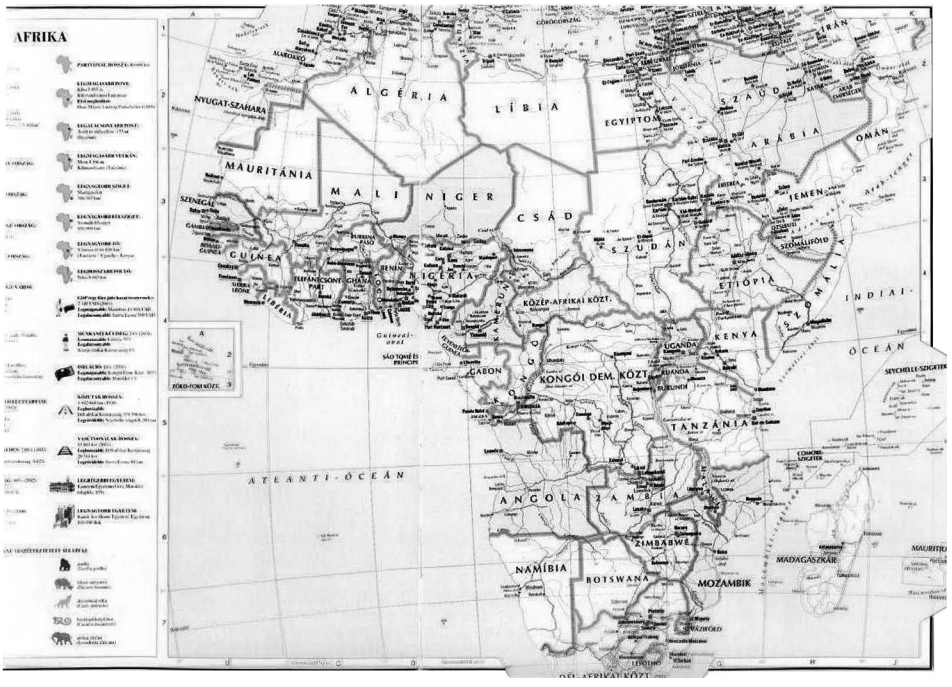

14. ábra. Afrika államhatárai

A következő térkép Ausztráliának egy szeletét mutatja be *(16. ábra)*. Olyan szeletet, ahol van egyenes határ Dél-Ausztrália és Victoria állam között, de Victoria és Új-Dél-Wales között pedig már a Murray folyót követi. Szintén nincs jelentősége, hiszen az entitás Ausztrália szintjén jött létre előbb, mint gyarmat, később mint önálló szövetségi állam formájában.

Ugyanez a helyzet a tengereknél is. Azokat a tengereket, amelyek jelentős ásványkinccsel rendelkeznek (pl. az Északi-tenger), bizonyos szférákra osztják fel a környező államok, és ezek a szférák is egyenes vonallal határoltak. Ott van a vonalban valamiféle bicsaklás, ahol a lelőhely a vonal közelében van, ott ezt

kikerülik a tárgyalások során. Tulajdonképpen úgy veszik a tengert, amely az ásványkincse révén struktúrát kap és nem csak hajózási lehetőséget nyújt a társadalomnak, hanem annál többet: most már ugyanúgy tekintik, mint a szárazföldet, és elhatárolásakor hasonló elveket érvényesítenek *(17. ábra)*.

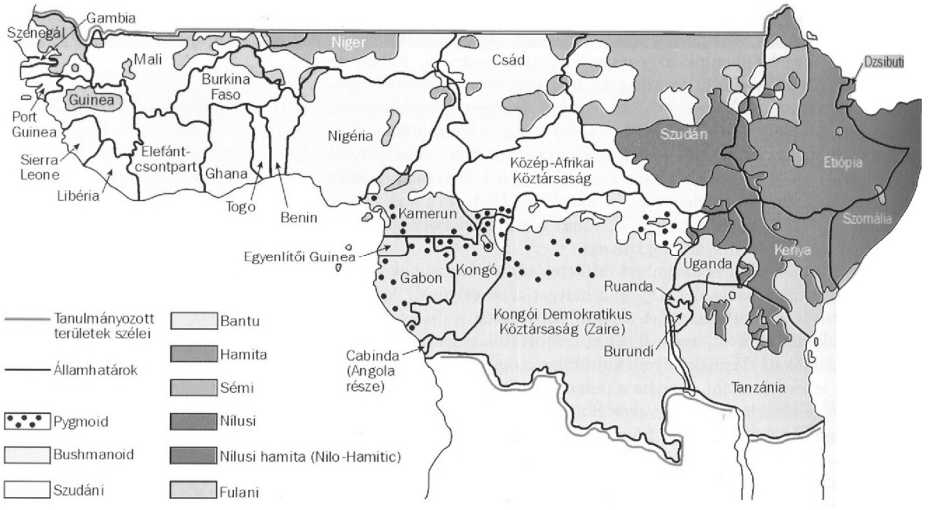

15. ábra. Államhatárok és etnikai csoportok Afrikában

Érdekes, hogy ez az eljárás még az Antarktiszt is érinti, holott igazából itt még nem manifesztálódott dolgokról van szó. Az érdekelt államok a Déli-sarkot szeletekre osztották fel, ezek a szeletek részben átfedik egymást és későbbi viták tárgya az, hogy egy-egy sáv végül is hova tartozik majd *(18. ábra)*.

A konklúziónkat – az eddigiek alapján – abban összegezhetjük, hogy ahol az entitás szintje egy szuper szint, mint Amerikában, vagy majdnem az, mint Simon Bolivar idejében, tehát időlegesen Dél-Amerikában, vagy pedig, mint Afrikában a fejletlenség miatt nincs jelentősége egyelőre (de később lesz), ott és olyankor az államhatár a térszerkezetet szabdalhatja, mert a térszerkezet erővonalai és egységei magasabb szinten érvényesülnek.

Európában a helyzet más. A különbség az, hogy az Európai Unió által nem pán-európai mozgalom nyomán jött létre, tehát nem Európa az entitás, hanem megőriztük az Európai Unióban egyesülő, oda belépő államoknak a saját kompetencia-szintjét, tehát az államok Európáját. Európa előfikció: majd az államok maguktól, esetleg nyomásra leadnak szuverenitásukból Brüsszel javára, de ez egy olyan folyamat, ami brutálissá soha nem válhat. Ebből az következik, hogy ellentmondás keletkezik az államhatárok és az európai kontinens határa, valamint az európai kontinens országokra való tagolódási egységei, valamint az államhatárok, sőt az országok térszerkezeti egységeiként funkcionáló régiók és az államhatárok között.

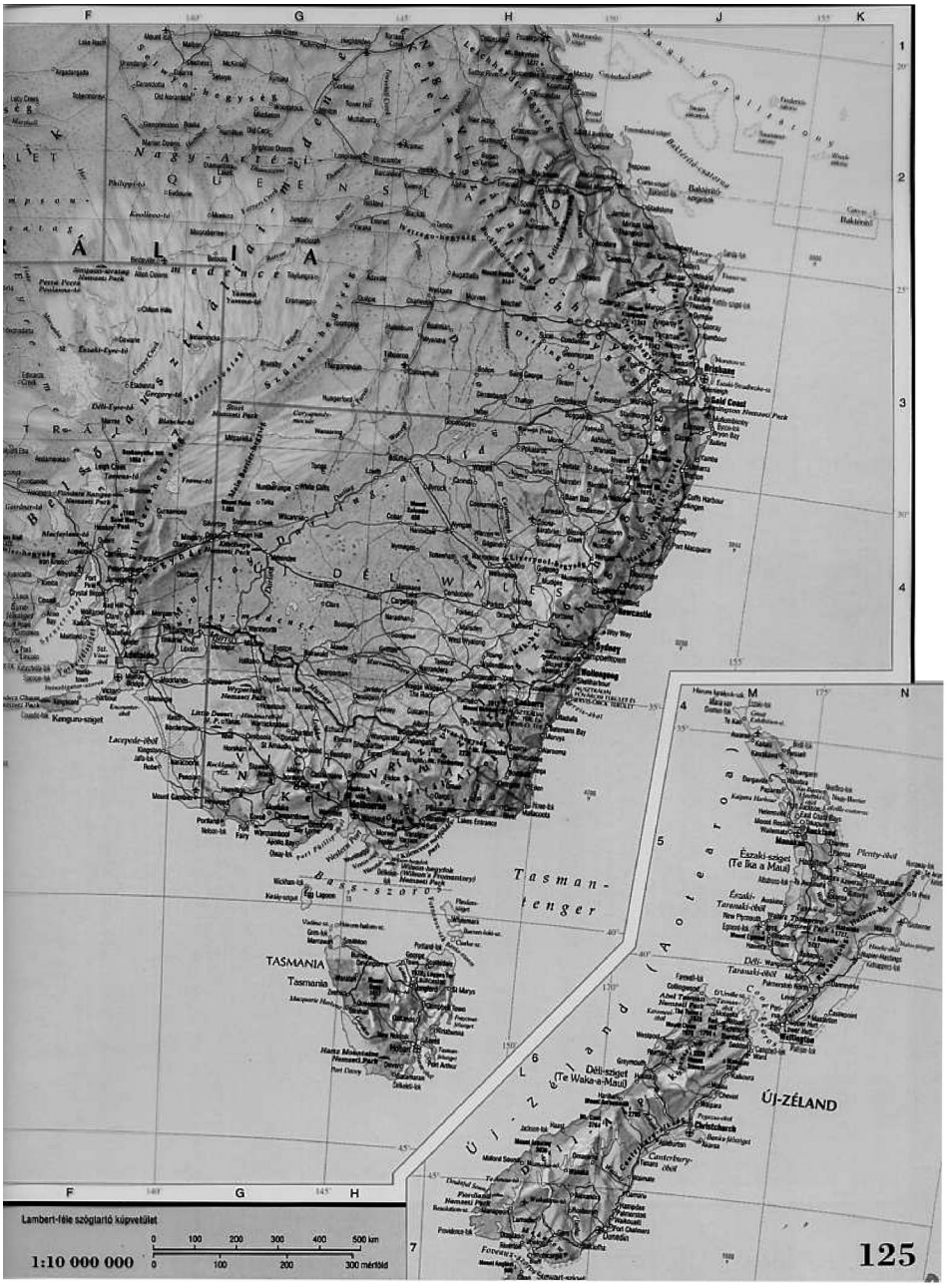

16. ábra. Ausztrália belső határai

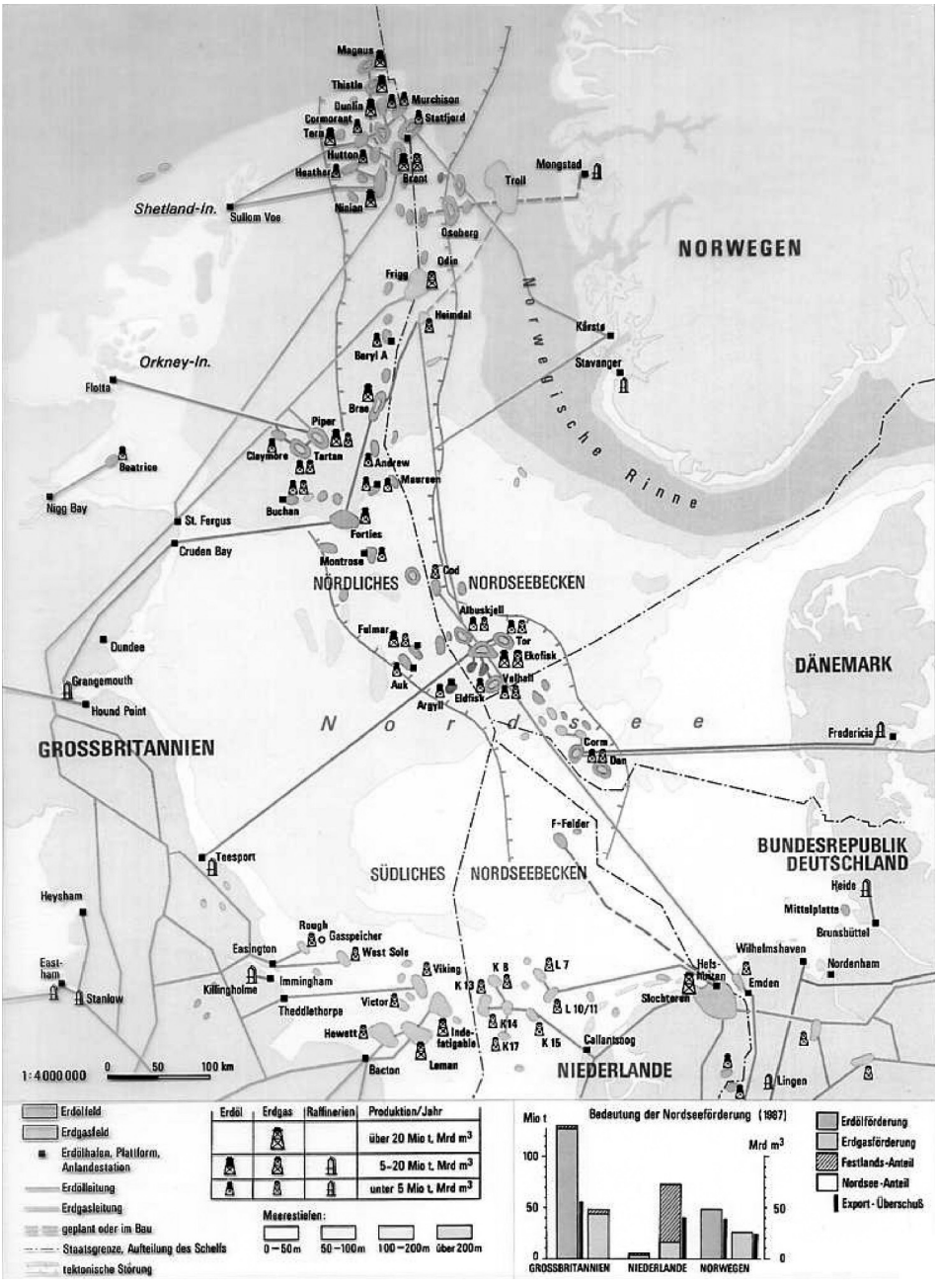
Magnus
Thistle
Murchison
Dunlin
Statfjord
Cormorant
Tern
Hutton
Heather
Brent
Mongstad
Troll
Shetland-In.
Sullom Voe
Ninian
Oseberg
NORWEGEN
Odin
Frigg
Heimdal
Norwegische Rinne
Kårstø
Stavanger
Beryl A
Orkney-In.
Flotta
Brae
Piper
Claymore
Tartan
Andrew
Maureen
Beatrice
Nigg Bay
Buchan
St. Fergus
Forties
Cruden Bay
Montrose
Cod
NÖRDLICHES
NORDSEEBECKEN
Albuskjell
Fulmar
Tor
Ekofisk
Dundee
Grangemouth
Auk
Valhall
Argyll
Eldfisk
DÄNEMARK
Hound Point
Nordsee
Fredericia
GROSSBRITANNIEN
Corm
Dan
F-Felder
Teesport
BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND
SÜDLICHES
NORDSEEBECKEN
Heide
Heysham
Mittelplatte
Brunsbüttel
Rough
Gasspeicher
Easington
West Sole
Wilhelmshaven
Nordenham
Viking
K 8
L 7
Hels-Heiren
Emden
Killingholme
Immingham
K 13
Stanlow
Theddlethorpe
Victor
L 10/11
Slochteren
K14
Hewett
Inde-fatigable
K 15
Callantsoog
K17
Bacton
Leman
NIEDERLANDE
Lingen
1:4000000
0
50
100 km
Erdölfeld
Erdgasfeld
Erdölhafen, Plattform, Anlandestation
Erdölleitung
Erdgasleitung
geplant oder im Bau
Staatsgrenze, Aufteilung des Schelfs
tektonische Störung
Erdöl
Erdgas
Raffinerien
Produktion/Jahr
über 20 Mio t, Mrd m³
5–20 Mio t, Mrd m³
unter 5 Mio t, Mrd m³
Meerestiefen:
0–50m
50–100m
100–200m
über 200m
Bedeutung der Nordseeförderung (1987)
Mio t
Mrd m³
100
50
0
GROSSBRITANNIEN
NIEDERLANDE
NORWEGEN
Erdölförderung
Erdgasförderung
Festlands-Anteil
Nordsee-Anteil
Export-Überschuß

17. ábra

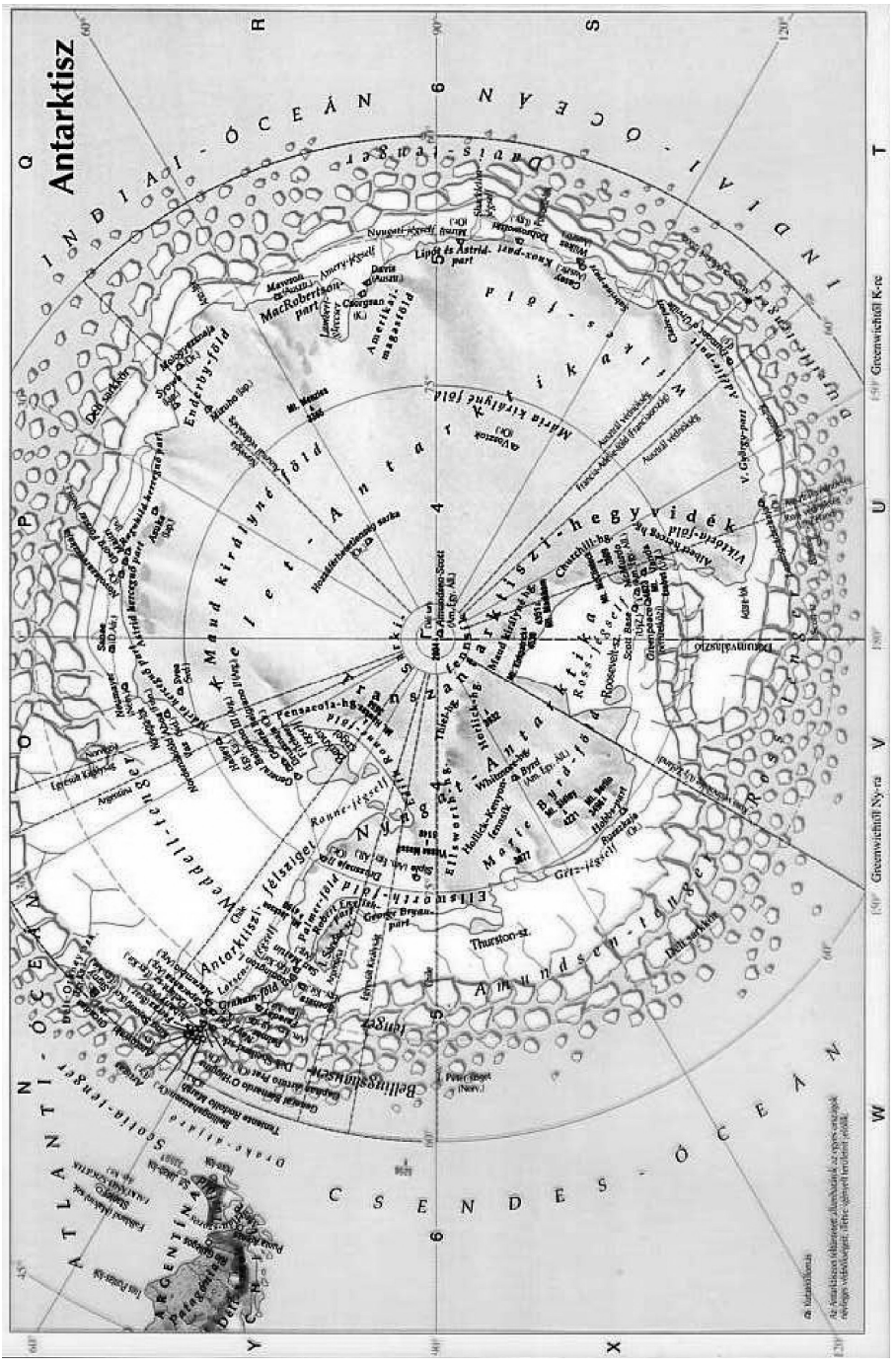
Antarktisz
Déli-sarkkör
Déli-sarkkör
Déli-sarkkör

5. Összegzés és hazai vonatkozások

Bemutatva a kérdést a Kárpát-medence problematikáján: a Kárpát-medence Európa egy országa, Kárpátiának nevezhetjük, hogy ne történelmi Magyarországot mondjunk, sértve ezzel mások érzékenységét. (Soha nem volt csak magyar a Kárpát-medence, társaink mindig voltak.) A Kárpát-medence, mint ország régiókra tagolódik *(19. ábra)* és ezen régiók határai nem egyeznek meg a Kárpát-medence I. világháború utáni szétdarabolása nyomán létrejött államhatárokkal *(20. ábra)*, sem a II. világháború alatti területgyarapítások után létrejött határokkal *(21. ábra)*.

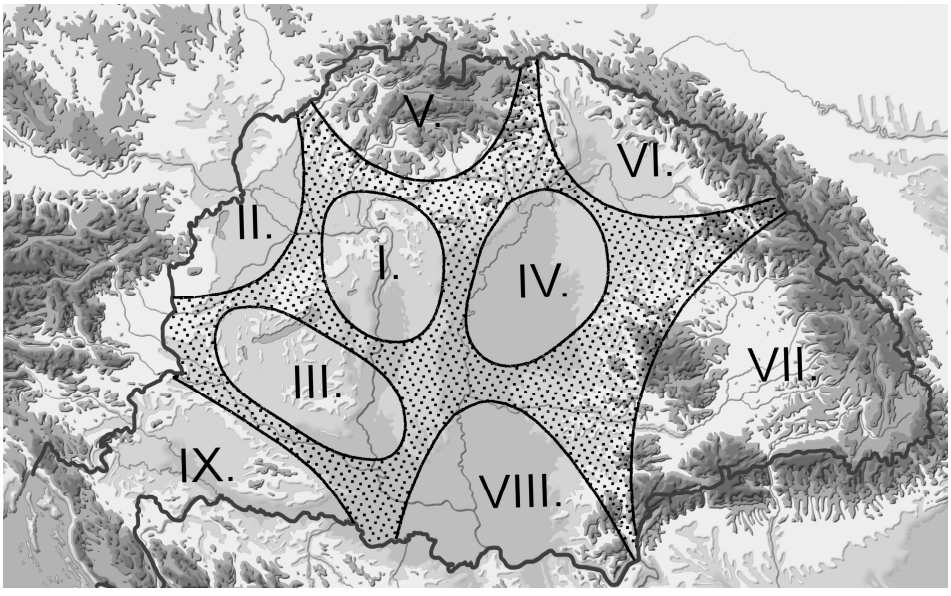

19. ábra. Kárpátia régiói

Ha Európa azon túl, hogy az államok Európájaként jött létre, deklarált módon a régiók Európája, akkor tudomásul kell vennünk, hogy az államok és régiók határai nem esnek egybe, hogy bármilyen térszerkezet-fejlesztést, bármilyen regionális fejlesztést valósítunk meg, az ab ovo nemzetközi jellegű tevékenység. Nagyon ritka az olyan régió, mint pl. az Ile-de France Franciaországban, amelyik nem lóg ki az állam területéről. Magyarország minden régiója túlterjed az állam területén, még a Központi Régió is észak felé. Nem véletlen, hogy bizonyos hidak újjáépítése (a Mária-Valériára gondolok Esztergomban) oly sokat késett szomszédaink vonakodása miatt.

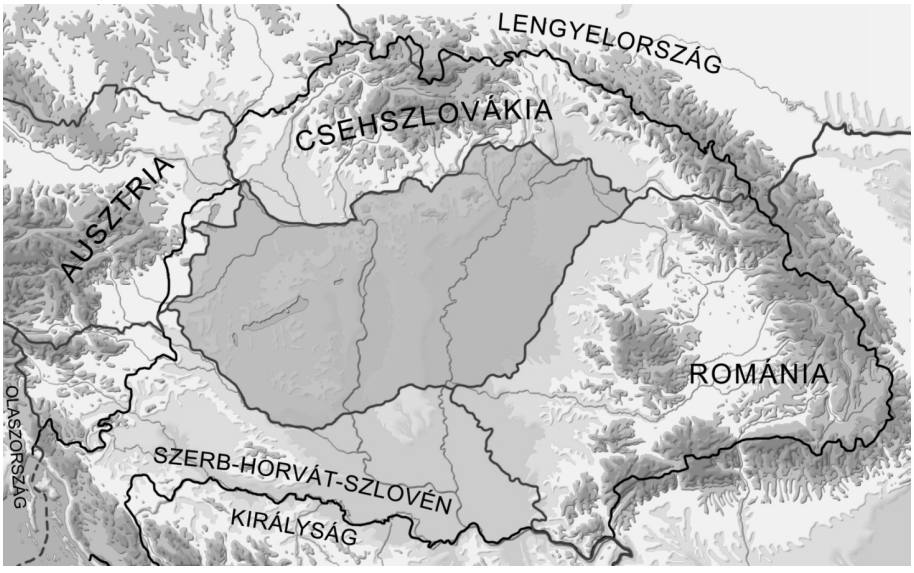

20. ábra. Magyarország szétdarabolása a trianoni békeszerződés szerint

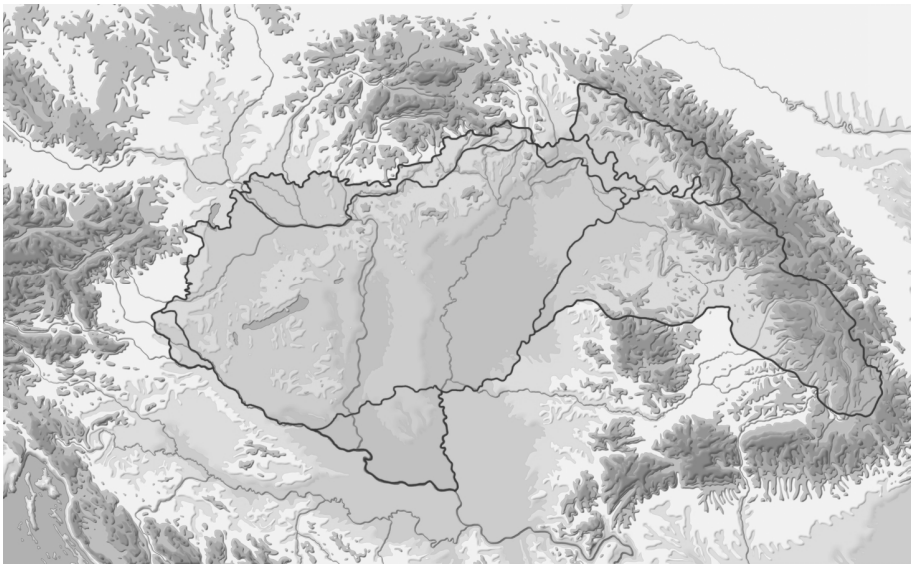

21. ábra. Magyarország területgyarapodása, 1941.

Magyarországon – visszautalok az Egyesült Államokra, mint a másik, fából előszeretettel vaskarikát gyártó nagyhatalomra - megyékből csinálunk régiót, értelemszerűen csak kvázi régiót. Ezeket a „régiókat" mutatja be egy összeállítás *(22. ábra)*. Ha belegondolnak abba, hogy Nagykanizsának mi köze van Győr-

höz, vagy Jászberénynek Csengerhez, akkor eszembe jutnak jobb regionális beosztások is, elsősorban Krajkó Gyula professzor munkásságára gondolok, aki Szegeden, a rajonok vizsgálatával, tényleges kutatásokra alapozott konstrukcióval lépett a nyilvánosság elé. E mostaninak az alapja a megyerendszer (amely sajátos dolog, nem térek most ki rá), és a megye határaihoz igazodó kistérségi rendszer. Nagyon sok bajunk van a kistérségekkel és lesz is a jövőben. Ezek eredetileg statisztikai számbavételi egységekként születtek, számuk a politikai kijárási akciók hatására közel másfélszeresére nőtt, határaik nem vonzáskörzetvizsgálatokra épülők és az államhatárra támaszkodnak. Ha komolyan vesszük – és komolyan kell vegyük – azt a variánst, hogy Románia is csatlakozik a Schengeniekhez, akkor pl. Makó átvonzása evidens, realitás, csakúgy mint Arad átvonzása magyar területre, Szegedről nem is beszélve. Ezeket a kistérségi vizsgálatoknál, fejlesztéseknél figyelembe nem venni bűnös mulasztást jelent.

22. ábra. Magyarország megyéi és „régiói”

A kontinens térszerkezetének alapvető váza (23. ábra) nem feltétlenül csak az innovációk terjedési iránya, hanem a gazdasági és hatalmi törekvéseket is kifejező nyílrendszer, ami egyrészt a nagy orosz síkság felé, másrészt a Balkán (nem a Balkán a lényeg, hanem ami mögötte, már Ázsiában van: az olaj) felé mutat. Van egy új irány kialakulóban a Mediterráneumtól Kelet-Európa óriás térségeiig. Ez az irány Katalónia, Dél-Franciaország és (főleg) Padánia felemelkedésével, és stratégiai piackereső törekvésével jellemezhető. Ez az a struktúra, ami Európában történelmileg is vissza-visszatérő módon befolyásolja az itteni folyamatokat, az államhatárokat, a népesség, a tőke mozgását és így tovább.

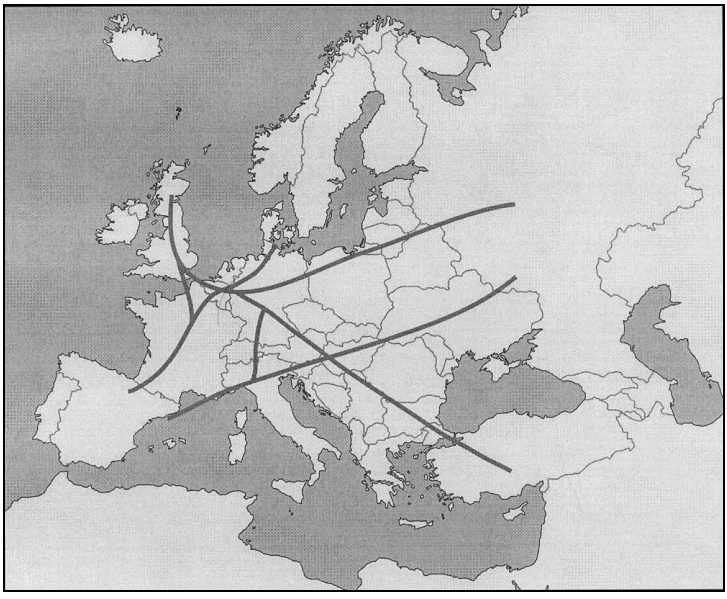

23. ábra. Európa fő térszerkezeti vonalai

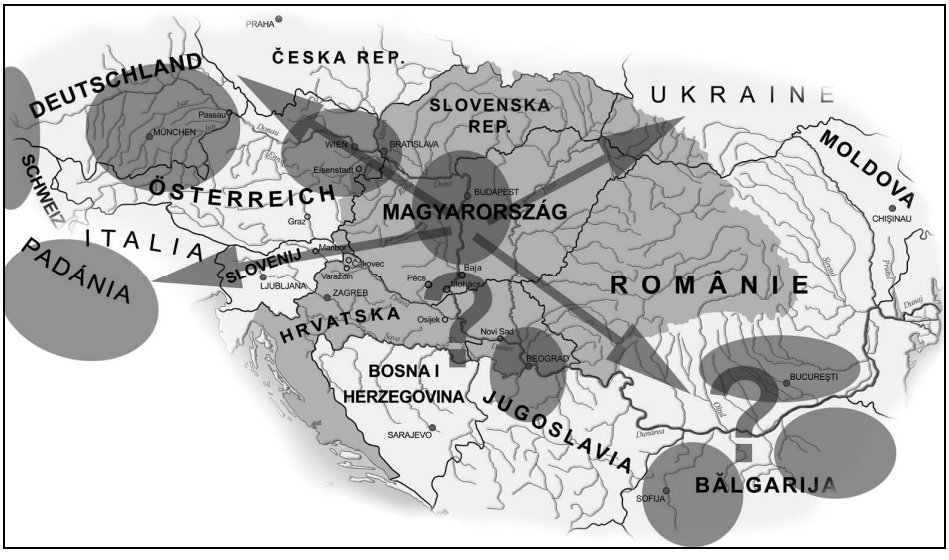

24. ábra. A Crus decussata vagy András-kereszt

Ahogy látjuk, van itt egy kereszteződés, ami a Kárpát-medencén belül található, azon belül is a magyar állam területén. Ez az, ami számunkra valamiféle esélyt ad arra, hogy a Kárpát-medence mint ország felemelkedik az európai térszerkezeten belül, sőt azon belül az a pozíció, amit Budapest betölt (core areája, szívterülete

az egész Kárpát-medencének) realizálódik és ez nyújt esélyt arra, hogy ez a térsége Európának egészében is felemelkedik és azon belül a Kárpát-medence központi része, a magyar állam területe is kedvező pozícióba kerül. Ez a kereszt, amit András-keresztnek is nevezhetünk *(Crux decussata 24. ábra)*, nagy valószínűséggel garancia arra, hogy dinamikus térség lehet a Kárpát-medence és azon belül különösen a középső rész. Csak élnünk kell lehetőségeinkkel, intenzíven kapcsolódva az „európai pentagon" bajorországi, ausztriai csúcsához *(25. ábra)*.

25. ábra. Az „európai pentagon"

A történelmileg sikeresnek bizonyult amerikai modelltől eltérő az utunk: nem Páneurópát építünk, hanem Európai Uniót. Sokan mondják azt, hogy nagyot hibáztunk, hogy nem azt az utat választottuk. Tény viszont, hogy Európa a „nemzetállamok" fejlődési fázisában túl messzire ment és nehéz – sokak szerint lehetetlen - lett volna a nacionalizmusokat egy páneurópai eszmével helyettesíteni, ezért ezt az utat kellett választani az Európai Unió felépítéséhez. Tudnunk kell azonban, hogy ez az út nehezebb. Az államhatárok cifraságait a tér szerkezetének követelményei szerint át kell szabnunk, de úgy, hogy megmaradjon az államhatár. Ez benne az igazi feladat: hogy van államhatár, az ez által körülhatárolt területek hozzák a törvényeket, a jogi és egyéb szabályozások itt történnek, ugyanakkor a gazdaság régió-kereteken belül funkcionál. A kettőt össze kell hangolni; hogy mennyire sikerül, azon múlik Európa jövője. Ami minket illet, vigyáznunk kell az András-keresztre, vigyáznunk kell arra, hogy Európa egy frekventált helyén és az abból fakadó energiákkal való gazdálkodás útján úgy tudjuk kiépíteni szomszédainkkal együtt a jövőnket, hogy dinamikus térségként boldogulhassunk. Az államhatárok (Kelet-Közép-Európában a hagyományok is) ellene szólnak.

Meggyőződésem, hogy nincs más reális utunk.

Irodalom

BARANYI B. (szerk.): 2001: A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. MTA RKK, Pécs, 368 p.

BARANYI B. (szerk.) 2008: Magyar-ukrán határrégió. Együttműködés az Európai Unió külső határán. Debrecen, 207 p.

BOWMAN, I. 1924: The New World. World Book Company, New York.

BULLA B. – MENDÖL T. 1947: A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda, Budapest, 611 p.

CSATÁRI B. – TÓTH J. 1983: Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata. Területi kutatások 6., Budapest, pp. 78-92.

CSIZMADIA S. 2009: Az afrikai államhatároktól a határtalan Afrikáig. In: Csizmadia S. – Tarrósy I. (szerk.): Afrika ma. Publikon Kiadó, Pécs, pp. 51-74.

CSÜLLÖG G. 2006: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. Debreceni Egyetem, Debrecen, 173 p.

CSÜLLÖG G. 2008: Baranya megye térszerkezeti szerepe és a határtípusok változása Trianon előtt és után. In: Horváth I. – Kiss J. (szerk.): A baranyai államhatár a XX. században. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, pp. 32-42.

DÖVÉNYI Z. 2008: A határ mint fikció és valóság. In: Horváth I. – Kiss J. (szerk.): A baranyai államhatár a X. században. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, pp.18-20.

DUBCOVÁ, A. – KRAMÁREKOVÁ, H. (eds.) 2002: State Border Reflection by Border Region Population of V4 States. University in Nitra and International VIsegrad Fund. Nitra, 269 p.

ERDŐSI F. – TÓTH J. (szerk.): 1988: A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. MTA RKK, Pécs, 221 p.

FRISNYÁK S. 1990: Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest, 213 p.

GOLOBICS, P. – TÓTH, J.: 1998 Spatial and Environmental Problems of Border Regions in East-Central-Europe, with Special Reference to the Carpathian Basin. In: Environment, Planning and Land Use. Ashgate. Ed.: Kivell, P. – Roberts, P. – Walker, G. P. Singapore-Sydney, 1998, ALderhot-Brookfield, pp. 40-52.

HAGGETT, P. 2006: Geográfia. Globális szintézis. Typotex, Budapest, 842 p.

HAJDÚ Z. 2001: Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 334 p.

HOREV, B. Sz. 1981: Tyerritorialnaja organyizacija obscsesztva. Müszl, Moszkva, 320 p.

HOY, D.R. 1989: Essentials of Geography and Development. Concepts and Processes. Charles E. Merrill Publishing Company, Columbus – Toronto – London – Sydney, 452 p.

KNOX, P.L. – MARSTON, S.A. 1998: Places and Regions in Global Context: Human Geography. Prentice-Hall, Inc., Upper Saddle River, New Jersey, 526 p.

KOGUTOWICZ K. 1943: Bvezetés a földrajztudományba. Kókai Lajos kiadása, Budapest, 128 p.

MEZEI G. 1988: Stettintől Triesztig. Valóság, 8. sz., pp. 1-21.

MEZŐ F. 2000: A politikai földrajz alapjai. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 382 p.

MOHOS M. (szerk.) 2002: A határ, amely elválaszt és összeköt. Pécs, 174 p.

MUIR, R. 1989. Modern Political Geography, II. ed., MacMillan, London, 275 p.

NÁRAI M. – RECHNITZER J. (szerk.) 1999: Elválaszt és összeköt – a határ. MTA RKK, Pécs-Győr, 307 p.
PÁL Á. (szerk.) Héthatáron. Tanulmányok a határ menti települések földrajzából. JGYF Kiadó, Szeged, 524 p.
PÁL Á. 2003: Dél-alföldi határvidékek. Pécs-Szeged, 235 p.
PÁL Á. – SZÓNOKYNÉ A. G. (szerk.) 1996: Határon innen – határon túl. JATE Szeged, 453 p.
PÁNDI L. (Szerk.) 1995: Köztes-Európa 1763-1993. Osiris – Századvég, Budapest, 728 p.
PÁSZTOR C. (szerk.) 2002: „…ahol a határ elválaszt". Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat-Várpalota, 560 p.
PRINZ GY. 1942: Magyarország földrajza. Renaissance, Budapest, 272 p.
RANGEL, F. V. 1990: Introducción a la geografia humana. Impreso en México, 214 p.
RATZEL, F. 1903: Politische Geographie. Leipzig, 379 p.
SCHWIND, M. 1972: Allgemeine Staatengeographie. De Gruyter, Berlin, 585 p.
SMITH, J. R. 1931: Human Geography. California State Printing Office, Sacramento, 498 p.
STRABÓN 1977: Geographika. Gondolat, Budapest, 999 p.
SUBA J. 2002: A politikai földrajz történetileg változó államhatár elmélete. Geodézia és Kartográfia, LIV. Évf. 6. sz., pp. 14-19.
SÜLI-ZAKAR I. (szerk.) 2003: Határok és határmentiség az átalakuló Közép-Európában. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 387 p.
SÜLI-ZAKAR, I. (ed.) 2004: Cross-Border Co-Operations. Schengen Challenges. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 280 p.
SÜLI-ZAKAR, I. (ed.) 2008: Neighbours and Partners: On The Two Sides of the Border. DE Debrecen, 402 p.
SZÓNOKYNÉ A.G. (szerk.) 1999: Határok és régiók. SZTE Szeged, 515 p.
SZÓNOKYNÉ A.G. (szerk.) 2002: Határok és az Európai Unió. SZTE Szeged, 490 p.
SZÓNOKYNÉ A.G. (szerk.) 2007: Határok és Eurorégiók. SZTE Szeged, 581 p.
PAP N. – TÓTH J. 1999: A regionális fejlődés elméleti kérdései a Kárpát-medencében. In. Limes 11. 3-4. sz., pp. 131-153.
PAP N. – TÓTH J. 2008: Az európai államhatárok típusai. In: Horváth I. – Kiss J. (szerk.): A baranyai államhatár a XX. században. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Pp. 7-10.
SZÓNOKYNÉ A. G. – PÁL V. – KARANCSI Z. (szerk.) 2007: A határok kutatója. Tanulmánykötet
Pál Ágnes tiszteletére. SZTE Szeged-Szabadka, 283 p.
SZÓNOKYNÉ A.G. (szerk.) 2008: Határtalan határok. Absztrakt-kötet. Dobogókő, 40 p.
TAYLOR, J.P. 1993: Political Geography. Longman, Essex, 360 p.
TELEKI P. 1936: A gazdasági élet földrajzi alapjai I-II. Centrum Kiadóvállalat Rt., Budapest, 755 p.
TÓTH J. 1999: Régiók a Kárpát-medencében. In: Tóth J. – Pap N. (szerk.): Első magyar politikai földrajzi konferencia. Változó világ, átalakuló politikai földrajz. Konferenciakötet. JPTE TTK FI pp. 5-16.
TÓTH J. 2001: Országhatárok és államhatárok Európában. Határőrségi Tanulmányok 2001/3. pp. 6-13.
TÓTH J. 2001: Az európai ország- és államhatárok biztonságpolitikai hatásai. In: Szakmai Tudományos Közlemények, pp. 31-50.

TÓTH J. 2002: Országok- államok, határok Európában. In: Pál Á. (szerk.): Héthatáron. Tanulmányok a határ menti települések földrajzából. JGYTF Kiadó, pp. 505-513.
TÓTH, J. – TRÓCSÁNYI, A. 2003: The Historical and Geographical Basis of the Regions of Hungary. In: Development and Finance 1. 2003/4., pp. 20-29.
TÓTH J. 2004: Kell-e nekünk régió? In: Hitseker M. – Szilágyi Zs.: Mindentudás Egyeteme 3. kötet. Budapest, pp. 193-212.
TÓTH J. 2007: Térszerkezet – országhatár – államhatár. In: Szónokyné A. G. (szerk.): Határok és Eurorégiók. SZTE Szeged, pp. 11-21.
TÓTH, J. 2008: Regionen und Staatsgrenzen im Karpatenbecken. In: Ethno-Kulturelle Begenungen in Mittel- und Osteuropa. Hrsg: Hammer E. – Kupa L. Hamburg, Verlag Dr. Kovač. pp. 41-52.
TÓTH J.(főszerk.) 2010: Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1486 p.
VIVÓ, J. A. 1985: Geografia politica. México 21 D.F., 207 p.
WAUGH, D. 1990: Geography. An Integrated Approach. Thomas Nelson and Sons Ltd., Scarborough, 488 p.

FÖLDRAJZI FELTÉTELEK – GAZDASÁGI, TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS ADAPTÁCIÓK
MEGJEGYZÉSEK A KÁRPÁT-MEDENCE TÁJAI KÖZÖTTI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK TÉRSZERKEZETÉHEZ

DR. VIGA GYULA

1. Az árucsere az egymástól különböző javakkal rendelkezők közötti kapcsolat általános formája. A jellemzően eltérő feltételek között, más-más módon megszerzett vagy előállított javak kicserélésének igénye természetes része volt a hagyományos kultúrában élő közösségek működésének csakúgy, mint kései utódaikénak. Része volt a tradicionális paraszti kultúrának is, és az eltérő adottságú régiók, nagy- és kistájak népességének életmódjához elválaszthatatlanul hozzátartozott a tájakon belüli csere és munkamegosztás, ill. a szomszédos, de gyakran távolabbi vidékekkel való gazdasági kapcsolattartás. A megszerzett vagy megtermelt javak minősége, azok általános vagy specifikus előfordulása és felhasználhatósága, a műveltség egészére gyakorolt hatásuk, nem utolsó sorban az előállítók és a felhasználók közötti távolságok alapvetően befolyásolták az árucsere lehetőségeit és jellegét. Amíg az egymástól távolabb élők elvileg csak a legszükségesebbekre korlátozták a cserét, s csak kevés ember vett részt azok közvetítésében, addig a változatos adottságú kistájak között az árucsere rendszeressé – akár folyamatossá – válhatott, s valóságos mozgalomként volt jelen a népesség egyes csoportjainak életmódjában.[1] Mindezek történeti folyamatok voltak, többféle változóval. Látszólag azonosak csupán a földrajzi feltételeik, mivel egy-egy táj természeti javai is kimerül(het)tek, vagy egyszerűen értéktelenné vál(hat)tak az ember technikai fejlődése során (pl. obszidián, elfogyó nemesfémkészlet vagy más bányakincsek), ill. a tájak ember által történő átalakítása jelentősen megváltoztathatta a táj hasznosításának formáit. Erőteljesebb változás jellemezte a társadalom és a műveltség történeti folyamatát: a tájak, csoportok közötti cserében kezdetben alapvető javak jelentek meg, amelyek az évszázadok során differenciálódtak. Tudjuk, hogy a 18-19. század fordulóján erőteljesen gyarapodott a parasztok tárgyi világa is, míg a jobbágyfelszabadítást követően a különféle termelvények előállítására szakosodott parasztok akár a másként specializálódott szomszédos falvakkal is kereskedhettek. Jellemzően azonban egymástól eltérő adottságú vidékek kapcsolata volt életképes, hasonló adottságú tájak népe ritkán cserélte ki a javait.

[1] Kós 1972. 9., Dankó 1991. 643-646.

A javak cseréje tehát többirányúan meghatározott, s abban a különböző természeti feltételek, a kultúrában élő ember csoportjainak azokhoz való alkalmazkodása, a termelőtevékenység mindenkori színvonala, ill. a társadalmi munkamegosztás nyilvánul meg. Az ember gazdasági tevékenysége – különösen termelő munkája – során állandó szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban állt a földrajzi környezetével. E sajátos kölcsönhatás jellegzetes *térbeli* formákban valósult meg, ám a természeti ökoszférák és a társadalmi-gazdasági szférák korrelációja az alkalmazkodási formák *időbeli* (történeti) rendjeit követte. Ezek a rendek lényegében a tradicionális kultúra regionális változatait körvonalazzák, amelyek állandósága vagy változásra való hajlama sok tekintetben éppen az előbbiek által behatárolt.[2] Elfogadott etnológiai, ökológiai elv, hogy az emberi tevékenység nem egyszerű „lenyomata" a táji feltételeknek, s hogy a hasonló földrajzi adottságok között élő csoportok létformái hasonlítanak ugyan egymásra, de nem azonosak.[3] Mégis úgy tűnik, hogy a hagyományos műveltség regionális típusai lényegében lefedik a geográfiai térségeket, s hogy a tradicionális műveltség – főleg annak földrajzi feltételekhez kötődő része – táji típusokként modellezhető. A természetből megszerzett és a megtermelt javakat az egyes tájak hasznosításának révén állítják elő a különböző közösségek, így ezek a javak is specifikusak kisebb-nagyobb mértékben: a gabonafélék nyilván kevésbé, mint a gyümölcsök, az utóbbiak pedig nyilván kevésbé, mint a specifikus anyagokból előállított kézműves termékek.

A különböző adottságú nagytájak eltérő létformáinak, valamint azok gazdasági és műveltségi kapcsolatainak, érintkezésének kérdése alapvető történeti és etnológiai problematika. A *síksági* és a *hegyvidéki* népek műveltségét határoló ökológiai zónák kérdése talán egyértelműbben kidolgozott a nagyobb régiókat elemző munkákban. Érdemes itt utalni például *Grigg D. B.* nagy ívű összefoglalására a Föld mezőgazdasági rendszereiről, amelyben a különböző kontinensek zonális szerkezetű mezőgazdasági struktúrái kiválóan mutatják azok földrajzi feltételrendszerét, az ember által legfeljebb részleteiben formálható táji feltételek egyértelmű meghatározó szerepét.[4] *Bökönyi Sándor* a neolitizáció és a korai mezőgazdaság kapcsán utalt arra, hogy a korai háziasítók közül a Közel-Kelet hegyi csoportjai inkább kecskét, a síkvidékiek pedig inkább a juhot részesítették előnyben.[5] (A Kárpát-medencei pásztorkodás és földművelés rendszerében – hasonlóan Eurázsia más tájaihoz – határozottan elkülönültek egymástól a földrajzi nagyrégiók típusai.)[6] Nyugat-Európa hegyvidékei és mélyföldjei egymásra

[2] A Felföld vonatkozásában például: Mendöl 1932. 32. skk., Frisnyák 1985. 8.

[3] Gunda 1986. 3. Frisnyák Sándor véleménye szerint az azonos geográfiai környezet azonos alkalmazkodási folyamatokat indít el. Az emberi *alkalmazkodás* mellett nagy jelentőséget tulajdonít azonban az *antropogén tájformálás*nak (*átformálás*), s hozzáteszi, hogy a homogén területeken sem teljesen egyforma a környezet felhasználás. Vö. Frisnyák 2009. 7.

[4] Grigg 1980. A mezőgazdaság regionális típusait bemutató, összesítő térképlap: 15.

[5] Bökönyi 1974. 190.

[6] Paládi-Kovács 1993. passim, korszakonként az állattartás típusainál. Összegzően: Balassa 2001. 295-304.

utaltságából eredő kapcsolatainak történetéhez, és a társadalmi munkamegosztás problematikájához több fontos összefüggését említi immár klasszikus munkájában *Fernand Braudel* is.[7] Nem kevésbé fontosak azok a megállapításai, amelyeket „Franciaország identitása" című könyvében az ország „sokféleségéről" megfogalmaz a távolságok és a nyelvi különbségek által vont határok hatásairól, s arról, hogy valójában nem társadalmat, hanem társadalmakat tanulmányoz a történész az ország sokfélesége miatt.[8] *Robert Burling* Délkelet-Ázsia területére dolgozta ki pregnánsan az eltérő létformák modelljét. Már könyve címe – „Hegyi farmok és padi mezők", melyben a padi vagy paddy a síkságok öntözéses rizstermesztését jelenti – is jelzi a két térség karakteresen eltérő jellegét. Az egyik ökológiai környezete 200 méter feletti, akár 2000 méteres magasságig terjedő hegy vagy fennsík, erdővel, dzsungellel, a másiké folyamvölgyek – akár hegyekben is –, de különösen deltavidékek, tengerparti síkságok kultúrtája, kevés fával, erdővel, inkább ligetekkel. Az előbbiek égetéses-irtásos talajváltó gazdálkodást folytatnak, s nem ismerik a trágyázást, szemben a síkságiakkal, akik öntözéses rizstermeléssel foglalkoznak. Az előbbiek eszközei az ásóbot és a bozótvágó kés, az utóbbiaké a bivaly vontatta eke, borona és szekér. A hegyvidékiek inkább törzsi keretben éltek, írás nélkül, s az animizmus jellemezte a hitvilágukat, az utóbbiak centralizált államokban, s nagy, tételes vallások (buddhizmus, konfucionizmus, taoizmus) híveiként.[9]

Kétségtelen, a kultúrák efféle összevetése túlzó általánosításokat jelenthet, amelyek ellenpéldákkal gyengíthetők, s bizonyos az is, hogy mindez inkább a távolabbi múltban volt érvényes, kevésbé a közelmúltban vagy a jelenben. Maga a problémafelvetés természetesen nem ismeretlen a Kárpát-medence tájainak összefüggésében sem.[10] Az eltérő táji környezetben élő csoportok létformáinak leírásánál evidensnek tűnt a környezet és a benne élő ember műveltségének megfeleltetése, ám a kulturális jelenségek elterjedése, hangsúlyosan a kulturális csoportok problematikája rendre felvetette a tér és a társadalom, a tér és a történetiség közötti átjárás kérdését.[11] *Keményfi Róbert* összefoglalta a magyar néprajz földrajzi szemléletének tudománytörténetét, s részletezően foglalkozott a geográfia és az etnográfia térszemléletének, térlátásának egyező és eltérő vonásaival is.[12] Itt egyrészt a térbeli/területi *hierarchia* és az annak adekvát kulturális „megfeleltetés" jelentőségét emelem ki,[13] valamint a *régió* fogalmának kérdését. Az utóbbi – sokféle és változó értelmezése ellenére – földrajzi keretek között szervesülő integrációt körvonalaz, amin belül a különböző csoportok jellemzően

[7] Braudel 1985. 114., 494.
[8] Braudel 2003. 44-76.
[9] Burling 1965. Vargyas Gábornak köszönöm meg az adatokat.
[10] Az említés szintjén: Gunda 1968. 93-103., Barabás 1980. 23-35., Kósa 1982. 15-20.
[11] A földrajzi környezetnek az anyagi kultúra jelenségeire gyakorolt hatásáról: Barabás 1963. 72-87., Gunda 1980. 9-21., Paládi-Kovács 1980. 57-75. A tér és a történelem kérdéséről lásd: Benda – Szekeres (szerk.) 2002. kötet tanulmányait.
[12] Keményfi 2004. 19-49.
[13] Keményfi 2004. 20.

a létformák szerint tömbösödtek.[14] A nagytáji integrációnak jellemzője volt a kisebb egységek és a települések kapcsolata és egymást kiegészítő jellege.[15] A Felföldön mindezek értelmezése összefügg az együtt élő népek etnikai folyamataival, az azokat bonyolultan átszövő tevékenységi formákkal, amelyek változásokat hordoztak, nem utolsó sorban éppen a különböző tájak változó hasznosítása miatt. *Paládi-Kovács Attila* szerint mindez egy kulturális régiót körvonalaz. Az eltelt másfél évtizedben számos új feldolgozás született ebben a kérdéskörben, mégis, osztom Paládi-Kovács azon megállapítását, hogy a kulturális régió meghatározó jegyeinek összegzésével, s azok változásának történeti folyamataival még alapvetően adós a történeti etnográfia.[16] A létformák földrajzi meghatározottsága mellett, például bizonyára ennek tudható be, hogy *Borsos Balázs*nak a Magyar Néprajzi Atlasz adatbázisát számítógépes módszerekkel feldolgozó szintézise a *kulturális nagyrégiók* és a *kulturális középrégiók* körülhatárolásánál érdemben nem juthatott túl a geográfiai tájbeosztás keretein, de jószerével *táji csoport*ként értelmezhető az általa bemutatott a *kulturális kisrégiók* jelentős része is.[17]

2. Az ember gazdasági tevékenysége – elsősorban a termelőmunka révén – állandó kölcsönhatásban áll a természettel. A kultúra kutatói számára éppen az a legizgalmasabb kérdés, hogy a termelés nagy regionális formáción belül milyen tényezők alakítják ki és formálják át az egyes mikrorégiók műveltségének állapotát, s milyen feltételrendszer és változások idézik elő a műveltség állapotának módosulását és annak kistáji variánsait.

A néprajzi vizsgálatok egyik alap kérdése a történeti folyamatok szakaszoltsága, ami az egyes népcsoportok létformájának és műveltségének folytonosságát és állapotváltozásait tükrözi. A kultúra szerkezetének sajátosságai közé tartozik, hogy abban több száz vagy több ezer éves elemek együtt vannak jelen az előző generáció(k)tól örökölt tudással és a tradícióvá még nem szervesült jelenségekkel, s megfelelő források hiányában olykor valóban reménytelennek tűnhet a változások határainak megragadása. Ráadásul a változások magyarországi, a magyar nyelvterületre vonatkoztatott, akár Kárpát-medencei szintű megragadása talán nem is fejezi ki azt, hogy a folyamatok gyakran kontinentális léptékűek, s e térség történései milyen szorosan függnek össze Európa más területeinek gazdasági és kulturális folyamaival. Ebben a vonatkozásban a mára egészen távolinak tűnő folyamatok olykor regionális jelenségként bukkannak fel, jóllehet azonos fejlődési rend részeit képezik. Az egyik legfontosabb, lényegében az egész kontinensre kiterjedő változás Európa lombos erdősségeinek

[14] Keményfi 2004. 21. skk. A területi szerveződés, a regionalizmus földrajzi értelmezéséről összegzően: Csüllög 2006., Csüllög 2009., Süli-Zakar 1996. 139-159., Süli-Zakar – Csüllög 2003. 15-44., A történeti aspektushoz: Benko 1999. Valamennyi bőséges irodalommal.
[15] Andrásfalvy 1978. 240., Andrásfalvy 2009.
[16] Paládi-Kovács 1994. 1-36., Paládi-Kovács 2000. 239-308. A felföldi iparral kapcsolatos kutatásai összegzően: Paládi-Kovács 2007.
[17] Borsos 2010. 50-57.

kiirtása volt. (Ennek időrendje is szakaszolt: a Dél- és Nyugat-Európa, az Alpoktól északra fekvő területek, ill. Köztes-Európa népeinek gazdaságtörténetében és kultúrájuk formálódásában mindennek jelentős szerepe volt.) Mint *Hoffmann Tamás* munkái tanúsítják, ez a folyamat egyaránt meghatározta a kontinens mezőgazdaságának kiterjedését és az európai feudalizmus egész kialakulását, előretörését, a különböző népcsoportok ez irányú szerepvállalása pedig visszatükrözi műveltségük, életmódjuk egész szerkezetét és irányultságát.[18]

A különböző magassági övezetek megszállása ugyancsak a feudáliskor gazdaságtörténetének része. Korábban az olyan kulturális hatást gyakorló népek, mint a kelták, nem mentek magasabbra a tengerszint fölé 500 méternél. Az alsóbb térszínek erdőségeinek kiirtása persze sok helyütt összefüggött a másik változtatható földrajzi feltétellel: a vizek rendezésével, az ármentesítéssel. Éppen Kárpát-Európában az erdőirtások, az erdős hegykeret faállományának drasztikus csökkenése kifejezetten siettette a síkvidék vízrendezését. Az erdőirtás összefüggött a településformák kialakulásával és a tradicionális népi építészet európai régióinak kialakulásával is.[19]

A Kárpát-medence peremterületein sokáig szinte minden az erdőről szól. Az erdős hegyvidék kolonizálása azokkal a vlach jogú pásztorokkal indult, akik folyamatosan telepedtek le, s alakították ki a Kárpátok vidékének korai, kontinentális léptékben késői feudalizmusát. Állattartó tevékenységükből fokozatosan nőtt ki az irtásokkal a földművelő tevékenység, olykor igen szélsőséges viszonyok között. Jellemző, hogy falutelepüléseket, később mezővárosokat csak a vizek völgyében alakítottak ki, de a magas térszíneken szórványokban éltek a 19-20. században is.[20] Az erdő irtása összefüggött a bányászat és a kohászat gazdasági jelentőségével is. Nem véletlen, hogy az északkeleti és északi felföldi megyék bányászata és vasművessége jobbára német ajkú népességgel indult. Amíg az állattartás északról lengyel-gorál csoportokat vonzott, akik még a 16. században is vlach jogon települnek meg, s Árvában és másutt még Mária Terézia úrbérrendezéséig is természetben adóztak, megtartva kenézeik és soltészaik közvetítésével és irányításával szerzett jogaikat, addig a bányászat és ipar nyugat-északnyugat felől toborzott népességet. Abban, hogy ezek a 15-16. századra elszlávosodnak, nem kis része volt éppen a bányák fokozatos kimerülésének és az életmód lassú átalakulásának.[21] S a folyamat végére, a 19. század derekának időszakára a Felföld erdőségeinek területe már nem érte el a szántóterületek kiterjedését, miközben a bányászat és az ipar délebbre vándorolt.[22]

Utalni kell itt egy másik történeti összefüggésre is. *Fügedi Erik, Soós Imre, Veres László*, szlovák részről pedig elsősorban *Sirácky, Ján* kutatásai révén ismerjük azt a folyamatot, melynek során a töröktől felszabadult Magyar Alföldre

[18] Hoffmann 1994. 73–99., Hoffmann 2004.
[19] Dám 1996. 199-210.
[20] Az árvai vlachok kiváltságaihoz: Gagyi 1910. 186–198.; A problematikáról összegzően: Ila 1957. 117–148.
[21] Udvari – Viga 1995. 39-65.; Vö. Udvari – Viga 1994. 89–120.
[22] Frisnyák 1998. 379.

felföldi szlovákok települtek a 18. század derekán. Hasonló folyamat zajlott le az Északi-középhegység területén is: a kamarai gazdálkodás megszervezte az erdővidék magasabb szintű gazdasági hasznosítását, s a Bükk és a Zempléni-hegység falvaiban megindult üveggyártás, ill. a vaskohászat szlovák, morva, lengyel stb. csoportokat vonzott a területre. Ennek a folyamatnak a kutatók elsősorban azt az oldatát hangsúlyozták, ami a befogadó oldalon keletkezett vonzást, vákuumot húzta alá. De éppen a fentebb említettek jelzik, hogy a kibocsátó vidéken is erőteljes ökológiai és társadalmi folyamatok munkáltak. A nemesfémbányászat és kohászat visszaesése, az erdővédő törvények, a fa árának rendkívüli emelkedése, nem utolsósorban – az ezek által is hangsúlyozott – relatív túlnépesedés mintegy ki is „lökte" a különböző csoportokat. Vagyis a kibocsátó és a befogadó oldal között erősebb összefüggés mutatható ki, mint azt vélhetnénk.[23]

Külön figyelmet érdemelnek témánk vonatkozásában a migrációk, valamint a különféle szaktudással vándorló munkáscsoportok története. Példának csupán Tokaj-Hegyalja történeti borvidékét említem, ahol a vallon-ófrancia réteg Árpád-kori hatásától kezdve, évszázadok során szervesült sajátos mezővárosi, parasztpolgári műveltséggé a különböző etnikumok csoportjainak kultúrája, amelyeket a különleges termőhelyi adottságú és nagy munkaerőt akkumuláló szőlőtermesztés vonzott a tájra. A hegyaljai mezővárosok históriája sajátos metszete a táj – gazdaság – társadalom és kultúra problematika összefüggésének.[24]

3. Másfajta gazdasági reorganizációval kapcsolódott össze a Kárpát-medence tájátalakításának másik nagy területe: a vízrendezés. Bár kísérletek és részsikerek voltak már a 17-18. századtól, maga a második honfoglalásként is értékelhető folyamat nem képzelhető el a polgárosodás megindulása nélkül. Mintha ebben a folyamatban teljesedne ki gazdaságilag és társadalmilag is a polgári korszak első szakasza. Közismert az a hatás, amit a vízrendezés, ill. a szántóterületek kiterjesztése a gazdálkodás egész szerkezetére gyakorolt, ami a tartásmódban, haszonvételben, az ezekkel összefüggő fajtaváltásban ragadható meg.[25] Ez a gazdasági folyamat azonban egészében beágyazott társadalmilag is, s a kultúrtáj kiterjesztése számos, előre nem látható következménnyel is járt: regionális szinten alapvetően befolyásolta a tájak, települések, ill. mikrotársadalmak gazdálkodásának, életmódjának feltételeit, eredményességét, olykor máig ható egyenlőtlenségeket is megteremtve azok között. Vagyis a táj átalakításának folyamata nem egyszerűen az ember és a táji környezetének viszonylatában ragadható meg. A néprajzban/antropológiában ez *Steward, J. H.* ökológiájának értelmezéséből fakad, aki a kultúrának és az azt hordozó embernek elsősorban azon tulajdonságaira figyelt, amelyek a legszorosabb kapcsolatban vannak a környezet hasznosításával.[26]

[23]. Fügedi 1966. 313-331.;. Soós 1955.; Siracky 1963. 193-258.
[24] Összegzően: Balassa 1991.
[25]. Orosz 1979. 1039–1117.; R. Várkonyi 1992., Andrásfalvy 2004. 325-345.
[26] Steward 1955.

A művelhető földterület kiterjesztésének lehetősége az erdővidéken korábban lezárult, mint a folyamszabályozások munkája. Azonban az, hogy az 1870-80-as évekre Magyarország az egész kontinensen a legkisebb műveletlen földterülettel rendelkező országok között volt található, egyértelműen jelzi a gazdálkodás struktúrájának módosulását, és sejteti a mikrorégiók műveltségének változását és differenciálódását is. Mindez kihatott a javak cseréjének, a táji munkamegosztásnak a különböző szintjeire és területeire is. Itt azonban nagy figyelmet kell szentelni a kistáji különbözőségeknek, ezek a folyamatok csak lokális, ill. regionális vizsgálatokkal ragadhatók meg. Pl. igaz, hogy Liptó, Zólyom, Trencsén, Hont, Gömör és Szepes megyék fája építőanyagként a 18. század derekától egyre inkább elmaradt az Alföldről, de ezekből a megyékből igen sok és sokféle fatermék érkezett változatlanul, lényegében a trianoni határok megvonásáig formálva a síkvidéki parasztok tárgyi kultúráját.

A paraszti műveltség egésze szempontjából nagyon lényeges, hogy az ármentesítés megszüntette a korábban eltérő két tájtípus, az ártér és az ármentes térszínek különbségét.[27] A folyóvölgyek többsége is ármentes területté vált, zömmel szántófölddé alakult, s csak a gátak között, olykor szinte reliktumként maradt meg a korábbi életmód néhány részlete. Ezzel azonban megszűnt a víz menti térségek korábban jellemző, a magassághoz, domborzathoz, vízjárásokhoz igazodó, de az életmód egészére kiható kistáji tagolódása. Ugyanakkor a földrajzi környezet átalakítása falvanként, kistájanként is más-más módon érintette a paraszti társadalmat, s nem egyforma feltételek között élték azt meg annak különböző társadalmi rétegei sem. Amíg a hagyományos zsákmányoló tevékenységet nagyon egyértelműen befolyásolta a környezet változása sokkal áttételesebben, bonyolult gazdasági folyamatok részeként, s összetett műveltségi folyamatok elindítójaként jelent meg a mezőgazdálkodásban, ill. a paraszti társadalomban, a falusi és mezővárosi kultúrában. Ez az egész folyamat is része a paraszti polgárosodás differenciált történéseinek. Amint korábban, a vízrendezés előtt, az egyes települések és azok népe újra erősen eltérő kondíciók közé került az általa, ill. az ő segítségével átformált kultúrtáj keretei között. Vagyis szerkezetében értelmezhető csupán az ember tájformáló tevékenységének egésze: ebben az ember, a táji környezet, s a kettőt össze is kapcsoló társadalom viszonya egy összetett, differenciált struktúra részeként jelenik meg, melyben a táji korreláció csak egyik meghatározója az emberi cselekvésnek.

4. A földrajzi környezet és az alkalmazkodási formák, valamint azok társadalmi-kulturális adaptációjának változásai az eltérő adottságú vidékek gazdasági kapcsolatrendszerében szervesültek. Azonban ez utóbbi is változó, alakuló rendszer, s meglehetősen egyoldalú képhez jutunk, ha csupán a struktúra azonos, ill. hasonló, alig vagy lassan változó elemeit rendezzük egymás mellé vizsgálataink során. Nem kétséges, hogy a mindenkori termelési rendszerek,

[27] Frisnyák 1994. 36-37.

gazdasági-társadalmi formációk működtették az eltérő adottságú, más módon alkalmazkodó tájak, ill. népcsoport regionális munkamegosztását, gazdasági összeműködését, kapcsolatrendszerét. Az sem vitás, hogy egyes javak, termékek, tevékenységek története olykor hosszú időn átível, s úgy tűnhet, mintha évszázadokon keresztül azonos helyet foglalt volna el a gazdasági struktúrákban, másképpen a tájak közötti cserében. Ez azonban csak ritkán volt így. A paraszti polgárosodást kísérő, gazdagodó, a köznapi valamint a reprezentációs tárgyakban különváló materiális javak készítésében egyre inkább megnőtt a lokális központok és a városi, mezővárosi, valamint falusi kézművesek szerepe, míg az erősödő gyáripar termékei igen gyorsan leváltották a kézműipar termékeit. A tárgyi univerzum számos javát említhetnénk, mindnek megvan a maga története: szerepük, jelentőségük, értékük alakult, változott. Maga a tárgyak, tárgycsoportok elterjedése is összetett folyamat, s jellemzője volt a változás. Aligha kell hangsúlyozni, hogy mindez kihatott a készítők, a felhasználók és a közvetítők szerepére és társadalmi helyzetére is.

Voltak persze egyáltalán nem organikus, ám radikális változások, amelyek alapvetően befolyásolták az eltérő adottságú tájak közötti munkamegosztást, gazdasági kapcsolatokat. Ezek közül legmarkánsabb természetesen a trianoni békediktátum, ill. annak gazdasági – társadalmi - kulturális következménye. Sok egyéb, a magyarság szempontjából meghatározó fontosságú hatása mellett, itt csupán a „határmentiség" kérdésére, kiterjedt térségek dinamikájának elvesztésére utalok, túl az általam mindenképpen pozitívnak gondolt ökológiai, gazdasági és kulturális *sokféleség* romlása mellett.

A táji kapcsolatok rendszere és annak részletei, elemei együtt változnak a földrajzi környezettel és az azt formáló társadalommal. Nem elegendő tehát a reliktumok felderítése, hanem a változás folyamatának megragadása a feladat. Ebben igen nagy szerep jut a lokális és regionális kutatásoknak, mélyfúrásoknak, amelyek nélkül az egész struktúra működése sem értelmezhető.

Irodalom

ANDRÁSFALVY B. (1978): A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. Ethnographia LXXXIX. 231-243.

ANDRÁSFALVY B. (2004): Hagyomány és környezet. *Andrásfalvy B. – Domokos M. – Nagy I.* (szerk.): Az idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára, 325-345. L'Harmattan Kiadó. Budapest

ANDRÁSFALVY B. (2009): Bevezetés – A gazdálkodás következtében végbement földfelszínváltozások vizsgálata a Kárpát-medencében. *Andrásfaly B. – Vargyas G.* (szerk.): Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében, 9-20. PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó. Budapest

BALASSA I. (1991): Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát Rt. Tokaj

BALASSA I. (2001) Földművelés. *Paládi-Kovács A.* (főszerk.): Gazdálkodás. Magyar néprajz, II. 295-433. Akadémiai Kiadó. Budapest

BARABÁS J. (1963): Kartográfiai módszer a néprajzban. Akadémiai Kiadó. Budapest

BARABÁS J. (1980): A népi kultúra zonális struktúrája. *Paládi-Kovács A.* (szerk.): Néprajzi csoportok jutatási módszerei, 23-35. MTA Néprajzi Kutató Intézet. Budapest

BENDA GY. – SZEKERES A. (szerk.) (2002): Tér és történelem. Előadások az Atelir-ben. L'Harmattan – Atelier. Budapest

BENKO, G. (1999): Regionális tudomány. *Horváth Gyula* előszavával. Pécs

BORSOS B. (2010): A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében (Akadémiai doktori értekezés tézisei). Föld és Ember II. (XII.) 1-2. szám, 5-65. Didakt Kiadó. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen

BÖKÖNYI S. (1974): History of domestic mammals in Central and Eastern Europa. Akadémiai Kiadó. Budapest

BRAUDEL, F. (1985) Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus – XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Fordította: Pődör L. Gondolat Kiadó. Budapest

BRAUDEL, F. (2003) Franciaország identitása, I. A tér és a történelem. Fordította: Mihancsik Zs. Helikon Kiadó. Budapest

BURLING, R. (1965): Hill Farms and Padi Fields. Life in Mainland Southeast Asia. Inc. Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall

CHOLNOKY J. (é. n.): Hazánk és népünk egy ezredéven át. Budapest

CSÜLLÖG G. (2006): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem. Debrecen

CSÜLLÖG G. (2009): Területi folyamatok és térszerkezet változás a 16-17. századi Kárpát-medencében. *Gál A. – Hanusz Á.* (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára, 67-75. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza – Szerencs

DANKÓ I. (1991): A magyar vásárok néprajza. *Domonkos O.* (főszerk.): Magyar néprajz III. Kézművesség, 637-702. Akadémiai Kiadó. Budapest

DÁM L. (1996): Építészeti régiók a Kárpát-medencében. *Frisnyák S.* (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza, 199-210. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza

FODOR F. – TELEKI P. – CHOLNOKY J. (1924): Magyarország gazdaságföldrajzi térképe. Budapest

FRISNYÁK S. (1985): Történeti földrajz (A Szatmár-Beregi-síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18-19. századi földrajzi képe). Szabolcs-Szatmár Megyei Pedagógus Továbbképző Intézet. Nyíregyháza

FRISNYÁK S. (1994): A tájak és az emberi tevékenységi formák. *Viga Gy.* (szerk.): Megyekönyv, Borsod-Abaúj-Zemplén, 9-44. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Önkormányzat. Miskolc

FRISNYÁK S. (2009) Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920). *Gál A. – Hanusz Á.* (szerk.): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920), 7-26. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza – Szerencs

FRISNYÁK S. (szerk.) (1998): A Felvidék történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza

FÜGEDI E. (1966): Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen. Agrártörténeti Szemle VIII. 313-331.

GAGYI J. (1910): Az árvamegyei oláh telepek kiváltságos levele. Történelmi Tár, 186-198. Budapest

GRIGG, D. B. (1980): A világ mezőgazdasági rendszerei. Fejlődéstörténeti áttekintés. Mezőgazdasági Könyvkiadó. Budapest

GUNDA B. (1980): A kulturális areák néhány kérdése. *Paládi-Kovács A.* (szerk.): Néprajzi csoportok jutatási módszerei, 9-21. MTA Néprajzi Kutató Intézet. Budapest

GUNDA B. (1986): Megjegyzések a kulturális ökológiához. Új Forrás. 5. sz. 3-13. Tatabánya

HOFFMANN T. (1994) Erdő és kultúrtáj – európai vázlat. *Novák L.* (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor tiszteletére, 73-99. Studia Comitatensia 23. Pest Megyei Múzeumi Igazgatóság. Szentendre

HOFFMANN T. (2004): Mindennapi történelem az ütközőzónában. Vázlat a parasztok, a kereskedők és az iparosok életmódjáról a 6-18. századi Keletközép-Európában. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

ILA B. (1957): Die walachische Bevölkerung der Herrschaften Murány, Csetnek und Krasznahorka. Studia Slavica III. 117-148.

KÓS K. (1972): Az árucsere néprajza. Népélet és néphagyomány 9-51. Kriterion. Kiadó. Bukarest

KÓSA L. (1982): Ember és táj. Jegyzetek a magyar nép környezetalakító munkájáról. *Balassa I. – Ujváry Z.* (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, 15-20. Déri Múzeum. Debrecen

KÓSA L. (1990) Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920). Studia Folkloristica et Ethnographica 25. KLTE Néprajzi Tanszék. Debrecen

KRESZ M. (1960): Fazekas, korsós, tálas. Ethnographia LXXI. 297-379.

MENDÖL T. (1932): Táj és ember. Kincsestár 46. Magyar Szemle Társaság. Budapest

OROSZ I. (1979): Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. *Kovács E.* (szerk.): Magyarország története 6/2. 1039-1117. Akadémiai Kiadó. Budapest

PALÁDI-KOVÁCS A. (1980): A kulturális régiók néprajzi vizsgálata. *Paládi-Kovács A.* (szerk.): Néprajzi csoportok jutatási módszerei, 57-75. MTA Néprajzi Kutató Intézet. Budapest

PALÁDI-KOVÁCS A. (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutató Intézet. Budapest

PALÁDI-KOVÁCS A. (1994): A Felföld mint kulturális régió. Ethnographia CV. 1-35.

PALÁDI-KOVÁCS A. (2000): Az ipari munkásság. *Paládi-Kovács A.* (főszerk.): Magyar néprajz VIII. Társadalom, 239-308. Akadémiai Kiadó. Budapest

PALÁDI-KOVÁCS A. (2007): Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19-20. században. Akadémiai Kiadó. Budapest

SIRÁCKY, J. (1963): Sťahovanie Slovakov na Dolnu zem v 18, a 19. storoči. Slovensky Národopis. 193-258.

SOÓS I. (1955): Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Heves Megyei Levéltár. Eger

STEWARD, J. H. (1955): Theory of Culturál Change. The Metodology of Multilinear Evolution. Illionis

SÜLI-ZAKAR I. (1996): A régió: földrajzi integráció. *Dövényi Z.* (szerk.): Tér – gazdaság – társadalom, 139-159. MTA Földrajzi Kutató Intézet. Budapest

SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. (2003): A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon. *Süli-Zakar I.* (szerk.): A terület és településfejlesztés alapjai, 15-44. Dialóg Campus Kiadó. Pécs

UDVARI I. – VIGA GY. (1994): Jobbágyi kötelességek és életmód Zólyom megyében a 18. században. Borsodi Levéltári Évkönyv VIII. 89-120. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc

UDVARI I. – VIGA GY. (1995): A XVIII. századi Árva megye történeti néprajzához. Feudális szolgáltatások és életmód a Tátra-vidék gorál és szlovák falvaiban a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején. Ethnographia CVI. (1995) 39-64.

VÁRKONYI Á., R. (1992): Pelikán a fiaival. Liget Kiadó. Budapest

SÁRAZSADÁNY ÉS TÉRSÉGÉNEK FÖLDRAJZI KÉPE

DR. VITÁNYI BÉLA

1. A település földrajzi fekvése

Sárazsadány község Magyarország ÉK-i részén, Borsod – Abaúj – Zemplén megyében, a Tokaj – Hegyaljai borvidéken található. A Zempléni – (geológusok szerint a tokaji) – hegység középső (Háromhutai) csoportjának déli részén, a Bodrog – folyó jobb partján fekszik. Területe: 15,3 km^2 (=1530 ha). Földrajzi koordinátái: északi szélesség 48°15' 8,74" valamint a keleti hosszúság 21°29' 40,96"-én található. A belterület tengerszint feletti magassága 96-110 m, míg a külterületek magassági viszonyai 95-273 m tengerszint feletti magasság között váltakoznak. A községet kelet felől a Zsadány – patak (6 km) éri el. A patak a Szirmai – forrásból fakad, majd a Hidegvölgyön keresztül, a Szár-hegy (273 m), Galagonyás (340 m), majd Rudnokosi tető és a Pajzos dűlő között keresztezi a 37. sz. főutat, majd beér a község területére, itt torkollik a Bodrogba. A település 2 km-en át a 29-27. fkm (folyamkilométer) között terül el, Bodrogolaszi és Vámosújfalu között. Bodrogolaszi légvonalban 1 km-re, Vámosújfalu 1,5 km-re, a legközelebbi város Sárospatak 7,5 km-re található.

2. A terület geológiai felépítése

Sárazsadány tágabb környezete geológiailag jól feltárt terület, köszönhetően a nemes agyag utáni kutatásoknak. Az első földtani vizsgálódásokat még a 18. és a 19. század fordulóján végezték. (Szirmai I. 1803, Kitaibel P. 1805). Csak külső szemre vételezést végeztek, csoportosították a vulkáni képződményeket. Megfigyeléseik és csoportosításuk figyelemre méltó. Később őslénytani vonatkozásban történtek vizsgálatok *Kubinyi F. 1842, Kovács Gy. 1856, Stur D. 1867, Unger F. 1969-ben*, kőzettani vonatkozásban; *Szabó J. 1866, Szádeczky Gy. 1887.*

Az első földtani térképezést *Wolf H. 1869-ben* végezte. A két világháború közötti időben *Borbély A. 1922, Földvári A. 1942, Hoffer A. 1925, Vendl A. 1927-ben* fontos részvizsgálatokat folytattak. A II. világháború után *Dank V. 1956, Frits J. 1959, Horusitzky F. 1953, Koch S. 1953, Liffa A. 1955, Mátyás E. 1964, Székyné Fux V. 1950, Zelenka T. 1964.*

Geomorfológiai tanulmányokat *Láng S. (1947), Hoffer A. (1938), Simkó Gy. (1927), Kádár L. (1951), Borsy Z. (1953, 1961), Pinczés Z. (1954, 1960).*

A Magyar Állami Földtani Intézet tokaji csoportja rendszeresen térképezte 1958-tól Pantó Gábor, Erhardt György, Frits József, Gyarmati Pál, Lengyel

Endre, I. Perlaki Elvira, Molnár József, Pentelényi László végzett felbecsülhetetlen értékű munkát, melynek eredményeként az egész térséget egységes szellemű értelmezésbe, keretbe foglalták.

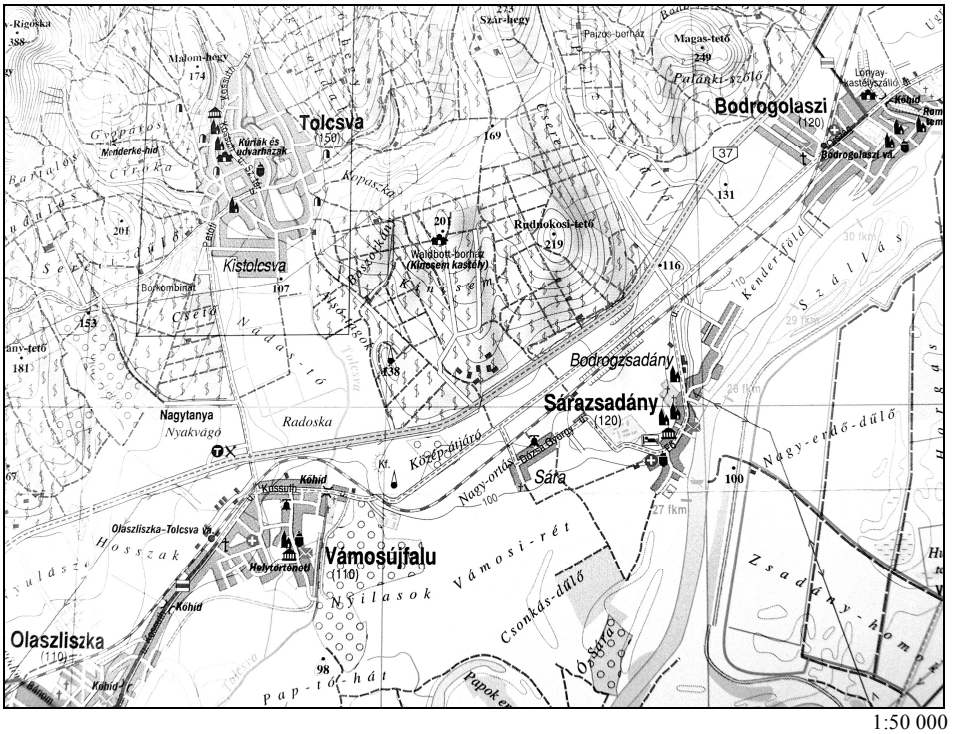
Tolcsva
Kistolcsva
Bodrogolaszi
Sárazsadány
Vámosújfalu
Olaszliszka
Nagytanya
Bodrogzsadány
Rudnokosi-tető
Welsbott-borház
(Kúnsem kastély)
Lónyay kastélyszálló
Magas-tető
Szár-hegy
Malom-hegy
Mondenké-hid
Kürtök és udvarházak
Kőhíd
Kossuth
Helytörténeti
Olaszliszka–Tolcsva út
Bodrogolaszi vá.
Sára
Radoska
Nyakvágó
Középdűjtő
Nagy-erdő-dűlő
Csonkás-dűlő
Vámosi-rét
Nyilasok
Papok-hát
Zsadány-hom
Kender-föld
Szállás
Hosszak
Patánki-szőlő
Pajzos-borház
Bodrogolaszi vá.
Bükkombinát
Cserlő
Nádas-tó
Kastélyok
Kastélyom
Kápolnadűlő
Kápolnadűlő
Kápolnadűlő

folyamatot még jelentős mélységű hasadékok kialakulásra is segítette. A szétrepülő tufa anyag nagy része a Bodrogköz térségben rakódott le, ahol gyakran áthalmozódott. A Kopaszkától délre foltokban piroxénandezitet riolittufa váltja fel, mutatva a kitörések változatos anyagszolgáltatását. Ezek a tufaszórások 4-szer, 5-ször ismétlődhettek meg *(Zelenka T. 1964)*. Az utolsó nagyobb riolittufa szórás anyaga tektonikailag felszabdalt és részben lepusztult, igen változatos térszínen halmozódott fel. A tufaanyag részben sekély vízben rakódott le átmozgatással és így agyagosodott. Ehhez az utolsó működési szakaszhoz kapcsolódnak a nagyon savanyú riolitömlések és az intenzív hidrotermális működések, amelyek a tufakőzetek másodlagos agyagásványosodáshoz, kovásodásához vezettek. Ezek eredményezték a hidrotermális-gejzíres fázis másodlagos bentonit-kaolinit, limnokvarcit és más tavi képződmények előfordulását. Az utóvulkáni működések az ősnövényzet maradványai alapján szarmata -és a pannóniai emelet határán folytak. A fedőkvarcitokra települő agyag és agyagos homok már a felső-pannóniai emeletbe tartozik.

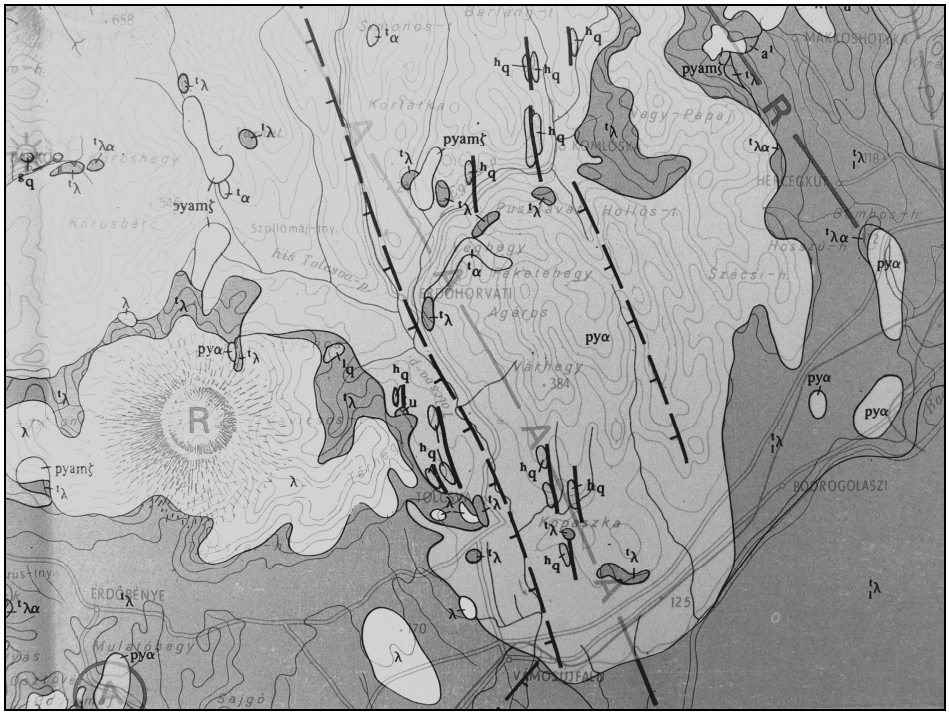

Sárazsadány geológiai térképe

A felsőbb rétegbe elhelyezkedő puha tufák, tufitok, áthalmozott üledékek könnyebben denudálódnak, így változatos dinamikájú táj formálódott ezen a változatos geológiai felépítésű vidéken.

A vulkanizmus megszűnésével egyidőben heves utóvulkáni tevékenység bontakozott ki. Ezek különböző gázok, gőzök, kovasavas oldatok, vasoxidos lerakódások formájában jelentkeztek. A denudáció, a hévforrások kemény, ellenállóbb lerakódásait a szerkezeti helyzetnek megfelelően kiálló magaslatokká vagy sziklás gerincekké gyúrta. A gejzírek közelében, a hévforráscentrumokban kolloidális, koagulációs üledékképződés volt jellemző, lencseszerű képződményeket hozva létre. A különböző keménységű és a külső erőkkel szemben különböző ellenállású más-más térbeli elhelyezkedésű kőzetek határozták meg a pliocén, pleisztocén (jégkorszak) és a holocén (jelenkor) felszínfejlődését *(Mátyás E. 1966)*.

2.1. A pleisztocén és a holocén felszínfejlődése

A harmadidőszak miocénjének erőteljes vulkáni működésével egyidejűleg indult meg a hegység lepusztulása, melynek eredményeként nagy mennyiségű üledék halmozódott fel a hegylábfelszíneken.

A jégkorszak időszakában (pleisztocénban: günz, mindell, riss, würm) hazánk területe, s ezen belül a Zempléni-hegység is a periglaciális (jégtakaró peremi) övhöz tartozott. A hegységet nem érte eljegesedés, erre utaló nyomok nem maradtak fenn. A leghidegebb periódusokban fagypont alatti középhőmérséklet uralkodott, olyan mint az északi sarkvidéken. A hideg időszakban jelentős elegyengető folyamatok játszódtak le a peremeken, hegylábfelszínek (krioglacisok) jöttek létre. A felszín alakítását a kifagyás, a tavaszi olvadáskor a hóleöblítés (niveopluviáció), nyáron a heves záporok hatására (gelipluviáció) végezték. Az elegyengetés folyamat jellemzője a leöblítés (areális) letarolás felerősödése a vonalas (lineáris) erózióval szemben. *(Pinczés Z. 1977)*. Szintén ő ismert fel szép hegylábfelszíneket a bodrogkeresztúri félmedencében. Ehhez hasonló található Sárazsadány térségében is, a Kopaszka, illetve a Szár-hegy – Hidegvölgy – Pajzos dűlő, majd a Bodrog ártere felé. A hegylábfelszín meredekebben, majd egyre lankásabb lejtéssel halad az ártér felé. Ezen díszlevek a szőlőültetvények. Rövidebb, kb. 1 km-es kiterjedésű hegylábfelszínt találunk a Rudnokosi-tető (219 m) és a település között. Néhány vízmosásban jól megfigyelhető, részben a lehordott, szállított anyag szemcsemérete (frakciója), részben a rétegzettség (finomabb és durvább frakciók váltakozása). A hegy lábától a település felé haladva a szállított anyag frakciója folyamatosan finomodik. A jégkorszaki felszínfejlődés másik sajátossága a völgyképződés. A völgyek fejlődését, formáját erősen befolyásolja a kőzetminőség és a lejtőkitettség (lejtőexpozíció). Ez utóbbi elsősorban a délies lejtők gyakori fagyváltozékonysága következtében aszimmetriát mutat. A hutai hegycsoportból kiinduló patakok ÉNY-DK-i irányúak, például Zsadány-patak, Tolcsva-patak (ez utóbbi az alsó szakaszán déli irányú) a völgyek 6-8-10 km hosszúságúak, bevágó szakaszuk 100-150-200 m mélységet is elérnek. Az öblözet irányába fokozatosan

lealacsonyodnak és kiszélesednek. Útjukat a hegylábfelszínen folytatják, erősen feldarabolva annak felszínét. A felső szakaszokon erősebb bevágódás, majd egyre meredekebb lejtők, elkeskenyedő völgyközi hátakra tagolják a felszínt.

A völgyek ma is mélyülnek, elsősorban a hóolvadás és a nagyobb esőzések hatására.

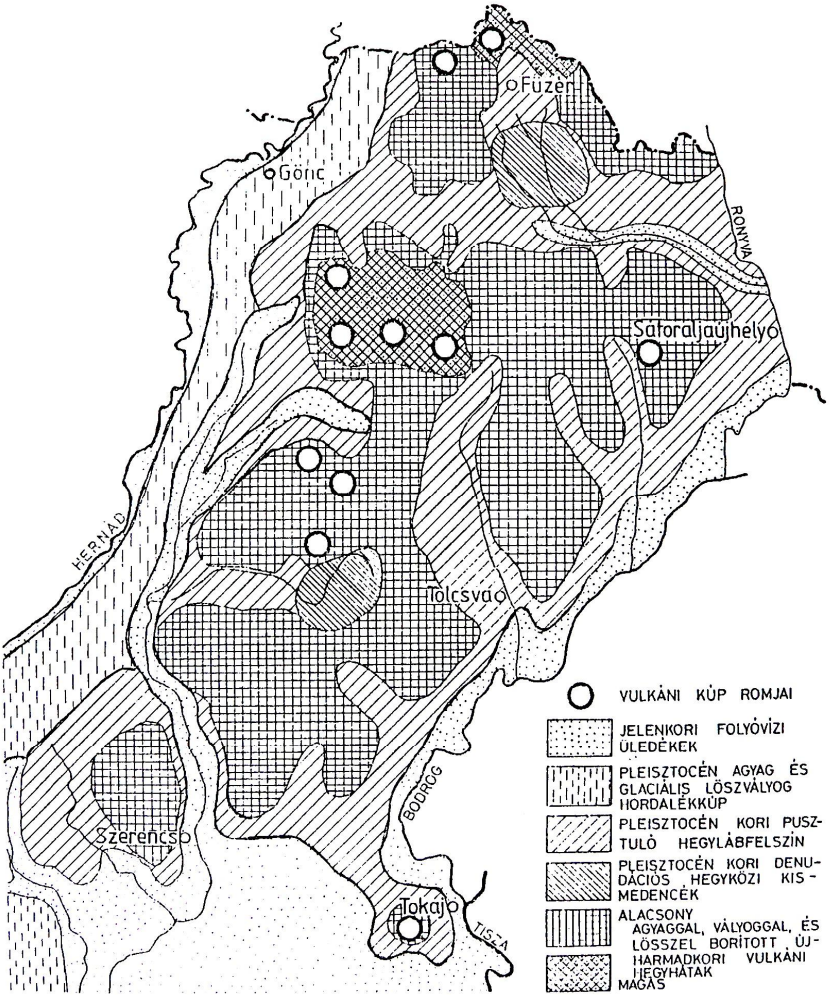

A Zempléni (Tokaji)-hegység geomorfológiai térképe (Pécsi M. alapján szerk.: Pinczés Z.)

2.2. Talajpusztulás

A mai felszínfejlődés során a talajeróziót követhetjük nyomon a legszembetűnőbben.

2.2.1. A talajpusztulást befolyásoló tényezők

Domborzati adottságok. Sárazsadányt ÉNY-ról, É-ról – ÉK-ről a hutai hegycsoport 350-450 m magas vonulatai határolják. A tetőszint közelében rövid, de meredek (16-20°) lejtők jellemzőek. A felszín erősebb lepusztulását az erdők akadályozzák. A 100-200 m-rel alacsonyabb 8-15°-os lejtők a meghatározóak a térségben. A 150-250 m alatti hegyoldalak nagyobbrészt szőlővel vannak betelepítve. Ezen a kisebb lejtés ellenére a talajpusztulás a talajművelés hatására nagyon jelentős. A Bodrog-síksága felé a kis lejtőszögű 3-6°-ra szelídülő lejtőkön, a magasabb térszínekről származó vizek okoznak eróziós károkat. Ebben a zónában megy végbe az akkumulálódás (hordalék felhalmozás) nagyobb része. A reliefenergia É-ról D-felé csökken, és ez talajpusztulás mértékének csökkenését is magával vonja. A talajerózió nagyságát a lejtő hossza befolyásolja. A hosszú lejtőn felgyorsul a víz, fokozódik a munkavégző képessége, következményeként nagyobb mennyiségű hordalék megmozgatására és elszállítására képes. Így még az enyhe (5-10°-os) lejtőkön is komoly eróziós károkat okozhat a nagytömegű erővíz.

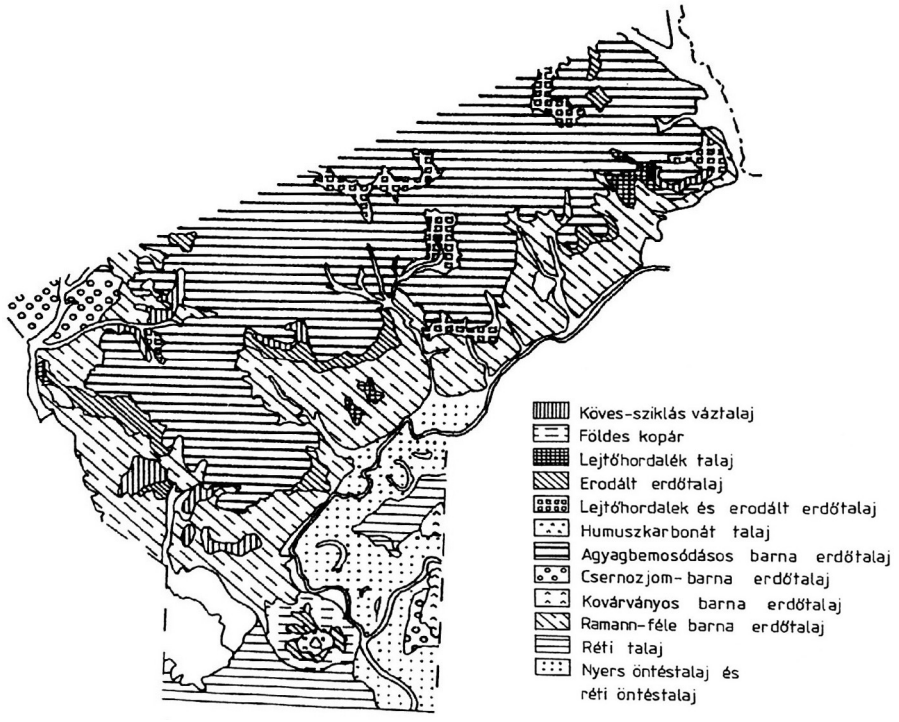

Tokaj-zempléni-hegyvidék és déli előterének genetikus talajtérképe
(A térkép Várallyaly Gy. – Szűcs L. Magyarország agroökológiai potenciál térképének felhasználásával készült. Szerk.: Csorba P.)

A lejtőexpozíció a talajnedvesség alakulásán keresztül szintén befolyásolja az erózió mértékét. A déli fekvésű meredek lejtők talaja nyáron gyorsan kiszárad, mivel vékony és így a nyári záporok hatására áldozatul esnek a víz pusztító munkájának. A talajpusztulást még fokozza, hogy ezeken a térszíneken gyér a növényzet, nincs ami megakadályozza a lemosódást.

A talajpusztulásnak antropogén okai is vannak. Az ember a termelési tevékenységen keresztül lényegesen beavatkozik a folyamatokba.

A természet átalakítása folytán az eredeti növényzetet kiirtotta, helyére szőlőt, gyümölcsöst telepített. Gyakran a lejtővel párhuzamosan alakította ki a szőlősorokat, ezzel elősegítve a lineáris eróziót.

2.2.2. A talajpusztulás formái

A felületi lepusztulás és a vonalas erózió jellemző megjelenési formái meghatározó súllyal vesznek részt a folyamatokban. A felületi rétegerózió megjelenési formái az olvadékvíz-barázdák és az esővízbarázdák *(Boros L. 1980)*. Ezek elsősorban művelt területeken jönnek létre, melyeket talajműveléssel megszüntethetnek. Szélességük és mélységük 2-3 cm-től 20-40 cm-ig terjednek, hosszúságuk 100-300 m-t is meghaladhatják.

A talajpusztulás másik formája az árkos erózió. A meredek oldalakon V alakú aszó völgyet (árkot) hoznak létre.

3. A terület éghajlata

A településen nincs meteorológiai állomás, így Sárospatak és térsége adatai alapján, illetve az egész Tokaj-Hegyaljára vonatkoztatva mutatjuk be éghajlati jellemzőit.

A Zempléni (Tokaji)-hegység D-i részén elhelyezkedő Sárazsadány éghajlata számos egyezést mutat az Alföld klímájával. A községet É-ról övező alacsony hegyvonulatok területén sem mutatható ki lényeges eltérés a Bodrog folyó síkjához képest, pusztán mikroklímája színesebb, változatosabb.

Az éghajlati tényezők közül a napsugárzás a legfontosabb. A besugárzási értékek a földrajzi szélességnek felelnek meg.

A szoláris sugárzás évi összege 4400 MJ/m^2, az évi napfénytartam 1900-1950 óra között változik. Az évi középhőmérséklet 9,5°C, fél fokkal alacsonyabb az országos átlagnál. Mivel télen a fagyos sarkvidéki légtömegek éppen ÉK felől öntik el a Kárpát-medencét, a -2,5°C és -4°C közötti januári középhőmérséklet az országon belül a legalacsonyabbak közé tartozik. A téli minimum hőmérsékletet illetően a térségben -20°C alá is süllyedhet a hőmérséklet. Jelentős károkat okozva a szőlőültetvényekben. Az ún. fagyos napok száma 85-90 nap. Ez azt jelenti, hogy a napi minimum hőmérséklet fagypontig, vagy az alá süllyed. Szerencsére a hegység É-felől részben megakadályozza a hideg légtömegek szabad

beáramlását. A téli napok, amikor a hőmérséklet csúcsértéke egész nap nem emelkedik 0°C fölé, ez másképpen megfogalmazva; egész napra fagy jellemző, ez 45-55 napra tehető a sok éves adatok alapján. Megkülönböztetünk ún. zord napokat, amikor a napi minimum hőmérséklet -10°C alatt marad, ez a helyzet 15-20 napig jellemző a térségben. Érdekes, hogy ugyanekkor a hegység magasabb régióiban csak 5-10 zord nap van átlagosan. Oka, a télen gyakran előforduló hőmérsékleti inverzióknak tudhatók be. A síksági térszíneken hosszú időn keresztül rendkívül hideg levegő uralja, és jellemzően erős és folyamatos a borultság, miközben a magasban melegebb légtömegek találhatók, a hegységek teteje kiemelkedik a hideg légtömegekből, jóval több napfényben részesülnek és rendszerint több fokkal magasabb a hőmérsékletük, mint az alacsonyabb területeké, illetve mint ami normál rétegzettség esetén elvárható lenne. Tavasszal a mezőgazdasági termelés szempontjából lényeges annak az időpontnak az ismerete, amikor a hőmérséklet tartósan átlépi a 10°C-ot. Ez a térségben április 5-10. között következik be. A nyári hőmérsékletek is változatosak. A júliusi középhőmérséklet 20,5°C, a maximumok elérhetik a 35°C-ot is. A magas nyári hőmérsékletet jelzi a nyári napok (ahol a hőmérséklet eléri vagy meghaladja a 25°C-ot) száma, amely eléri a 85-90-et. Az ún. hőségnapokon (amikor a hőmérséklet 30c fölé emelkedik) 20 ilyen nap fordulhat elő. Az évi közepes hőingás 23-24°C.

A felhővel borítottság mértéke alapján megkülönböztetünk derült napokat (amikor a borítottság kevesebb 20%-nál) és borult napokat (amikor több 80%-nál). Ez alapján több, mint 60 derült és több mint 120 borult napra számíthatunk. Ilyen magas borultsággal csak az Alpokalján találkozhatunk.

A csapadékértékek is változatosak. Tokaj-Hegyalja térségben 620-630 mm. A csapadék döntően eső formájában hullik, de egy éven belüli eloszlása rendkívül egyenlőtlen. Legesősebb hónap a június, ugyanis ilyenkor van a levegő vízgőztartalmának nyári maximuma, ami kedvez záporok, zivatarok kialakulásának. Ugyanakkor az egymást követő évek csapadékértékei között is óriási, akár 3-szoros különbség is lehet a legszárazabb és a legcsapadékosabb évek között.

A Kárpát-medence éghajlatváltozásának ékes bizonyítéka, hogy a csapadékhullás gyakorisága csökkent, miközben szélsőségesen megnőtt az egyes csapadékesemények intenzitása és mennyisége. Például Mád 2005. évi májusi árvize. Télen a havas napok száma legkevesebb 15-20, de télről télre rendkívül szeszélyesen változik. Összességében egyenesen arányos a téli évszak csapadékmennyiségével és fordítottan arányos a középhőmérsékletével. A maximális hó vastagság 10-15 cm átlagosan.

A Zempléni (Tokaji)-hegység fekvése kedvez a gyakori szelek kialakulásának. Az uralkodó szelek É-ÉK-iek, erősségük átlagosan 2-3 m/s, de elfordulnak viharos erejű szelek is. Összegezve: Tokaj-Hegyalja, ezen belül Sárazsadány a Péczely-féle éghajlat osztályozás szerint a mérsékelten meleg-mérsékelten száraz területekhez tartozik.

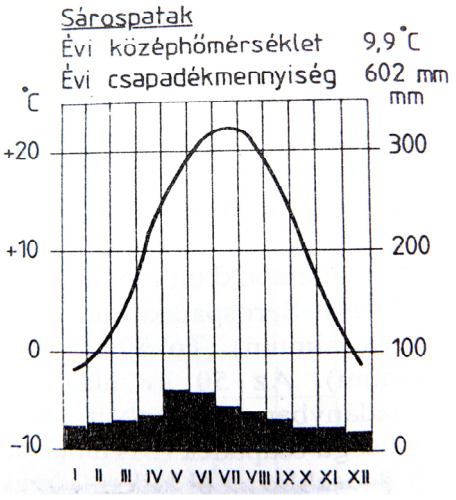

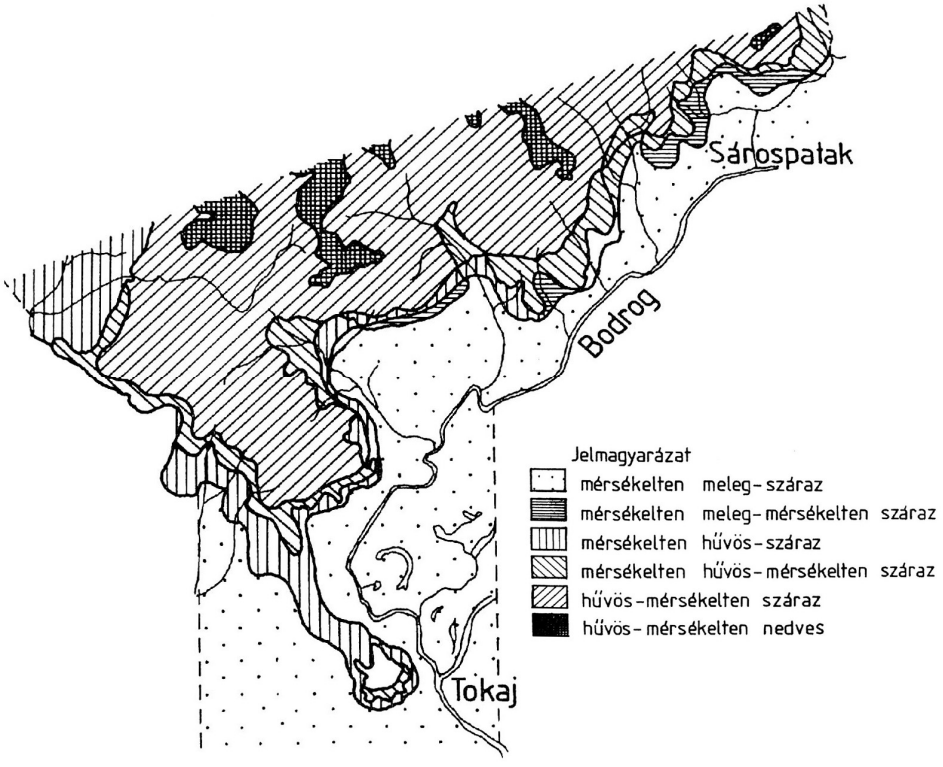

Tokaj-Hegyalja éghajlat típustérképe
(Péczely Gy. 1979 módszere alapján szerk.: Csorba P.)

4. A térség vízrajza

Hidrológiai minősítés alapján a hegység belső területei – „bizonytalan" a peremterületeket „rossz" vízadónak írja le. A hegységből lefutó patakok vulkanikus kőzeteken folynak, ezek rossz vízáteresztő képességűek, ezért szinte minden vizet gyorsan levezetnek. Száraz időben a patakok szinte kiszáradnak, elapadnak. Vízhozamuk erősen ingadozó. A táj vízmérlege veszteséges (-50-60 mm/év).

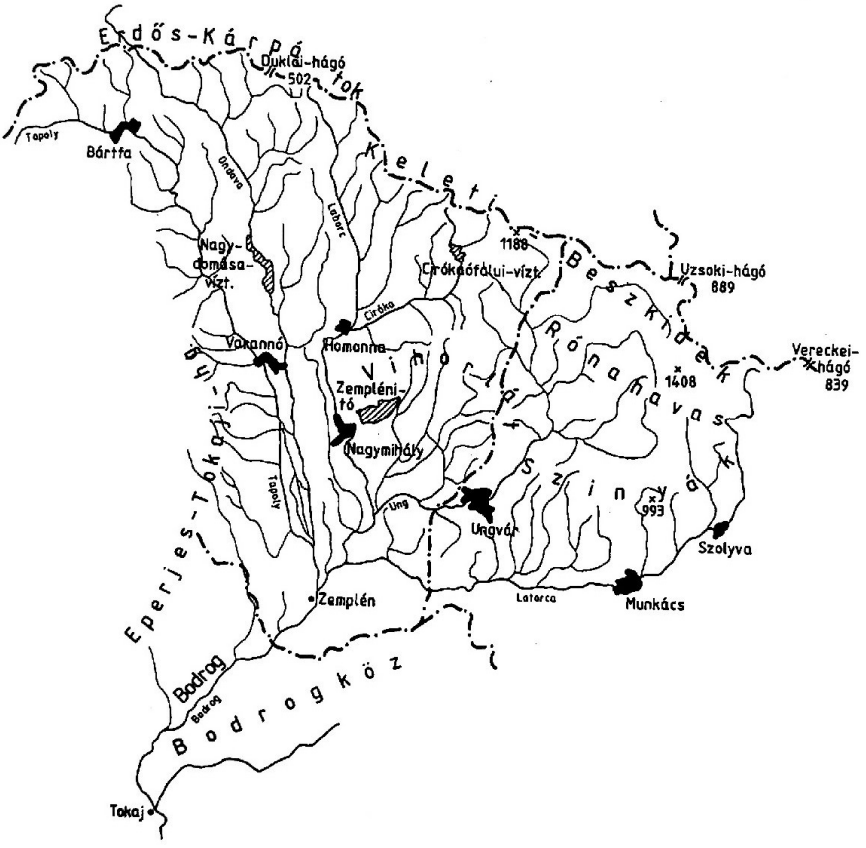

A Bodrog vízgyűjtő területe

Sárazsadány legjelentősebb vízfolyása a településtől délre folyó Bodrog. Vízgyűjtő területe 13579 km^2, ebből 972 km^2 (7,2%) esik hazánk területére. Nincs eredő ága (forrása), hanem öt folyó a Tapoly, Ondava, Laborc, Ung és a Latorca összefolyásából születik. Mindössze 51,2 km-en keresztül folyik hazánkba. Tokajnál torkollik a Tiszába. Legjelentősebb magyarországi mellékvize a Tolcsva-patak (21,3 km) vízgyűjtő területe 135,5 km^2 Olaszliszka-Vámosújfalu között és torkollik a Bodrogba. A Bodrog szabályozását Vásárhelyi Pál tervei

alapján végezték 1857-1859 között. 1890-ig 15 kanyarulat átvágására került sor, melyből 8 van a mai ország területén. Ezek eredőjeként 54,6 km-t rövidült a folyó a település mintegy 2 fkm-en húzódik a folyó mellett a 29. fkm-től 27. fkm-ig. A község közepén éri el a folyót a Zsadány-patak (6 km) a Kerek-fej és a Pap Darnótól délre a Szirmai-forrásból indulva. Tőle keletre a Hotyka (Radvány)-patak (vízgyűjtője: 65 km^2, hossza: 14 km) vízhozama a Zsadány-patakéhoz hasonlóan erősen ingadozó. Bodroghalász nyugati peremén torkollik a Bodrogba. A folyó bal partján több holt ág, Ó-Bodrog és a Holt-Bodrog található.

5. Talajadottságok

A változatos kőzettani viszonyok miatt két talajtípus alakult ki. A hegység belső területein erdőtalajok, a kultúrtájakon mezőségi talajokra jellemzőek. A településtől ÉK-ra az alacsony hegyvonulatokon, andezit kőzeten Ramann-féle barna erdőtalaj ún. barnaföld keletkezett.

Kémhatását tekintve enyhén savanyú, barnás színű, morzsás szerkezetű talaj. A felső A-szintje 20-30 cm vastagságú. Vízgazdálkodása kedvező, vízáteresztő képessége közepes, tápanyagokban jól ellátott talaj. Néhol köves-sziklás váztalaj, a lejtők alján lejtőhordalék-talaj található. A köves-sziklás váztalajok esetében a tömör kőzet aprózódása még csak kezdeti stádiumban van. Szerves anyag és víztartalma csekély, termőképessége alacsony. A lejtőhordalék-talajok anyagát a lejtőkön lefolyó vizek szállították le. Jó vízgazdálkodásúak, tápanyagtartalma változatos. A szőlőtermelés szempontjából megfelelő feltételeket biztosít. A Bodrog alluviális (feltöltött) síkságán középkötött vályog réti talaj alakult ki. Humuszrétege 30-40 cm vastag benne 3-6% szerves anyag tartalommal. Vízgazdálkodása és tápanyag ellátottsága kedvező. A Pajzos-dűlő területén barna erdőségi nehéz vályogtalajok találhatók. Ennek az A-szintje 10-20 cm, szerves anyagtartalma 5-10%. Kémhatása gyengén savanyú (pH 6,2-6,4). Vízgazdálkodása kedvező, tápanyag-gazdálkodása közepes. Az intenzív hasznosítású lejtőkön a művelés hatására középkötött vályog csernozjom barna erdőtalaj képződött. Az A-szintje mezőségi, a B-szintje erdőtalaj tulajdonságot mutat. Szerkezete, vízgazdálkodása tápanyag ellátottsága jó. Foltokban előfordul a csernozjom (mezőségi) barna erdőtalaj, a környék legjobb talajfélesége is. Humuszban gazdagabb, rétegvastagsága eléri a 70-80 cm-t, pH értéke 6 alatt marad, de foltokban erősen savanyú. A Zsadány-patak mentén öntéstalajok humuszréteg-vastagsága 30-40 cm, mészben szegények. A Bodrog árterén réti agyagtalajok is megtalálhatók. A magas talajvízszint miatt (mindenütt 3 métertől magasabb), rossz termőértékű, belvízre hajlamos terület.

A Sárazsadány környéki talajok összességében közepes, illetve gyenge minőségűek. Az I-től X-ig terjedő minőségi osztályozás szerinti skálán a VI (értékszáma 40,1 – 50,0), illetve a VIII (értékszáma 20,1 – 30,0) kategóriákba tartoznak.

Tolcsva-Sárazsadány, Bodrogolaszi határában fekvő szőlők

6. Növény- és állatvilág

Tokaj-Hegyalja, és ezen belül Sárazsadány környéke a magyar (pannóniai) flóratartomány Tokajense flórajárásához tartozik. Tokaj-Hegyalja dűlőin melegkedvelő növényzet él. A több évszázados szőlőkultúra az eredeti növénytársulások életterét erősen leszűkítette. A szőlőművelés területei fölött 200-450 m

tengerszint feletti magasságban molyhos-tölgyes bokorerdő (Ceraso-Quercetum pubescentis) ligetszerű foltokban sztyepprétekkel váltakozva jelennek meg. 300-400 m magasságban az erdős sztyepp zártabb erdőtársulása, a mészkedvelő tölgyes egyre markánsabban rajzolódik ki. *Tuba Z. (1983)* szerint molyhos-tölgyes bokorerdő foltok közötti területet és az erdőtlen alacsonyabb déli lejtőket pusztafüves lejtőssztyepp (Pulsatilla-Festucetum rupicolae) borítja. A fő gyepalkotó a pusztai csenkesz (Festuca rupicola). Tavasszal virágzik a gyepeken a leánykökörcsin (Pulsatilla grandis), a hegyikökörcsin (Pulsatilla zimmernannii) a több színben pompázó törpe nőszirom (Iris pumila). Nyár elején az árvalány fajok uralják a környéket. A műveletlen területeken fel-felbukkan a kenyérfű.

Vizenyős patakpartokon vízkedvelő növénytársulásokat találunk (pl. nád, sás, gyékény). A természetes növénytakarót az emberi tevékenység erősen visszaszorította. A legtöbb hegyaljai településhez hasonlóan a határ egy részét szőlőültetvények foglalják el, furmint, hárslevelű, muskotály fajtákkal.

A környék állatvilága gazdag. A hegység erdőségeiben (európai összehasonlításban) még gazdag állatvilág él. Szarvas őz, vaddisznó, mufflon, erdei nyúl, róka, fácán, fogoly szép számmal fordul elő. Ragadozó madarak, énekesmadarak (széncinege, kékcinege, poszáta félék, barázdabillegető, mezei pacsirta, rigófélék, fecskefélék, verébfélék) röptét, énekét hallhatjuk. Fészkel a gólya, ősszel „felhőben" száll a szőlőt károsító seregély. Rágcsálók egész hada színesíti a palettát. A rovarvilág is nagyon sokféle, gazdagítva a kultúrtáj ökoszisztémáját.

Irodalom

A Magyar Állami Földtani Intézet évkönyve LVIII. Kötet, Tokaji-hegység Műszaki Könyvkiadó, Bp. 1977

BOROS L. (1996): A Bodrog és környéke, Tokaj-Nyíregyháza

BOROS L. (1971): Tokaj-hegyalja szőlőtermeléses és természetföldrajzi adottságai. Földrajzi Értesítő pp. 343-367.

FRISNYÁK S. (1983): Zempléni-hegység turistakalauz. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Idegenforgalmi Hivatal, Miskolc.

HAJÓS M. – PÁLFALVY I. (1964): A Tokaj-hegység szarmata üledékeinek ősnövénytani értékelése. Áll. Földtani Intézet. Évi jelentése. Pp. 517-526.

LENGYEL E. (1959): Földtani és kőzettani megfigyelések a Tokaj-hegységben. Földt. Közl. 89. p. 381-392.

PINCZÉS Z. (1960): A Zempléni-hegység déli részének természeti földrajza. Kandidátusi disszertáció. P. 1-264.

PINCZÉS Z. (1977): Hazai középhegységek periglaciális planációs felszínei és üledékei. Földr. Közl. 26. p. 29-45.

Tartalomjegyzék

Dr. Kókai Sándor
Marosi Sándor akadémikus nyíregyházi és szerencsi kapcsolatai 3
Nyíri Tibor
In Memoriam: Búcsú Tuba Zoltántól..... 9
Dr. Bali Lóránt
A Dráva-mente vasúti és vízi infrastruktúrájának
a fejlesztése a kiegyezés után 15
Baráz Csaba – Kiss Gábor – Palkovics Gyula
Egy eltűnt történeti tájunk: a Bolhád
(A Bolhád középtáj elnevezései, elhatárolása és tájtagolása)..... 21
Dr. Beluszky Pál
Miért nem volt Erdélynek fő városa?..... 29
Dr. Boros László
Adatok a tokaji kistérség demográfiai és
település-földrajzi jellemzőihez a 20-21. század fordulóján 47
Dr. Csapó Tamás
Nyíregyháza településmorfológiája 61
Dr. Csüllög Gábor
A 19. századi folyószabályozások kultúrtáj és térszerkezet
alakító hatása az Alföldön 71
Fehér József
Zemplén első történetírója, Szirmay Antal (1747-1812) emlékezetére 79
Dr. Füleky György – Kovács Gabriella – Márity Erzsébet
A táj változása Budaújlak (Óbuda) térségében
a római időktől napjainkig..... 89
Dr. Frisnyák Sándor – Dr. Gál András
Tokaj-Hegyalja tájhasználata a 20. század elején..... 99
Dr. Frisnyák Zsuzsa
A nagytávolságú alföldi áruszállítás térbeli jellemzői (1858-1880) 111
Dr. Gál András – Dr. Mika János – Dr. Makra László
A légszennyezettség térbeli és időbeli jellemzői Magyarországon és
Szegeden, különös tekintettel a közlekedési eredetű emissziókra 121
Dr. Géczi Róbert
Verespatak a múlt és a jövő között 133
Dr. Göőz Lajos
Az energiagazdálkodás várható tendenciái 143
Dr. Hanusz Árpád
A helyi TDM szervezet megalakításának fontossága
a Szatmár-beregi síkság területén 151

Dr. Hír János
Új eredmények Észak-Magyarország bádeni és szarmata korú szárazulati gerinces faunájának vizsgálatában 163
Dr. Horváth Gergely
Felhagyott bányavidékek tájleromlásának helyreállítási lehetőségei 175
Kocsis Lajos
A „regiment zsellérei" – a csíkszéki román telepítvényes falvak történetéhez 185
Dr. Kocsis Károly
Migráció és etnikai térszerkezet a 18. században, Magyarország mai területén 195
Dr. Kormány Gyula
A termőterület hasznosításának fejlődése a Bereg-Szatmári-síkságon 1935-2005 között 209
Kozma Katalin
Adalékok a felső-magyarországi folyószabályozás történetéhez 223
Dr. Kókai Sándor
Adalékok a Bánság földbirtok viszonyainak jellemzőihez és sajátosságaihoz 235
Dr. Michalkó Gábor – Rátz Tamara
Fürdővárosok a magyarországi kultúrtájban 249
Dr. Mika János
Az éghajlat termikus és hidrikus jellemzőinek várható alakulása a Kárpát-medence térségében globális és regionális klímamodellek alapján 259
Nagy Adrienne
Kastélyhasznosítás Heves megyében 269
Dr. Nagy Miklós Mihály
Az utazási irodalom helye és szerepe a történeti földrajzban 281
Oroszné Prepog Erika
Dr. Bencsik János kutató- és tudományszervező munkája Tokaj-Hegyalján 299
Dr. Pajtókné Dr. Tari Ilona
Adalékok éghajlatunk medence-jellegének vizsgálatához 307
Dr. Petykó Csilla
A kempingezők és a kempingezési szokások változásai Magyarországon 317
Dr. Suba János
A polgári magyar állam rendvédelmi modelljének térbeli szerkezete 1867-1945 327
Dr. Süli-Zakar István
Megmaradásunk történeti-földrajzi alapjai (Honfoglalás-államalapítás) 345

Dr. Székely András Bertalan
A magyar-szlovén kisebbségi kapcsolatok
fejlődése az elmúlt két évtizedben 357
Dr. Takács Péter
Őrlés, darálás, kallózás, olajütés és fűrészelés.
A vízi energia hasznosítása Aranyosszéken
a 18-19. század fordulóján (1784-1820) 369
Dr. Tamás Edit
Sárazsadány népessége a XIX. században 385
Dr. Tar Károly
A Kárpát-medence időjárási helyzeteinek szélenergiája.....409
Tarpai József
Tourinfo irodák Kárpátalján.....421
Dr. Tóth József
A határokrul.....441
Dr. Viga Gyula
Földrajzi feltételek – gazdasági, társadalmi és kulturális adaptációk
Megjegyzések a Kárpát-medence tájai közötti
gazdasági kapcsolatok térszerkezetéhez.....475
Dr. Vitányi Béla
Sárazsadány és térségének földrajzi képe 487

A könyv kiadását támogatták

1. Ballók Istvánné főosztályvezető
2. Balogh Sándor vezérigazgató, Afrika Holding Zrt.
3. Bocskai István Gimnázium Alapítvány
4. Bodnárné Göndör Magdolna főosztályvezető
5. Bukovszki Róbert igazgató, Zemplén Kapuja Kft.
6. Braun Miklós igazgató, NEKTÁR Kft.
7. Csebi Attiláné igazgató, CS-Ker Tranzit Kft.
8. Csider Andor koll. igazgató
9. Danyi László mg. vállalkozó
10. Dorgai László igazgató, Dornex Kft.
11. Dr. Bíró László ny. címzetes főjegyző
12. Dr. Bíróné Tolnai Ilona igazgató, Zemplén Tourist
13. Dr. Bobkó Géza főigazgató főorvos
14. Dr. Budaházi Emil főigazgató főorvos
15. Dr. Csányi Sándor OTP elnök-vezérigazgató
16. Dr. Egeli Zsolt alpolgármester, Szerencs
17. Dr. Gál András PhD gimnáziumi főigazgató
18. Dr. Gálné Dr. Ugray Edit ügyvéd
19. Dr. Kökényesi Antal altábornagy, BVOP országos parancsnoka
20. Dr. Nyíri László főgyógyszerész
21. Fésűs Attila igazgató, Monax Bt.
22. Ficsor Miklós vezérigazgató, GW Borsodvíz
23. Gáthy Sándor igazgató, Ferroprofil Kft.
24. Hajdú Zalán igazgató, ZANOR Kft.
25. Halász Tibor igazgató, Halász Kft.
26. Hegedűs Szilárd polgármester, Baskó
27. Heves János önk. képviselő, Szerencs
28. Hidegkúti Nándor igazgató, M+S Bt.
29. Hlivják László polgármester, Legyesbénye
30. Jánosi Ferenc igazgató, Jánosi Kft.
31. Jolsvay János elnök, Kereskedelmi és Iparkamara
32. Kerekes Zsolt vállalkozó
33. Kiss Attila alpolgármester, Szerencs
34. Kocsis József gimn. tanár
35. Koncz Ferenc országgyűlési képviselő, polgármester, Szerencs
36. Kovács Károly főigazgató, SOLLERS 2003 Kft.
37. Kun Gusztáv igazgató, Designer Team Kft.
38. Kunder Péter igazgató, Szer-Szoft Kft.

39. Nyíri Tibor elnök, Sziget Alapítvány
40. Nyíriné Bárdosi Mária igazgató, Nyíri és Nyíri Kft.
41. Osika József polgármester, Tállya
42. Prof. Dr. Frisnyák Sándor emeritus professzor
43. Prof. Dr. Hanusz Árpád intézetigazgató, egyetemi tanár
44. Prof. Dr. Tóth József rektor emeritus
45. Prof. Dr. Vízi E. Szilveszter MTA elnök
46. Sándor Ferenc igazgató, Fémipari Kft.
47. Szabó Attila igazgató, FRU-Bál Bt.
48. Szerencs Város Polgármesteri Hivatala
49. Szolgker Kft.
50. Taskó Szilárd igazgató, Foton Kft.
51. Tatárka József polgármester, Mád
52. Tóth István igazgató, Szerencsi Városgazda Nonprofit Kft.
53. Varga László polgármester, Taktaharkány